

Українська народність:

НАРИСИ

СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНОЇ
І ЕТНО-
ПОЛІТИЧНОЇ
ІСТОРІЇ

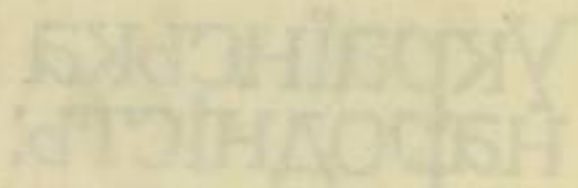

Українська народність:

НАРИСИ

СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНОЇ
І ЕТНО-
ПОЛІТИЧНОЇ
ІСТОРІЇ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

Редакційна колегія

Ю. Ю. КОНДУФОР (відповідальний редактор)
В. А. СМОЛІЙ (заступник відповідального редактора)
О. І. ГУРЖІЙ (відповідальний секретар)
В. Й. БОРИСЕНКО, О. І. ДРУЖИНІНА, М. Ф. КОТЛЯР,
В. М. РУСАНІВСЬКИЙ, Г. Я. СЕРГІЄНКО, Ф. П. ШЕВЧЕНКО

Українська народність:

НАРИСИ

СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНОЇ
І ЕТНО-
ПОЛІТИЧНОЇ
ІСТОРІЇ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1990

BC 28297

ББК 63.3(2Ук)

У45

73(2Ук)0-01
+ 752(23-Ук)

Автори

В. Й. БОРИСЕНКО, В. Ф. ГОРЛЕНКО, О. І. ГУРЖІЙ,
О. М. ДЗЮБА, Т. Є. ІВАНОВА, М. Ф. КОТЛЯР,
О. М. МАЙБОРОДА, В. В. НІМЧУК, В. В. ПАНАШЕНКО,
В. А. ПЕРЕДРІЄНКО, П. М. САС, Г. Я. СЕРГІЄНКО,
В. А. СМОЛІЙ, П. П. ТОЛОЧКО, І. М. ШЕКЕРА, В. О. ЩЕРБАК

У книзі всебічно досліджується багатоміковий процес формування й консолідації української народності. Розглядаються питання становлення економічної, територіальної, культурної спільності та розвитку етнічної самосвідомості й мовної єдності українців — південно-західної гілки східних слов'ян.

Для науковців, викладачів і студентів вузів, всіх, хто цікавиться історичним минулим українського народу.

В книге всесторонне исследуется многовековой процесс формирования и консолидации украинской народности. Рассматриваются вопросы становления экономической, территориальной, культурной общности и развития этнического самосознания и языкового единения украинцев — юго-западной ветви восточных славян.

Для научных работников, преподавателей и студентов вузов, всех, кто интересуется историческим прошлым украинского народа.

Затверджено до друку вченою радою
Інституту історії АН УРСР

Редакція історичної літератури

Редактор В. С. Трубенко

У 0505000000-460
М221(04)-90 87-90

ISBN 5-12-001242-6

© В. Й. Борисенко, В. Ф. Горленко, О. І. Гуржій, О. М. Дзюба, Т. Є. Іванова, М. Ф. Котляр, О. М. Майборода, В. В. Німчук, В. В. Панашенко, В. А. Передрієнко, П. М. Сас, Г. Я. Сергієнко, В. А. Смолій, П. П. Толочко, І. М. Шекера, В. О. Щербак, 1990

ПЕРЕДМОВА

Сучасна історична наука розкрила глибокий органічний зв'язок етнічних процесів з соціально-економічним поступом людського суспільства від найдавніших часів до наших днів. Докласові етнічні форми спільності людей — *роди і племена* (первісно-общинний лад), а також класові — *народності* (рабовласницький і феодальний лад) і нації (капіталістичний лад) притаманні відповідним суспільно-економічним формаціям у розвитку кожного народу. При соціалізмі утворюються нації, що набувають демократичних і гуманістичних ознак.

В. І. Ленін надавав великого значення справедливому розв'язанню національного питання й тісно пов'язував його із соціально-економічними проблемами Росії. Напередодні соціалістичної революції він висунув програму діяльності майбутнього пролетарського уряду. «Національне і аграрне питання, — писав В. І. Ленін, — це — корінні питання для дрібнобуржуазних мас населення Росії в наш час. Це незаперечно. І в обох питаннях пролетаріат *«не ізольований»* на рідкість. Він має за собою більшість народу. Він *«один»* здатний вести таку рішучу, справді «революційно-демократичну» політику в обох питаннях, яка відразу забезпечила б пролетарській державній владі не тільки підтримку більшості населення, а й справжній вибух революційного ентузіазму в масах, бо вперше маси зустріли б з боку уряду не нещадне гноблення селян поміщиками, українців великоросіянами, як при царизмі, не прикриті пишними фразами прагнення продовжувати таку саму політику при республіці, не причіпки, кривди, кляузи, зволікання, підніжки, викрути (все, чим наділяє селян і пригноблені маси Керенський), а палке співчуття, яке доводиться на ділі, негайні і революційні заходи проти поміщиків, негайне відновлення *«цілковитої»* свободи для Фінляндії, України, Білорусії, для мусульман і т. д.»¹

Необхідною умовою творчого розвитку ленінської наукової концепції з національного питання у період перебудови нашого суспільства є очищення її від суб'єктивістських нашарувань, антинаукових трактувань і культівських фальсифікацій, застійних ейфоричних уявлень про ідилічні стосунки між народами нашої країни. В теоретичній спадщині В. І. Леніна понад 460 праць (брошури, статті, доповіді, резолюції, листи тощо) стосуються національних проблем. Десятки їх присвячено українському питанню (про національні взаємини на Україні).

На пропозицію В. І. Леніна в першому радянському уряді було створено Народний комісаріат у справах національностей (Наркомнац), якому доручалося вирішення міжнаціональних проблем, що залишилися Радянській владі від царизму. Проте внаслідок відходу керівника Наркомнацу Сталіна від ленінської концепції з національного питання виникали нові суперечки, тертя, недовіра, напружені взаємовідносини між народами. Особливо загострилися міжнаціональні стосунки на Кавказі, в Середній Азії, Прибалтиці, Молдові та інших регіонах нашої країни. Насильство, вчинене за часів сталінщини над кримськими татарами, поволзькими німцями і калмиками, кавказькими чеченцями й інгушами, протизаконне виселення їх з постійних місць проживання й обмеження громадянських прав, депортація насе-

лення із західних областей України і Білорусії, Прибалтики на заслання в Сибір було тяжким злочином, що підривав авторитет соціалізму і Радянської влади.

Коли проблемі національних взаємовідносин не приділяти належної уваги, виникають процеси, які за певних обставин проявляються як рецидиви націоналізму й шовінізму. Наша країна виявилась незастрахованою від таких явищ.

В СРСР проживає понад 100 національностей і народностей — реальність. Між-національні взаємини потребують постійної уваги з боку суспільства в цілому і держави зокрема, особливої делікатності й обережності, щоб своєчасно і на основі справедливості розв'язувати суперечності, що виникають у житті націй і народностей.

До актуальних питань сучасності відноситься, зокрема, історія української народності, правдиве і об'єктивне висвітлення якої стало можливим завдяки перебудові та новому мисленню у сфері суспільних наук.

Етнічні форми співжиття людей почали виникати за часів первіснообщинної суспільно-економічної формації. На зміну зоологічному групуванню предків людей прийшло первісне стадо — початковий період і дитинство людського суспільства. З первісного стада виросла родова община (матріархальна і патріархальна), в якій люди вже мали певні усталені спільності: мову для спілкування, початкові трудові навички, звичаї й релігійні вірування, елементи своєрідної культури. Родові общини ще не мали тісного зв'язку з певною територією для постійного проживання і виробничої діяльності. Дальший розвиток господарства, удосконалення знарядь праці, збільшення народонаселення, культурно-побутове спілкування людей спричинилися до об'єднання близьких родів у більші й численніші споріднені групи — племена.

Племена групувалися в союзи, де люди змішувалися, зближувалися в мові, культурі, звичаях, характері, виробничих навичках. Союзи племен становили основу для формування класових етнічних спільностей рабовласницького і феодального суспільства. «Союз споріднених племен,— писав Ф. Енгельс,— стає всюди необхідністю, а незабаром робиться необхідним навіть і злиття їх і тим самим злиття окремих територій в одну спільну територію всього народу»². Етносоціальний термін «народність» вживав Ф. Енгельс для визначення в розвитку народів етапу, що передував появі буржуазних націй. «У поемах Гомера,— писав Ф. Енгельс, характеризуючи класове суспільство стародавньої Греції,— ми знаходимо грецькі племена здебільшого уже об'єднаними в невеликі народності, всередині яких роди, фратрії і племена все ж ще цілком зберігали свою самостійність»³. В іншому творі Ф. Енгельс вказав на існування в період пізнього феодалізму слов'янських народностей і серед них української⁴. В. І. Ленін вживав термін народність як тотожний нації: «Проклята історія самодержавства залишила нам у спадщину величезну *відчуженість* робітничих класів різних народностей, яких гнобить це самодержавство»⁵. Отже, цей термін запроваджений основоположниками марксизму-ленінізму і його не слід вважати «штучним» в суспільній науці*. Альтернативного терміну для етнічних спільностей рабовласницької і феодальної суспільно-економічних формацій не існує.

Народність — це форма етносоціальної спільності людей, притаманна рабовласницькій та феодальній суспільно-економічним формаціям. Для неї характерні відносна спільність мови, що складається на основі племінних діалектів, території як природоматеріального фактора фізичного існування, певних господарських зв'язків і трудових навичок, рис культури, побуту і характеру, релігії, віровизнання, етнічне самоусвідомлення й закріплення власної назви.

* Відомий фахівець у галузі теорії етносу академік Ю. В. Бромлей вважає за доцільне вживати цей термін для визначення етносів докапіталістичних класових суспільств. «...В нашій науковій літературі,— зазначав він,— звичайно вживається термін «народність». Ця обставина отримала зовнішнє вираження, зокрема, в тому, що у переліку найважливіших історично змінних типів етнічних спільностей народність незмінно фігурує між такими етносоціальними організаціями, як плем'я і нація». (Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 274.— Дана праця не виходить за межі традицій, що склалися в науковій літературі радянського часу).

Дослідження етносоціальних проблем і, зокрема, історії української народності є, безперечно, актуальним. У нарисах цієї колективної праці міститься матеріал для пізнання її історичного поступу в безпосередньому зв'язку з східнослов'янськими та іншими народностями нашої країни. Автори намагалися врахувати головні методологічні настанови про виховання радянських людей історією: говорити про минуле серйозно, зважено, яскраво і з наукових позицій, стояти на ґрунті фактів і відповідних підходів до оцінки історичних подій і персоналій, використовувати історичну спадщину для піднесення патріотичних почуттів та загальнонаціональної гордості громадян України як суверенної республіки.

Найдавніша етнічна спільність східнослов'янських племен, відомих під збірною назвою руських, формувалась у результаті поступового єднання союзів племен: полян, сіверян, древлян, дулібів, волинян, бужан, хорватів, уличів, тиверців, словен, радимичів, в'ятичів, полочан, дреговичів, кривичів. Виникнення приватної власності і класів у східнослов'янських племен, розвиток феодалних відносин привели до утворення могутньої феодалної Давньоруської держави з центром у Києві, що проіснувала майже 400 років. Союзи слов'янських племен пройшли в складі Київської Русі дальший розвиток: зближувалися, набували нових ознак і особливостей, зрештою створили нову етносоціальну спільність — давньоруську народність.

Разом з тим у Київській Русі все ще зберігалися мовно-діалектні відмінності, особливості матеріальної та духовної культури, побуту й звичаїв у північно-східному, південно-західному і західному регіонах. Ці відмінності й особливості поглиблювалися в період феодалної роздробленості Русі, коли соціально-економічний розвиток прискорювався й приводив до утворення нових самостійних державно-політичних об'єднань — князівств. Давньоруська народність стала етнічною основою формування російської, української і білоруської народностей⁶. Розташований на Дніпрі Київ був осередком, до якого тяжіли ті землі, на яких формувалася українська народність.

Українська народність виникла й сформувалася на певній території, що дістала власну назву «Україна», мала регіонально-земельні господарські зв'язки, етнічну мову, значні культурні здобутки, усвідомлення близькості місця проживання, характеру й історії з російською та білоруською народностями. Разом з тим слід відзначити, що українська народність з'явилася на вищому щаблі етносоціального розвитку тогочасного суспільства й залишалася продуктом феодалної епохи, коли дроблення великої етнічної спільності, якою була давньоруська народність, привело до появи нових стійких спільностей людей зі своїми певними особливостями. Це був діалектичний історично зумовлений процес, цілком прогресивний і неминучий для долі етносів східних слов'ян — росіян, українців і білорусів, яких тісно зв'язували політичні, економічні й культурні традиції.

Слід при цьому відзначити історичну складність формування, суперечливість і своєрідність розвитку української народності, що були наслідком несприятливих міжнародних умов: політична розчленованість України, обмеження культурного розвитку і мови, утиски православної церкви.

«Народність,— писав О. І. Герцен,— як прапор, як бойовий поклик, тільки тоді обкружується ореолом, коли народ бореться за незалежність, коли скидає іноземне ярмо»⁷. О. І. Герцен дав не етнічне, а революційно-демократичне й політичне визначення змісту терміну народність. Таке визначення відображало справедливу визвольну боротьбу народів Італії й Німеччини, а також Польщі, Чехії та інших слов'янських країн у XIX ст. Ретроспективно герценівське визначення можна цілком віднести і до України, народ якої після столітнього підневільного існування й національного гноблення зрештою піднявся на визвольну війну проти панування шляхетської Речі Посполитої, здобув ряд великих перемог і створив незалежну національну державу — республіку на чолі з виборним гетьманом. Це і був справжній подвиг української народності, ознака її високої політичної зрілості для прийняття кардинальних історичних рішень, що відповідали національним інтересам.

Історія української народності, як тема наукового дослідження, містить багато складних проблем і аспектів, що мають тісний зв'язок із суміжними суспільними науками — етнографією, мистецтвознавством, мовознавством, економікою, юриспруденцією тощо. В даному виданні взято переважно історичний аспект — соціально-економічні умови формування і шляхи розвитку української народності. Цьому головному напрямові розробки теми підпорядкована і структура даної праці.

Структурно монографія складається з тематичних нарисів, логічно зв'язаних між собою і підпорядкованих загальній ідеї — дати системний виклад історичного поступу української народності від її зародження до перетворення у вищу форму — буржуазну націю; дослідити і висвітлити національні та інтернаціональні засади історичного розвитку української народності. Авторський колектив спробував внести в історичну науку ряд нових розробок окремих питань, які раніше не досліджувалися або яких торкалися частково в монографічних і багатотомних колективних працях з історії України.

Вперше спеціально поставлена й досліджена в широкому плані історіографія проблеми формування і розвитку української народності. Це певною мірою дозволило підсумувати досягнення радянської історіографії, визначити шляхи дальшого розвитку досліджень, щоб виявити і заповнити прогалини, переглянути застарілі погляди на окремі питання етнічного розвитку, висунути й обґрунтувати нові концепції.

Для даної праці важливим є висвітлення всіх компонентів теми у певних історичних рамках; тому спеціально розроблена наукова періодизація, де визначено головні періоди та історичні етапи формування української народності.

Поставлено питання про давньоруську народність як етносоціальну історичну спільність ранньофеодальної епохи і періоду Київської Русі, визначено передумови формування української народності в період феодальної роздробленості давньоруських земель, розглянуто давньоруську народність як спільну етнічну основу братніх російської, української і білоруської народностей, показано глибинні джерела їх єдності.

Значне місце відводиться висвітленню географічного середовища, формуванню етнічної та національної території, розміщенню, чисельності і складу населення українських земель. Показано міграційні процеси та демографічні зміни на території України за тривалий час. Органічний зв'язок природно-географічних та демографічних явищ в історії української народності ставиться на реальну основу наукового дослідження.

В нарисах піднімаються складні питання економічного характеру. Насамперед звертається увага на економічну спільність — господарські зв'язки епохи раннього феодалізму на Україні як важливу умову формування народності. Головну увагу приділено еволюції систем і методів землеробства й скотарства, удосконаленню ремесел і промислів, зростанню міст як економічних осередків, посиленню зв'язків України з Росією і Білорусією. Певною новизною позначено і висвітлення консолідації економічної підвалини української народності в період появи буржуазних зв'язків і формування елементів капіталістичного укладу на Україні. Підкреслюється позитивний вплив визвольної війни 1648—1654 рр. та її результатів на феодальну економіку України, зміцнення зв'язків між українськими землями, їх участь у формуванні всеросійського ринку, етносоціальні процеси в суспільстві.

Становлення господарських зв'язків епохи феодалізму — матеріальної, економічної основи української народності — складний, тривалий, суперечливий і багатогранний процес, який включав подолання розрухи, вчиненої монголо-татарським нашествям, розвиток товарно-грошових відносин, торгівлі, що сприяла економічній консолідації окремих князівств і земель на території України. Однак в умовах панування натурального господарства, притаманного феодальному способу виробництва, феодальної роздробленості й відособлення різних регіонів, загарбання українських земель сусідніми литовськими, польськими, угорськими, молдавськими і кримськими феодалами економічна основа української народності зростала й міцні-

ла повільно, долаючи чимало труднощів. Переплетіння складних обставин і суперечливих процесів розкривається на сторінках цієї книги. Саме в економічній царині найяскравіше відображався неухильний процес переростання феодальної української народності в буржуазну націю, що відбувався в період пізнього феодалізму.

Значним етнокультурним фактором, що визначав зародження і формування української народності, була мова як засіб спілкування людей. Автори досліджують досить складні обставини походження, розвитку і становлення української мови, що спиралася своїм лексичним складом на давньоруську мову, збагачувалася шляхом зближення й злиття діалектів і говорів колишніх місцевих руських племен, взаємодією з литовською, польською, церковно-слов'янською, латинською мовами. Разом з тим підкреслюється, що українська мова стала здобутком культури української народності, відображала її загальний прогрес в усіх сферах матеріальної і духовної діяльності. Українська мова залишилася близькою до російської і білоруської мов, сприяла взаємному тяжінню східнослов'янських народностей у важкі часи відособленості, яка була наслідком загарбання іноземними феодалами українських і білоруських земель.

Етнічне обличчя української народності найяскравіше характеризувала матеріальна і духовна культура. Своїми глибокими коріннями вона сягала в культурну спадщину давньоруської народності, живилася її неоціненними надбаннями, розвивалася й збагачувалася в нових умовах, тісно зближувалася, єдналась і взаємодіяла з культурами інших східнослов'янських народностей. Українська етнічна культура взаємодіяла також з литовською, польською, угорською, молдавською, татарською культурами. Спілкування українського етносу з усіма сусідніми етносами в феодальну епоху не залишалось безслідним і сприяло їх культурному взаємозбагаченню. Становлення і розвиток української етнічної культури відбувалися в динаміці, у тісному зв'язку з соціально-економічними процесами феодального суспільства на Україні.

Вперше зроблено спробу в загальному плані висвітлити етнічні аспекти еволюції класово-станової структури української народності, змалювати формування класів-станів (шляхта, старшина, духовенство, селяни, козаки, міщани) і визначити їх місце у феодальному суспільстві на Україні. Наявність головних антагоністичних класів-станів феодалів і селян зумовила й виникнення власної феодальної державності на Україні. Ця державність проявлялася в адміністративному поділі та політичних установах, через які діяло місцеве управління панівного класу-стану феодалів.

В історії адміністративно-політичного устрою показано еволюцію феодальної державності в різних формах. При цьому підкреслено, що на Україні виникли і діяли тривалий час своєрідні етнополітичні утворення — Запорозька Січ, реєстрове козацтво, гетьманське управління, започатковане в період визвольної війни 1648—1654 рр. Вони діяли в несприятливих умовах як витвори української феодальної державності і *de facto* визнавалися за місцеве управління Литви, Польщі і Російської держави. Після об'єднання України з Росією на Лівобережжі певний час зберігалося автономне місцеве адміністративне управління як форма етнічної феодальної державності, що до кінця XVIII ст. зазнала істотних змін і фактично заходами царського уряду перервалася, була замінена загальноросійськими установами.

В умовах розчленування етнічних земель України і панування іноземних та місцевих феодалів важливу роль у політичному розвитку української народності відігравали такі явища, як класова і визвольна боротьба, антифеодальний рух народних мас. У книзі обґрунтовано підкреслюється, що найвищим проявом політичної консолідації, самосвідомості й етнічної зрілості української народності стала визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, яка вирішила життєво важливі справи: визволення України від іноземного панування і утворення незалежної Української держави, яка уклала з Російською державою союзний договір, стала її автономною частиною. Класова солідарність народних мас Росії, України і Білорусії

в селянських війнах, великих повстаннях і інших антифеодальних виступах стала важливим суспільним фактором, що сприяв формуванню трьох окремих народностей, зміцненню їх політичних зв'язків і взаємодопомоги в тяжкі повороти історії.

Новою є постановка питання про відображення етносоціальних процесів і формування української народності в ідеології феодального суспільства на Україні: класову суть церковно-релігійної та власне феодальної ідеології, роль етносоціального фактора в процесі формування ідеологічних концепцій, спрямованих проти антифеодальних рухів народних мас; закономірність виникнення опозиції панівній церковній і феодальній ідеології — формування соціальної утопії і реформаційних поглядів, які заперечували феодалізм як несправедливий соціальний лад.

У праці йдеться про міжнародні умови і особливо несприятливі фактори, що гальмували формування й розвиток української народності: численні нашествия іноземних феодалів, міждержавні війни, захоплення і розчленування українських земель, вигнання в полон населення в Крим і Туреччину тощо.

Особливе місце в загальному контексті колективної праці займає постановка питання про об'єднання України з Росією.

Входження республіканської України до складу монархічної Російської держави (1653—1654) — складний, суперечливий, довготривалий і болісний етнополітичний процес, що дістав у політології та історичній науці досить різноманітні й часом односторонні визначення: воєнний союз, договір, угода, спілка, протекторат, анексія, підданство, приєднання, возз'єднання. Якщо твердо стояти на ґрунті джерел і наукової об'єктивності, уникати різнопартійного ідеологічного догматизму, політичних амбіцій і нетерпимості до інакомислення, то можна прийти до цілком певного й науково обґрунтованого висновку, що приведені вище термінологічні поняття відображають історично зумовлені окремі сторони, відтінки й частковості загального багатогранного процесу політичних, економічних, культурних, побутових, духовних (релігійних) зв'язків українського та російського народів у середні віки, новий і новітній час. Ці контакти сприяли національному розвитку цих народів, їх всебічному взаємозбагаченню в економічній і духовній сферах. І вони відбувалися в несприятливих умовах панування в Російській державі деспотичної монархії. В наш час офіційні органи нав'язували історичній науці нормативні терміни — «приєднання» (1934) і «возз'єднання» (1953), які далеко не відображали усіх складностей і суперечливості історичного процесу інтеграції України і Росії, містили в підоснові немарксистську ідею про прискорене державне злиття націй і підміну національного розвитку народів вульгарним інтернаціоналізмом. Щодо історичних взаємовідносин України і Росії в цій праці запроваджується новий науковий термін — «об'єднання», який дає можливість ретроспективно визначити національну рівноправність, незалежність і державну суверенність їх народів у цьому політичному союзі.

В надрах української народності відбувалося поступове формування буржуазної нації як вищої порівняно з народністю суспільної форми, що відповідала капіталістичній суспільно-економічній формації.

Вихід у світ першої наукової історії української народності сприятиме справі суспільної перебудови, глибшому розумінню підвалин дружніх взаємовідносин між народами і націями, сіятиме чисті зерна взаємної поваги, цінування надбань культури, мови, історії, традицій кожного народу. Громадянська мета нової праці — засів доброго і вічного у свідомості людей, виховання в українців та їх побратимів національної гідності, історичної пам'яті, прищеплення чистої любові до національної культурної спадщини, української мови, історичних пам'яток, рідної землі-годувальниці як життєвого екологічного середовища, природних і духовних скарбів, історичних реліквій і символів України. Вона має служити справі загального національно-культурного демократичного відродження українського народу в перебудовну сучасну епоху.

Українська народність постає головним суб'єктом давньої людської цивілізації

на терені України, історично прогресивною етносоціальною спільністю. Разом з українцями по обидва боки Дніпра-Славутича на одній землі одвічно проживали росіяни, білоруси, поляки, молдавани, угорці, литовці, вірмени, татари та інші етноси. І всім вистачало місця для поселення й господарювання. З давніх-давен у них існувало взаєморозуміння життєвих потреб і духовних запитів.

Та на звивистій історичній стежці бувало і так, що часто з вини панівних класів між представниками окремих народів виникали напруженості, а інколи й конфлікти. Проте не вони визначали характер взаємин між етносами, для яких були притаманні риси дружби, взаємоповаги і взаєморозуміння. Великий український поет Тарас Шевченко у поемі «Єретик» (1845) закликав слов'янські народи до дружніх і чесних взаємовідносин: «...Щоб усі слов'яни стали добрими братами і синами сонця правди...» Саме такі взаємовідносини між народами — неодмінна умова їх суспільного прогресу.

Нова праця «Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії» створена в руслі досліджень, передбачених всесоюзною академічною комплексною програмою «Етнічна історія і сучасні національні процеси» (головною науковою установою в її розробці є Інститут етнографії АН СРСР), що виконується у дванадцятій п'ятирічці⁸. Вона вкладається в підрозділ «Етнічні процеси в докапіталістичних класових суспільствах», де прямо зазначено: «У вивченні ранньої етнічної історії народів СРСР особливе місце буде приділено процесам формування народностей»⁹.

Пропонована колективна праця не претендує на повне і енциклопедичне дослідження усіх аспектів проблеми. Вона акцентує увагу на головних питаннях економічного, соціального та духовного поступу української народності, що загалом визначають основні її риси, а також умови формування та шляхи розвитку. Значна частина суто спеціальних проблем етногенезу й етнографії залишилася на стадії постановки з тим, щоб спонукати наукові сили суспільствознавців продовжувати дослідження й нарощувати результати. Досягти належної повноти висвітлення історії української народності можна лише поетапним дослідженням і синтезом відкритих істин.

* * *

Книгу «Українська народність : нариси соціально-економічної та етнополітичної історії» підготував до друку авторський колектив: Борисенко В. Й. (р. IV, § 2; р. VI, § 1, 2); Горленко В. Ф. (р. VIII, § 1, 2); Гуржій О. І. (р. IV, § 3; р. VI, § 3, 4); Дзюба О. М. (р. VIII, § 1, 3, 4); Іванова Т. Є. (р. VIII, § 2, 5); Котляр М. Ф. (р. I, § 2); Майборода О. М. (р. I, § 3); Німчук В. В. (р. VII); Панашенко В. В. (р. X); Передрієнко В. А. (р. VII, с. 227—230); Сас П. М. (р. XII); Сергієнко Г. Я. (Передмова; р. II; р. XIII); Смолій В. А. (р. I, § 1; р. XI; Висновки); Толочко П. П. (р. III); Шекера І. М. (р. IV, § 1; р. V); Щербак В. О. (р. IX). Науково-допоміжну роботу виконали Горобець В. М., Іванова Т. Є., Калиниченко С. Б., Матях В. М., Прудченко Н. В., Русіна О. В.

1. РАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ

Проблема давньоруської народності. Проблема етносоціального розвитку українського народу належить до складних і разом з тим найактуальніших в історіографії. Вчені прагнули вирішити такі фундаментальні питання, як місце української народності в етногенезі східнослов'янських народів, висвітлили складання її етнічної території, показати розвиток економічної спільності, формування мовних особливостей, етнічної самосвідомості і культурних зв'язків¹.

Протягом тривалого часу у характеристиці давньоруської народності як етнічної спільності не існувало єдиних наукових дефініцій і вивіреного понятійного апарату. Радянські історики у перші післяреволюційні роки користувалися тим науковим багажем, який залишила їм дожовтнева історіографія. Це відбилося не лише на концептуальному підході до питання етногенезу слов'ян і формування етнічного утворення часів Київської Русі, а й спричинилося до значної термінологічної плутанини.

Однак радянські вчені поступово долали вульгарно-соціологічний підхід до вирішення складних питань. Серед тих, хто почав займатися проблемою давньоруської народності, пріоритет, безперечно, належить В. В. Мавродіну та Б. О. Рибаків, чиї праці започаткували справді глибоке і всебічне вивчення етнічного розвитку давньоруського суспільства. Вони ставили ці питання у загальнотеоретичному плані, розглядаючи діалектику взаємовпливу політичних факторів і етнічного розвитку східного слов'янства, розробляли періодизацію цих процесів, уточнювали і вводили в науковий обіг нову термінологію тощо. Причому виходили з того, що Давня Русь становила собою спільну основу для формування у майбутньому російської, української і білоруської народностей². В одній з праць Б. О. Рибаків наголошував на тому, що «Київська Русь за час своєї державної єдності встигла і зуміла створити єдину народність. Ми умовно називаємо її давньоруською народністю, материнською по відношенню до українців, росіян і білорусів, які вицлилися в XIV—XV ст.»³ На його думку, єдність давньоруської народності не міг порушити процес феодальної роздробленості: «Нові князівства XII — початку XIII ст. становили ніби єдину сім'ю — давньоруську народність, яка розмовляла однією мовою, спільно творила єдину культуру, мала ряд спільних історичних завдань; мінуси феодальної роздробленості почали виявлятися не відразу»⁴.

Вивчення етносоціальних процесів у східнослов'янському світі, джерел дружби російського, українського і білоруського народів особливо активізувалося напередодні святкування 300-річного ювілею об'єднання України з Росією (1954). Були опубліковані «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією», у яких містяться відповідні оцінки етногенезу

трьох близьких східнослов'янських народів і, зокрема, підкреслюється: «Російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня — давньоруської народності, яка створила давньоруську державу — Київську Русь»⁵.

У ювілейний рік з'явилися публікації, присвячені давньоруській народності. Насамперед привертають увагу статті М. М. Тихомірова⁶, В. І. Довженка⁷, О. І. Козаченка⁸, де в широкому плані розглядається проблема походження цих трьох народів — характеризуються етнічні компоненти давньоруської народності, вказується на умови, які детермінували її розчленування тощо. Тоді з'явилися нові термінологічні вирази, відмінні від прийнятої трактовка тих чи інших процесів, явищ. Так, О. І. Козаченко ввів термін «східнослов'янська народність» щодо східних слов'ян у період їх консолідації в окрему етнічну спільність. Очевидно, дискусійною є його оцінка антив як першої народності східних слов'ян на зорі класового суспільства⁹. На цей час все ще не було до кінця вирішено питання про причини дроблення давньоруської народності. О. І. Козаченко вважав, зокрема, що етнічна спільність часів Київської Русі мала вже тенденцію до переростання в націю, однак її було перервано зовнішньополітичним фактором — нашествиям монголо-татарських феодалів і загарбанням окремих земель іноземними державами¹⁰.

З критикою даної концепції виступив академік Л. В. Черепнін. Він пише, що «не було краху і розпаду давньоруської народності, як не було краху і розпаду Давньоруської держави. Відбулося розчленування ранньофеодальної держави на ряд феодальних земель і князівств в результаті дальшого процесу феодалізації. І утворились передумови для подрібнення давньоруської народності. Не можна... говорити і про те, що давньоруська народність до XIII ст. знаходилася на шляху консолідації в цілісну націю, бо твердження це можна зрозуміти в тому смислі, що в XIII ст. на Русі вже намітились передумови розвитку капіталізму»¹¹.

Дослідження Л. В. Черепніна займають помітне місце серед спеціальних історичних праць з розглядуваної нами проблематики. Його стаття «Історичні умови формування російської народності до кінця XV ст.» містить розгорнуту систему поглядів практично на всі аспекти цього багатогранного питання — досліджено передумови виникнення давньоруської народності, показано процес її консолідації, розкрито передумови формування російської, української і білоруської народностей. Свою наукову концепцію автор будує, насамперед, на величезному документальному матеріалі — літописних джерелах, хроніках, записках східних та західноєвропейських авторів і формулює саме поняття «народність» як історичну категорію, наступну за родом і племенем і попередницю нації¹². Він конкретизує це визначення: «При розгляді історії російської народності слід виходити із уявлення про неї, як про спільність людей, що складалася на економічній базі феодального способу виробництва, який зароджувався і розвивався, зі своєю мовою, територією, культурою»¹³. Вчений вказує і на політичні фактори впливу на формування народності (насамперед утворення держави, єдність етнічної самосвідомості тощо).

Л. В. Черепнін розробив періодизацію історії давньоруської народності. Третій етап її (XII—XIII ст.) він характеризує як період феодальної роздробленості, коли створюються передумови для формування на основі народності давньоруської народностей великоросійської, української та білоруської¹⁴.

Розробку проблеми продовжив П. М. Третьяков у праці «Біляджерел давньоруської народності». Його думки співзвучні з працями В. В. Мавродіна, Л. В. Черепніна, Б. О. Рібакова. Зокрема, виступаючи за розмежування понять «давньоруська народність» та «російська народність», він вказував на роль утворення держав в розвитку етнічних процесів у східних слов'ян тощо¹⁵.

На окремі аспекти формування давньоруської народності звернув увагу відомий дослідник етносоціальних процесів на Україні періоду феодалізму К. Г. Гуслистий, який також відніс утворення давньоруської народності до VI—IX ст. (характерно, що в одній із праць він вживає термін «східнослов'янська народність»)¹⁶. У X — на початку XII ст., на його думку, народність продовжувала консолідуватися і розвиватися. І лише XII—XIII ст. «визначили процес відособлення окремих частин древньоруської народності і виникнення передумов для формування на її основі трьох братніх східнослов'янських народностей — росіян, українців і білорусів»¹⁷. Аналогічної періодизації та оціночних характеристик етнічних компонентів народності дотримується М. Ф. Котляр, який підкреслив роль політичного фактора у виникненні та консолідації давньоруської народності: «Утворення і розвиток давньоруської народності відбувались у зв'язку з складанням східнослов'янської державності — Київської Русі. У формуванні народностей важливе значення мали давні держави, що об'єктивно прискорювало етногенетичні процеси. З іншого боку, складання народностей сприяло утворенню державності. Так було і в давній Русі»¹⁸.

В радянській історіографії утвердилася думка про феодальну роздробленість як складний і суперечливий період в історії східного слов'янства. Тоді, зазначає Л. В. Черепнін, «явно намічаються дві тенденції, які знаходилися в діалектичній взаємодії: з одного боку, виступає тенденція до місцевої відособленості територій окремих земель і князівств, місцевих діалектів, культури окремих феодальних центрів, з іншого боку, в процесі розвитку суспільного поділу праці і зростання економічних зв'язків все виразніше проявлялася інша сторона історичного розвитку — прагнення до об'єднання окремих частин країни»¹⁹. Більшість радянських вчених (насамперед Л. В. Черепнін, Б. О. Рібаков, К. Г. Гуслистий та ін.) визначають, що незважаючи на поступову децентралізацію держави, давньоруська народність протягом XII—XIII ст. продовжувала зберігати відносну єдність. Це пояснюється рядом економічних, політичних та культурних факторів, причому, як наголошує М. Ф. Котляр, величезна роль у збереженні цілісності Русі належала народним масам, які «примували правлячі кола князівств і земель захищати єдність країни»²⁰.

Етнічний розвиток Русі постійно знаходиться в полі зору істориків. В. В. Сєдов в одній з праць дійшов висновку, що давньоруська народність «мала в своїй основі слов'янське населення, об'єднане не на етнодіалектній, а на територіальній основі»²¹. Проти спрощеного й одностороннього підходу до вирішення питання про взаємозалежність державного й етнічного розвитку Русі виступив П. П. Толочко. Слідом за В. І. Довженком і І. П. Козаченком він показав, що у XII—XIII ст. давньоруська народність залишалася одним з основних елементів єдності руських земель²².

У дослідженнях радянських науковців увага акцентується на тому, що в XII ст. дедалі чіткіше вимальовуються деякі особливості окремих районів Давньої Русі. На підставі аналізу стану торгівлі Б. О. Рібаков стверджує, що на території Русі виділилось на той час чотири групи зе-

мель, які підтримували між собою тісні економічні зв'язки. На думку Л. В. Черепніна, тут уже «намічається виділення великоросійської, української і, менш виразно, білоруської народностей»²³. Услід за Л. В. Черепніним К. Г. Гуслий виступив проти спроб окремих вчених перебільшувати економічну спільність давньоруської народності, хоча «мовні, культурні, етнографічно-побутові особливості племен у надрах давньоруської народності не встигли стертися», а сама вона «не стала стійкою етнічною спільністю». (В праці вчений говорить про це обережніше: «древньоруська народність не стала цілком етнічною спільністю»)²⁴.

У радянській історіографії досить глибоко розроблені інші проблеми історії давньоруської народності, зокрема, про роль ряду етнічних груп в її утворенні²⁵.

В. Д. Королюк на основі порівняльного аналізу формування ранньофеодальної державності у східних і західних слов'ян кваліфікує племінні князівства як не лише територіальні політичні утворення, а й певні етнічні одиниці²⁶, а також бачить «нерозривний зв'язок, що існував у ранньофеодальний період між процесами утворення державності, з одного боку, і формуванням народностей у східних і західних слов'ян — з другого»²⁷.

Широке коло питань розглянули дослідники історії культури Київської Русі. Виходячи з аналізу літописного матеріалу, показав зростання етнічної самосвідомості серед різних суспільних верств давньоруського населення Д. С. Лихачов²⁸. Йому належить і заслуга історико-порівняльного аналізу феномена руського літописання в цілому²⁹. В загальнотеоретичному плані проблема етнокультурної спільності східнослов'янських народів висвітлена у статтях Д. К. Зеленіна³⁰ і С. О. Токарева³¹. Питання про спільне і особливе у слов'янській самосвідомості в Київській Русі і західних слов'ян (XI—XII ст.) поставив В. Д. Королюк³², який підкреслює, що народна традиція виступала носієм слов'янської самосвідомості, яка відіграла важливу роль у консолідації й розвитку слов'янських народів, їх взаємозбагаченні та поглибленні політичних, культурних і економічних зв'язків³³. На основі письмових пам'яток XI — початку XII ст. продовжив розробку проблеми етнічної та державної самосвідомості східних слов'ян О. І. Рогов³⁴.

Не вдаючись до детальної характеристики інших аспектів історіографії розвитку давньоруської народності (інакше довелось б розглядати надзвичайно широке коло досліджень, адже практично автори всіх праць з історії країни того періоду торкаються цього питання)*, відзначимо, що в концептуальному плані проблема знайшла висвітлення також на сторінках ряду узагальнюючих колективних монографій³⁵.

Періодизація історії української народності. Однією із важливих умов успішного розвитку історичних досліджень є вироблення надійної, побудованої на наукових засадах періодизації історичного процесу у нашій країні. Як показала дискусія, що проходила на початку 50-х років, а також наукова сесія в Академії суспільних наук при ЦК КПРС, далеко не всі питання тоді були вирішеними. Зокрема, підкреслювалося, що «невивченістю соціально-економічної історії Русі кінця XIII—XIV ст. пояснюються ...ті труднощі, які стають перед істориками при вирішенні питання про складання російської, української і білоруської народностей»³⁶. У ході дискусії виявилось, що «істотним завданням є вивчення

---

* Детальний огляд новітньої літератури по проблемі див.: Моця О. П. Давньоруська народність // Укр. іст. журн.— 1990.— № 7.

основних етапів етнічної історії російського та інших народів нашої країни»³⁷.

Протягом останніх десятиліть радянська історіографія досягла певних успіхів у цьому напрямі. В УРСР пріоритет у розробці етносоціальних проблем епохи феодалізму належав, безперечно, відомому історику та етнографу К. Г. Гуслистому, який порушив питання періодизації формування української народності. Так, XII—XIII ст. він розглядав як період, що визначив «процес відособлення окремих частин давньоруської народності і складання передумов і умов для формування на її основі трьох братніх східнослов'янських народностей — росіян, українців і білорусів, з притаманними їм особливостями мови, культури і побуту»³⁸. Наступний етап (приблизно XIV—XV ст.) — це період, коли «населення різних земель України все більше групувалося, консолідувалося в єдину народність. Приблизно з цього часу українська народність... виступає як окрема етнічна спільність»³⁹. У XVI — на початку XVII ст. (третьій етап) українська народність, згідно періодизації вченого, продовжувала розвиватися і консолідуватися⁴⁰. У різних варіантах майже ідентична характеристика перших трьох етапів формування української народності проходить також через інші праці К. Г. Гуслистого⁴¹. Щодо четвертого етапу, то він вже не так чітко окреслює його нижню хронологічну межу. В одній з перших праць вченого, присвячених цій проблемі, зазначено, що «приблизно з першої половини XVII ст. в надрах феодально-кріпосницького суспільства на Україні почався процес утворення буржуазних національних зв'язків, який тривав довгий час»⁴². Одночасно дослідник стверджував, що «процес перетворення української народності у буржуазну націю почався в умовах панування шляхетської Польщі»⁴³. В інших працях він обережніше підійшов до датування цього етапу і говорить про середину або про XVII ст. в цілому⁴⁴, а часом найінтенсивнішого розвитку української народності та перетворення її у буржуазну націю вважає другу половину XVII — першу половину XIX ст. Як певні якісні грані цього етапу К. Г. Гуслистий називає першу та початок другої половини XVIII ст., а також кінець XVIII — першу половину XIX ст.⁴⁵

Згодом до проблеми періодизації історичного розвитку української народності повернулися автори багатотомної «Історії Української РСР». Ф. П. Шевченко запропонував поділ на такі етапи формування української народності: 1) XII—XIII ст. — період феодальної роздробленості, коли, з одного боку, діяли відцентрові сили, з другого — намітилося поступове об'єднання окремих територій та зміцнення економічних зв'язків між ними; 2) XIV — середина XVI ст. — це час, коли вже була подолана феодальна роздробленість у сфері економіки. Однак українські землі були загарбані іноземними державами, що негативно впливало на всі сторони їх життя; 3) друга половина XVI — приблизно середина XVII ст. Даний етап характеризувався дальшим розвитком продуктивних сил українських земель, що створювало сприятливі умови для виникнення єдиного внутрішнього, тобто національного, ринку на Україні⁴⁶.

Нещодавно з науковою періодизацією формування і розвитку української народності виступив Г. Я. Сергієнко. Всю історію української народності він поділив на два періоди: XII — середини XVII ст. та друга половина XVII — середина XIX ст. В хронологічних рамках обох періодів існує своя особлива періодизація (поділ на етапи). Перший період ділиться на три етапи: XII — XIII ст.; XIV—XV ст.; XVI — перша половина XVII ст. У межах другого періоду вчений виділяє такі етапи: друга половина XVII ст.; XVIII ст.; перша половина XIX ст.⁴⁷

Незважаючи на певну специфіку, запропоновані К. Г. Гуслигим, Ф. П. Шевченком та Г. Я. Сергієнком періодизації історії формування української народності об'єднують багато спільного. В їх основі знаходяться базисні явища феодальної суспільно-економічної формації на Україні — розвиток сільськогосподарського та промислового виробництва, стан торгівлі тощо. Водночас враховуються й такі фактори, як класова та визвольна боротьба, ідеологія, зовнішньополітична ситуація та ін. Зокрема, підкреслюється роль визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. та визволення з під влади Польщі в справі дальшої консолідації української народності і створення передумов для її переростання у вищу етнічну спільність — націю⁴⁸.

Питання етносоціального розвитку українського народу XIV—XVIII ст. На жаль, в радянській історіографії ряд питань етносоціального розвитку українського народу досліджено фрагментарно. Спеціальні праці містять матеріал, який тільки частково характеризує етнічні процеси на українських землях в XIV—XVIII ст. Великі монографічні розробки, присвячені розвиткові продуктивних сил, дальшому наростанню антифеодального руху й визвольної боротьби на Україні, як правило, опосередковано й мимохідь торкаються етнічних аспектів проблеми⁴⁹. Навіть праця Д. І. Мишка з багатообіцяючою назвою «Соціально-економічні умови формування української народності» лише декларує взаємозв'язок розвитку економічної спільності з консолідацією етносу⁵⁰.

На основі аналізу археологічних матеріалів та писемних джерел окремі аспекти проблеми висвітлює монографія С. О. Біляєвої⁵¹. Серед узагальнень та висновків привертає увагу твердження про те, що золотоординський елемент в південноруських пам'ятках XIII—XIV ст. займав незначну питому вагу, в духовній і матеріальній культурі домінуючими залишалися давньоруські традиції, які значною мірою й визначили у майбутньому процес формування трьох народностей⁵².

До речі, питання про роль та місце давньоруських традицій у розвитку українського етносу постійно привертає увагу вчених. Цікава, наприклад, у даному плані стаття М. Ф. Котляра⁵³. Грунтовна праця, яка в комплексі розкриває проблему, підготовлена групою науковців Інституту історії СРСР АН СРСР⁵⁴. На широкій документальній базі у книзі розкрито роль і місце давньоруських традицій в розвитку матеріальних та духовних надбань цих трьох народів, показано, що вони простежуються у церковній організації, місцевому управлінні. На думку авторів, на основі цих традицій у XIV—XVI ст. склалися нові етнічні спільності (російська, українська, білоруська) із своїми особливостями матеріальної та духовної культури⁵⁵.

Значна частина матеріалу книги присвячена етносоціальним аспектам визвольного руху на Україні та Білорусії. Дослідники здійснили ряд цікавих спостережень над генезисом етнічної самосвідомості різних соціальних груп повстанського табору (козаків, міщан, православного духовенства, української шляхти) і стверджують, що визвольна боротьба кінця XVI — 20—30-х років XVII ст. гальванізувала інтерес української й білоруської громадськості до свого минулого і, насамперед, до давньоруських традицій⁵⁶. Окремий параграф розглядає місце давньоруської спадщини у об'єднувачому процесі на Україні.

У 1965 р. була опублікована стаття О. М. Апанович «Національно-визвольні війни в епоху феодалізму»⁵⁷, в якій порушено питання етносоціального розвитку українського народу — зростання етнічної самосвідомості, значення козацтва та братств у цьому процесі, утворення на Україні державності тощо. Стаття О. М. Апанович викликала певний

резонанс серед наукової громадськості. На сторінках «Українського історичного журналу» було опубліковано відгуки на неї І. П. Крип'якевича⁵⁸ та І. Д. Бойка⁵⁹. Вчені схвально оцінили факт постановки цього складного й актуального питання у науковій періодиці. Разом з тим деякі аспекти авторської концепції викликали сумнів. Зокрема, І. Д. Бойко звернув увагу на той факт, що ряд положень статті звучить апріорно і недостатньо підкріплено фактичним матеріалом, у першу чергу щодо зародження української нації наприкінці XVI ст. «...Статті,— вказує він,— явно бракує економічного обґрунтування процесу виникнення української нації. В ній обійдено таке важливе питання, як рівень продуктивних сил на Україні в XVI—першій половині XVII ст. Лише у двох абзацах йдеться про процеси в українській економіці другої половини XVI ст., але не конкретно, а в плані констатації значення економіки як передумови для виникнення національної самосвідомості і зародження нації, для розвитку та зміцнення економічної, географічної, мовної єдності і т. д.»⁶⁰ Аналогічні застереження висловив І. П. Крип'якевич. Він пише, що «національна самосвідомість з'являється вперше тільки з початком формування нації. В період існування народності вона існує лише у зачатковій формі»⁶¹. Вчений навів ряд цікавих прикладів, які характеризували певні зрушення, що сталися у розвитку етнічної самосвідомості окремих суспільних верств українського етносу (зокрема міщан). В першу чергу це стосується появи у кінці XVI—на початку XVII ст. понять «люди руської віри», «люди руського обряду», «руська нація» тощо⁶². Відзначимо, що питання про появу етноніму «Україна» висвітлювали Д. І. Мишко⁶³, а згодом О. С. Стрижак⁶⁴.

Як відомо, важливим соціальним фактором, що зв'язував воедино ті чи інші народності, виступала така політична сила, як держава⁶⁵. Проблема виникнення державності на Україні неодноразово піднімалася вченими. Проте у поглядах дослідників на це питання існують певні розбіжності. О. М. Апанович вважає Запорозьку Січ «державним утворенням, політичною організацією, що в процесі свого розвитку вже виявляє деякі буржуазні ознаки»⁶⁶. Про «нову українську державність», яка почала зароджуватися на Січі вже в XVI ст., писав І. Д. Бойко⁶⁷. Г. Я. Сергієнко ж у виникненні Запорозької Січі, яку він називає «організуючим центром», вбачає «зародковий стан і орган української державності»⁶⁸.

І. П. Крип'якевич та Ф. П. Шевченко вважають, що державність на Україні склалася в роки визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. При цьому Б. Хмельницький та його сподвижники використали традиції соціально-політичного ладу Запорозької Січі⁶⁹. Думку про те, що український народ «увійшов до складу єдиної Російської держави, зберігши всі ознаки української державності, яка складалася», висловив О. П. Ткач⁷⁰. Про утворення «нової держави—Українського гетьманства» пишуть автори книги «Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства»⁷¹.

Більшість дослідників єдині в тому, що Запорозька Січ відіграла велику історичну роль у збереженні українського народу як окремого етнічного утворення. Це пояснюється, зокрема, двома основними факторами: по-перше, значенням козацтва, як збройної сили у боротьбі проти експансії на українській землі іноземних держав, насамперед Кримського ханства і султанської Туреччини; по-друге, місцем Запорожжя у гострих соціальних конфліктах, які пронизували всю суспільну тканину феодального ладу.

В історичній літературі неодноразово порушувалося питання про ет-

посоціальні аспекти визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. І. П. Крип'якевич⁷² та Ф. П. Шевченко⁷³, які досліджували соціально-політичні погляди Б. М. Хмельницького, діляться цікавими спостереженнями над еволюцією вживання гетьманом термінів «Україна», «Мала Русь», «народ руський» тощо. Характеризуючи ставлення Б. Хмельницького до релігійних справ, вони показують розуміння керівником визвольної війни етнічних меж території України на середину XVII ст. У спеціальних працях нагадується, що гетьман неодноразово звертався до давньоруських традицій⁷⁴. Ф. П. Шевченко показав також участь у подіях 1648—1654 рр. на Україні представників інших етносів⁷⁵.

Значний вплив на етногенічні процеси в межах тієї чи іншої території справляли масові міграції та переселення. В їх ході освоювалися нові масиви земель, мало місце взаємозбагачення різних етнічних одиниць, поглиблювався рівень етнічної самосвідомості народності тощо. Розселення представників українського етносу і освоєння ним у XIV—XVII ст. степових районів Півдня досліджено В. О. Голобуцьким⁷⁶. Демографічна ситуація на Правобережній Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. висвітлена у працях О. І. Барановича⁷⁷. Окремі аспекти проблеми розроблені у публікаціях О. С. Компан⁷⁸, Я. П. Кіся⁷⁹, А. А. Козловського⁸⁰ та інших авторів⁸¹.

Історичний процес на українських землях у другій половині XVII—XVIII ст. вивчається досить ґрунтовно. Про це свідчать глибокі узагальнюючі праці, де висвітлено розвиток продуктивних сил (стан промислового та сільськогосподарського виробництва, міст і торгівлі)⁸², показано еволюцію класово-станової структури тогочасного суспільства⁸³, закономірності та особливості антифеодальних і визвольних рухів у пізньофеодальну епоху⁸⁴.

Зміст цих праць об'єктивно розкриває якісні зрушення структурного характеру у базисі феодального суспільства та створення необхідних передумов для переростання української народності у вищу етнічну спільність — націю. Проте як об'єкт спеціального дослідження проблема етносоціальних процесів на Україні доби пізнього феодалізму практично не розроблялася. Виняток становлять лише праці, в яких показано освоєння українським етносом земель Північного Причорномор'я у XVIII ст. (О. І. Дружиніна та В. М. Кабузан)⁸⁵, висвітлюється демографічна ситуація — соціальний та етнічний склад населення, співвідношення сільських та міських жителів — в окремих районах України (М. Г. Крикун, Г. П. Махнова, А. Л. Перковський, А. Г. Слюсарський, М. Т. Дяченко)⁸⁶.

Етнічні функції мови і культури. Проблема формування української народності належить до комплексних тем у науці. Її глибоке і всебічне дослідження можливе лише на шляхах інтеграції творчих зусиль усіх вчених-суспільствознавців — істориків, економістів, філософів, мово- та літературознавців, етнографів, фольклористів. У багатьох напрямках наукового пошуку результати їх досліджень доповнюють один одного, розширюють і поглиблюють розуміння складних й суперечливих етнічних процесів.

Вагомих результатів у з'ясуванні походження й розвитку літературно-писемної мови давньоруської та української народностей, а також формування нової літературної мови досягли вчені-мовознавці. Ці питання відбиті в першу чергу в узагальнюючій монографії з історії української літературної мови⁸⁷, а також працях Л. А. Булаховського⁸⁸,

А. А. Москаленко⁸⁹, П. П. Плющ⁹⁰, В. М. Русанівського⁹¹, Ф. П. Філіна⁹² та інших авторів*.

У процесі багатовікового розвитку українська народність сформувала свою самобутню культуру з яскраво вираженими етнічними особливостями. Цей аспект діяльності української народності постійно знаходився у центрі уваги наукових інтересів багатьох радянських вчених. До досліджень, які комплексно розглядають це питання, слід віднести, насамперед, праці В. І. Наулка⁹³. Проте, як правило, спеціалісти-етнографи розробляють окремі сторони матеріальної та духовної культури української народності. Створено монографії, які розкривають особливості розвитку сільських поселень та народної землеробської техніки українців⁹⁴. Не обійшли науковці й побуту і звичаїв українського народу за феодальної доби, зокрема весільної обрядовості⁹⁵, форм громадського дозвілля⁹⁶, одягу⁹⁷, сімейного побуту⁹⁸, народної кулінарії⁹⁹ тощо. Ідеали, основні принципи і засади, а також інші аспекти української етнопедагогіки висвітила Є. І. Сявакко¹⁰⁰.

Певних успіхів досягнуто у вивченні окремих етнічних груп у складі української народності, зокрема у етнографічному карпатознавстві¹⁰¹. Так, С. І. Копчак показав динаміку зростання, чисельність, а також соціальний та етнічний склад населення прикарпатських районів¹⁰². Грунтовна праця Ю. Г. Гошко розкриває процес заселення, міграційні процеси і побут жителів карпатського регіону у XV—XVIII ст.¹⁰³ Він гостро критикує теорію «початкової» волоської колонізації Карпат у різних її модифікаціях, переконливо доводить, що переважну більшість поселенців тут становили представники українського етносу.

Останні дані досліджень питання етносоціального та етнокультурного розвитку однієї із груп карпатських українців — бойків — підсумовані у колективній монографії «Бойківщина»¹⁰⁴. Це синтезуюча праця, у якій міститься короткий нарис етнічної історії краю, показано склад його населення, аналізуються явища і процеси матеріальної й духовної культур. Автори роблять аргументований висновок про те, що, незважаючи на певну специфіку, в усіх сферах життя бойків превалювали риси, характерні для всього українського народу¹⁰⁵. Досліджуючи історію іншої групи карпатських українців — гуцулів, до аналогічних висновків дійшов В. В. Грабовецький¹⁰⁶. Цінними є також узагальнюючі праці, присвячені історичному минулому (в тому числі етнічним процесам) окремих регіонів — Галичини, Північної Буковини, Закарпаття¹⁰⁷.

Щодо історичного процесу на Україні періоду феодалізму, то тут розроблено досить широке коло питань, які охоплюють практично всі сфери життя українських земель — розвиток продуктивних сил, політичне становище, наростання антифеодальної, визвольної боротьби трудящих, культурні процеси. Створена відповідна концепція історії українського народу у всій багатогранності її проявів. Разом з тим, питання про історичний шлях виникнення та формування етносоціальних спільностей, зокрема української народності, все ще залишається на початковому етапі свого вивчення. Слід враховувати і те, що багато наукових праць хибували однобічністю, історичний процес на їх сторінках висвітлювався схематично і не завжди об'єктивно. З'явилося чимало так званих «білих плям», до заповнення яких лише приступають історики.

* Детальний аналіз поглядів дослідників дано в розділі VII «Походження й розвиток мови української народності».

2. ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРИОГРАФІЯ

Проблема виникнення і походження трьох східнослов'янських народів завжди перебувала у фокусі наукових інтересів вітчизняних вчених. До середини ХІХ ст. історики (різних періодів, шкіл і напрямів) вважали росіян, українців і білорусів єдиним руським народом, тому розглядали питання їх виникнення й етнічного розвитку в сукупності. Йшлося хіба що про південне, західне і північне його відгалуження. Водночас, робились спроби вирізнити особливості історичного, культурного і етнічного буття населення різних частин Східної Європи.

Питання етногенезу східних слов'ян у працях дворянських та перших буржуазних істориків (до середини ХІХ ст.). Так само, як у надрах феодалізму народжувалися капіталістичні відносини, у загальному розвитку дворянської історіографії ХVІІ—ХVІІІ ст. закладалися основи майбутньої буржуазної історичної науки. Наростало прагнення вчених до критичного аналізу джерел, до створення загальноісторичних концепцій, до поглибленого студіювання окремих періодів вітчизняної історії, зокрема періоду давньої Русі, нарешті — до проблем етногенезу.

Спалахові зацікавлення вітчизняних істориків проблемою складання руського народу, його південного, західного і північного відгалужень сприяли об'єднання України з Росією 1654 р., розширення економічного й культурного обміну між українським і російським народами. Передові вітчизняні вчені другої половини ХVІІ ст. розуміли значення цього акту і шукали його обгрутування в давній історії східних слов'ян, насамперед у виявленні спільних коренів походження їх територіально різних груп. До творів такого спрямування слід віднести «Кройніку» Феодосія Софоновича¹⁰⁸.

Софонович належав до високоосвічених людей свого часу. Свій твір написав, як вважають вчені, на межі 60—70-х років. На жаль, ще й досі його праця залишається невиданою. Вона відома в кількох списках і редакціях. Важливим досягненням Софоновича є тенденція до розгляду історії південноруських земель на тлі загальноруської історичної дійсності. У передмові історик окреслив мету своєї «Кройніки»: «За слушную реч почитателем, абы відал сам и иншим руским с(ы)ном сказал: отколь Русь почалася і як панство Руское, з початку ставши, до сего часу йдет»¹⁰⁹. Такий напрям збережено і в другій частині твору, де розвиток різних частин руського народу в ХІV—ХVІІ ст. зображено як єдиний процес. Як слушно зауважив М. І. Марченко, тим самим «автор прагнув відповісти на актуальні питання, висунуті епохою», довести історичну обгрунтованість і закономірність боротьби українського народу за своє національне звільнення¹¹⁰. Разом з тим тема спільного походження південних, західних і північних східних слов'ян розроблена Софоновичем недостатньо — відсутня скільки-небудь виразна етногенетична концепція — відповідно до загального рівня історичної науки ХVІІ ст.

Наступним етапом у розвитку історіографії проблеми формування східнослов'янських народностей став анонімний «Київський Синопис», виданий 1674 р. Його авторство приписується більшістю вчених архімандриту Києво-Печерської лаври, професорові і ректорові Києво-Могилянської колегії Інокентію Гізелю. «Синопис» відзначається намаганням простежити походження східного слов'янства, проголошеним вже у вступі: «Русский или паче Российский народы тыижде суть Славяне. Единого бо естества... и тогожде языка»¹¹¹. Автор підкреслює, що руський народ завжди був єдиним, розселився колись на території Східної Європи

від Півдня до Півночі. По суті, історія українського народу подається тут у зв'язку з історією народу російського. Будучи монархістом за переконаннями, творець «Синописа» підносить самодержавство, обґрунтовує успадкованість монархії Руссю Московською від Русі Київської¹¹². Не випадково цей огляд вітчизняної історії здавна вважається твором офіційної російської дворянської історіографії. «Синопис» видавався близько 30 разів і правив за загальноросійський підручник з історії аж до XIX ст. Монархічні ідеї, закладені в ньому, знайшли дальший розвиток у працях В. М. Татищева, М. М. Щербатова та М. М. Карамзіна.

XVIII ст.— доба становлення історичної науки, розширення джерельної бази, насамперед шляхом введення до обігу давньоруських літописів. Видатним явищем дворянської історіографії того часу були твори В. М. Татищева. Порівню до автора «Синописа» В. М. Татищев запропонував свою історичну концепцію, виходячи з послідовності розвитку російського самодержавства. Разом з тим вчений відстоював ідею автохтонності й спільного походження східних слов'ян, хоча й звів їх ранню історію до нескінченних війн та міграцій. Виводячи різні групи давньоруських племен від різних предків — північну від сарматів, південну — із Західної Європи, — він водночас був переконаний в етнічній єдності всіх східних слов'ян¹¹³.

У другій половині XVIII ст. зростає інтерес до питань етногенезу східних слов'ян як серед російських, так і серед українських дворянських істориків. З творів української історіографії цього напрямку, здебільшого компілятивних, варто вирізнити працю Петра Симоновського, освіченого козацького старшини, що закінчив Київську колегію і навчався в університетах Лейпціга та Кенігсберга.

Свою історичну хроніку «Короткий опис про козацький малоруський народ» П. І. Симоновський починає з твердження, що «малоруська земля була головним місцем життя руського народу» аж до часів Андрія Боголюбського, не вкладаючи в ці слова вузько етнічного змісту, в чому переконують подальші сторінки його праці. Він проголошує прогресивну для свого часу думку, що «різниця між великоросіянами і малоросіянами тоді сталася, коли вони (малоросіяни. — Авт.) прийшли у володіння Литовське і Польське»¹¹⁴. Таким чином, Симоновський датує початки інтенсивного формування української й російської народностей другою половиною XIV ст., з чим досі погоджується чимало істориків. Однак він перебільшив вплив зовнішніх факторів на етногенез українців і росіян.

У 70-х роках XVIII ст. велику, чотиритомну працю з історії України створив Олександр Рігельман, що походив з обрусілої німецької родини. Він довгий час перебував серед українських козаків, ходив разом з ними у битви проти турецьких загарбників у ході тривалих русько-турецьких воєн і захопився історією волелюбного козацького «племені». Мабуть, тому історію України Рігельман викладає в «козацькому» аспекті, поставивши знак рівності між козацтвом і українцями. Один з розділів його праці так й називається: «Про точне походження козаків або малоросійського народу»¹¹⁵. Відповідно до архаїчних традицій історіографії того часу праця Рігельмана значною мірою компілятивна. Але їй властиві послідовність і досить струнка схема викладу.

Рігельман в цілому сприйняв етногенетичну концепцію і монархічний дух «Київського Синописа», хоча, на наш погляд, подав більш виразну теорію формування східнослов'янських народностей. Він розповідає про початкове розселення слов'ян по східноєвропейській рівнині, про київських князів Аскольда і Діра, утворення Давньоруської держави й

підсумовує: «Ось прямий початок буття в цих місцях руського народу»¹¹⁶.

Нові тенденції виявились, на нашу думку, в «Чернігівського намісництва топографічному опису», складеному Опанасом Шафонським у 80-х роках XVIII ст. Написаний за вказівкою генерал-фельдмаршала П. О. Рум'янцева-Задунайського і особисто піднесений автором Катерині II у 1787 р. під час відвідин нею Києва, твір загалом був апологією політики самодержавства щодо запорозьких козаків, схвалюючи знищення Січі 1775 р., зображуючи Україну під владою російських царя і феодалів як багатий і щасливий край¹¹⁷.

Водночас праця Шафонського відбила процес зародження автономістичних настроїв серед українського дворянства і буржуазних елементів, що вважали себе обділеними російськими поміщиками й купцями у визиску та експлуатації народних мас України. У стислому викладі давньої історії східних слов'ян, вміщеному на початку «Опису», він вважає малоруський народ старшим від усіх інших слов'янських народів, зокрема, великоруського¹¹⁸.

Проте Шафонський аж ніяк не висловлював поглядів української дворянської історіографії другої половини XVIII ст. Серед істориків того часу переважали ті, хто визнавав єдність походження східних слов'ян, спільність їх історичної долі, закономірність боротьби за об'єднання в єдиній державі. До них належав Яків Маркович, чиї «Записки про Малоросію її жителів та виробництва», видані 1798 р., стали визначним явищем історичної науки.

Маркович виступив з передовою для свого часу концепцією формування східнослов'янських народностей. Він був прихильником думки щодо автохтонності східних слов'ян. У кількох місцях свого твору Маркович прямо пише, що «роси» народилися в Київській землі¹¹⁹. Це відповідає сучасним теоріям етнології давньоруської народності, що виводять її з Середнього Подніпров'я. Маркович навіть вважав, що «можна іменувати її (територію Малоросії.— Авт.) колискою росів»¹²⁰. Основна ідея першого розділу цієї книжки — визнання народності Київської Русі матір'ю малоросіян і великоросіян. Вчений оцінив давньоруський період вітчизняної історії як блискучий вік старої Русі.

Суперечливою ідейно була анонімна «Історія Русів». Видавець цього твору Й. Бодяньський приписав його білоруському архієпископові Георгію Кониському¹²¹. З такою атрибуцією не погодилися М. Максимович, О. Лазаревський, М. Майков та ін. Сьогодні вважається найбільш імовірним, що «Історію Русів» написали батько й син Полетики наприкінці XVIII — першій чверті XIX ст.¹²² Для нашої теми питання про авторство важливе з погляду на соціальний стан автора твору, отже — чиї інтереси він відбивав.

У праці висвітлено історію Південної Русі до XIII ст. як спільну з історією Русі Північної й Західної, визнаючи тим самим існування давньоруської народності й спільність походження всіх східних слов'ян. Багато уваги він приділяє війні українського народу проти феодалів Речі Посполитої і об'єднанню України з Росією, доводять їх історичну закономірність і справедливість.

З іншого боку, автор проводить думку про те, що, починаючи з XIV ст., Україна жила власним, особним життям, була незалежною і на засадах рівноправ'я вступала в союзи з Литвою, Польшею, а потім Росією. «Це була спроба створення загальної концепції української історії з позиції ліберальної шляхти, що захищала ідею самостійної й вільної України», — слушно характеризується ідейна спрямованість

«Історії Русів» в одному з радянських курсів дожовтневої історіографії¹²³. Саме представниками автономістично настроєного українського дворянства і були Григорій і Василь Полетики.

Розвиток суспільно-політичного життя у першій половині ХІХ ст., зростання етнічної самосвідомості вимагали створення загального курсу історії України. За цю працю взявся відомий дипломат і державний діяч Д. М. Бантиш-Каменський. Його чотиритомна «Історія Малої Росії» вийшла друком 1822 р. і потім двічі (1830 і 1843 р.) перевидавалася. Цей відомий український історик визнавав автохтонність слов'ян і місце-ве, східнослов'янське походження слова «Русь». Незважаючи на монархічні погляди, він зумів побачити у Київській Русі спільну матір трьох східнослов'янських народів. Бантиш-Каменський писав у вступі до своєї «Історії»: «Країна, що потім стала відомою під назвою Малої Росії, складала первісно головну частину володінь великих князів руських. Там виникла вітчизняна колиска наша»¹²⁴. Розділення давньоруської народності на західне, східне й південне відгалуження він датує часами навали Польського королівства і Великого Литовського князівства на Південно-Західну Русь (серединою ХІV ст.).

Наступна синтетична праця з історії України належала перу М. А. Маркевича. Вона прийшлася на межу між дворянською й буржуазною історіографією і відбила кризу дворянської науки, її безсилля зрозуміти сенс історичних подій, явищ і процесів. В «Історії Малоросії» минуле українського народу висвітлюється в ізоляції від історії народу російського. Автор запевняє, що малоруський народ походить від іншої племінної основи, ніж великоруський. Щоправда, для годиться М. А. Маркевич визнає спорідненість трьох відгалужень руського народу, проте розглядає великоросів як «молодших братів» українців: мовляв, малоруський народ сформувався в незапам'ятні часи, тоді як великоруський виник набагато пізніше з переселенців з території України¹²⁵.

Сутність концепції «Історії Малоросії» М. А. Маркевича добре побачив В. Г. Белінський, відзначивши в рецензії на неї. «Тепер лише слабкі, обмежені уми можуть думати, що успіхи людяності шкідливі для успіхів національності і що потрібні китайські стіни для охорони національності»¹²⁶. Великий гуманіст немовби передчував майбутню боротьбу цілого ряду істориків, як російських, так і українських, навколо питання про етнічну спадщину Давньої Русі, які силкувалися звести «китайські стіни» відчуженості й національної ворожнечі між російським і українським народами.

Було б несправедливим перебільшувати відповідний вплив «Історії Малоросії» М. А. Маркевича на українську історіографію першої половини — середини ХІХ ст. До часу вона залишалася самітним острівцем автономістичних поглядів на виникнення трьох східнослов'янських народностей серед моря праць, автори яких загалом об'єктивно, хоча подекуди з обмежених позицій, розглядали спільне минуле росіян, українців і білорусів. Адже одночасно з М. А. Маркевичем, навіть трохи раніше від нього, видатний український славіст і археограф Й. М. Бодянский видав оригінальну і добре ґрунтовану джерелами статтю з питань східнослов'янського етногенезу, де показав, що великороси і малороси належать до однієї слов'янської сім'ї, з давніх-давен розмовляли спільною (давньоруською) мовою і що навіть за доби феодальної роздробленості їх мови залишались надзвичайно схожими, чому багато сприяли, крім однаковості походження, безперечні зносини тих і інших між собою¹²⁷.

Відомий український вчений, історик, етнограф і фольклорист

М. О. Максимович, полемізуючи з такими авторами, як М. А. Маркевич, також відстоював спільність походження трьох відгалужень руського народу. Він відзначив: «Малоруське і великоруське наріччя — рідні брати, сини однієї руської (давньоруської. — Авт.) мови»¹²⁸.

Ідейна боротьба в історіографії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. навколо проблем етнічної спадщини Давньої Русі й складання української народності. Українська буржуазна історіографія, як і російська, формується в основному з середини ХІХ ст. Цьому етапові розвитку історичної науки притаманні зростаюча увага до джерел, вироблення принципів їх наукової критики й видання, спроби створення цілісних концепцій історичного процесу. Звичайно, буржуазна історіографія не була ідейно однорідною. Протягом усього її існування точилась гостра боротьба між істориками різних шкіл, напрямів та ідейних платформ.

Вище відзначалось, що елементи автономістичного ставлення до проблеми походження Русі й формування української народності відчувуються уже в працях українських дворянських істориків кінця ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. Однак жоден з них не створив цілісної концепції відповідних поглядів на етнічну сутність і спадщину Київської Русі.

Типовою для думок вчених цього напрямку є написана на початку 30-х років ХІХ ст. праця російського історика, карпатського українця за походженням, Ю. І. Венеліна з приводу дискусій в тогочасній науці навколо питання, які народи походять від давньоруської народності. Ю. І. Венелін визнавав етнічну спільність трьох східнослов'янських народів, але вважав, що право називатися Руссю належить переважно українцям¹²⁹. Проте ні йому, ні таким вітчизняним історикам, як М. О. Максимович та О. О. Котляревський, хоч вони дещо й перебільшували «український елемент» в етнічній спадщині Давньоруської держави і народності, не слід приписувати національно обмежених поглядів.

Було б наївним вважати, що загострення боротьби навколо питань етнічної спадщини Київської Русі сталося випадково. Друга половина ХІХ ст. на Україні ознаменувалася піднесенням національної свідомості народу, пожвавленням національно-визвольного руху. Царський уряд проводив на Україні, так само, як і в інших національних районах, жорстку й brutальну політику русифікації, заборони місцевої мови й літератури, навчання й книгодрукування тією мовою, що викликало справедливий протест не тільки буржуазії й різночинної інтелігенції, а й широких мас народу. В намаганні довести окремішність виникнення українців об'єктивно відбився цей протест.

Родоначальником цілої національної школи істориків на Україні традиційно вважається В. Б. Антонович. Діяльність і наукові погляди її представників не можна оцінити однозначно. Свого часу В. П. Шушарін відзначив, що хоча найбільш повно точку зору на Давню Русь як на державу тільки українців сформулював М. С. Грушевський, подібні погляди висловлювали й деякі попередні дослідники. Найбільшою фігурою серед них вчений вважав М. І. Костомарова¹³⁰. Важливу роль Костомарова у формуванні відповідної концепції етногенезу трьох слов'янських народів в історіографії України відзначав і В. Ю. Євдокименко¹³¹. Багато тверджень автономічного характеру було висловлено Костомаровим у полеміці з М. П. Погодіним.

Як історик Костомаров був складною і суперечливою фігурою. У його працях химерно сплелися прогресивні й помірковані, ліберально-буржуазні та інтернаціоналістські, автономістичні погляди. Так, вже в одному з перших його історико-публіцистичних творів, програмному документі

Кирило-Мефодіївського товариства «Книзі буття українського народу»*, написаному 1847 р., висловлено ряд прогресивних думок. Приваблюють його гостра антицаристська спрямованість, ідеї рівності і братства народів, заклик до єднання слов'ян. Водночас «Книга буття» страждає автономістичною обмеженістю, певним перебільшенням ролі українського народу в світовій історії. На думку Костомарова, Україна посідає якесь виключне місце серед інших слов'янських земель. Саме вона підніме слов'ян на боротьбу проти гнобителів: «І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни»¹³². Костомаров відводив головне місце українському народові і в майбутній слов'янській федерації. Як справедливо зауважує В. Ю. Євдокименко, з цих положень «Книги биття», які були продиктовані, головним чином, почуттям болю і страждання за соціальне й національне поневолення українського народу, згодом були зроблені далекосяжні відповідні висновки про перебільшення ролі України щодо інших народів¹³³. Зрозуміло, що в цьому немає прямої вини Костомарова.

Ще одна ідея «Книги» була підхоплена і загострена цілим рядом українських істориків кінця XIX — початку XX ст. Йдеться про думку Костомарова щодо суцільно демократичної вдачі українського суспільства, в якому начебто ніколи не було ні класів, ні соціальних суперечностей, а гнобили український народ експлуататори неукраїнського походження: турки, поляки або росіяни¹³⁴. Разом з тим слід зазначити, що в наукових працях вчений досить рельєфно відтіняв наявність у суспільстві різних соціальних груп населення.

Найбільш повно непослідовність історичного кредо Костомарова виявилась у його великій праці «Дві руські народності», присвяченій етногенезу росіян і українців. Зупинимось на ній докладніше, оскільки проголошене тут положення про велику різницю і навіть протилежність між російським і українським народами згодом стало відповідним пунктом для дальшого розвитку відповідних концепцій. Саме щодо цього Костомаров, як не дивно, солідаризувався зі своїм головним опонентом — Погодіним: і той і другий об'єктивно висловлювали класові претензії буржуазії (перший — української, другий — російської).

Насторожує вже перше речення розглядуваної праці Костомарова: «Поза будь-яким сумнівом, географічне становище було першим приводом до розрізнення народностей взагалі»¹³⁵. Сказане є проявом географічного детермінізму, тобто перебільшенням ролі природного фактора в історичному процесі. Хоча вчений визнає наявність у давнину певної спільності східнослов'янських племен і наводить навіть докази (головним чином, лінгвістичні) на підтвердження сказаного, існування єдиної східнослов'янської народності він відносить до «незам'ятних, доісторичних часів».

Розгляд відмінностей між російською і українською народностями він розпочинає з апріорного запевнення, нібито «початок цієї різниці губиться в глибокій давнині». З його погляду, поділ давніх слов'ян на племена (які вчений вважає етнічними спільностями) зафіксований у перших згадках візантійських авторів про східних слов'ян¹³⁶, тобто

---

* Хоча «Книга буття» є анонімною, більшість дослідників здавна приписують її Костомарову, виходячи з ідейних засад та стилістичних особливостей твору.

в VI ст. н. е. Звідси випливає висновок, що українська народність складалася близько згаданого часу. Наукою доведено, що народності починають складатися в процесі формування класового суспільства, в даному разі — феодального. На зміну давньоруській народності IX—XIII ст. прийшли народжені нею російська, українська і білоруська народності, що утворилися в XIV—XVII ст.

Чи не головну різницю між російською і українською народностями, що бере початок, як здається Костомарову, в ранньому середньовіччі, автор бачить у народному дусі, характері, які, таким чином, рішуче впливали не лише на складання і розвиток, а й на увесь історичний шлях цих народностей.

Нарешті, певні відмінності між російською та українською народностями, на думку Костомарова, лежать у площині релігії. Він твердить, що справді релігійних людей серед росіян завжди було дуже мало, вони вірують або за звичкою, або з практичних міркувань, тоді як українці є зовсім іншими: «У цього народу багато саме того, чого не вистачає у великорусів — у них сильне почуття всеприсутності Божої». Віра українців міцніша й глибша, ніж віра росіян. Тому-то атеїстів мало серед перших, але багато поміж другими¹³⁷. Насправді ставлення до віри визначається не національною приналежністю, а комплексом економічних, соціальних і культурних факторів, і це було добре відомо в часи Костомарова. Його твердження щодо різниці протилежності російської та української народностей в сфері віри особливо прийшлися до смаку деяким сучасним історикам.

Хоча багатогранна творчість Костомарова не позбавлена й протилежних, історично вірних думок щодо історичних стосунків і шляхів українського й російського народів, написане ним у праці «Дві руські народності» можна розуміти лише однозначно. Крім того, висловлені у ній погляди, повторені істориком у статтях «Думки про федеративні засади Давньої Русі», «Риси народної південноруської історії» та інших, отже, не є випадковими.

Праці Костомарова справили значний вплив на буржуазно-поміщицькі ліберальні кола України, що в другій половині XIX ст. прагнули національної автономії, звичайно, в рамках царської Росії. Висловлені у «Двох руських народностях» ідеї підхопив, зокрема, П. Куліш. В епілозі до роману «Чорна рада» він підкреслював особливості духу «малоруського простолюдина», завуальовано протиставляючи його «простолюдинові» російському. Ніби й визнаючи спільний етнічний корінь української й російської народностей, Куліш підкреслював вищість першої. Він писав, що духовне життя Північної Русі багато в чому залежало від Південної, що російська мова створилася під впливом української та ін.¹³⁸

Певним впливом поглядів Костомарова на етногенез та історичний шлях російської й української народностей позначені думки відомого українського історика М. П. Дашкевича. Хоча він і визнавав часи Київської Русі за спільний період в історії трьох східнослов'янських народів, проте перебільшував відірваність руських земель однієї від іншої після татаро-монгольського нашествия¹³⁹.

Твердження Костомарова стосовно різниці між українською й російською народностями підхопив і розвинув український і російський історик І. А. Линниченко. У першій значній праці, кандидатській дисертації про народоправство Київської землі в давньоруський період, він виявив себе послідовником поглядів М. І. Костомарова (а згодом впав у іншу крайність — став відстоювати окремі ідеї великодержавного шовінізму).

Линниченкові належить теза про виникнення в незапам'ятні часи ворожнечі між українцями і росіянами, для доведення якої він відповідно тлумачить свідчення давньоруських літописів. Скажімо, описуючи боротьбу за київський стіл між Ярославом Мудрим і Святополком Окаянним у 1015—1018 рр., він твердить: «Племінна неприязнь між киянами і новгородцями (в яких він бачить відповідно українців і росіян.— *Авт.*) помітна вже з їхніх взаємних сварок». І далі, розповідаючи про відібрання Києва Ярославом у Святополка: «Побоювання киян повністю справдилися: з ними поводяться як з підкореним племенем, беруть откуп (контрибуцію.— *Авт.*) на новгородців. Київ горить, певно, підпалений ворогом»¹⁴⁰. І це пишеться про боротьбу за владу всередині князівської сім'ї, в ході якої були звичайними розправи претендентів на престол з прибічниками конкурентів! Сучасному читачеві немає потреби доводити, що на початку XI ст. не існувало ще ні «українців», ні «росіян», а про «національний» антагонізм годі було й говорити.

Дальший розвиток автономістичного підходу до етнічної спадщини Давньої Русі в українській буржуазній історіографії пов'язаний з ім'ям В. Б. Антоновича. Знайомство з поглядами вченого щодо етнічної спадщини Київської Русі та відмінностей між російським і українським народами утруднене через те, що різні думки його розкидані по багатьох історичних, археологічних та етнографічних працях і не зібрані в одному творі на зразок «Двох руських народностей» Костомарова. Наприклад, у передмові до збірника українських історичних пісень, виданого В. Б. Антоновичем разом з М. П. Драгомановим, твердиться, нібито «на Півдні Росії... зосереджувалась історія Русі домонгольської» і ця історія виявилася у формі «безумовно глибоко-давньої національної пісні»¹⁴¹ (читай: української.— *Авт.*). У цій передмові, авторство якої, коли виходити з її ідей, слід приписати Антоновичу, історія Давньої Русі пов'язується лише з пізнішою історією України, чим проводиться думка про Київську Русь як матір однієї тільки України.

Найвиразніше свій підхід до історичних стосунків і національних характеристик російського та українського народів Антонович сформулював у вступі до написаних у 1895—1896 рр. «Викладів про козацькі часи на Україні» (з'явилися друком під назвою «Коротка історія козащини»). Автор підкреслює невинуватість обрання теми для своїх студій з історії України саме періоду козащини: «В йому найвиразніше і яскравіше за все визначилася та провідна ідея, що виявила собою життя народу»¹⁴². Передмова пронизана думкою, що російському та українському народам в історії судилися різні шляхи, об'єднання обох народів у єдиній державі — трагедія для українців, «викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної дисципліни»¹⁴³. Як бачимо, Антонович недооцінює український народ, який у минулому, всупереч «теоріям» про протилежність між українцями і росіянами, об'єднався з російським народом.

Антонович зробив дальший крок у порівнянні з «теоретичними» надбаннями декого з попередників — якщо російський і український народи не близькі і навіть протилежні між собою, то чому б їм не ворогувати? І вчений підхоплює поодинокі твердження Линниченка про антагонізм між українцями і росіянами.

Остаточо сформулював систему історичних поглядів на етнічну спадщину Давньої Русі та зв'язки між російським і українським народами, в яких виявляється своє авторське кредо, М. С. Грушевський. Подібно до Антоновича, Грушевський використовує великодержавницьку,

шовіністичну «теорію» Погодіна щодо переселення «великоросів» з Київщини на Північ для обґрунтування власних думок.

У першому томі «Історії України-Руси» Грушевський вмістив спеціальну статтю історіографічного характеру з приводу проблеми етнічної спадщини Київської Русі, в якій розглянув суперечки між прихильниками і противниками погодінської концепції, хоча на той час вигадки Погодіна про «великоруську» сутність Давньоруської держави були вже спростовані вченими як української, так і російської національностей. Однак Грушевський припустився твердження, нібито думки «про тісну зв'язь Русі Київської з Московською державою... здавна закорінилися в великоруських кругах, в великоруській книжній традиції. Тим пояснюється обставина, що й теорія Погодіна, й її нове видання — теорія Соболевського серед великоросів не стріла опозиції, й боротьбу з нею майже виключно вели українці»¹⁴⁴.

Більш виразно постає історичне кредо Грушевського в його популярних й публіцистичних книжках, статтях і виступах, де він ясно і чітко формулює власну етногенетичну концепцію, свої погляди на походження й історичні зв'язки трьох східнослов'янських народів.

В 1904 р. Грушевський у невеликій статті сформулював програму побудови курсу історії України в дусі відповідних ідеологічних засад. Він запевняє читача, нібито Київська Русь була матір'ю самої лише України: «Ми знаємо, — пише він, — що Київська держава, право, культура була утвором одної народності — українсько-руської, Володимиро-Московська — другої, великоруської»¹⁴⁵. Автор відкидає «старе представлення», що історія українського народу починається з XIV—XV ст., а до того була історія загальноруська, тому що подібне твердження немовби вибиває історичний ґрунт з-під української народності. Наприкінці статті Грушевський доходить висновку, за яким загальноруської історії ніколи не існувало, бо не існувало загальноруської (тобто давньоруської. — Авт.) народності. Тому, наполягає він, історію кожного народу, насамперед — українського, необхідно вивчати окремо, а не в зв'язку з історією інших народностей¹⁴⁶. Сформульованої в статті «Звичайна схема «руської» історії» історико-етногенетичної позиції Грушевський послідовно дотримувався в усіх своїх працях з історії Давньої Русі й України.

Головний історичний твір Грушевського — десяти томна «Історія України-Руси» — відкривається тезою про те, що український народ «в перших віках свого історичного існування жив широким і сильним, інтенсивним політичним життям», а «створена ним політична організація служила творячим центром для всієї Східної Європи... В основі всього нинішнього життя Східної Європи лежать і досі підвалини, заложені Київською державою»¹⁴⁷. Сказане недвозначно свідчить про те, що історик був переконаний у пріоритеті українського народу не лише щодо росіян та білоросів, а й стосовно усіх народів Східної Європи.

Однак в «Історії України-Руси» Грушевський аж ніяк не нехтував історичними фактами, не ігнорував повідомлення джерел, а тільки по-своєму їх тлумачив. Він визнає, що російська і білоруська народності також вийшли з Київської держави, як і українська, але намагається довести, нібито вони менш від неї зв'язані генетично з народністю Давньої Русі. На сторінках «Історії України-Руси» можна зустріти і ряд тверджень щодо існування історичних зв'язків між українським і російським народами.

Набагато категоричнішим постає Грушевський у своїх науково-популярних і публіцистичних творах, де розглядає питання етнічної сутності та спадщини Київської Русі. Наприклад, у «Нарисі історії українського

народу», спеціально написаному для російського читача, він запевняє останнього, що найстаріші південноруські пам'ятки (XI—XII ст.) писані українською мовою, «що, втім, зовсім зрозуміло, оскільки найголовніші діалектні групи у слов'ян ведуть свій початок, без сумніву, з праслов'янської епохи»¹⁴⁸. Тим самим відкидається сама наявність буття спільної для східних слов'ян давньоруської мови (хоча в «Історії України-Руси» Грушевський погоджувався з можливістю існування давньоруської народності). Далі він робить наголос на різниці антропологічного, етнічного типу і в народному характері між українцями та росіянами й білорусами та розвитку кожного з цих народів «зовсім іншими шляхами»¹⁴⁹.

Першим в історіографії Грушевський бачив український народ цілком сформованим ще в часи складання Київської держави, тобто в IX ст. Більше того, початки утворення «державної організації українських племен» він датує VIII ст.¹⁵⁰ Увесь його «Нарис історії українського народу» пронизує думка, що Київська Русь породила лише одну Україну.

Ще далі в розвитку своєї концепції історії Давньої Русі йде Грушевський в іншому популярному творі «Ілюстрована історія України». У цій праці він «прослідковує» родовід української народності з перших століть нашої ери. Десятий параграф першої частини так і називається: «Українське розселення. Анти». Як відомо, слов'янські племена зафіксовані західними джерелами вже в I—II ст. н. е., тож Грушевський саме цим часом датує навіть не зародження, а вже існування української народності. Він пише, що грецькі письменники VI—VII ст. н. е. називали антами... українців («Це й були південно-східні, українські племена..., що виступали... вперше в історичних джерелах окремо, під ім'ям антів»¹⁵¹).

Думку про тотожність антів з українцями Грушевський проводив і в «Історії України-Руси», однак у досить обережній формі¹⁵². У передмові ж до «Ілюстрованої історії України» читаємо категорично: «Історичне життя українського народу починається півтори тисячі років тому»¹⁵³.

В «Ілюстрованій історії України» мало не на кожній сторінці підкреслюється, що анти, дуліби та інші племена й ранньослов'янські племінні об'єднання склалися з українців. «Які племена жили над Доном і на Азовському узбережжі..., — пише Грушевський, — літописці замовчують. Але й там..., очевидно, жили також українські племена»¹⁵⁴. Грушевський безоглядно «віддає» Київську Русь українцям, з Україною отожднює Давньоруську державу, з розпадом якої «припинилася політична самостійність українських земель»¹⁵⁵.

Грушевський найповніше в тогочасній історіографії сформулював концепцію «української» етнічної сутності і спадщини Київської Русі. Майже нічого не міняє та обставина, що він скептично ставився до «норманської» теорії, бачачи як добре підготовлений історик її невідповідність численним свідченням письмових і археологічних джерел. Натомість він попри історичні факти намагався пов'язати походження терміна «Русь» виключно з «українськими» племенами.

В окремих працях (як правило, публіцистичних) Грушевський писав, що «... українська народність належить до категорії народностей демократичних (франц. переважно.— Авт.), а історичні умови звели її національний склад майже виключно до демосу, причому, головним чином, демосу селянського, землеробського»¹⁵⁶. Причому протиставляється суцільно демократична, трудова, хліборобська українська народність іншим східнослов'янським, насамперед, російській.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. Грушевського знали як відомого вченого, автора великого за обсягом систематичного курсу історії

України феодальних часів, а також багатьох інших книжок і статей. Тому чимало науковців, не кажучи вже про широкі кола громадськості, зважаючи на ерудицію й благі наміри вченого з ім'ям, приймали його погляди. Однак прогресивні вчені й діячі культури активно заперечували проти звуження етнічної сутності Київської Русі до самої лише української народності¹⁵⁷.

Гостро критично виступив проти етногенетичної концепції Грушевського І. Я. Франко. У спеціальній книжці, присвяченій першому тому «Історії України-Руси» він не погодився з концепцією Грушевського щодо походження українського народу, насамперед стосовно антів як безпосередніх предків українського народу. Він оригінально і детально розглядає численні звістки давніх авторів про антів, зокрема, історика готів Іордана й візантійського — Прокопія (ці сторінки книжки видатного письменника мають велике наукове значення). Підсумовуючи, «що анти були слов'янами, се, здається мені, не підлягає сумнівові», Франко зазначає: так, вони були предками всього давньоруського народу, зокрема, північного племені вятичів, а не лише українського¹⁵⁸.

Як історик, Франко писав також: «Автор кладе головну увагу на аналізоване історичних явищ, але не має дару групування історичних фактів, от тим-то при всій глибокій обдуманості його плану (десятитомної «Історії України-Руси». — Авт.) важні історичні діячі тонуть у масі подробиць та розумовань. Звертаючи більшу увагу на відносини, ніж на живі особи, автор мусить скрізь заповняти прогалини історичних відомостей своїми розумованнями та комбінаціями, іноді не зовсім щасливими»¹⁵⁹ (підкреслення наше. — Авт.). Ця за формою дуже стримана, але глибока за змістом характеристика показує несприйняття Каменярем поглядів, які спираються на натягання історичних фактів.

Скептично ставився до згаданих висновків М. С. Грушевського і російський вчений О. О. Шахматов. Виходячи з лінгвістичних та історичних аргументів, він відкидає його окремі твердження, зокрема щодо ототоження праслов'ян з українцями, розглядаючи антів як спільних предків всіх давньоруських племен¹⁶⁰, і робить загальний висновок: «на місці племен, про які розповідає літопис як про щось сучасне або тільки недавно відійшло у минуле, утворюються три руські народності: південноруська або малоруська, ...білоруська, ...великоруська»¹⁶¹.

Грунтовна критика автономістичної доктрини та шовіністичних концепцій міститься у працях видатного російського і українського історика та етнографа народницького напрямку О. Я. Єфименко. У вступі до свого синтетичного твору «Історія українського народу» авторка чітко визначає власне розуміння вітчизняної історії: «Російська історія як наука повинна складатися з двох самостійних і паралельних частин: з історії Північно-Східної або Московської Русі і з історії Русі Південної і Західної (тобто України і Білорусії. — Авт.). Така постановка цілком виправдовується історичними стосунками обох частин»¹⁶².

О. Я. Єфименко обґрунтовано пов'язує історію Київської землі після навали орд Батия з проблемою походження російської, української та білоруської народностей. Вона піддає сумнівові погляди та твердження як Погодіна, так і Грушевського щодо етнічної сутності Давньої Русі. Зокрема, дотепно кепкує над Антоновичем, не називаючи його. Він відкидав можливість міграцій окремих груп давньоруської народності і, таким чином, вважав, що, оскільки «населення (Південної Русі. — Авт.) залишалося на своїх місцях, а воно виявляється потім малоруським, то, отже, всю нашу давню історію робило плем'я малоруське». Своє ставлення до цих теорій етогенезу східних слов'ян вона формулює

гранично ясно: «Обидва твердження є ні на чім не основаними вигадками»¹⁶³.

З етногенічними концепціями Грушевського не погоджувалися й багато інших російських та українських буржуазних істориків кінця XIX — початку XX ст.

3. СУЧАСНІ НЕМАРКСИСТСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

Події останніх десятиріч підтвердили, що незважаючи на існуючі суперечності між окремими частинами людства, воно являє собою нерозривну цілісність. Людська цивілізація збагачується історичним досвідом усіх без винятку великих та малих народів, їхніми культурними досягненнями. Інтерес до минулого народів світу, їхніх джерел став одним з головних у світовій історичній науці. Помітне місце в зарубіжній історіографії не випадково займає становлення східнослов'янських народів, формування їхніх етнокультурних особливостей, ступінь спорідненості росіян, українців та білорусів. З дослідженням проблеми виявлявся потяг немарксистських вчених до її неупередженого, об'єктивного висвітлення.

Тривалий час історична наука Заходу не виявляла особливої зацікавленості у вивченні української історії. Значною мірою це результат впливу російських буржуазних вчених, які покинули батьківщину після Жовтневої революції. Саме їхній великодержавний принцип ототожнення всієї Східної Європи з Росією було взято за основу рядом істориків США, Англії, Німеччини та ін. Книга У. Аллена «Україна. Історія», що вийшла у Нью-Йорку в 1940 р. і витримала потім чотири видання¹⁶⁴, була чи не єдиною на Заході у міжвоєнний період, де українська історія вивчалася як окреме явище.

У тлумаченні проблеми формування українського народу американський історик продовжує традицію західного суспільства обмежувати аналіз процесу етногенезу народів становленням їх як суто етнолінгвістичних спільностей поза формаційними етапами розвитку людства. Навіть сам термін «народність» не знайшов визнання серед західних авторів. Тож у праці У. Аллена проблема формування українського народу не могла бути розв'язана, і український народ постає в нього як спільність, об'єднана лише релігійними та лінгвістичними рисами. Разом з тим він вказав на упередженість схем тих авторів, які дотримувалися концепції Антоновича-Грушевського.

Критика виявила, що в довоєнні роки продуктивна ідея про Київську Русь як спільну основу трьох східнослов'янських народів вже знайшла прихильників серед істориків Заходу, і тогочасні твори українських дореволюційних істориків були скептично зустрінуті науковими колами у західних країнах. До того ж, у історичних працях 30-х років на тему формування українського народу проявлялися відверто расистські мотиви. Їх автори просували ідеї щодо «арійської зверхності» германських народів і «первісних праукраїнців» як найдавніших індоевропейців. Типовий зразок — твори Ю. Липи «Українська доба» та «Українська раса», що вийшли в 1936 й 1937 рр. у Львові¹⁶⁵.

У повоєнні роки на Заході опинився цілий ряд українських істориків. В умовах «холодної війни» їхні ідеї привернули увагу певних кіл. Результатом було оформлення «українознавства» як окремого напрямку

західного суспільствознавства. Історія України, її народу стала предметом більш уважного вивчення, тепер в дослідженнях західних вчених відчувається певний вплив концепцій української дожовтневої історіографії.

Як приклад, можна навести майже одночасний вихід у світ книги американського дослідника К. Менінга «Історія України»¹⁶⁶ та «Великої історії України» (Вінніпег, 1948). Хоча К. Менінг і не повторював повністю дореволюційну схему української історіографії, але став на позицію протиставлення південно-західної частини давньоруського населення північно-східній частині за етнокультурними рисами.

Однак переважна більшість науковців на Заході залишилася байдужою до концепцій українських істориків, сприймаючи значною мірою ідеї російської великодержавності, ототожнення «Росії» та «Русі» й історії України як частини історії Росії. Слід зважати й на знайомство західних дослідників з радянською історіографією, сприймання ними ідеї про появу трьох східнослов'янських народів з єдиного давньоруського кореня. Звідси й певна зміна і в термінологічному оздобленні немарксистських концепцій. Тепер поняття «Rus» (Русь) дедалі частіше вже не ототожнюється з «Russia», «Russland» (Росія).

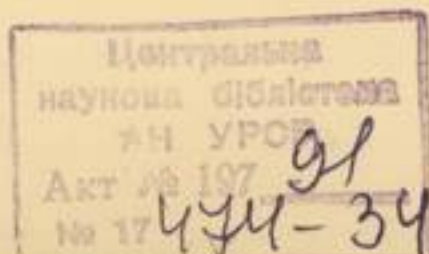
Разом з тим, західна історіографія історії України залишилася на традиційних для неї історіософських та методологічних засадах, внаслідок чого її концепції формування українського народу окремими своїми положеннями суттєво відрізняються від тих, що їх розроблюють радянські дослідники.

Серед положень немарксистського суспільствознавства звертає увагу повна відмова від поняття «народність» у вивченні етносоціальних об'єднань на феодальній стадії їх розвитку. Універсальним терміном стала «нація». Далось взяти і зведення поняття «нація» лише до етнічних рис, тобто своєрідність народу — лише до етнокультурної специфіки, так званого національного колориту. Логічним наслідком став наголос на витоках етнічних особливостей, становлення яких часто ототожнюється з процесом формування народу.

Безумовно, джерела етнічної самобутності народів сягають у глибоку давнину. Формування народу як етнічної спільності (тобто його етногенез) може відбутися ще на ранньокласовій стадії, а потім етносоціальний організм проходить через різні суспільно-економічні формації, перетворюючись на феодальну народність, капіталістичну, а потім соціалістичну нації. Щодо українського народу історія розпорядилася так, що його етногенез і його становлення як феодальної народності являли собою один процес. Без з'ясування обставин соціально-економічного та політичного розвитку південно-західної частини Східної Європи у феодальний період відтворити цей процес з науковою достовірністю неможливо.

В тих випадках, коли дослідження процесу становлення феодальної народності обмежується вивченням джерел етноспецифічних рис, виникає небезпека гіперболізації місця і ролі окремих культурних елементів (такі елементи бувають успадкованими навіть з первісних часів). Без співставлення цих елементів з історичним контекстом перед дослідником постає спокуса не тільки зв'язати давнє населення з такими елементами із сучасним народом, який користується схожими культурними зразками, а й поставити між ними знак рівності.

Особливо показово ілюструє такий напрям наукової думки висунута рядом українських дореволюційних істориків концепція «безперервності» українського народу на землі свого проживання з найдавніших часів.

Пізніше, у 20—30-ті роки цю концепцію спробував обґрунтувати етнографічним матеріалом В. Щербаківський, книга якого «Формація української нації» друкувалася частинами у лондонському щомісячнику «Визвольний шлях» паприкінці 60-х років. Концепція В. Щербаківського формувалася в умовах, коли окремі суспільні погляди набули відверто русофобського забарвлення. Тому ідеї цього автора — типовий зразок психорасистського поділу народів на «демократичних» та «автократичних» залежно від їхнього природного оточення. Звичайно, відповідно до своїх ідейних канонів до перших він відносив українців, а до других — росіян.

Спробами відшукати в археологічних джерелах докази існування окремих східнослов'янських народів ще у первісну епоху відзначені праці ряду авторів на Заході.

Серед публікацій цієї частини авторів особливо виділяється видана в 1961 р. в Торонто «Археологія України» Я. Пастернака. Сутність його автохтоністських тез зводиться до того, що основою українського народу нібито є неолітичні трипільські племена, які безперервно еволюціонували до наших днів і поглинали при цьому всіх, хто з'являвся на їхній території. Як історичний матеріал, покликаний обґрунтувати цю концепцію, використовується, наприклад, певна аналогія між трипільським ралом і українським плугом. Подібний метод ототожнення народів, розділених тисячоріччями, вже піддавався детальній критиці¹⁶⁷, повторювати яку зайве. Згадаємо лише, що схожі предмети матеріальної культури існують у найрізноманітніших народів, розділених як простором, так і часом, коли вони займаються (чи займалися) однаковим видом господарства. Для з'ясування ж питання про можливість існування не лише «праукраїнців», а й взагалі скільки-небудь стабільних етнічних об'єднань у первісну епоху, першочергове значення має визначення характеру виробничих сил первісної формації.

Через нерозвинутість виробничих сил первісного суспільства населення в той час було змушене постійно рухатися у пошуках нових засобів існування, внаслідок чого етнічний процес проходив у формі постійного дроблення наявних племен і появи нових, від яких з часом відокремлювалися нові племена і роди¹⁶⁸. І якщо це вело до розселення великих етнолінгвістичних спільностей на обширних просторах, то утворення не лише народностей, а й взагалі стабільних об'єднань людей, які володіли б всіма ознаками етнічних спільностей — культурою, постійною територією, спільністю господарського життя, психічного складу, за таких умов було неможливим, бо майже повністю виключалася одна із головних умов утворення народностей — наявність стабільної і компактної території.

Для згуртування розрізнених племен в єдиний народ потрібна політична згуртованість їх на певній території. Така згуртованість стала можливою в результаті розкладу первіснообщинного ладу, майнового розшарування і появи початкових форм державності. У східних слов'ян ці процеси почали розвиватися в VI ст. серед антських племен. Автори, які всупереч автохтоністам тримаються ідей про міграцію слов'ян із своєї прабатьківщини і розселення їх на просторах Східної Європи, оголошують антські племена першими історично зафіксованими українцями¹⁶⁹. Тут проглядає тенденція ігнорувати напрями етнічного розвитку в умовах останньої фази первіснообщинного ладу. Для цієї епохи дійсно було характерним утворення племінних союзів. Але відомості про антив з давніх джерел, де відзначається ворожнеча між антськими племенами,

підтверджує висновок про нестабільність, короткочасність таких об'єднань, про панування в них відцентрових тенденцій¹⁷⁰.

В данному плані більш обережно чинить той, хто намагається пов'язати формування «української нації» з виникненням Давньоруської держави. Такий підхід характерний для М. Чубатого, який розробляв свою концепцію ще до війни, а, опинившись на Заході, висловив її у книзі «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй» (Нью-Йорк—Париж, 1964), а також у ряді англomовних видань¹⁷¹.

Зміст цієї концепції зводиться до того, що Київська Русь нібито була створена «українцями-антами» і до складу цієї імперії входили три східнослов'янські народи, серед яких українці були пануючим. Прагнення ототожнити населення південно-західних земель Русі із сучасними українцями неминуче позначилося на характері аргументації прихильників цієї точки зору. Утворення Київської Русі, як відомо, було поетапним — спочатку виникли племінні об'єднання, потім єдина держава. Відповідно розвивався і етногенетичний процес — спочатку сформувалися обласні спільності (протонародності), а згодом єдина давньоруська народність¹⁷². Але М. Чубатий, інші автори, що згодні з ним, вперто намагаються переконати, що до формування єдиної східнослов'янської народності справа не дійшла. Причому замовчуються свідчення літописів, літературні пам'ятки тієї епохи, пам'ятки матеріальної культури, фольклорний матеріал та інші джерела, які доводять етнокультурну єдність давніх русів, наявність у них єдиної свідомості¹⁷³.

Звичайно, в процесі формування давньоруської народності обов'язково мусило виділятися якесь одне ядро, що відіграло притягальну роль для інших протонародностей. Таким ядром виявилася група племен, що мешкала у Подніпров'ї, на території «Руської землі». Але це було саме об'єднуюче ядро, а не «правляча каста» в «українській імперії», як це намагаються подати автори згаданої концепції.

Тут повне ігнорування умов феодальної формації, до якої входили всі без винятку східнослов'янські землі. А перехід до феодальних відносин зумовив заміну родових об'єднань територіальними, перемішування населення і об'єднання його в одній державі; самосвідомість цього населення відзначалася якісно іншим рівнем, була пройнята почуттями загальноруської єдності.

Продовжувачі дореволюційних схем обґрунтовують їх фактами, що відносяться до періоду феодальної роздробленості Русі. Постійні війни між князями вони намагаються подати як війни між «українським» півднем та «російською» північчю. Але вірно пояснити цей період можна лише закономірностями розвитку феодального суспільства — неухильним піднесенням продуктивних сил, зростанням економічної та політичної самостійності окремих земель, прагненням феодальної верхівки до отримання додаткових джерел прибутків. Тож міжусобиці були певною мірою неминучим явищем на Русі, як і в усіх ранньофеодальних державах.

Але це не дає права відвертатися від того факту, що в умовах роздробленості єдина державність Давньої Русі зберігалася у формі співправління князів на київському столі. Зміст такого правління зводився до того, що найсильніші князі, крім своїх величезних князівств, володіли й невеликими «причастями» у «Руській землі», тобто в межах тієї території, яка спочатку відіграла об'єднавчу роль для східних слов'ян¹⁷⁴.

Отже, єдина держава, цей найважливіший етноінтегруючий фактор, зберігалася, чим визначалося і тривале функціонування давньоруської народності. Не можна забувати, що хоча з часом політичні узи між давньоруськими землями ставали все примарнішими, загальноруська само-

свідомість східнослов'янського населення не слабла. Пояснити це можна вже не стільки роллю держави, скільки активною боротьбою народних мас за збереження єдності Русі, яка в умовах роздробленості не могла протистояти ворожим навалам, що несли страждання, насамперед, простому люду. Саме народні маси активно виступали проти егоїстичної політики феодалів, які кинули Русь у безодню міжусобних війн. Спроби відтворити процес формування українського народу за допомогою перебільшеного акценту на окремі етнокультурні відмінності південно-західної частини Східної Європи не могли бути успішними насамперед через певну недооцінку класової боротьби як важливого фактору історичних процесів, зокрема формування феодальних народностей. Це притаманне ряду авторів, які не визнали, що саме у прагненні придушити опір народних мас полягала одна з причин утворення органів феодальної влади¹⁷⁵. Натомість немарксистські автори пояснюють утворення Давньоруської держави зовнішніми факторами.

З цієї причини давно дискредитована в науковому плані «норманська теорія» все ще має своїх прихильників серед певних кіл істориків, які зображують слов'ян пасивною масою, не здатною до активної участі в історичних подіях¹⁷⁶. До того ж, «норманська теорія», яка пояснює походження Давньоруської держави комерційною діяльністю варягів, спричинилася до появи концепції Київської Русі як торгового суспільства. Як зазначає один з критиків норманізму англійський історик Н. Рязановський, ця концепція стала традиційною для західних авторів¹⁷⁷.

Тому норманізм помітно позначився і на західних тлумаченнях культурного обличчя Давньої Русі. Коли вже Русь оголошується ланцюгом торгових міст, об'єднаних варязьким правлінням, то й культурна єдність її ставиться під сумнів, оскільки, мовляв, можна говорити лише про «мікрокультури» Русі¹⁷⁸.

Останнім часом у зарубіжній історіографії з'явилися також інші концепції. Так, наприклад, О. Пріцак перейшов на позиції норманізму і виступив з теорією заснування Давньоруської держави вікінгами-работоргівцями, що перебували на службі у работоргової компанії «Русь», розташованої на півдні Франції¹⁷⁹.

Як бачимо, ігнорування активної ролі трудящих мас в етногенетичних процесах однаково властиве і прихильникам ідеї про існування української нації в період Київської Русі, і тим, хто вважає часом формування українців період після золотоординської навали.

Тенденція заперечити феодальний характер давньоруського суспільства простежується і в тлумаченнях немарксистськими авторами етнічного розвитку східних слов'ян після другої половини XIII ст., коли, власне, і відбувалося формування російської, української і білоруської народностей. Поява східнослов'янських народностей була результатом етнічної парціації, тобто етногенетичного процесу, коли «єдиний етнос ділиться на більш або менш рівні частини, причому жодний з нових етносів не ототожнює себе повністю із старим етносом»¹⁸⁰.

Відомо, що етнічна парціація відбувалася починаючи з другої половини XIII ст. — після золотоординської навали, яка, однак, хоч і з головних, але не єдина причина розпаду давньоруської народності. З'ясування всіх основних причин цього процесу потребує з'ясувати увесь процес феодального розвитку давньоруського суспільства.

Поглиблення феодальних відносин у Давній Русі призвело до роздробленості князівств і утворення груп земель із власниками політичними та економічними інтересами. Висловлювалася думка, що утворення таких міжземельних об'єднань являло собою передумову виділення трьох

східнослов'янських народностей і перший крок у їхньому формуванні¹⁸¹. Можливо, про «передумови» парціації давньоруської народності в той період, коли ще зберігалася, нехай у видозміненій і навіть у ослабленій формі, єдина державність Русі, говорити дещо рано, і слід більшу увагу звернути на другий фактор — навалу кочових орд. Та в будь-якому разі йдеться про сукупність причин виникнення східнослов'янських народів, серед яких перехід на нову ступінь феодального розвитку відіграв якщо не вирішальну, то, безсумнівно, величезну роль: саме внаслідок роздробленості, відсутності на той момент спільних інтересів у князів Русь залишилася беззахисною перед ударами з боку кочового світу.

Вірна реконструкція періоду після 1240 р., коли відбувалося становлення української народності, також неможлива без глибокого вивчення феодального розвитку, тепер уже на новому його етапі. Але і тут доводиться спостерігати заперечення немарксистською історіографією наявності феодальних відносин на українських землях. Варто уваги, що цю концепцію особливо активно запроваджують в західну науку продовжувачі схем дожовтневої історіографії. В 50-ті роки із запереченням феодалізму на Україні виступав К. Кононенко¹⁸². Починаючи з 60-х років ці ідеї активно продовжив М. Чировський з Сетон-Хольського університету (США)¹⁸³.

Відкидання ідеї про розвиток феодалізму на Україні фактично позбавляє західну історіографію можливості з'ясувати фактори, які відіграли першочергову роль у згуртуванні населення південно-західних земель Русі в українську народність. Адже становлення народності відбувалося в умовах іноземного панування, відсутності власної держави, цього найважливішого етноінтегруючого фактора. В таких випадках об'єднуючим фактором для населення є національно-визвольна боротьба¹⁸⁴. В умовах України вона збіглася з класовою боротьбою, бо була спрямована проти влади як іноземних феодалів, так і місцевих, які у масі своїй ополчилися.

Хто ж очолив визвольний рух українського населення? Силою, яка стала в авангарді, було козацтво. Формування цього стану само по собі було реакцією на посилення національного та класового гноблення українського селянства. Активна підтримка козацтвом селянських виступів у різних частинах України сприяла усвідомленню населенням своїх спільних інтересів, своєї територіальної єдності, що складалася під впливом посиленого розвитку феодальних відносин. Класова і національно-визвольна боротьба селянства фактично позначилася на формуванні основних рис української народності.

Коли взяти таку ознаку народності, як спільна територія, то слід зауважити, що ті українські автори на Заході, які діють за принципом ототожнення національного та етнічного, оголошують українською територією всі землі, де можна спостерігати хоча б окремі елементи української етнічної культури. До складу українських земель вони віднесли території цілого ряду інших народів — росіян, білорусів, поляків, румунів. Такий напрям думки фактично сприяє психології підозрілості між народами. Ілюстративним у цьому плані виявився «Історичний атлас України», що вийшов у Нью-Йорку в 1980 р.

Якщо пов'язати формування української етнічної території з обставинами національно-визвольної та класової боротьби, то постає питання про ядро цієї території, де боротьба за визволення своєї землі велася найбільш завзято. Останнім часом в західній історіографії переважає думка, що таким ядром були землі колишнього Галицько-Волинського князівства. Цю ідею доводить, зокрема, Л. Гордон з Нью-Йоркського уні-

верситету¹⁸⁵. Активну роль в утвердженні даної тези в середовищі західних істориків відіграли українські автори на Заході з їхньою ідеєю про Галицько-Волинське князівство як про єдиного спадкоємця «України-Русі», «незалежну державу українського народу» в період навали ординців¹⁸⁶.

Дійсно, у перші десятиріччя після розгрому Русі найважливіші політичні події відбувалися в Галицько-Волинському князівстві. Та поступово Середнє Подніпров'я оживало і з часом знов зайняло провідне місце у житті південно-західних земель, перетворюючись на ядро етнічної території українського народу. Тут формувалася основа української національної мови, закладався фундамент української етнічної культури. Нарешті, саме тут точилася найбільш запекла боротьба за визволення від шляхетського гніту¹⁸⁷. Сказане, звичайно, не применшує ролі інших південно-західних земель у процесі формування українського народу. Не можна не відзначити, наприклад, діяльність на західноукраїнських землях братств, які відіграли видатну роль у збереженні давньоруської культурної спадщини, у розвитку ідеології національного визволення.

Боротьба українців за соціальне та національне визволення наклала свій відбиток і на процес формування їхньої етнокультурної специфіки. В інтерпретаціях немарксистських авторів найчастіше розглядаються сюжети, пов'язані із зовнішніми культурними впливами на український народ, які, мовляв, і визначили його культурну неповторність. До цього, власне, зводили свої міркування, наприклад, американські автори Д. Маккензи та М. Керен¹⁸⁸. Безперечно, такого роду думки є однобічним розумінням сутності культурного процесу на Україні в середньовіччі.

Культура українського народу тих часів не була однорідною, вона відбивала соціальне розшарування суспільства. Найбільше іноземні впливи виявляли себе в культурі денационалізованої української шляхти, заможних станів. Все ж основний масив української культури був пов'язаний із життєдіяльністю селянства, яке було головним творцем і носієм традиційної етнічної культури. Саме завдяки широким масам простого народу було збережено давньоруську культурну спадщину, риси, споріднені іншим східнослов'янським народам. У процесі наполегливої праці українського народу ця спільна основа набувала своєрідних форм, що відбивали особливості розвитку південно-західної частини Східної Європи.

Звичайно, український народ розвивався не ізольовано, сприймаючи від інших народів культурні елементи, які найбільш повно відповідали умовам його життя. Значну частину культурних елементів він запозичив від етнічних груп, асимільованих ним під час колонізації степових просторів, — залишків тюркських, кавказьких та інших народів.

Певний вплив на українську культуру справила й культура Польщі, а через неї — західних країн. Вірно оцінити їх значення для формування культури українського народу можна, лише врахувавши обставини національно-визвольної боротьби. Не в останню чергу потребами цієї боротьби пояснювалося сприйняття найбільш розвинутими прошарками українського народу деяких елементів польської і західноєвропейської культури: барокко в живопису, польської мови в літературних творах, які використовувалися для антиуніатської полеміки¹⁸⁹.

Ряд немарксистських авторів надає занадто великої ваги західним впливам, переходячи до клерикально-ідеалістичних оцінок. Найбільш чітко це відображено у трактуванні радянолога Р. Пайпса, що своїми культурними відмінностями від росіян українці зобов'язані п'ятсотлітньому періоду, коли вони жили під литовським і польським правлінням й знаходилися під сильним західним впливом, який відбувався через поль-

ську католицьку церкву¹⁹⁰. В деяких західних виданнях «інструментом збереження української етнічності» оголошується унія¹⁹¹.

Така інтерпретація є логічним втіленням принципу, за яким людство ділиться на окремі цивілізації, формування яких нібито визначалося насамперед пануванням тієї або іншої релігії. Цієї методології охоче дотримуються і продовжувачі концепцій, за якими єдиним творцем української культури до кінця XVIII ст. була виключно церква.

«Світогляд середніх віків,— зазначав Ф. Енгельс,— був переважно теологічним»¹⁹². Дійсно, церква мала значний вплив не тільки на духовне, а й на політичне життя суспільства. Церковна ідеологія нерідко відіграла позитивну роль у піднесенні визвольного руху серед пригноблених народів. Найбільш далекоглядні діячі української православної церкви, маса рядових священників сприяли розповсюдженню ідей боротьби за звільнення від іноземного панування. Та вірно зрозуміти дії церковних ієрархів можна лише з урахуванням їхніх економічних та політико-ідеологічних інтересів, на той час зумовлених процесами феодального розвитку.

Таким чином, розвиток немарксистської історичної думки з проблеми формування українського народу не однозначний і має різні концептуальні напрями. Ще досі відчуваються впливи «норманізму», концепцій російської буржуазної дореволюційної історіографії. В останні часи все частіше увагу західних істориків привертають погляди продовжувачів дореволюційної концепції українського минулого. Водночас на розвиток західної історіографії справляють свій вплив і досягнення радянської науки. При всіх хибах у висвітленні окремих нюансів процесу становлення українського та інших східнослов'янських народів західні історики вказують на їхні спільні етнокультурні джерела, хоч їм і притаманна гіперболізація другорядних факторів, що заважає всебічному висвітленню складних етносоціальних процесів, які розгорталися на Україні протягом багатьох століть.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ФОРМУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ1. ЗАРОДЖЕННЯ, ФОРМУВАННЯ
І КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

Методологічні принципи наукового підходу до етносоціальних процесів у суспільстві визначає відоме ленінське положення: «...Всі взагалі грані в природі і в суспільстві умовні і рухливі, відносні, а не абсолютні. І ми лише приблизно беремо особливо видатні й помітні історичні події, як віхи великих історичних рухів»¹. Це відноситься й до історії української народності.

Незважаючи на те, що російський, український і білоруський народи протягом тривалого часу були роз'єднані, їх історія, зокрема економічні, політичні, соціальні, культурні й етнічні процеси, мала багато близьких, подібних і спільних рис, започаткованих ще в часи Київської Русі. Тому періодизація формування української народності в радянській історіографії розробляється з урахуванням історичних реалій.

Зародження, формування і консолідація української народності відбувалися в нерозривному органічному зв'язку з розвитком феодальної суспільно-економічної формації на Україні. Саме феодальна суспільно-економічна формація на Україні, як і в Росії та Білорусії, стала базою для етнічних процесів, які беруть свій початок від давньоруської народності — спільного кореня російської, української і білоруської народностей.

Перший період історії української народності (зародження, формування і консолідація) охоплює від XII — до середини XVII ст. Умовно його можна поділити на три етапи, що загалом становлять не менше 550 років. У цей період на Україні складалася феодальна суспільно-економічна формація, формувалася мова, визначилася територія розселення і постійного проживання українців, розвивалася етнічна самосвідомість української народності, наростали визвольний рух проти панування іноземних феодалів, прагнення до створення власної державності.

Зародження первісних ознак української народності. На першому етапі історії української народності (XII—XIII ст.) відбувалося зародження первісних ознак української народності в надрах давньоруської народності, яка в умовах феодальної роздробленості Київської Русі стала колыскою трьох східнослов'янських народностей. До цих первісних ознак належать територія розселення українців, мовні, культурні та економічні особливості, етнічна назва, громадський побут і звичай населення південно-західних руських земель.

У період феодальної роздробленості Давньоруської держави історично склалися Київська, Переяславська, Чернігово-Сіверська, Подільська, Волинська й Галицька землі, а також Північна Буковина і Закарпаття. Вони й стали тією етнічною територією, на якій формувалася

українська народність. Тут виникали давньоруські князівства — Київське, Переяславське, Чернігівське, Володимиро-Волинське, Галицьке та ін.² Середнє Подніпров'я (Київщина, Переяславщина, Чернігівщина) з центром у Києві стало історичним осередком формування української народності. До нього тяжіли інші згадані вище землі.

За часів феодальної роздробленості Київської Русі виникла етнічна та історико-географічна назва «Україна», що згодом стала власною назвою південно-західних руських земель. У літописній оповіді про смерть переяславського князя Володимира Глібовича від 1187 р. вперше вживається назва «Україна» щодо значної території Подніпров'я. Літописець (у Київському літописі) розповів, що за князем плакали переяславці, «О нем же Оукраина много постона»³. «Україна» з того часу в літописах вживалася паралельно з назвами «Русь» і «Руська земля», поширюючись на інші землі Південно-Західної Русі⁴.

Важливе значення мало формування етнічної мови української народності. Як писав В. І. Ленін, — «мова є найважливішим засобом людського спілкування»⁵.

Давньоруські літописи, епічні твори й фольклор на південноруських землях створювалися загальноруською літературною мовою, зрозумілою на території всієї Русі⁶. Але разом з тим київські, чернігівські та львівські літописці запозичували слова з народних говірок, де зароджувалася українська лексика. Те ж саме можна сказати й про славнозвісну епічну поему «Слово о полку Ігоревім». Українська етнічна мова утворювалася на основі давньоруської та її місцевих діалектів, які брали свій початок від мов південно-західних слов'янських племен Русі. «Спільна мова, — писав Ф. Енгельс, — що мала відмінності тільки в діалектах, була виразом і доказом спільного походження»⁷. Українська мова, походючи від спільного джерела — давньоруської, залишилася близькою до російської та білоруської.

У тяжкі часи феодальної роздробленості земель Київської Русі діяли сили, що виступали за їх об'єднання перед лицем небезпеки з боку степових кочівників-завойовників. У «Слові о полку Ігоревім» описано роздроблення Руської землі, яке призвело до поразки руських дружин сіверського князя Ігоря Святославича під час походу проти половців у 1185 р. Автор поеми, як патріот, вказав на пагубність незгод і чвар між князями, доводив необхідність їх об'єднання для захисту руських кордонів від нападів кочівників.

Оцінюючи політичне значення поеми «Слово о полку Ігоревім», К. Маркс у листі до Ф. Енгельса 5 березня 1856 р. писав: «Суть поеми — заклик руських князів до єднання якраз перед навалою власне монгольських полчищ». Разом з тим він підкреслював героїчний пафос цього твору: «Уся пісня має героїчно-християнський характер, хоч язичеські елементи виступають ще дуже помітно»⁸. Невідомий автор «Слова о полку Ігоревім», сучасник подій, помітив і вказав на наявність у давньоруському суспільстві тенденцій не лише до відокремлення, а й до об'єднання земель і князівств під впливом економічних та політичних зв'язків між ними, що традиційно існували з часів могутності Київської Русі.

Згубні наслідки феодальної роздробленості Київської Русі з усією силою далися взнаки під час навали кочівників зі сходу в 20—40-х роках XIII ст. Військо хана Батия наводнило землі й поневолило народ Русі. Кочівники утворили величезну феодальну державу — Золоту Орду. Почалося тривале золотоординське іго, яке на довгі роки затримало економічний, політичний і культурний розвиток руських земель. Завойовники

всіляко намагалися зберегти феодальну роздробленість країни, щоб тримати її населення в покорі.

Київська, Переяславська і Чернігово-Сіверська землі увійшли до складу одного з улусів Золотої Орди. Галицько-Волинське князівство, ослаблене нашествиям, на чолі з князем Данилом Галицьким збирало сили для визвольної боротьби, вступило в союз з Володимиро-Суздальським, де князем був Олександр Невський. Данилу Галицькому вдалося витіснити орди за Дніпро й приєднати до своїх володінь Київ. Хан Золотої Орди великими силами придушив цей рух і примусив князя підкоритися. Після смерті Данила Галицького (1264) визвольний рух продовжувався, але місцеві князі мушили орієнтуватися на союз з Литовською державою, і це призвело до включення українських земель до складу Литви.

Таким чином, на першому етапі історії української народності лише зароджувалися її первісні ознаки в надрах давньоруської народності; цей процес тривав близько двох століть.

Формування складових елементів (ознак) української народності. На другому етапі відбувалося формування на основі давньоруської спадщини складових елементів (ознак) української народності як етнічної спільності феодальної суспільно-економічної формації на Україні (XIV—XV ст.). Російська, українська та білоруська народності в ході подолання феодальної роздробленості й боротьби за визволення від іноземних загарбників склалися на порівняно вищому рівні економічного і етносоціального розвитку як стійкі етнічні спільності⁹. За цей час російська народність, спираючись на підтримку української і білоруської, повалила золотоординське іго й створила централізовану Російську державу, яка підтримувала визвольний і об'єднавчий рух населення усіх інших давніх руських земель, що опинилися внаслідок історичних умов під владою іноземних держав.

Українська народність формувалась одночасно з російською й підтримувала з нею найтісніші економічні, політичні та культурні зв'язки. В. І. Ленін підкреслював, що російський і український народи з найдавніших часів близькі «і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»¹⁰. Ця близькість стала важливим фактором формування української народності в несприятливих умовах роз'єднаності земель України.

Соціально-економічний розвиток Русі в період феодалізму, в тяжкий час татаро-монгольської навали привів до відособлення окремих частин давньоруської спільності. Поступово з єдиної давньоруської народності утворилися три братні народності — російська, українська і білоруська з властивими їм особливостями мови, культури і побуту. Незважаючи на всі історичні знегоди і тяжкі випробування, російський, український і білоруський народи зберегли і пронесли через віки свідомість єдності походження, близькості мови і культури, а також своєї історичної долі¹¹.

Українська народність, що в основному сформувалась в XIV—XV ст. як стійка етносоціальна спільність, на той час займала здавна географічно окреслену етнічну територію для проживання й виробничої діяльності людей, користувалась руською мовою, спільною також і для білоруської народності¹². Водночас розвивалися самобутні українська, російська й білоруська мови. Поступово зміцнювалися економічні зв'язки між українськими землями на базі феодальних суспільних відносин. Роздроблена Україна зберігала певні особливості суспільного та політичного життя на всіх землях, що перебували в складі іноземних держав (Литви, Польщі, Угорщини, Молдавії), традиції в культурі, побуті, звичаях і характері, успадковані від давньоруської народності й розвинуті на новій

етнічній основі, збагачені спілкуванням з сусідніми російською, білоруською, литовською, польською, угорською, молдавською народностями. З самого початку українська народність складалася з головних антагоністичних класів-станів — феодалів і селян, між якими точилася безперервна соціальна боротьба.

Формування української народності відбувалося в несприятливих зовнішньополітичних умовах. Золотоординське іго перешкоджало економічному, політичному й культурному розвитку загарбаних руських земель, і проти поневолювачів піднімалася хвиля визвольної боротьби по всій Русі. Влада Золотої Орди поступово послаблювалася. Феодали Литовської держави за згодою місцевих феодалів силою захоплювали землі Білорусії й України. В першій половині XIV ст. Білорусія опинилася в складі Литви. У 1362 р. литовське військо на Синіх Водах (притока Південного Бугу) завдало поразки золотоординцям і витіснило їх з Київщини, Переяславщини, Чернігово-Сіверщини, Волині та Поділля, які й потрапили під владу литовських феодалів.

«В ті часи,— писав Ф. Енгельс,— коли Великоросія попала під монгольське ярмо, Білорусія і Малоросія знайшли собі захист від азіатської навали, приєднавшись до так званого Литовського князівства»¹³. Виникли несприятливі обставини, що призвели до розчленування і їх приєднання до Великого князівства Литовського. Ф. Енгельс небезпідставно вважав, що в XIV ст. вже існували Росія (Великоросія), Білорусія і Україна (Малоросія). Крім Великого Литовського князівства, у складі якого опинилася більшість українських земель, вони перебували також під владою інших феодальних держав: Польщі (Галичина з кінця XIV ст.), Молдавії (Північна Буковина и Подунав'я з 1359 р.), Угорщини (Закарпаття з XII—XIII ст.).

Таким чином, Україна була насильно розчленована й загарбана іноземними феодалами, а українська народність — позбавлена можливості створити свою державність і опинилася під загрозою асиміляції. Народні маси України піднімалися на визвольну боротьбу проти іноземних поневолювачів, яка проявлялася у різних формах: втечах, відмовах виконувати повинності, збройних повстаннях.

На другому етапі формування української народності додалася феодальна роздробленість, чому, зокрема, сприяла й Литовська держава. Однак українське населення зазнавало в ній соціального гноблення та політичних обмежень, що негативно позначалося на розвитку економіки й культури.

Ф. Енгельс підкреслював, що в середньовічній Європі «ні один державний кордон не збігається з природними принципами національності, тобто з границями мови»¹⁴. Приєднавши Білорусію і Україну, Литовська держава стала багатонаціональною, етнічно строкатою і політично нестійкою. Литовські феодали зміцнювали свою владу на захоплених територіях, ліквідували там традиційні місцеві князівства й замінили їх воєводствами. Однак це не зупинило визвольну боротьбу поневолених народів «Народ,— писав В. І. Ленін,— повинен мати територію, на якій він розвивався б..., народ повинен мати спільну мову»¹⁵. Це загальне положення стосується і українського народу.

Формування української народності в умовах політичного розчленування її території нашоувалося на ряд істотних перешкод з боку панівного класу іноземних феодальних держав. Останні насаджували на українських землях чужі та незрозумілі іноетнічні політично-адміністративні структури. Тим самим вони намагалися ще в зародку ліквідувати традицію створення на Україні власної етнічної державності, яка, за

словами Ф. Енгельса, виступала «однією з найважливіших підойм прогресу в середні віки»¹⁶.

Консолідація української народності. Розгортання визвольного руху на Україні. До XVI — першої половини XVII ст. відноситься третій етап історії української народності — її консолідація в умовах розвитку феодальної суспільно-економічної формації, дальшого наростання визвольного руху проти іноземного панування та його найвищого піднесення — визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького і об'єднання України з Росією. Ці півтора століття в історії української народності насичені подіями, що засвідчили зрілість, високу самосвідомість народних мас України, їх прагнення визволитися від іноземного панування.

Дальший розвиток продуктивних сил у землеробстві, ремеслах, розширення товарного виробництва і обміну, складання єдиного внутрішнього ринку, поступове об'єднання земель України і посилення політичних та економічних зв'язків між ними, наростання визвольного руху проти іноземних поневолювачів, формування своєрідних рис мови, етнічної культури, побуту і характеру — все це сприяло консолідації й прогресу української народності в нових історичних умовах.

В результаті Люблінської унії (1569) Королівство Польське і Велике князівство Литовське об'єдналися в федеративну державу — Річ Посполиту. Відбувся перерозподіл загарбаних білоруських і українських земель: Білорусія залишалася під владою Великого князівства Литовського, а Україну (Волинь, Брацлавщину і Київщину) захопила шляхетська Польща. Для українського народу це мало тяжкі наслідки: незрівнянно посилювалися економічний визиск і національно-релігійне гноблення його польською шляхтою, а також і місцевими феодалами. За цих історичних обставин українська народність мусила з ще більшою енергією виборювати собі право на етнічне існування.

У несприятливих умовах іноземного панування і політичного роздроблення українська народність не лише зберегла, а й розвинула рідну етнічну мову як засіб спілкування й культурного прогресу. Ф. Енгельс писав: «...Південні землі були населені так званими малоросами, мова яких тепер більшістю авторитетів вважається цілком відмінною від великоруської мови (яку ми звичайно називаємо російською)»¹⁷. Далі Ф. Енгельс вказує на те, що українців («малоросів») польські феодали жорстоко пригнічували не тільки економічно і політично, а й духовно — намагалися позбавити їх надбань етнічної культури, традиційної православної віри і підпорядкувати католицькому духовенству, верховенству папи римського. Церковний собор вищого католицького й православного духовенства в м. Бресті (1596) постановив створити об'єднану (уніатську) церкву для всього населення Білорусії і України. «Значна частина цих православних, — зазначав Ф. Енгельс, — у XVI столітті була змушена визнати верховенство папи, і вони почали називатись уніатами, але багато хто з них зберіг в усіх відношеннях вірність своїй старій православній релігії. Це були переважно кріпаки, тоді як їх шляхетські пани майже всі були католиками; а за національністю ці кріпаки були малоросами»¹⁸.

Головна мета, яку переслідували феодалі, католицьке й православне вище духовенство, запроваджуючи унію, полягала в тому, щоб духовно поневолити білоруське і українське населення, розірвати міцніючі зв'язки між східнослов'янськими народами. Це був підступний план колонізації білоруської і української народностей, перетворення поневолених народних мас у вічно залежних кріпаків, знищення давньоруських традицій і надбань етнічної культури. Українські й білоруські селяни та

міщани піднялися на рішучу боротьбу проти феодально-католицької агресії на Україні і в Білорусії.

Українська народність сформувалася на давніх руських землях, що включали Київщину, Переяславщину, Чернігово-Сіверщину, Волинь, Поділля, Галичину, Закарпаття, Північну Буковину, Запорозжя, де проживали і становили більшість населення українці. Чисельність останнього невпинно зростала¹⁹.

Утверджувалась і власна назва «Україна». Так, у постанові сейму Речі Посполитої (1580) зазначалося, що антифеодальні виступи селян охопили тоді «Україну Руську (Галичину.— Авт.), Київську, Волинську, Подільську і Брацлавську»²⁰. Французький інженер Г. Боплан, який перебував на службі в уряді Речі Посполитої у 30—40-х роках XVII ст., називав Україною велику територію, де проживало українське населення і запорозькі козаки²¹.

Економічна спільність української народності в XVI — першій половині XVII ст. розвивалася в умовах панування іноземних феодалів-загарбників, і таке становище гальмувало поступ економіки — землеробства, скотарства, ремесел і промислів. Однак зусиллями народних мас економіка краю не лише була відбудована після руйнівної навали кочівників і золотоординського іґа, а й значно пішла вперед: удосконалені знаряддя праці з'явилися в землеробстві й скотарстві, ремеслах та промислах; розвивалися старі й засновувалися нові міста, що перетворювалися в центри суспільного виробництва й торгівлі. У першій половині XVII ст. на Україні жили ремісники 300 спеціальностей, які об'єднувалися в цехи. Чимало великих міст діставали від уряду привілеї на Магдебурзьке право, щоб захиститися від феодальних утисків. Міський клас-стан в епоху середньовіччя, за визначенням Ф. Енгельса, посідав головне місце в розвитку промислового виробництва, торгівлі, освіти, формуванні соціальних і політичних установ²².

На Україні в той час високого ступеня досяг феодальний визиск. Запроваджуючи в землеробстві фільваркові господарства, феодали не лише відбирали в селян кращі землі, а й закріпачували їх, збільшували панщину, натуральні й грошові податки, численні повинності. Більшість міст знаходилася у власності феодалів й зазнавала найжорстокішого визиску.

Важливе економічне, політичне й етносоціальне значення мало виникнення українського козацтва і Запорозької Січі. Споконвічні південні руські землі вздовж північних берегів Чорного і Азовського морів формально перебували під владою Литовської держави, а пізніше Речі Посполитої. Та Кримське ханство і султанська Туреччина намагалися привласнити ці безмежні степові простори, на яких осідали втікачі з України й засновували за порогами Дніпра села і хутори. Втікачі називали себе козаками — вільними людьми, які озброювалися і захищали край від татарських і турецьких нападників, польських і литовських феодалів. Народна колонізація південних степів мала вирішальне значення для їх господарського освоєння. Перші згадки про козаків відносяться до кінця XV ст. Козаки споруджували на берегах річок численні укріплення. У середині XVI ст. козаки об'єднали свої сили й утворили за могутніми 12 дніпровськими порогами фортецю під назвою Запорозька Січ, яка мала своєрідну військово-адміністративну організацію, що походила від давніх вічових традицій Русі. Наявність власного незалежного самоврядування, традиційне право козаків брати участь у військових радах, виборах старшин і військових походах, вільно володіти зайнятими землями, займатися промислами і ремеслами — все це дало підставу К. Марксу назвати Запорозьку Січ «християнською козацькою республікою»²³.

Запорозькі підтримували тісні зв'язки з донськими козаками Росії. Запорозька Січ відіграла визначну роль в історії України як осередок організації визвольної боротьби народних мас проти панування феодалів Речі Посполитої.

Запорозька Січ здійснювала певну юрисдикцію на значній території України і мала свої збройні сили, які використовувалися для оборони від наступу ворожих сил Кримського ханства і Речі Посполитої. Отже, можна говорити про появу своєрідної державності в цьому політичному утворенні, яке користувалося *de facto*, хоч і не визнаною офіційно автономією в складі Литви, а потім Речі Посполитої. «Козацьке свавілля, — писав король Речі Посполитої в одному з листів до шляхти (1616), — так розвинулось, що [козаки] організовують собі удільну державу... Вся Україна їм підвладна... У містах і містечках королівських все управління, вся влада в руках козаків, [які] захоплюють юрисдикцію, закони видають»²⁴. Очевидно, уряд Речі Посполитої вбачав у розвитку зародків української етнічної державності цілком реальну загрозу польсько-шляхетському пануванню на Україні. Ці передбачення незабаром підтвердилися в час визвольної війни 1648—1654 рр., коли на Україні виникла феодальна державність — старшинська адміністрація на чолі з Богданом Хмельницьким, яка згуртувала сили народних мас для визволення свого краю від польсько-шляхетського панування.

Духовна культура української народності в XVI — першій половині XVII ст. зробила значний крок у своєму розвитку. Вона сприяла піднесенню етнічної свідомості й визвольної боротьби народу. До цього періоду відноситься заснування братств як громадських організацій, що дбали про розвиток духовної культури на Україні. Вони відкривали в містах і селах школи, друкарні, шпиталі, вели боротьбу проти наступу католицизму і уніатства. Важливе значення для розвитку освіти мали Острозька школа і Київська колегія, які стали врівень з тодішніми європейськими вищими школами. На Україні за участю російського першодрукаря Івана Федорова з'явилося книгодрукування. Дальший розвиток на місцевій етнічній основі фольклору, літератури, музики, театру, архітектури і образотворчого мистецтва свідчив про самобутність культури української народності. Культурні надбання стали зброєю у визвольній боротьбі народних мас України.

Українська народність на той час складалася з класу-стану феодалів (шляхта, старшина, міський патриціат, духовенство) і залежних класів-станів (селяни, міщани, козаки), між якими існували антагоністичні суперечності. Основу української народності становили селяни.

Загострення соціальних суперечностей і консолідація сил української народності сприяли розгортанню антифеодального і визвольного руху. З кінця XVI ст. селянсько-козацькі повстання перетворилися в майже безперервну війну проти феодалів і панування Речі Посполитої. На західних українських землях виник і посилювався опришківський рух. Особливо значні повстання народних мас України відбулися під проводом Криштофа Косинського (1591—1593), Северина Наливайка (1594—1596), Марка Жмайла (1625), Тараса Федоровича Трясила (1630), Павла Бута (Павлюка) (1637), Якова Острянина (Остряниці) і Дмитра Гуні (1638). Народні маси вели боротьбу проти феодального гноблення й іноземного панування, прагнули до визволення України. Ці повстання підготували ґрунт для переможної визвольної війни 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького.

Визвольна війна 1648—1654 рр. була яскравим виявом утвердження і великим подвигом сформованої української народності: зібравши сили,

вона визволилася від панування Речі Посполитої. Перед усім світом народні маси України показали свою рішучість покласти край іноземному пануванню. Селянсько-козацькі війська здобули великі перемоги над загарбниками під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, мужньо боролися у битвах під Зборовом і Берестечком, Батогом і Жванцем.

Третій етап розвитку української народності завершився її визволенням від іноземних загарбників і проголошенням об'єднання України з Росією. Україна тоді була врятована від поневолення її іноземними загарбниками, а українська народність об'єктивно дістала простір для духовного розвитку. Разом з тим царський уряд Російської держави з самого початку розглядав Україну як свою вотчину, ігнорував етнічні особливості українців, не дотримувався обумовленої автономії.

Під час визвольної війни назва «Україна» утверджується на більшості земель, заселених українцями, визначається етнічна територія української народності. Французький офіцер, дипломат і учений П'єр Шевальє, який тоді був секретарем французького посольства у Варшаві, писав: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна. Це вся територія, що простяглася поза Волиню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воєводств»²⁵. Однак він залишив поза межами України Волинь і Поділля, а також Галичину, Північну Буковину і Закарпаття з переважаючим етнічним українським населенням.

Назва «Україна» вживалась Богданом Хмельницьким у документах за 1648—1657 рр. поряд з офіційними назвами «Військо Запорозьке» і «Русь»²⁶.

Царський уряд офіційно називав об'єднану з Росією частину України «Малою Росією» і для її управління створив спеціальну державну установу — Малоросійський приказ (1662)²⁷.

Частина ж українських земель все ще залишалася під владою іноземних держав (Галичина, Північна Буковина, Закарпаття). Населення цих земель тяжіло до Наддніпрянської України, продовжувало визвольну боротьбу.

За перший період історії української народності відбулися визначні події, що справили вирішальний вплив на явища етносоціального плану. В умовах іноземного панування сформувалися основні риси (ознаки) української народності як етносоціальної спільності, притаманної феодалній суспільно-економічній формації: визначилась територія України і утвердилась її самоназва «Україна»; склалася українська розмовна мова на основі територіальних діалектів і давньої руської мови; економічні зв'язки певною мірою згуртували основні українські землі, що почали складатися ще в епоху Київської Русі; на основі давньоруських надбань і традицій визріли своєрідні риси української етнічної культури, побуту і звичаїв; у свідомості українців розвинулося почуття їх спорідненості з росіянами і білорусами; виникла українська державність у формі козацької республіки.

2. ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ Й ПОСТУПОВЕ ЇЇ ПЕРЕРОСТАННЯ В БУРЖУАЗНУ НАЦІЮ

Визвольна війна 1648—1654 рр. справила помітний вплив на всі сфери життя українського народу — економіку, політику, етнокультурний розвиток. Не менш важливе значення мав міжнародний резонанс цієї історичної події²⁸.

Другий період історії української народності охоплює понад два століття (друга половина XVII — середина XIX ст.), коли відбувалися дальший розвиток української народності й поступове її переростання в буржуазну націю. На самому початку його сталася подія історичного значення — об'єднання України з Росією, що зв'язало їх в одній державі мільйонами і мільярдами ниток економічного, правового й побутового характеру.

На той час Росія економічно була порівняно розвинутою країною. В. І. Ленін підкреслював, що «новий період російської історії (приблизно з 17 століття) характеризується справді фактичним злиттям усіх... областей, земель і князівств в одне ціле. Це злиття... викликав обмін між областями, що посилювався, поступово зростаючий товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок. Через те що керівниками й господарями цього процесу були капіталісти — купці, то створення цих національних зв'язків було не чим іншим, як створенням зв'язків буржуазних»²⁹.

Посилення зв'язків між українською і російською народностями після об'єднання України з Росією. На четвертому етапі розвитку української народності (друга половина XVII ст.) прослідковується дальший розвиток її зв'язків з російською народністю в умовах виникнення у надрах феодальної суспільно-економічної формації національних (буржуазних) зв'язків.

Об'єднавши свої території, економічні й духовні сили, обидва народи відстояли свою незалежність у боротьбі з іноземними загарбниками, створили сприятливі умови для дальшого суспільного прогресу, етнічного і соціального розвитку народностей, переростання їх у вищі історичні спільності — буржуазні нації.

У складі Російської держави значно розширилися територіальні межі розселення українського народу. Українське населення освоювало значну територію Слобожанщини, де, як і на Лівобережній Україні, виник полково-сотенний адміністративний устрій. Об'єднана з Росією Україна складалася з трьох великих регіонів — Лівобережжя, Слобожанщини і Запорозжя. Правобережжя і Галичина залишалися під владою Речі Посполитої, Закарпаття — Угорщини, Північна Буковина — Молдавії, Землі Північного Причорномор'я і Приазов'я все ще перебували в руках кримських і турецьких феодалів.

Українська мова продовжувала збагачуватися й розвиватися, зберігаючи водночас свою близькість до російської та білоруської мов. Турецький мандрівник Евлія Челебі, який у 1657 р. мав нагоду ознайомитися з мовою і побутом українців, писав: «Самі вони (жителі України і зокрема Києва. — *Авт.*) давній народ, а мова їх ще більше всеохоплююча й багата, ніж фарсі, кайтакська, монгольська й різні інші. Але вона має схожість з московитською [російською] мовою»³⁰. Отже, навіть іноземець зміг помітити, що українська і російська мови близькі між собою.

В результаті об'єднання важливі в економічному відношенні райони України — Лівобережжя, Слобожанщина і Запорозжя — включили-

ся у всеросійський ринок, що помітно його розширило. В системі всеросійського ринку на українських землях створилися відповідні умови для розвитку землеробства, скотарства, ремесел, промислів, торгівлі. На значні економічні центри перетворювалися українські міста. Об'єднання економічних ресурсів України і Росії сприяло їх загальному прогресові в усіх сферах суспільного розвитку. На Лівобережжі, Слобожанщині й Запорозжжі тривалий час зберігалися місцеві особливості адміністративного устрою і організації війська, що склалися в минулому та в роки визвольної війни, традиційного українського права і громадсько-політичного життя. Спираючись у своїй політиці, що мала яскраво виражений класовий характер, на місцевих українських феодалів, царський уряд у першу чергу забезпечував права і привілеї старшини, шляхти, заможного козацтва, міського патриціату, духовенства. Селянство, міська біднота і рядове козацтво, як і раніше, залишалися у феодалній залежності, хоч ця залежність і була дещо послаблена в результаті визвольної війни 1648—1654 рр. Об'єднавшись з російським народом, трудящі маси України спільно боролися проти феодалного гноблення. Яскравим прикладом цієї спільності стала селянська війна в Росії під проводом Степана Разіна, що мала відгомін на Україні.

Поява в надрах української народності первісних ознак буржуазної нації. Важливе місце в історії української народності займає п'ятий етап (XVIII ст.). Це час її дальшого розвитку, коли в процесі поступового розкладу феодалізму та формування елементів капіталістичного укладу з'являються первісні ознаки буржуазної нації. Протягом століття відбувалося даліше формування етнічної території, міцніла економічна спільність, розвивалася культура, зароджувалися нові явища в побуті й звичаях української народності.

Російський, український, білоруський та інші народи нашої країни спільно відстоювали своє існування в тривалій і тяжкій боротьбі проти агресії шведських феодалів під час Північної війни (1700—1721). Об'єднані сили російського та українського народів протягом XVIII ст. успішно протистояли агресії султанської Туреччини та її васала — Кримського ханства. Під час російсько-турецьких війн Оттоманська Порта зазнала ряду поразок і втратила свої володіння в Північному Причорномор'ї і Приазов'ї. Ці землі увійшли до складу Російської держави, яка здобула виходу в Чорне й Азовське моря. На півдні виникали нові економічні і культурні центри (Севастополь, Миколаїв, Катеринослав, Херсон, Одеса та ін.), що мали загальноросійське значення. Наприкінці XVIII ст. було ліквідоване Кримське ханство. На неосвоєних територіях селилися вихідці з України і Росії. Крим увійшов до Таврійської губернії.

Народні маси правобережних і західних земель України вели тривалу визвольну боротьбу проти іноземного панування, брали участь у гайдамацькому і опришківському рухах. Завдяки військовій допомозі з боку Російської держави наприкінці XVIII ст. були визволені і об'єднані з Лівобережною Україною Київщина, Волинь і Поділля (Правобережна Україна), що сприяло дальшому зростанню продуктивних сил, зміцненню зв'язків між землями України, розвиткові капіталістичного укладу.

Таким чином, на кінець XVIII ст. до складу Російської держави входила більшість українських земель (Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя, Запорозжжя), які становили територіальну спільність української народності. Народні маси Східної Галичини*, Закарпаття і Пів-

* Назва «Східна Галичина» з'явилася після першого поділу Польщі (1772) й окупації Галичини та польських територій на захід від неї Австрією. На ці польські

нічної Буковини ** продовжували боротьбу проти іноземного панування (Австрійської монархії) й прагнули до об'єднання українських земель. Визначними економічними і етнокультурними центрами головних районів України були Київ (Правобережжя і Лівобережжя), Харків (Слобожанщина), Львів (Галичина).

Царський уряд остаточно ліквідував автономію України: скасовано гетьманство (1764) і натомість запроваджено Малоросійську колегію; ліквідовано козацький устрій на Слобожанщині (1765), Запорозьку Січ (1775), полково-сотенне управління на Лівобережжі й замість полків стали губернії, а з козаків сформовані карабінерні полки російської армії (1781); проводилась політика русифікації України.

Поступові української народності і прискореному формуванню на її основі нації сприяли реформи в Російській державі (перша чверть XVIII ст.) в галузі промисловості, землеробства, торгівлі, побуту, освіти тощо. Дальший розвиток продуктивних сил зумовлював виникнення нових явищ в економіці: засновувалися мануфактури, використовувалась наймана праця робітників, в ремеслах і промислах з'являлися буржуазні відносини, розширювалась торгівля, що сприяла формуванню всеросійського ринку. За підрахунками радянського дослідника капіталістичної промисловості у XVIII ст. лише на Лівобережній й Слобідській Україні діяло понад 200 мануфактур³¹. Збільшувалась кількість мануфактурних закладів на Півдні України, де прискорено розвивався капіталізм, а також на Правобережжі й західних українських землях. Усе це свідчило про формування на Україні капіталістичного укладу, що виростав на базі феодального ладу.

Разом з тим на Україні панували феодальні відносини: зростало феодальне землеволодіння, обезземелювалось і закріпачувалось селянство; козаки масово переводилися на становище державних селян.

Первісне нагромадження капіталу відбувалося різними шляхами: розширенням торгівлі, зокрема чумацького промислу, посиленням кріпосницького гноблення селян та визиску вільнонайманих робітників, лихварством тощо. Ці капітали сприяли розширенню промислового підприємництва. К. Маркс підкреслював, що «...так зване первісне нагромадження капіталу є не що інше як історичний процес відокремлення виробника від засобів виробництва»³². На Україні це виявилось в обезземелюванні і закріпаченні селян, розоренні маси цехових і нецехових ремісників, дрібних промисловців. Не лише ремесло і промисли, а й поміщицькі та селянські господарства дедалі глибше втягувались в товарно-грошові відносини, що свідчило про розклад феодалізму і зростання елементів капіталістичного укладу.

В тісному зв'язку з цими соціальними явищами відбувалися дальші зміни в соціальній структурі української народності. Поряд з дворянством (шляхтою) як феодальним класом-станом все більше з'являлося промисловців, купців, лихварів та інших експлуататорів, які володіли значними капіталами. Тривала соціальна диференціація серед селянства й ремісників, де виділялася багата верхівка, яка також визискувала бідняків. Таким чином, соціальна структура української народності зазнавала якісних змін, викликаних зростанням капіталістичного укладу.

Водночас в середині української народності загострювалися класові суперечності. Свій найяскравіший вияв вони діставали в численних анти-

землі з центром у Кракові певний час поширювався локальний етнополітонім «Галичина». Східну Галичину здавна заселяли українці.

** Північну Буковину населяли українці. Південна Буковина (тепер Сучавський повіт в Румунії) — історична область, яку населяли волохи і молдавани.

феодалних повстаннях і виступах. Особливо переконливе підтвердження класова солідарність народних мас Росії і України діставала в селянських війнах XVIII ст. під проводом Кіндрата Булавина і Омеляна Пугачова, національно-визвольному повстанні на Правобережній Україні — Коліївщині, гайдамацькому та опришківському рухах. Народні виступи проти кріпосницького гноблення підривали феодальну систему, торували шлях для капіталістичних відносин.

Українська культура (фольклор, література, театр, музика, архітектура, образотворче мистецтво) продовжувала розвиватися на національній основі. Значно посилювався вплив української народної мови на давню літературну мову, якою були написані літописи Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, твори М. Довгалевського, Г. Кониського, І. Некрашевича, Г. Сковороди та ін. Закономірним результатом цього впливу стало створення І. П. Котляревським поеми «Енеїда» народною українською мовою, яка в умовах формування буржуазної нації закріплювалась у літературі. Царський уряд намагався гальмувати цей об'єктивний процес і перешкоджав розвиткові української мови й літератури, приймав реакційні законодавчі акти.

Прискорення розвитку продуктивних сил висувало потребу в дальшому поширенні освіти, науки, книгодрукування. У Києві колишній колегіум було перетворено в академію, виникли колегіуми, що давали середню освіту, в Харкові, Чернігові, Переяславі. У Львові продовжував діяти університет, заснований ще в 1661 р. Збільшувалася мережа початкових шкіл. Розвитку науки на Україні сприяли Петербурзька академія наук і Московський університет, діяльність геніального російського вченого-енциклопедиста М. В. Ломоносова, який висунув ідею створення на Україні університету.

Фольклор, театр, музика, архітектура на Україні розвивалися в тісному зв'язку з іншими слов'янськими культурами.

Таким чином, розклад феодалізму і формування елементів капіталістичного укладу давали новий поштовх розвиткові української народності, викликали появу в ній первісних ознак буржуазної нації: об'єднання більшості українських земель в єдиній Російській державі, зміцнення економічної спільності цих земель завдяки формуванню внутрішнього ринку та входженню їх у систему всеросійського ринку, початок закріплення української народної мови в літературі, поступове переростання української етнічної культури в національну, риси якої з'явилися у XVIII ст. Українська народність розвивалась у тісному і нерозривному зв'язку з іншими сусідніми етносами. Всі вони зазнавали благотворного взаємовпливу.

Переростання української народності в буржуазну націю. На шостому історичному етапі (перша половина XIX ст.) відбувалося поступове переростання української народності у вищу суспільну форму — буржуазну націю в умовах посиленого розкладу і кризи феодальної суспільно-економічної формації та дальшого формування капіталістичного укладу. В цей час населення України досягло 12 млн чоловік³³. Значні якісні зміни відбувалися в галузі економіки та культури, в класовому й етнічному складі української народності.

В першій третині XIX ст. продовжувалось формування території української народності. Після приєднання Бессарабії (1812) до складу Росії увійшли й придунайські землі, заселені переважно українцями (нинішня Ізмаїльщина). Інтенсивне заселення українцями і росіянами Північного Причорномор'я і Приазов'я сприяло господарському освоєнню цих регіонів, які згодом стали складовою частиною етнічної території Украї-

ни в межах Російської держави. Австрійська монархія поширювала свою владу на західноукраїнські землі (Східну Галичину, Північну Буковину і Закарпаття), населення яких вело боротьбу за визволення і плекало надії про своє об'єднання з Україною. З цього приводу Ф. Енгельс у 1855 р. писав: «Друга група австрійських слов'ян складається з уламків різних народностей, які відокремилися в ході історії від основної маси своєї нації і головний центр яких знаходився через це поза межами Австрії. Так, австрійські поляки тяжіють до російської Польщі, як до свого природного центру, русини — до інших малоросійських областей, що об'єдналися з Росією...»³⁴

Панування на західноукраїнських землях Австрійської монархії мало негативні наслідки. Іноземні загарбники спільно з місцевими поміщиками проводили політику асиміляції українського населення, всіляко утискували його мову й культуру, розпалювали міжнаціональну і релігійну ворожнечу. Народні маси Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття вели постійну боротьбу проти чужоземних поневолювачів, протидіяли їх колонізаторській політиці, брали активну участь у визвольному русі й підтримували постійні зв'язки з населенням Наддніпрянської України, як із своїм природним центром.

У першій половині ХІХ ст. феодально-кріпосницька система господарства в Росії інтенсивно розкладалася, в надрах феодальної формації виростав капіталістичний уклад, відбувалося перетворення української народності в буржуазну націю. «В Росії, — писав Ф. Енгельс, — розвиток промисловості йде гігантськими кроками і навіть бояр все більше і більше перетворює в буржуа. Кріпосне право в Росії і в Польщі обмежується, що означає ослаблення дворянства в інтересах буржуа і створення класу вільних селян, в якому буржуазія всюди має потребу»³⁵.

Як і в усій Росії, на Україні прискорювалося зростання поміщицького і купецького підприємництва: загальна кількість підприємств збільшилася з 649 у 1825 р. до 1649 у 1855 р. Протягом 1824—1847 рр. там засновано 144 цукрових заводи³⁶. У Києві розпочалося виробництво парових машин. На фабриках і заводах України примножувалась кількість робітників (передпролетарів); у 1825 р. їх налічувалося 15 тис. чоловік, а в 1860 р. — 86,7 тис. Вільнонаймані робітники поступово витісняли кріпосних. Швидко формувалася торгово-промислова буржуазія: число купців зросло з 18,2 тис. (1816) до 104 тис. (1859)³⁷. Усе це свідчить про те, що в суспільстві зростали буржуазія і пролетаріат — головні класи буржуазної нації.

Розвиток капіталістичного укладу не обминув і сільського господарства: в поміщицьких маєтках зменшувалося число кріпаків-селян, а натомість зростало число наймитів — сільськогосподарських робітників і можливих господарів — куркулів.

Таким чином, формувалися нова економічна спільність і класова структура української буржуазної нації.

Класики марксизму-ленінізму вказували на прогресивний характер буржуазно-демократичних рухів, спрямованих проти старого феодального ладу. Зокрема, В. І. Ленін писав: «Перша епоха, з великої Французької революції до франко-пруської війни, є епоха піднесення буржуазії, її повної перемоги. Це — висхідна лінія буржуазії, епоха буржуазно-демократичних рухів взагалі, буржуазно-національних зокрема, епоха швидкої ломки феодально-абсолютистських установ, які пережили себе»³⁸. Це положення цілком відноситься і до становища в Росії та на Україні, де в той час «усі суспільні питання зводились до боротьби з кріпосним правом та його залишками»³⁹.

Українська народність формувалася і розвивалася одночасно і в тісному зв'язку з іншими слов'янськими народностями — найближчими за місцем проживання, мовою, звичаями і характером російською і білоруською, а також з відокремленими державними кордонами — польською, чеською, словацькою, болгарською, сербською, хорватською. В першій половині XIX ст. прогресивні сили слов'янських народностей, які перебували під гнітом деспотизму й самодержавства Туреччини, Австрії й Росії, висунули гуманістичну ідею визволення слов'ян і об'єднання їх країн у демократичну федерацію рівних, вільних і незалежних республік. «Щоб забезпечити відродження кожної окремої слов'янської національності, — писав Ф. Енгельс, — різні слов'янські народності в Австрії починають виступати за об'єднання всіх слов'янських народностей в Європі»⁴⁰. Прогресивна ідея подолання національної обмеженості народів і їх єднання у визвольній боротьбі захоплювала революційних демократів В. Г. Бєлінського і Т. Г. Шевченка.

Ідея визволення і братерського єднання слов'ян яскраво проявилася в ідеології та діяльності Кирило-Мефодіївського товариства (1846—1847), заснованого в Києві. В його статуті прямо говорилося, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тією справжньою метою, до якої вони повинні прагнути. Слов'янські республіки після їх визволення мали об'єднатися в федерацію, на чолі якої стоятиме загальний слов'янський собор з їх представників. Про соціальне визволення слов'ян і їх об'єднання йдеться в програмному документі товариства — «Книзі буття українського народу»: «...І повстане Слов'янщина, і не залишиться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні селянина, ні холопа, ні у Великій Росії, ні в Польщі, ні на Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан (хорватів), ні у Сербів, ні у Болгар... І Україна зробиться незалежною Річчю Посполитою в союзі слов'янським»⁴¹.

Кирило-мефодіївці високо оцінили об'єднання України з Росією, в якому вбачали початок здійснення великої гуманістичної ідеї єднання в майбутньому усіх слов'янських народів. Разом з тим вони засуджували національне гноблення України царським самодержавством, яке перешкоджало суспільному прогресові народів Росії.

Разом з Т. Г. Шевченком за визволення і єднання слов'ян виступали такі видатні діячі суспільно-політичного руху на Україні і члени Кирило-Мефодіївського товариства, як М. І. Костомаров, М. І. Гулак, В. М. Білозерський, П. О. Куліш та інші.

Незважаючи на утопічність багатьох ідей, висловлених кирило-мефодіївцями щодо визволення і об'єднання слов'ян, загальна постановка ними проблеми соціального і національного визволення пригноблених народів на той час була глибоко прогресивною і мала велике політичне значення. Визволення і суверенність української народності вони вбачали у єдності з іншими слов'янськими народностями Європи. І саме з такою метою було утворено Кирило-Мефодіївське товариство, що в статуті називалося «Слов'янське товариство св[ятих] Кирила і Мефодія». Це товариство стало важливим етапом у розвитку національного руху на Україні в XIX ст.

У перехідну епоху від феодалізму до капіталізму особливо загострювалася класова боротьба селян проти поміщиків, робітників проти власників фабрик і заводів, просвітителів проти реакційних сил, що трималися за самодержавство й кріпосництво. Визвольний рух в Росії започаткували декабристи, товариства яких (Південне, Об'єднаних слов'ян) діяли

і на Україні. Пізніше тут виникли Кирило-Мефодіївське і Харківсько-Київське товариства, які виступали за ліквідацію самодержавства й кріпосництва. В процесі визвольної боротьби відбувалося розмежування революційних демократів і буржуазних лібералів. Антифеодальні виступи селян Східної Галичини і Північної Буковини, а також буржуазно-демократична революція 1848—1849 рр. в Австрії, активну участь в якій взяли й народні маси західноукраїнських земель, привели до падіння кріпосного права. Наростання селянського руху під час Кримської війни і діяльність революційних демократів (М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, Т. Г. Шевченка та ін.) спричинилися до революційної ситуації в Росії, а скасування тут кріпосного права відкрило шлях до капіталістичного розвитку країни, прискореного формування російської, української, білоруської та інших буржуазних націй.

Про українську народність з великою симпатією і теплом відзивався великий російський революціонер-демократ М. Г. Чернишевський (1861): «Якщо є племена, які можуть до себе привертати симпатію більше, ніж інші племена, то саме малороси — одне з племен найбільш симпатичних. Чарівне поєднання наївності і тонкості розуму, лагідність нравів у родинному житті, поетична мрійність характеру, непохитно наполегливого, краса, витонченість смаку, поетичні звичаї — все поєднується в цьому народі, щоб очаровувати вас, так що іноплеменець стає малоруським патріотом, якщо хоч трохи поживе в Малоросії. (А їх становище! Це плем'я переважно — плем'я селян, доля яких тяжка. Їх патріотизм чистий від помислу про поневолення інших; вони бажають лише того, щоб їм самим було легше жити на вільному світі; ніяке інше плем'я не хочуть вони підкоряти собі або кривдити). Не можна не співчувати їм»⁴². Становище пригноблених царизмом і поміщиками народних мас України глибоко хвилювало М. Г. Чернишевського.

Одним із виявів процесу перетворення української народності в буржуазну націю стало закріплення української етнічної мови в художній літературі. Визначний внесок у цю справу зробили талановиті письменники І. П. Котляревський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, П. П. Гулак-Артемовський, Є. П. Гребінка, М. С. Шашкевич, Марко Вовчок та інші, а основоположну роль відігравав геніальний поет Т. Г. Шевченко, який у своїх творах підніс мову українського народу до рівня розвинутих світових мов. Українську мову і літературу високо оцінювали революційні демократи М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, О. І. Герцен. Зокрема, М. Г. Чернишевський писав: «Наші малороси вже виробили собі літературну мову...»⁴³.

Значного розвитку досягла духовна спільність української народності — основа для формування національної культури. В. І. Ленін писав: «...Коли не було ще розколу нації на буржуазію і пролетаріат, лозунг національної культури міг бути єдиним і цільним закликком до боротьби проти феодалізму і клерикалізму»⁴⁴. Дане положення стосується й української культури першої половини XIX ст., тобто перехідної епохи від феодалізму до капіталізму. В цей час з'явилися університети в Харкові і Києві, ліцеї в Одесі, Ніжині й Чернівцях, ряд гімназій, приватних учбових закладів, виникла мережа початкових шкіл. Університети і ліцеї стали також центрами науки, зокрема вітчизняної історії та фольклористики.

У першій половині XIX ст. з'явився український національний професійний театр. Велику роль у його становленні відіграли, зокрема, І. П. Котляревський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та видатний російський

актор М. С. Щепкін. Біля колиски української національної опери стояли великий російський композитор М. І. Глінка, український поет Т. Г. Шевченко, український композитор і співак С. С. Гулак-Артемівський (автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм»), композитор Л. Х. Витвицький та ін. Засновником реалістичного напрямку в українському живописі й графіці став вихованець Петербурзької академії мистецтв Т. Г. Шевченко, автор «Живописной Украины», понад 130 портретів, багатьох офортів, сепій, гравюр тощо. Національного характеру набували інші види мистецтва. Український народ створив немало шедеврів архітектури і декоративно-пейзажних парків («Олександрія», «Софіївка» та ін.). На Україні працювали видатні архітектори. Зокрема, академік В. І. Беретті в стилі класицизму і з урахуванням місцевого колориту спроектував будинки університету та Інституту шляхетних дівчат у Києві. Відомі палаци з парками споруджено в Батурині (архітектор Ч. Камерон), Сокиринцях (архітектор П. А. Дубровський) та багатьох інших містах і селах. У тісному зв'язку з архітектурою розвивалась українська скульптура: скульптурна композиція невідомого автора «Самсон роздирає левові пащу» в Києві символізувала перемогу народів Росії в Полтавській битві. Скульптурним пам'ятником у стилі класицизму був монумент Слави в Полтаві. Ряд пам'ятників створено в Києві, Одесі, Полтаві, Севастополі, Львові, Ужгороді та інших українських містах. Високого розвитку досягло декоративно-ужиткове мистецтво: розпис цивільних і культових споруд; виготовлення декорацій для театру; розпис хаг; виробництво килимів; декоративних тканин; вишивання одягу; розпис керамічних, скляних, фарфоро-фаянсових виробів тощо; матеріальна і побутова культура українців — землеробське знаряддя, транспорт, житло, одяг, звичаї, громадський і сімейний побут.

Усе багатівкове життя української народності знайшло яскраве відображення в народних піснях і думках. Українську історичну пісенність високо оцінив великий російський письменник М. В. Гоголь (1833): «...Пісні для Малоросії — все, і поезія, і історія, і батьківська могила. Хто не зрозумів їх глибоко, той нічого не узнає про колишній побут цієї квітучої частини Росії. Історик не повинен шукати в них вказання дня і числа битви або точного пояснення місця, вірної реляції; в цьому відношенні небагато пісень допоможуть йому. Але коли він захоче пізнати справжній побут, стихії характеру, всі найтонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів описуваного народу, коли захоче вишитати дух минулого віку, загальний характер всього цілого і окремо кожного часткового, тоді він буде задоволений цілком: історія народу розкриється перед ним в ясній величі»⁴⁵.

Вироблена генієм українського народу етнічна культура була глибоко споріднена культурам російського і білоруського народів, які взаємозбагачувались у творчому спілкуванні.

В основу періодизації історії української народності покладено найважливіші віхи, що визначали перехід від одного (нижчого) етапу її етносоціального розвитку в епоху феодалізму до іншого (вищого). Українська народність стала етнічною основою нової етносоціальної спільності — української буржуазної нації, що базувалася на капіталістичній суспільно-економічній формації.

Понад 750 років налічує історія української народності, що існувала й розвивалася на економічній базі феодального способу виробництва. Ця етносоціальна спільність людей формувалася на основі таких головних чинників: територіального ареалу; притаманних феодальній суспільно-економічній формації господарських зв'язків; мови спілкування та своє-

рідної культури. З часом, розвинувшись, вони стали факторами, що визначили перетворення народності в націю як неминучу форму буржуазної епохи суспільного розвитку.

Українська народність формувалася в складних і несприятливих міжнародних умовах. Нашестя турецьких і татарських орд знекровлювали її масовим захопленням на Україні людей у полон. Панування феодалів Литви і Польщі, а згодом російського царизму і австрійської монархії перешкоджало утворенню української етнічної державності. Панівний клас і католицьке духовенство Речі Посполитої майже століття проводили політику колонізації українців, духовне їх поневолення запровадженням уніатства, посилювали розбрат між католицькою і православною церквами. Українська народність витримала тяжкі випробування, вистояла, пододала історичні злигодні середньовічної доби.

Разом з тим слід відзначити, що формування української народності відбувалося в тісних взаємозв'язках і взаємовпливах не лише з російською і білоруською народностями, а й литовською, польською, угорською, молдавською, татарською народностями. Протягом віків відбувалося їх мовне, культурне і побутове взаємозбагачення. Ці глибокі корені взаємовідносин народностей у далекому минулому стали міцною основою для сучасного міжнародного спілкування народів суверенних держав — України, Росії, Білорусії, Литви, Польщі, Угорщини, Румунії, Молдови.

ДАВНЬОРУСЬКА НАРОДНІСТЬ —
СПІЛЬНА ЕТНІЧНА ОСНОВА РОСІЙСЬКОГО,
УКРАЇНСЬКОГО І БІЛОРУСЬКОГО НАРОДІВ

1. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ НАПЕРЕДОДНІ
УТВОРЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Розселення східних слов'ян. «Повість временних літ» у вступній частині дає широку картину розселення слов'ян взагалі і східних зокрема: «Тако же и ти словѣ ни пришедше и сѣдоша по Днѣпру и нарекошася поляне, а друзии древляне, зане сѣдоша в лѣсѣхъ; а друзии сѣдоша межю Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи; инии сѣдоша на Двинѣ и нарекошася Полочане, рѣчьки ради, яже втечеть въ Двину, имянемъ Полота... Словѣни же сѣдоша около озера Ильменя..., а друзии сѣдоша по Деснѣ, и по Семи, по Сулѣ, и нарекошася сѣверь, и тако разидеся словѣньскій языкъ»¹.

Потім на сторінках літопису з'являються повідомлення про інші східнослов'янські племена: кривичі жили на верхів'ях Волги, Західної Двіни і Дніпра; дуліби, волиняни і бужани — в Побужжі; радимичі — на Посожжі; вятичі — в басейні Оки; хорвати, уличі і тиверці — в Подніпров'ї, Карпатах і до Чорного моря.

Говорячи про географію розселення східнослов'янських племен, слід пам'ятати, що йдеться не про маленькі племінні угруповання, а про союзи племен, а може й більш значні етнічні спільності. П. М. Третьяков називав їх примітивними народностями — «народцями»². Саме такими «народцями», як відомо, вважав Ф. Енгельс швабів, лангобардів, аквітан та інші племінні об'єднання Західної Європи³, які знаходились на такому самому етапі етнополітичного розвитку, що й слов'яни. В. В. Мавродін прийшов до висновку, що літописні «племена» Східної Європи становили собою територіальні етнічні утворення⁴.

Останнім часом при характеристиці літописних «племен» дослідники почали враховувати політичні фактори у їх розвитку. В. Т. Пашуто вбачав в «полянах», «древлянах», «вятичах» своєрідні конфедерації князів, в яких уже помітні інститути політичної влади⁵. Аналогічні висновки мають місце в працях ряду інших дослідників і ґрунтуються, насамперед, на аналізі літописних свідчень. Розповідаючи про полян, літописець зауважив, що на чолі їх стояв князь Кий, який «княжаше в родѣ своемъ». Інші літописні «племена» мали аналогічну суспільно-політичну організацію, в кожному з них правили свої князі.

Літописець відзначив, що кожне східнослов'янське «плем'я» мало власні звичаї і закони. «Имяху бо обычаи свои, и законъ отецъ своих и преданья, каждо свой нравъ»⁶. Справедливість цих слів підтвердила археологія. Багаторічні дослідження слов'янських пам'яток VI—VIII ст. показали, що при загальній близькості матеріальної культури на всій території розселення східних слов'ян досить помітно виступають і характерні регіональні особливості. Звернув увагу на це ще А. А. Спицин, який вважав, що основними етновизначальними рисами тієї чи іншої

області є обряд поховання, типи поховального інвентаря, прикрас і, на-самперед, форми скроневих кілець⁷. З певними застереженнями ці ознаки вважаються етновизначальними і в наш час.

У спеціальній праці, присвяченій археологічним старожитностям східних слов'ян, В. В. Сєдов здійснив спробу окреслити територію кожного літописного міжплеменного об'єднання на підставі виявлення специфічних рис матеріальної культури⁸. Маючи літописні історико-географічні орієнтири, завдання це не видається надто складним. Без них же, користуючись лише даними археології, визначити суму специфічних регіональних проявів культури набагато складніше (іноді й неможливо).

Особливі труднощі, як відомо, виникають в пошуках етновизначальних ознак матеріальної культури полян. І. П. Русанова вважала характерною полянською рисою кургани з ямним обрядом поховання і на цій підставі включала до території розселення полян навіть чернігівське Подесення⁹. Насправді ж єдність поховального обряду, як і інших елементів матеріальної культури в Середньому Подніпров'ї і Нижньому Подесенні, визначалась уже процесами політичної консолідації населення регіону. Саме тут формувалась історична «Руська земля».

Аналогічні труднощі стоять і перед дослідниками інших етнографічно-порубіжних територій, де також відсутня археологічна специфічність. Навіть така універсальна етновизначальна риса, як скроневі кільця кривичів, в'ятичів, радимичів та інших племен, і та не завжди гарантує вірне визначення «племенної» належності території. На їх підставі практично неможливо розмежувати хорватів і тиверців, волинян і древлян.

Чіткіше проступають етнографічні особливості в межах більших регіонів, які охоплюють територію розселення кількох літописних «племен». Вони зумовлювалися, насамперед різними географічними умовами, а також сусідством іноетнічного населення. На півдні і південному заході групу близьких племен становили поляни, сіверяни (чернігівські), древляни, дреговичі; уличі, дуліби, волиняни, тиверці, білі хорвати; на північному сході — сіверяни, в'ятичі і радимичі; на півночі і північному заході — кривичі і словени.

В слов'янській археології вже тривалий час проводиться велика робота по вишукуванню не стільки того, що об'єднує всі східнослов'янські племена в єдиний етнокультурний масив, скільки того, що їх розділяє. Вона, безперечно, потрібна, але не мусить перетворюватись в самоціль, як і в кінцеву мету досліджень. Для вивчення процесів етнополітичної консолідації східного слов'янства напередодні утворення Київської Русі більш важливим є пошук елементів соціально-економічної спільності, виявлення в матеріальній культурі відображення інтеграційних процесів. На даному етапі історичного розвитку вони відбувалися на регіональному рівні.

Господарське життя та суспільний устрій. Загалом східнослов'янські племена VI—VIII ст. знаходились на одному етапі свого культурного, економічного і соціально-політичного розвитку, але в окремих районах цей процес відбувався більш інтенсивно. Одним з таких був південний, де в означений період високого рівня досягли землеробство і ремесло. Розкопки багатьох слов'янських поселень (Пеньківка, Стецівка, Сахновка, Пастирське, Григоровка, Зимно, Рипнів, Хотомель, Княжа Гора, Новотроїцьке, Волинцево і інші) виявили достатньо досконалі і продуктивні широколопасні паральники¹⁰. Знахідки черенкових і втульчатих чересел засвідчують застосування в землеробстві плужного орного знаряддя¹¹. Значного поширення набули у слов'янського населення, що залишило пам'ятки типу Карчака і Пеньківки, серпи, коси-горбуші та інші земле-

робські знаряддя, які засвідчують значний прогрес у сільському господарстві. Аналіз знахідок зерен злаків, а також їх відбитків на глиняному посуді, або обмазці показує, що південна група східних слов'ян культивувала майже всі відомі у середньовіччі культури — просо, пшеницю, жито, овес, ячмінь, горох, боби тощо. Ї всі підстави вважати, що сільськогосподарське виробництво в переддержавний період не лише забезпечувало населення необхідним продуктом, але й створювало значну частину додаткового — як необхідної основи прогресивного розвитку.

В археологічному матеріалі VI—VIII ст. досить чітко відбилися і ті поступальні процеси, які відбувалися у ремісничому виробництві. Виявлені центри залізобудування (Григоровка, Гайворон), залізообробки (Зимно, Пастирське). Про потужність цих основних галузей ремесла свідчать численні знахідки землеробських знарядь, ремісничого інструментарію, предметів озброєння. Структурний аналіз показує, що ковальська справа характеризувалася складними технічними і технологічними процесами, які вимагали значних спеціальних знань і практичних навичок. Якісний перелом в обробці заліза, як показала Г. О. Вознесенська, припадає на другу половину VII—VIII ст.¹²

Менш розвинутим було ювелірне ремесло, але і воно виявляло тенденцію до прогресуючого розвитку. На ряді поселень виявлені рештки майстерень ювелірів. У південних землях, куди рано почали проникати вироби зі Сходу, почалось освоєння техніки зерні і скані, застосування її для виготовлення скроневих кілець, лунниць тощо.

Різде збільшення потенціалу сільськогосподарського і ремісничого виробництва створювало сприятливі передумови для виходу частини їх продукції на ринок, а, отже, стимулювало торгівлю. Знахідки візантійських монет VI—VIII ст. та арабських монет VIII ст. у Києві й інших пунктах Середнього Подніпров'я свідчать про налагодження міжнародних торгових зв'язків. Їх виявом є й так звані скарби антів, у складі яких знаходились дорогоцінні вироби іранських і візантійських майстрів.

Суспільний устрій східних слов'ян VI—VIII ст. (принаймні південної їх групи) знаходився на перехідному етапі свого розвитку, який визначається як військово-демократичний. Аналіз археологічних даних показує, що в цей час досить активно проходить процес розпаду великої патріархальної сім'ї і складання територіальної общини. Головною низовою ланкою суспільної організації стала мала сім'я.

Із візантійських писемних джерел відомо, що східнослов'янське суспільство третьої чверті I тисячоліття н. е. було вже значною мірою соціально стратифікованим. Досить помітною силою стає племінна знать, із середовища якої обиралися вожді-князі. Імена деяких із них — Ардагоста, Мусокія, Пірогаста, Хільбудія — зберегли нам візантійські хроніки; князя Кня знає «Повість временних літ». Очевидно, саме з такими слов'янськими князями — вождями періоду військової демократії слід пов'язувати скарби дорогоцінних речей із золота і срібла, типу гладоського, мартинівського чи перещепинського.

Свідчення Маврикія, Менандра, Прокопія й інших авторів дають достатньо підстав стверджувати, що східні слов'яни VI—VIII ст. знали рабство, яке мало патріархальний характер. Джерелом його поповнення були війни з сусідніми народами. Скільки-небудь значного застосування у виробничій сфері воно не набуло. Маврикій зауважує, що слов'яни на відміну від інших тримали своїх рабів протягом певного, обмеженого часу. Потім їх раби або поверталися додому за викуп, або лишалися серед слов'ян як вільні.

Далекі військові походи на Візантію, з одного боку, були неможливі без наявності професійної військової сили — дружини, з іншого — сприяли процесові її соціального виділення із маси общинників.

Процеси зародження класово-станових відносин, що базувались на зрослому економічному рівні розвитку, в своїй потенції мали велику інтегруючу силу, вони розкривали «племінну» замкнутість і створювали сприятливі умови для формування в східнослов'янському суспільстві етнополітичних угруповань вищого порядку. Полегшувалося все це тим, що об'єднавчі тенденції мали місце в середовищі етнічно і культурно спорідненого населення, яке мало єдину мову. «Повість временних літ» з приводу цього зауважує: «Се бо токмо словѣнскъ языкъ в Руси: поляне, древяне, ноугородьци, полочане, дреговичи, сѣверъ, бужане...»¹³.

2. РУСЬ. ФОРМУВАННЯ РАНЬОДЕРЖАВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ І ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ

Зміни в соціально-політичній організації східних слов'ян. Наступний етап етнополітичної консолідації східних слов'ян репрезентує ранньодержавне утворення «Руська земля», що склалося в Середньому Подніпров'ї наприкінці VIII — початку IX ст. з центром у Києві¹⁴. Його територіальною, отже, й етнографічною основою були землі полян, древлян, сіверян і, можливо, південні райони розселення дреговичів. Ф. Енгельс свого часу зауважував, що на певному етапі політичного розвитку «союз споріднених племен стає всюди необхідністю, а незабаром з'являється необхідність навіть і злиття їх і тим самим злиття окремих територій племен в одну спільну територію всього народу»¹⁵. Аналіз усього комплексу джерел (писемних і археологічних) показує, що в VIII—IX ст. активно проходив процес феодалізації суспільства. Класово-станова стратифікація Русі, як видно із повідомлень східних авторів, мала такий вигляд: великий князь, світлі князі, всякі князі, великі бояри, бояри, гості-купці, люди, челядь. Аналогічну картину мають і руські літописи. Древлянське суспільство, згідно з «Повістю временних літ», складалося з простих людей, які обробляли «ниви і землі свої», кращих і нарочитих мужів, князів.

Зміни в сфері суспільно-політичного розвитку східних слов'ян VIII—IX ст. зумовлювалися дальшим прогресом в галузі економіки, збільшенням обсягів додаткового продукту. Особливо зросла продуктивність сільського господарства. Важливі зрушення відбулися в ремеслі. Виросла його технічна оснащеність, визначилася концентрація на окремих поселеннях. Якісно новий етап переживала торгівля, особливо міжнародна.

Походження етноніма «Русь». Тісно пов'язаним з проблемою становлення давньоруської державності і народності є питання походження етноніма «Русь». Спів істориків про те, хто такі були руси і де їх слід локалізувати, зумовлений характером джерел. У своїй більшості (особливо іноземні) вони містять свідчення недостатньо конкретні, а часом і суперечливі. Вибіркове їх використання спричинилося до народження кількох теорій: про південне і північне походження слова «Русь», компромісну (про південне і північне одночасно), про соціальний зміст терміна, котрий спершу відносився, начебто, тільки до знаті, а не до всіх людей.

М. М. Тихомиров, Б. О. Рибаків, В. В. Мавродін та багато інших істориків дійшли висновку, що найбільш аргументованою є теорія південного походження назви «Русь»¹⁶. Проте в літературі зустрічаються і

спроби вирішити цю проблему якимось інакше: історики-норманісти наполягають на скандинавському, а точніше, шведському походженні слова «Русь», ленінградські дослідники схильні пояснювати його виникнення як результат тісних «слов'яно-фіно-скандинавських контактів», що є своєрідним компромісом з норманською точкою зору¹⁷.

Оскільки для теми даного дослідження питання це має безпосереднє відношення, варто спинитись на ньому дещо докладніше. Вперше етнонім «рос» або «рус» зустрічається в творі сирійця Захарії Рітора, що жив у VI ст. В географічному нарисі земель і народів, що мешкали на північ від Кавказу, створеному продовжувачем Захарії Рітора, вказується місце-проживання «росів» десь поблизу від амазонок¹⁸. Аналіз повідомлень Псевдо-Захарії у співставленні з археологічними матеріалами, виконаний Б. О. Рибаківим, істориком показує, що географічно область народу «рос» повинна відповідати південно-східній околиці антських племен, де стародавні слов'яни уже в перших століттях н. е. змішувались із сарматами. Найбільше відповідає географічному приуроченню народу «рос» або «рус» ареал культури пальчатих фібул¹⁹.

У VIII—IX ст. Русь як країна і народ неодноразово згадується арабськими письменниками, котрі були кращими знавцями історичної географії середньовіччя. Хронологічно найраніша згадка назви «рус» в арабській літературі належить середньоазіатському вченому IX ст. ал-Хорезмі. В географічному творі «Книга картини землі», написаному між 838—847 рр., він згадує ріку Друс (Данапрос — Дніпро), яка бере початок з Руської гори (Джабал-Рус)²⁰. Русів згадує також Ібн-Хордадбех, а в творі «Худуд ал-Алам» невідомого автора IX ст. говориться, що країна русів знаходиться між горою печенігів на сході, рікою Рудою на півдні і слов'янами на заході. Царя їхнього називають хакан русів.

Отже, згідно з сирійськими, а пізніше й арабськими джерелами, народ «рос» і його країна знаходились не в далекій Скандинавії і не в Волго-Окському межиріччі, а десь у Середньому Подніпров'ї й землях східніше від нього. Для ствердження протилежної думки нерідко використовують свідчення Бертинської хроніки про послів русів 838—839 рр. у Константинополі, які спершу відрекомендувались представниками народу Рос, а під час допиту їх у столиці Франкського королівства Інгельгеймі зізналися, що вони свеони (шведи). Але ж це уточнення має зовсім інший зміст. Тотожність варягів і русів, на чому так наполягають сучасні прихильники північного походження останньої, заперечена самими варягами. Вони перебували на службі у хакана і народу Рос, але самі були шведами.

У питанні про походження назви «Русь» спроба надати перевагу традиційній філологічній точці зору, котра зв'язувала його етимологію з фінським «Ruotsi» у значенні «Швеція», не може знайти задовільного історичного обґрунтування. Відомий польський історик Х. Ловмянський, якому належить найбільш повне дослідження цього питання, цілком слушно вважає, що лінгвісти (а слідом за ними і деякі історики), які виводили слово «Русь» із «Ruotsi», перевищили межі своїх дослідницьких можливостей. Сам він припускає, що обидві назви могли розвиватись одночасно і незалежно одна від одної²¹.

Історики, які у вирішенні проблеми походження етноніму «Русь» апелюють до авторитету «Повісті временних літ», для доведення тези північного походження назви постійно цитують одне й те ж її місце: «И быша у него (Олега.— Авт.) врязи и словени и причии прозвашася Русью»²². Але при цьому чомусь забувають відзначити, що дивне перетворення північних зайд у русів відбувається тільки після того, як вони

опинилися у Києві. До того літопис називає їх варягами, чудню, словенами тощо.

Принагідно виникає ще одне питання. Якщо назва «Русь» уже в IX ст. шляхом тісних «слов'яно-фіно-скандинавських контактів могла з'явитись тільки в середовищі цього змішаного населення», то чому Олег проголосив «матерью городам руским» не Ладогу чи Новгород, які знаходились у центрі цієї північної конгломеративної Русі, а Київ, розташований від неї за тисячу кілометрів. І як могло трапитися, що літописці ніде не відобразили назву «Русь» стосовно північно-східного населення? Вони і пізніше будуть добре відрізняти Русь від варягів і навіть слов'ян.

У 1015 р. Ярослав виступив із Новгорода на Київ з одною тисячею варягів та іншими воїнами. Святополк вийшов йому назустріч «пристрои бещисла вой, Русь и печенѣгъ»²³. Після утвердження на київському столі уже Ярослав стає господарем руської (читай-київської) дружини. Для походу проти Святополка і Болеслава Польського Ярослав «совокупивъ Русь, и варяги, и словѣнѣ»²⁴.

Переконали підтвердження південного походження етноніма «Русь», який згодом поширився на всіх східних слов'ян і їхню державу, знаходимо і в літописних матеріалах XII—XIII ст. Дослідники вже давно зауважили, що поняття «Русь», або «Руська земля», виступає в літописах у двох значеннях — широкому, яке відносилось до всіх східнослов'янських земель, і вузькому, яке вживалось тільки щодо їх південної частини — Київщини, Чернігівщини і Переяславщини. Щоб переконатись у цьому, досить навести лише кілька прикладів.

Юрій Долгорукий, намагаючись оволодіти київським столом, виступив із Ростово-Суздальської землі «в Русь». Його постійний суперник Ізяслав Мстиславич, який змушений був залишити Київ, пішов з «Руської землі» на Волинь, а потім знову повернувся на «Руську землю». У 1148 р. Ізяслав Мстиславич, передаючи місто Божський сину Юрія Долгорукого Ростиславу, наставляв його: «А ты постережи земль Руськой оттолъ»²⁵. Вигнаний за недотримання цієї умови, Ростислав іде до Суздаля і каже батькові: «...слышалъ есмь оже хочеть тебе вся Руская земля»²⁶. Юрій Долгорукий, ображений за сина, вигукнув: «Тако ли миѣ части нѣту в Руськой земли, и моимъ дѣтемъ»²⁷. Після вбивства Андрія Боголюбського володимирські бояри говорили: «...князь наш убьен, а детей у него нет, сынок его в Новгороде, а братья его в Руси»²⁸. Новгородці також розуміли під «Русью» Київську землю. В літописній статті 1135 р. говориться: «иде в Русь архиепископ Нифонт».

Подібні цитування можна продовжити, але й наведених досить, щоб переконатись, що всі вони локалізують Русь в її вузькому значенні в районі Середнього Подніпров'я: між Десною на півночі, Россю і Тясмином — на півдні, Сеймом і Сулою — на сході, Горинню — на заході, тобто там, де сиділи колись поляни, сіверяни і древляни. Саме ці племінні об'єднання склали основу ранньо-державного утворення «Русь». Провідна роль у ньому належала полянам; літописець вважав за необхідне підкреслити це: «поляне, яке ныне зовомае Русь». Характерно, що саме на землях полян збереглося найбільше гідронімів, пов'язаних з назвою «Русь» — Рось, Росава, Ростовиця, Росавка тощо.

3. УТВОРЕННЯ ЄДИНОЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ (IX—XIII ст.)

Характер етнічного розвитку Русі в IX — першій чверті XII ст. Наприкінці IX — на початку X ст. завершився процес утворення Київської Русі, який був результатом тривалої економічної, політичної і культурної консолідації східних слов'ян. Відбувався він в умовах складної зовнішньополітичної ситуації, яка то прискорювала об'єднання окремих східнослов'янських князівств в єдиний соціально-політичний організм, то гальмувала. Продовжувалось переселення народів, і численні орди кочовиків періодично хвилями наочувались на землі східних слов'ян. Особливо спустошливою була навала аварів, про що збереглися свідчення в літописах. Через східнослов'янські землі лежав шлях болгарських і угорських племен на захід, що порушувало звичний життєвий уклад землеробів.

З кінця VII ст. на Нижній Волзі і Дону з'явилися хазари, де й заснували свою державу — Хазарський каганат з центром у місті Іттілі. Деякі сучасні буржуазні історики й археологи стверджують, що ця «мирна торговельна держава» виявила виключно позитивний вплив на державний і культурний розвиток східних слов'ян. Насправді «цивілізаторська» діяльність хазар полягала в тому, що вони силою підкорили окремі східнослов'янські племінні союзи — полян, сіверян, вятичів — і змусили їх платити данину. Єдиною «заслугою» хазар було те, що вони змушували східних слов'ян консолідувати сили для боротьби за своє визволення. Державне об'єднання «Руська земля» розвивалось і міцніло у боротьбі з хазарською експансією.

Літописні повідомлення про східнослов'янські «племена» IX—X ст. засвідчують важливі етнічні зміни, що відбувались у їхньому середовищі одночасово з процесами політичної консолідації. К. Маркс писав, що «нація» виникає тільки тоді, коли племена, об'єднані одним управлінням, зливаються в єдиний народ²⁹. Термін «нація» вжитий тут К. Марксом у значенні «народності». Поширювана на них писемними джерелами назва «Русь» вказує на формування вже в цей час єдиної давньоруської народності. Літописні вислови «Руские грады», «мы от рода Рускаго», «Русин», які містяться в тексті договорів Русі з греками 907—911 рр., свідчать про усвідомлення почуття етнічної єдності усіх східнослов'янських «племен». Інтеграційні процеси проходили насамперед шляхом підсилення мовної спільності. Діалекти зливались у мову єдиної народності, зрозумілу населенню всієї величезної держави. Не випадково літописець у статті 898 р. вважав за можливе підкреслити: «А словенский язык и Русский одно есть». Мовною основою давніх русичів стала говірка полян-русі, яка увібрала до себе елементи мов інших східнослов'янських і неслов'янських народів³⁰. У IX—XI ст. активно розвивалася давньоруська літературна мова, яка увібрала в себе всі мовні надбання народу.

Поряд з мовною складалась і територіальна спільність давньоруської народності. На заході її етнічні рубежі стали державним кордоном Київської Русі, стабільність якого пройшла випробування часом. Досить сказати, що західні межі української і білоруської націй, спадкоємців давньоруської народності, в цілому збігаються з її етнічними рубежами на заході.

Слід підкреслити, що практичний збіг державних рубежів Київської Русі з межами давньоруської народності став одним із тих феноменів, котрі забезпечили їй виключно швидкий прогрес історико-культурного

розвитку. В умовах середньовіччя в такому становищі знаходилась більшість європейських держав і народів. Ф. Енгельс, відзначаючи окремі факти неспівпадання меж мови і держави, наголошував, що в середньовіччі «кожна національність, за винятком, може, Італії, була представлена в Європі окремою великою державою, і тенденція до створення національних держав, яка виступає все виразніше і свідоміше, є однією з найважливіших підойм прогресу в середні віки»³¹.

Консолідація давньоруської народності супроводжувалась і стимулювалась спільністю економічного розвитку Київської Русі, яка виявлялася в поглибленні процесів відокремлення ремесла від сільського господарства, розширенні мережі торговельних шляхів, широкому обміні ремісничою продукцією, зростанні товарного виробництва, розвитку міст.

Певну роль в прискоренні складання єдиної давньоруської народності мало введення на Русі християнства. Будучи релігією феодального суспільства, воно справляло значний цементуючий вплив на процес формування загальноруської етнічної спільності. Не випадково уже в XI ст., як видно із писемних джерел, поняття «православний» і «руський» стали фактично тотожними. Згодом це усвідомлення проникло і в народну гуцу.

Одним із головних досягнень етнічного розвитку східних слов'ян IX—XI ст. було пробудження свідомості їх єдності. Це добре видно на прикладі таких пам'яток історичної писемності і літератури, як «Слово про закон і благодать», «Повість временних літ», «Повчання Мономаха». Митрополит Іларіон, звертаючись до пам'яті «старих» давньоруських князів, з гордістю зауважує, що вони «не худъ бо и невѣдомъ земли владычствоваша, но въ Руськѣ, яже ведома и слышима всѣми четырьми концами земли»³². У «Повісті временних літ» Нестор відтворив широке історичне полотно життя давньоруської народності та її держави, визначив місце Київської Русі у світовому історичному процесі. Іларіон, Нестор, інші давньоруські літописці розглядали Київську Русь як єдине територіальне й етнічне ціле, оспівували її славу, героїчних захисників, безкраї простори. Їм однаково були близькі й дорогі Київ і Новгород, Чернігів і Смоленськ, Галич і Суздаль, Переяслав і Рязань, Ростов і Полоцьк, вся Русь від новгородської півночі до київського півдня і від Карпат до Волги й Дону.

Слід відзначити, що характер етнічного розвитку Київської Русі на першому, ранньофеодальному етапі її розвитку (до 30-х років XII ст.) в історичній науці (за певними винятками) не викликає істотних розходжень. Переважна більшість серйозних дослідників єдині в тому, що вже у IX—XI ст. на основі півтора десятка східнослов'янських племінних об'єднань склалась єдина давньоруська народність, головною умовою консолідації якої було створення єдиної держави Київської Русі.

Етносоціальний розвиток давньоруської народності етапу феодальної роздробленості. Щоб правильно зрозуміти перспективу основних закономірностей етнічного розвитку з 30-х років XII до 40-х років XIII ст., необхідно коротко навести найбільш характерні думки дослідників з цього питання. Вже М. С. Державін стверджував, що феодальна роздробленість відіграла вирішальну роль в подальшій культурно-історичній долі давньоруського народу. Вона сприяла обласному відокремленню земель, їхньої економічної, політичної і культурної роз'єднаності³³.

Аналогічна переоцінка впливу феодальної роздробленості на етнічний розвиток давньоруського народу характерна і для дослідників наступної генерації, причому не лише істориків, а й лінгвістів. Так,

В. В. Мавродін прийшов до висновку, що вже в XI—XII ст. процес злиття східного слов'янства в єдиний народ уповільнюється, а згодом і зовсім припиняється. Старі мовні і етнокультурні особливості, успадковані від племен і земель Русі і не ліквідовані спільністю київських часів, ускладнюються новими, що виникали в період феодальної роздробленості і зумовлювались економічною і політичною ізольованістю давньоруських князівств. Намічаються етнічні утворення, які відповідали «самостійним державам періоду феодальної роздробленості»³⁴.

Майже аналогічні висновки містяться і в працях К. Г. Гуслистого. Він вважав, що в домонгольський час єдина давньоруська народність не стала достатньо стійкою етнічною спільністю. Феодальна роздробленість Русі XII—XIII ст. визначила процес розмежування окремих частин давньоруської народності і складання передумов для формування на її основі трьох східнослов'янських народностей. Посилення феодальної роздробленості не тільки затримало, а й перервало процес консолідації давньоруської народності³⁵.

Про початки розкладу давньоруської народності ще в надрах Київської Русі писав також Б. Д. Греков, правда не пов'язуючи цей процес безпосередньо з феодальною роздробленістю. Він переконливо показав, що історія Київської Русі це не історія України, Білорусії чи Росії, а період їхньої спільної історії, коли склалися і великоруський, і український, і білоруський народи³⁶.

Думка про глибоке (домонгольське) коріння процесів етнічних змін, що виявлялись, насамперед, у мовних новоутвореннях, характерна й для лінгвістів. Відомий український мовознавець Л. А. Булаховський вважав, що часом найінтенсивнішого формування діалектних особливостей давньоруської мови стали XII—XIII ст. Ці процеси, однак, не були наслідком державного розкладу Русі. Навряд чи, писав дослідник, дифференціальні тенденції давньоруської мови відбили долі Київської державності.

Мовні риси, специфічні для певних, переважно великих територій були вже в домонгольський час, але вони навряд чи збігалися із землями феодального роздроблення. Такий збіг в умовах постійних війн і колонізаційних рухів був швидше винятком, ніж правилом³⁷.

Р. І. Аванесов, підкреслюючи необхідність порівняльного вивчення мов і історії народу, стверджував, що оскільки у XII—XIII ст. відбувається зміщення історичного життя на північ, північний схід і північний захід, говірки цих зон переживають деякі досить важливі новоутворення. На цей час виділяються говірки новгородська, галицько-волинська, смоленсько-полоцька, київська і ростово-суздальська. І все ж, хоч у XII—XIII ст. виникли і розвивались діалекти феодальної пори, давньоруська мова на той час ще не розпалася, давньоруська народність продовжувала існувати. Діалектні відмінності поки ще не перекривали собою єдності, що складалась протягом століть, в народі утримувалось почуття цієї єдності³⁸.

Розклад давньоруської мови і складення на її основі трьох східнослов'янських мов, як справедливо вважав Ф. П. Філін, не короточасний акт мовного розвитку, а тривалий історичний процес. Наростання діалектизмів у фонетичній системі давньоруської мови простежується вже в пам'ятках XI—XII ст., в XII—XIII ст. складається п'ять діалектних зон — південна, західна, північна і північно-східна, приоксько-верхньодонська і прикарпатська; в XIV—XV ст. одержують широке поширення особливості, характерні для російської, української і білоруської мов. Можна гадати, робив висновок дослідник, що етномовна карта східно-

го слов'янства була б іншою, коли б не було грізних подій XIII—XIV ст.³⁹

Як бачимо, майже всі названі дослідники, незважаючи на певні застереження, пов'язували початок розкладу давньоруської народності з процесом феодального дроблення країни. Проте їх висновки не ґрунтуються на скільки-небудь переконливій аргументації. Дослідники не показали внутрішньої динаміки цього процесу, не навели специфічно лінгвістичних доказів, а, в переважній більшості, використали як аргумент формулу феодальної роздробленості, за якої начебто затухають між давньоруськими землями економічні, політичні і культурні зв'язки. Не доведене історичне положення про розклад Давньоруської держави, таким чином, перетворилось і в основний доказ розкладу давньоруської народності. На цю обставину цілком слушно звернув увагу Ф. П. Філін, за яким, відсутність достатніх фактів змушувала дослідників реконструювати давні діалекти чи діалектні ареали не стільки на основі лінгвістичних матеріалів, скільки на основі історичних свідчень і географічних ознак. За такого підходу діалект виявляється не лінгвістичним, а тільки географічним поняттям. Сам Ф. П. Філін вважав, що діалектні зони, як правило, не залежали від меж, які існували між князівствами. Хоч в епоху феодальної роздробленості і склались сприятливі умови для інтенсифікації виникнення діалектизмів, в цілому ж обстановка для утворення стійких діалектів була малоприсадною⁴⁰.

Ряд дослідників, особливо археологів і етнографів, послідовно обстоювали ідею існування єдиної давньоруської народності аж до монголо-татарської навали і навіть пізніше. Аналіз писемних джерел дав можливість Б. О. Рібакову зробити важливий висновок, що і в епоху феодального дроблення Русі XII—XIII ст., незважаючи на існування кількох десятків князівств, єдність давньоруської народності добре усвідомлювалась і знаходила відображення в термінології — вся Руська земля протиставлялась відокремленим вотчинам князів. Аж до XIV ст. (до часу Куликовської битви) утримувалась єдність давньоруської народності, яка продовжувала усвідомлювати себе єдиним цілим.

Такий висновок знаходить підтвердження і в аналізі археологічного матеріалу, який не дає можливості вловити ознаки розпаду давньоруської народності на три групи⁴¹.

Згідно із спостереженнями В. Й. Довженка, етнічний розвиток в епоху Київської Русі йшов, головним чином, шляхом консолідації давньоруської народності. Об'єктивний хід цього процесу відбивають давньоруська література і мистецтво, в яких з часом посилилась ідея етнічної єдності давньоруського населення. Автор не поділяв висновок про якусь особливу роз'єднаність давньоруських земель в епоху феодальної роздробленості, отже, і не вважав її причиною розпаду давньоруської народності на три народи — російський, український і білоруський. Ці причини, на думку історика, слід шукати в історичній ситуації другої половини XIII—XIV ст., коли були розірвані зв'язки між давньоруськими землями, були роз'єднані окремі частини єдиного давньоруського народу і поставлені в різні умови дальшого розвитку⁴².

Досліджуючи етнічні процеси періоду феодальної роздробленості, А. І. Козаченко дійшов висновку, що в цей час спостерігається дальший розвиток давньоруської народності. Він був зумовлений як зовнішньою небезпекою, рівної якій в той час не знав жоден народ Західної Європи, так і наростаючою вимогою національної єдності, створення сильної князівської влади. Давньоруська народність, на думку А. І. Козаченка, одною з перших в Європі стояла на шляху до її консолідації в єдину на-

цію, але в середині XIII ст. цей процес був припинений. В цих умовах відбувся розпад до цього єдиної давньоруської народності⁴³.

У дослідженні, присвяченому національній самосвідомості в Давній Русі, Д. С. Лихачов переконливо показав велику життєву силу ідей народної єдності⁴⁴.

Останнім часом ідея етнічної єдності давньоруського народу XII—XIII ст. здобуває все більше прихильників — навіть серед тих дослідників, котрі дотримувалися раніше децю інших поглядів. Так, В. В. Мавродін в одній з останніх праць, присвяченій проблемі етнічного розвитку, вже не підкреслює думку про пряму залежність долі давньоруської народності від процесів феодалного дроблення. Навпаки, намагається довести, що давньоруська народність існувала аж до XIV ст. В її основі, вважає історик, лежала єдність загальноруської мови, територіальна спільність, спільність господарського життя, єдність матеріальної і духовної культури, релігії і навіть психічного складу⁴⁵.

В. Т. Пашуто вважав, що і в часи єдності Давньої Русі, і в період феодалної роздробленості (яка не була абсолютною) жителі усіх частин країни ясно усвідомлювали свою приналежність до давньоруської народності й відповідно ставилися до всіляких спроб іноземців загарбати її землі⁴⁶.

Короткий історіографічний екскурс, наведений тут, свідчить, що у вирішувальних проблемах етнічного розвитку Русі періоду феодалної роздробленості мають місце істотні розбіжності. Визначилися три основні висновки: 1) давньоруська народність не становила собою стійкої етнічної спільності і її розклад зумовлювався державним розпадом Русі; 2) давньоруська народність була стійкою етнічною спільністю і значно пережила Київську Русь; 3) давньоруська народність у XII—XIII ст. пережила час подальшої консолідації і була одним з основних елементів єдності давньоруських земель аж до монголо-татарської навали.

Щоб відповісти на питання, який з цих висновків найбільше відповідає історичним реальностям, необхідно зупинитись на основних складових етнічної спільності давньоруської народності у XII—XIII ст.

Почнемо з мови, оскільки саме вона є однією із визначальних ознак кожної народності. Більшість мовознавців (О. Шахматов, Л. Булаховський, Ф. Філін, Р. Аванесов) вважали, що розпад єдиної давньоруської мови на російську, українську і білоруську остаточно визначився тільки в XIV—XV ст. Сказане не означає, що до цього часу мовна єдність давньоруської народності була абсолютною. Діалектні особливості розмовної народної мови зберігалися протягом всієї історії Давньоруської держави. В їх основі лежали мовні особливості додержавного періоду слов'янських племен і міжплемінних об'єднань. Для такої величезної країни, якою була Київська Русь, з різними географічними умовами окремих земель, різним етнокультурним сусідством, діалекти видаються справою звичайною. Як, зрештою, звичайні вони і сьогодні. Але їх існування не суперечило існуванню єдиної давньоруської мови. Діалекти не були настільки несхожими між собою, щоб ускладнювати або й виключити можливість безпосереднього спілкування киянина з новгородцем, жителя суздальсько-заліського краю з галичанином. Літописи наводять безліч прикладів, коли на вічових зборах Новгорода і його пригородів виступали київські князі і послы, а до киян звертались з промовами представники Новгорода, Суздаля, Смоленська, Галича.

Іноді можна зустріти думку, що давньоруські літописи і літературні твори написані на церковнослов'янській літературній мові, що відіграла на Русі таку ж роль, як латинь в країнах Західної Європи чи араб-

ська мова на Сході. Погодитись із цим твердженням повністю навряд чи можна. Давньоруська літературна мова хоч і була піднесена над народною, але стояла близько до неї. На користь цього свідчать численні написи на керамічному посуді, пряслах, ливарних формочках, бересті, на стінах архітектурних споруд. Зроблені переважно не книжниками, а представниками широких верств населення, написи ці співзвучні літописним текстам, близькі до них усією своєю мовною структурою. Попри всі діалектизми, вони єдині в своїй загальнодавньоруській основі. Грамоти новгородських купців та ремісників, як і аналогічні грамоти купців інших міст, могли бути прочитані й зрозумілі в найвіддаленіших землях Русі.

Ф. П. Філін в одній із ранніх робіт особливу увагу приділив питанню про київський діалект. Останній, згідно з його спостереженнями, не був ні українським, ні російським в сучасному розумінні цього слова. Київський діалект висовувався на позиції загальнодавньоруської мови, але навала монголо-татар перервала цей процес⁴⁷. В. В. Мавродін вважає, що населення Києва, яке було надзвичайно строкате у соціальному і мовному відношенні, виробило свою стабільну мову, яка представляла своєрідний сплав діалектів. Кияни говорили і «векша», і «белка», і «веверица», і «конь», і «лошадь», і «пес», і «собака» і т. д. У цій строкатості помічається вже й певна єдність, а мова Києва становила собою основу давньоруської мови⁴⁸.

Порівняльне вивчення пам'яток епіграфіки і південноруського літописання показує, що Середнє Подніпров'я на чолі з Києвом знаходилося у центрі мовних процесів Давньої Русі XII—XIII ст.

Підтвердженням мовної єдності давньоруських земель XII—XIII ст. може бути і такий історичний факт. Відомо, що в цей час відбувалось заселення і господарче освоєння суздальсько-заліського краю. Особливо потужним був колонізаційний потік із Південної Русі. Якщо погодитися з дослідниками, які доводять, що в цей час відбувався активний процес формування трьох народностей і їх мов, то природно слід би чекати у суздальсько-заліському краї тих же мовних ознак, які пізніше стали характерними для Українського Подніпров'я. Іншими словами, вихідці з Південної Русі, якщо вони були в XII—XIII ст. вже українцями, мусили принести з собою на північний схід не тільки гідронімічну і топонімічну номенклатуру (Либідь, Почайна, Ірпінь, Трубіж, Десна, Переяслав, Галич, Перемишль, Звенигород та ін.), а й українську мову. Тим часом нічого подібного тут не трапилось.

Створена на мовній основі споріднених східнослов'янських племен в умовах існування єдиної держави, давньоруська мова не тільки не розпалась у XII—XIII ст., а й значно пережила Київську Русь. Надзвичайна активність суспільного життя епохи феодальної роздробленості не лише не сприяла регіональній мовній замкнутості, а й виключала її.

Зберігалась у XII-XIII ст. і територіальна спільність Давньої Русі. Писемні джерела дають підстави стверджувати, що на цей час державні рубежі країни стабілізувалися. Сталося це не само по собі, а завдяки спільним зусиллям багатьох давньоруських земель і, насамперед, Київської. Зовнішня політика великих київських князів мала не вузькоземельний, а загальноруський характер. З часів Мономаха київські князі здійснювали енергійні заходи для об'єднання давньоруських сил на боротьбу проти зовнішньої небезпеки. Провідну роль в ній відігравала Південна Русь, яка мала багатовіковий досвід боротьби з гунами, аварами, печенігами. Боротьба за територіальну недоторканість велась також на західних і північно-західних рубежах Русі.

На північному сході Русі, де не було сильного сусідства, продовжувалось освоєння нових земель Заліського краю, у якому брали участь вихідці з багатьох давньоруських земель і, насамперед, південноруських. Звідси разом з князями і дружинниками йшли в родючі райони землероби, містобудівники, ремісники, художники, іконописці. Навряд чи такий значний людський потік із Південної Русі на Північний схід був би можливий в умовах роздільного існування давньоруських князівств як незалежних і суверенних держав.

Єдиним територіальним цілим виступав Русь XII—XIII ст. і в писемних джерелах. Саме так її сприймали князі, церква, а також широкі верстви давньоруського населення, яке найбільше терпіло від міжкнязівських чвар та іноземних вторгнень. Не випадково ідея єдності давньоруських земель і давньоруського народу з такою силою прозвучала в численних пам'ятках історичної писемності — від «Повчання Мономаха» до «Слова про загибель землі Руської». Адресуючи свої пристрасні заклики до князів, давньоруські публіцисти в блискучій літературній формі висловлювали сподівання та прагнення всього давньоруського народу. «Руська земля» стала центральним образом геніальної поеми «Слово о полку Ігоревім». Коли сіверські і курські полки вступили в степ, автор «Слова» вигукнув: «О Руська земля! Ти уже за горами є». Коли Ігорєва дружина зазнала поразки від половців і поле кістками засіяла, то «тугою взійшли (вони.— Авт.) по Руській землі» і «печаль велика потече серед землі Руської». У «Золотому слові» Святослав закликав Всеволода Суздальського, Рюріка і Давида Ростиславичів, Ярослава Осмомисла, Романа Мстиславича вступити в золоті стремяна і виступити «за кривду цього часу, за землю Руську».

Широкий образ Руської землі, з її численними жителями, багатими містами, безкрайними просторами ще більшою мірою, ніж невдалий похід Ігоря, кликали сучасників до єдності Русі.

Уявлення про територіальну єдність давньоруських земель виявилось настільки стійким, що дожило аж до кінця XIV ст. Порівняння «Списку руських міст дальніх і ближніх» (1396) з містами XI—XIII ст. дало підставу Б. О. Рибаківу зробити висновок про збіг контурів Руської землі обох періодів⁴⁹.

Разом з ідеєю територіальної єдності Руської землі, в широкому значенні цього терміна, у XII—XIII ст. росла і міцніла національна самосвідомість давньоруського народу. Це був час, коли, за влучним висловом В. Й. Ключевського, киянин все частіше думав про чернігівця, чернігівець про новгородця, а всі разом про Руську землю. Пробудження в усьому суспільстві почуття до Руської землі, як до чогось цілісного було корінням і самим глибоким фактором часу⁵⁰. В тяжкі роки монголо-татарського іга люди згадували колишню незалежність, могутність, територіальну цілісність Русі і в цьому черпали сили для боротьби з грізним ворогом⁵¹.

Зберігали давньоруські землі в епоху феодалної роздробленості також культурну єдність. Археологічні матеріали, здобуті розкопками міст і городищ, поселень і могильників від Ладозької півночі до Київського півдня і від Карпат до Суздальського залісся, показують, що на Русі XII—XIII ст. матеріальна культура стає ще монолітнішою. Причому, єдність спостерігається не лише в широкому асортименті виробів міського і сільського ремесла, а й у домобудівництві, навіть у кам'яному зодстві. Як вважає Ю. С. Асєєв, архітектурний розвиток на Русі XII—XIII ст. йшов не тільки шляхом формування місцевих шкіл, а й шляхом складання єдиного стильового напрямку. До архітектури Південної Русі

(київської, чернігівської і переяславської) тяжіла архітектура Смоленська, Волині, Рязані, ряду інших земель⁵². Творчий досвід старих давньоруських центрів, на думку М. М. Вороніна, В. А. Плугіна та інших, сприйняла також архітектура Володимиро-Суздальської Русі⁵³. Незважаючи на досить помітні романські елементи в зодчестві Володимиро-Суздальської Русі, весь вигляд архітектурних пам'яток, як справедливо зауважив П. О. Раппопорт, дуже далекий від романської архітектури і має значно більше спільного з пам'ятками зодчества інших давньоруських земель⁵⁴.

Єдність в архітектурі, мистецтві, насамперед декоративно-прикладному, спиралася на глибокі основи народної творчості, на самотність східнослов'янської культури.

Висновок про культурну єдність давньоруського народу, аргументований конкретними і неспростовними даними, знаходить все нові й нові підтвердження. Доречно тут нагадати, що апологети історико-культурної своєрідності Південної Русі, її несхожості з іншими частинами Давньоруської держави вдаються до не зовсім коректного використання археологічних матеріалів. Одним із основних аргументів такого протиставлення є начебто корінна відмінність домобудівництва міст Південної Русі на чолі з Києвом від міст північних, північно-східних і північно-західних регіонів Русі. В принципі така відмінність, з огляду на різні географічні умови окремих частин країни, могла мати місце, адже вона існує ще й тепер в межах навіть одної України. Але по суті корінної відмінності історико-архітектурного розвитку Києва та інших міст Південної Русі від міст інших регіонів Русі не було. Розкопки Києва, Звенигорода показали, що їх масова забудова у X—XIII ст. в цілому аналогічна забудові Новгороду, Старої Ладоги, Пскова, Бреста, Смоленська, Мінська тощо.

Тривалий час в історичній літературі феодальна роздробленість Русі ототожнювалась з економічною роздробленістю і навіть господарським занепадом країни. Після виходу в світ ряду праць Б. О. Рибаківа періоду феодальної роздробленості більше не приписується таких згубних наслідків для економічного розвитку країни. На думку вченого, цю епоху краще було б назвати початковим періодом зрілого феодалізму.

Дійсно, формування більш-менш стабільних обласних рубежів, хоч і супроводжувалось міжкнязівськими конфліктами, все ж позитивно позначилось на господарському розвитку країни. Використовуючи сучасну термінологію, можна сказати, що на зміну централізованому управлінню прийшло децентралізоване. В цей час забудовуються старі міста і виникають нові, усі давньоруські землі покриваються густою мережею феодальних замків, фортець, сіл і промислових селищ. Археологічні матеріали показують, що разом з господарським піднесенням давньоруських князівств, економічні зв'язки між ними аж ніяк не згасають, а значно розширюються і зміцнюються. Цьому сприяла і торгівля, яка в період феодальної роздробленості переживала вищий етап свого розвитку. Речі, виготовлені в київських чи новгородських майстернях, через купців-посередників проникали в найвіддаленіші куточки Русі. Незважаючи на постійний тиск половців на південноруське порубіжжя, продовжували функціонувати й всі основні торговельні шляхи, якими здійснювалась міжнародна торгівля Русі XII—XIII ст. У другій половині XII ст. літописи особливо часто згадують Грецький, Соляний і Залозний шляхи, для охорони яких постійно збирались київськими князями сили багатьох князівств.

Досліджуючи проблеми державного і етнічного розвитку Київської Русі, історики в переважній більшості встановлювали однобічну залеж-

ність цих процесів: у IX—XI ст. була сильна держава — була і єдина давньоруська народність; у XII ст. почався розпад держави — почався розклад і єдиної народності. Іноді стверджується незалежність етнічного і державного розвитку. І зовсім рідко дослідники звертали увагу на зворотний зв'язок — як давньоруська народність впливала на державний розвиток Русі. Крім В. Й. Довженка, який показав, що єдність країни визначалась, насамперед, культурною і етнічною спільністю населення, а також А. І. Козаченка, що підкреслив залежність державного розвитку Русі XII—XIII ст. від рівня національної самосвідомості давньоруського народу, такої постановки проблеми більше нема ні в кого.

Це прикро, оскільки подібні питання щодо інших середньовічних держав і народів Європи ставляться і успішно вирішуються. Так, Н. Ф. Колісницький, досліджуючи шляхи етнічного і державного розвитку середньовічної Німеччини VI—XIV ст., прийшов до висновку, що навіть у XIII—XIV ст., коли державна організація стала більш аморфною, а політичні зв'язки між окремими землями значно слабшими, державна єдність Німеччини остаточно не зруйнувалась, бо в її основі лежала історична спільність німецького народу⁵⁵. Визрівання умов єдності Польської держави також значною мірою залежало від того, що в народних масах протягом всього періоду феодальної роздробленості не зникало почуття єдності польської землі, польської народності⁵⁶.

Аналіз етнічного розвитку Русі XII—XIII ст. свідчить, що саме давньоруська народність була одним із основних елементів єдності давньоруських земель XII—XIII ст. Усвідомлення спільності походження і розвитку, почуття територіальної цілності, єдність мови, культури, віри, наявність єдиної економічної системи — все це, з одного боку, було б неможливим в умовах ізольованого існування багатьох незалежних князівств, з іншого — зумовлювало необхідність подолання політичного сепаратизму земель. Природним центром, ядром давньоруської народності протягом всієї домонгольської історії були Південна Русь і Київ.

Давньоруська народність являла собою настільки монолітне етнічне утворення, що навіть в умовах іноземного панування, спершу монголо-татарських ханів, а потім литовських князів, польських і угорських королів, — в різних частинах колишньої території Давньої Русі зберігалось багато спільного у мові, культурі, побуті, звичаях, традиціях. Східнослов'янські народи — український, російський і білоруський, етнічною основою яких була єдина давньоруська народність, однаковою мірою успадкували риси культури Київської Русі і такою ж мірою мають право на цю спадщину.

Виключно життєздатним виявилось почуття єдності походження: воно зберігалось навіть у тих окраїнних районах східнослов'янського світу, які тривалий час перебували у складі інших держав. У тому, що росіяни, українці і білоруси, незважаючи на тяжкі випробування історії, провели через століття усвідомлення єдності походження, мови і культури, а також спільності своєї долі, величезна заслуга Давньоруської держави IX — 40-х років XIII ст.

**ГЕОГРАФІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ТА ЕТНІЧНА
ТЕРИТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ.
НАСЕЛЕННЯ**

**1. ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ
ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ
В ПЕРІОД ЗРІЛОГО ФЕОДАЛІЗМУ**

Природно-географічні умови. Однією з важливих умов виникнення і нормального розвитку етносу є природне середовище, яке впливає на всі сфери життя людей, зокрема на їх господарську діяльність. Процес взаємозв'язків і взаємовпливів природи і етнічних утворень є безперервним і діє на різних етапах еволюції людського суспільства¹. «За Марксом,— наголошував В. І. Ленін,— географічне середовище впливає на людину через виробничі відносини, що виникають у даній місцевості на основі даних продуктивних сил, першою умовою розвитку яких є властивості цього середовища...»²

Надзвичайно різноманітною за своїми природно-географічними умовами є територія, на якій формувалася українська народність. Ці землі умовно поділялися на кілька природних зон — Полісся, Лісостеп і Степ, Карпати. Основну частину ґрунтів лісостепових і степових районів становили чорноземи. Переважну більшість площ Полісся і передгір'я Карпат займали малопродуктивні ґрунти. На неосвоєних людиною цілинних землях повільно йшло формування родючого шару чорноземів, яке почалося приблизно 800—900 років тому. В північній частині України переважали глинисті, суглинкові, піщані й супіщані ґрунти, а також болота³.

За своїми кліматичними умовами територія України належить до помірною поясу. Клімат і зона поширення основних рослин протягом двох тисяч років в Європі майже не змінилися⁴.

Характерною рисою клімату всієї Східної Європи (у тому числі й значної частини України) є його континентальність, тобто клімат відзначається сухістю, холодною зимою і жарким літом. Прохолодно-волога фаза на цій території настигла приблизно з XI до XIV ст. Після XV ст. намітилася тенденція до зростання посушливості.

Поверхня України вкрита густою мережею озер і річок. Основна їх частина несе свої води в Чорне та Азовське моря і лише 4 %, що належать до басейну р. Вісли,— у Балтійське море. В межах українських земель протікали десятки тисяч річок. Зі зміною клімату і освоєнням людиною нових земельних площ кількість їх постійно зменшувалась і на сьогодні їх залишилося всього 22 тис.⁵

Найбільшою і найкрасивішою рікою України є Дніпро. Дніпро справляв великий вплив на кліматичні умови України, що зумовлювалося його багатоводністю чи маловодністю. За чотири століття — з середини XIII до середини XVII ст.— на території басейну Дніпра відзначено 55 маловодних і 67 багатоводних років. В XVI ст. найбільш маловодною була весна 1575 р., коли Дніпро настільки обмілів, що в деяких місцях

його переходили вбхід вівці⁶. На Слобожанщині найповноводнішою рікою був Сіверський Донець. Про його красу писав ще автор «Слова о полку Ігоревім»⁷.

Поряд з ріками важливу роль у водному балансі українських земель відігравали озера, болота та численні ставки. Разом з тим протягом багатьох століть відбувався природний процес обміління, заболочення й зникнення окремих водоймищ по всій Європі. Згідно з документами і картами XV—XVII ст. ряд озер, що існували в той час, уже зникли. Частина з них перетворилася на болота. Так, на Україні і в Білорусії найбагатше було ними Полісся. Зараз їх площа займає 35 % всієї території краю⁸.

З кліматом і водним балансом країни нерозривно пов'язана флора, зокрема лісові, лісостепові, степові й гірські ландшафти. На території України виділяються три види ландшафтів: рівнинні — Південний захід Східноєвропейської рівнини (переважна частина всієї території), Українські Карпати і Кримські гори з ознаками середземноморських. Вся північна частина України — зона змішаних лісів. Її південний кордон проходив по лінії Рава-Руська, Львів, Кременець, Житомир, Київ, Ніжин, Глухів. Лісостепова зона простягалася від Передкарпаття до західних відрогів Середньоросійської височини. Українські Карпати охоплюють західноукраїнські землі, Кримські гори — південь Кримського півострова⁹.

Надзвичайно багата флора України. На її території росте понад 25 тис. різноманітних рослин. З них 200 видів диких харчових, 1000 видів медоносних і пергових, 800 видів рослин, які використовуються в народній медицині. Одночасно на Україні росте близько 600 видів отруйних рослин і більше 700 бур'янів¹⁰.

На лівобережжі Середнього Подніпров'я в епоху середньовіччя велике значення мали ліси та ріки, що займали значні площі. Вони створювали безпеку для життя людей, були природним захистом слов'янських поселень від нападів ворогів-кочівників. Крім того, ліс був багаторічною базою для промислів і полювання. На карті Татарії І. Гондіуса (1601) Слобожанщина, зокрема межиріччя Сіверського Дінця й Дону, показана як район майже суцільних лісів. На правобережжі Сіверського Дінця — в пониззі й на середній течії — також відзначено великі лісові масиви¹¹.

В своїй практичній господарській діяльності люди встановили, що вирубування лісів негативно впливає на річки і озера, спричиняючи їх обміління. Однак епоха великих географічних відкриттів та кругосвітніх подорожей сприяла переоцінці традиційних цінностей. У Європі, наприклад, підкорення природи людиною проходило під знаком боротьби з «варварством». Використання нових великих площ під посіви, зайнятих раніше лісовими масивами, вважалося ознакою цивілізації¹².

В південних та південно-східних районах України простягалися широкі степи, вкриті переважно трав'яною рослинністю та її залишками, які захищали ґрунт від висушливої дії сонячного проміння і вітрової ерозії¹³.

На заході України височіли Карпатські гори та їх відроги, що органічно окреслювали (завершували) етнічну територію української народності. Життя і діяльність східнослов'янських (а згодом українських) горян протягом багатьох віків великою мірою залежали від навколишніх природно-географічних умов гірського регіону. Це наклало відбиток практично на всі сфери їх господарювання, побуту, матеріальної і духовної етнічної культури¹⁴.

Багата флора, особливо ліси й діброви, ріки й болота, незайняті сте-
пи, а також невелика густота населення спричиняли багатство фауни
України, де, наприклад, водиться близько 300 видів птахів, 154 види
парнокопитних та інші тварини. Серед них були поширені дикі кабани,
козулі, лосі, благородні олені, зубри. Чимало тоді водилося й різноманіт-
них хижаків: вовків, лисиць, бурих ведмедів, куниць, горностаїв, норок,
борсуків, видр, лісових кішок, рисів, а також гризунів: бобрів, білок
та ін. Особливо багатою фауною і флорою в XIV—XVI ст. відзначалися
області басейну Дону й Донеччини. На південних землях Російської дер-
жави, зокрема на Слобожанщині, ще в XVI ст., за словами тогочасних
мандрівників, водилися сайгаки. Поступово дикі тварини винищувались
людьми. В XVI ст. на Україні повністю зникли кулани, на початку
XVII ст. в Європі було вбито останнього тура, а в 90-х роках знищені
дронти — безкрилі голуби. Продовжувалося винищення сайгаків і тар-
панів¹⁵.

Господарська діяльність і життя народу, особливо селянства, вели-
кою мірою залежали від стихійних лих. В літні періоди в степовій, а ін-
коли й у лісостеповій частині України на тривалий час встановлювалася
суха і жарка погода, що призводила до неврожаїв. В степових районах
України засухи повторювалися, як правило, через кожні 3—4 роки. За-
галом від середини XIII до 50-х років XVII ст. на Україні (крім За-
карпаття) зафіксовано 68 засушливих років і 187 років, які відзнача-
лися сильними дощами, повенями, бурями й грозами¹⁶. Крім засух та
дощових літ, мали місце й інші природні лиха, які часто викликали
голод, масовий падіж худоби й інші нещастя. Величезну шкоду посівам
і врожаю на Україні приносили сарана, повітряні бурі.

Людина, існуючи в природному середовищі, пристосовується до при-
роди й постійно змінює її, одночасно вдосконалюючи свій власний розум
і тіло. В «Діалектиці природи» Ф. Енгельс підкреслював: «...найістотні-
шою і найближчою основою людського мислення є якраз зміна природи
людиною, а не одна природа як така, і розум людини розвивався відпо-
відно до того, як людина навчалася змінювати природу»¹⁷. Разом з тим
етнічна спільність одночасно з соціальною і культурно-побутовою дифе-
ренціацією виступає і як група людей, що діє на певній території та
експлуатує певне природне середовище¹⁸.

**Навала ординських феодалів і державно-територіальні зміни в східно-
європейському регіоні.** Численні напади східних кочових орд на українські
землі негативно вплинули на соціально-економічні, політичні, культурні
і етнічні процеси. З цього приводу К. Маркс писав: «...тиск надлишку
населення на продуктивні сили примушував варварів з плоскогір'їв Азії
вторгаться у держави Стародавнього світу... То були племена, які займа-
лися скотарством, полюванням і війною, і їх спосіб виробництва вимагав
широкого простору для кожного окремого члена племені... Зростання чи-
сельності цих племен приводило до того, що вони скорочували одно од-
ному територію, необхідну для виробництва. Тому надлишкове населен-
ня було змушене робити ті сповнені небезпек великі переселення, які
поклали початок утворенню народів стародавньої і сучасної Європи»¹⁹.

В 30—40-х роках XIII ст. на Русь обрушилося руйнівне нашествя
татаро-монгольських феодалів. В 1237 р. курултай Монгольської імперії
прийняв рішення про завоювання Східної Європи. Бату-хан вирушив по-
ходом проти Русі з величезною на той час армією, приблизно в 140 тис.
чоловік²⁰. У своїх «Хронологічних виписках» К. Маркс писав про цей
руйнівний похід: «Монголи проникають всередину Росії, спустошуючи
все вогнем і мечем... Руські тікають в болота і ліси. Міста і села були

спалені до тла»²¹. В Києві загарбники знищили близько 50 тис. жителів, живими залишилось приблизно 2 тис. чоловік²². Великих людських втрат зазнали й інші райони. Так, в південноруських землях-князівствах (Рязанське, Чернігово-Сіверське, Київське, Переяславське) загарбники знищили більше половини населення, переважно міського.

Сила татаро-монгольського війська, навіть після його ослаблення під час завоювання Русі, залишалася грізною²³. Незважаючи на те що тяжкі кровопролитні битви на Русі до деякої міри виснажили татаро-монголів, в 40-х роках XIII ст. завойовниками була створена величезна держава — Золота Орда, землі якої простягалися від Дунаю до Іртиша і від Дербента до Булгара. Степи Причорномор'я, Приазов'я, Північної Таврії, Північного Кавказу, а також територія Придоння, Приволжя, Приуралля увійшли в новостворену державу²⁴.

Розорені і зруйновані завойовниками князівства Північно-Східної та Південно-Західної Русі не були включені в склад Золотої Орди, залишаючись на становищі напівзалежних територій, що обкладалися даниною. Визнали зверхність Золотої Орди також землі сусідньої Західної Русі, майбутньої етнічної території білоруської народності.

Навала татаро-монгольських феодалів, підкорення ними численних народів Азії та Східної Європи, створення величезної Монгольської імперії, а на заході її складової частини — Золотої Орди — спричинила серйозні зміни у всьому підвладному загарбникам регіоні Азії й Східної Європи. З утворенням Золотої Орди землі між низьзям Дніпра й Дністра ввійшли до її складу. В басейні р. Південний Буг кочів'я ординців дійшли до його лівої притоки Синюхи²⁵.

Після татаро-монгольського завоювання припинила своє існування як окреме князівство Переяславська земля, яка перейшла в безпосереднє підпорядкування феодалів-золотоординців²⁶. Уже в середині XIII ст. Переяслав було включено в буферну русько-золотоординську зону. В місті перебував стаціонарний контингент монгольської адміністрації, а неподалік від нього розташувався улус Куремси. Район верхів'я Південного Бугу й середньої течії Дністра з центром у м. Бакота з середини XIII ст. був також перетворений у своєрідну буферну зону між галицькими й золотоординськими володіннями і в політичному відношенні підпорядковувався безпосередньо татаро-монголам²⁷. Гірські райони й південне узбережжя Таврики (Таврії), формально не входячи до складу Золотої Орди, також були залежні від завойовників. Відомо, наприклад, що правителі Солдайї (Судака) сплачували данину ординцям²⁸.

Багаті східнослов'янські степові й лісостепові землі ординці прагнули перетворити у пасовища для своєї худоби та в місця постійних кочовищ. Рятуючись від навали та майже безперервних грабіжницьких набігів кочівників, частина автохтонного слов'янського населення переселялась в глухі й малопридатні для ведення господарства місця. Відплив населення з Наддніпрянщини негативно позначився на економічному, політичному й культурному становищі Київської землі. Часті набіги кочівників на південні степові околиці Русі змушували їх жителів переселятися в райони лісів та гір, зокрема в область верхнього Подністров'я²⁹. Це сприяло збільшенню населення і формуванню території майбутнього Буковинського краю.

Галицька й Перемишльська землі з середини XIII ст. відігравали роль своєрідних резервуарів, куди під тиском кочових орд відходило слов'янське населення з південних, менше захищених земель. Через деякий час, коли натиск кочівників слабшав, воно знову поверталось у спустошені ординцями райони сходу і півдня країни³⁰.

Порівняно менше постраждала територія східного Прикарпаття, яку заселяли головним чином волохи (молдавани) і слов'яни, що займалися гірським скотарством. В часи золотоординського панування вони стали більш інтенсивно заселяти глибинні райони Дністровсько-Карпатського краю. Разом з тим безперервні ординські набіги змусили об'єднане слов'янсько-молдавське населення відходити в гірські малодоступні області³¹.

Феодали-золотоординці несли смертельну небезпеку всім народам Європи. Сильно ослаблена Русь, втрачаючи значні людські та матеріальні ресурси, стримувала дальшу агресію татаро-монгольських орд. До середини XIV ст. золотоординськими загонами було здійснено понад 20 значних військових нападів на Північно-Східну й Південно-Західну Русь³². Постійні руйнівні татаро-монгольські набіги вкрай негативно впливали на нормальну демографічну ситуацію не лише Північно-Східної та Південно-Західної Русі, а й всього східноєвропейського регіону.

Східні слов'яни в смертельній битві з ординцями врятували не лише себе як етнічну спільність, а й численні народи Європи й Азії від поневолення, рабства й фізичного знищення.

Загарбання українських земель іноземними державами. В складних політичних умовах розчленованості і загарбання сусідніми державами східнослов'янських земель відбувався дальший процес формування російської, української та білоруської етнічних територій. Територіальна проблема в той час набувала все більшої гостроти. «В порівнянні з старою родовою організацією держава відзначається..., — підкреслював Ф. Енгельс, — розділенням підданих держави за територіальними поділами»³³.

Політичні фактори справляли помітний вплив на формування ранньосередньовічних регіональних народностей. Вони особливо виявилися в умовах розвинутого феодалізму, для якого характерні ієрархічна політична структура, гостра боротьба тенденцій централізації і децентралізації. У зв'язку з цим нестійкі державні кордони і межі етнічних спільностей, що сформувалися в раннє середньовіччя, часто не збігалися³⁴.

На спустошені й підкорені Золотою Ордою східнослов'янські землі вчиняли систематичні напади феодали сусідніх держав. У 1387 р. Галичина, а в 1434 р. — Західне Поділля були остаточно поневолені Польським королівством, яке неухильно посилювало соціальний та національно-релігійний гніт над автохтонним східнослов'янським етносом³⁵. Складною залишалася історична доля Побужжя — давньої східнослов'янської землі «Червенських міст» — складової частини Київської Русі, а потім Галицько-Волинської землі. Ця територія разом з усією Галичиною і Західною Волиною була захоплена в XIV ст. польськими феодалами³⁶.

З XII ст. угорські феодали почали загарбання споконвічних східнослов'янських земель, зокрема Закарпаття. Проте автохтонне східнослов'янське населення чинило їм опір. У зв'язку з цим навіть в XIII ст. Угорське королівство ще остаточно не встановило свою владу над Закарпаттям, яке тоді входило до складу Галицько-Волинського князівства³⁷. Лише наприкінці XIII — на початку XIV ст. угорські феодали, скориставшись послабленням Південно-Західної Русі, остаточно встановили своє панування над цією територією. Споконвічна східнослов'янська земля протягом багатьох століть перебувала під владою іноземних поневолювачів.

Внаслідок складних зовнішньополітичних умов південна частина давньоруських земель (Буковина і Подунав'я) потрапила під владу молдавських феодалів. До складу Молдавського князівства насамперед була приєднана та частина Буковини, що здавна називалася Шипинською зем-

лею. На заході вона межувала з володіннями Польщі і її кордон проходив по р. Колочин, на півночі — сягала р. Дністер, на півдні — р. Серет, а на сході простягалася до р. Каютин. Головними містами були Хотин, Цецин (на західній околиці сучасних Чернівців), Хмелів (на території нинішнього с. Капчів Вишневецького району Чернівецької обл.) та ін. Наприкінці XIV — на початку XV ст. за цією східнослов'янською територією остаточно установилася її власна назва «Буковина», яка вперше зустрічається в документах під 1392 р.³⁸

Крім того, свою владу Молдавське князівство поширило на Пониззя, а також район Подунав'я і частину північно-західного узбережжя Руського моря (Понта) від гирла Дунаю до гирла Дністра (XIV—XV ст.)³⁹. Молдавський господар Роман (1391—1394) писав в одній з грамот: «...мы Роман воевода обладая землею Молдавскою от планины до моря»⁴⁰.

Литовські феодалі, підкоривши Західну Русь, в другій половині XIV ст. розпочали наступ на Південно-Західну Русь. Спираючись на місцеву феодальну верхівку, вони захопили й приєднали до Великого князівства Литовського Волинь, Чернігово-Сіверщину, Підляшшя, Київщину, Поділля. Білорусія та Україна, підкреслював Ф. Енгельс, «...знайшли собі захист від азіатської навали, приєднавшись до так званого Литовського князівства»⁴¹. Кордони Великого князівства Литовського доходили до Чорного моря і проходили вздовж його узбережжя. В XIV ст. у басейні Дністра було створено Подільське удільне князівство, що перебувало у васальній залежності від великого князя литовського. В цьому краї виник цілий ряд укріплень — Брацлав, Скала, Смотрич, Сокоlecь та ін. Землі князівства протягнулися аж до берегів Руського моря⁴². Лише на рубежі XV—XVI ст. під натиском турецько-татарських завойовників кордони Великого князівства Литовського відсунулися на північ.

Отже, в кінці XIV — на початку XVI ст. більшість українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського, яке справедливо називають Литовсько-Руською державою, оскільки 9/10 її території і населення складала східні слов'яни.

Після завоювання Золотою Ордою східнослов'янських земель важливі територіальні зміни відбулися у південних степах, на узбережжі Руського та Сурозького морів, Таврійському півострові, які стали на довгі роки об'єктом агресивної політики турецько-татарських феодалів. У XIII ст. на північному узбережжі Руського моря і в Таврії генуезці (італійці) заснували цілу низку колоній — Монкастро (Білгород-Дністровський), Чембало (Балаклава), Солдайя (Сугдея, Сурож, Судак), Каффе, Чіпріко, Боспоро (Корчев), Керч (Боспор), Тана, Матрече (Матраха, Матрахта, Тмутаракань)⁴³. Проте вже у наступному столітті Кримське ханство встановило владу над Таврійським півостровом, за винятком Мангупського князівства (що називали його Теодоро або Феодоро) і генуезьких колоній, яким належала незначна частина морського узбережжя.

З кінця XV ст. почалася експансія турецьких феодалів на південноукраїнські землі. Османська імперія загарбала Нижнє Придунав'я, чорноморські й азовські порти. Кримське ханство потрапило у васальну залежність від Порти. Водночас турецькі феодалі спрямовують свою агресію проти східнороманських держав — Волощини і Молдавії. З 1456 р. Молдавське князівство стало данником, а згодом попало в пряму залежність від Османської імперії. Турецькі феодалі захопили також давньослов'янську територію — Дунайсько-Дністровське межиріччя, міста Кілію

і Білгород-Дністровський з прилеглими до них землями, що входили до складу Молдавського князівства (1484). Вони були оголошені турецькими райями і перейшли під безпосереднє управління пашів — султанських намісників. У XVII ст. створена Ізмаїльська райя, яка також підпорядковувалася безпосередньо Стамбулу. Від чорноморського узбережжя були відрізані Молдавське князівство, Велике князівство Литовське і Королівство Польське⁴⁴.

З рубежа XV—XVI ст. турецькі феодалі-завойовники почали називати Руське море — Чорним (від тюрсько-мусульманського звичаю визначати північ чорним кольором, а південь — червоним), Суразьке або Меотидське море — Азовським (від турецького Азак, Азов), а Таврійський півострів — Кримським (від татарського поселення Карім, Крим, нині — селище Старий Крим, що було на початку центром однойменного ханства). Відтоді тюркська географічна термінологія закріпилася над споконвічними східнослов'янськими етнічними землями і морями.

В історії формування української феодальної народності важливе значення мало утворення централізованої Російської держави. Виникнення і неухильне зростання у Північно-Східній Русі її природного центру — Московського князівства — сприяло досить інтенсивній консолідації навколо нього російської народності. Це був складний і суперечливий процес, у якому поєднувалися як відцентрові, так і центробіжні тенденції. Обумовлені дальшим розвитком економічних і соціальних відносин консолідаційні явища набували дальшої сили і розмаху⁴⁵. Російська держава, що виникла, уже в XIV—XV ст. почала перетворюватися у багатонаціональну.⁴⁶

Об'єднання всіх російських етнічних земель в єдиній централізованій державі відбувалося одночасно з героїчною боротьбою народних мас проти ординського іга. Ф. Енгельс зазначав, що «...навіть в Росії підкорення удільних князів ішло рука в руку з визволенням від татарського іга, що було остаточно закріплене Іваном III»⁴⁷. Це об'єднання відбувалося швидко й відносно легко. Протягом 1471—1521 рр. удільні князівства були ліквідовані⁴⁸.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. до Російської держави відійшов значний масив східнослов'янських земель, захоплених раніше Великим князівством Литовським. У цей час посилювався рух народних мас Чернігово-Сіверської землі за входження території краю до Росії. Висловлюючи ці загальні прагнення та устремління народу і враховуючи незадоволення політикою литовського великокнязівського уряду, на початку 1500 р. вийшли з складу Великого князівства Литовського і перейшли до Російської держави разом з своїми «отчинами» і «волостями» чернігово-сіверські князі. В литовсько-російській війні 1500—1503 рр. литовські війська зазнали ряду відчутних поразок. Згідно з умовами перемир'я 1503 р. до Росії перейшла значна територія: Чернігівське (з містами Черніговом, Стародубом, Трубчевськом і ін.), Новгород-Сіверське (з Новгород-Сіверським, Рильськом і ін.) князівства, а також багато окремих міст і волостей, всього 319 міст і 70 волостей⁴⁹.

З рубежу XV—XVI ст. на кінець XVI ст. територія Російської держави збільшилася вдвічі й становила близько 5,5 млн кв. км. В порівнянні з 60-ми роками XV ст. територія, підвладна Москві, за століття зросла в десять разів⁵⁰.

Одночасно з формування трьох східнослов'янських народностей між ними налагоджувались та міцніли зв'язки, які охоплювали якнайрізноманітніші сфери життя: економіку, політику, культуру. Вони мали стійкий і довготривалий характер.

В 1569 р. відбулася подія, яка змінила політичну карту Європи, — Люблінська унія — об'єднання Великого князівства Литовського та Королівства Польського і створення однієї держави — Речі Посполитої (республіки)⁵². В результаті цієї акції основна частина українських земель — Волинь, Підляшшя, Брацлавщина і Київщина — були загарбані польськими феодалами і включені до складу Королівства Польського. В. І. Ленін з цього приводу підкреслював: «Польща за Люблінським союзом (Union) — 1569 р. — мала... Малоросію з Києвом, Полтавою..., Подолію, Волинь etc...»⁵³.

Люблінська унія була вузькокласовою угодою експлуататорів — польських, литовських, українських, білоруських феодалів Королівства Польського і Великого князівства Литовського, спрямована проти народних мас України і Білорусії. Вона обумовила дальше посилення на українських землях жорстокого феодално-кріпосницького гніту, який доповнювався національно-релігійними утисками.

На початку XVII ст. польські феодали, скориставшись послабленням Російської держави, почали проти неї воєнну інтервенцію. Згідно з умовами Деулінського перемир'я 1618 р. між Росією і Польщею, від Російської держави були відірвані Смоленська і Чернігово-Сіверська землі й приєднані до Речі Посполитої. Отже, майже вся Лівобережна Україна була також поневолена польськими феодалами.

Зовнішньополітичний фактор інколи відігравав вирішальну роль у територіальних змінах, мав великий вплив на формування етнічної території народності, особливо в той час, коли народ потрапляв під владу іноземних держав. Це стосується, зокрема, українських земель, загарбання яких різними державами негативно вплинуло на політичну та економічну консолідацію українського етносу.

На середину XVII ст. перед українським етносом стала небезпека повної колонізації та окатоличення, втрати ним основних етнічних рис.

Міграційні процеси. Дальше освоєння південних та лівобережних східнослов'янських земель. В XV—XVII ст. південні та південно-східні землі, спустошені ординцями, поступово почали заселятися українським та російським етносом, який в основному уже сформувався на цей час. Ще на рубежі XII—XIII ст. у степовому Подніпров'ї в результаті масового припливу слов'янського населення з'явилася значна кількість постійних поселень. Основна частина переселенців йшла з Середнього Подніпров'я⁵⁴. Після татаро-монгольської навали й утворення Золотої Орди східні слов'яни продовжували жити на узбережжі Азовського моря, у пониззі Дону, на Таврійському півострові і Північному Кавказі. Слов'яни населяли північне узбережжя Чорного моря, а також о. Березань. Наявність слов'ян у Причорномор'ї допомогла військам великого князя Ольгерда перемогти татарських феодалів-загарбників⁵⁵.

У другій половині XVI ст. особливо інтенсивно заселялися південні землі Російської держави. В результаті посилення феодалного гніту і господарської кризи, яка охопила країну, oprиччини і війн почався інтенсивний вплив селянського населення з центру Росії на південь. Внаслідок цього до складу Росії увійшли землі між Доном і лівими притоками Дніпра та Десни⁵⁶. Поряд з росіянами сюди безперервно прибували й українські переселенці, що безпосередньо впливало на етносоціальні процеси в цьому районі.

В XVI — першій половині XVII ст. переходи і втечі селян від своїх поміщиків в Росії та на Україні досягли особливо великих розмірів. Втікали поодинокі, сім'ями, цілими «деревнями» й селами, як правило, на околиці країни, що межували зі степом, тобто в райони, де феодалний

гніт був найслабшим, а то й зовсім відсутній. Колонізаційний потік охопив різні класово-станові групи населення Російської держави та України. В процесі освоєння нових земель зіткнулися інтереси дворянства, купецтва, царської казни. Сюди прямували також тисячі переселенців⁵⁷. Втікачі і переселенці поступово освоювали степові райони та зміцнювали обороноздатність цієї території.

Степові й передстепові простори Східної Європи — територію між гирлом Дунаю, пониззям Дніпра й Дону, землі, що споконвічно належали східним слов'янам, польська шляхетсько-буржуазна історіографія, захищаючи вузькокласові інтереси магнатів, шляхти і католицького духовенства, назвала «Диким полем». Це твердження далеко від історичної правди. Адже добре відомо, що передстепова Україна ще до загарбання її шляхетською Польщею була територією порівняно добре заселеною. Там існувало немало міст та сіл і кількість їх неухильно зростала⁵⁸.

В етнічній консолідації українців значну роль відіграло козацтво, яке виникло на рубежі XV—XVI ст. на південних околицях Київщини і Східного Поділля. Українське козацтво успішно освоювало землі передстепової України, південного Поділля, Слобожанщини, Північного Причорномор'я і Приазов'я⁵⁹. В середині XVI ст. на Нижньому Подніпров'ї козаки заснували Запорозьку Січ — політичний центр українського козацтва, яка згодом перетворилася в центр великого краю — Запорозжя, — складової частини української етнічної території. Запорозжя охоплювало великі передстепові та степові простори лівобережжя й правобережжя нижнього Дніпра. Зростаючи чисельно, козацтво освоювало нові простори передстепової та степової України. Особливо інтенсивно цей процес відбувався у першій половині XVII ст. В межах краю все більше виникало зимівників та хуторів — постійних поселень запорозьких козаків та селян-втікачів. Все далі на південь почали проникати козацькі промисловці-уходники.

Ставали тіснішими економічні, воєнно-політичні та етнічні зв'язки між запорозькими і донськими козаками. По р. Кальміус з часом встановився рубіж між землями Запорозжя і Війська Донського. А в гирлі Кальміуса в другій чверті XVII ст. виник сторожовий пункт запорозьких козаків, який згодом перетворився в центр Кальміуської паланки.

Наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. активізувалося заселення й освоєння території Слобожанщини. В межі краю рухався поліетнічний потік втікачів з центральних повітів Росії, різних частин українських земель, представників інших народностей. Щоб матеріально зацікавити новоприбулих, царський уряд роздавав їм «бездано и безоброчно» землі⁶⁰. Одна з українських народних пісень XVII ст. образно змальовує заселення Слобідської України:

Покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу.
Іди з нами, козаками, на Вкраїну, на слободу⁶¹.

В освоєнні Слобожанщини важливу роль відігравали Сіверська Україна та Путивльщина. Сіверщина XVI ст. — це край з густими лісами та просторами лісостепу, серед яких лежали невеликі села. На ці землі й спрямувалися потоки сільських переселенців, що втікали від закріпачення⁶². Незважаючи на матеріальні нестатки переважної частини українських переселенців, на новозаснованих землях поступово й неухильно зростало населення. Основним осередком ставали сім'ї поряд з численними в ті часи переселенцями-одинаками.

Так, у 20-х роках XVII ст. на Роменщині виросла ціла мережа значних поселень-слобід: під самими Ромнами — 300 дворів, на колиш-

ньому Медвежому городищі — 20 дворів, на Липському — 150, Рашевці — 50, Волковій — 40, Охмилові — 10, Пустовійтові — 100, Воїтівці — 50, на Бобрику — 100 дворів і т. д. На Торські озера поблизу Сіверського Дінця прибували «охочі люди» з Білгорода, Валуйок, Оскола, Їльця, Курська, Ливень, Воронежа. За селянами рухалися й феодали. Уже в 20—30-х роках XVII ст. майже всі землі південної частини Білгородського повіту (Донеччини) перебували у володінні поміщиків⁶³.

Частина українських переселенців оселялася в російських етнічних землях⁶⁴. Після придушення народного повстання 1637—1638 рр. переселення з України в межі Російської держави посилювалося. Реєстрові козаки, говорячи про утиски з боку панів, писали в одному з тогочасних документів, що їм немає іншого виходу, як переселитися в Росію, яка, за їх словами, вже багато «...товариства нашого прийняла, з жінками і дітьми осіли в Білгороді»⁶⁵. Переселенці стали активними поборниками ідеї дружби обох народів⁶⁶.

Царський уряд, зацікавлений у зміцненні оборони південних рубежів Російської держави, всіляко сприяв заселенню російськими та українськими переселенцями своєї південної «україни», як тоді офіційно називалася південно-східна територія Слобожанщини⁶⁷. В грамоті імператриці Єлизавети Петрівни (1743) Харківському полку про привілеї зазначалося, що слобожани в степах «...без регулярного учреждения... одними козацькими легкими компаніями» завжди успішно чинили відсіч ворогам і «...неприятеля никогда во внутрь российских городов не допускали»⁶⁸.

В обороні краю важливе місце належало фортецям, особливо фортецям першого розряду, які мають далеко вперед висунуті форти. Важливо також, писав Ф. Енгельс, щоб були «...фортеці відділені одна від одної...» невеликою відстанню, а також «...розміщені в надзвичайно зручній для оборони місцевості»⁶⁹. При спорудженні оборонних ліній на Слобожанщині будувалися засіки та надолби. Вони добре вписувалися у природні перешкоди — ліси, байраки, річки, болота.

У XVI—XVII ст. на південних та південно-східних кордонах Російської держави значний розвиток одержали так звані засічні лінії — система оборонних споруд для захисту від нападів татар. На шляху більш інтенсивних наскоків споруджувалися міста-фортеці, а ліси, де проходили засіки, називалися заповідними. Законом їх заборонялося знищувати і самовільно прокладати дороги. Засічна сторожа, що обороняла ці лінії, постійно збільшувалася і в другій половині XVI ст. уже нараховувала 30—35 тис. ратних людей. У 30-х роках XVII ст. південно-західні кордони Росії обороняли понад 40 міст, серед них такі, як Путивль, Севськ, Орел та ін.⁷⁰ Оборона краю в основному була покладена на козаків Сіверщини і Слобожанщини. Козаки, що жили в Сіверській Україні, були люди хоробрі, сильні, витривалі і вольові. Про них писали сучасники на початку XVII ст.: «Они же козаки зломысленны и коварливы и бесстрастны к смерти и непокорливы и к нуждам терпеливы»⁷¹.

В історії Сіверщини і Слобожанщини важливу роль відігравали тісні зв'язки цих територій з Доном. Постійний приплив населення на Дон в XVI ст. відбувався з Сіверської землі, Запорожжя і навіть з більш віддалених районів України⁷². Запорозький старшина А. Шафран у 1626 р. свідчив: «Живет де, он, Олеша, на Дону 18 лет; а иные его товарищи живут по 5-ти и 6-ти... А в Запорогах, де донских казаков так же много... они ходят на Дон, а з Дону казаки к ним, и живут сколько где хто хочет. А повелось де у них то з донскими казаки изстари, что меж себе сходятся и живут вместе в одних куренях»⁷³. Приплив українських

переселенців у область донських козаків був настільки значним, що самі донці визначали їх число «в Азове и на Дону» в 10 тис. чоловік. Основну частину населення Дону складали росіяни й українці, що знайшло своє відображення у складній і своєрідній етнографії Донської землі⁷⁴.

Етнодифузійні процеси, які відбувалися найбільш активно на російсько-українському прикордонні, мали місце також на рубежах етнічних територій українського народу з білоруським, польським, словацьким, угорським, молдавським народами.

Зростання населення. Збільшення кількості населення й міграційні процеси тісно пов'язані з соціальними умовами. К. Маркс писав, що: «...всякому історично особливому способу виробництва в дійсності властиві свої особливі закони народонаселення, які мають історичний характер»⁷⁵. На цю обставину звертав увагу також В. І. Ленін. Він наголошував: «Умови розмноження людини безпосередньо залежать від устрою різних соціальних організмів, і тому закон народорозселення треба вивчати для кожного такого організму окремо, а не «абстрактно», безвідносно до історично різних форм суспільного устрою»⁷⁶.

Українські землі мали певну специфіку в формуванні населення. Господарство нуклеарної сім'ї, тобто односімейне індивідуальне господарство, наприкінці XVI — на початку XVII ст. в прикордонних українських воєводствах, що перебували в той час перед загрозою постійних нападів турецько-татарських феодалів, не могло витримати економічної деформації та постійних людських втрат⁷⁷. Це було однією з важливих причин існування в той час селянських общин.

В інтересах панівного класу феодалів урядові кола ухвалили ряд заходів, які утруднювали або взагалі забороняли міграцію населення, особливо селянства. Уже в XIV ст. польським королівським урядом різко обмежувалася міграція населення, зокрема втечі селян. У королівських документах зазначалася й етнічна приналежність втікачів: «А же бо побѣгнет русин або руска, или во Львов, или чий або роба,— выдать его»⁷⁸.

Інколи на міграційні процеси впливали козацькі походи в різні райони українських земель. Так, в 1616 і 1619 рр. кілька тисяч козаків брали участь у міжусобній боротьбі феодалів на Закарпатті. Козаків активно підтримало місцеве українське населення. «Тільки того треба боятися, що до козаків прилучаться їх однодвірці і піддані Другета верховинські «русняки», які і без того ненавидять своїх панів»,— писав сучасник подій, угорський магнат⁷⁹. Цілком очевидно, що частина козаків могла залишитися на Закарпатті, а частина верховинців — піти з козаками на Подніпров'я. Поряд з соціальним моментом, що відігравав вирішальну роль у цих процесах, певне значення мало також усвідомлення етнічної спільності українським народом.

За доби феодалізму на всіх українських землях відбувалося зростання кількості населення. Його динаміка мала такий вигляд: з 3,2 млн чоловік в 1300 р. до 5,3 млн чоловік в 1650 р. (в тому числі, в 1300 р.— 3200 тис. чоловік, 1400 р.— 3700, 1500 р.— 4400, 1550 р.— 4900, 1600 р.— 5200, 1650 р.— 5300 тис. чоловік)⁸⁰.

Зростання населення було нерівномірним в різних районах України. Найбільш інтенсивно відбувалось воно в центрі України — на Подніпров'ї. На середину XVII ст. Київщина мала вже приблизно 1400 тис. чоловік. В цілому на Подніпров'ї (Київське і Чернігівське воєводства) мешкало близько 1750 тис. чоловік, тобто 10—12 чоловік на кв. км⁸¹.

На середину XVII ст. населення Слобідської України зросло до 50 тис. чоловік. Окремі дослідники вважають, що на Волині в першій

половині XVII ст. проживало приблизно 900 тис. чоловік, а кожна селянська сім'я складалася не менше як з восьми осіб. У 1629 р. в Подільському воєводстві жило 347,3 тис. чоловік. Зокрема, в 72 містах і містечках нараховувалося 19 687 будинків і 118,1 тис. чоловік, в 902 селах — 38 208 будинків і 229,2 тис. мешканців. Протягом першої половини XVII ст. в Подільському воєводстві виникло ще 315 нових поселень. Населення Галичини протягом XIII—XV ст. зросло з 568,9 тис. до 1 млн 85 тис. чоловік. Неухильно збільшувалася кількість населення на Закарпатті, наприкінці XV — на початку XVI ст. нараховувалося 150—200 тис. чоловік, а в середині XVII ст. — уже приблизно 300 тис. чоловік. В XIV—XV ст. заселялись передгір'я Карпат, а також гірські райони буковинських Карпат. У Північній Буковині в середині XVII ст. мешкало не менше 50 тис. чоловік⁸².

На українських землях, крім автохтонного українського населення, проживали також представники інших етносів. Адже в Східній Європі, наголошував В. І. Ленін, так і не склалося «жодної держави з чистим національним складом»⁸³. У містах України напереродні визвольної війни проживали представники 21 народності. В кількісному відношенні серед них переважали вихідці із слов'янських країн — Росії, Білорусії, Польщі, Чехії, Сербії, Болгарії та ін.⁸⁴

Найтісніші взаємовідносини існували між східнослов'янськими народами. Російська, українська і білоруська народності постійно підтримували широкі міжетнічні зв'язки, які охоплювали різні сфери життя. В українські міста й села нескінченним потоком тягнулися селяни-втікачі з Росії й Білорусії. Вони разом з українськими селянами-втікачами поповнювали міські стани населення, займалися ремеслом, промислами, торгівлею. Ще в першій половині XVI ст. у всіх українських землях постійно жили вихідці з Росії⁸⁵. «Реєстра всього Війська Запорозького» 1649 р. свідчить, що чимало росіян і білорусів оселилися в Ніжині, Чернігові, Києві, Кропивні та інших містах і містечках⁸⁶. Особливо це явище характерне для Подніпров'я та Лівобережжя⁸⁷. Росіяни й білоруси поступово зливалися з українським етнічним елементом, часто залишаючи за собою тільки попередні прізвища. Такий же процес відбувався й з представниками українського етносу на території Росії та Білорусії.

В містах України, хоч і не в значній кількості (на Подніпров'ї лише поодинокі) проживали також представники сусідніх країн. В Києві та на Київщині мешкали переселенці з Молдавії і Волощини, Польщі, Литви, Угорщини, Німеччини. В містах і містечках Кропив'янщини, наприклад, жили представники польського, литовського, сербського, молдавського етносів⁸⁸. В галицьких, подільських, волинських, буковинських, закарпатських містах і містечках поряд з автохтонним українським населенням мешкали також молдавани, волохи, поляки, угорці, чехи, словаки, татари, турки, вірмени, євреї, цигани, німці та ін. Контакти корінного українського етносу з іноетнічним населенням, особливо з представниками трудящих, справляли певний вплив на етносоціальні процеси.

З часу Люблінської унії 1569 р. на українських землях, в тому числі й на Подніпров'ї, постійно зростала кількість представників польського народу, зокрема шляхтичів і військових. Про кількість польських жовнірів у містах і містечках Подніпров'я свідчить, наприклад, такий факт: у 1630 р. лише в Києві і містах Київського повіту перебувало близько 6 тис. польських жовнірів⁸⁹.

У містах Закарпаття, Галичини, Поділля, Волині, Київщини, Полісся і навіть Лівобережжя в XVI—XVII ст. постійно жили вірменські

переселенці⁹⁰. Вони знаходили на Україні притулок від постійної загрози турецьких феодалів-завойовників.

Після руйнівного ординського нашествия на Закарпатті багато земель було зайнято угорськими колоністами. Друга значно більша хвиля переселень угорців на Закарпаття відноситься до XVI—XVII ст., тобто до часу захоплення Угорщини султанською Туреччиною. Рятуючись від свавілля турецьких феодалів, багато угорських селян тікало у віддалені області, зокрема на Закарпаття. В XII—XIII ст. розпочалася німецька колонізація цього регіону. В основному колоністи селилися в містах⁹¹.

Неоднорідним в етнічному відношенні було населення Північної Буковини. Основну його масу складали українці, які засновували нові міста і села, розвивали різні галузі господарства. Разом з тим деяку частину населення становили представники інших етносів, зокрема молдавани, волохи, турки, вірмени, євреї. Одночасно українські села вклинювалися далеко на південь, аж до половини Яеської і Сучавської волостей. З початку XVI ст. і пізніше відбувається міграція молдавського населення на лівобережжя Дністра. Молдавани часто селилися в середовищі українського етносу⁹².

Демографічні процеси в епоху феодалізму ускладнювалися періодичними стихійними лихами, а також постійними війнами. Найбільш грізна епідемія чуми в історії людства була в XIV ст. Вона охопила тоді всю Європу і тривала протягом 40—90-х років. За далеко неповними даними, «чорна смерть», як тоді називали чуму, скосила лише в Європі від 14 до 25 млн чоловік. Тільки через 110—120 років кількість населення досягла попереднього рівня. Зокрема, причорноморські степи повністю обезлюдніли. Велика смертність спостерігалася в Києві, Чернігові та інших містах. У Глухові не залишилося жодної людини («вси изомроша»). Спустошлива епідемія охопила Русь, в тому числі й Україну, у 1419—1420 рр. До хвороби приєднався страшний голод, який у 1422 р. знову повторився. В XVI ст. мали місце також спалахи епідемій (1510, 1557, 1580, 1593).

Величезні людські втрати приносили війни. Протягом XVII ст. загальна кількість жертв у всій Європі лише серед військових перевищила 3 млн чоловік⁹⁴. Систематичні хижацькі руйнівні напади турецько-татарських феодалів на українські й російські землі, масове знищення мирних жителів та угін в неволю бранців також стримували кількісне зростання населення. Проте, незважаючи на несприятливі умови, чисельність населення України поступово зростала.

Назви етнічної території та населення України. Утворення і розвиток феодальних народностей тісно зв'язані з етнічною назвою території, на якій формується народ і його етнічна самоназва. Назва «Україна» слов'янського походження. Етимологія цього терміна визначена і походить від загальнослов'янського слова «край» у значенні земля, країна, край, район, область. В українській мові слово «Україна» протягом XV—XVII ст. поступово трансформувалося з визначення краю — країни — землі до назви етнічної території українського народу⁹⁵. Вперше назва «Україна» зустрічається в Іпатіївському літописі під 1187 р. стосовно частини території Середнього Подніпров'я — Переяславської землі. Говорячи про смерть в Переяславі князя Володимира Глібовича, що багато зробив для організації захисту краю від кочівників-половців, літописець, очевидно, переказуючи пісню дружинників, записав: «И плакашася по немь вси Переяславци: бѣ бо любя дружину и злата не сбирашеть, имѣннѣя не щадяшеть, но даяшеть дружинѣ; бѣ бо князь добр и крѣпокъ на рати, и мужьствомъ крѣпокъ показаяси, и всякими добродетель-

ми наполненъ, о немже Украина много постана»⁹⁶. Під 1189 р. ця назва згадується стосовно Галицького князівства. Князь Ростислав, писав літописець, прибув «ко україне Галичккой». У 1213 р. літописець вживає назву «всю Украину» щодо Західної Волині, тобто споконвічної східнослов'янської землі — «Червенських міст»⁹⁷. З XVI ст. в українському фольклорі і офіційних документах (зокрема, у відомій збірці документів Великого князівства Литовського — Литовській метриці) назви «Україна» і «Вкраїна» вживалися у розумінні «край», «країна», «земля», а не «окраїна»⁹⁸. Малась на увазі українська етнічна територія.

В XIII ст., незважаючи на те що уже не існувало політичної єдності на Русі, назва «Русь» ще поширювалась на всі східнослов'янські землі⁹⁹. В складних соціально-економічних і політичних умовах відбувалося формування трьох братніх східнослов'янських народностей — російської, української і білоруської. Воно одночасно супроводжувалося спорадичним вживанням і поступовим закріпленням за територіями кожної з них поряд з давнім терміном «Русь» самостійних назв: «Велика Русь», «Україна», «Білорусія»¹⁰⁰.

З XIV ст. з'являється також назва «Мала Русь» («Малая Русь»). Нею спочатку називалася Галицько-Волинська земля, а пізніше (з рубежа XIV—XV ст.) й Середнє Подніпров'я. Ця назва вживалася, головним чином, у російських офіційних документах, а також в літературі¹⁰¹. Поступово за територією російського народу закріплюється назва «Велика Русь», а за українськими землями (як офіційна назва в Російській державі) — «Мала Русь». Цікаво, що до кінця XIV ст. Київ включався в територію «Великої Русі» як «головний город всієї Русі»¹⁰².

В XVI—XVII ст. назва «Україна» поширилася на всі землі, заселені українцями, від Карпат до кордонів Російської держави. Ця самоназва поступово охопила всю етнічну територію: Київщину, Переяславщину, Чернігово-Сіверщину, Слобожанщину, Запорожжя, Волинь, Поділля, Галичину, Північну Буковину, Закарпаття¹⁰³. Назва «Україна» ставала все популярнішою в усій народній творчості, важливу роль в чому відіграли кобзарі. А в XVI ст. українську народну думу «Duma ukraїnna» уже широко використовують у своїй творчості польські поети¹⁰⁴.

У польсько-литовських документах термін «Україна» з XVI ст. вживався стосовно більшої частини етнічної території українських земель в складі Королівства Польського і Великого князівства Литовського (з 1569 р. — Речі Посполитої). В постанові сейму Речі Посполитої від 1580 р. про розмах антифеодальних народних виступів зазначалось, що ці рухи охопили «Україну Руську (Галичину, Київську, Волинську, Подільську, Брацлавську)»¹⁰⁵. А відомий французький інженер і вчений Г. Боплан називав Україною територію, що простягалася від «Московії до Трансільванії». До речі, на загальній карті «Україна» Г. Боплан також подав українську етнічну територію першої половини XVII ст. від Чернігово-Сіверщини до Покуття включно¹⁰⁶. Від етнотопоніма «Україна» за корінним населенням, що заселяло цей масив східнослов'янських земель — від Закарпаття до Слобожанщини і від Полісся до Запорожжя та Нижнього Придунав'я, — поступово закріпився етнонім «українці».

В силу історичних умов центром формування і консолідації українського етносу стало Середнє Подніпров'я — Київщина, Переяславщина і Чернігово-Сіверщина. Саме тут утворилося етнічне ядро, до якого тяжіло населення інших українських земель. Ця територія поступово набувала провідного значення в суспільно-політичному та культурному і духовному житті, а також у боротьбі українського народу проти соціального гніту та іноземних загарбників¹⁰⁷. Етнодиференціюючий процес, що охопив

населення Подніпров'я з його численним козацтвом і Запорозькою Січчю, сприяв формуванню етнічної самосвідомості, розвитку мови, культури і утвердження тут назви «українці» і «український народ»¹⁰⁸. Відносна єдність української національної території, незважаючи на перебування окремих частин України в складі різних феодальних держав, в свою чергу справила позитивний вплив на етнічний розвиток. Крім того, у XVII ст. жителі України, усвідомлюючи свою соціальну та етнічну приналежність, називали себе ще й «козаками». Ця назва закріпилася за населенням більшої частини етнічної території українського народу. Про це писав ще в середині XVII ст. французький дипломат П'єр Шевальє: «Мешканці України, які сьогодні всі називаються козаками і які з гордістю носять це ім'я, мають гарну постать, бадьорі, міцні... і не здатні терпіти ярма, невтомні, сміливі й хоробрі...»¹⁰⁹.

Територія національного ядра народності і нації, як правило, не мала етнічно-локальної назви. Вона переважно збігалася з основною назвою всього етносу. Отже, назва національного ядра ставала загальноетнічним ім'ям народу і етнічної території. Одночасно з самоназвою «українці» населення центральної частини України — Середнього Подніпров'я в XVI—XVII ст. називалося також «черкасами».

Поряд з етнічними спільностями співіснують і відіграють не менш важливу роль етнокультурні, етнолінгвістичні, етносоціальні, етнорелігійні, етнічно-локальні та інші спільності. Кордони їх не збігаються один з одним¹¹⁰. Очевидно, на Україні до етнічно-локальних спільностей, або субетносів, відносилися в той час, крім бойків, лемків і гуцулів, також поліщуки, а можливо, й севрюки та слобожани.

В епоху панування феодального натурального господарства, відсталої техніки, слабкого суспільного поділу праці, при існуванні митних кордонів, іноземного панування тісна економічна спільність етносу скласти не могла, хоч окремі її елементи й виникали. За таких умов окремі територіально-етнографічні групи українців мали деякі відмінності в мові, побуті, культурі¹¹¹. В XVI—XVII ст. на Україні існував ряд етнічно-локальних районів з деякою етнографічною відмінністю.

В крайній західній частині української етнічної території, поряд з Головним Карпатським хребтом, знаходився один з таких районів України — Бойківщина, населений українськими горянами-бойками. Його корінне населення мало деякі відмінності лінгвістичного та побутового характеру від жителів сусідніх районів. Межі Бойківщини окреслювалися на сході р. Лімниця, на заході — верхів'ями р. Сан, на півночі — передгір'ями Карпат (південніше р. Дністер), на півдні — Полонинським хребтом між верхів'ями річок Уж і Тарасва на Закарпатті. Етнічна дифузія постійно відбувалася і в сусідні райони, в тому числі й на молдавські землі, де в 1489 р. зафіксовано село з назвою «Бойковци»¹¹².

Лемківщина заселена українськими лемками, що мали також етнолінгвістичні та побутові особливості. Лемківщина розташована на північних та південних схилах Бескидів Українських Карпат і на сході долин річок Уж, Ослан і Лаборець, на заході — р. Попрад. Лемківські села, засновані головним чином у XVI ст., розташовані переважно в гірських долинах, тягнулися вздовж вузьких незаливних терас по берегах гірських річок¹¹³. Історична доля і матеріальне становище лемків були особливо тяжкими, що призводило до масового їх вимирання.

Найбільший етнічно-локальний район Прикарпаття — Гуцульщина, заселена українцями — горянами-гуцулами. Вона охоплює південно-західні гірські райони Українських Карпат, Галичини, південно-західну частину Північної Буковини та південно-східну частину Закарпаття. Ця етнічно-

локальна територія з її етнічними особливостями місцевого українського населення почала формуватися, очевидно, в XVI—XVII ст. Край був освоєний місцевим українським населенням. Назву «гуцул» етнічно-локальної групи населення цього краю виявлено в XVI ст.¹¹⁴

В минулому серед українців були відомі й інші порівняно нечисленні етнографічні групи. Поступово проявлялася тенденція до зменшення кількості таких груп і їх зникнення. Більшість з них (такі, як ополяни, ністров'яни, сотаки, підгор'яни на Прикарпатті) являли собою не етнічні спільності, а локальні групи.

В XIV—XVI ст. Закарпаття виступало під назвою «Краина», «Крайна», а місцевих жителів — українців називали часом «крайниками». Пам'ятки XVII ст. фіксують назву «Україна» уже й стосовно Закарпаття. Багато рис місцевого життя, що дуже нагадують аналогічні явища в інших українських землях, формувалися тут також в єдиному етноісторичному процесі¹¹⁵.

Населена автохтонним східнослов'янським населенням Північна Буковина (сучасна Чернівецька область УРСР) входила до складу Давньоруської держави, а згодом Галицько-Волинського князівства. В середині XIV ст. ця земля потрапила під владу Молдавського князівства. Місцеве населення краю, хоч і мало певні етнічно-локальні особливості, завдяки політичним та природно-географічним умовам ніколи не поривало зв'язків з усіма українськими землями. Тут також відбувався процес формування єдиної української народності.

Волинь, що знаходиться на північному заході України, в той період входила до складу Волинського воєводства. Край був споконвічно заселений автохтонним східнослов'янським населенням, що завжди називало себе волинянами. Звідси відбувався постійний вплив людності в інші українські землі.

Поділля входило до складу Подільського і Брацлавського воєводств. Поділля — одну з найбагатших і найчарівніших земель України, населяло автохтонне населення, що називало себе подолянами (подоляками) й мало певні етнічно-локальні особливості.

Етнічно-локальний район північного Лівобережжя — Сіверщина (Чернігово-Сіверщина або Сіверська земля) заселений в основному севрюками, або сівер'янами — нащадками східнослов'янського племені сівер'ян. В XV — першій половині XVII ст. цей край ще називався Сіверською землею, а її населення — севрюками¹³⁶. Про місцеве населення краю сучасники писали, що в «...Северских и Украинных городах севрюки люди простые»¹¹⁷. Чернігово-Сіверщина в XVI — на початку XVII ст. була південно-західною околицею Російської централізованої держави. В цей час все частіше її називають Сіверською Україною. Процес формування і розвитку єдиної української народності охопив і цей край.

Слобідська Україна, або Слобожанщина, що перебувала в складі Російської держави, в XVI—XVII ст. охоплювала територію межиріччя Сейму, Бахмутки, Айдару, Сіверського Дінця. Разом з тим уже з XVI ст. назва «Україна» згадується в російських джерелах, в офіційних документах і стосовно східних українських етнічних земель, що входили до складу Російської держави, зокрема Слобожанщини, в тому числі Путивльщини¹¹⁸. Очевидно, відбувалося поєднання й злиття значень «окраїна» й «країна», що згодом трансформувалося в етнічно-локальний термін «Слобідська Україна».

У Західній Європі уже в XV — першій половині XVII ст. українці були відомі не тільки як окремий народ зі своєю етнічною територією, мовою, побутом, а також з поділом всього населення на ряд етнографіч-

них або етнічно-локальних груп — волинян, подолян та ін.¹¹⁹ Крім цих, існували й інші етнічні назви — батюки, буковинці, верховинці, галичани, карпаторуси, ополяни, орос(ак)и, підгірці, пінчуки, поліщуки, польовики, райки, роксолани, русини (руснаки), рустени (книжна назва), слобожани, степовики, тавричани, угроруси, червоноруси, чорноморці¹²⁰. Слід зазначити, що в Російській державі XVI—XVII ст. був відомий і широко вживаний термін «черкаси», рівнозначний етноніму «українці». Цей термін широко застосовувався (в основному щодо українців Подніпров'я) не лише в офіційних документах, а й в літературі та усній народній творчості російського народу.

Таким чином, протягом другої половини XIII — першої половини XVII ст. в основному сформувалася українська етнічна територія на південно-західних землях Київської Русі, споконвічно заселених автохтонним східнослов'янським населенням. Формування етнічної території України відбувалося в умовах гострої безперервної боротьби народних мас з іноземними феодалами-агресорами, що захоплювали й розчленовували українські землі. За цей час, незважаючи на цілий ряд несприятливих умов, населення України майже подвоїлося. За етнічною територією остаточно закріплюється назва «Україна», а за населенням — етнічна самоназва «українці».

2. ТЕРИТОРІЯ Й НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Зміни в природно-географічному середовищі. Вплив людини на природу проявлявся в різних регіонах України неоднаково. Найсильнішим він був на Лівобережній та Слобідській Україні й характеризувався скороченням лісових масивів і розширенням площ орних земель. Особливо інтенсивно ці процеси відбувалися в Київському, Ніжинському, Чернігівському, Стародубському, Охтирському, Харківському та деяких інших полках. Багато деревини йшло на житлове будівництво, виробництво поташу, попелу, скла, селітри тощо. Хижацьке винищення лісів набрало такого широкого розмаху, що царський уряд наприкінці XVII — на початку XVIII ст. почав вживати заходи для його обмеження. Виробнича діяльність людей впливала на географічне середовище, що відповідним чином змінювало кліматичні умови і тваринний світ.

Незважаючи на певне зменшення, лісові масиви продовжували займати значну територію України, насамперед у північних районах Слобожанщини, Лівобережжя і Правобережжя, а також на західноукраїнських, закарпатських і північнобуковинських землях. Ліси простягалися до Середнього Подніпров'я, росли на берегах Дніпра, охоплювали значні площі невеликих степових річок Орель, Вовча, Саксагань, Інгулець, Інгул і Південний Буг. Так званий Великий луг (Запорозька Січ і територія навколо неї) був укритий багаторічними травами, чагарником і деревами. У лісах між Доном і Дніпром переважали в основному дуб, липа, клен, осика, сосна. Далі на захід росли грабово-дубові, букові та грабово-букові ліси.

Географічне середовище, сонячна радіація та атмосферні явища справляли визначальний вплив на формування клімату. В цілому він залишався помірно континентальним, у Криму — субтропічним, а в гірських районах Карпат нестійким. Кліматичні умови на території України, як і Східної Європи в цілому, відзначалися зниженням температури повітря, збільшенням кількості сніжних холодних зим і підвищенням

зволоженості землі. Наприклад, зима 1677 р. була настільки холодною і тривалою, що завдала великих збитків селянським господарствам. Протягом другої половини XVII ст. на території Руської рівнини зафіксовано 19 таких зим, 14 років з сильними зливами та повенями ¹²¹.

При загальній підвищеній зволоженості земель досить часто траплялись засухи. Зокрема, сильними вони були в окремих районах на початку 50-х років. Літо 1680 р. видалось настільки жарким, що «повисихали води и трави посохли, с которой сухоти робацтво умножилось, и позедавши капусти та боб, горохи, коноплі повиедали и гречку, з ниви на ниву стадом ходили» ¹²². Спека тривала і восени. Посіяні в суху землю озимі не зійшли, внаслідок чого в різних місцях України спалахнув голод. У другій половині XVII ст. на території Руської рівнини зафіксовано 12 великих голодовок, під час яких померло багато людей ¹²³.

Становище народу погіршувалося і через епідемії, мор худоби і напади сарани. Від епідемії чуми на Західній Україні в 1648 р. померло тисячі місцевих жителів, а також селян і козаків повстанського війська під Львовом. «Повальний» мор худоби мав місце в 1651 р. не тільки на українських, а й на польських землях ¹²⁴. Широкого розмаху набула епідемія чуми в 1652 р., коли від неї загинуло у Києво-Печерському монастирі 300 з 500 монахів, багато селян, міщан і козаків Києва, навколишніх сіл, а також жителів Корсунського полку. Подібна епідемія охопила в 1690 р. північні паланки Запорозжя і прилеглі землі Лівобережної України. Запобіжні заходи хоч і стримували поширення епідемії на нові райони, але не могли ліквідувати причин їх виникнення.

Фактично безсилою залишалася людина і перед нападами сарани та інших шкідників. Влітку 1686 р. черв'яки, як писав Самовидець, «стадами ходили по дорозі и в город, в брами, и из города стадами ишли на огороди» ¹²⁵ і знищили посіви конопель. У серпні 1689 р. сарана поїла посіви і траву на шляху свого перельоту від р. Сіверський Донець до Волині. В наступному році одна її зграя знищила рослинність на території Слобожанщини, Полтавського, Переяславського та Київського полків, Правобережжя, Волині, частково Польщі й Литви. Інша — опустилась в Ніжинському, Чернігівському і Стародубському полках та в Комарицькій волості Росії. Сарана «збоже и усю ярину постравила, и жита, которіе застала непожатіє, усе поела, и так учинила дорожнечу у збожжю: жито стало осмачка по золотих три и овес в той же цені, которого и мало било у Сівери, але з України доставали. И от того смроду саранчі коні хоріли и издыхали и всякое бидло, бо с травою и саранчу пожирали, же и мясо їх смерділо саранчею — и кури и гуси» ¹²⁶. Нашестя сарани на українські землі продовжувалися і в наступні роки. Це тільки частина стихійних лих, яких зазнавало населення України в другій половині XVII ст., насправді їх було значно більше. Неприятливі погодні умови, епідемії та мори негативно позначалися насамперед на становищі незаможних селян, козаків і міщан.

Вплив визвольної війни на територіальну спільність народності. Визвольна війна 1648—1654 рр. продемонструвала нестримне прагнення українського народу до визволення всіх своїх етнічних земель і створення власної незалежної держави. Це відповідало об'єктивному характеру етносоціальних процесів народності, яка досягла вищого рівня розвитку. Переяславська рада 1654 р. проголосила рішення про об'єднання з Росією всієї України як єдиної територіальної спільності. На початок лютого 1654 р. до складу Росії фактично входили Слобожанщина, Лівобережжя, Запорозжя, Київщина, Брацлавщина, Поділля і частково Волинь. Решта українських земель залишилася під владою Речі Посполитої, Туреччини

та інших держав, що становило серйозну перешкоду консолідації народності.

Спираючись на матеріальні й людські ресурси об'єднаних у складі Росії земель, український народ почав рішучу боротьбу за визволення Галичини, Закарпаття і Північної Буковини. Цього вимагали інтереси народності, яка у ході війни знищила перепони, що стримували її дальший розвиток, і усвідомлення субетносами різних українських земель своєї належності до українського народу. Ця боротьба знаходила підтримку селян і міщан західноукраїнських земель. У прагненні до єдності народні маси України користувалися підтримкою Російської держави, зацікавленої в розширенні своєї території.

Протягом березня 1654 — січня 1655 рр. лівобережні козаки, російські солдати і місцеве населення відбили спробу шляхетської Польщі відірвати Брацлавщину, Поділля і Київщину від Лівобережної України, Слобожанщини і Запорозжя. Перегрупувавши сили, російські та українські війська влітку 1655 р. почали наступ у західному напрямі¹²⁷. Місцеве населення радісно зустрічало визволителів і подавало їм всіляку допомогу — повідомляло про чисельність і розташування ворожих військ, постачало продовольство і фураж, об'єднувалося в повстанські загони і громило маєтки феодалів. На осінь 1655 р. головні сили польсько-шляхетської армії були розгромлені й відтиснуті в межі етнічних польських земель. У результаті успішного визвольного походу російських ратних людей і українських козацьких полків (1655) територіальна єдність більшості українських земель була відновлена. Під владою Туреччини і Угорщини залишались тільки Північна Буковина і Закарпаття.

На перешкоді дальшої консолідації українських земель стали загарбницькі устремління шведського уряду. Захопивши значну частину території Польщі, шведський король Карл Густав виношував плани розчленування етнічних українських земель. Щоб привернути на свій бік польських магнатів і шляхту, він визнав населену українцями Західну Україну складовою частиною польської корони і в жовтні 1655 р. поставив перед Б. Хмельницьким вимогу вивести з неї козацькі полки. При цьому шведський король передбачав передати Львівщину, Покуття і частину Поділля князю Трансильванії Ю. Ракоці, а Белзьку, Саноцьку і Холмську землі залишити під владою Швеції¹²⁸. Наміри Карла Густава розходилися з планами Б. Хмельницького, який прагнув до визволення й об'єднання всіх українських земель.

На пропозицію російського уряду про визначення кордону між Україною і Річчю Посполитою Б. Хмельницький у 1656 р. дав відповідь, яка враховувала історичне минуле не тільки українського, а й інших народів. У ній він описав багаторічну, криваву боротьбу місцевого населення проти іноземних поневолювачів, злидні та горе, що випали на його долю. За основу визначення сучасної йому етнічної території України гетьман брав заселеність її українцями. З цього приводу він наголошував, що Волинь і Західну Україну здавна населяв «народ православний» (український. — *Авт.*), який зазнавав постійних переслідувань і національних утисків. У випадку залишення цього населення у складі Речі Посполитої, продовжував гетьман, шляхта і ксьондзи повністю його покатоличать і асимілюють. Далі Б. Хмельницький писав, що західноукраїнські землі здавна перебували під владою «княжат руських» і пропонував установити кордон між Україною і Річчю Посполитою «по венгерские границы», тобто по межі земель, переважну більшість населення яких становили українці¹²⁹. Зміцненню територіальної спільності народності перешкодила смерть Б. Хмельницького.

Підписаний Ю. Хмельницьким у 1660 р. Слободищенський трактат ліквідував завоювання українського народу і передбачав передачу України польським магнатам і шляхті. Річ Посполита знову загарбала Волинь, Поділля і Київщину. Її війська з допомогою загонів кримського хана на початку 60-х років почали наступ на Лівобережжя¹³⁰. Але, наштовхнувшись на сильний опір українських і російських частин, уряд Речі Посполитої припинив спроби відірвати Лівобережжя і Запорожжя від Росії силою зброї і почав переговори про мирне врегулювання питання. Згідно з умовами Андрусівського перемир'я (1667) Україна вперше офіційно ділилась по Дніпру на Лівобережню і Правобережню, що викликало невдоволення різних кіл українського народу. Лівобережна Україна залишалася в складі Росії, а Правобережна — відходила до Польщі. Київ на два роки передавався Росії, але заходи російської дипломатії дозволили залишити його у складі Росії назавжди. Запорожжя формально перебувало під владою обох держав, фактично ж Січ не визнавала влади Речі Посполитої¹³¹.

У розчленуванні й загарбанні українських земель активну участь брала і султанська Туреччина. Влітку 1672 р. турецькі війська розгромили польсько-шляхетську армію на Поділлі й захопили сильну фортецю Кам'янець-Подільський. За Бучацьким договором 1672 р. до Туреччини відійшло Поділля, її союзнику П. Дорошенку дісталися Брацлавщина і Південна Київщина, шляхетській Польщі — Північна Київщина, Волинь і Галичина.

Не порушуючи умов Андрусівського перемир'я, російський уряд почав боротьбу за визволення Південної Київщини і Поділля та об'єднання їх з Росією. На початку 1674 р. лівобережні українські та російські полки перейшли Дніпро і почали воєнні дії проти військ правобережного гетьмана П. Дорошенка. Правобережні козаки, селяни і міщани підтримали визволителів і разом з ними розгромили загопи турецьких і кримських феодалів. Десять правобережних полків — Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Корсунський, Паволоцький, Подільський, Торговицький, Уманський і Черкаський — знову об'єдналися з Лівобережжям¹³². Так здійснилася мрія населення Правобережної України про об'єднання з лівобережним населенням в одній державі.

Не бажаючи миритися з втратою українських земель, турецький уряд у 1677 і 1678 рр. з допомогою військової сили намагався захопити Україну. В двох Чигиринських походах турецька армія зазнала поразки і мусила відступити. За умовами Бахчисарайського мирного договору 1681 р. Туреччина і Кримське ханство визнавали об'єднання Лівобережної України, правобережних міст Києва, Василькова, Дідівщини, Стайок, Трипілья і навколишніх земель з Росією, а також її владу над Запорожжям. Так обидва народи п'ядь за п'яддю у жорстокій боротьбі визволяли від загарбників українську землю, добивались її територіальної спільності. Проте Південна Київщина, Брацлавщина і Поділля залишалися під владою Туреччини. Обидві сторони зобов'язалися не заселяти землі між Південним Бугом і Дністром¹³³.

У цих складних умовах серед народу продовжувала жити ідея необхідності визволення захоплених іноземними феодалами українських земель. В 1685 р. гетьманське управління Лівобережної України запропонувало російському урядові прийняти до складу Росії Правобережжя і Західну Україну. Головною підставою для цього воно, як раніше і Б. Хмельницький, вбачало в тому, що територія між Дніпром і Дністром здавна належала руським князям, входила в «Российскую страну природную свою отчизну»¹³⁴. Серед таких земель називалися заселені українцями

Волинь, Підгороддя, Поділля, Червона Русь з Галичем, Львовом та іншими містами. Тобто мова йшла про більшість етнічних українських земель, територія яких раніше входила до складу Давньоруської держави. При цьому особливий наголос робився на багатовікову боротьбу українського народу проти загарбників, на те, що на Переяславській раді «волею народу малоросійського» з Росією була об'єднана вся Україна. Гетьманське управління наполягало на тому, щоб населення правобережних земель прийняти до Росії разом з землями тому, що «когда тогобочной стороны в сегобочной станутся включены тогда многие тогобочные как войсковые, так и посполитые люди старинные малоросійские обыватели прихилитися сюда до нас не могут мати заволного прожития за теснотою земли»¹³⁵. Пропозиції гетьманського управління були відхилені царським урядом.

Наростаюча боротьба правобережного і західноукраїнського населення за визволення своїх земель і загострення відносин з Туреччиною змусили Річ Посполиту в 1686 р. підписати з Росією «Трактат про вічний мир». До Росії на Правобережжі разом з Києвом відходили землі по р. Ірпінь, міста Васильків, Трипілля, Стайки. Уряд шляхетської Польщі відмовлявся від претензій на Запорожжя і визнавав його належність до Росії. Але інші українські землі відривалися від територіального ядра народності і залишалися під владою загарбників: Північна Київщина, Волинь і Західна Україна — шляхетської Польщі; Поділля — султанської Туреччини; Південна Київщина і Брацлавщина оголошувались нейтральною зоною¹³⁶.

Розчленовуючи українські землі, «вічний мир» тим самим гальмував консолідаційні процеси всередині української народності. Разом з тим він відкривав перед Росією і Україною можливість у союзі з Польщею, Австрією, а потім і Венецією завдати нищівного удару по Туреччині та Кримському ханству і таким чином забезпечити безпеку своїх етнічних південних земель.

З другої половини 80-х років російський уряд змінив зовнішньополітичний курс і приступив до вирішення проблеми виходу до Чорного моря. В цих планах важливе місце відводилося об'єднаним у складі Росії Слобожанщині, Лівобережжю та Запорожжю. Вони виступали як плацдарм наступу на південь. У результаті Кримських (1687 і 1689) і Азово-Дніпровських (1695—1696) походів російських і українських військ влада кримського хана на північних причорноморських землях дещо ослабла — були зруйновані татарські фортеці на пониззі Дніпра, українське населення одержало право займатись господарською діяльністю на землях південніше Запорожжя¹³⁷. Проте за умовами Константинопольського мирного договору з Туреччиною 1700 р. Росія зобов'язувалася ліквідувати збудовані в попередні роки фортеці на Дніпрі і не заселяти територію між Запорожжям і Очаковим. Південна Київщина, Брацлавщина і Поділля згідно з рішеннями Карловицького конгресу 1698—1699 рр. переходили до шляхетської Польщі.

Після об'єднання України з Росією українські землі продовжували часто називатися «Малою Руссю». Такий термін вживали у листуванні російський уряд, гетьманське управління, духовенство і міщани. Поява нової назви відбилася і в титулі царя. Вживання терміну «Мала Русь» підкреслювало належність українських земель до земель давньоруських, де він і з'явився понад три століття тому. Разом з тим продовжувала побутувати і назва «Україна». Так називалися українські землі в статтях козацької старшини, поданих на розгляд царського уряду в березні 1654 р., листах Б. Хмельницького, а також І. Брюховецького від 11 листопада 1663 р., 1 листопада, 16, 27 грудня 1664 р., 21 січня і 2 березня 1665 р.

і т. д. Таку назву вживали у 1664 р. І. Сербин, що перейшов на службу до лівобережного гетьмана, в 1665 р.— розвідник з Львова, козак з Білої Церкви М. Оксак, київський полковник В. Дворецький, а також усі літописці. Поділ України на Лівобережну та Правобережну відбився в назвах «сегобочная», «тогочная» або «заднепровская» Україна.

Міграція населення на Лівобережжя, Слобожанщину і Запорозжя. У другій половині XVII ст. кордони української державності були нестійкими і не збігалися з етнічним розселенням українців. Окремі етнічні групи народності потрапили під владу іноземних феодалів, що не могло не позначитися і на етнічних процесах в їх середовищі. Тільки населення Лівобережжя, Запорозжя і Слобожанщини у роки війни завоювало ширші можливості для етногенезу, ніж населення інших земель. На українських землях розташовувалося етнічне ядро народності, яке перетворилося в центр притягання для українців Правобережної і Західної України, Північної Буковини та Закарпаття.

Щоб позбутися тяжкого феодално-кріпосницького гніту, національно-релігійних утисків і переслідувань, а також руйнівних наслідків майже безперервних воєнних дій частина населення цих регіонів мігрувала на землі, що перебували у складі Росії. В перші повоєнні роки переселенці активно заселяли територію Ніжинського, Чернігівського і Стародубського полків, а з 60-х років і інші райони Лівобережжя. Масове переселення з Правобережжя на Лівобережжя активізувалося в 70-х роках, коли польсько-шляхетські й татарські війська спустошили правобережні землі. «Остаток народа в городах и поветах тамошних,— відзначав літописець С. Величко,— на сюю Днепра сторону перебирался и где улюбя, по разных сегобочных полках украинно-малороссийских для житія своего избирал и заседал месца; ...и вся сегобочная Украина, пред тем малолюдствовавшая, от того времени тогочными людьми украинскими наполнилася и умножилася»¹³⁸. На лівий берег Дніпра переселилися тисячі жителів Корсунського, Канівського, Уманського, Брацлавського, Торговицького, Павлоцького та інших правобережних полків¹³⁹. Тільки наприкінці 70-х років на Лівобережжі зібралось 20 тис. сімей з Правобережжя¹⁴⁰. Якщо врахувати, що тогочасна сім'я складалась в середньому з шести осіб, то загальна кількість лише цих переселенців становила 120 тис. чоловік. Це тільки ті мігранти, які ще не були розселені по лівобережних полках. Насправді їх було набагато більше.

Намагаючись стримати потік переселенців, польсько-шляхетські урядовці вдавалися до найжорстокіших заходів. З допомогою військових загонів магнати і шляхта повертали селян і міщан у свої маєтки або ж при вияві непокірності нещадно розправлялись з ними. В багатьох випадках жителі кількох населених пунктів силою пробивалися на Лівобережжя і Слобожанщину. Зокрема, так робили жителі Брацлавського і Торговицького полків, а також Корсуня, Канева і Богуслава. Шляхетська адміністрація посилювала на Лівобережжя спеціальних агентів, які таємно палили будинки переселенців, а потім агітували їх повернутися на Правобережжя, обіцяючи за все всілякі пільги. У більшості випадків всі їх намагання залишались марними.

У зв'язку з наступом польсько-шляхетських військ на Правобережжя на початку 90-х років міграція місцевого населення на лівий берег Дніпра знову пожвавилася. З цього приводу гетьманське управління Лівобережної України в 1696 р. писало в Малоросійський приказ про масовий перехід правобережних жителів на територію лівобережних полків і необхідність забезпечення їх землею. Переселенці заснували на Стародубщині Миклашевку, Лобанівку, Ропську Буду, Солов'їв, Хотіївку та інші

села ¹⁴¹. На початок XVIII ст. у Стародубському полку з'явилося 128, Ніжинському — 114, Прилуцькому — 52 населених пункти. Усього на Лівобережжі нараховувалось близько 2 тис. міських і сільських поселень ¹⁴², де проживало понад 1,8 млн чоловік.

Значна частина жителів Правобережжя прямувала на Слобожанщину. Сюди переселялися й селяни Лівобережжя, намагаючись таким чином уникнути феодального гніту з боку панівної верхівки. Зацікавлений у господарському освоєнні південних земель російський уряд виділяв переселенцям місця для поселень, допомагав матеріально при організації власного господарства, надавав їм козацькі права і привілеї. Переселення на Слобожанщину не викликало різких змін в етнічному обрисі місцевого населення, що зумовлювалося існуванням тут української культури, привнесеної попередніми хвилями переселенців. До того ж, у результаті тривалого контактування українців і росіян виробився взаємоприйнятливий мовний засіб спілкування, що мало важливе значення у зближенні окремих субетносів.

Розпочавшись у попередні роки, міграційний рух правобережного і лівобережного населення на Слобожанщину активізувався під час визвольної війни 1648—1654 рр. На початку 50-х років переселенці заснували Суми, Ближню Полуб'янку, Великий Прокопець, Тростянку та багато інших населених пунктів. У зв'язку з загостренням політичної ситуації на Лівобережжі в першій половині 60-х років відхід місцевого етносу на Слобожанщину посилювався. В 1663 р. 200 чоловік з Чернігівщини та інших місцевостей Лівобережної України перейшли на слобідські землі й за згодою белгородського воєводи осіли поблизу гирла Балаклійки. На наступний рік тут утворилося велике поселення Балаклія. Інша значна група переселенців у цей же час освоювала землі навколо Бишкінського перевозу на Дінці ¹⁴³. У 1664 р. на Слобожанщину прийшли 1100 чоловік «черкас» на чолі з отаманом І. Федоровим. Прибулі спорудили невелику фортецю на татарській сакмі між р. Ольшанкою і Гусиним болотом, а потім почали зводити навколо неї й жилі будинки. Так виникло місто Суджа.

Заселення Слобожанщини вихідцями з Правобережжя і Лівобережжя не припинялось до кінця XVII ст. До 1696 р. вони збудували такі села: на території Сумського полку — Бакирівка, Білка, Біловоддя, Боголюбівка, Василівка, Істороп, Кириківка, Климівка, Литовка, Локія, Михайлівка, Ястребне; Охтирського — Високопілля, Водолажка, Грайворон, Губарівка, Дем'янівка, Дернове, Жигайлівка, Ков'яги, Козіївка, Кручик, Лихачівка, Лобівка, Лужище, Микитівка Полкова, Микитівка Хруцова, Огульці, Павлівка, Перекоп, Попівка, Рублівка, Рясне, Черемушне, Ямне; Харківського — Базіївка, Береки, Велика Бабка, Велика Данилівка, Великий Бурдук, Вертіївка, Гиніївка, Гуляй-Поле, Золочів, Одринка, Основа, Піщане, Польове, Пришиб, Стара Водолага, Соколів, Уди, Шебелинка, Хатня; Ізюмського — Дворічне, Заводи, Кабаньє, Каменка, Краснянка тощо. Кількість населених пунктів і жителів на території Слобожанщини незмінно збільшувались. Якщо у 1657 р. тут нараховувалося 64 міста і села, то в 1687 р. — 232, тобто в 3,6 раза більше. У них проживало приблизно 250 тис. чоловік, більшість яких становили українці ¹⁴⁴.

Жителі правобережних і лівобережних земель продовжували заселяти і Запорожжя, куди їх притягували відсутність кріпацтва і відносно незначний гніт. Але внаслідок частих нападів орд кримського хана переселенці не мали умов для стабільної господарської діяльності й тому часто мусили шукати нових земель для поселення. Українці проживали і на території Північного Причорномор'я. Слабка заселеність південних земель

стримувала етногенетичні процеси серед місцевого етносу. Але зростаючі економічні зв'язки Запорозжя з Лівобережжям і Слобожанщиною виступали надійною основою дальшого етнічного зближення їх населення в майбутньому.

Українські землі в складі Росії перетворились в зони активного етноконтактування українців і росіян. На територію Лівобережжя і Слобожанщини переселялось або тікало багато росіян, насамперед селян-кріпаків. З'явилося чимало сіл з російським або змішаним російсько-українським населенням, зокрема на Слобожанщині й Стародубщині. Інтенсифікація культурно-побутового спілкування росіян і місцевого населення супроводжувалася активізацією етногенетичних процесів об'єднавчого характеру. Але навіть шлюби, цей найдієвіший біологічний фактор між-етнічного зближення, не означали швидкої втрати нащадками етнічних рис своїх батьків. Процес етнічної асиміляції в регіонах, куди переселялася відносно велика група інородного населення, затримувався на багато поколінь. Причому, як правило, відбувалося своєрідне розчинення меншого етносу в більшому. Але такий однобічний процес не варто абсолютизувати. «Іноді, навпаки, невелика етнічна спільність може асимілювати окремих представників більш великої. Ще частіше розглядуваний процес має місце при взаємодії рівновеликих етнічних спільностей. У таких випадках відбувалася двобічна асиміляція»¹⁴⁵. Такі процеси проходили на лівобережних і слобідських землях, де одночасно якась частина українського і російського етносів розчинялась одна в одній.

На лівобережні та слобідські землі переселялись також молдавани, болгари і серби, що таким чином рятувались від тяжкого гніту і переслідувань турецьких феодалів. У Києві, Ніжині та Переяславі існували колонії вірменів і греків, які займалися переважно торгівлею. У Київському, Ніжинському, Чернігівському, Стародубському і Сумському полках проживало багато білорусів. Крім них, були також поляки, турки, євреї тощо.

Населення північночорноморських, правобережних і західноукраїнських земель. Український етнос північночорноморських, правобережних і західноукраїнських земель розвивався у вкрай несприятливих умовах. Тяжкий феодално-кріпосницький гніт, який в окремих регіонах межував з рабством, національно-релігійні утиски і переслідування гальмували не тільки етносоціальний розвиток, а й відтворюючі можливості українського населення. З посиленням тиску інонаціональних феодалів пробуджувались нові життєдайні сили українського народу, завдяки яким він зберігав себе як етнічну спільність.

Динаміка росту українського населення загарбаних іноземними поневолювачами земель, на відміну від Лівобережжя і Слобожанщини, відбувалася переважно в результаті природного приросту. Правда, в Північному Причорномор'ї та в Криму його кількість зростала і за рахунок невольників-українців. Майже щорічні напади орд кримського хана на Україну супроводжувались захопленням тисяч полонених, яких потім продавали на невольницьких ринках Кафи, Карасубазара, Козлова і Бахчисарая. Відомі роки, коли ханські загони виводили з України по 20—40 тис. молодих чоловіків, жінок і дітей. Під час одного з нападів кримці захопили в полон 300 тис. українців¹⁴⁶. Навіть якщо ці дані й перебільшені, то безсумнівним залишається одне — в Криму і Північному Причорномор'ї на становищі рабів перебували десятки тисяч українців. Крім них на цій території проживало і особисто вільне українське населення, яке ціною неймовірних зусиль продовжувало зберігати мову, православну релігію, звичаї та інші характерні для нього етнічні ознаки.

В історії українського етносу друга половина XVII ст. характеризувалась масовим відходом жителів правобережних і західноукраїнських земель на Лівобережжя, Слобожанщину і Запорожжя. Зворотна міграція населення мала епізодичний характер, була значно слабшою і серйозно не впливала на кількість українського етносу цих регіонів України. Жителі Правобережної України на власному досвіді переконувались у перевагах життя на землях, що були звільнені від польсько-шляхетського і турецько-татарського панування. Наприклад, у 1682 р. під впливом залякувань і обіцянок правобережних властей 4 тис. колишніх переселенців з Правобережжя залишили Лівобережжя і оселились під Немировом. З перших же днів свого перебування вони відчули на собі свавілля феодалів. Хани безцеремонно грабували їх майно і худобу, забирали в неволю працездатних чоловіків і жінок, шляхта змушувала переселенців працювати у своїх маєтках. Все це викликало хвилю народного обурення — спалахнуло повстання проти тих старшин, які утримували переселенців на Правобережжі. Знищивши їх, мігранти повернулись на Лівобережжя¹⁴⁷.

Переселення правобережних селян і міщан на Лівобережжя носило масовий характер і не припинялось протягом усієї другої половини XVII ст. Зокрема, в 50-х роках з Кам'янецького і Кременецького повітів Волинського воєводства на Лівобережжя перейшла досить велика група переселенців¹⁴⁸. Багато жителів Паволоцького полку в 1663 р. переправилось на лівий берег Дніпра. Більшість з них оселилася в Бобровиці, Гоголеві, Козельці та Острі, одержавши від лівобережних властей земельні наділи¹⁴⁹. Особливо інтенсивний переселенський рух спостерігався з районів Південної Київщини і Поділля, які зазнавали частих спустошливих нападів польсько-шляхетських і татарських військ.

У результаті відходу селян і міщан на визволені від польсько-шляхетського і турецько-татарського панування землі кількість українського населення на Правобережжі зменшувалась. На кінець XVII ст. вона скоротилась приблизно на 200—250 тис., на Волині протягом 1673—1683 рр.— на 217 тис. Подібна картина спостерігалась і на Поділлі. В 1659 р. на його території проживало 280 тис. чоловік, а в 1667 р.— 134,7 тис. оподаткованих душ¹⁵⁰, тобто приблизно в два рази менше. Якщо допустити, що неоподатковані особи становили щонайменше 25 % жителів, то і тоді зменшення населення на Поділлі не викликає сумніву.

Проте кількісне скорочення місцевої людності не означало повного запустіння краю, як про це писали польські буржуазні історики, звеличуючи цивілізаторську місію польської шляхти в історії України. Втрати компенсувались частково за рахунок природного приросту і незначної кількості переселенців з інших земель. Сучасна історіографія довела, що навіть в таких умовах кількість населення правобережних земель була такою, що дозволяла йому тривалий час вести успішну боротьбу проти магнатів і шляхти. Кількісне зменшення населення, безумовно, негативно позначалось на інтенсивності етногенетичних процесів. Воно супроводжувалось занепадом економіки і торгівлі, що відповідно гальмувало і дальшу етнічну консолідацію українського етносу.

Розбій турецьких феодалів і жорстока експлуатація викликали масові втечі українського населення з Північної Буковини. Нестерпні соціальні умови погіршувались частими неврожайми, голодом і епідеміями. Сучасник відзначав, що у 80-х роках «був великий голод, вся країна розбрелася, люди не могли обробляти землю, не вирощували хліба. На дорогах лежали обезсилені і померлі, і було людодіство»¹⁵¹. Багато сіл і міст, у тому числі й таке колись велике, як Чернівці, опустіли. Навіть у 1762 р., коли в краї почало відроджуватись економічне життя, тут налі-

чувалося менше 200 дерев'яних будівель. Щоб заселити запустілі землі Північної Буковини, молдавські господарі закликали на слободи людей «із землі ляцької і з інших країн», звільняючи їх від податків і повинностей на 8 місяців¹⁵².

На Бойківщині темпи приросту населення в другій половині XVII ст. були на рівні XI—XIV ст. і становили 15—17 %¹⁵³.

Несприятливо склалися умови життя і для етнічної групи української народності Перемишльської землі*. Воєнні дії на її території, придушення польсько-шляхетськими військами народно-визвольного руху, жорстокий феодальний гніт супроводжувалися винищенням і відходом місцевого населення на інші землі та у важкодоступні місцевості краю. Коли в 1616—1629 рр. у п'яти селах Перемишльського староства (Аксманнице, Засяньє, Поповице, Сідліска і Циків) нараховувалося 75 господарств кметів, то в 1663 р.— тільки 44. У цьому самому році в 13 гірських селах староства 58,6 % раніше оброблюваних земель не засівалися¹⁵⁴. Лише за останнє десятиріччя XVII ст. за рахунок заселення краю переселенцями кількість пустуючих земель почала скорочуватися, стали з'являтися нові поодинокі населені пункти, серед них Волоща і Вронівка.

Складним було становище і етнічної групи лемків на території Сяноцької землі**. Справжнім лихом для населення краю залишались постої польсько-шляхетського війська, якому казна не виплачувала грошей на утримання. Щоб прохарчуватися, жовніри відверто грабували лемків, забираючи в них хліб і худобу. Селянські та міщанські господарства руйнувалися під час воєнних дій, занепадали внаслідок епідемій та стихійних лих. У пошуках кращих умов для існування селяни тікали за кордон, на Закарпаття, в результаті чого зменшувалася кількість населення, ослаблювалися продуктивні сили краю. Протягом другої половини XVII ст. тут опустіло близько 30 % селянських наділів у шляхетських маєностях і 50 % у королівщинах. У той же час тут не зареєстровано появи жодного нового населеного пункту¹⁵⁵.

У другій половині XVII ст. український народ, незважаючи на значні втрати, мужньо відстоював здобуту у визвольній війні 1648—1654 рр. територіальну єдність своїх етнічних земель. В жорстокій боротьбі український та інші народи захистили Лівобережну Україну з Києвом і невеликою територією навколо нього, а також Запорозжя і Слобожанщину від польсько-шляхетської агресії. Відстоюючи в кровопролитній борні територіальну єдність окремих українських земель сприяла етнічному розвитку української народності, формуванню її територіального ядра. Боротьба за визволення Північного Причорномор'я і поступу його до Росії мала частковий успіх — послаблення влади Кримського ханства і султанської Туреччини на південних українських землях. Перебування частини земель України під владою іноземних феодалів гальмувало процес дальшої консолідації української народності і переростання її в буржуазну націю.

Основний міграційний потік українського населення спрямовувався з правобережних і західноукраїнських земель на Лівобережжя та Слобожанщину, які перебували у складі Росії. В результаті активного культурно-побутового спілкування тут швидше, ніж в інших регіонах України, викристалізовувалися найбільш характерні для всього українського народу риси у побуті, культурі та психологічному складі. Консолідація української народності на території Лівобережжя та Слобожанщини відбувалася під впливом переселенців і втікачів з Росії, що було важливою передумовою дальшого контактування українського і російського етносів у

майбутньому. Збільшення кількості населення на територіальному ядрі української народності стимулювало розвиток продуктивних сил, втягнення в сферу його впливу інших українських земель.

3. ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТЕРИТОРІЇ У XVIII ст. ЗМІНИ В НАРОДОНАСЕЛЕННІ

Включення в господарське життя нових земель на Лівобережжі та Слобожанщині. Територіальні межі розселення української народності не залежали від природних кордонів, як це твердять деякі сучасні історики — прихильники теорії єдності етнічних і природних кордонів. Ще менше природні рубежі могли впливати на національні кордони¹⁵⁶.

Утворення національної території стало одним з найголовніших факторів у загальному процесі перетворення української народності в буржуазну націю. У XVIII ст. дальше формування території України проходило в складних історичних умовах. Це в основному обумовлювалось неоднаковим соціально-економічним розвитком і політичним становищем окремих регіонів країни. Так, Лівобережжя і Слобожанщина — історико-географічні області України вже з XVII ст. входили до складу Російської держави. Навколо них в основному й відбувався складний і тривалий процес консолідації національної території українців. Цей процес супроводжувався географічним поширенням назви «Україна» на всі землі, заселені українською народністю. Сама назва «український» все частіше починає зустрічатися в тогочасних джерелах. У XIX ст. вона остаточно закріплюється за всією спільністю українського народу¹⁵⁷.

Неабияку роль у формуванні національної території України відігравали міграції населення та освоєння нових земель. На Лівобережній Україні у XVIII ст. як стихійне, так і організоване заснування нових населених пунктів відбувалося відносно повільно. В регіоні не спостерігалось такого масового та активного заселення, як раніше. Територія Лівобережжя на той час вже була досить залюдненою (лише на півдні краю — Полтавщині значна кількість землі перебувала «впусці», тобто пустувала)¹⁵⁸. Цим пояснюється той факт, що протягом століття тут виникло всього кілька десятків сіл і ряд містечок. Так, за авторськими підрахунками, на території нинішньої Полтавської області у XVIII ст. з'явилося близько 30 сіл¹⁵⁹. На Чернігівщині більша частина з заснованих у XVIII ст. населених пунктів припадає на першу половину століття (Рубанка, Гмирянка, Савин, Лупасове, Олександрівка та ін.). У другій половині століття виникли села Марківці, Шатура, Березова Гать та ін.¹⁶⁰

Поява нових населених пунктів обумовлювалась як політичними, так і соціальними та економічними причинами. Наприклад, с. Гриньки на початку XVIII ст. (пізніше, в 60-х роках, село ввійшло до складу Жовнинської сотні Лубенського полку) заснували козаки, що втекли з Правобережної України, де зазнавали утисків від польської шляхти. Воно розташувалось на землях, які перед тим захопив чигирино-дібровський сотник І. Булюбаш у шушвалівських козаків. Подібним чином на початку XVIII ст. виникло і село Коряївка (Перша сотня Полтавського полку). Його заснували також переселенці з Правобережжя, що рятувались від шляхетського гніту. В зв'язку зі зменшенням у XVIII ст. загрози вторгнення кримських татар на Лівобережжя, зокрема біля річок Орелі та Сули (притоки Дніпра), з'явилося кілька нових населених пунктів¹⁶¹.

На відміну від цих сіл, що виникли стихійно, заснування с. Попівка

було організоване урядом у другій половині XVIII ст. як казенного поселення¹⁶².

Переселенський рух з Правобережної України на лівий берег Дніпра помітно активізувався в 60-х — на початку 90-х років. Десятки, сотні людей цілими сім'ями мігрували на Лівобережжя в пошуках кращих умов життя. Більшість з них були українцями, але чимало нараховувалось і представників інших етносів, зокрема росіяни, які раніше оселилися в різних районах Правобережжя¹⁶³.

Якщо міграції населення не мали спеціально організованого характеру, то переселенці самостійно обирали місця для поселення. Іноколи місця проживання для переселених козаків, селян і міщан визначались царським урядом або місцевою адміністрацією. В цьому випадку їм, як правило, відводились вільні, придатні для обробітки і викошування трави землі, а безпосередніх виробників на кілька років звільняли від державних податків¹⁶⁴.

Заселення Лівобережжя відбувалося за рахунок переселенців з різних районів України, а також з Росії, Білорусії, Грузії, Молдавії та інших країв. Досить значними тут були грузинські поселення. Переселенці з Грузії з'явилися в Росії у 20-х роках XVIII ст., розраховуючи на допомогу останньої в їх боротьбі проти турецьких і персидських загарбників. Наприкінці 30-х років вони переселились на Лівобережну Україну, де спочатку проживали лише на території Полтавського, а згодом Миргородського, Київського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського, Стародубського, Переяславського й Лубенського полків. Тільки з грузинської колонії в Москві на Полтавщину перебралось близько 1500 чоловік¹⁶⁵.

У другій половині століття засновували свої поселення на Лівобережжі і західноєвропейські колоністи. Зокрема, на Чернігівщині, в районі Білої Вежі (Борзнянський повіт), шість невеликих колоній заснували німецькі переселенці¹⁶⁶. В 60-х роках група переселенців з Болгарії прибула на землі, які належали Києво-Братському монастирю. Звідси болгари згодом розселились у межі Київської та Чернігівської губерній¹⁶⁷.

На освоєння нових земель на території регіону значний вплив мали фізичний приріст і розселення місцевого населення. Причому середньорічний приріст у краї був досить високим і загалом перевищував середній по Росії¹⁶⁸.

Разом з тим, в окремих місцевостях Лівобережної України спостерігалось і зворотне явище. Внаслідок жорстокої експлуатації селян феодалами, неврожаїв, стихійних лих і епідемій спустошувалися села. В одній із скарг чернігівського єпископа про зубожіння його підданих — монастирських посполитих (1731) читаємо, що Сверхжській волості (Чернігівщина) «подание за неравномерным й тяжестным в тамошних селах на консистентов денежной дачи расположением знатную узнаючи обиду и немогучи оною болше сносить, многие во инние околничные маестности владелческие принуждены zostали поросходитися, а малое число оставшихся подданих немогущих надлежащою вистачити до катедрі Черниговской и до дворца Сверхжского повинности за неурожаем хлеба, голодом, изморение в житии своем немалую претерпевают нужду». Мешканці навколишніх сіл Ображеївка, Калеївка, Шатрица розійшлися в різні місця, «пустие толко оставили дворы» через непомірний грошовий збір на утримання російського війська¹⁶⁹.

Одним з основних регіонів відходу лівобережного населення ставали землі сусідньої Новоросії, а також Війська Донського, де соціальний гніт був значно слабшим. Мешканці Лівобережної України переселялись також і на правий берег Дніпра. Так, у 1765 р. у «Польщу» втекло

близько 30 селян і козаків, які оселилися неподалік від кордону¹⁷⁰. Сам факт закріпачення частини лівобережного селянства в 1783 р. не міг не посилити вихід населення з регіону.

На Слобідській Україні міграційні процеси та освоєння нових земель проходили інтенсивніше, ніж на Лівобережжі. Це пояснюється, насамперед, наявністю великих масивів незайнятої території. На 1732 р. кількість населених пунктів тут збільшилась до 469, в яких мешкало приблизно 370 тис. жителів. На кінець XVIII ст. на Слобожанщині нараховувалось 19 міст, понад 1 тис. сіл і слобід, 2111 хуторів, де проживало близько 1 млн чоловік¹⁷¹.

Заселення Слобожанщини, як і Лівобережної України, відбувалося вкрай нерівномірно. Швидше і густіше були заселені північні райони Сумського, Харківського, Охтирського та Острогозького полків, пізніше і дещо менше — їх південні та південно-східні території. Землі Ізюмського полку освоювалися переважно в останній чверті XVII ст. У слобідських полках швидко зростала чисельність українців, повільніше — інонаціонального населення.

На початку XVIII ст. починає інтенсивно заселятися територія вздовж р. Оскол, де виникла нова оборонна лінія. В 1700 р. царський уряд дозволив козакам і старшині Ізюмського полку поселитись на берегах річок Жеребець і Красна. В цей же час на р. Красна 150 козацьких сімей, що на чолі з А. Катрухіним і І. Бугасвим переселились з Полтавщини, заснували слободу Меловатка. В цьому самому районі виникають слободи: Сватова Лучка, Кремінна, Нижня Дуванка (1700)¹⁷². Їх населення складалося в основному з переселенців з Сум, Богодухова та Лебедина. Селу Кабанне, що знаходилось поряд з слободою Сватова Лучка, покладали початок російські селяни — втікачі з-під Воронежа й донські козаки (1701)¹⁷³.

Одночасно відбувалося даліше освоєння нових земель у районі басейну р. Деркул, а також по притоках Дону — Ікорцю, Бітюгу, Осереду. На 1711—1715 рр. припадає остання хвиля масового переходу українців з Правобережжя на Слобожанщину¹⁷⁴.

У другій чверті XVIII ст. освоєння земель між річками Коломак, Мож і Донець активізувалось у зв'язку з будівництвом нової оборонної лінії. Саме в цей час тут виникає ряд поселень будівельників Південної укріпленої лінії (1731—1733). Заселення в цьому районі проходило за рахунок росіян і українців, про що певною мірою свідчить топоніміка цих місць. Причому склад переселенців за місцем їх виходу був неоднорідним. Так, слободу Олексіївка заснували вихідці з Курської, Орловської, Тамбовської та Воронежської губерній¹⁷⁵.

У другій половині XVIII ст. на Слобожанщині продовжувалась народна колонізація. Так, першими поселенцями с. Григорівка стали кріпосні селяни, яких оселила тут графиня Гендрикова. Село Бурбулатове заснували селяни-кріпаки, втікачі з Полтавщини. Воно розташувалось на землях поміщика Адама, який охоче приймав селян як дешеву робочу силу¹⁷⁶.

Крім українців і росіян, прагнучи уникнути жорстокого національного та соціального гніту, на Слобідську Україну переселялися білоруси, молдавани, волохи, серби та ін.¹⁷⁷ У другій половині XVIII ст. в с. Крутець Острогозького полку перейшло на мешкання 5 сімей латишів. А група німців у 1766 р. недалеко від Острогозька заснувала с. Рибендорф¹⁷⁸.

У формуванні національної території України велике значення мали міста і містечка. Як центри сотень, полків, повітів, округів, намісництв, губерній тощо вони, як правило, виконували не лише адміністративні,

а й економічні та оборонні функції. Крім того, міста і містечка ставали своєрідними акумуляторами сільського населення. Саме через них нерідко проходили головні шляхи народних міграцій. Утворення міст і містечок в різних районах України мало свою специфіку. Більшості з них на Лівобережжі і Слобожанщині поклали початок села, хутори чи слободи.

Характер утворення та історичний розвиток міст, містечок та інших населених пунктів на Україні часто обумовлювався віддаленістю державних кордонів, наявністю річок, лісів, зручних торговельних шляхів. На зростання населених пунктів негативно впливали війни, напади турецьких і татарських орд, посилення соціального та національного гніту, неврожаї, пожежі, епідемії тощо.

Сприятливі соціально-економічні умови розвитку і політичне становище Лівобережної та Слобідської України зумовили відносно швидкі темпи росту міст і містечок. Наприклад, на Лівобережжі в 1783 р. з 8271 населеного пункту було 33 міста й 89 містечок¹⁷⁹. У 1786 р. кількість міст на території регіону зросла до 35, а містечок до 112¹⁸⁰. На Слобожанщині в 1788 р. нараховувалось 15 міст¹⁸¹, а на кінець століття — 19.

Узагальнюючих даних про кількість і склад всього українського населення Російської держави до 1763 р. історична наука нині не має. Подушними переписами на той час охоплювалось українське населення Слобожанщини і прилеглих до неї губерній Росії, переважно Воронежської та Белгородської. В 1763—1764 рр. на території Лівобережжя (без Полтавського і чотирьох сотень Миргородського полків) нараховувалось 944 337 душ чоловічої статі, причому 98,82 % становили українці. В цей же період тут було зареєстровано 11 087 росіян. На Слобідській Україні в 1763 р. було зафіксовано всього 308 125 душ чоловічої статі, з них 98,92 % українців¹⁸².

Збільшувалась кількість українського населення і в прилеглих губерніях Росії. Так, в цей же час у Белгородській губернії їх було 174 511 душ чоловічої статі, або 19,22 % від усього населення, у Воронежській губернії — 35 266 українців чоловічої статі, або 4,08 % всього населення. Як бачимо, на території Воронежської губернії чисельність українців у 60-х роках була порівняно незначною, проте й тут в окремих повітах українське населення займало значний процент (у Хоперському повіті — 80,82 %, у Середському — 73,7 %, Павловському — 57,39 %) ¹⁸³.

Отже, на Лівобережній і Слобідській Україні найінтенсивніше заселялись та освоювались землі у першій половині XVIII ст. Протягом всього століття перше місце в цьому процесі належало представникам українського етносу, зокрема переселенцям з Правобережжя та західноукраїнських земель. Це значною мірою сприяло зміцненню постійних етнічних зв'язків між населенням окремих регіонів країни, перетворенню Лівобережжя та Слобожанщини в один із своєрідних центрів формування території української буржуазної нації. Поряд з українським народом у цьому процесі брали участь вихідці з Росії, Білорусії, Молдавії, Грузії та інших країн.

Особливості заселення Південної України. Виникнення міст. Заселення та освоєння широких просторів від р. Синюха (ліва притока Південного Бугу) до р. Дніпро і далі до берегів Чорного та Азовського морів почалося в попередні роки. Проте до XVIII ст. вони відбувалися відносно повільно. Однією з причин цього явища були постійні напади турецьких і татарських загарбників, що робило життя в степах вкрай небезпечним. У зв'язку з цим навіть у першій половині XVIII ст. ця територія залишалась малозаселеною. В періоди частих війн утворені населені пункти

нерідко знищувались, а їх мешканці або втікали, або ж потрапляли в полон до татарських чи турецьких феодалів. Переселенці оселялися головним чином у північних місцевостях краю — ближче до обжитих кордонів Лівобережної України, Слобожанщини, Правобережжя і подалі від Кримського ханства та Туреччини.

Разом з тим російський уряд, прагнучи зміцнити свої позиції, намагався всіма засобами сприяти заселенню і освоєнню нових земель у цьому регіоні. Причому великого значення надавалось військовій колонізації прикордонних районів. Господарське освоєння південних степів помітно активізувалось після війни Росії з Туреччиною 1735—1739 рр. Особливо багато поселень з'явилося в межиріччі Дніпра і Південного Бугу. Якщо в 1740 р. на правому березі Дніпра були відомі лише 13 сіл і одна слобода, то в 1745 р. тут існувало вже 2 міста, 36 сіл, 139 хуторів, а на початок 50-х років кількість сіл досягла близько 120. Майже все населення становили українці¹⁸⁴.

В 50—60-х роках царський уряд вживає заходів, щоб прискорити заселення та освоєння земель Новоросії. Одним з них стало розміщення на північних кордонах Запорозької Січі іноземних колоністів, які мали захищати заселені райони Лівобережжя та Слобожанщини. Це були серби, болгари, греки. Поряд з ними селилися також росіяни, українці, молдавани та ін.¹⁸⁵ Початок іноземній колонізації поклав указ від 24 грудня 1751 р. У наступному році в цьому районі була створена так звана Нова Сербія, на території якої оселились два полки, що складались переважно з сербів і угорців. Уряд утворив з полків по 20 шанців (укріплених поселень), які проіснували до ліквідації Нової Сербії у 1764 р.

Поряд з Новою Сербією, між річками Бахмут і Луганка, інші іноземні переселенці в 1753 р. заснували так звану Слов'яно-Сербію, утворивши при цьому 16 шанців. Тут поселилися сербські військові загони на чолі з полковником Р. Прерадовичем та І. Шевичем. Але основну масу військових поселенців становило українське і російське населення.

Необхідність швидкого заселення півдня України, особливо прикордонних районів, зумовила появу урядового «Плану про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель для їх заселення» (22 березня 1764 р.)¹⁸⁶. Цей «План» поширювався не тільки на територію Новоросійської, а й Азовської губернії. Він фактично до кінця століття визначав аграрну політику місцевої влади, становище і побут поселенців.

Про етнічний склад чоловічого населення Новоросії в 1763—1764 рр. свідчать такі дані:¹⁸⁷

Народи	Кількість	Процент
Всього	67 730	100,00
В тому числі:		
українці	50 672	74,81
росіяни	8164	12,05
«волохи»	6227	9,19
серби	1410	2,08
поляки	564	0,83
болгари	165	0,24
угорці	90	0,14
німці	62	0,09
татари	39	0,06
грузини	37	0,06
греки	28	0,04
інші	272	0,24

Слід відзначити, що загалом у 60-х роках XVIII ст. на території Російської імперії українці становили близько 15 % всього її населення. Збільшення питомої ваги українців щодо всього населення країни значно

залежало від активної колонізації Новоросії та підвищення їх природного приросту. За матеріалами четвертої ревізії (1782), українців на території держави (тобто без Правобережної і Західної України) значилось понад 2 млн 150 тис. душ чоловічої статі, або 16,54 % всього населення. У 1795 р. на тій же території кількість українців досягала 2 389 890 душ чоловічої статі, або 17 % населення країни¹⁸⁸.

За умовами Кучук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р. до Російської держави відійшли землі між Дніпром і Південним Бугом, фортеці Кінбурн, Керч, Єнікале й Азов; визнано незалежним Кримське ханство¹⁸⁹. Росія одержала вихід до Чорного моря.

Відразу після завершення війни царський уряд почав приділяти значну увагу створенню системи прикордонної охорони. З цією метою вздовж Бугу були розміщені військові частини. Намісник краю Г. Потьомкін 18 червня 1775 р. зобов'язав новоросійського губернатора забезпечити поселення на Побужжі розміщеного там новоствореного козачого полку та арнаутів з волонтерських частин російської армії. Козачий полк був сформований ще в 1769 р. з добровольців Правобережжя та західноукраїнських земель. Арнаутські волонтерські команди в складі російської армії теж були створені під час цієї війни з молдаван, волохів та інших виходців з балканських країн.

В 1774—1783 рр. заселення та освоєння нових земель півдня України проходили в умовах напруженої боротьби за Крим, який згідно з умовами Кючук-Кайнарджійського мирного договору вважався незалежним, але фактично перебував під впливом то російської, то турецької зовнішньої політики. Це позначалося не лише на темпах колонізації, розвитку сільського господарства та промислів краю, а й на чорноморській торгівлі, яка в зв'язку з цим була дуже обмежена. За півтора десятиліття перед визволенням Криму економічне життя на півострові прийшло до глибокого занепаду. Особливо відчутно позначився на ньому виїзд з Криму в 1778 р. понад 31 тис. православних, які побоювалися репресій з боку певних кіл мусульманського населення і місцевої влади за свою прихильність до Російської держави. Напередодні приєднання півострова тут нараховувалось близько 1400 населених пунктів, більшість з яких була невеликими за розмірами (5—7 дворів у кожному). Загальна ж кількість жителів Криму на початку 80-х років становила близько 130 тис. чоловік, з них 15 тис. мешканців міст¹⁹⁰.

Приєднання в 1783 р. до Російської держави Кримського ханства означало не тільки включення нових районів з багатими природними ресурсами. Безпосереднім наслідком цієї політичної акції стало те, що землі створеного згодом Катеринославського намісництва перестали бути окраїною країни, зникла загроза спустошливих ординських нападів. Це відкрило широкі можливості для більш інтенсивного заселення краю. Особливу активність при цьому виявляли поміщики, які одержали в нових районах великі масиви землі. Лише на території Криму після його приєднання до Росії виникло близько 15 населених пунктів, серед них два міста¹⁹¹. У Сімферопольському повіті (1787) існувало вже п'ять казенних поселень: Санкт-Петербурзькі Мазанки, Мангуш, Курці, Нова Слобода і Саблі¹⁹².

Відомо також, що царський уряд вислав у південні райони учасників селянських повстань. Так, наприкінці XVIII ст. в Придунав'я були вислані з Курської та Орловської губерній російські селяни, які заснували с. Васильківку. Тут також селились колишні запорозькі козаки і молдавани. В 50-х роках на лівому березі р. Тилигул виникло с. Троїцьке, засноване селянами-втікачами з Лівобережної України та Росії¹⁹³.

Російсько-турецька війна 1787—1791 рр. знову поставила під загрозу перебування півдня країни в складі Росії й істотно знизила темпи господарського розвитку. Разом з тим вона мобілізувала на боротьбу з ворогом велику кількість нових переселенців. Результатом війни стало те, що до Росії відійшла Очаківська область.

Активне заселення Новоросії продовжувалось до середини 30-х років, а місцями і до 50-х років XIX ст. На півдні України, на відміну від густонаселених центральних губерній Росії, де села часто переростали в міста, поселення засновували переважно на незаселених землях. Як і в інших регіонах, початок багатьом містам і містечкам на півдні України поклали фортеці, що споруджувались для захисту населення краю від нападів ординських феодалів¹⁹⁴. Так, утворення міста Костянтиноград було започатковане спорудженням у 1731—1733 рр. Бельовської фортеці в складі вже згадуваної Української оборонної лінії. Першими мешканцями майбутнього міста стали в основному російські селяни з Правобережжя. Часті напади татар і певні господарські труднощі зумовили повільне зростання кількості мешканців поселення. Тільки в 70-х роках з'явилися тут перші кам'яні будинки. В 1775 р. у зв'язку з ліквідацією Запорозької Січі та створенням Азовської губернії на територію фортеці було перенесено головне управління губернії. В 1778 р. Бельовська фортеця перетворюється на повітовий центр Азовської губернії, а в 1784 р. вона, згідно з указом Катерини II, була перейменована на місто Костянтиноград. Причому на цей час фортеця вже втратила оборонне значення¹⁹⁵.

Міста Єлисаветград, Новомиргород, Новоархангельськ, Овідіополь розвинулися на базі фортець, побудованих у 40—50-х роках XVIII ст. Олександрівськ взяв свій початок від фортеці на Дніпровській лінії (1770). У 1778 р. виник важливий центр морського суднобудування і перший порт Росії на Чорному морі — Херсон. На Азовському морі великим портовим містом став Маріуполь (1779). Будівництво найбільшого осередку військового суднобудування, а згодом і значного торгового порту — Миколаєва розпочалося в 1788 р. у гирлі р. Інгул.

Відразу після приєднання Криму до Російської держави на північному узбережжі Чорного моря, в Ахтіарській бухті*, виник Севастополь — могутня фортеця і військовий порт (1783). Першими почали будівництво міста матроси Азовської та Дніпровської флотилій під керівництвом флаг-офіцера лейтенанта Д. Н. Сенявіна. Пізніше до міста стали прибувати робітні люди і з інших місцевостей Криму, і, навіть, з центральних губерній Російської держави¹⁹⁶. Виникнення Севастополя свідчило про остаточне закріплення позицій Росії на Чорному морі, перетворення її на могутню морську державу.

В 1784 р. із створенням Таврійської області відбулося заснування її адміністративного центру — Сімферополя. Будували його на лівому березі р. Салгир, поряд з Ак-Мечеттю, російські солдати, кріпосні й державні селяни. На початку 90-х років у місті проживало понад 1550 чоловік¹⁹⁷.

У 1794 р. на місці колишньої турецької фортеці Хаджибей розпочалося будівництво Одеси. Населення нового міста зростало досить швидко. Вже на кінець століття тут нараховувалось понад 5 тис. жителів. Переважну частину мешканців становили українці та росіяни, з якими майже повністю асимілювалась незначна кількість іноземців. Збільшення чисельності населення зумовило розширення площі Одеси. В зв'язку з цим цар-

* Ахтіарська бухта — офіційна назва Інкерманської (пізніше Севастопольської) бухти наприкінці XVIII і на початку XIX ст.

ський уряд відвів під нові будови і вигони міста 29 тис. десятин придатної для обробітку та 1200 десятин непридатної землі, на якій могли селитися всі бажаючі¹⁹⁸. Незабаром Одеса стала найбільшим на Чорному морі й другим за значенням у Росії портом, великим економічним і культурним центром.

Одночасно з названими на півдні України зростали міста і містечка, котрі виникли раніше — Кременчук, Керч, Феодосія, Євпаторія та багато інших. Число невеликих населених пунктів на півдні України поступово збільшувалося. В 90-х роках тут вже існувало близько 30 міст.

Поряд з процесом виникнення та розвитку міст і містечок інколи спостерігалось і зворотне явище: перетворення останніх на села та слободи.

Таким чином, на кінець XVIII ст. із звільненням Північного Причорномор'я від панування турецьких і татарських феодалів та інтенсивними колонізаційними процесами в основному завершилось формування національної території України. В XVIII ст. на півдні країни освоєння нових земель відбувалось переважно за рахунок переселенців з різних районів Лівобережжя, Правобережжя, а також з російських губерній. Вирішальну роль у заселенні регіону відіграли представники українського етносу, які протягом століття становили найбільшу частину населення. До середини XVIII ст. переселенці, як правило, займались сільським господарством. Згодом, у зв'язку з швидким розвитком міст і містечок, а також значним заселенням вільної землі, зростає чисельність неземлеробського населення, виробничі заняття якого були пов'язані з промисловим виробництвом, торгівлею, морською справою. Завдяки героїчній боротьбі проти іноземних загарбників і самовідданій праці українців, росіян, а також представників інших народностей, що проживали на території Новоросії, цей край, колись малозаселений і неосвоєний, за відносно короткий час перетворився на регіон зі значною кількістю населення, розвинутим тваринництвом, землеробством і торгівлею.

Міграції населення на Правобережжі та західноукраїнських землях. На Правобережжі, яке майже до кінця XVIII ст. перебувало у складі Речі Посполитої, міграційні процеси мали свою специфіку. Після невдалого Прутського походу в Молдавію (1711), під час війни між Росією і Туреччиною (1710—1713), Петро I був змушений вивести з Правобережжя російські війська і відмовитись від претензій на ці землі¹⁹⁹. Одночасно активізувалося й переселення правобережних козаків і української шляхти на лівий берег Дніпра. «Тамошним же полковникам с полковою, сотенною і рядовою козацкою старшиною, з женами и детьми их и с их движимими пожитки,— вказувалося в іменному указі царя від 23 вересня 1711 р. білоцерківському полковнику А. Танському,— на жилища перейти в Малую Россию, в тамошние полки, где кто пожелает»²⁰⁰.

У другій половині XVIII ст. активізувалися міграційні процеси українського населення всіх семи правобережних полків: Чигиринського, Білоцерківського, Уманського, Богуславського, Брацлавського, Корсунського, Могилівського. Внаслідок цього в 1713—1714 рр. істотно зменшилася кількість населення у південно-східних повітах Правобережжя. Проте незабаром на цих землях почали селитися польські селяни та міщани. Паралельно проходило даліше залюднення українськими селянами Поділля, Брацлавщини, південної Київщини. Саме за цих складних і суперечливих обставин у XVIII ст. продовжувала формуватися етнічна структура населення Правобережжя, переважну більшість якого становили українці²⁰¹.

Про участь у колонізаційних процесах на Правобережжі різних верств українського населення та населення Речі Посполитої свідчать відомості про Меджибізьку волость Летичівського повіту (1717). У 30 населених пунктах волості нараховувалось тоді 2403 господарства, з них 2164 належали підданам-християнам, 88 — шляхтичам і 201 — євреям. Причому лише 620 родин проживали у волості давно і вважались старожилами. З 1352 родин прийшлих підданих з українських земель прибув 1151 (з Волинського воєводства — 763, Руського — 143, Белзького — 69, Київського і Брацлавського — 41, Подільського воєводства — 51, Подніпров'я — 21, Лівобережжя — 42, з інших районів України — 21), з Польщі — 106, Білорусії та Литви — 43, Молдавії — 26 і стільки ж з Росії²⁰². Отже, вихідці з різних місцевостей України становили понад 85 %.

Інтенсивно освоювалися землі в районі Подніпров'я. В 1733 р. на півдні Київщини нараховувалось 7297 дворів, які заснували переселенці з Лівобережної України²⁰³. Причини широкого переселенського руху з лівого берега Дніпра на Правобережну Україну в 30-х роках XVIII ст. полягали у відносно слабкій державній владі на місцях, наявності великої кількості вільних родючих земель та посиленні антифеодальної боротьби на Лівобережжі, що призводило до масових втеч підданих селян на Правобережжя²⁰⁴.

Велику роль у народній колонізації ряду районів Правобережної України, особливо в першій чверті XVIII ст., відіграло існування так званих «слобід», жителі яких на кілька років звільнялись від виконання повинностей на користь феодалів. Про велику кількість слобід, заснованих, зокрема, на Поділлі в перші роки після його визволення від панування турецьких феодалів, свідчить постанова сеймику в Кам'янець-Подільському (1702). У документі вказувалось, що піддані, які оселяються на слободах, «висидівши» немало часу, переходять з місця на місце, завдаючи своїм панам значних збитків. Небезпідставно вбачаючи в довготривалих «слободах» одну з причин непокірливості підданих, подільська шляхта на цьому ж сеймику заборонила проголошувати «слободи» більш як на три роки²⁰⁵. В наступному році після придушення на території Подільського воєводства великих вогнищ народно-визвольної боротьби трудящих шляхта кам'янецького сеймику ухвалила рішення про обмеження «слобід» до одного року²⁰⁶. Проте такого роду постанови в зв'язку з загостренням класових суперечностей, як правило, не виконувались²⁰⁷.

В окремих районах Правобережжя освоєння земель йшло досить швидкими темпами і на середину XVIII ст. в основному завершилось. Так, за рахунок великої кількості новоприбулих поселенців у 30-х роках фактично закінчилось масове заселення Поділля²⁰⁸.

Проте утворення сіл і містечок на Правобережжі мало місце і в другій половині XVIII ст. Наприклад, управитель Богопільського ключа в уманській латифундії С. Потоцького доповідав магнату в 1785 р., що він намагався, «чтобы все пустки, которые застал, были заселены... В хорошем месте слободы две заложили: одна над Бугом — против Конецполя, а вторая недалеко от Синички, к которым начали тянуться люди...»²⁰⁹. Лише на Житомирщині за цей період виникло декілька десятків сіл, зокрема Вірля, Березівка, Радичі, Ягодинка, Березники, Кривотин, Мокляки та ін.²¹⁰

На кінець XVIII ст. на Правобережжі зросла кількість молдавських поселень. Це обумовлювалось насамперед тим, що багато молдаван, не витримуючи турецько-фанаріотського гніту, тікали за межі батьківщини — за нижній Дністер, на Поділля і далі на схід, у південні райони Брацлавського і Київського воєводств, на береги річок Синюха та Висі²¹¹.

Народна колонізація охоплювала головним чином найбільш біднішу частину населення українських міст і сіл: «халупників», «коморників», ремісників, тобто ті соціальні категорії, яким нічого було втрачати на попередньому місці проживання.

Отже, наведені історичні факти спростовують твердження деяких учених про культтрегерську роль польських магнатів і шляхти в процесі заселення вільних земель на території Правобережної України.

У другій половині XVIII ст. Річ Посполита переживала глибоку політичну і економічну кризу. Вона опинилася в залежності від різних держав. Ф. Енгельс з приводу цього писав: «Країна, яка вперто зберігала недоторкнутим феодальний суспільний лад, у той час як всі її сусіди прогресували, формували свою буржуазію, розвивали торгівлю й промисловість і створювали великі міста,— така країна була приречена на занепад. Аристократія дійсно довела Польщу до занепаду, до цілковитого занепаду»²¹².

Ослаблення шляхетської Польщі в другій половині XVIII ст. неодноразово використовували уряди Австрії та Пруссії. До них приєднувалася і Росія. Так, у 1772 р. вони здійснили перший поділ Речі Посполитої, внаслідок чого значна частина Білорусії увійшла до складу Росії; Австрія захопила Галичину, частину Краківського воєводства, а в 1774 р.— Буковину; Пруссія — Вармію, Поморське воєводство, частину Куявії. В 1793 р. відбувся другий поділ Польщі, за яким Правобережна Україна і частина Західної Білорусії були закріплені за Росією. В результаті до складу Російської держави увійшло 4533 квадратних миль території, 410 міст і містечок, понад 10 тис. сіл з 3 млн жителів²¹³. Возз'єднання Правобережної України значно прискорило національну консолідацію українського народу та формування його етнічної території.

Дальше заселення і освоєння земель в Східній Галичині, Північній Буковині та на Закарпатті гальмувалися подвійним соціальним і національним гнітом австрійських, угорських й польських загарбників, а також «своїх» українських поміщиків. Проте населення західноукраїнських земель не припиняло зв'язків як між собою, так і з жителями інших районів України, Російської держави в цілому. В процесі розвитку зміцнювалося почуття належності до українського етносу, зростала соціальна самосвідомість, посилювалася боротьба трудящих Західної України проти чужоземного уярмлення і за возз'єднання краю з українськими землями в складі Росії²¹⁴. «Австрійські русини», — писав Ф. Енгельс, — тяжіли «як до свого природного центру... до інших малоросійських областей, що об'єдналися з Росією»²¹⁵.

Протягом усього XVIII ст. селяни прикордонних місцевостей Галичини відходили на заробітки в Закарпаття. І навпаки, жителі Закарпатської України тікали в Галичину, доходячи інколи до кордонів Росії²¹⁶. В 1789—1790 рр. тільки з Буковини в Росію емігрувало понад 14 тис. чоловік²¹⁷. У свою чергу, в 80-х роках відбулося значне переселення «великоросів» на Буковину. Вони проживали в селах Климовці, Біла Криниця, Липовени та Мигодра²¹⁸.

Посилення національного та соціального гніту на західноукраїнських землях змушувало іноді селян чи міщан кидати обжиті місця й шукати притулку в горах або непрохідних лісних хащах. Згодом тут виникали невеликі населені пункти. Так, майже вся територія сучасного с. Середній Майдан (Івано-Франківська область) у XVIII ст. була вкрита густим лісом, в якому шукали собі порятунку від експлуатації феодалів кріпаки-втікачі. Серед лісу селяни знайшли поляну і почали на ній будувати

оселі. Звідси і пішла назва цього та навколишніх поселень: Середній Майдан, Майдан Горішній, Майдан Долішній, Майданик²¹⁹.

У середині XVIII ст. у Карпатах в долині р. Прут виникло кілька сторожових постів, які згодом також перетворилися на великі села²²⁰. На території Галицької землі (50-ті роки XVIII ст.) існувало близько 850 населених пунктів. Причому в Галицькому і Тереховлянському повітах незаселених земель було мало, а в гірській місцевості Коломийщини — багато. В 1772 р. в межах Галицької землі вже нараховувалось 70 міст і близько 800 сіл, де жило понад 467 тис. жителів. Протягом століття найбільше поселень виникло на Тереховлянщині — 25. Наприкінці XVIII ст. у зв'язку з заселенням лісистих земель Карпат і території між річками Серет і Збруч у Східній Галичині масове освоєння нових земель в основному завершилося²²¹.

Основний контингент поселенців на західноукраїнських землях становили українці, менше поляки, вірмени, німці та ін. Так, наприкінці XVIII ст. Гуцульщину заселяли переважно українці. Проте поряд з ними проживала і незначна кількість поляків, євреїв і вірмен²²². В цей час були утворені досить великі поселення німців у Північній Буковині та в Східній Галичині. На Північній Буковині в середині XVIII ст. виникло кілька сіл, заснованих переселенцями-поляками²²³.

Зміни в етнімічній ситуації. Поява нових політонімів. Складний процес формування національної території супроводжувався появою нових і зміною значення старих політонімів, поширенням назви «Україна» на всі землі, заселені українцями: від Карпат до кордонів Російської держави. Так, лівобережний регіон в офіційних актах царського уряду найчастіше продовжував називатися «Малоросією» або «Малою Руссю». Поряд з ними з'явилися й інші назви: «Малоросійський край», «Гетьманщина» і т. д. Всі вони певною мірою виражали національну політику царизму щодо українського народу. Термін «Гетьманщина» вживався стосовно Лівобережної України разом з Києвом і невеликою територією на правому березі Дніпра, якою управляла гетьманська адміністрація. У зв'язку з ліквідацією в 1764 р. інституту гетьманства, а на початку 80-х років і полкового адміністративно-територіального устрою ця назва втрачає своє значення.

Згадані політоніми широко застосовувалися не лише в царських указах, постановках Сенату, універсалах гетьманів, розпорядженнях Малоросійської колегії та Генеральної військової канцелярії, а й побуті місцевого населення — «малоросів». Так, в одній з історичних пісень того часу говориться про тяжке соціально-економічне становище народних мас на Лівобережжі:

Ой горе нам на гетьманщині,
Надокучила нам вража панщина...²²⁴.

В документальних матеріалах XVIII ст. досить чітко простежується грань, яку проводили державні органи влади між жителями «малоросійських українських» і «слобідських» полків, у той час коли і Лівобережна, і Слобідська Україна входили до складу одного державного об'єднання. Нові політоніми щодо Слобожанщини виникали і змінювались відповідно політико-адміністративним нововведенням на території краю протягом століття. Якщо в XVI—XVII ст. ця місцевість часто називалась «полем», інколи — степовою окраїною руських земель (пізніше — Російської держави), де частина населення жила в «слободах» й називалась слобожанами, то в XVIII ст., в міру заселення й освоєння нових земель, старі політоніми поступово зникають із вжитку, основними залишаються назви

«Слобідська Україна» і «Слобожанщина». Проводячи політику зміцнення самодержавства та посилюючи феодальну експлуатацію на Україні, царський уряд в 1765 р. ліквідував місцеве козацьке самоврядування і на території Слобожанщини була створена Слобідсько-Українська губернія (з 1780 р.— Харківське намісництво). Слободи поступово зливалися з містами або перетворювалися на звичайні села чи містечка, населення яких підлягало подушній податі. Проте назви «слобода», «слобідка» продовжували існувати і зберігатися за багатьма населеними пунктами.

Після ліквідації царським урядом Запорозької Січі це політичне і географічне поняття поступово зникає з ужитку, хоча ще досить довго продовжує жити в пам'яті українського народу.

Південні райони країни тривалий час напівофіційно називалися «Ханщина», «Турецька область». У другій половині XVIII ст. тут поширюються назви: «Слов'яно-Сербія», «Нова Сербія», «Новоросія», «Новоросійський край» і т. п. Перші два політоніми проіснували недовго й у зв'язку з утворенням в 1764 р. Новоросійської губернії втратили своє значення. «Польскої Україною», «заграничної польскої областю» до 1793 р. продовжував називатись правобережний регіон. Тільки після об'єднання Правобережної України і Росії місцеве українське населення перестало бути «польськими подданными». Ці терміни поступово вийшли з ужитку серед населення і з кінця XVIII ст. не зустрічаються на сторінках офіційних документів.

Назви «Лівобережна», «Слобідська», «Південна» Україна, «Лівобережжя», «Слобожанщина» застосовуються і в сучасній літературі як географічні поняття.

Таким чином, входження Правобережжя до Росії прискорило формування етнічної території українського народу, перетворення народності в буржуазну націю. На кінець XVIII ст. із звільненням Північного Причорномор'я від турецьких і татарських агресорів, а також заселенням його українським етносом в основному завершилося формування національної території України. Важливу роль у цьому відігравали міграційні процеси, які в окремих регіонах країни мали свої особливості. На Лівобережжі, Слобожанщині й частково Правобережжі найінтенсивніше заселення відбувалось у першій половині, в Новоросії — в другій половині XVIII ст. Для західноукраїнських земель були характерні імпульсивні міграції, що мали час від часу і зворотний колонізаційний рух.

Першорядне місце в освоєнні незаселених земель на території України належало українському народові. Поряд з ним активну участь брали вихідці з Росії, а також з Білорусії, Литви, Молдавії, Грузії тощо. Певну частину населення Правобережжя у вказаний період становили польські селяни і міщани, а на західноукраїнських землях — німецькі та угорські колоністи.

Заселення неосвоєних або запустілих земель проходило, як правило, двома шляхами: по-перше, у вигляді стихійної вільнонародної колонізації і, по-друге, спрямовувалось та визначалось царським урядом і місцевою владою. На характер і розвиток народної колонізації сильно впливала кріпосна політика, суть якої, за визначенням В. І. Леніна, полягала «в утрудненні переселення, у бюрократичній опіці пересування населення, в роздаванні (прямому або шляхом продажу і оренди) казенних земель великим землевласникам, які здобувають прибутки шляхом кабали»²²⁵.

Формування української національної території супроводжувалось появою нових великих економічних, політичних і культурних осередків — міст. Вони ставали центрами консолідації українського населення.

**СТАНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ
В ПЕРІОД РОЗВИНУТОГО ФЕОДАЛІЗМУ**

**1. ЕВОЛЮЦІЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН —
ОДИН З ВАЖЛИВИХ ФАКТОРІВ
РОЗВИТКУ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ**

Давньоруські традиції і поява нових елементів у сільському господарстві. Сільське господарство України, як Росії та Білорусії, в XIV — першій половині XVII ст. розвивалося на основі сільськогосподарського досвіду Давньої Русі. Незважаючи на окрему специфіку локального характеру, ця галузь господарства всіх східнослов'янських земель мала більше спільного, ніж відмінного. Нашестя татаро-монгольських феодалів і встановлення іноземного іга на тривалий час підірвало розвиток сільського господарства на східнослов'янських землях. Села, як записав тогочасний літописець, «запустеша»¹. Проте народні маси почали поступово відновлювати спустошену ворогами землю.

Традиційною основою сільського господарства східнослов'янських земель залишалося землеробство. Ще в епоху Київської Русі та феодального роздроблення існували дві великі географічні зони — лісостепова та лісова. В їх природних межах населення застосовувало різні системи землеробства (переліг, трипілля, підсіку) та основні землеробські знаряддя — рало, плуг (в лісостепу), соху (в лісовій зоні), робочу худобу — воли та коні. Поступово все ширше впроваджувалося в більшості районів України трипілля. При трипільній системі землеробства, як найбільш поширеній і прогресивній за доби феодалізму, збільшувалася площа ріллі, тобто продуктивна площа поля, певною мірою зберігалася структура ґрунту, частково зростала урожайність. Як правило, трипілля співіснувало з перелоговою, паровою (двопільною) й вирубною (підсічною) системою землеробства.

На Слобожанщині, Чернігово-Сіверщині, Запорозжжі, Північній Буковині було ще багато перелогових земель. Зокрема, в Путивльському повіті наприкінці XVI ст. переліг становив до 50 % надільних земель². Нескладна, хоч і трудомістка, техніка підсічного землеробства була здавна добре відома місцевим жителям і дозволяла відносно швидко освоювати підлісові простори³.

Землеробство України цілком забезпечувало необхідними сільськогосподарськими продуктами населення і тваринницьку галузь господарства, яка на різних землях була розвинута неоднаково. В тих чи інших місцевостях існували свої особливості й традиційні методи господарювання. Порівняно розвинутішим було землеробство на Поділлі, Південній Волині, Київщині, в Галичині (за винятком гірських районів), в низовинних районах Закарпаття, в лісостепових районах Чернігово-Сіверщини та на Лівобережжі.

Удосконалення сільськогосподарської техніки йшло повільними темпами. В поліських районах селяни України продовжували користуватися багатозубими ралами, які виникли ще за давньоруської доби. Вони існу-

вали протягом всього феодального періоду і в своєму подальшому розвитку перетворилися в культиватори⁴. На розкорчованих площах Чернігово-Сіверщини, Путивльщини і ряду інших районів селяни використовували багатозубі та двозубі орики або орчики⁵. Сохою орали, як правило, малородючі й легкі ґрунти на Поліссі (відоме, наприклад, прислів'я «Де оре сошка, там хліба трошки») ⁶. Чорноземи, які займали найбільші площі, оброблялись плугом. Ще в давньоруський період селяни поряд з безколісним почали застосовувати й колісний плуг⁷, залізні деталі до якого у значній кількості продавалися на тогочасних ринках⁸. Плуг з залізним лемешем належав переважно селянам заможних господарств⁹. З інших сільськогосподарських знарядь праці широко використовувалися серпи, коси, сокири, заступни, лопати, граблі, вила, ціпи тощо.

В лісостепових районах України основною тягловою силою при обробітку ґрунту були воли¹⁰. Широко використовувалися також коні, що істотно пришвидшувало оранку та обробіток поля.

Обробіток ґрунту, незважаючи на виснажливу працю селян, залишався на низькому рівні. В поліських і гірських районах України чагарники й ліс постійно наступали на оброблені поля.

В XVI—XVII ст. все в більших масштабах практикувалось удобрення ґрунтів гноєм, попелом, торфом. Угноєні ґрунти, особливо у панських маєтках та господарствах заможних селян, були вже досить поширеними. Вони коштували значно дорожче, ніж звичайні, неугноєні. Так, Литовський статут 1529 р. установив на території Великого князівства Литовського подвійну ціну за угноєні ниви¹¹. Хлібороби завжди дбали про угноєння ниви. Українські прислів'я говорять: «На добрій землі хліб сіють, а на плоху гній возять»; «Поле гній любить»; «Як не любитимеш гнойку, то не бачитимеш лойку»¹².

Основною сільськогосподарською культурою продовжувало залишатися жито — головний продукт харчування населення. Відомо, що посіви жита в Речі Посполитій XVI ст. складали більше двох третин посівів всіх зернових¹³. Ця важлива злакова культура була найменш вибаглива до якості ґрунту та його обробітку.

В цей час дедалі більшу питому вагу серед зернових культур набував пшениця. В південних районах України сіяли здебільшого озиму, а в північних — яру пшеницю. Значні площі засівалися вівсом і ячменем. У XV—XVI ст. в гірських селах Галичини поряд з скотарством велику роль відігравало вирощування вівса та ячменю із застосуванням двопільної системи землеробства. Важливе місце серед зернових займали гречка і просо, особливо на нових місцях у лісових районах, а також бобові, зокрема горох, чечевиця та боби. В результаті накопичення багатовікового сільськогосподарського досвіду почало стихійно складатися районування хлібних культур¹⁴.

Серед технічних культур найбільш необхідними для селянина були льон і коноплі. Вони вирощувалися майже повсюдно. Здебільшого на Поділлі та Волині, частково на Чернігово-Сіверщині та в Житомирському повіті почалося закладання спеціальних хмільників.

Велике значення мали городні культури. Чільне місце тут належало капусті, якою засаджувалися значні площі кращої городньої землі. З глибокої давнини вирощувалася ріпа. Чимало грядок відводилося під петрушку та пастернак, цибулю й часник. У селянських господарствах та в панських маєтках вирощувалися також столові буряки, огірки, редька, морква, щавель.

Середня урожайність зернових становила сам 3—5. Найвища урожайність була у великих панських фільварках, де ґрунти краще обробляли

і угноювали. На родючих південних землях Російської держави (у тому числі лісостепових районах Чернігово-Сіверщини) в другій половині XVI ст. урожайність при сприятливих погодних умовах була досить висока — сам 9—13, інколи сам 17¹⁵.

Збільшення сільськогосподарської продукції відбувалося в основному за рахунок розширення орних земель, а не підвищення урожайності зернових та городніх культур, яка залишалася майже незмінною.

На Україні важливою галуззю сільського господарства продовжувало залишатися тваринництво. В XVI — першій половині XVII ст. воно зазнало значних зрушень. Районами інтенсивного розведення рогатої худоби, коней, овець, свиней, птиці стали Київщина, Чернігово-Сіверщина, Брацлавщина, Поділля та Волинь. В гірських районах Галичини, Північної Буковини та Закарпаття основою тваринництва було вівчарство. В передстепових і степових районах України, зокрема на Запорожжі та Слобожанщині, важливу роль відігравало конярство і вівчарство. В першій половині XVII ст. значна частина великої рогатої худоби, коней, свиней вирощувалася для продажу на місцевих (і частково зарубіжних) ринках у панських і монастирських маєтках та фільварках, а також в господарствах козацької старшини, заможних селян і козаків¹⁶.

Природні умови на українських землях у XIV — першій половині XVII ст. сприяли розвитку бджільництва, яким займалися представники всіх станів тогочасного суспільства. Майже скрізь продовжувало існувати бортництво. В одній з грамот (1499) відзначено, наприклад, що на берегах р. Бобрик під Києвом Печерському монастиреві належали великі борті¹⁷. В той час бортництво широко практикувалося також на Поліссі та в Карпатах. Писемні джерела XIII—XIV ст. згадують вже і про пасічне бджільництво, що поступово поширювалось на лісостепові та степові райони України, частково Прикарпаття. В першій половині XVII ст. на Слобожанщині з'явилася своєрідна форма пасічництва із застосуванням штучних вуликів. Пізніше вона стала пануючою. В 1632—1647 рр. на лівому березі Ворскли нараховувалось близько 400—500 пасік¹⁸. Створювалися вони також на Прикарпатті та Північній Буковині. В XVI — першій половині XVII ст. існували великі пасіки в панських фільварках, у господарствах козацької старшини, а також заможних козаків і селян. У с. Родосель на Волині місцеві жителі мали 290 вуликів-пнів. Чимало пасік селян та міщан знаходилося поблизу м. Кам'янець на Поділлі. У деяких фільварках кількість бджолиних сімей доходила до кількох сотень¹⁹.

Певну роль у тогочасному господарстві відігравало садівництво. Невеликі сади росли біля садиб селян, міщан, козаків. Іноземці, які проїжджали в ті часи по Україні, відзначали, що всі села, хутори, слободи, містечка й міста потопали в зелені садів, а біля будинків цвіли квіти. Великі сади і виноградники мали пани і монастирі. Серед основних садових дерев тогочасні документи відзначають яблуні, груші, вишні, черешні, сливи, волоські горіхи. В садах росли також малина, смородина, порічки, агрус, барбарис. У с. Страшевичі в Галичині в 1301 р. існували виноградники, з яких селяни сплачували десятину церкві. Київський Микільський монастир у 1507 р. захопив виноградники київських міщан²⁰. Виноградники існували на Закарпатті та Поділлі. Михалон Литвин відзначав у свої мемуарах, що на Україні виноград мав великі грона й смачні ягоди²¹.

Зростання феодальної земельної власності. Формування і зростання феодальної земельної власності на східнослов'янських землях мало складну й тривалу історію. Воно відзначалося багатоваріантністю, певною іє-

рархічною структурою. К. Маркс і Ф. Енгельс наголошували, що «структура землеволодіння і зв'язана з нею система збройних дружин давали дворянству владу над кріпаками. Ця феодальна структура... була асоціацією, спрямованою проти поневоленого, виробляючого класу»²². Право феодалів на землю перешкоджало поступальному рухові не менше, ніж консервація натуральних устоїв феодальної вотчини. Це гальмувало розвиток феодальних відносин, уповільнюючи суспільний прогрес²³.

В XIII—XIV ст. основна частина феодалів-землевласників складалася з нащадків давньоруської знаті — князів, бояр, вищого православного духовенства. Поряд з маєтностями феодалів місцевого походження на українських та білоруських землях, що були загарбані іноземними державами, поступово виникає і неухильно збільшується земельна власність феодалів іноетнічного походження — литовських, польських, угорських, молдавських.

З розширенням феодальної земельної власності посилювалася не лише економічна могутність феодалів-землевласників, а й їх політична влада. Клас феодалів зосередив у своїх руках усі важелі адміністративної, судової, військової влади та ідеології. На більшій частині території України в період розвинутого феодалізму маєтності феодалів зростали в основному за рахунок насильницького захоплення селянських земель, із застосуванням жорстоких методів експлуатації безпосередніх виробників і тенденцією до перетворення їх у безправних кріпаків.

Основна частина земель в XIV — першій половині XVII ст. на Україні поступово зосередилася у руках магнатів. На Волині великими землевласниками були Острозькі, Чорторійські, Радзівілли, Острожецькі, Збараські, Сангушки, Корецькі та Вишневецькі, на Київщині й Подніпров'ї — Пронські, Ружинські, Заславські, Сенські, Капусти, Немиричі, Проскури, Полозовичі, Домонти, Дашковичі й Ворони, на Брацлавщині та Поділлі — Замойські, Синявські, Потоцькі, Язловецькі, Яблонські, Конецьпольські, Калиновські, Пронські, Корецькі, Ляндкоронські та Гербурти. Ряд магнатських родин давньоруського походження, серед них Острозькі, Сангушки, Корецькі, Вишневецькі, Ружинські, мали свої численні володіння майже в усіх районах України, Білорусії, Литви, а також на етнічних землях Польщі. В Руському воєводстві в XV—XVI ст. 55 родин великих феодалів володіли понад 1500 сіл, міст і містечок, тобто більш як половиною всіх поселень краю. Ще яскравіша картина спостерігалася на Волині, де на початку XVI ст. нараховувалося понад 430 магнатських і шляхетських родин, яким належала більшість земельних багатств краю. На 1629 р. у Волинському воєводстві лишилося 37 магнатів-землевласників, які володіли 79 582 димами селян, тобто 74 % всіх димів-господарств Волині²⁴.

Після Люблінської унії 1569 р. магнатська земельна власність на Україні різко зросла. Загарбання українських земель польськими та місцевими феодалами в районі Подніпров'я активізувалось після ухвали сеймом Речі Посполитої закону 1590 р. про «роздачу пустель, що лежать за Білою Церквою», а також степових «не зайнятих» земель по обох берегах Дніпра аж до кордону з Російською державою²⁵.

Поступово українське магнатство втрачало етнічні зв'язки з корінним населенням. Після 1569 р. білорусько-литовська і українська знать почала активно колонізуватися. В XVII ст. магнатство і шляхта перетворилися у панівну соціальну верству Речі Посполитої²⁶.

Зростання магнатської земельної власності справляло негативний вплив на етнічну консолідацію українського народу. Магнати — найбільш реакційна частина панівного класу Речі Посполитої, були зацікав-

лені у збереженні станових перегородок, у розширенні й недоторканості своїх латифундій. Це значною мірою консервувало феодально-кріпосницькі порядки, гальмувало соціально-економічний та етнокультурний розвиток.

Річ Посполита залишалася однією з найвідсталіших феодальних держав Європи, де зберігалася ранньосередньовічна васальна система. Землевласники магнати-сюзерени надавали своїм васалам-шляхтичам маєтки, села або їх частини тощо. Так, лише в одному Барському старостві на Поділлі в 1570 р. 37 сіл належало польським та українським васалам-шляхтичам. В окремих селах було по три-чотири власники²⁷.

В XIV—XVI ст. відбувалося формування феодальної земельної власності на території Путивльського повіту, де найбільшими землевласниками з 80-х років XV ст. стають князі Глинські. На Слобожанщині царський уряд, роздаючи землі служилим людям, у тому числі козакам і дрібним дворянам, приєднував до «помісних» дач земельні ділянки, угіддя з рібними і звіриними ловами. Навколо слобідських міст поступово складалася приміська округа служилих людей. У 1637 р. царський уряд на Слобожанщині почав здійснювати політику так званих «заказных городов», згідно з якою великим московським феодалам заборонялось купувати землі у південних повітах країни. Це певною мірою захищало володіння дрібних служилих людей²⁸.

Спільним закономірностям підпорядковувався розвиток феодальних відносин на західноукраїнських землях. З XIII ст. почала неухильно зростати велика феодальна земельна власність на Закарпатті. В районі Ужгорода й Невицького в XIV ст. одержали королівські привілеї на землі магнати Амодей і Чак. Один з найбагатших феодалів Вербовці на початку XV ст. мав 50 маєтків²⁹. Як підкреслював К. Маркс у «Хронологічних виписках», напередодні селянської війни 1514 р. в Угорщині, до складу якої входило Закарпаття, в основному сформувалося велике феодальне землеволодіння³⁰. На рубежі XV—XVI ст. 25 магнатським сім'ям Угорщини належала майже половина всіх земельних угідь. Більшість дрібних дворян-немешів володіла 1—3 кріпаками з їх наділами³¹.

На Північній Буковині великими землевласниками залишалися нащадки галицько-волинських бояр-феодалів³². Згідно з рядом грамот молдавських воевод-господарів вони одержали села, землі, угіддя «за вірну службу» разом з підданими їм українськими і молдавськими селянами³³. Поряд з українськими феодалами в XIV—XVI ст. на території Північної Буковини закріпили за собою землі феодали молдавського походження³⁴.

Продовжувала зростати також земельна власність церковних феодалів. Ще 8 березня 1301 р. князь галицький Лев Данилович дав грамоту на володіння селами й землями церкві Успенія в Галичі. Софії Київській з давніх часів феодали віддавали на «поминки» свої «села, и волости з даньми, и съ всеми доходы, так же земли, и воды, з борьтми, и съ всеми пошлинами, с людми, и с озеры, что издавна придано къ (ц)е(р)-кви б(о) жьей»³⁵.

Одним з найбільших феодалів залишався Київський Печерський монастир (з кінця XVI ст.— лавра). Монастир володів багатьма містечками, селами і хуторами з орними землями, озерами, островами, а також млинами, руднями і т. д.³⁶ На Волині значними землевласниками були Луцька та Острозька православні єпископії. Їм належало одне місто, 2 містечка й 38 сіл. Володимирська єпископія володіла 16 селами, замком, містечком Квасовим і Купичівською волостю³⁷.

На Україні неухильно зростала земельна власність католицької церкви. В XV ст. католицьке духовенство в Галичині одержало цілий ряд

королівських пожалувань на землі й села з феодально залежними селянами. Помітно зросло володіння католицької церкви наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. Лише у Волинському воєводстві (1629) їй належало 2094 селянських дима. На землях України Ватикан посилено насаджував католицизм і унію, споруджував костьоли, засновував єзуїтські колегіуми. Тільки на Львівщині протягом 1587—1648 рр. було відкрито 64 нових костьоли. В 1635 р. польський король Владислав передав ордену єзуїтів православний Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському разом із землями³⁸. Цей монастир мав мастності з залежними селянами в Путивльському й Новгород-Сіверському повітах. Католицькі костьоли, монастирі і колегіуми щедро наділялися землями з феодально залежними українськими селянами.

Церковні феодали розширювали свою власність на Закарпатті та Північній Буковині. Так, грамотами XV—XVI ст. молдавських господарів ряду буковинських монастирів та єпископств було роздано близько 200 сіл. Пізніше вони одержували підтверджувальні грамоти на свої земельні володіння. Монастирям дозволялося також засновувати нові села й заселяти їх. Наприклад, Яцько Єремія Могила в 1597 р. видав грамоту монастирю на село, згідно з якою «они имут звати у того село, люті суть иншии земли, или з нашеи земли лѣх или русин, или срѣбин, или гречин, или бут что за языка будет»³⁹.

Великими землевласниками часто виступали феодальні міста в особі найбагатшої міської верхівки — патриціату. У 1585 р. Корсуню були надані землі поблизу річок Ольшаниця, Угорський Тікач і Синя Вода. Феодал Р. Гойський передав своєму місту Сокол на Київщині землі на 20 км навкруги. На початку XV ст. Львову належало п'ять сіл. В 1432 р. до міських володінь було приєднане ще с. Головсько Мале, а в 1500 — села Волиця й Поріччя. Крім того, в 1507 р. магістрат купив ще два села⁴⁰.

В XVI — першій половині XVII ст. в структурі феодальної земельної власності на Україні сталися певні зміни, пов'язані з розвитком землеволодіння козацької старшини та частини багатих козаків. Основним типом землеволодіння середнього козацтва в першій половині XVII ст. став хутір. При хуторах, як правило, було небагато орної землі, але до них прилягали луки, сіножаті, ниви, стави, пасіки, гаї, ліси. Тому хутір часто ставав великим господарством. Заможний козак М. Хмельницький (батько Б. Хмельницького) придбав хутір Суботів під Чигирином, заклав там пасіку, а згодом заснував власну «слободу» Новосільце з «підданими». Окремі козаки перетворювалися у значних землевласників. Так, чигиринському козакові М. Михайловичу у 1615 р. належали Плоський ліс по р. Цибульник, рибні лови на р. Інгулець, ряд поселень та рілля, які оцінювалися в 1990 кіп грошей литовських⁴¹.

Селянське землеволодіння та землекористування. На всіх східнослов'янських землях ще з часів «Руської Правди» поряд з феодальною земельною власністю продовжувала існувати і селянська землевласність. Як підкреслював К. Маркс, селяни «мали таке ж феодальне право власності, як і самі феодали...»⁴² Не слід забувати, що навіть кріпаки не тільки були власниками, — правда, зобов'язуваними сплачувати оброк, — невеликих ділянок, які прилягали до їх дворів, а й співвласниками общинної праці⁴³. Окремі селяни зберегли право продавати, закладати, дарувати свої земельні ділянки, що підтверджувалось грамотами великих литовських князів⁴⁴. Цим самим феодальне законодавство визнавало законність існування й селянської землевласності.

Основна маса селян України в XV ст. володіла й користувалася землями протягом віків, одержуючи їх у спадщину від попередніх поколінь. За користування землею селяни виконували державні повинності⁴⁵. В усіх землях Великого князівства Литовського, куди входила й більша частина українських земель, до волочної поміри 1557 р. укладалися угоди про застава-викуп селянських земельних ділянок. Це був один із звичаєвих засобів перерозподілу землі у відповідності з потребами і економічними можливостями окремих селянських господарств. Великокнязівські, тобто державні, селяни не лише заставляли землю іншим державним селянам, представникам привілейованих станів та їх підданам, а й купували в них земельні ділянки⁴⁶.

«Устава на волоки» 1557 р. на землях Великого князівства Литовського завдала відчутного удару по селянській землевласності та землекористуванню. Офіційно «устава» узаконювала лише великокнязівське і шляхетське землеволодіння. Селянська землевласність визнавалася державним законодавством лише в період проведення волочної поміри. Одночасно обумовлювалось, що після реалізації цієї акції селянські землі мали стати великокнязівськими: «А гдѣ помера пойдеть, мають мерити всякій кгрунт куплений и заставный, кгда жъ кмети и вся его маетность наша есть»⁴⁷. Волочна поміра відчутно вдарила по селянству, позбавивши його традиційних форм землевласності. Однак вона не привела до повного і повсюдного обезземелення селян⁴⁸. «Устава на волоки» торкнулася лише частково українських земель (Волинь).

В XV—XVI ст. у королівських селах Галичини продовжувала зберігатися селянська землевласність, коли селяни здійснювали торговельні операції із землею між собою на основі звичаєвого права. Інтенсивний наступ феодалів Галичини на селянське право володіння землею («дідичність») почався наприкінці XVI — на початку XVII ст. Протягом першої половини XVII ст. селяни були повністю позбавлені права власності. Сучасники зазначали, що пани могли зігнати із землі всіх селян-кметів і там закласти свої фільварки. В окремих старостах Галичини (Галицьке, Городоцьке, Холмське, Красноставське та Сокальське) в 40-х роках XVII ст. в результаті невпинного наступу феодалів на селянство близько 80 % селян було не забезпечене або недостатньо забезпечене землею. На Волині лише в другій половині XVI ст. селянські землі скоротилися на 50—60 % в результаті захоплення їх панами. Напередодні визвольної війни на Київщині внаслідок загарбання феодалами селянських земель понад 45 % населення перебувало на низькому економічному рівні, з них близько 40 % селян не було забезпечено землею⁴⁹.

Наступ феодалів на селянську землевласність відбувався також і в Російській державі. На кінець XVI ст. основна частина общинних земель перейшла до рук служилих людей⁵⁰. Це ж явище частково мало місце на Чернігово-Сіверщині та в Путивльському повіті, що входили до складу Російської держави.

Часто поміщики Закарпаття в XVI ст., захоплюючи селянські землі, садовили залежних людей на пів- і навіть чвертьланові наділи, змушуючи їх виконувати всі повинності за повнолановий наділ⁵¹.

Постійне посилення феодальної експлуатації селянства і зменшення земельних площ — найважливішого засобу сільськогосподарського виробництва — гальмували розвиток селянського господарства, як і сільського господарства в цілому. Одночасно стримувався й приріст тієї продукції, що йшла на ринок. Це негативно відбивалося на соціально-економічних процесах етносу всіх українських земель.

Посилення феодального гніту народних мас. Еволюція феодальної

ренти на Україні мала свої особливості. Протягом XIII—XV ст. поступово зникла більшість вільних общинників, що становили переважну частину сільського населення Давньої Русі і удільних князівств. Головною соціальною категорією стають феодально залежні селяни, які змушені були виконувати різноманітні феодальні повинності на користь світських і духовних феодалів або феодальної держави⁵². Пануючою формою феодальної ренти майже на всіх українських землях стала натуральна рента. Разом з тим на різних землях існувала певна специфіка у співвідношенні її форм. У Галичині на рубежі XIV—XV ст. з селян «брали... ись подымья по колод вовса». На Волині феодально залежні селяни сплачували «половщину», а на Житомирщині (1471) — «бовкуновщину»⁵³. В поліських районах з розвинутим бортництвом феодально залежні селяни сплачували натуральну данину медом⁵⁴. Багато загальнодержавних податків існувало у Великому князівстві Литовському, до якого входила більшість українських земель. Окремі з них («поголовщина», «серебщина», «стація») були спільними для всього сільського і міського населення, деякі ж («воловщина») запроваджувалися лише на окремих землях⁵⁵. Обтяжливі податки виступали однією з форм феодальної ренти на користь феодальної держави — Великого князівства Литовського.

Селяни Галичини в XV ст. в основному сплачували світським та церковним феодалам данину натурою та грошми. Так, до 30-х років XV ст. більшість сіл Галичини, королівських і панських, крім інших повинностей, вносили ще й данину по мірці вівса з кожного осілого лану. Разом з тим, спостерігалася тенденція до неухильного росту відробіткової ренти. На середину XV ст. панщина в середньому становила вже 14 днів на рік з ланового господарства. Загальнодержавні сейми в Торуні і Бидгощі в 1520 р. затвердили щонайменше одноденну панщину на тиждень у королівських і шляхетських маєтках⁵⁶.

Протягом 1564—1565 рр. у 588 королівських селах виникло 142 фільварки. Кмети відробляли чотириденну панщину, а загородники чи городники — дводенну. В першій половині XVII ст. нормою кріпаків більшості сіл Галичини стала 5—6-денна панщина з півланового господарства. В ряді місцевостей навіть чвертьланові селянські господарства відробляли триденну панщину. Особливо швидкими темпами зростала панщина у церковних володіннях. Так, у 1481 р. селяни Галичини відробляли по дню панщини з лану, з 1530 р. — 2 дні, в 1581 р. — 6 днів, а в 1603 р. — 24 дні з лану землі⁵⁷.

На Закарпатті в XIV ст. селяни змушені були віддавати феодалам десятину від врожаю, худобу й виконувати ряд інших робіт. Державні податки протягом XV — початку XVI ст. зросли в 3,3 рази, а панщина підвищилась до 2—4, а в окремих селах до 6 днів на тиждень з лану. Вже на початку XVII ст. відробіткова рента стала пануючою. Її розмір практично не регламентувався і залежав від волі землевласника або управителя маєтку. Так, у мукачівських маєтках магната Ракоці селяни змушені були відбувати на рік 102 дні панщини⁵⁸.

Аналогічна ситуація спостерігалася у Північній Буковині, де феодально залежні селяни, крім виконання значних повинностей на користь своїх феодалів, змушені були сплачувати податки та відбувати ряд загальнодержавних повинностей. Так, в краї на початку XVI ст. існувало близько 20 видів повинностей і податків. У 70-х роках XVI ст. номенклатуру повинностей поповнила непосильна подвоєна данина (харач) на турецьких феодалів-завойовників⁵⁹.

Значно менші феодальні повинності були на Подніпров'ї. Це обумовлювалося цілим рядом факторів, зокрема порівняно слабкою заселеністю

цього району, наявністю великих площ вільних земель тощо⁶⁰. На Київщині майже до кінця XV ст. ще зберігалися традиційні староруські повинності — «дань» і «полюддя», тобто в основному рента натурою⁶¹.

Рубіж XV—XVI ст. був переломним у соціально-економічному й політичному житті народів Східної Європи. В зв'язку з дальшим розвитком товарно-грошових відносин відбулися значні зрушення в сільському господарстві. Феодали на своїх землях почали організовувати власні господарства — фільварки, розширюючи рілля і збільшуючи поголів'я худоби з метою збуту сільськогосподарських продуктів на внутрішньому і зовнішньому ринку. Панщина стає основною і найбільш тяжкою формою феодальної експлуатації. Вона становила близько двох третин всіх повинностей⁶². Ріст панщини в першу чергу негативно позначився на селянському господарстві. Зв'язуючи в єдине ціле землеробське виробництво з феодальною земельною власністю, прикріплюючи селян до землі, панщина гальмувала розвиток товарно-грошових відносин в селянському господарстві, перешкоджала його зв'язку з ринком⁶³.

На землях королівства Польського і Великого князівства Литовського наприкінці XV — в XVI ст. відбувався такий самий процес. Феодали також засновували фільварки на основі примусової панщинної праці феодально залежних селян. У великокнязівських фільварках Литви, Білорусії і Волині селяни в цей час відбували не менше 98 днів панщини на рік. Відповідна панщина виконувалася однією особою волами, кіньми, інвентарем від кожної волоки. У багатьох селах Волині панщина становила три дні на тиждень з лану або волоки. В 1570-х роках триденну панщину відробляли жителі сіл Рикани, Митиці, Буремля, Зубильне. В селах Хлівечко, Гвоздевичі, Туровичі, Зелів, Поридуби на Волині в 1590 р. за кожен волоку селяни «по чотыри дни в тыждень работи винни и иншие повинност». В окремих селах Волині уже в другій половині XVI ст. феодали встановили щоденну панщину. Так, десять дворичних господарств с. Цевів Луцького повіту в 1573 р. змушені були щодня ходити на панщину і «чиншу готового винни давати в рок по шести грошей литовских, по осми мац овса з дворища, кур по дві»⁶⁴.

Зростали феодальні повинності й на Поділлі. Більшість селян Барського староства в 1565 р. відбували по два дні панщини щотижня, давали по 4 гроша, по 10 третинників вівса, 4 третинників пшениці, по два півні, по 10 яєць, 20-го вепра, 20-ту вівцю, десятину від бджіл, кожні три роки — десятого вола. В першій половині XVII ст. в окремих деяких фільварках краю панщина вже досягала п'ять-шість днів на тиждень з лану⁶⁵.

Однак фільварк не став в цей час пануючою формою господарств на Україні. Виробнича необхідність, класова боротьба селянства і опозиція міст змушували феодалів задовольнитися такими різновидностями фільваркової системи, при яких селянський двір зберігав мінімум господарської самостійності і можливості накопичення, а домен не обмежувався лише застосуванням дарової праці кріпаків⁶⁶.

Разом з тим введення і постійне зростання панщинних повинностей великою мірою сковували господарську ініціативу закріпаченого селянства, затримували соціально-економічний розвиток, що відбивалося і на етносоціальних процесах.

Більшість селян Південної Київщини ще в першій половині XVII ст. виконувала незначні феодальні повинності. Феодально залежні селяни в селах Остролуч, Єдлівка, Рудницьке, Хлопків, Селище, Дернівка поблизу м. Переяслава в 1629 р. сплачували лише грошову ренту по 15, а жителі с. Остролуччя — по 42 гроша від кожного господарства⁶⁷.

В усьому Переяславському старостві в 1622 р. нараховувалося 25 хуторів і сіл. У них жило 280 сімей «послушних», тобто феодально залежних селян. Вони давали лише незначний чинш на утримання місцевого старости. В них жило понад 1000 козаків, які займалися сільським господарством і різними відхожими промислами. Козаки не виконували феодальних повинностей і не сплачували податків⁶⁶. Отже, порівняно зі становищем селян інших районах України рядове козацтво перебувало у незрівняно кращому соціально-економічному та правовому становищі.

Значно менше була поширена панщина в районах, де переважали скотарство і лісові промисли [гірські райони Карпат, Запорожжя і Слобожанщина, окремі місцевості Полісся]. На Слобожанщині основною повинністю залишалася сторожова служба⁶⁹. В сторожах чимало служило севрюків, тобто вихідців з Сіверської України. В окремих селян Путивльського повіту на рубежі XVI—XVII ст. феодально залежні селяни виконували різні повинності, платили податки натурою і грошми⁷⁰.

Одночасно козацька старшина поступово перетворювалася у частину українського експлуататорського класу феодалів. Уже напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. у своїх мастностях вона змушувала селян виконувати «звиклое послушенство»⁷¹.

В окремих районах Російської держави, в тому числі на Чернігово-Сіверщині й Слобожанщині на початку XVII ст. поміщики практично не збільшували феодальних повинностей⁷². Картина різко змінилася після загарбання в 1648 р. Чернігово-Сіверщини Річчю Посполитою. Польські та українські феодали шляхом прямого військового насильства і введення кривавого терору встановили тяжкий феодально-кріпосницький гніт над місцевим населенням. Це були роки страшного лихоліття і жорстокої польсько-шляхетської неволі⁷³.

Яскраву картину страждання українського селянства напередодні визвольної війни змалював у своїх мемуарах французький офіцер П. Шевальє: «Селяни України та сусідніх провінцій неначе раби, так само як і в більшості інших частин Польщі: вони зобов'язані працювати кінно і пішо три-чотири дні щотижня для панів. До того ж вони обтяжені різними орендними платами збіжжям та свійською птицею за землі, якими користуються; зобов'язані платити десятину від баранів, поросят і всяких земних плодів, а також возити дрова і виконувати інші важкі роботи»⁷⁴.

Сільська община на Україні і початок її розкладу. Сільська община — об'єднання, яке виникає на певному етапі історичного розвитку селянських споріднених або сусідських родин. Община пройшла довгий і складний шлях свого виникнення, розвитку й розкладу. «Землеробська община, — наголошував К. Маркс, — будучи останньою фазою первинної суспільної формації, є в той же час перехідною фазою до вторинної формації, тобто переходом від суспільства, побудованого на спільній власності, до суспільства, яке ґрунтується на приватній власності»⁷⁵.

Община відігравала значну організуючу роль у житті сільського населення ще за часів Давньої Русі. Переважна частина селян тоді входила до общин-громад, які захищали права своїх членів і стояли на перешкоді наступові феодалів на права безпосередніх виробників. Існування общин певною мірою було вигідне також і феодалам, бо так звана данина — одна із форм феодальної натуральної ренти — накладалася, як правило, на общину. Однак невпинний наступ панівного класу феодалів на членів сільських общин обумовлював перетворення їх у нижчий прошарок суспільства⁷⁶.

Форми общинної спільності в епоху середньовіччя значною мірою залежали від природних умов та етнічних особливостей країни. «Оскільки люди, кінець кінцем, стають осілими,— зазначав К. Маркс,— то вже від різних зовнішніх (кліматичних, географічних, фізичних тощо) умов, а також від природних задатків людей (від їх племінного характеру) залежатиме, в якій мірі ця первісна спільність буде видозмінена»⁷⁷. В територіальні або сільські общини входили окремі індивідуальні сім'ї, а також сімейні або патріархальні роди. Згідно зі статутом польського короля Казимира IV (XV ст.), чинність якого поширювалась і на українські землі, до сімейної общини входили рідні і двоюрідні брати, що жили разом⁷⁸.

Панування натурального господарства в епоху феодалізму — основна причина довготривалого існування сільських общин. У докапіталістичну епоху, відзначав В. І. Ленін, господарства окремих помість, общин, селянських сімей існували самі по собі, незалежно від інших господарств, і ніяка сила не могла їх вирвати з вікового застою⁷⁹. Це було загальноєвропейським явищем. Ізолюваність сільських общин — одна з причин довготривалого процесу формування народностей в епоху феодалізму.

Найважливіше місце в общині належало поземельним відносинам — общинній колективній землевласності та селянському індивідуальному землекористуванню. В територіальній общині «...орну землю і луки, які були до того в спільному володінні, почали за відомим уже способом ділити між окремими домашніми господарствами, що тепер виникали, спершу на якийсь час, пізніше раз назавжди, тоді як ліси, вигони і води лишалися спільними»⁸⁰. Сільська община час від часу проводила перерозподіл орних земель та сіножатей між окремими родинами-господарствами, чим, певною мірою, підтримувалася відносна рівність общинників.

Формою селянської землевласності в поземельній общині виступав компроміс між общинною і приватною землевласністю. У приватній власності селянина знаходились садиба, будинок, смуги землі в різних кінцях поля. У власності общини — вигін. Ця консервативна система господарства, підкреслював В. І. Ленін, спостерігалася скрізь — в середовищі як вільних, так і залежних селян⁸¹. Вона зберігалася віками аж до рубежу XIX—XX ст.

З розвитком феодалізму община поступово втрачала право власності на землю, якими вона володіла. Переважна частина земель протягом XIV—XVI ст. на Україні перейшла в руки окремих світських і церковних феодалів. Члени общин продовжували спільно користуватися угіддями, а інколи й орними землями. Тільки в селах, що не стали власністю окремих феодалів, селяни-общинники продовжували володіти своїми землями. Відомо, що на початку XVI ст. вони мали право вільно здійснювати торговельні операції землею⁸².

Внутрішнє життя сільської общини-громади на Україні, як і на всіх східнослов'янських землях, регламентувалось нормами давньослов'янського звичаєвого права. Вищим розпорядчим органом общини були зібрання, сходи або коши общинників, де обирався сільський голова, вирішувались судові справи на основі звичаєвого права тощо. В Галичині ще в XV ст. залишався в силі давній звичай «гоніння сліду», тобто розшуку «сліду» злочинців в межах общини⁸³.

На основі кругової поруки сільська громада відповідала за виконання феодальних повинностей общинників перед феодальною державою або паном. У земельних пожалуваннях великих князів литовським феодалам визначалися ті повинності, які мала виконувати вся сільська гро-

мада. В 1511 р. князю Ф. М. Чорторійському було надано село Літовичі у Володимирському повіті разом із землями, селянами, а також «з данями грошовими и медовими, и з бобровими, и куничними, и службами»⁸⁴. У такій типовій формі «узаконювались» основні повинності селян при наданні земель феодалам.

Натуральну та грошову ренту давали і сплачували общинники всією громадою. Так, наприклад, шість господарств-дворищ с. Тарасовичі на Київщині в другій половині XVI ст. всією сільською громадою платили щорічно Києво-Печерському монастирю по 3 копи 50 грошей литовських і по 14 відер меду. Сільська громада з 18 господарств с. Пулин Житомирського повіту в другій половині XVI ст. платила щорічно своєму панові Тишковичу по 10 кіп грошей і по 14 відер меду⁸⁵.

Як правило, общини склалися з окремих селянських дворищ, у які, в свою чергу, входило кілька «димів» — селянських сімей-родин. У дворищах жили як повноправні общинники, так і залежні селяни. Земельний наділ, яким користувалися члени дворища, називався «службою» або «дворищем». Сюди входили садиба, орні землі, сіножаті, ліси, води. Дворище, як правило, не ділилося⁸⁶.

Громада с. Берці на Волині в XVI ст. мала всього два дворища, які склалися з 26 димів-господарств. Мешканці цього села всією громадою сплачували тільки грошову ренту — по 29 кіп 5 грошей литовських щорічно⁸⁷.

Однією з форм існування сільських общин у Білорусії та в деяких порубіжних з білоруськими землями районах Росії й України виступало сябринне землеволодіння та землекористування. В XV—XVI ст. сябрами називалися селяни-общинники, що жили окремими дворищами-господарствами, маючи свої орні землі та угіддя, але які спільно з іншими селянами-сябрами володіли або користувалися орними землями, сіножатями, пасіками тощо. Їх взаємовідносини регулювали норми звичаєвого права. Селяни-сябри за користування земельними угіддями спільно сплачували ренту феодалам або державі⁸⁸.

Рівності в общинах ніколи не існувало. Ф. Енгельс підкреслював: «...там же, де між членами общини виникає більш чи менш значна нерівність у розподілі, це є вже ознакою розкладу общини, що починається»⁸⁹. «...Община, — писав К. Маркс, — носить у своїх власних надрах елементи своєї загибелі. Приватна земельна власність уже проникає в неї у вигляді будинку з його сільським двором, який може перетворитися у фортецю, звідки підготовляється наступ на спільну землю. Це вже було. Але найістотніше це — парцелярна праця як джерело приватного привласнення. Воно дає ґрунт для нагромадження рухомого майна, наприклад, худоби, грошей...»⁹⁰. Розвиток індивідуальних господарств селян-общинників зумовлював майнову нерівність в їх середовищі, яка мала тенденцію до поглиблення. В общинах постійно збільшувався період між перерозподілами спільних орних земель і сіножатей, а також їх передачі в індивідуальне володіння⁹¹. Особливо згубний вплив на общину мало заснування фільварків, основаних на панщинній праці феодално залежних селян, що підривало її основи і обумовлювало дальше поглиблення майнової нерівності селян.

Однією з ознак початку розкладу сільської общини виступала поява інституту підсусідництва. Зубожілі селяни, не маючи власного господарства, за стародавнім слов'янським звичаєм жили в хатах своїх заможних односельців і називалися підсусідками. Засобом їх існування була щоденна робота на селянина, в якого вони поселилися. Кількість підсусідків постійно зростала. Так, у Луцькому повіті поборові списки 1570 р.

не фіксують підсусідків, а в 1583 р. їх уже налічувалося 330 чоловік⁹².

Поширення общинної форми господарства в різних районах України було далеко неоднаковим. Зокрема, в XVI — першій половині XVII ст. певні соціально-економічні та політичні особливості існували в південному та східному регіоні українських земель. У поселеннях, що перебували на «слободі», — селах, хуторах і слободах, заселених селянами, що оголошували себе козаками, переселенцями та втікачами з різних українських і сусідніх земель (тобто не тільки не спорідненими, а часто й різноетнічними елементами), як правило, сільських общин не існувало. Так, на Переяславщині в 1616 р. всі державні села й містечка перебували на «слободі», і їх жителі практично не виконували повинностей⁹³. Очевидно, кожен селянин самостійно вів своє господарство, освоював нові землі, не зв'язуючи себе з общинною формою організації праці.

Таким чином, продуктивність праці в сільському господарстві залишалася низькою. Існували традиційні, пов'язані з природними умовами й етнічними особливостями, методи обробітку ґрунту, догляду за рослинами, посівами та худобою, збиранням врожаю, обробкою сільськогосподарської продукції. Спостерігався повільний, але неухильний розвиток сільського господарства екстенсивним шляхом.

На середину XVII ст. земельні багатства України загарбали українські та іноземні феодалі-землевласники. Відбувався невпинний наступ феодалів на землі селян насильним їх захопленням. В процесі боротьби з трудящими консолідувався панівний клас феодалів — землевласників України. Різниця в етнічній і релігійній належності не порушувала єдності панівного класу експлуататорів-феодалів.

Феодальний гніт на Україні протягом XIII — першої половини XVII ст. невпинно зростав. Еволюція феодальної ренти йшла в напрямі неухильного збільшення панщини та інших форм ренти. В різних землях України феодальний гнів був нерівномірний — найбільш жорстокий на заході України, значно слабший — на Подніпров'ї і Слобожанщині. Відповідно і його вплив на етносоціальні процеси був неоднаковим на всіх українських землях.

Сільські общини на Україні в XIII — першій половині XVII ст. мали багато спільних рис з аналогічними об'єднаннями в інших народів, особливо в російського та білоруського. Однак їх відрізняла й певна специфіка, пов'язана з особливостями соціально-економічного розвитку і політичного становища українських земель. Зокрема, в південних і східних районах у зв'язку зі специфікою їх розвитку сільської общини в цей час не існувало.

2. РОЛЬ МІСТ, РЕМЕСЕЛ І ПРОМИСЛІВ У ФОРМУВАННІ ЕКОНОМІЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ НАРОДНОСТІ

Зростання ролі міст в економічній консолідації народності. В процесі формування народностей важлива роль належала містам. Виникнувши, вони поступово набували значення економічних, політичних, адміністративних і культурних центрів окремих регіонів і країни в цілому. «...Створювалися нові міста, — писав Ф. Енгельс, — завжди оточені захисними стінами й ровами, вони являли собою фортеці далеко міцніші, ніж дворянські замки, бо здобути їх можна було тільки з допомогою значного віїська. За цими стінами й ровами розвинулося середньовічне ремесло, —

правда, в достатній мірі пройняте бюргерсько-цеховим духом і обмеженістю, — нагромаджувалися перші капітали, виникла потреба в торгових зносинах міст одно з одним і з усім світом, а разом з потребою в торгових зносинах поступово створювалися також і засоби для їх захисту»⁹⁴.

Ординська навала завдала тяжкого удару Русі. Однак, незважаючи на жорстоке іноземне іго, народ поступово відбудовував спустошені і зруйновані міста-гради⁹⁵. На території Подніпров'я, зокрема Переяславщини і Чернігівщини, уже в другій половині XIII—XIV ст. починається інтенсивне будівництво міських і сільських поселень⁹⁶. В цілому, на Русі в XIV ст. нараховувалося 358 міст (у XIII ст. — 300), серед них були й українські міста⁹⁷. Одночасно зростала й кількість міського населення. Однією з причин активізації містобудування в другій половині XIII — на початку XIV ст. була втеча населення в міста від грабіжницьких нападів ординців. Сучасник тих подій В. Зиморович у «Хроніці Львова» (70-ті роки XIII ст.) писав: «В ті часи... татари не приняли руйнувати до кінця вже не раз спустошену ними Руську землю, плюндруючи поля і забираючи худобу. Тому селяни, втративши рідні оселі, з дня на день стікалися юрбами до фортеці Львова...»⁹⁸

У Східній Європі соціально-економічний розвиток міст був нерозривно пов'язаний з дальшим поглибленням суспільного поділу праці. Зокрема, спостерігався природний зв'язок між їх виникненням і розвитком землеробства⁹⁹. В XIV—XV ст. міста України в основному ще зберігали феодально-аграрний характер, в більшості з них основним видом виробництва залишалось сільське господарство. Міські жителі займалися землеробством, скотарством, промислами і частково ремеслом й торгівлею. Так, у невеликих міських поселеннях Галичини навіть наприкінці XVI — на початку XVII ст. питома вага землеробського населення доходила до 90 %¹⁰⁰. Більшість міщан перебували у феодальній залежності і подібно до селян виконували різні повинності, сплачували податки натурою і грошми. Феодальний гніт міського населення гальмував соціально-економічний розвиток, сприяв консервації окремих локальних районів на ранній стадії періоду розвинутого феодалізму, що в свою чергу уповільнювало етносоціальні процеси.

Активізація торгово-економічного життя міст справляла безпосередній вплив на формування економічної консолідації української народності шляхом встановлення економічних зв'язків між окремими землями. «Міста, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс, — вступають у зв'язок одно з одним, з одного міста в друге привозять нові знаряддя праці і поділ між виробництвом і торгівлею незабаром викликає новий поділ виробництва між окремими містами, в кожному з яких переважає своя особлива галузь промисловості»¹⁰¹.

Досить швидко зростає кількість міських поселень на всій етнічній українській території у XVI — першій половині XVII ст. Це явище було обумовлене дальшим суспільним поділом праці. За підрахунками І. П. Крип'якевича, у 40-х роках XVII ст. на Україні нараховувалося близько тисячі міст і містечок¹⁰². У Київському воєводстві їх було 358, Волинському — 150, Подільському — 111, Брацлавському — 122, Руському — 177, Белзькому — 32, у Холмській землі — 23¹⁰³. Крім того, на Чернігово-Сіверщині існувало понад 40, на Слобожанщині — близько 20, Півдні — 30, Північній Буковині — 10, на Закарпатті — понад 20 міст і містечок. За нашими підрахунками, напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. на території всіх українських земель їх існувало близько 1200¹⁰⁴. З розвитком господарського потенціалу міських центрів підвищувалась їх роль в економічній консолідації населення України.

Більшість міст і містечок на Україні була заснована народними масами. Згодом частина відроджених і новозаснованих поселень одержували від королівського і великокнязівського уряду статус міста, зокрема Вишгород (1566), Топорище (1566), Брусилів (1574), Літки (1573), Переяслав (1585), Корсунь (1592), Городище (1579), Іскоростень (1589), Чигирин (1589)¹⁰⁵. Урядові привілеї на «заснування» нових міст були надані багатьом магнатам, шляхтичам, монастирям.

Наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. при сприянні та підтримці царського уряду засновано ряд міських центрів на Слобожанщині. Згідно з указом царя Бориса Годунова в 1599 р. засновано Царів-Борисів, у 1571 р. на р. Мерл відомий Дяків Острог (пізніше Богодухів). Розташований на перехресті шляхів Зміїв (згаданий в царському указі від 1571 р.) на середину XVII ст. значно зміцнів і розрісся¹⁰⁶. В 1638 р. в межах Донецької волості виникло м. Чугуїв, а в 1639 р. був створений Чугуївський повіт¹⁰⁷. Наприкінці XVI ст. поблизу р. Ізюмець з'явилася Ізюмська сторожна¹⁰⁸. Нові поселення на Слобідській Україні заселялися українсько-російським населенням. Зокрема, в м. Царів-Борисів жили росіяни й українці. В межі краю переселялися й інші етнічні групи. Заснування нових поселень сприятливо позначилося на господарському освоєнні Слобожанщини, збільшенні міграційних потоків, посиленні між-етнічних зв'язків.

Гальмівний вплив на господарське життя регіону, зокрема на заснування і розвиток міських центрів, справляли часті напади турецько-татарських феодалів. Тому майже всі міста виконували й роль важливих оборонних осередків. Іноземні мандрівники у своїх мемуарах відзначали, що українське населення, прагнучи захистити себе від нападів татар і шляхти та створити умови для розвитку ремесла і торгівлі, зводило численні укріплені міські поселення. Французький офіцер П. Шевальє писав: «Усі будинки в цій країні дерев'яні, так само як у Московії та в Польщі. Мури міст зроблені тільки з землі, їх підтримують палі з попереочно покладеними дошками, немов загата: такі мури можуть легко загорітися, проте вони краще витримують гарматну стрілянину, ніж кам'яні»¹⁰⁹. Особливу роль в обороні Сіверської України від набігів кримців відіграв Путивль. Іноземні мандрівники підкреслювали, що в ряді інших міст Сіверщини (Стародубі, Чернігові) також знаходилися фортеці¹¹⁰.

На українських землях, захоплених Великим князівством Литовським, Королівством Польським і Габсбурзькою імперією (Закарпаття), переважна частина міст перебувала у власності світських і церковних феодалів. На Україні існувало понад 80 % приватних міст і містечок. Так, у Брацлавському воєводстві з 117 міст лише шість були королівськими. Подібна ситуація склалася і в інших воєводствах¹¹¹. Надзвичайно згубно на господарське життя міст впливали оренда і посесія. Однією з особливостей розвитку українських і білоруських міст було існування в них юридик — приватної територіальної власності феодалів, що не підлягала міському управлінню та судочинству. Юридики негативно впливали на розвиток міського ремесла і торгівлі, а також на соціально-етнічний процес.

Українські міста мали різноманітний соціальний та етнічний склад населення. Міські жителі в епоху феодалізму становили незначний процент населення, але їх роль в історичному процесі була досить помітною. Як писав Ф. Енгельс, городяни «...стали класом, який втілював у собі дальший розвиток виробництва і торгових зносин, освіти, соціальних і політичних установ»¹¹². У містах і містечках Великого князівства Литовського, до якого входила більшість українських земель, жило в XVI ст.

не більше 16 % населення держави ¹¹³. Більшість міст України в XVI — першій половині XVII ст. нараховувала по 100—300 будинків, а мешкало в них від 1 до 5 тис. чоловік ¹¹⁴. Разом з тим, окремі міста уже в той час мали значну кількість населення. У Києві, наприклад, з 1571 по 1620 р. кількість жителів зросла майже вдвічі (з 10—12 до 20 тис. чоловік) ¹¹⁵. Чимало будинків нараховувалось в інших містах: в Кременці — близько тисячі, Брацлаві — 730, Пирятині — 705, Лубнах — 882, Павлоччі — 754, Білій Церкві — понад тисячу будинків ¹¹⁶. У Львові в 30-х роках XVII ст. нараховувалося 15—18 тис. чоловік. Проте у переважній більшості міст і майже у всіх тогочасних містечках мешкало до тисячі чоловік.

Основний приплив населення в міста України відбувався з навколишніх сіл і міст, а також з віддалених районів українських земель. Це явище особливо характерне для Подніпров'я. Так, «Ревстра всього Війська Запорозького» (1649) свідчить про те, що в Києві, у містах і містечках навколо Києва (Васильків, Ходосівка, Трипілля, Обухів, Преварка, Макарів, Мотовилівка) жили вихідці з Полісся, Сіверщини, Поділля, Донеччини, Галичини, Волині, а також з Переяслава, Черкас, Канева, Білої Церкви, Фастова, Корця, Шумська, Любеча, Коломиї та ін. Чимало переяславських міщан походило з Полісся, Поділля, Волині, Подунав'я, а також з Канева, Білої Церкви, Черкас, Ніжина. Міста і містечка Переяславщини, крім названих вище місцевостей, населяли переселенці з Оржиці, Мотовилівки, Обухова, Дорогінки, Києва, Бобріка, Кам'янки, Чуднова, Вінниці, Носівки, Глухова, Коломиї. В Кропивні та містах і містечках навколо неї жило населення, предки якого виходили з Київщини, Волині, Поділля, Сіверщини, Галичини, Донеччини, Запорозжя ¹¹⁷. Подібний склад населення був у Ніжині та в інших містах ⁸¹¹. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. у містах України швидко зростала питома вага козаків. Кількість козацьких «непослушних» будинків у містах часто перевищувала число «послушних» міщанських будинків ¹¹⁹.

Різке зростання чисельності міст і міського населення, збільшення їх значення як торгово-економічних центрів, особливо наприкінці XVI — в першій половині XVII ст., — одне із свідчень розкладу феодальної суспільно-економічної формації, яка базувалася на натуральному господарстві. В той же час це — одна з головних причин остаточної консолідації феодальної народності і початкового етапу переростання її в буржуазну націю.

Значення ремесел в економічному розвитку. В економічній консолідації етносу важливу роль відігравали ремесла і промисли. Розвиток ремісничого виробництва трьох братніх східнослов'янських народів відбувався на основі традицій давньоруського ремесла. Він загальмувався на кілька століть навалюю ордінських феодалів. Тисячі ремісників загинули або були взяті в рабство і відправлені в столицю Монгольської імперії — Каракорум ¹²⁰. Поневолення Русі, знищення міст, угін ремісників у рабство негативно позначилися на стані ремесла. Багато ремісничих секретів було втрачено. Однак східні слов'яни, наполегливо борючись з ордінськими феодалами, відновлювали різні галузі зруйнованого народного господарства, продовжували розвивати й ремесла.

Продукція міських ремісників починає розширювати сферу збуту на внутрішньому ринку. Напередодні ордінського нашествия високоякісні металеві вироби міських ковалів збувалися в селах на віддалі до 150 км від міст ¹²¹, тобто відбувалося закономірне розширення району збуту ремісничої продукції і одночасне переростання місцевих ринків у обласні. З розвитком ремесла це явище набувало все ширшого розмаху.

Уже в другій половині XIII — у XIV ст. в Галицькій та Волинській землях на основі давньоруських традицій певного розвитку досягло залізобудівне та ковальське виробництво. Місцеві ковалі виготовляли значний асортимент виробів. У Львові значно розвинулося виробництво металевих виробів — знарядь праці, речей побутового вжитку, дзвонів. У середині XIV ст. у Києві також спостерігалось поступове піднесення ремісничого виробництва. На основі давньоруських традицій місцеві майстри-ювеліри в XIV—XV ст. оволоділи новими технічними і художніми прийомами — скань, емаль тощо, що давало можливість сполучати різноманітні матеріали — золото, срібло, коштовне каміння¹²².

Високого рівня розвитку досягла будівельна справа. В XIV—XV ст. було споруджено ряд кам'яних фортець в Ужгороді, Мукачеві, Севлюші, Вишкові, Королеві, Невицькому, Середньому (Закарпаття), у Василеві, Дарабанах, Ленківцях та в інших місцях¹²³. Про розмах і високий рівень будівельної справи свідчить факт відбудови Київського замку після його зруйнування татарами в 1482 р. Одночасно тут працювало понад 20 тис. теслів, столярів, ковалів, мулярів і землекопів, зібраних майже з усього Великого князівства Литовського¹²⁴. На будівництві спільно працювали українці, білоруси, росіяни, литовці.

Значних масштабів досягло виробництво зброї. Чимало її вироблялось не тільки в містах, а й у селах. З другої половини XV ст. поглибилась спеціалізація ремісників-зброярів.

Незважаючи на несприятливі зовнішньополітичні умови, ремісниче виробництво на всіх східнослов'янських землях мало багато спільних рис. Майже до кінця XIV ст. спостерігалась спільність розвитку металообробки на Подніпров'ї, в Північно-Східній і Північно-Західній Русі¹²⁵. Це ж саме спостерігалось в гончарстві та інших ремеслах. У другій половині XIII—XIV ст. в керамічному виробництві міцно зберігалися традиції давньоруського гончарства. А з XIV ст., поряд з ручним, широко застосовувався і ножний гончарний круг¹²⁶. На Русі в XIV—XV ст. з'явилися і поширювалися прості машини й механізми: водяні млини, токарні верстати, блочні підйомні механізми, ручні жорна, ваги тощо.

В період розвинутого феодалізму зростала кількість ремісників, поглиблювалась їх спеціалізація. Ще в давньоруських містах існувало майже 70 ремісничих спеціальностей¹²⁷, з них 12 (XI—XV ст.) — тільки в металообробці¹²⁸. З часом цей процес поглибився. Наприкінці XIV ст. у Львові згадано 23 ремісничі професії, а в 1405—1426 рр. — уже 36. У Києві в середині XVI ст. кількість ремісничих професій ледве перевищувала два десятки, а в середині XVII ст. — досягла сотні¹²⁹.

Якщо наприкінці XV ст. у містах України нараховувалось 150—200 ремісничих спеціальностей, то на середину XVII ст. їх кількість збільшилась до 270. Навіть у середніх за розмірами містах напередодні визвольної війни працювали ремісники 20—30 спеціальностей¹³⁰. За далеко неповними даними, в середині XVII ст. в Ніжині існувало понад 20 ремісничих професій, у тому числі й таких вузьких, як виготовлення пляшок. У Переяславі в цей час зафіксована 31 спеціальність, в Гоголеві — 14, Борисполі — 13, Бикові — 11, Яготині — 9, Березані — 8, Воронкові — 8. В Ірклієві було 36 ремісничих спеціальностей і серед них такі рідкісні, як оксамитник, котляр, корномаз, білошкірник¹³¹. Навіть у Північній Буковині, де промислове виробництво розвивалося досить повільно, в XIV—XVII ст. спостерігалась дальша спеціалізація ремісників. У Чернівцях працювали шевці, кравці, бондарі, теслярі, ковалі, слюсарі, гончарі; в Хотині, крім згаданих, — каменярі, мулярі та цегельники. Вони не лише задовольняли потреби замовників, а й збували свої вироби

на місцевих ринках ¹³². Одним з центрів по виробництву торгових суден — ком'яг, крім Києва, в XVI ст. був Устилуг на Західному Бузі. Там, крім майстрів-теслів, працювали ще й «роботники» ¹³³. Очевидно, це були вільнонаймані робітники.

У XIV — першій половині XVII ст. багато безземельних і малоземельних селян змушені були займатися ремеслами і промислами. Сільські ремісники виготовляли знаряддя праці, речі домашнього вжитку, одяг, взуття, тканини, рушники тощо. Особливо багато сільських ремісників різних спеціальностей працювало у маєтках феодалів.

Порівняно більше, ніж на інших українських землях, існувало сільських ремісників у Галичині, на Поділлі та Волині. В середині XVI ст. в селах Галицької землі нараховувалось 239 ремісників. У Подільському воєводстві в другій половині XVI ст. у 144 селах працювало 100 ремісників. У XVI — першій половині XVII ст. окремі села спеціалізувалися на виготовленні певних виробів. Частину своєї продукції ремісники збували на місцевих ринках. Для більшості з них ремісничо-торговельна діяльність залишалась побічним заняттям. Проте шевство, кравецтво та деякі інші галузі сільського ремесла майже не мали зв'язків з ринком, а обслуговували індивідуального замовника. Інші галузі ремесла — гончарство, ткацтво, бондарство були розраховані на задоволення потреб вузького кола непромислового споживача. В цьому випадку ці ремесла набули товарного характеру.

У розвитку міського ремесла важливу роль відігравали цехи. Аналізуючи обставини і причини їх виникнення, К. Маркс і Ф. Енгельс зазначали: «Необхідність об'єднання проти об'єданого розбійницького дворянства, потреба в спільних ринкових приміщеннях в період, коли промисловець був одночасно і купцем, зростання конкуренції з боку збіглих кріпаків, які сходилися в розквітаючі тоді міста, феодалська структура всієї країни — все це породило цехи» ¹³⁴.

Ремісничі об'єднання за фахом існували ще в давньоруський період, але їх розвиток був перерваний іноземним нашествям. Цехові організації на українських землях почали виникати у XIV ст., зокрема, в цей час вони з'явилися на Закарпатті ¹³⁵. В Галичині центром цехового ремесла став Львів. У 1425 р. в місті існувало 9, а на кінець XV ст. — 14 цехів, які об'єднували ремісників понад 50 різних спеціальностей. У першій половині XVII ст. у Львові діяло вже понад 30 цехів майже з 2 тис. ремісників, підмайстрів і учнів 133 спеціальностей ¹³⁶. Цехи Львова вважались опікунами ремісників багатьох міст і містечок України. Мечникам Львова підпорядковувалися мечники міст всього Руського воєводства, а столярам — столяри всіх міст і містечок Руського, Волинського і Подільського воєводств. Це, до певної міри, порушувало цехову локальну замкненість і одночасно сприяло економічній консолідації значних регіонів українських земель.

У другій половині XIV — першій половині XVII ст. кількість цехових об'єднань збільшилася. В Ярославі діяло 20 цехів, Струмиловій Кам'янці — 14, Білій Церкві — 12, Самборі та Перемишлі — 10, Ніжині, Рогатині, Жовкві — 8, Переяславі, Бродах, Тереховлі — 7, Стрию — 6 цехів ¹³⁷. В Ужгороді існували гончарний, шевський, чинбарський, бондарський, кравецький та столярний цехи.

Поглиблення суспільного поділу праці вело до збільшення кількості позацехових ремісників — так званих партачів за рахунок притоку в міста селян-втікачів, сільських ремісників і цехових підмайстрів, які не мали змоги стати повноправними майстрами. Іноземні феодали проводили політику національного гноблення українського населення, в тому числі й

міських ремісників. Їх вступ до цехів обмежувався, що було однією з причин зростання числа позацехових ремісників. Між цеховими й позацеховими ремісниками точилася безперервна гостра боротьба. Цехова заможна верхівка, спираючись на феодальну державу або окремих феодалів, прагнула зберегти своє монопольне право на виготовлення тих чи інших промислових виробів.

Магнати, шляхта, міські багатії інколи підтримували партачів в інтересах власної наживи. Феодали заманювали партачів у свої юридики, переховували їх у маєтках, поступово перетворюючи цих безправних ремісників у феодально залежних людей. Так, львівському старості в 1599 р. дозволялося тримати у своїй юридиці двох ремісників, а мав він їх понад 100¹³⁸.

В цехах поглиблювалася соціальна диференціація. Заможна цехова верхівка нещадно експлуатувала підмайстрів і учнів. Цехмайстри збільшували тривалість робочого дня. Для підмайстрів-малярів робочий день влітку тривав 10—13, підмайстрів-столярів — 13—15, а підмайстрів-кравців — 14—15 годин на добу¹³⁹. Експлуатація цеховою верхівкою своїх підлеглих була настільки тяжкою, що підмайстри ще в XV ст. почали створювати ремісничі організації — «господи» для охорони своїх інтересів від утисків майстрів. Такі «господи» ткачів відомі у Львові (1469) і шевців у Коростені (1483)¹⁴⁰. Нехтуючи цеховими статутами, багаті майстри нерідко збільшували кількість підмайстрів та учнів, нещадно їх експлуатуючи. Львівський цеховий майстер-кравець Я. Соколовський у першій половині XVII ст. замість трьох підмайстрів і одного учня експлуатував працю 10 підмайстрів і кількох учнів¹⁴¹. Між цеховими майстрами також не існувало рівності. Цехова заможна верхівка постійно накопичувала запаси сировини, збільшувала виробництво ремісничих виробів та їх збут, що вело до дальшого поглиблення майнової нерівності.

Іноземне поневолення і національно-релігійний гніт народних мас України негативно позначалися на стані ремесла. Так, національних утисків та обмеження зазнавали ремісники-українці Львова з боку заможних іноземців-католиків, в руках яких знаходились міський магістрат і управління цехами. Ремісникам-українцям був обмежений вступ до цехів і продаж ремісничих виробів. В Ужгороді доступ у ремісничі цехи було заборонено особам православного віросповідання аж до 1608 р.¹⁴²

Разом з тим існували фактори, які позитивно впливали на розвиток ремісничого виробництва. Таким, зокрема, фактором для окремих регіонів стали різнобічні виробничі зв'язки. Так, на Чернігово-Сіверщині в XVI ст. зосередилося чимало «зелених дворів», де російські та українські майстри виготовляли порох. Російські переселенці привносили з собою будівельні традиції на Слобожанщину. Це позитивно позначалось на обміні виробничим досвідом між українськими і російськими ремісниками.

Поступово виділяється категорія так званих перехожих ремісників, які шукали заробітків за межами своїх поселень. Ще з рубежа XV—XVI ст. в Російській державі феодальне законодавство визнавало вільнонайману працю. З українських земель на територію Російської держави, зокрема на Слобожанщину, переходили особи, що займалися виключно ремеслом — робітні люди, вільнонаймані ремісники. Кількість наймитів неухильно зростала. Як найбільш мобільні працівники вони переходили із міста в місто, із одного району в інший¹⁴³.

Наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. на Україні зароджуються елементи мануфактурного виробництва¹⁴⁴. Зародкова форма мануфактури, писав К. Маркс, відрізняється від «...цехового ремісничого ви-

робництва навряд чи чимсь іншим, крім більшої кількості робітників, одночасно застосовуваних одним і тим самим капіталом. Майстерня цехового майстра тільки розширена»¹⁴⁵. Разом з тим «мануфактурний період... спорадично розвиває також вживання машин, особливо при деяких простих підготовчих процесах... Так, наприклад, у паперовій мануфактурі скоро почали будувати спеціальні млини для перемелювання ганчірок, а в металургії — ступи для роздрібнення руди»¹⁴⁶.

В другій половині XVI — першій половині XVII ст. в Галичині, на Волині та Київщині значного рівня досягло паперове виробництво. Воно відразу виникло у формі мануфактури, минувши ремісничу стадію. Водяний млин — необхідний механізм тогочасної папірні. Складність технологічного процесу вимагала більшої концентрації робочої сили і засобів виробництва, ніж в інших видах промисловості. Власниками папірень, як правило, виступали міщани, а працівниками — кваліфіковані вільнонаймані майстри¹⁴⁷. Окремі великі млини мали вже початкові риси мануфактури. Так, на млині під Саноком на 5 кіл (1585) мололи зерно на борошно, виробляли сукно, різали колоди на дошки. Тут уже існував технічний поділ праці. Мануфактурних форм набували також підприємства для виготовлення гармат¹⁴⁸.

У переважній більшості міст відбувався невпинний процес зростання кількості ремісників, що привело до прискорення соціального розшарування їх жителів. Ремісники і дрібні торгівці, які вийшли з середовища міського населення, становили потенціальний зародок буржуазних прошарків населення міста¹⁴⁹.

Вплив промислів на становлення економічної спільності народності. Сільські промисли, зазначав В. І. Ленін, у середні віки тісно поєднувалися із землеробством. «Патріархальне (натуральне) землеробство поєднується з домашніми промислами (тобто з обробкою сировини для свого споживання) і з панщинною роботою на землевласника.

Цей вид поєднання селянських «промислів» із землеробством найбільш типовий для середньовічного господарського режиму»¹⁵⁰. Одночасно, підкреслював В. І. Ленін, сільські домашні промисли в епоху феодалізму ще нерозривно були зв'язані з натуральним господарством: «Домашні промисли становлять змінну приналежність натурального господарства, рештки якого майже завжди зберігаються там, де є дрібне селянство»¹⁵¹.

Поширення і розвиток промислів на Україні в досліджуваній період ґрунтувалися на давньоруських традиціях. Ремісничою діяльністю були охоплені жителі усіх міст, містечок, сіл, слобід, хуторів, зимівників, що становило важливу частку економічної основи українського етносу.

До одного з найважливіших промислів належало виробництво заліза, яке також базувалося на давньоруських виробничих традиціях¹⁵². Сировиною для заліза були болотні руди, на які багата вся Східна Європа. Інколи жителі цілого ряду поселень займалися добуванням руди відкритим способом та виробництвом заліза. На Волині, Чернігово-Сіверщині, Київському Поліссі, Переяславщині з'являлись поселення, у назву яких входив топонім «руда».

Значного розвитку залізорудний промисел досяг в XVI — першій половині XVII ст. на Чернігово-Сіверщині, де жителі більш як сотні населених пунктів займалися добуванням руди. Майже біля кожного такого поселення функціонували домниці для виплавлення заліза. Рудокопи Київського Полісся, видобуваючи руду на берегах річок Тетерева, Тетерівки, Глибочки, Гнилоп'ятки, П'ятки, Рудої, Поронівки, Іржиці, найчастіше продавали її майстрам, які спеціалізувалися виключно на виготов-

ленні заліза¹⁵³. Феодально залежні рудники сплачували феодалам натуральну ренту залізом. Так, наприкінці XVI ст. с. Церковщина на Обухівському шляху під Києвом стало власністю Києво-Печерського монастиря, який примусив селян віддавати вироблене ними залізо. Церковщина була місцем постійного добування залізної руди й виробництва заліза¹⁵⁴. Деякі рудні на Україні проіснували сотні років, постійно вдосконалюючи процес виплавлення заліза. Рудня Годиха на Житомирщині проіснувала з XVI до XVIII ст., Піддубецька рудня, заснована в XVI ст., була перетворена на відомий Ємільчанський чавуноливарний завод (XIX ст.)¹⁵⁵. Поряд з феодально-примусовою працею все більшого значення в рудодобувному промислі набуває наймана праця малоземельних і безземельних селян найближчих сільських поселень, а також перехожих селян-наймитів. Отже залізоробний промисел в тогочасній економіці продовжував відігравати виключно важливу роль. В ньому були зайняті тисячі людей. Залізо залишалося найнеобхіднішим матеріалом для виготовлення сільськогосподарських знарядь праці, ремісничих виробів, домашнього начиння тощо.

Важливе значення належало деревообробному промислу, коріння якого сягають ще в давньослов'янську епоху. Уже тоді існував широкий асортимент інструментів, призначених для обробки деревини. Ліс давав матеріал для будівництва побутових і оборонних споруд, використовувався для виготовлення знарядь праці, транспортних засобів тощо. З деревини виробляли дьоготь, смолу, лика тощо.

Литовський уряд постійно турбувався про збільшення прибутків з великокнязівських лісів. Грамота 1529 р. вимагала: «При котром колвек дворе нашом суть пожитки с купов в лесе, то есть смолы, ванчос, клепки, попел, тоє суполную на нас зоставуем»¹⁵⁶. Тисячі феодально залежних селян працювали у великокнязівських лісах на заготовлі лісоматеріалів для будівництва замків, мостів, церков, ратуш тощо. Феодали нещадно знищували ліси. Великокнязівські урядовці часто змушені були констатувати той факт, що лісові масиви, розташовані поблизу річок, повністю знищені. Навіть далеко від річок і серед боліт у XVI ст. диміли численні «буди», «купи», «смоловарні», «поташні».

Деревообробний промисел найбільш розвинутим був на Волині, Чернігово-Сіверщині, Київщині, Поділлі, Прикарпатті, Закарпатті, Буковині. Так, у містах і містечках Подніпров'я (Обухів, Бровари, Мотовилівка, Бориспіль, Котельва, Остер) постійно жили такі спеціалісти лісових промислів, як «дъохтярі» (дігтярі), смолярі, будники¹⁵⁷. Документи першої половини XVII ст. свідчать про розвиток деревообробних промислів на Слобожанщині, незважаючи на обмаль в краї лісів. Зокрема, в Іловському лісі місцеві жителі заготовляли (1650) дубові колоди, луб'я, виробляли бочки, кадки, жбани¹⁵⁸.

Наприкінці XVI—XVII ст. на внутрішньому і зовнішньому ринках різко зріс попит на поташ — необхідний компонент для виробництва скла, мила, фарб, соди. Поташні буди були розкидані на всіх українських етнічних землях, від Карпат на заході до крайньої лісової смуги на сході. На рубежі XVI—XVII ст. лише в Київському та Брацлавському воєводствах зареєстровано понад 50 поташних буд¹⁵⁹. Інколи поташні буди досягали значних розмірів. У 1615 р. в Канівському старостві діяла велика поташня, яка давала власнику щорічно 750 флоринів (флорин — 30—36 грошів польських) чистого прибутку¹⁶⁰. Польський магнат С. Конець-польський у 1649 р. передав в оренду міста Гадяч, Лютецьки, Рашів з навколишніми селами. Орендар зобов'язувався щорічно постачати магнатові по 1000 шифунтів (шифунт — 1 т) поташу чистої якості і по 40 лаш-

тів (лашт — 2 т) твердої смольчуги¹⁶¹. Це призвело до винищення великих масивів полтавських лісів.

На волинських будах в XVI ст. по випаленню попелу існували вже елементи мануфактурної праці, зростало число найманих працівників. Так, інколи кількість будників досягла 160 чоловік. Крім того, на підприємства додатково піднаймался ще ряд «робітників» за певну плату¹⁶².

На поташних будах поряд з місцевими селянами, наймитами та майстрами-українцями на Слобожанщині, Чернігово-Сіверщині та Київщині постійно працювали росіяни і білоруси. На Волині і в Галичині — вихідці з Польщі — мазури¹⁶³.

В тогочасному господарстві важливе значення мало виробництво дьогтю, смоли, випалювання дерев'яного вугілля. Ці важливі промисли найбільш розвинуті були на Українському Поліссі. В середині XVII ст. у Путивльський повіт постійно прибували уходники з українських земель, варили по кілька сот бочок дьогтю щорічно, віддаючи в казну кожному п'яту¹⁶⁴. Основна частина продукції збувалася на місцевих ринках. У промисловості широко застосовувалися деревина і деревне вугілля. З цією метою в лісах викопували ями для випалювання вугілля, де працювали вуглярі. Цим промислом займалися, як правило, селяни, інколи він носив комерційний характер¹⁶⁵. Отже, в організацію лісових промислів була втягнута значна частина населення. Вуглярські промисли в той час становили складову частину економічного життя народності.

В XVI—XVII ст. у зв'язку з широким застосуванням вогнепальної зброї набуло поширення селітроваріння. Особливо бурхливо почав розвиватися селітроварний промисел у першій половині XVII ст. на Лівобережжі та Слобожанщині. Частина українських селітроварів змушена була переходити в межі Російської держави, де існували сприятливі умови для розвитку цього промислу. Царська грамота 1638 р. зобов'язувала порубіжних південних воевод організувати роботу досвідчених селітроварів¹⁶⁶. В 40-х роках XVII ст. російський уряд постійно закликав на Слобожанщину українських селітроварів, надаючи їм пільги. Інколи селітроварні на Слобожанщині досягали значних розмірів, на них працювало по кілька десятків чоловік. Так, у 1648 р. в 20 верстах від Валок 100 запорозьких козаків влаштували велику селітроварню, яка задовольняла потреби військ Б. Хмельницького¹⁶⁷.

Життєво необхідним залишався соляний промисел. Основними осередками добування солі були Прикарпаття, Північне Причорномор'я і Приазов'я. В Прикарпатті, наприклад, виробництво солі зосереджувалося на Дрогобиччині, Перемишльщині, Коломийщині, околицях Галича. На солеварнях поряд з визиском феодално залежних селян все ширше застосовувалась праця робітних людей та селян-наймитів. Прикарпатська сіль задовольняла потреби значної частини населення України і вивозилася за її межі в Білорусію, Польщу, Литву. Королівські соляні промисли і окремі варниці феодалів були досить великими підприємствами. На дрогобицьких «жупах» (солеварнях), які приносили значні прибутки власникам, нараховувалося понад 700 чоловік. На великих солеварнях працювали за грошову оплату кваліфіковані майстри. На додаткових операціях використовувалася праця закріпачених селян¹⁶⁸.

На кінець XVI — першу половину XVII ст. відносяться перші кроки розвитку соляних промислів на Слобідській Україні, в районі річок Бахмутка і Тор¹⁶⁹. В 40-х роках XVII ст. росіяни й українці подавали численні чолобитні, щоб їх відпустили на Торські промисли. Їхали «для соленого варення разных городов всякие люди белгородцы и чугуевцы и

хотмыжане»¹⁷⁰. На Слобожанщині соляні промисли розвивалися майже без застосування примусової праці феодально залежних селян. Постійна робота на соляних та інших промислах українців і росіян позитивно впливала на міжетнічні виробничі контакти представників обох народів. Соляні варниці діяли також на Сіверщині, Прикарпатті, Закарпатті, у Північній Буковині та інших районах українських земель¹⁷¹.

Продукти промислів селяни змушені були віддавати феодалам у вигляді натуральної ренти. Основну частину цієї продукції феодали збували на ринку. Сюди (зокрема, в XIV—XV ст.) регулярно транспортувалися смола, мед, віск, льняні тканини тощо¹⁷². З XVI ст. у розвитку промислів відбуваються значні зрушення. Посилюється відокремлення оброблюваної промисловості від добувної.

Таким чином, українські міста в другій половині XIII — першій половині XVII ст. не мали досить сприятливих соціально-економічних та політичних умов для свого розвитку. Над ними тяжіли іноземний феодальний гніт, постійна загроза нападів з боку кочівників-ординців, іноземців. Однак всупереч цьому міста поступово перетворювалися в економічні, політичні, оборонні та культурні центри окремих районів, сприяли дальшому поглибленню зв'язків між всіма українськими землями, що позитивно позначилося на консолідації української народності.

Формуванню економічної спільності української народності значною мірою сприяли розвиток ремесла, поглиблення його спеціалізації, спорадичне застосування найманої праці. Промисли складали необхідну ланку тогочасного народного господарства України. Вони були поширені на всіх українських етнічних землях й охоплювали тисячі людей. Намітилося певне районування промислів (рудодобувний, селітроварний, соляний), використовувалася вільнонаймана праця. Промисли стали важливим середовищем етнічних та міжетнічних контактів, сприяючи цим самим консолідації української народності.

3. МІСЦЕ ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ФОРМУВАННІ НАРОДНОСТІ

Головні напрями економічних зв'язків. У встановленні зв'язків між окремими землями та в економічній консолідації української народності важливу роль відігравали шляхи сполучення. Вони зв'язували між собою міста і села, повіти і волості, воеводства і землі. Торгові шляхи поступово перетворювалися на важливі артерії соціально-економічного, політичного, та культурного розвитку українського етносу.

В Східній Європі протягом багатьох віків складалася сітка найважливіших торговельних шляхів. Через Русь проходили головні артерії міжнародної торгівлі. Давньоруська держава і феодальні князівства численними торговими шляхами були зв'язані з країнами Центральної і Західної Європи, Близького і Середнього Сходу.

Руйнівна навала ординців на Східну Європу значною мірою підірвала народне господарство, справила негативний вплив на торгівлю. Ряд торгових шляхів занепав, окремі перестали діяти. Однак найголовніші з них продовжували функціонувати. Як відзначали тогочасні мандрівники, уже в другій половині XIII ст. діяв шлях, який зв'язував Русь з південними країнами¹⁷³.

Після спустошливої ординської навали і постійних грабіжницьких набігів степовиків народні маси почали поступово відбудовувати міста

і села. Сітка торгових шляхів у другій половині XIV—XV ст. знову пролягла майже через всі українські землі. З рубежа XV—XVI ст. почався новий етап у соціально-економічному розвитку українських земель. У зв'язку із зростанням існуючих і появою нових міст, дальшим розвитком ремесел, промислів і сільського господарства посилюються економічні відносини між містом і селом, окремими містами і районами українських земель. Поступово змінювалися напрями торгових шляхів, занепадали традиційні і виникали нові торгові центри.

Широкі уторовані дороги на Україні (так звані биті шляхи) в ті часи називали «гостинцями», а найважливіші — «великими гостинцями». В XIV—XV ст. у Львівській землі це — Вишенський, Подільській — Вінницький, у Волинській — Луцький (Поліський), Колківський і Олишський гостинці¹⁷⁴. Нові шляхи прокладалися по зручних місцевостях, як наприклад, між Литвою і Кам'янцем-Подільським¹⁷⁵. До головних шляхів тягнулася велика кількість місцевих доріг з невеликих міст, містечок і сіл, що позитивно позначалося на торговельній діяльності значних мас населення, сприяло їх економічному спілкуванню.

При пануванні натурального господарства важливу роль відігравали ринки міст або містечок, зв'язаних ґрунтовими дорогами з усіма навколишніми селами й хуторами. Ними селяни доставляли на продаж продукцію своїх господарств або вивозили з міст куплений товар. У цілому «населення жило нерухомо по селах, — писав В. І. Ленін, — виробляючи більшу частину продуктів або на своє власне споживання, або на невеликий ринок околичних селищ, мало зв'язаний з іншими сусідніми ринками»¹⁷⁶. Проте поступово і між місцевими ринками тіснішають економічні контакти. Важлива роль у цьому належала великим містам, що перетворилися в справжні вузлові центри, до яких тяжіли навколишні райони й сходилося по кілька важливих торгових шляхів. Серед них Київ, Путивль, Охтирка, Чугуїв, Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Переяслав, Черкаси, Канів, Біла Церква, Житомир, Чорнобиль, Вінниця, Брацлав, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Кременець, Володимир-Волинський, Львів, Коломия, Дрогобич, Галич, Хотин, Чернівці, Ужгород, Мукачів, Хуст. Від них шляхи сполучення пролягали і в сусідні країни.

Головні шляхи з України вели в російські міста, зокрема в Москву. Шлях з Києва до Москви пролягав через Бровари, Гоголів, Басань, Кобижчу, Володькову Дівицю, Ніжин, Борзну, Городище, Конотоп, Путивль, Севськ, Карачев, Болхів, Калугу¹⁷⁷. Інший шлях йшов по лінії Київ — Ніжин — Батурин — Глухів — Севськ — Орел — Мценськ — Тула — Москва¹⁷⁸. Віддаль з Києва до Москви через Путивль у XVI ст. визначалася в 200 миль, що складало близько 1000 верст¹⁷⁹. Калужський шлях зв'язував також російські землі з Сіверською та Лівобережною Україною. Серпуховський гостинець пролягав через Москву, Путивль, далі по території Слобожанщини й Лівобережжя (верхів'ями Сули, Орелі, Самари) — на Перекоп і в Крим¹⁸⁰.

Вузловим пунктом економічних зв'язків України з Росією напередодні визвольної війни став Путивль¹⁸¹. Він перетворився у центр початкового етапу консолідації місцевих ринків Слобожанщини, Сіверщини, Лівобережжя і одночасно став важливим осередком складання всеросійського ринку південно-західних земель Російської держави.

У процесі формування донського козацтва ще в кінці XV ст. пролягла дорога з Русі на Дон¹⁸². З російських міст Севська, Рильська, Хотмижська, Брянська, Трубчевська, Курська, Белгорода були прокладені важливі торгові шляхи на Україну. Серед них Москва — Тула — Єлец — Оскол — Сіверський Донець — Дон¹⁸³.

У Російській державі в XVI — першій половині XVII ст. особливого значення надавалося забезпеченню безпеки шляхів сполучень, що вели на південь, в тому числі й через Слобідську Україну¹⁸⁴. Важливу роль в XVI—XVII ст. на південних рубежах Російської держави відігравали засічні лінії («засечные черты»), «загороды» (засіки), зокрема Охтирська.

В XV—XVII ст. деякі важливі міжнародні торгові шляхи, що зв'язували Європу з Азією, проходили через Київ: Париж — Франкфурт — Краків — Київ — Москва — Астрахань — Бухара; Стамбул — Київ — Москва, а також Стамбул — Київ — Рига¹⁸⁵. В XIV—XV ст. через Львів, Київ, Кам'янець-Подільський, Луцьк пролягали головні сухопутні шляхи левантської (східної) торгівлі між Заходом і Сходом. Торговельна діяльність українських міст переважно зводилася до посередництва в торгівлі між Сходом і Заходом¹⁸⁶.

В XIV—XV ст. важливу роль в економічних зв'язках українських земель, зокрема Галицької і Волинської, відігравало Нижнє Подунав'я. На лівому березі Нижнього Дунаю функціонувала галицька митниця. Через Подунав'я підтримувалися зв'язки з придунайськими країнами і Центральною Європою¹⁸⁷. По Дністровсько-Прутському межиріччю сухопутними й річковими шляхами Чернівецька й Хотинська волості-цінути були тісно зв'язані з Подунав'ям і містом Білгородом-Дністровським¹⁸⁸.

Значним центром міжнародної і транзитної торгівлі у XIV—XV ст. був Львів. Зі Львова один шлях йшов до Кракова, другий — до Гданська. У східному напрямі головний торговий шлях вів до Києва, інший пролягав до Перекопу, а там роздвоювався: один — у Таврію до Кафи, другий — на Танаїс і Астрахань, а звідти в Середню Азію, Персію, Індію і Китай¹⁸⁹.

В Закарпатті проходив важливий торговий шлях через Хуст. Особливе значення він мав для перевезення солі з Солотвинських соляних родовищ¹⁹⁰.

В Карпатському регіоні, зокрема в Українському Прикарпатті, з давніх часів місцевому населенню були відомі траси по гірських долинах, якими українські, словацькі й польські пастухи в період середньовіччя пересувалися з отарами овець, купленими в Трансільванії й Банаті¹⁹¹. Це сприяло міжетнічній дифузії слов'янських народів.

Функціонував торговий річковий шлях по Західному Бугу, що зв'язував Галицько-Волинську землю з Литвою. Тут певну роль відігравало білоруське місто Берестя (Брест), де перехрещувався ряд головних торгових артерій. Через Брест українські землі підтримували зв'язки з Білорусією, Польщею, Прибалтикою¹⁹².

Через українські землі проходив шлях з Русі у Візантію й країни Близького Сходу. В XIV—XV ст. він дістав назву Молдавського торгового шляху. Цей шлях продовжував відігравати важливу роль у торгово-економічних зносинах всієї Європи зі Сходом¹⁹³.

Через українські землі пролягали в XV—XVII ст. так звані татарські шляхи. Кримські феодалі-грабіжники користувалися ними для своїх розбійницьких нападів на українські, російські, білоруські, литовські і польські землі. По Правобережній Україні проходив Чорний шлях від Перекопського перешийка до Хмільника й Тернополя, через Лівобережну і Слобідську Україну — Муравський шлях — від Перекопа до Тули з Ізюмським і Кальміуським відгалуженнями¹⁹⁴. Інколи по них проходили купецькі каравани й валки.

Значення внутрішньої торгівлі в становленні економічних зв'язків. У формуванні народності важливу роль відігравали економічні зв'язки

між різними населеними пунктами, ринками і землями. Незважаючи на негативні зовнішньополітичні фактори та внутріполітичні умови, український народ продовжував розвивати продуктивні сили країни. Економічні зв'язки між окремими українськими землями перетворювалися у невід'ємний фактор становлення їх економічної спільності.

В історії кожного народу на стадії виникнення та еволюції феодальної народності важливе значення мала торгівля. К. Маркс підкреслював, що «спочатку торгівля була передумовою для перетворення цехового, сільсько-домашнього і феодального сільськогосподарського виробництва у капіталістичне»¹⁹⁵. При пануванні феодального натурального господарства ринок, наголошував В. І. Ленін, поступово руйнує суспільні зв'язки і ставить на їх місце «...зв'язки між масами індивідів, не зв'язаних ні общиною, ні станом, ні професією, ні вузьким районом промислу і т. п.»¹⁹⁶

Наприкінці XIII — у першій половині XIV ст. у багатьох містах зростає кількість торгів, що, як правило, обслуговували вузькі місцеві ринки¹⁹⁷.

З XV ст. дедалі все більшого значення в розвитку торгово-економічних зв'язків українських земель набувають ярмарки. Вони відбувалися в містах і містечках у визначений королівськими і великокнязівськими привілеями час. Великі ярмарки збиралися в Києві, Львові, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Кременці, Володимирі-Волинському, Брацлаві, Вінниці, Дубно. У містах, розташованих на перехресті важливих торгових шляхів, було по 2—3 ярмарки на рік. Зокрема, у Львові, Луцьку, Барі — по три ярмарки, в Києві, Берестечку, Летичеві, Острожці — по два ярмарки¹⁹⁸.

Одним з найбільших був львівський ярмарок у першій половині XVII ст. Львів набув значення консолідаційного етнічного центру для всього західноукраїнського регіону. До нього приїздили купці з усіх українських земель, а також із сусідніх країн. З східних земель України до Львова торговці приганяли великі гурти худоби, привозили хутро, шкури, мед, віск, рибу, ремісничі вироби. На львівському ярмарку селяни, міщани та купці купували полотна, сукна, залізо, вироби з кольорових та благородних металів, зброю, казани та інші предмети¹⁹⁹. Ярмарки такого типу мали не тільки регіональне, а й загальноукраїнське значення.

Важливе місце в становленні економічної спільності народності належало київським ярмаркам і торгам, які поступово виходили з локальних рамок. У Київ постійно доставлялися різноманітні товари з навколишньої округи, усіх українських земель і ряду зарубіжних країн²⁰⁰. Місто поступово перетворювалось в економічний центр етнічного територіального ядра.

Багато ярмарків на Україні мали місцеве значення. Вони були місцем обміну та торгівлі ремісничих виробів і сільськогосподарських продуктів невеликої округи. Такі ярмарки збиралися, наприклад, у Вишгороді, Топорищах на Київщині, у Вербовій Кременецького повіту, Соколі, Городищі Луцького повіту, у Скалі на Поділлі²⁰¹.

Інколи ярмарки XVI—XVII ст. виконували певні функції в експортно-імпортній торгівлі на Україні. На них в основному обмінювалися предмети одного імпорту на інший. Торговці закупували товари для вивозу за кордон або в інші місцевості України²⁰². Це також певною мірою сприяло контактам між окремими локальними ринками і всіма українськими етнічними землями.

Щоб уникнути збігів у строках функціонування ярмарків, заможні міщани інколи добивалися у короля проведення їх на інші дні. Так, у 1560 р. володимирські міщани домоглися від великого князя литовського грамоти на перенесення місцевого ярмарку з свята св. Марії на св. Пилипа²⁰³. Внаслідок цього істотно зросло значення Пилипівського ярмарку, на який з'їжджалися купці, міщани і селяни не тільки Володимирського повіту, а й всієї Волині та сусідніх воєводств. Це впливало на етнічне зближення великого регіону північно-західної України.

Торги, як правило, відбувалися один раз, рідко двічі на тиждень. Так, у Ягельниці, Барі, Ярівцях на Поділлі діяло по два щотижневих торги²⁰⁴. Торги перетворювалися в елемент постійної торгівлі, ставали основою невеликих локальних ринків, на яких відбувалися контакти міського і сільського населення навколишньої округи.

У цей час, тобто в XVI — першій половині XVII ст., помітно розширився асортимент товарів, які доставлялися на ярмарки і торги. Одним із основних сільськогосподарських продуктів залишався хліб. Такий товар, як хліб, зазначав В. І. Ленін, скрізь і завжди пізніше й повільніше втягується в товарний обіг²⁰⁵. Майже в усіх містах існувала ремісничо-торгова професія — «перепечайників», які виготовляли різні хлібні вироби й торгували ними. У Києві, Луцьку, Володимирі-Волинському, Кременці існували окремі цехи «перепечайників», хлібні лавки та ряди на міських ринках²⁰⁶. Значну частину зерна скуповували купці, лихварі, багаті міщани й вивозили його за кордон.

На місцеві торги селяни та шляхтичі з навколишніх сіл, крім хліба, привозили крупи, овочі й фрукти, прядиво, худобу, вовну, шкіри, птицю, яйця, рибу, мед, віск, лісоматеріали, дрова, сіно, продукти сільських промислів і домашнього ремесла. Міське населення на торгах прагнуло придбати продукти харчування та сировину для ремісничого виробництва. Купці на ярмарках і торгах часто скуповували великими партіями хліб, худобу, вовну, шкури, прядиво, мед, віск, поташ тощо. Продаж сільськогосподарської продукції та продуктів промислів в інших районах (тобто в сусідніх волостях, повітах, воєводствах) певною мірою сприяв посиленню контактів населення, що, в свою чергу, порушувало локальну замкнутість місцевих ринків.

Купці, багаті міщани і цехові ремісники на ринкових площах міст влаштовували постійні лавки, в яких продавали різні товари. В Кременці (на Волині), наприклад, в 1563 р. постійно функціонувало 70 лавок²⁰⁷. В таких крамницях продавалися тканини (сукно, полотно, оксамит, мухояр, шовк, багазея, зотоглав, китайка, атлас і ін.) різних кольорів, готовий одяг, шапки, взуття (чоботи, сап'янці, бути, ходаки, черевики, постоли), рушники, скатертини, ковдри, простирадла, ліжники, килими, вибійки, навіть серветки й хустинки. Особливим попитом у покупців користувалися російські та угорські ножі. Продавалося також чимало різних східних прянощів: перець, шафран, тмин тощо. З першої половини XVII ст. зріс попит на тютюн і зерна кави. З XVI — першої половини XVII ст. збільшився продаж паперу²⁰⁸. Постійний і широкий збут на ринках України знаходила зброя. Українські ремісники-зброярі в основному забезпечували зростаючу потребу населення в зброї. Так, високоякісні вироби львівських зброярів — мечі, шаблі, карабелі, чечуги, палашики продавалися в різних районах України та за її межами²⁰⁹.

Міські й сільські ремісники постійно завозили на ринки різноманітний крам свого власного виробництва, а також гончарні, бондарні, чинбарські, шевські, кравецькі, ткацькі, кушнірські, димарські, столярські, ковальські, слюсарські, ювелірні вироби. Уже в XVI — першій половині

XVII ст. кращі вироби українських міських ремісників дістають назву від місця свого виробництва, що свідчило про початкові елементи ремісничої спеціалізації і порушення локальності місцевих ринків, а також про посилення економічних зв'язків в ареалі всієї етнічної території України.

Важливим предметом торгівлі була сіль. Уже в період феодального роздроблення значних розмірів досяг її вивіз на Подніпров'я з Галицької землі. В XV — першій половині XVII ст. великі транспорти солі з Західної України через Кременець, Луцьк, Кам'янець-Подільський з Самбірщини, Коломийщини, Дрогобича, Долини йшли на Волинь, Холмщину, Поділля, Київщину, а згодом і на Лівобережжя²¹⁰. Торговля сіллю Середнього Подніпров'я з Північним Причорномор'ям, Приазов'ям і Таврією відбувалася сухопутними і річковими шляхами, в основному Дніпром²¹¹. У цей час з'являється окрема категорія торговців сіллю. Так звані соленики, а з першої половини XVII ст. чумаки й коломиїці стають основними поставщиками солі населенню всієї України²¹². Соляна торгівля ставала одним з важливих елементів в економічній консолідації українського етносу.

З самого початку свого існування в товарно-грошові відносини було втягнуте й українське козацтво. Запорозькі козаки постійно торгували продуктами землеробства, скотарства, різноманітних промислів і високоякісними ремісничими виробами, які в основному збувались на місцевих ринках Подніпров'я²¹³. Вони також підтримували стабільні торгово-економічні контакти з донським козацтвом.

Нормальному розвитку торгівлі на українських землях перешкоджала митна політика в Королівстві Польському і Великому князівстві Литовському. Великі феодали, особливо магнати, як правило, добивалися звільнення від мит. Часто феодали без посередництва купців проводили торгові операції на внутрішньому і зовнішньому ринках. Це звужувало товарно-грошовий обіг, стримувало консолідаційні соціально-економічні процеси народності.

Тяжкий феодально-кріпосницький гніт та іноземне поневолення, від яких найбільше терпіли широкі народні маси України,— одні з головних причин уповільненого розвитку внутрішньої торгівлі.

Місце зовнішньої торгівлі в економічних зв'язках українських земель. В економічній консолідації українського етносу поряд з внутрішньою певну роль відігравала й зовнішня торгівля. В XIII—XIV ст. продовжувались торговельні зв'язки Галицько-Волинської землі з Литвою. Місто Вільно (Вільнюс) згідно з князівською грамотою 1432 р. безмитно торгувало з Києвом, Луцьком, Брестом, Мінськом, Смоленськом та іншими містами²¹⁴.

На рубежі XV—XVI ст. істотно зросло значення торговельних зв'язків українських земель з країнами Західної Європи через Польщу. Згідно з Торунським трактатом між Королівством Польським і хрестоносцями (1466) Польща одержала вільний доступ на Балтику через Гданський порт. Це дало значний поштовх розвитку зовнішньої торгівлі великого східноєвропейського регіону. Волинь, Галичина, частково Поділля і Брацлавщина були тісно зв'язані з Гданським, а також з Крелевецьким (Кенігсбергським) портами, морськими воротами, через які основна частина зерна з українських земель відправлялася на ринки Західної Європи²¹⁵. З 30-х років XII ст. активізувався вивіз зерна на західні ринки з Наддніпрянщини²¹⁶. Важливими предметами вивозу з України за кордон були вовна, сало, жир, прядиво, віск, мед, шкури, смухи, худоба, сировина

різноманітних промислів. На західноукраїнські і польські ярмарки з Подніпров'я відправлялася велика кількість худоби²¹⁷.

Зростаючим попитом на зовнішньому ринку користувалися лісоматеріали і попіл. Вони доставлялися в Західну Європу через балтійські порти. Так, у 1561 р. князю К. Острозькому було дозволено безмитно провезти через Гданськ в Західну Європу 100 лаштів попелу з волинських і київських лісів. З лісів маєтку Радомшина на Волині (1565) пан Р. Гулевич відправив до Гданська 26 лаштів і 2 бочки попелу. З Дубровицьких лісів на Волині у 1576 р. було продано в Гданську 300 лаштів попелу на 9900 польських злотих. Багато лісоматеріалів вивозилося із Закарпаття. Відомий мемуарист С. Герберштейн відзначав, що вивіз лісу і попелу на Захід з Великого князівства Литовського досяг досить значних розмірів²¹⁸.

З кінця XVI ст. Річ Посполита перетворилася на основного експортера зерна й лісу на західноєвропейські ринки. Головну частку цих важливих експортних тогочасних товарів вивозили феодалі з українських земель. У цей промисел було втягнуто тисячі феодално залежних селян і міщан України, що сприяло не лише етнічній консолідації, а й міжетнічним контактам.

Тісні торгові контакти існували між українськими землями і сусідньою Молдавією. Західноукраїнські та подільські купці в XV — першій половині XVII ст. через Молдавське князівство вели активну торгівлю з містами Причорномор'я, зокрема з Білгородом-Дністровським. Молдавські господарі сприяли цій торгівлі. Як писалося в грамоті молдавського господаря Романа в 1448 р., у Молдавському князівстві постійно торгували купці з Королівства Польського, а в королівських землях — з Молдавії²¹⁹. В 1523 р. львівським купцям було дозволено торгувати в Молдавії «водлуг того миту привольного щож... имаєте от наших предков»²²⁰. Молдавські й буковинські купці щороку навесні й восени везли з Дунаю, придунайських озер і Дністра рибу в Чернівецьку, Сучавську та інші волості Молдавського князівства²²¹. Риба, а також худоба, коні, шкіра, смухи, вина, горіхи та інші молдавські товари також користувались попитом у населення Поділля і Галичини.

Традиційними залишалися зв'язки українських земель з країнами Сходу. Через Київ місцеві українські та іноземні купці доставляли східні товари з Азії — Персії, Індії, Аравії. На українські ринки турецькі купці — турки, вірмени і греки привозили різноманітні східні товари: шовкові, бавовняні й габові тканини, шалі, перські килими, сап'ян, фрукти, фіги, ізюм, мигдаль, шафран, рис, тютюн та ін.²²²

Велике князівство Литовське і Королівство Польське підтримували постійні торговельні контакти з Кримським ханством. Ще в 1540 р. між ними було укладено торговий договір, згідно з яким купці з Великого князівства Литовського і Королівства Польського мали право брати сіль в Хаджибеї, заплативши мито «по старині» і привозити її в Київ, Луцьк та інші міста. Купцям також дозволялося вільно ходити з товарами у Перекоп і Кафу. Водночас купці з Таврії і Північного Причорномор'я торгували у великокнязівських володіннях, тобто на українських, білоруських і литовських землях²²³.

Торгівля з Туреччиною, Таврією і Північним Причорномор'ям сприяла тісним економічним зв'язкам українських земель з цим важливим регіоном Східної Європи. Це в свою чергу зміцнювало міжетнічні контакти.

Багато різноманітних товарів привозилося з інших країн на Україну: з Чехії — ремісничі вироби, папір, книги; з Угорщини — металеві та шкіряні вироби, вино, коні; з південнослов'янських країн — горіхи, фрук-

ти, вино, шкіра; з Італії — тканини, папір, книги; з Франції — тканини, книги, прикраси; з Голландії — тканини, папір, книги; з німецьких князівств — папір, тканини, вироби з металу й скла, зброя, книги і т. д. Починаючи з XVI ст. все більшого значення набуває книготоргівля. В 20—40-х роках XVII ст. у Київ та інші українські міста майже постійно надходили закордонні книги. У київського митрополита П. Могили, наприклад, існував каталог книг, закуплених його людьми у Варшаві й Кракові ²²⁴.

Наприкінці XVI — першій половині XVII ст. поглибилися торгово-економічні відносини українських земель з багатьма країнами Центральної і Західної Європи та Близького Сходу. Зокрема, постійні або епізодичні зв'язки підтримувалися з Чехією і Словаччиною, південнослов'янськими балканськими країнами, Молдавією, Волощиною, Грецією, Австрією і німецькими державами, Прибалтикою і Скандинавією, Нідерландами, Англією, Францією, Іспанією, Закавказзям та іншими країнами ²²⁵.

Українсько-російсько-білоруські економічні зв'язки. Українсько-російські та українсько-білоруські взаємозв'язки своїм корінням сягають в глибину століть. Вони зародилися ще в епоху Київської Русі, коли між окремими давньоруськими землями встановилися постійні й нерозривні відносини. Ці історичні традиції залишилися стійкими і в період розвинутого феодалізму.

В XIV—XV ст. між українськими й російськими землями налагоджуються й поступово розширюються торговельні контакти. В торгівлю почали втягуватись не тільки порубіжні, а й більш віддалені міста, розширюється асортимент товарів ²²⁶. Одночасно стали тіснішими зв'язки між українськими і білоруськими землями. У російсько-українській, українсько-білоруській та в міжнародній торгівлі неухильно зростала роль Києва. У місто, як писав у 70-х роках XV ст. венеціанський мандрівник А. Контаріні, з'їжджалось багато купців з Москви ²²⁷. Російські купці привозили в українські землі хутра білок, лисиць, бобрів, горностаїв, рисів, видр, а також віск, мед, шовкові тканини, шуби, кожухи, спанчі, ковпачки, шапки, свити новгородські, «москатні» товари та ін. У Російську державу завозилися різні іноземні товари і через територію Великого князівства Литовського ²²⁸.

Практично вся торгівля Російської держави з Південно-Східною Європою, з екваторією Чорномор'я проходила через українські землі. Торгові каравани з Росії в Таврію, Туреччину і на Балкани проходили землями Слобідської України, Середнього Подніпров'я, Запорожжя. В XV—XVI ст. російські купці їздили в південні міста — Кафу, Царград, Азов, Сурож через литовські (українські.— *Авт.*) землі. З півдня російські купці везли шовк, шовкові й вовняні тканини, шовкову тасьму, папір, кушаки, сап'ян, шаблі, сагайдаки, гребні, намиста, дорогоцінне каміння, губки, килими, перли, ладан, мило, волоські горіхи, імбир, перець, мигдаль, ревень, шафран, мускус, камфору, різноманітні фарби ²²⁹.

В XVI ст. поживавішали українсько-російські торговельні зв'язки. В цей час встановилася і розширилася торгівля між запорозькими і донськими козаками. Ініціатива в розгортанні торговельних зв'язків між Україною і Росією належала російським торговим людям. З Києва російські «гості» відправлялися з своїми товарами в різні міста України ²³⁰. Місто, писав у своїх мемуарах М. Литвин, перепоვნено різними чужоземними товарами, бо нема шляху більш відомого, ніж шлях з Півдня через Київ ²³¹. Російські купці досить часто торгували у Луцьку, Володимирі-Волинському, Кам'янці-Подільському, Кременці, Львові та інших містах

України²³². В свою чергу, українські торгові люди в XVI ст. з товарами відвідували ярмарки Москви, Нижнього Новгорода, Ярослав, Курська, Володимир, Вязьми, Твері, Смоленська, Брянська. Відомо, що в Москві постійно проживали українські купці.

Розвитку торговельних зв'язків між Росією і Україною не могли перешкодити війни, державні кордони тощо. Так, у 1567 р., тобто під час Лівонської війни, над київськими купцями велося слідство за тісні відносини з російськими торговими людьми. Кияни звинувачувались у зраді польському королю й великому князю литовському²³³.

В XVII ст. українсько-російські й українсько-білоруські економічні взаємозв'язки розширюються, набувають глибшого характеру, стають невід'ємною частиною складного й тривалого процесу формування всеросійського ринку. В 1621 р. путивльські воєводи В. Туренін і С. Собакін у своїй відписці в Розрядний приказ відзначали, що російські торгові люди їздять на Україну, а українські в російські міста «безперестани»²³⁴. Це свідчило про те, що торгово-економічні українсько-російські зв'язки мали не епізодичний, а постійний характер і охоплювали широкі маси населення.

З Росії на Україну в першій половині XVII ст. торгові люди в багаті ширших масштабах, ніж в попередні часи, везли хутра, шкіру, тканини та інші ремісничі вироби²³⁵. Українсько-російські економічні відносини не припинялися навіть під час селянсько-козацьких повстань 20—30-х років XVII ст. У 1636 р. польський магнат С. Жолкевський писав, що російських «купцов есть везде немало на Украине»²³⁶. Про економічні українсько-російські взаємовідносини свідчать також численні знахідки російських монет в українських землях. «Денги» та інші монети, датовані XVI ст. і початком XVII ст., виявлені на Слобожанщині, а також на Київщині, Поділлі і Волині. Особливо багато їх знайдено у Чернігово-Сіверській землі²³⁷, яка найтісніше була зв'язана з Російською державою і на початку XVI ст. ввійшла до її складу. Знахідки російських грошей на українських землях — свідчення постійних і близьких контактів не лише торгових людей, а й численних жителів міст і сіл України і Росії.

Найбільш інтенсивно українсько-російські економічні зв'язки розвивалися в прикордонних районах Росії й України. Напередодні визвольної війни з багатьох міст Слобідської, Сіверської і Лівобережної України їздили купці в міста, розташовані на південних рубежах Російської держави, — Путивль, Брянськ, Севськ, Рильськ, Хотмижськ, Трубчевськ, Белгород, Курськ²³⁸. В українсько-білоруських економічних зв'язках найбільшу роль відігравали великі міста України й Білорусії — Київ, Львів, Луцьк, Чернігів, Володимир-Волинський, Мінськ, Берестя (Брест), Дрогобич, Гродно, Білосток, Річиця, Могилів та інші, а також міста, що знаходилися поблизу українсько-білоруського пограниччя. Тісні українсько-російські та українсько-білоруські зв'язки, особливо в суміжних районах Росії, України й Білорусії, сприяли етнодифузійним процесам братніх східнослов'янських народів.

У постійній українсько-російській торгівлі, крім купців великих міст (Києва, Ніжина, Чернігова, Білої Церкви, Черкас, Переяслава і ін.), брали також активну участь міські ремісники, козаки, міщани, тобто «люди прості».

В асортименті товарів, що продавались у російських містах, значне місце займала кримська й коломийська сіль. З України в Росію купці й торговці вивозили шкури, вовну, смухи, селітру, поташ, рибу, жито та ін. Гостинцями постійно гнали гурти великої рогатої худоби, коней, овець.

Всі ці товари знаходили широкий збут на ринках Москви, Твері, Нижнього Новгорода, Тули, Коломни, Вязьми, Ярославля, Курська²³⁹. З України в Російську державу на початку XVII ст. (до 1634 р., коли в Росії було суворо заборонено палити — «пить табак») вивозився місцевий, а також турецький, молдавський і волоський тютюн²⁴⁰.

Напередодні визвольної війни російський уряд сприяв налагодженню взаємовигідної українсько-російської торгівлі. Курському воєводі І. Бутурліну 26 листопада 1638 р. була надіслана царська грамота, згідно з якою українцям дозволялося безмитно купувати продовольчі та ремісничі товари²⁴¹. На Слобідську Україну постійно привозився хліб з Курського, Путивльського та інших повітів Російської держави. Сіль доставлялася на Слобожанщину аж з Строганівських заводів через Путивль і Рильськ²⁴². З кінця грудня 1647 р. до кінця квітня 1648 р. лише одна Белгородська митниця зареєструвала приїзд 20 українських купців²⁴³. Постійний і стабільний характер українсько-російської торгівлі в першій половині XVII ст. підтверджує й те, що в здійсненні торгових операцій широко практикувався відпуск товарів у кредит²⁴⁴.

Таким чином, незважаючи на те, що українські землі в другій половині XIII — першій половині XVII ст. були розчленовані, поневолені феодалами-завойовниками і перебували в складі іноземних держав, між ними не припинялися економічні зв'язки. В свою чергу це позитивно позначалося на етнічній консолідації української народності, а також розвитку міжетнічних контактів.

В період розвинутого феодалізму важливу роль відігравала внутрішня торгівля, що мала тенденцію до постійного розширення. Локальна замкненість місцевих ринків поступово порушувалася. Внутрішня торгівля стала однією з необхідних і важливих умов економічної консолідації українського етносу напередодні визвольної війни 1648—1654 рр., яка завершилась знищенням влади шляхетської Польщі.

Зовнішня торгівля втягувала в сферу свого впливу значну кількість торгових центрів і місцевих ринків, сприяючи економічним зв'язкам українських земель з іншими країнами, особливо міжетнічним контактам. Складовою і невід'ємною частиною соціально-економічного розвитку України були українсько-російські та українсько-білоруські взаємовідносини. Вони стали однією з важливих умов розвитку етносоціальних процесів на Україні, зокрема характеризували формування економічної спільності.

Отже, в період розвинутого феодалізму, в другій половині XIII — першій половині XVII ст., незважаючи на несприятливі соціально-економічні і політичні умови, відбувався поступовий розвиток всіх галузей народного господарства — необхідна соціально-економічна умова формування й еволюції української феодальної народності. Важливу роль відігравав розвиток сільського господарства, міст, ремесла, промислів, торгівлі, що сприяло як етнічній консолідації української народності, так і міжетнічному зближенню українського народу з східнослов'янськими й іншими народами.

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ
ПЕРЕРОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ
В БУРЖУАЗНУ НАЦІЮ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVII—XVIII СТ.)**

**1. ВПЛИВ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
1648—1654 РР. І ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З
РОСІЄЮ НА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ
НАРОДНОСТІ**

Руйнування феодальної замкнутості сільського господарства. У розвитку народності визначальне значення належало виробництву матеріальних благ. Відтворювані в його ході знаряддя і предмети праці несли на собі й елементи ознак етнічної належності людей. «Спосіб виробництва, тобто соціально-економічний базис, продуктивні сили одночасно у вигляді результатів (знарядь праці) і способу (знання і навичок) діяльності людей,— зазначав академік Ю. В. Бромлей,— є компонентами культури»¹. Зміни у господарському житті супроводжувалися відповідними змінами етносоціального характеру.

Етносоціальні процеси в другій половині XVII ст. відбувалися під впливом перемоги українського народу у визвольній війні та об'єднання України з Росією. Особливо відчутним він був у регіонах, що визволилися від польсько-шляхетського гніту і перебували у складі Росії. Вплив цей був неоднозначним. З одного боку, завойована свобода і умови об'єднання України з Росією відкривали широкі горизонти для розвитку сільськогосподарського і промислового виробництва, а отже і для прогресування етносоціальних процесів усередині української народності. Безумовно, важливе значення в цьому плані мало включення лівобережних земель у формування всеросійського ринку з його необмеженими споживчими можливостями. З іншого боку, політика царського уряду спрямовувалася на зведення Лівобережної України до середньоросійського рівня розвитку, що неминуче вело до знищення національної державності, її особливостей і самобутності, а також часткового зникнення капіталістичних елементів у економіці та соціальній структурі населення. Таким чином, якщо дії царського уряду гальмували, то об'єктивний хід історичного розвитку сприяв, хоч і повільному, створенню соціально-економічних передумов для переростання української народності в буржуазну націю.

Основою економічного розвитку українських земель залишалося сільське господарство, яке справляло значний вплив й на формування етнічних рис народності, незважаючи навіть на те, що окремі її субетноси були відірвані від материнського ядра. Абсолютна більшість українців продовжувала займатися зерновим землеробством. Усталений віками традиційний спосіб господарювання не порушувався і при переході населення на іншу територію, близьку за природно-географічними характеристиками до місць виходу, хоч відомі випадки, коли групи окремих народів зберігали типову для свого етносу систему господарювання і на землях, де не існувало сприятливих для цього екологічних умов.

Порівняно швидкими темпами і в єдиному руслі розвивалося сільське господарство Лівобережжя та Слобожанщини, де з масовим прибуттям переселенців розширювалися площі орних земель під зернові й технічні культури. На більшості їх територій землеробство велося за прогресивною на той час трипільною системою, при якій підвищувалась продуктивність праці і зростала врожайність зернових². Однак і вона мала свої недоліки, які полягали у відсутності культурного травосіяння, що не давало змоги забезпечувати тваринництво високопоживними кормами. У лісових районах вживалась підсічна, а в лісостепових — частково і перелогова система землеробства.

Як і для всіх українських земель, традиційним залишалось угноєння ґрунтів. Органічні добрива вносилися переважно під городину, кавуни, коноплі.

Найпоширенішим землеробським знаряддям у регіоні був однотипний плуг, конструкція якого в порівнянні з попередніми роками не зазнала суттєвих змін. Користуватися ним могли переважно багаті господарі, що мали необхідну кількість волів або коней³. Слабо забезпечені тягловою силою селяни вдавалися до супряги. Менш поширеним знаряддям виступало рало. Найчастіше воно вживалося в Південному Поліссі і в зоні Лісостепу. Населення продовжувало обробляти землю сохою, яка мала багато спільних рис з сохою сусідніх районів Росії та Білорусії. Це типове явище для етносів одного господарсько-культурного типу з однаковим рівнем соціально-економічного розвитку і подібними екологічними умовами існування. Першочергова роль належала простоті і зручності знарядь праці, що зумовило їх поширення серед різних етносів.

Зернове землеробство в цілому залишалось натуральним. Але товарно-грошові відносини поступово руйнували замкнутість господарств феодалів, селян, козаків і міщан. Частина одержуваного в них зерна поступала на ринок у чистому вигляді або перероблялася в горілку з наступним її продажем⁴. Товарне зерно надходило з селянських господарств у Переяслав, Остер, Київ та інші міста, де його купували представники царських воєвод або купці⁵. Поглиблення суспільного поділу праці, збільшення попиту на зерно постійно зростаючої кількості населення становили головну передумову дальшої товарності зернового землеробства і розвитку хлібних ринків Лівобережної та Слобідської України.

Значну роль відігравало зернове землеробство в багатогалузевих господарствах феодалів. На Лівобережжі замість польських магнатів і шляхти панівні позиції в ньому захопили українські експлуататори — козацька старшина, православна шляхта і монастирі. Експлуатуючи залежну і найману працю, вони одержували таку кількість зерна, яка не лише споживалася в їх господарствах, а й частково реалізувалася на ринку. Чимало зерна вирощувалося в маєтностях І. Брюховецького, І. Самойловича, Д. Райчі та інших землевласників, які володіли багатьма орними угіддями. В 1659 р. київський полковник В. Дворецький продав казні жита на 300, а в наступному році — на 330 крб., це досить великі на той час суми⁶. Охтирський полковник І. Перехрест у 1684 р. разом з майном свого попередника одержав дві тисячі кіп жита, які були зібрані не менш як з 125 десятин посівів⁷. І. Забіла у 80-х роках засівав тільки під Обтовом Ніжинського полку 84 десятини орної землі. Значні посіви під зернові культури відводили Києво-Печерський, Густинський, Мгарський, Святогорський та інші монастирі. Зернове землеробство становило важливу статтю збагачення козацької старшини і духовенства, що виступало економічною передумовою їх дальшої консолідації в панівні стани народності.

Крім жита і пшениці, населення вирощувало ячмінь, овес, просо, гречку тощо. Середні врожаї жита і вівса досягали на лівобережних і слобідських землях сам-3,9 і залишалися порівняно низькими з потенціальними можливостями земель. Головні причини цього полягали в низькому рівні знарядь праці та технології обробітку ґрунтів, «бо,— як писав про подібні явища В. І. Ленін,— ведення господарства було в руках дрібних селян, задавлених нуждою, принижених особистою залежністю і розумовою темнотою»⁸.

Спільною головною технічною культурою для українського етносу залишалися коноплі. Вони вирощувалися в усіх лівобережних і слобідських полках, але найбільше в Чернігівському, Стародубському і Сумському. Тобто вже започатковувалася спеціалізація в цій галузі сільськогосподарського виробництва. Вона мала важливе значення в поглибленні товарно-грошових відносин і зміцненні економічних зв'язків між різними районами Лівобережної України і Слобожанщини. Спеціалізація у вирощуванні конопель сприяла появі в наступному столітті полотняних мануфактур, перших провісників капіталізму в текстильному виробництві.

Певні зрушення спостерігалися і в таких традиційних для українців сферах діяльності, як городництво та садівництво. З активізацією господарської діяльності місцевого населення збільшилося виробництво овочів і фруктів, почали ширше культивуватися виноград і кавуни. У господарствах козацької старшини і монастирів садівництво набирало товарного характеру. При цьому використовувалася праця найнятих садівників, які доглядали сади, поліщували сорти фруктових дерев⁹. Однакові городні культури і фруктові дерева привносили додаткові риси подібності в господарське життя лівобережного і слобідського населення.

Важливе місце в сільському господарстві займало в цілому натуральне за своїм характером тваринництво. Але в господарствах багатих селян, козаків і міщан все виразнішими ставали елементи товарного виробництва. Спеціально для продажу на ринку у них відгодовувалися коні, воли, вівці, свині, причому в досить значній кількості. Наприклад, полтавські козаки Н. Коваленко і Я. Деркаченко мали відповідно 20 і 26, два колонтаївські козаки — по 100, Р. Сахнов з с. Деркачів — також 100, а Г. Семенов з с. Лозової на Слобожанщині — 300 овець¹⁰. Такі господарства функціонували на основі експлуатації найманої праці і вже виходили за рамки феодального виробництва. Характер їх дальшого розвитку залежав від сили тиску панівних феодальних відносин і опору елементів капіталізму в суспільстві в цілому. Але в будь-якому випадку тваринництво становило важливе джерело збагачення незначної частини селянства, козацтва і міщанства, виділення її в окремий соціальний прошарок.

Виразніший товарний характер набувало тваринництво в господарствах козацької старшини і монастирів. В окремих з них нараховувалися сотні голів великої рогатої та тисячі голів дрібної худоби¹¹. Велася селекційна робота, виводилися нові породи тварин. У с. Уколово на Харківщині наприкінці XVII ст. існував кінний завод Ф. Шидловського, де розводили коней української, молдавської, польської, німецької, персидської та «рибенської» порід. У нього ж випасалися вівці калмицької породи з вищою, ніж у місцевих овець, якістю шерсті¹². Розводили породистих коней й інші старшини, у тому числі І. Забіла, І. Мазепа, В. Кочубей¹³. Монастирі, навіть такі невеликі, як Полтавський, Зміївський та інші, мали чимало овець, кіз, корів, волів. Тваринництво набирало сили, відіграло важливу роль в розвитку сільського господарства і становленні мануфактур у суконному виробництві. Воно сприяло нагромадженню

багатства в руках старшини і духовенства, в зміцненні їх економічних позицій серед соціальних груп феодального суспільства.

На Запорозжжі розвиток сільського господарства гальмувався частинами нападами загонів кримського хана і польсько-шляхетських військ. Малочисельні зимівники не могли забезпечити потреби населення краю в необхідних продуктах харчування, тому значна їх кількість надходила сюди з Лівобережжя. В таких умовах економічні зв'язки між двома регіонами набували особливого значення, сиріяючи їх економічному зближенню. Сільським господарством займалося й українське населення, що проживало на захоплених Кримським ханством Північному Причорномор'ї і в Криму.

У складних умовах розвивалось сільське господарство правобережних земель. Значної шкоди завдавали йому майже безперервні напади польсько-шляхетських військ і орд кримського хана, під час яких гинули люди, нищилися посіви, худоба, зерно. Рівень продуктивних сил у сільському господарстві знижувався внаслідок відходу частини місцевих жителів на Лівобережжя і Слобожанщину. Становище погіршувалося ще й свавіллям польських магнатів і шляхти, від яких страждало насамперед місцеве українське населення, безпосередній виробник матеріальних благ.

Але переборюючи труднощі, правобережні селяни, козаки і міщани поступово відроджували сільське господарство — обробляли землі, засівали їх зерновими і технічними культурами. Системи землеробства, орні знаряддя, зернові та технічні культури були в основному такими самими, як і на Лівобережжі. Відповідно етносоціальні процеси на територіях цих регіонів мали спільну основу. В окремі роки на Південній Київщині, визволеній від польсько-шляхетського панування, частина зернової продукції поступала на місцевий ринок. Але це було тимчасовим явищем. Зменшення виробництва зерна на Правобережній Україні неминуче вело до поглиблення його торговельних зв'язків з Лівобережжям.

В окремих місцевостях почала відроджуватися фільваркова система господарства, яка базувалася на експлуатації кріпаків з власним тяглом і реманентом. Протягом другої половини XVII ст. фільварки з'явилися на півночі Київщини, на Волині та Поділлі. Але внаслідок нездатності властей припинити масові втечі селян, що негативно позначалося на забезпеченості феодальних господарств робочою силою, окремі землевласники почали переводити кріпаків на чинш або панщину за межами фільварків.

Зернове землеробство становило основну галузь сільського господарства і в гірських районах Карпат. Тут вживалися відсталіші системи землеробства (двопільна і підсічно-вогнева) і орні знаряддя (переважно дерев'яний плуг і примітивний вид борони — тернові гілки). Відповідно і врожаї зернових культур були нижчими. Важливе значення мало тваринництво, особливо вівчарство. Більшість селян, у тому числі в Бітлях, Красному, Радичеві та Хащевому, мала по кілька штук овець, і тільки окремі багачі — десятки тварин¹⁴. Вони часто скуповували овець у місцевих жителів та в Молдавії, випасали їх на високогірних пасовищах, а потім продавали. Тваринництво у цих господарствах було товарним. Певна відмінність у господарському житті зумовлювала наявність специфічних рис в етносоціальному розвитку населення Карпат у порівнянні з етносоціальним розвитком основної маси української народності.

Те ж саме мало місце і на Закарпатті та в Північній Буковині, де спостерігався занепад продуктивних сил у сільському господарстві¹⁵. З скороченням на кінець XVII ст. посівних площ майже наполовину на

Закарпатті значно зменшилось виробництво продукції землеробства і тваринництва. Грабежі, насильства і хижацька експлуатація селян призвели до спустошення та застою в господарському житті Північної Буковини. Панівною системою землеробства залишалось двопілля, а основними орними знаряддями — дерев'яний плуг і мотика. Зрозуміло, що і врожаї зернових культур були низькими¹⁶. Все це негативно позначалось і на темпах соціальної диференціації українського населення.

Більша частина одержаних на правобережних і західноукраїнських землях прибутків витрачалась на задоволення потреб іноземних феодалів. Вивезення багатств за межі України підривало економічну основу сільського господарства, гальмувало зміцнення економічних зв'язків між місцевими і обласними ринками. Засилля інонаціональних феодалів перешкоджало формуванню місцевої панівної верхівки та складанню економічної спільності правобережного, закарпатського і північнобуковинського субетносів української народності.

Зрушення в сільському господарстві мали переважно екстенсивний характер і проявлялися в поширенні землеробства, садівництва і тваринництва на нові регіони. За рахунок господарської діяльності місцевого населення і переселенців значно збільшилися площі орних земель на Лівобережжі та Слобожанщині. Розширився ареал традиційних для українців зернових, садових і городніх культур, з'явилися нові види рослин. Ширше культивувались агрус, червона смородина, виноград, кавуни, тютюн тощо. В Молдавії, до складу якої входили північнобуковинські українські землі, почалося вирощування кукурудзи.

Вплив поземельних відносин на розстановку етносоціальних сил. Визвольна війна 1648—1654 рр. внесла значні зміни в поземельні відносини на українських землях. У ході воєнних дій народні маси ліквідували земельну власність польських магнатів, шляхти і католицького духовенства на території Лівобережної України. Такої ж долі зазнали маєтності ополячених українських землевласників. Проте частині дрібної православної шляхти і старшини та православним монастирям, незважаючи на розмах антифеодальної боротьби, вдалося зберегти свої землі. Тільки в Чернігівському і Стародубському полках залишилося приблизно 80 старшинських і шляхетських маєтностей¹⁷.

Характерною особливістю в поземельних відносинах на Лівобережній Україні було швидке формування земельної власності українських феодалів, що стало можливим завдяки відчутній підтримці царського уряду. Позбувшись перешкод, які існували до того на шляху їх збагачення, вони дістали небачені раніше можливості для розширення своїх маєтностей. Основним джерелом їх зростання стали офіційні пожалування, скуповування, а то й відверте загарбання земель селян, козаків, міщан, а також господарське освоєння різноманітних угідь. Тільки в Чернігівському полку протягом 1657—1708 рр. у власність старшини перейшли 215 населених пунктів разом з посполитими¹⁸. Подібне спостерігалось і в інших лівобережних полках. У великих землевласників перетворилися гетьмани І. Самойлович, І. Мазепа, полковники П. Рославець, Д. Горленко, Л. Свічка, окремі сотники, хорунжі та інші старшини. Такими самими шляхами зростали земельна власність і слобідської старшини. Тільки І. Перехрест на початок XVIII ст. заволодів майже 40 тис. десятин землі, які давали йому значні прибутки. Зміцнення феодальної земельної власності становило головну економічну основу консолідації старшини в окремий панівний стан української народності.

У складі Росії сприятливі умови для розвитку мала земельна власність того православного духовенства, що освячувало феодальні поряд-

ки. На початок XVIII ст. лівобережним монастирям належало приблизно 300 сіл разом із залежним населенням. Істотно збільшилися маєтності Києво-Печерської лаври, Братського, Софійського та інших монастирів. Тисячі десятин землі зосередив у своїх руках Святогорський монастир на Слобожанщині¹⁹. Преображенському монастирю, що мав різноманітні угіддя, в 1686 р. царський уряд пожалував села Гаврилівка, Коротич, Пісочин і Синьолицівка²⁰. Всіляко підтримуючи духовенство, гетьмансько-старшинська адміністрація Лівобережної України звільнила монастирські маєтності від податків на утримання війська (Глухівські статті 1669 р.). Таким чином, лівобережне духовенство одержало пільгу, яка відкривала перед ним широкі перспективи для збагачення і дальшого відособлення від решти соціальних груп населення.

Складні процеси відбувалися в дрібній земельній власності та землеволодінні. На Лівобережжі вони в цілому зростали внаслідок самовільного захоплення селянами, козаками і міщанами земель, що раніше належали польським магнатам і шляхті, а також власникам з покатоличених українців. Збільшувалися володіння насамперед заможних господарів, які мали необхідний реманент і худобу для господарського освоєння земель. Тобто вже в самій займанщині були закладені підвалини майнової нерівності серед сільського населення. На Слобожанщині дрібна земельна власність та землеволодіння розширювалися в основному за рахунок урядових пожалувань. Так, прибулим в 1659 р. у Боромлю українцям виділялося: отаманові — 15, осавулам — по 13,5, рядовим козакам — по 12 десятин землі. Осілі в с. Ямне українські козаки одержали від уряду по 37,5 десятин на двір²¹. Зростало також общинне землеволодіння.

Одночасно почалося і обезземелення господарств дрібних виробників. Їх землі все частіше ставали об'єктом купівлі та загарбань з боку козацької старшини, духовенства, а також багатіїв з селянства, козацтва і міщанства, внаслідок яких відбувалась дальша економічна поляризація антагоністичних класів феодального суспільства. В Полтавському, Стародубському та інших полках продаж земель набирав масового характеру, внаслідок чого поглиблювалась майнова нерівність селянства і козацтва. Розміри селянських угідь у с. Обтові Ніжинського полку наприкінці XVII — на початку XVIII ст. коливалися від 0,4 до 18 десятин на двір. Обезземелення сільського населення супроводжувалося зростанням про шарку людей, який становив одне з джерел формування передпролетаріату. Проте в умовах відсутності кріпацтва, вільного пересування і можливості завести господарство на нових землях такі процеси проходили уповільнено. У цілому в другій половині XVII ст. господарства лівобережних і слобідських селян набули таких економічних (земельних) потенцій, які гарантували розвиток і господарств феодалів. Рівень забезпеченості землею певної кількості безпосередніх виробників був таким, що дозволяв підвищувати товарність їх господарств і в кінцевому підсумку сприяв зміцненню економічних зв'язків лівобережного і слобідського населення.

На території Запорозжя земельні угіддя мали окремі старшини і багаті козаки, влаштовуючи на них зимівники. Розміри таких господарств не були постійними і визначалися досить приблизно.

Окремі угіддя у Північному Причорномор'ї належали українському населенню, частина якого здавна проживала на цих слов'янських землях. Таке ж явище мало місце і в Криму. Наприклад, з 7 тис. українців, вивезених запорозжцями з Криму в 1675 р., 4 тис. відмовилися повернутися на Україну тільки тому, що на колишніх місцях проживання у них залишилися землі й господарства²².

Значні зміни відбувалися в поземельних відносинах на правобережних і західноукраїнських землях. У ході визвольної війни земельна власність польських феодалів значно скоротилась. Кількість іноземних землевласників у окремих районах продовжувала зменшуватися, зокрема у Київському воєводстві протягом 1648—1683 рр. з 386 до 280 чоловік²³. Особливо помітним був цей процес на Подніпров'ї та Брацлавщині, де точилася гостра боротьба місцевого населення за визволення Правобережжя і возз'єднання його з Росією. Незважаючи на ці зміни, більшість землевласників на правобережних і західноукраїнських землях становили польські магнати, шляхта і католицьке духовенство. Існували в цьому районі також королівські маєтності. Панування іноземних феодалів гальмувало зміцнення економічного фундаменту господарств панівних верств української народності, що відповідно позначалося і на їх дальшій етносоціалній консолідації.

Частина земель на Правобережжі належала українським землевласникам. На визволеній від польсько-шляхетського панування території козацька старшина захоплювала маєтності польських магнатів і шляхти, освоювала нові землі. С. Палій та І. Іскра, писали шляхтичі на Варшавський сейм 1699 р., стали фактичними господарями у Київському воєводстві й привласнювали прибутки з сільського господарства і промислів. Самусь володів кількома маєтностями під Богуславом і Вінницею, а Абазин — під Брацлавом²⁴. Але земельна власність козацької старшини на Правобережжі не мала перспектив для розвитку, як і інших соціальних груп українського етносу.

Селянське землеволодіння на Правобережжі та Волині з масовим відходом населення на Лівобережжя та Слобожанщину в цілому зменшувалося. Паралельно відбувалося дальше обезземелення безпосередніх виробників, головної продуктивної сили в сільському господарстві. В с. Руснів Володимирського повіту в 1667 р. жоден селянин не мав повного ланового наділу, чотири мали по півлану, а 13 — по чвертьлану. В Клеванському маєтку в 1696 р. 272 кріпака з 387 володіли наділом в $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{6}$ лану. В Тростянецькому фільварку на Брацлавщині в 1674 р. переважали півланові, третьланові й чвертьланові господарства. Становище ускладнювалося нехваткою тяглової сили, коли в окремих селах понад 50 % селян не мали або мали по одвій-дві худобини²⁵. Зменшення землеволодіння українських селян, які становили переважну більшість місцевого населення, гальмувало розвиток продуктивних сил краю, що негативно впливало і на етносоціальні процеси. Частина розореного селянства переселялась на лівобережні та слобідські землі, що стримувало ріст проширення населення, з якого формувалась вільнонаймана робоча сила. У Перемишльській землі (тепер ця територія входить до складу двох соціалістичних країн — СРСР (західні райони Львівської області) та РП (частина Жешувського й Люблінського воєводств), заселену переважно українцями. Польським магнатам і шляхті на початку XVIII ст. належало 621, королю — 273 і католицькому духовенству — 31 село. Основна маса українського населення все більше обезземелювалась. В порівнянні з 1616—1629 рр. число селянських господарств на 1663 р. тут скоротилося на 41,3 %, а кількість малоземельних збільшилась приблизно на 66 %²⁶.

Швидко зростала феодальна земельна власність на Закарпатті. Все більше земель переходило до рук угорських і місцевих феодалів, селянське ж землеволодіння скорочувалося. Подібні процеси відбувалися і на Північній Буковині. Молдавські та буковинські феодали внаслідок пожалувань, загарбань і скуповувань наділів селян перетворилися у власників величезних латифундій. Тільки один боярин І. Кантакузін володів

60 селами та маєтностями ще в 16 селах. Хотинський пиркалаб М. Костін експлуатував селян майже 90 сіл²⁷. Власність логофета Гянги становили 42 села і серед них Задубрівка, Котелево, Маршинці тощо²⁸. Скорочення селянського землеволодіння підривало економічний фундамент господарського життя закарпатського і північноукраїнського субетносів української народності.

Переростання ремесел і промислів у вищі форми виробництва. В економічному житті України другої половини XVII ст. все помітнішу роль грала промисловість. Від ефективності роботи промислових підприємств багато в чому залежали рівень товарно-грошових відносин і створення передумов для формування економічної спільності народності. Промислове виробництво опосередковано впливало і на етносоціальні процеси, гальмуючи або прискорюючи їх розвиток. Поява в ньому елементів капіталізму знаменувала початок зародження в надрах народності паростків буржуазної нації.

Промисловість різних українських земель перебувала на неоднаковому рівні розвитку, відповідно і її вплив на етносоціальні процеси був різним. Сприятливіші умови для еволюціонування вона мала на Лівобережжі та Слобожанщині, де царизм змушений був рахуватися зі здобутками народу у визвольній війні. В результаті поглиблення суспільного поділу праці тут швидше, ніж на інших землях, відбувалося перетворення сіл і містечок у розвинуті міста. Саме їм належало чільне місце у переростанні феодалізму в капіталізм і формуванні антагоністичних класів української нації — пролетаріату і буржуазії.

Ремесло другої половини XVII ст. розвивалося в рамках традиційної цехової організації праці, появу якої, писав К. Маркс, викликала «невпинна війна села проти міста...; узи спільної власності на певну спеціальність; необхідність у спільних будинках для продажу своїх товарів — ремісники були тоді одночасно і торговцями — і зв'язане з цим недопущення в ці будинки сторонніх; протилежність інтересів окремих ремесел між собою; необхідність охороняти з таким трудом засвоєне ремесло; феодальна організація всієї країни...»²⁹

З активізацією товарно-грошових відносин порушувалися типові для феодалізму регламентація виробничих процесів і цехова структура ремесла в цілому³⁰. Нехтуючи заборонами, окремі ткачі³¹ та інші багаті майстри все частіше використовували в своїх майстернях працю наймитів-ремісників³². Втягнення в орбіту ремісничого виробництва додаткових робочих рук супроводжувалося збільшенням кількості вироблюваних товарів і зміною у розстановці професійних сил.

У той час як об'єктивний процес розвитку суспільства вів до переростання ремесла у вищі форми виробництва, політика царського уряду і старшинської адміністрації спрямовувалася на консервацію цехової організації праці, стримання виробничої ініціативи ремісників. Зокрема, універсали полковників Полтавського полку за 1667 і 1709 р. закріплювали виключне право цеху шевців м. Кобеляки на пошиття чобіт, обмежували збут виробів позацеховими майстрами. Порушники цієї заборони каралися штрафом у 100 талярів³³. Вільну торгівлю своїми товарами заборонив позацеховим ткачам і полковник Стародубського полку Т. Олексівич у 1689 р.³⁴ Подібні універсали одержували й інші цехи. Незважаючи на намагання адміністрації зберегти відмираючі організаційні форми праці, цехове ремесло переростало в дрібне товарне виробництво. Такий характер мало виготовлення продуктів харчування в Києві, Ніжині, Стародубі, пошиття чобіт в Києві, Полтаві, Острі³⁵, виробництво посуду в Чернігові, Печенігах, Чугуєві, Новому Осколі тощо³⁶. Розвиток дрібно-

товарного виробництва становив важливу передумову економічної консолідації народності, втягнення у сферу промислового виробництва все ширших мас робітних людей.

Значне місце в промисловому виробництві посідали промисли. Прибутковість млинарства, винокуріння, селітроваріння тощо спричинилась до того, що більшість промислових підприємств опинилась в руках козацької старшини, шляхти і духовенства. Таким чином панівна верхівка лівобережного і слобідського суспільства захопила важливе джерело збагачення і зміцнення своїх економічних позицій. Окремі гуті, рудні, селітроварні та інші підприємства вже не вкладалися в рамки феодального виробництва і перебували на стадії початкових форм мануфактури. Підприємство подібного типу по пошиттю кожухів мав під Чугуєвом полковник Ф. Шидловський. Воно складалося з кількох амбарів з 40 чанами для квасіння шкір, двох поварень, приміщення для розгладжування шкір і повітки з п'ятьма ручними ступами для товчіння деревної кори. Влітку цю роботу виконував млин з чотирма товкачами. На «заводі» (за тогочасною термінологією) одночасно працювали кілька десятків чоловік, а продукція продавалась як на Слобожанщині, так і за її межами³⁷. Важливе значення у зміцненні економічних зв'язків Слобожанщини з навколишніми землями і в активізації міжетнічного спілкування населення мало добування солі на Торських озерах³⁸.

У ремеслах і промислах Лівобережної України та Слобожанщини закладалися економічні підвалини для формування промислової буржуазії і передпролетаріату. Звичайно, цей процес проходив повільно, характеризувався складністю, суперечливістю, переплетінням панівних феодальних відносин з елементами відносин буржуазного типу. З переростанням ремесел і промислів у дрібне товарне виробництво і початкові форми мануфактури до роботи на підприємствах залучалося все більше працівників. Поступово складалися кадри робітних людей, з яких формувался передпролетаріат, передвісник основного класу майбутнього буржуазного суспільства — пролетаріату.

Повільніше розвивалися ремесла і промисли на Запорозжжі. Відповідно слабшим був і вплив промисловості на зміни соціальної структури місцевого козацтва. На Запорозжжі працювали майстри по виготовленню холодної зброї, куль, ядер тощо. У середині 70-х років на Січі працювало не менше 100 ковалів, які могли задовольнити потреби козаків у виробках із заліза. Запорозжжі славилися й умінням будувати річкові судна. Ремісники-українці жили і в Північному Причорномор'ї та Криму.

У складних умовах перебували ремесла і промисли на правобережних і західноукраїнських землях. Панування іонаціональних феодалів і невщухаюча іноземна агресія становили серйозну перешкоду розвитку продуктивних сил краю. Найяскравіше це проявлялося на становищі міст — осередків ремісничо-торговельної діяльності людей. Під час воєнних дій загарбники неодноразово руйнували Білу Церкву, Брацлав, Драбівку, Канів, Корсунь, Немирів, Умань та інші міста і містечка, а також сотні сіл. Багато ремісників загинуло або потрапило в полон і було вивезено на продаж у Крим. Чимало майстрів переселилося на Лівобережжя і Слобожанщину. За таких обставин зменшилася кількість населення міст, занепало ремісничо-торговельне життя в них. Навіть наприкінці XVII ст. так зване Нове місто Вінниці залишалося пустим, а Старе — за рівнем економічного розвитку нічим не відрізнялося від навколишніх сіл³⁹. Занепад міського ремесла негативно позначався на розвитку дрібнотоварного виробництва, від якого багато в чому залежав і процес складання економічної спільності місцевого етносу.

У таких несприятливих умовах народні маси Правобережжя виступали головною відтворюючою силою у розвитку ремесел і промислів. Творча енергія народу ліквідувала завдані загарбниками збитки, піднімала з попелу зруйновані міста і села. Українське населення відбудувало Студеницю після нападів турецьких військ у 1633 р., польсько-шляхетських — у 1664 і 1672 рр. Незважаючи на те, що під час чуми 1699 р. місто майже зовсім обезлюдніло, тут незабаром знову вирувало господарське життя⁴⁰. Завдяки життєдайному потенціалу народних мас щоразу вставали з руїн Біла Церква, Полонне, Немирів та інші міста.

Кращі умови для розвитку ремесел мали міста з магдебурзьким правом. Але і в них було чимало юридик, тобто володінь феодалів, які не підпорядковувалися міському управлінню. У несприятливих умовах перебували ремесла в містах, що належали магнатам і шляхті, кількість яких в окремих місцевостях доходила до 94 % (Брацлавщина). Найбільшими ремісничими центрами залишалися Кам'янець-Подільський і Львів, де діяло по кілька цехів (в останньому 30), велося навчання ремісничих професій учнів з різних українських земель. Все більше цехів об'єднували майстрів різних спеціальностей — бондарів, гребінників, сідлярів, столярів, стельмахів тощо. В цеху по обробці дерева м. Кам'янця-Подільського їх кількість перевищувала 70 осіб⁴¹. Незважаючи на несприятливі умови, ремесло переростало в дрібнотоварне виробництво, а його цехові устої зазнавали все сильнішого тиску з боку нових виробничих відносин. З метою наживи багаті цехові майстри всупереч цеховим правилам використовували найману робочу силу⁴². Мало місце недотримання статутних вимог щодо розмірів і форм виготовлюваної продукції. Зазнаючи тяжкої експлуатації, частина ремісників тікала в села, поповнювала ряди партачів, внаслідок чого збільшувалася кількість позацехових майстрів. У результаті цих явищ окремі ремесла занепадали. У Львові, наприклад, скорочувалося виробництво сукна, посуду, золотих прикрас, сідел тощо⁴³.

Панівні позиції в промислах продовжували займати польські феодалі. Тільки один С. Конецьпольський мав на р. Тетерів 18 рудень. Те ж саме спостерігалось у виробництві скла, поташу, горілки тощо. Незначною кількістю підприємств володіли власники великих капіталів з українського православного духовенства, козацтва і міщанства. Києво-Печерській лаврі, наприклад, до 1682 р. на Правобережжі належало сім рудень. Чимало козацьких і міщанських млинів з'явилося після визвольної війни на річках Ірпінь, Стугна, Красна, на Брацлавщині — в Старому і Новому Кальниках, Соборові, Романівці тощо⁴⁴. Частина заможних українців виступала в ролі орендарів і суборендарів промислів, які належали польським магнатам і шляхті. Але така участь у підприємстві гальмувала нагромадження капіталів у руках українських підприємців, а відповідно і визрівання нових суспільних сил серед панівної верхівки правобережного і західноукраїнського субетносів. Незважаючи на панування феодальних виробничих відносин, у млинарстві, винокурінні, гутництві та інших промислах спорадично використовувалася наймана робоча сила.

Рівень і форми експлуатації трудящих. Феодальні форми експлуатації трудящих становили невід'ємну частину феодального способу виробництва. Впливаючи на економічне становище виробників, вони одночасно викликали зміни і в етносоціальних процесах.

У результаті перемоги українського народу у визвольній війні 1648—1654 рр. селянство Лівобережної України звільнилося від кріпосної залежності. Проте з самого початку панівний клас став на шлях ліквідації соціальних наслідків визвольної війни, проводив лінію на зміцнення своєї влади над народними масами і їх закріпачення. Основними

формами визиску селян «вільних» військових сіл, міщан і козаків стали так звані загальнонародні повинності та податки на утримання охотницького війська і розгалуженого адміністративного апарату. Селяни і міщани платили «стацію» — податки за заняття промислами і торгівлею, розміри яких постійно збільшувалися⁴⁵, притягалися козацькою старшиною до робіт у власному господарстві. Все обтяжливішою для основної маси козацтва ставала військова повинність, коли козаки по багато місяців перебували в походах. Ті з них, що не могли служити у війську, разом з селянами і міщанами мусили утримувати полки сердюків і компанійців. Досить тяжкою залишалась гужова повинність по перевезенню військових вантажів. Під впливом посилення феодального визиску поглиблювалися майнова нерівність і соціальне розшарування особисто вільного населення Лівобережної України.

Подвійний податковий тягар несли піддані старшинських і монастирських маєтностей. Крім сплати «загальнонародних» податків і відбуття такого ж характеру повинностей, вони експлуатувалися ще й землевласниками. Поряд з натуральною і грошовою рентами все частіше запроваджувалася і відробіткова рента, яка наприкінці XVII — на початку XVIII ст. досягала двох днів на тиждень. Незважаючи на посилення феодального гніту, відсутність на цих землях кріпацтва дозволила лівобережному селянству нагромадити такі потенціальні можливості для розвитку своїх господарств, яких вистачило на два наступних століття.

Більшість українських переселенців осідала на Слобожанщині на правах козаків і вважалася особисто вільною. Частина з них не мала засобів для існування і мусила працювати в господарствах старшини або заможних козаків. Челядників мали полковники Г. Донець, І. Дзиковський, обозний Олексієвич, отаман К. Шишколиз та ін.⁴⁶ З поглибленням товарно-грошових відносин, яке супроводжувалося обезземеленням селян і козаків, кількість наймитів збільшувалася. На полях білопольського сотника С. Фоміна працювало 60, а ворожб'янського сотника С. Куколя — 6 сезонних працівників. Такі факти мали місце в різних слобідських полках⁴⁷.

З розвитком феодально-кріпосницьких відносин козацька старшина почала використовувати в своїх маєтках і працю залежних селян. Зокрема, в маєтку охтирського полковника І. Перехреста у с. Лутище піддані щороку орали землю, заготовляли дрова, платити по 12 крб., давали з кожного двору по мотку ниток, гуску та курку⁴⁸. Панщина на полях Хорошівського жіночого монастиря становила два дні на тиждень. По стільки ж днів косили сіно й селяни на луках Андріївської пустині⁴⁹.

Жорстокішою експлуатації зазнавали селяни правобережних і західноукраїнських земель — регіону з розвинутішими феодально-кріпосницькими відносинами. Навіть на Київщині, тривалий час охопленій визвольним рухом, панщина, досягала двох днів на тиждень. Крім неї, селяни додатково працювали по кілька десятків днів на рік, у с. Баскаки, наприклад, 55 днів, сплачували грошовий чинш та натуральні податки. Розміри податків і повинностей залежали від волі феодалів, які могли їх зменшувати або збільшувати залежно від власних потреб. Приблизно такі ж розміри і форми експлуатації селянства існували на Поділлі. Найтяжчою повинністю для селян Волині залишалася відробіткова рента, розмір якої був більшим, ніж в інших районах Правобережжя. Наприкінці XVII ст. селяни Милостави працювали на панських ланах три дні на тиждень, 13 днів тіпали коноплі, 21 день на рік сторожували поля і будівлі землевласника, виконували чимало не зазначених в інвентарях робіт⁵⁰. Панщи-

на в селах Дубровицького маєтку становила чотири дні на тиждень. Крім того, селяни сплачували грошовий чинш і натуральні податки.

Економічному розвитку селянських господарств перешкоджали поширені на правобережних і західноукраїнських землях оренди панських маєтків. Нещадно експлуатуючи селян, орендарі протягом короткого часу доводили їх до повного розорення. Тяжке становище селянства погіршувалося ще й внаслідок постоїв польсько-шляхетських військ, під час яких їх господарства зазнавали руйнувань і грабувань.

Жорстоко експлуатувалося українське селянство Холмської, Саноцької та Перемишльської земель. У другій половині XVII ст. розмір чиншу на Холмщині у порівнянні з серединою XVI ст. зріс у 10 разів і становив 29—30 злотих. Найтяжчою повинністю залишалася панщина. У 90-х роках кмети півланових і чвертьланових наділів працювали на полях феодалів по п'ять-шість, загородники — по два-три, халупники і коморники — по одному-два дні на тиждень⁵¹. Крім того, селяни давали феодалам корів, курей, яйця, сир, сіно, коноплі, льон. На кінець XVII ст. розмір панщини на Саноцькій землі перевищував рівень першої половини століття.

Подібне відбувалося і на Закарпатті, майже 90 % населення якого перебувало в кріпосній залежності й мусило відбувати 102-денну панщину на рік, виконувати інші роботи, платити великий грошовий чинш, давати феодалу десятину з урожаю тощо. З юридичним закріпаченням у 1646 р. буковинського селянства його становище значно погіршало. Протягом XVII ст. кількість сплачуваних ним податків зросла з 20 до 50 найменувань. Розміри податків на користь молдавського господаря і турецького султана у 4—8 разів перевищували податки, які платили селяни місцевим феодалам⁵². Кількість панщинних днів не була сталою і залежала від волі землевласника, що відкривало перед ним необмежені можливості для збагачення за рахунок визиску трудящих. Хижацька експлуатація підривала продуктивні сили селянських господарств Закарпаття і Північної Буковини, що проявлялося у зменшенні їх кількості та обезлюдненні сіл і міст. Відповідно господарський застій і занепад негативно позначалися на формуванні економічної спільності українського селянства.

З появою у надрах феодалізму елементів капіталістичного характеру з'являлися і паростки капіталістичних форм експлуатації трудящих, коли власники капіталів вдавалися до використання найманої праці. Під поняття буржуазного господарства, наголошував В. І. Ленін, підходить «усяке самостійне виробництво на ринок, при наявності в суспільному ладі господарства... суперечностей,— зокрема при перетворенні маси виробників у найманих робітників»⁵³. У тодішніх умовах експропріація селянства і козацтва ще не набрала таких розмірів, коли робоча сила у своїй масі перетворилася у товар. Частина найманої праці в господарствах окремих феодалів була незначною, більшість робіт виконували залежні, а на правобережних і західноукраїнських землях і кріпосні селяни. Залишаючись у цілому феодальними, такі господарства вже мали слабкі паростки буржуазних відносин. Останні могли зникнути під тиском панівних феодальних відносин або при сприятливих умовах поступово розвиватися вшир і вглиб.

Економічною основою господарського життя українського населення виступали сільське господарство, ремесла і промисли, розвиток яких відбувався різними темпами. Під впливом визвольної війни 1648—1654 рр., наслідки якої продовжували частково зберігатися і після об'єднання України з Росією; на Лівобережжі та Слобожанщині розширювалися

площі орних земель, збільшувалося виробництво сільськогосподарської продукції. Активізувався розвиток промисловості. В ремеслах і промислах зароджувалися початкові форми мануфактур, створювалися умови для формування в майбутньому пролетаріату та буржуазії. Активізація господарського життя, дальша товаризація продукції землеробства, тваринництва, ремесел і промислів вели до активізації товарно-грошових відносин, дальшої економічної консолідації лівобережного і слобідського населення. Посилення феодальної експлуатації, початок закріпачення селянства ще не могли підірвати економічну основу їх господарств.

В економіці правобережних і західноукраїнських земель панівне становище зберегли іонаціональні феодали. Застій або уповільнений розвиток сільського господарства, ремесел і промислів виявлявся в обезземеленні селянства, зменшенні обсягу сільськогосподарської та промислової продукції, скороченні чисельності сільського і міського населення. Відповідно і вплив господарського життя на консолідаційні процеси субетносів української народності правобережних і західноукраїнських земель був слабшим.

2. ЗАРОДЖЕННЯ БУРЖУАЗНИХ ВІДНОСИН У НАДРАХ ФЕОДАЛЬНОГО СПОСОБУ ВИРОБНИЦТВА

Міста. Зростання товарного обігу і концентрація місцевих ринків. У зародженні капіталістичних відносин, становленні економічної спільності української народності та переростанні її в буржуазну націю важливе місце належало торгівлі. Визначаючи місце торгівлі в появі нових виробничих відносин, К. Маркс писав, що вона «скрізь справляє більш-менш розкладаючий вплив на ті організації виробництва, які вона застає і які... спрямовані головним чином на виробництво споживної вартості. Але як далеко заходить цей розклад старого способу виробництва, це залежить насамперед від його міцності і його внутрішнього ладу»⁵⁴. Безперечний вплив торгівлі і на етнічні процеси. Розвиток торговельних зв'язків вимагає інтеграції культури в широкому розумінні слова і сприяє такій інтеграції. Активізація контактів при цьому неминуче супроводжується зростанням синхронної етнокультурної інформації, сприяє об'єднавчим етнічним процесам і зміцненню політичної спільності складових частин державних формувань як результат економічного обміну⁵⁵.

Рівень торгівлі, а відповідно і її вплив на етносоціальні процеси залежав від багатьох соціально-економічних і політичних факторів. Сприятливіші умови для поглиблення торговельних зв'язків існували на українських землях, що входили до складу Росії і де царизм змушений був зважати на попередні завоювання українського народу. В основі цього процесу лежали зрушення в сільському господарстві, ремеслах і промислах. Центральні і місцеві власті підтримували економіку країни на засадах протекціонізму. Цю мету переслідували заборона вивозу за кордон золота і срібла, митний статут 1653 р. і торговий статут 1667 р. та інші заходи царського уряду. Введена в 1654 р. Б. Хмельницьким нова система оподаткування товарів обмежувала діяльність на Україні іноземних купців, вивіз з неї коштовностей, заохочувала імпорту торгівлю, зменшувала торгове мито у 2,5 рази в порівнянні з тарифом 1643 р.⁵⁶

З метою заселення Слобожанщини царський уряд надавав переселенцям значні пільги в торгівлі різними товарами, за винятком тютюну і горілки. Ще в 1638 р. він дав розпорядження курському воєводі дозволити українським переселенцям не платити мита за куплені чи продані товари.

Основні положення цього розпорядження неодноразово повторювалися в царських грамотах другої половини XVII ст. Торгові пільги в різні роки одержали жителі Ворожби (1657), Сум (1658), Харкова (1659), інших міст і сіл Слобожанщини⁵⁷. З поглибленням суспільного поділу праці і кількісним ростом населення на Лівобережжі та Слобожанщині збільшувалася чисельність торгових людей — дрібних виробників, які самі ж продавали власні вироби на місцевому ринку, інколи навіть безпосередньо споживачам. «Це — нижча стадія розвитку товарного виробництва, що ледве відділяється від ремесла», — наголошував В. І. Ленін⁵⁸. Такі процеси спостерігались там, де, як писав В. І. Ленін, дрібні місцеві ринки зв'язували маленькі групи дрібних виробників, роздроблених і своїм відособленим хазяйнуванням, і безліччю середньовічних перегородок між ними, і залишками середньовічної залежності⁵⁹. За сприятливих обставин частина торгових людей ставала купцями, представниками торгової буржуазії, яка грала першорядну роль у встановленні буржуазних зв'язків на українських землях.

Важливе місце у ліквідації відособленості місцевих ринків, переростанні їх в обласні належало містам. На Лівобережній Україні їх нараховувалося не менше 38, у тому числі Барисівка, Басань, Бориспіль, Київ, Конотоп, Ніжин, Миргород, Полтава, Чернігів. Причому в окремих з них торгівці та ремісники становили значну, а то й переважаючу частину населення. Зокрема, в Козельці — 29 %, Ніжині — 3,4, Нових Млинах — 40, Києві — 43, Батурині — 45, Острі — 65, Стародубі — 19, Переяславі — 73 % усіх жителів⁶⁰. У торгово-ремісничі осередки перетворювалися на Слобожанщині Суми, Охтирка, Харків, Ізюм тощо.

Важливе значення у зміцненні торговельних зв'язків між містом і селом мали міські торги. Чим глибшим був суспільний поділ праці, тим більшою була потреба різних соціальних і професійних груп народності в економічному спілкуванні між собою. Збуваючи продукцію власного виробництва, вони купували товари, які не виробляли, але без яких не могли обійтися. Суспільний поділ праці виступав визначальним фактором дальшої інтенсифікації економічного спілкування різних груп населення, в ході якого відбувалось і нівелювання їх етнічних ознак.

Жвава щоденна торгівля товарами першої необхідності була в Києві на Подолі. Протягом другої половини XVII ст. місто перетворилося в центр торгівлі хлібом, куди його доставляли селяни як близьких, так і віддалених сіл. Крім того, з сіл у місто надходили овочі, фрукти, продукція тваринництва тощо. Така ж торгівля спостерігалася і в інших лівобережних містах. Паралельно зі збільшенням міст розширювалася мережа торгів і на Слобожанщині. У найбільших містах — Ізюм, Острогозьк, Охтирка, Харків — торги проводили по два рази на тиждень, збираючи селян, козаків і міщан з найближчих населених пунктів. З кінця XVII ст. адміністрація почала заміняти тимчасові важкооподатковувані торгові місця (столи, ряди) лавками. Зокрема, жителі Острогозька скаржилися Петру I, що наприкінці XVII ст. вони влаштували під міськими мурами торгову площу з столами і «скам'яями», але місцевий бурмістр наказав знести їх і натомість поставити торгові лавки, за користування якими вимагав велику плату⁶¹. Подібні дії властей зачіпали інтереси насамперед дрібних торговців, які становили переважну більшість торгового населення міст. Місцеві торги мали вплив переважно на найближчу округу, сприяючи її економічній консолідації.

Значно ширшу територію охоплювала ярмаркова торгівля, яка зв'язувала місцеві ринки в обласні. З поживавленням господарського життя їх кількість поступово зростала. Тривалість київських і стародубських

ярмарок збільшилась до трьох тижнів. У середині 60-х років на території Лівобережжя відбувалося до 70 ярмарок, організовуваних так, що коли в одному місті вони закінчувалися, то в іншому тільки починалися. З розширенням ринку дрібний збут стає неможливим і поступається місцем великому, оптовому. Така зміна характеру взаємозв'язку між виробництвом і збутом вносила корективи і в середовище торговців. Суперечність між дрібним характером виробництва і необхідністю великого, оптового збуту «не могла розв'язатися інакше, — писав В. І. Ленін, — як тим, що представники заможної меншості забрали збут у свої руки, концентрували його... економічна перевага великого збуту неминуче повела до того, що дрібний виробник виявився відрізаним від ринку і беззахисним перед владою торгового капіталу»⁶². Представниками останнього виступали купці, діяльність яких відіграла особливу роль у заміні панівних феодальних відносин капіталістичними. Оптову торгівлю вели купці О. Скорода з Києва, І. Григор'єв з Нових Млинів, В. Кальницький та К. Христофоров з Ніжина, С. Потапов, Г. Тарасевич, С. Ширай з Стародуба тощо. Це типові представники торгової міської буржуазії, одним з джерел формування якої виступало місцеве купецтво. Панування на ринку «капіталістів-купців» вело до встановлення буржуазних зв'язків між різними регіонами краю.

Серйозну конкуренцію місцевому купецтву складала козацька старшина, яка жваво торгувала продукцією своїх багатогалузевих господарств. Не цуралась вона й інших джерел збагачення, зокрема відкупів. На Слобожанщині відкупниками митниць стали полковник Г. Кондратьєв, сотники М. Олексійв, Т. Яковлєв тощо. Взявши на відкуп харківську митницю, місцева старшина платила щорічно в казну 213 крб., але сама одержувала прибутки, які значно перевищували витрати⁶³. В даному випадку економічна боротьба точилась між представниками різних соціальних груп однієї народності і не могла завдати шкоди її економічній консолідації.

Розвитку торгівлі на правобережних і західноукраїнських землях перешкоджала реакційна політика урядів іноземних держав, яка спрямовувалась на пограбування України, встановлення торгових привілеїв для інонаціональних феодалів. У другій половині XVII ст. тут продовжувала діяти постанова сейму 1550 р., яка передбачала право шляхти на безмитну торгівлю. Становище ускладнювалося децентралізацією влади, свавіллям і зловживанням магнатів та шляхти, частими воєнними діями, невпорядкованістю монетної системи, високими державними податками тощо. Гальмували розвиток торгівлі занепад і застій у сільському господарстві, ремеслах і промислах. У свою чергу послабився вплив торгівлі на натуральне в цілому господарство, що негативно позначалося на створенні економічних передумов для етнічної консолідації українського населення Правобережжя і західноукраїнських земель.

Важлива роль у встановленні економічної спільності цього регіону належала ярмаркам, які проводилися в містах і містечках по 2—3, а то і по 4 рази на рік. Їх тривалість інколи доходила до шести тижнів, що вказує на інтенсивність ярмаркової торгівлі. Незважаючи на загалом несприятливі умови для розвитку торгівлі, відкривалися нові ярмарки, в тому числі в Клевани, Язловці, Тайкурах та інших містах⁶⁴. Підтримувалися традиційні зв'язки між ярмарками різних міст, причому досить віддалених. Так, жителі Дубна в торгових цілях відвідували Бар, Берестечко, Броди, Жванець, Заслав, Кам'янець-Подільський, Київ, Корець, Летичів, Літин, Луцьк, Ляхівці, Львів, Олику, Острог, Проскурів, Снятин, Старокостянтинів, Язловець та інші міста⁶⁵.

Досить широку географію торговельних зв'язків мав Львів. До нього завозили залізо з Шидловця, папір з Рахова, люльки для куріння з Снятина, пиво з Городка, тютюн і аніс з Бережан, Гологор, Снятина і Ярика, а також «ковельську шкіру», «замоїську юхту», «барське мило». Сюди надходили також товари з Станіслава, Ковно, Бучача, Самбора, Тарнограда, Кам'янки, Тисмениці, Бібрки, Ходорова, Жовкви, Рогатина тощо. Але, незважаючи на таку географію, торговельні зв'язки Львова з іншими західноукраїнськими містами серйозно не впливали на товаризацію натурального в цілому господарства краю, оскільки вони мали переважно посередницький характер. Вироби львівських майстрів становили тільки 20—25 % усіх товарів, що вивозилися з міста⁶⁶. Причому ввіз товарів у Львів поступово скорочувався. Фактично з кінця XVII ст. торгове значення міста занепадає.

Певну роль у зміцненні економічних зв'язків між містом і селом грали торги. На них продавали пшоно, гречку, пшеницю, овес, мак, борошно, толокно, випечений хліб, сіль, молоко, масло, тютюн, мед, пиво, горілку, курей, гусей, свиней, коней, корів, овець, а також вироби ремісників — полотно, сукно, сокири, хомути, рядна, боти, чоботи, казани, веретена та інші товари зроблені як у селі, так і в місті⁶⁷. Постійними товарами на ринках були овочі та фрукти. Дальше поглиблення суспільного поділу праці, незважаючи на несприятливі умови, посилювало взаємозалежність міст і сіл, а відповідно і зміцнювало відносини між ними.

Зміцнення торговельних зв'язків між українськими землями. В умовах територіального розчленування українських земель особливо важливе значення у встановленні економічної спільності між ними мала торгівля. Все помітнішою стає роль торговельних зв'язків у господарсько-культурному нівелюванні етнічних груп української народності. Проте внаслідок недостатньо глибокого суспільного поділу праці та роз'єднаності етносу їх інтеграційні потенції не могли проявитись повною мірою.

Ширші можливості для поглиблення економічних зв'язків відкрилися перед українськими землями, що перебували у складі одних держав. Жвава торгівля різними товарами велась між Лівобережжям і Запорозжям, чому сприяли також їх територіальна близькість, зростаючий товарний обіг і територіальний поділ праці. Разом з тим формуванню економічної спільності між ними перешкоджали, крім інших причин, тяжкі наслідки іноземної агресії. Особливо відчутно давались ознаки вони в 50—70-х роках у зв'язку з активізацією польсько-шляхетської експансії. В окремі місяці «пройти де не только в Запорожье, и назад,— писав у 1670 р. белгородський воєвода Г. Ромодановський царю,— никакому человеку никакими мерами не мочно»⁶⁸. Проте і за таких обставин запорозькі козаки знаходили вихід. Відчуваючи гостру нестачу хліба, вони масово переходили на Лівобережжя, зимували там, а навесні та влітку повертались на Запорозжя і часто виступали у воєнні походи.

Міцнішими стали торговельні зв'язки між Лівобережжям і Запорозжям з 80-х років, коли становище на Україні дещо стабілізувалось. Почастішали поїздки торгових людей з Лівобережжя на Запорозжя і назад, розширилося коло осіб, зайнятих у цій торгівлі. Активну участь у ній брали селяни, козаки і міщани районів, що межували з запорозькими землями — Переяславського, Лубенського, Миргородського, Полтавського, а також Гадяцького полків. Переважну більшість товарів становили зерно, крупи і борошно. Щоб не платити торгових мит, більшість торговців переправлялись через Дніпро у невідведених для цього місцях. Така торгівля набрала настільки широкого розмаху, що митник з Переволочної у 1689 р. повідомив про неї царський уряд і запропонував

вжити негайних заходів для її припинення⁶⁹. Старшинсько-гетьманська адміністрація виставляла на лівому березі Дніпра пости, які затримували торговців, повертали їх назад. Незважаючи на такі заходи властей, лівобережне населення продовжувало ввозити на Запорожжя пшеницю, жито, овес, борошно та інші товари в наступні роки. Велась торгівля і між Запорожжям, Слобожанщиною та Правобережною Україною. Запорожці вивозили на продаж коней, рогату худобу, мед, віск, шкіри, хутро і особливо рибу.

Зміцнювались започатковані в попередні роки торговельні зв'язки між Лівобережжям і Слобожанщиною. Особливо жвавіми вони були між сусідніми місцевими ринками. Важливу статтю взаємовигідної торгівлі становили товари першої необхідності — продукти харчування і одяг.

З розвитком сільського господарства частина вирощеного на Лівобережжі хліба поступала на слобідський ринок, що сприяло господарському освоєнню цих земель. Глибоку зацікавленість жителів Слобожанщини у розширенні взаємовигідної торгівлі з Лівобережжям демонструє лист служилих людей 1652 р. з Валок у Розрядний приказ. Вони писали, що завдяки доставці хліба з Лівобережжя міщани, козаки і служилі люди з Чугуєва та інших міст повністю забезпечені харчами і просили дозволу на везення «черкасами» хліба і в їх місто⁷⁰.

Важливе місце у зміцненні економічних зв'язків між Лівобережжям і Слобожанщиною належало торгівлі сіллю, цим життєво необхідним продуктом харчування. На відміну від попередніх років, у другій половині XVII ст. потреби більшості населення Лівобережжя в солі задовольнялися з Торських озер. Вивезення її в лівобережні міста і села носило масовий характер. У 1653 р. на Тор прийшли, як писав яблуневський воєвода царю, «зарубежных черкас с 400 человек, без жон и без детей, не на житье для солянова варенья. А изб де у них и крепостей никаких нет, стоят обозом, а атаман де у них черкашенин Иван Лысой, города Платовы (Полтавы.— Авт.), а наваря, де государь, они соли, пойдут к себе»⁷¹. Добували сіль з наступним її продажем на Лівобережжі також жителі Гадяцького, Миргородського та інших лівобережних полків. Часто на Торських озерах працювали тисячі людей, у тому числі й з лівобережних земель.

Встановились регулярні торговельні зв'язки між населенням сусідніх лівобережних і слобідських полків — Полтавського і Харківського, Гадяцького, Ніжинського, Чернігівського і Сумського тощо. Важливе значення у поживленні взаємовигідної торгівлі між Лівобережжям і Слобожанщиною мали поглиблення суспільного і територіального поділу праці та дальша товаризація сільськогосподарського і промислового виробництва.

Незважаючи на намагання урядів іноземних держав ізолювати захоплені правобережні та західноукраїнські землі від лівобережних і російських, торгівля між ними не припинялась. Завдяки розвитку зернового землеробства Лівобережна Україна перетворилась в основного постачальника зерна на правобережний ринок. Торгівля хлібом набувала масового характеру, що вело до розширення і етнічних контактів. Активну участь у ній брали селяни, козаки і міщани Козельця й Остра, які на початку 60-х років систематично закупували жито в Глухові, а потім возили його продавати на Правобережжя. З цією метою їздили в район Правобережного Полісся жителі Ніжинського, Переяславського, Чернігівського та інших лівобережних полків. Вивезення хліба з Лівобережжя на Правобережжя набрало такого характеру, що царський уряд у 1671 р. мусив видати спеціальне розпорядження про його обмеження⁷². Проте подібні за-

ходи мали тимчасовий характер і не могли серйозно вплинути на послаблення економічних зв'язків між українськими землями.

Виняткове значення у їх розвитку належало Києву, торгово-економічному центру територіального ядра української народності. Жителі лівобережних полків звозили до нього велику кількість товарного зерна, для купівлі якого приїжджали торгові люди з Білогородки, Білої Церкви, Лисянки, Любара, Паволочі, Підгайців, Коростишева, Чорногородки тощо⁷³. Торгівля хлібом у Києві не припинялась протягом усієї другої половини XVII ст., причому в досить великих розмірах. Крім неї, у місті продавали шкіру, фрукти, одяг, взуття, селітру та інші товари. Торгівлею на Правобережжі та інших землях займалися десятки, якщо не сотні, торгових людей і купців з Києва. З глибинних районів Правобережжя вони вивозили в лівобережні міста прядиво, продукцію тваринництва і ремесел. Досить часто на подніпровських ринках продавали вовняні вироби з Поділля — рядна, ковдри, сукна, сіряки, киреї тощо.

Торговельні зв'язки існували і між лівобережними, слобідськими, правобережними та західноукраїнськими землями. Ще Б. Хмельницький у 1657 р. наказував козацькій старшині, щоб вона «з людьми міста Львова, як з власними нашими, поводилась і в усякій торгівлі купецтву не робила перешкоди»⁷⁴.

Досить тісні економічні зв'язки встановилися між районами добування прикарпатської солі та іншими українськими землями. Місцеві солеварні задовольняли потреби в солі населення Західної України, Волині й частково Закарпаття⁷⁵. Частина прикарпатської солі, незважаючи на несприятливі умови, надходила на Правобережжя і Лівобережжя. В лівобережних полках існувала категорія торговців (так звані коломиїці), яка спеціалізувалась на її доставці з Коломиї, одного з найважливіших центрів соледобування в Прикарпатті. Їх кількість в окремих містах досягла 18 чоловік (Ніжин), проживали вони також у Пирятині, Лубнах та інших містах⁷⁶. Тільки в 1672 р. в Прикарпаття за сіллю їхало з Правобережжя і Лівобережжя 900 підвід⁷⁷. Такі великі торгові валки були звичним явищем у торгівлі. Доставкою солі з Прикарпаття займалось і духовенство. Зокрема, право на безмитну торгівлю нею на Правобережжі та Західній Україні мали монахи Овруцького монастиря.

Важливу статтю торгівлі правобережних і західноукраїнських міст становили коні, воли, корови, вівці. Різники з Поділля часто скуповували їх у західноукраїнських містах. Великі партії волів і коней приганялись на Західну Україну з Волині та інших глибинних районів Правобережжя⁷⁸.

Незважаючи на турецьке поневолення, населення Північної Буковини підтримувало торговельні зв'язки з жителями інших українських земель, насамперед найближчих. У Східну Галичину та Поділля з Північної Буковини приганяли волів і коней, вивозили шкіру, хутро, вино, мед, віск, горіхи тощо. Подібний асортимент північнобуковинських товарів надходив і на Лівобережжя та Слобожанщину. Важливу роль у налагодженні регулярної торгівлі між ними відігравали правобережні козаки С. Палія, які охороняли купецькі валки від нападів польської шляхти і розбійників. З Галичини на Північну Буковину поступали на продаж залізо, мідь, свинець, металеві вироби, різні тканини. Торгові каравани рухались переважно хотинською, чернівецькою та сорокською дорогами⁷⁹. Основними предметами ввозу з інших українських земель були переважно вироби ремесел і промислів.

Не припинялись торговельні зв'язки між Північним Причорномор'ям, Кримом та іншими українськими землями. З Слобожанщини, Лівобе-

режжя і Правобережжя туди доставляли зерно, ремісничі вироби, шкіри, хутра тощо. Українські купці привозили в Північне Причорномор'я і Крим також товари з Центральної Європи, у тому числі тканини, вироби з заліза, предмети розкоші⁸⁰. З Північного Причорномор'я і Криму на північні українські землі надходили на продаж коні, тканини тощо. Але найбільше господарське значення мала торгівля сіллю, особливо тоді, коли ще не працювали на повну силу торські солеварні. Нею займались переважно чумаки з багатих козаків, міщан і селян. Не цуралась цього прибуткового виду торгівлі і козацька старшина, експлуатуючи працю залежних селян і наймитів⁸¹.

Включення України у формування всеросійського ринку. Вхідження України до Росії знаменувало початок нового етапу в українсько-російських торговельних взаємовідносинах. Якщо раніше вони мали епізодичний, нестабільний характер, то в другій половині XVII ст. стали систематичнішими і набагато глибшими. З'явилися ширші можливості для етноконтактування українського і російського народів. «Спілкування етносів,— наголошував радянський етнограф В. В. Піменов,— різні форми контактів між ними (торговельні, технічні, культурні, мовні та інші)... одним словом — здійснення міжетнічних контактів — безумовний закон етнічного розвитку»⁸².

Міжетнічні контакти відбувалися тим інтенсивніше, чим більше соціально-економічних і культурних сфер вони охоплювали. В другій половині XVII ст. найпоширенішим видом зв'язків між українцями і росіянами залишалась торгівля. Її розвитку після визвольної війни значно сприяла політика Б. Хмельницького, спрямована на встановлення не тільки політичних, а й взаємовигідних економічних відносин між Україною і Росією. В цьому був зацікавлений і царський уряд. Даючи в 1649 р. дозвіл українським купцям на безмитну торгівлю у прикордонних російських містах, він тим самим відчутно послабив перешкоди, які існували між лівобережними українськими і російськими землями. Зони безмитної торгівлі поступово розширювались. В царській грамоті 1678 р. лівобережним міщанам дозволялось «торгувати сухим и водяным путем до Смоленска. А Десною — до Брянска беспошлино, а в Смоленск и в Брянск и в иные города ездить и с товаров своих пошлин не платить»⁸³. З дальшим розвитком економіки і формуванням всеросійського ринку ліквідувались, хоч і повільно, митні кордони між російськими і українськими ринками.

Всеросійський ринок втягував у свою орбіту насамперед лівобережні, слобідські та запорозькі землі. Завдяки поживленню українсько-російського економічного спілкування у значні торгові центри перетворились Гадяч, Кролевець, Новгород-Сіверський, Ромни, Стародуб та інші міста. Встановилась постійна торгівля між окремими українськими та російськими містами: Полтавою і Белгородом; Лютенькою, Лохвицею і Курськом тощо⁸⁴. Тобто жвава торгівля велася на сусідніх ринках Росії та України, головну роль у якій грали дрібні торговці. Минаючи митниці, лівобережні селяни, козаки і міщани часто їздили продавати зерно, горілку і ремісничі вироби в російське прикордоння. Таємна торгівля була досить поширена в Севському і Путивльському повітах Росії й охоплювала досить широкі кола населення.

Поступово активізувалась торгівля лівобережних міст з центральними російськими містами і особливо з центром формування всеросійського ринку — Москвою. В окремі місяці в ній перебувало по кілька десятків торговців з Глухова, Погара, Прилук, Ніжина, Києва, Стародуба. Деякі з них жили в Москві тривалий час, одержуючи товари від родичів і

компаньйонів, закуплених на українських землях⁸⁵. Лівобережні купці їздили також в Орел, Тулу, Калугу, Воронеж, інші російські міста, навіть такі віддалені, як Ярославль і Архангельськ⁸⁶.

З північних районів Лівобережжя на російські землі вивозили на продаж переважно поташ, прядиво і скляний посуд, з Миргородського і Полтавського полків — селітру. Крім них, у російські міста поступали фрукти, горілка, шкіра, сало тощо. Товарами іноземного виробництва торгували, як правило, грецькі купці, колонії яких існували у Ніжині, Києві та Переяславі. Вони доставляли в Москву в основному дорогий одяг, взуття і зброю, а також різноманітні прикраси. На відміну від довоєнних часів позиції інонаціонального купецтва значно ослабли і вони вже не могли скласти серйозної конкуренції лівобережному купецтву.

У сфері впливу всеросійського ринку перебували і слобідські землі. Щоб прискорити їх заселення і господарське освоєння, царський уряд дозволяв українським переселенцям вільно торгувати в ближніх російських містах. Особливо жваві економічні зв'язки відбувалися між населеними пунктами Слобожанщини і Белгородом, Орлом, Курськом і їх сільськими округами. Тільки в 1687 р. через курську митницю на північ проїхало не менше 20 обозів з зерном, власниками яких виступали жителі Валуйок, Веприка, Карпова, Острогозька, Оскола та інших міст⁸⁷. Важливе значення у забезпеченні південних і південно-західних російських земель сіллю мала доставка її з Торських озер. В окремі роки з них вивозилось по кілька сот цього цінного харчового продукту. Особливість торгівлі сіллю полягала в участі в ній широких мас дрібних торговців з селян, козаків і міщан. На продаж у Росію надходили також смола, дьоготь, селітра, риба, кавуни, виноград.

Стабільні торговельні зв'язки існували між Слобожанщиною і Доном, чому сприяла гостра потреба донського козацтва в продукції сільського господарства, ремесел і промислів при одночасному пожвавленні господарського життя на слобідських землях. На Дон найбільше вивозилось товарів першої необхідності.

З активізацією прикордонної торгівлі, участю в ній широких кіл населення Слобожанщина і Лівобережжя перетворилися в зони активного етноконтактування росіян і українців. У ході торговельних операцій українські торговці знайомилися з матеріальною і духовною культурою сусіднього народу, запозичували кращі її досягнення і, в свою чергу, знайомили російське населення з елементами етнічної культури України.

Слабшими були торговельні зв'язки російських міст з Запорожжям, Північним Причорномор'ям і Кримом. Торгівлею з Запорожжям вели в основному через Київ, куди із запорозьких земель поступали риба, мед, віск, шкіри, худоба та інші товари, де їх закуповували російські купці. Дещо активізувались торговельні відносини між Запорожжям і російськими містами з 80-х років — розширився асортимент товарів, збільшився обсяг торговельних операцій. З Криму татарські, українські та російські купці вивозили на продаж у Росію коштовні турецькі тканини, породистих коней, прянощі тощо.

Незважаючи на міждержавні кордони, не припинялась торгівля між правобережними, західноукраїнськими та іншими землями. Уряди іноземних держав намагалися всіляко ізолювати підвладні їм українські землі, перешкоджали проникненню на них російських товарів. На це, зокрема, був спрямований універсал ставленика уряду Речі Посполитої П. Тетері про встановлення досить високого торгового мита на російські товари: за 40 соболів — 6 золотих, за 40 соболіних «пупків», 40 куниць та за «бунт» лисиць — по 2, з інших товарів — по 5 золотих⁸⁸. Гальмува-

ли розвиток торгівлі між Правобережною Україною, Західною Україною і Росією свавілля та відкритий розбій польських магнатів і шляхти.

Посередниками у цій торгівлі часто виступали київські та лівобережні купці. Так, С. і М. Тарнавіоти протягом ряду років купували на правобережних і західноукраїнських землях товари місцевого і закордонного виробництва, а потім перепродували їх у російських містах. І. Григор'єв з Нових Млинів систематично відвідував правобережні, західноукраїнські й російські міста, де торгував різними товарами. Він неодноразово відвідував Неродичі, Межиріччя, Дубно, Кременець, Львів, Луцьк, Березани, Володимир, Білогірську, Бородянку, Димер, Київ, Миргород, Полтаву, Брянськ, Калугу, Тулу, Москву⁸⁹. Подібні поїздки практикували й інші купці.

Основна торгівля товарами місцевого виробництва велась на ринках сусідніх західних земель. Але при цьому не припинялась вона і на східних ринках, хоч і була значно слабшою. Багатий львівський купець Х. Захнович у 50-х роках відправляв у Москву своїх агентів для купівлі соболів, яких потім збував на західноукраїнському ринку⁹⁰. Торгували у Москві, Вязьмі, Смоленську, Новгороді, Курську та Брянську також львівські купці С. Голубкович, Ф. Гросс, Л. Ходзенко, Х. Томанович, луцькі — О. Яковлєв, О. Ільїн та ін. Предметами їх торгівлі були переважно імпортні тканини, папір, скляний посуд, прянощі. В свою чергу, російські купці, серед них В. Позняков та І. Кадашевець, відвідували ярмарки у Львові, Луцьку та Бродах.

Торговельні зв'язки існували і між ринками Росії та Північної Буковини. Висловивши згоду прийняти Молдавію до складу Росії, царський уряд у 1656 р. дозволив молдавським, у тому числі й північнобуковинським, купцям вільно торгувати на території Росії. Правда, зі зміною політичної обстановки цей привілей було незабаром скасовано. Навіть при цьому північнобуковинські купці мали в торгівлі з російськими містами переваги перед іноземними. Основними товарами їх торгівлі виступали вино, фрукти, коні, горіхи, горох, саджанці фруктових дерев і в досить незначній кількості вироби місцевих ремісників — сап'ян і дроги (прикрашена різнокольоровими вертикальними полосами тканина)⁹¹. Головну роль в економічних зв'язках Молдавії та Росії відігравала торгівля іноземними товарами, особливо турецькими тканинами і виробами з них.

Торгівлею між правобережними, західноукраїнськими, північнобуковинськими, північночорноморськими, кримськими та російськими землями займались переважно купці. Маси дрібних виробників були відрізані від неї скупниками, що обмежувало і етнічні контакти українців цих регіонів з росіянами.

З Росії на українські землі поступали різноманітні товари. Російські купці ввозили на Лівобережжя чимало солі з Пермського краю. В прикордонних містах її купували українські купці, а потім вроздріб збували безпосереднім споживачам. Широким попитом користувався на українських ринках російський текстиль з районів Нерехти і Костроми, де були розвинуті селянські промисли. На лівобережні землі він поступав у досить великій кількості⁹². Значна частина товарів надходила з російських земель на Україну через Свенський ярмарок. За обсягом торговельних операцій він поступався Макар'ївському більш ніж у два рази, але помітно переважав інші. На нього приїжджали купці в основному з західних, південно-західних і південних районів Росії з товарами не тільки місцевого виробництва, а й з Сибіру, Середньої Азії та Китаю. За вартістю перше місце серед них належало цінним сортам хутра. Продавались також полотно, «крашенина», шуби, шкіри, цвяхи, ножі, сково-

роди, петлі для дверей і т. п. Серед іноземних товарів найчастіше зустрічались китайські тканини, шовк-сирець, листове залізо, дріт, олово, мідь, різнокольорові фарби⁹³. На західноукраїнські та північнобуковинські ринки надходили з Росії переважно дорогоцінне хутро, а також кінська зброя, полотно, шуби⁹⁴.

Не припинялась транзитна торгівля через Україну між Сходом і Заходом. У порівнянні з довоєнними роками збільшилась кількість центрів транзитної торгівлі, насамперед на Лівобережній Україні. В них перетворились Ніжин, Прилуки, Стародуб. На Правобережжі — це Немирів, Бар, Біла Церква, а також традиційні центри Київ, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Львів, Володимир-Волинський тощо. В багатьох з них стояли склади, де зберігались закордонні товари. Головна роль у цій торгівлі належала іноземним купцям, а також купцям іноземного походження, які проживали на Україні. В окремих містах — Києві, Переяславі, Ніжині, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Львові тощо існували цілі колонії іноземців, більшість яких займалась торгівлею. Разом з тим у ній брали участь й українські купці. В Росію через Україну вивозились з країн Близького Сходу переважно дорогоцінні тканини і прянощі, із Західної Європи — тканини, прикраси тощо. Головним предметом експорту з Росії залишалось хутро соболів.

Виробничі зв'язки. У другій половині XVII ст. виробничі зв'язки між українськими та навколишніми слов'янськими землями розширились і набули більш сталого характеру. Цьому значно сприяли належність українців, білорусів, росіян і поляків до етносів одного господарсько-культурного типу, а також об'єднання України з Росією. У виробництві товарів частини цих етносів було більше спільних рис, ніж відмінностей.

Тісні виробничі зв'язки встановились між російськими землями і Слобожанщиною. Поселяючись на слобідських землях, селяни-втікачі та служиві люди у своїй практичній діяльності спирались на виробничі навички, типові для російського етносу. Кращий їх досвід запозичувався українцями для дальшого удосконалення знарядь праці й технології виробництва. Значний вплив на зміцнення обороноздатності краю та його архітектуру справляли російські будівельники. Вони споруджували фортеці, оборонні лінії, а також житлові будинки за правилами російського фортифікаційного і цивільного будівництва, що надавало архітектурі Слобожанщини рис, характерних для більшості російських земель. Свої сліди залишала в ній будівельна діяльність і українських переселенців. Подібне спостерігалось в різних сферах виробництва.

Виробничий досвід жителів Слобожанщини поширювався також на російські землі. Царський уряд неодноразово наказував белгородським воєводам направляти в Москву спеціалістів по розведенню худоби, вирощуванню фруктових дерев і винограду. Високо цінувалось уміння місцевих суднобудівників, яких власті залучали до будівництва суден. Почастішали такі випадки в 1695—1696 рр., коли під Воронежем створювався флот Російської держави. Досить поширеною за межами Слобожанщини була праця місцевих гончарів. Вони клали печі і обкладали їх кахлями в будинках багатців, готували глиняні форми для відливки дзвонів, ремонтували лазні й виконували інші роботи в Белгороді, Курську, Воронежі⁹⁵.

Після об'єднання України з Росією активізувались виробничі зв'язки між лівобережними і російськими землями, охоплюючи все ширші галузі виробництва. Українські садівники часто їздили в Москву для догляду за царським садом. Один з них у 1671 р. віз з собою взяті в

садах Києво-Печерського, Михайлівського Золотоверхого, Микільського, Видубецького, Кирилівського і Софійського монастирів кілька сот саджанців слив-угорок, вишень, черешень, яблунь, груш, морелей, брасквінів, горіхів, а також багато виноградних лоз⁹⁶. Бували в Москві виноградарі та садівники з Мгара, Полтави та інших лівобережних міст. Для передачі професійних знань їздили в російські міста і села українські тваринники і пасічники.

У пошуках кращого заробітку переходили в російське прикордоння лівобережні гончарі, шевці й кравці. В господарствах російських поміщиків у Севському, Обоянському та інших повітах працювало багато українських винокурів. Окремі з них запрошувались царським урядом на роботу в царські винокурні. Ділились своїм досвідом з російськими майстрами українські гутники, рудники і селітряники. Часто українці та росіяни спільно користувались млинами, які стояли в українсько-російському прикордонні, зокрема на річках Хуса, Клевень і Знобівка.

У свою чергу росла чисельність російських майстрів на лівобережних землях. Районами найбільш активного виробничого спілкування українців і росіян стали Стародубщина і Чернігівщина, де оселилась переважна більшість селян-утікачів з Росії. Серед них були майстри різних спеціальностей — шевці, кравці, конвісари, людвисари, рудники і гутники⁹⁷. Активну участь у зміцненні обороноздатності українських міст брали російські майстри з служилих людей. Разом з місцевими жителями вони будували укріплення і культові споруди в Києві, Чернігові, Переяславі. Тривалий час спорудженням церков Братського і Пустинно-Микільського монастирів у Києві керував відомий російський архітектор Й. Старцев⁹⁸. Збільшувалась кількість будинків, зведених у стилі російської архітектури. У Києві наприкінці XVII ст. вони утворили Рейтарську і Стрілецьку слободи.

Російські майстри відіграли важливу роль у розвитку цегельництва на Україні. В окремих лівобережних містах (Київ, Чернігів) вони споруджували цегельні, продукція яких ішла на будівництво фортифікаційних і цивільних об'єктів. Активно впливала російська промисловість на обробку металів і виготовлення вогнепальної зброї на Україні. В Києві у 80-х роках 12 російських ремісників разом з українськими зброярами виготовляли і ремонтували гармати, рушниці і списи. В українські міста надсилались російські майстри по виробництву пороху і оцту, лікарі.

Виробничі зв'язки існували між запорозькими і російськими землями. З Росії на Запорожжя направляли майстрів для будівництва Новобородицької фортеці і виготовлення пороху. А запорозькі теслі залучались царським урядом до будівництва суден на Брянщині.

Не припинялись зв'язки між сусідніми українськими, білоруськими, польськими, угорськими та іншими землями, сприяючи зближенню різних етносів.

У другій половині XVII ст. поживавилась торгівля на Лівобережній Україні, Слобожанщині і Запорожжі. Місцеві ринки переростали в обласні, втягуючи в орбіту свого впливу все ширші маси населення. Повільніше відбувались ці процеси на українських землях, захоплених загарбниками. Незважаючи на державні кордони, між українськими землями існували торговельні зв'язки, які відіграли важливу роль у становленні економічної спільності української народності.

Лівобережжя, Слобожанщина і Запорожжя активно включились у формування всеросійського ринку, величезні потенціальні можливості якого стали важливими факторами їх економічного розвитку, етнічної консолідації української народності та переростання її в буржуазну на-

цію. В сферу його впливу поступово втягувались правобережні та західноукраїнські землі. Торговельні зв'язки між українськими і російськими землями доповнювались виробничими зв'язками, які сприяли дальшому розвитку продуктивних сил українського і російського народів і одночасно поглибленню етноконтактування між ними.

3. РОЗВИТОК ЕЛЕМЕНТІВ КАПІТАЛІЗМУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ, АГРАРНИХ ВІДНОСИНАХ І ПРОМИСЛОВОСТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЕКОНОМІЧНУ СПІЛЬНІСТЬ НАРОДНОСТІ

Зрушення в сільському господарстві. Еволюція феодалізму на Україні набула в XVIII ст. нових рис — в надрах натурального господарства, яке продовжувало панувати, все чіткіше визрівали й формувалися буржуазні відносини. Насамперед вони проявилися в сільському господарстві, яке становило основу економіки і в якому було зайнято найбільше населення. Розвиток сільського господарства в окремих регіонах країни проходив нерівномірно. Інтенсивніше він відбувався на Лівобережній, Слобідській і в Південній Україні, де спостерігалось значне розширення посівних площ (особливо в південних районах). Селяни освоювали цілину, розчищали великі масиви землі від дерев, чагарників і диких трав, «вдиралися», за їх власним виразом, у ліси та степи.

Збільшення протягом століття попиту на сільськогосподарську продукцію зумовило розширення посівних площ у поміщицьких маєтках. Так, у 1700 р. Петро I пожалував канцлеру Г. І. Головкіну маєток у Лубенському полку на Лівобережжі. Не задовольняючись його розмірами, Г. І. Головкін розширив маєток за рахунок купленої в місцевих козаків землі. Лише в селах Добре, Ломнове і Тополя він придбав до 2,5 тис. четвертей земельних угідь. У 60—80-х роках тільки на одному Біловізькому хуторі Бахмацької сотні В. Кочубея зерновими засівали понад 100 дес. землі⁹⁹. В другій половині XVIII ст. почався бурхливий розвиток зернового господарства в економіях К. Г. Розумовського та П. О. Рум'янцева-Задунайського. Лише в Бакланській і Шептаківській волостях на Лівобережній Україні, що належали К. Г. Розумовському, в 1750 р. зберігалось понад 41 247 четвертей «різного хліба». Крім того, «розданного» з панських закромів «в займи тамошнім подданым разного хлеба» нараховувалось 3236 четвертей¹⁰⁰.

На Правобережжі та західноукраїнських землях з розвитком виробництва сільськогосподарських продуктів і пристосуванням господарств феодалів до потреб ринку також спостерігалось поступове збільшення посівних площ. Воно йшло головним чином за рахунок освоєння луків, чагарників, заболочених місць, косогорів і т. д. На півдні Волині в XVIII ст. розширення посівів відбувалося в багатьох фільварках¹⁰¹. У деяких з них уже в першій третині століття посіви одних ярових культур зросли в 10 разів¹⁰².

За доби пізнього феодалізму землеробство на Україні мало головним чином зерновий характер. Як і раніше, населення широко культивувало жито, пшеницю, ячмінь, овес, а також просо, гречку, горох тощо. Проте в XVIII ст., особливо в другій половині, відбувалося поглиблення спеціалізації окремих сільськогосподарських районів. Наприклад, на Лівобережжі та Слобожанщині більше уваги почали приділяти вирощуванню жита, на Півдні — пшениці, зокрема арнаутки, попит на яку за

кордоном зростав з кожним роком. Арнаутка була менш вибаглива до природно-кліматичних умов, стійкіша проти вітру, морозів і засухи. На півдні Волині на середину століття під пшеницю відводилось близько 20—25 % фільваркового озимого клину. В другій половині XVIII ст. в окремих фільварках феодалів посіви пшениці досягали вже 30 % озимого клину¹⁰³. Цьому в значній мірі сприяв ріст цін на зерно. В фільварковому господарстві спостерігалось розширення асортименту культур, які висівалися. Так, якщо в Олександрівському фільварку на Правобережжі в 1784 р. висівали тільки один сорт пшениці, то через чотири роки вже три: сандимирівський, так звані білий і червоний¹⁰⁴.

У другій половині XVIII ст. у багатьох районах України почали культивувати картоплю. Освоєння цієї нової і важливої культури в різних місцевостях проходило нерівномірно. Зокрема, в Ізюмській провінції (Слобожанщина) в 1770 р. було висаджено до 66 пудів картоплі, а зібрано понад 115 пудів. У Острозькій провінції в цей же рік посадили близько 150 пудів картоплі, а накопали — 550 пудів¹⁰⁵. На початку 1752 р. в засіках Мукачево-Чинадіївської домінії на Закарпатті зберігалось 11 коблів * картоплі. В 1795 р. домінія тільки з сіл Верховини отримала десятину 272 кобли картоплі¹⁰⁶. У Східній Галичині картопля стала відомою з 80-х років, а з 20-х років XIX ст. її садіння набрало масового характеру.

Приблизно в той же час селяни Покуття й півдня Поділля почали культивувати кукурудзу, яка раніше в цих краях була невідома.

Розвиток товарно-грошових відносин зумовив збільшення посівів технічних культур, зокрема тютюну, коноплі. З кінця XVIII ст. на Полтавщині та Чернігівщині населення почало використовувати вищі сорти тютюну замість махорки і бакуну. До другої половини століття відносяться перші спроби ведення садівництва й виноградарства, особливо на Південній Україні та Криму, на науковій основі. В цей же період в землеробську культуру впроваджують цукровий буряк і соняшник.

Зрушення спостерігались також у системах обробітку ґрунту. Одночасно зростала площа угноюваних ланів. Окремі великі землевласники, зацікавлені в збільшенні прибутків від землеробства, поступово руйнували стару двопільну сівозміну, яка відживала свій вік, і запроваджували багатопільну систему. Тим самим вони закладали основу для раціонального ведення сільського господарства. Нововведення, хоч і в дуже обмеженій формі, проникали і в господарства селян. Трипільна система в XVIII ст. установилась на великій площі, головним чином за рахунок перелогів. У цей період вона, наприклад, панувала серед систем обробітку ґрунту на Правобережжі, частково в Східній Галичині. Але селяни не завжди дотримувалися її. Інколи протягом кількох років вони сіяли на власних ділянках ту саму культуру, що часто призводило до виснаження землі і загибелі врожаю. У Південній Україні найбільші прибутки при відносно незначній затраті праці давала перелогова система. В гірських карпатських селах орної землі було обмаль, тому землеробство тут в основному зводилось до вирощування городини¹⁰⁷.

В XVIII ст. на Україні важливого значення набуло тваринництво і, зокрема, племінне господарство. Про це безпосередньо свідчить зростання кількості кінних заводів, де розводили породистих коней. Лише в поміщицьких мастках Глинського, Борзенського, Ніжинського і Прилуцького повітів, Чернігівського намісництва нараховувалось 39 таких заводів (1786)¹⁰⁸. На Лівобережжі найбільші кінні заводи були у воло-

* Кобел — міра ваги, що дорівнювала 96 кг.

діннях К. Г. Розумовського, Завадовського, поміщиків Свічки, Томари та ін. Автор «Опису Слобідсько-Української губернії 1802 р.» вказував, що на Слобожанщині рідко хто з поміщиків не тримав кінних заводів. Причому коні в них були «гарної» породи¹⁰⁹.

На Лівобережжі та Слобожанщині, крім української, розводили коней російської, англійської, німецької, угорської, датської, іспанської, арабської, неаполітанської, турецької та нормандської породи.

Ще в першій чверті XVIII ст. територію України, що входила до складу Російської імперії, царський уряд намагався перетворити в район високоякісного вівчарства. За ініціативою Петра I сюди направлялися навіть іноземні спеціалісти — шахмейстри, а також створювалися отари тонкорунних овець сілезької та іспанської породи, засновувалися царські й скарбові заводи. На Лівобережжі в 80-х роках існувало вже 209 великих овечих заводів¹¹⁰. Царський уряд сприяв також підготовці вітчизняних спеціалістів — вівчарів. З цією метою за кордон на навчання посилали як росіян, так і українців. Зокрема, в 1724 р. було видано указ про відрядження в Сілезію за державний кошт людей для знайомства з розведенням та стрижкою тонкорунних овець. У тому ж році публікується спеціальна інструкція з цієї справи. Окремі поміщики прагнули поліпшити породи овець у своєму господарстві, купуючи найкращі чистопородні екземпляри за кордоном. Прийняті урядом заходи дали можливість у майбутньому формувати на місцях власні кваліфіковані сільськогосподарські кадри.

Важливе місце в сільському господарстві країни, особливо в північних районах, займало свинарство. Протягом століття його розвитку сприяло збільшення кормової бази (головним чином за рахунок відходів від гуральництва).

На XVIII ст. припадають спроби активного розведення на Україні шовкопряда, який давав цінну сировину для шовкової промисловості.

Зрушення, що сталися в сільському господарстві України, свідчили про формування в XVIII ст. якісно нових відносин у економічній спільності української народності, про невпинний розвиток в надрах старої феодальної системи елементів капіталістичного укладу.

Зміни в феодальній земельній власності й землеволодінні. Протягом досліджуваного періоду істотні зміни відбулися в феодальній власності на землю і землеволодінні селян, міщан і рядових козаків. На Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. продовжувала зростати земельна власність старшини і православних монастирів. У 1743 р. за 314 старшинами закріплювалось близько 20 тис. посполитських дворів¹¹¹. Швидко збільшувалися маєтності російських вельмож — Г. Долгорукого, Г. Головкина, П. Шафірова, Б. Шереметьєва, а також грузинських дворян і князів.

Світським феодалам не поступалися духовні землевласники. За даними «Генерального слідства про маєтності» 1729—1730 рр., число дворів залежних від монастирів селян і міщан досягало 11 073, що становило понад 20 % загальної кількості дворів¹¹². У 1786 р. в підданстві 60 монастирів на Лівобережній Україні знаходилось 422 600 посполитих¹¹³.

Як і раніше, феодальна земельна власність зростала, з одного боку, за рахунок освоєння цілини та запущених земель, з іншого — шляхом скупки і захоплення ділянок основної продуктивної сили краю — селянства, рядового козацтва, міської бідноти. Загарбання та скуповування землі в народних мас у XVIII ст. набуло вражаючих розмірів і темпів. Про це, зокрема, свідчить широке скорочення дворів посполитих у «віль-

них» військових містечках і селах. Наприклад, в 9 полках* у 1729—1730 рр. нараховувалось 27 969, у 1743 р.— 19 684 дворів, в 1751 р.— 6952 двори і 5469 бездворових хат, а в 1752 р. їх залишилось відповідно 2859 і 2682¹¹⁴. За іншими даними, на початку 50-х років у «вільних» військових мастностях збереглося тільки 1723 двори та 1852 бездворих хати¹¹⁵. Решта була «спродана» господарями або загарбана феодалами. В першій половині 80-х років «вільні» військові мастності, які ще не встигли потрапити до рук поміщиків, було оголошено феодалною власністю держави, а селян і міщан у них переведено на статус державних посполитих. Така ж доля спіткала і рангові мастки.

Протягом XVIII ст. інтенсивний процес зростання феодалної земельної власності відбувався на Слобідській Україні. Наприкінці століття вже половина земельного фонду регіону зосередилась у руках 250 поміщицьких родин. Величезні масиви землі належали Кондратьєвим, Квіткам, Донець-Захаржевським. Зростала земельна власність дрібних і середніх феодалів, на долю яких припадало близько 1,5 млн десятин землі¹¹⁶. Досить значних розмірів на Слобожанщині в цей період досягала монастирська власність. На середину 80-х років площа земельних угідь монастирів перевищувала 85 тис. десятин.

Докорінних змін (особливо після визволення Північного Причорномор'я та Приазов'я і приєднання Криму) зазнали феодална земельна власність і землеволодіння в південних районах країни. Якщо в першій половині XVIII ст. освоєння земель тут мало відносно довільний характер і здійснювалось головним чином шляхом займанщини, то вже з середини століття розподіл земель вівся під безпосереднім наглядом і керівництвом царського уряду та місцевої адміністрації. В 1787 р. у Катеринославському намісництві поміщикам вже належало 5730 тис. десятин, або 41,5 % всієї землі, а державним селянам 4193 тис. десятин, або 30,3 % від загальної кількості землі¹¹⁷. В Криму феодалам тільки в 1784 р. було роздано 24 432 десятини. У 1787 р. площа наданих земель тут дорівнювала 116 555 десятинам.

У 1786—1788 рр. царський уряд, проводячи в загальнодержавних масштабах політику, спрямовану на підпорядкування духовної влади світській, здійснив на Лівобережній, Слобідській і Південній Україні секуляризацію монастирських мастків. Внаслідок цього більша частина земельних угідь монастирів перейшла у власність держави і окремих світських феодалів.

На Правобережжі, після укладення Прутського трактату 1711 р., польські магнати і шляхта посилили наступ на ще не зайняті масиви земель. Протягом першої половини XVIII ст. у регіоні повсюдно утвердилась феодална земельна власність. В один із великих землевласників перетворилась корона. Якщо в 1683 р. їй належало всього 23 населених пункти з 185 дворами, то в 1765 р. вона володіла 332 поселеннями з 20 680 дворами¹¹⁸.

Процес формування і розвитку феодалної земельної власності на західноукраїнських землях обумовлювався іноземним пануванням (до 1772 р.— шляхетської Польщі, потім — Австрії). Після загарбання цих земель Габсбургською монархією соціально-економічне становище їх населення не зазнало істотних змін. Як і раніше, тут продовжувала панувати феодално-кріпосницька система з її відсталими виробничими відносинами. За даними першого австрійського перепису, в Галичині нараховувалось 19 тис. шляхетських родин, але до заможного її прошарку

* У Гадяцькому полку вільних військових мастностей не існувало.

належало всього кілька десятків шляхтичів (1773). Найбільшими магнатами в краї залишались Потоцькі, Любомирські, Замойські, Яблонівські, Понятовські, Дзедушинські та ін. Нижчий щабель в ієрархії земельних власників займала дрібнопомісна шляхта, що мала незначні земельні угіддя¹¹⁹.

Проведення австрійським урядом у 70—80-х роках на західноукраїнських землях реформ (юридичне визнання за селянами права переходу, обмеження сваволі феодалів і вотчинних судів, певне зменшення ренти тощо) не привело до корінної ломки старих аграрних відносин. Зміцнивши свою владу і придушивши антифеодальні виступи, австрійський уряд став на шлях ліквідації тимчасових уступок селянству.

Зростання великої земельної власності та її перерозподіл сприяли консолідації в соціальній структурі української народності класу феодалів.

Характер володіння землею селян, міщан і рядових козаків, особливо на Лівобережжі, Слобожанщині, Правобережжі, а в другій половині XVIII ст. і в Південній Україні, значною мірою визначала займанщина — займання землі під посіви, влаштування млинів, пасік тощо явочним порядком. У попередньому столітті займанщина давала достатню підставу для користування землею та права спадкоємності. Проте з дальшим наступом феодалів на права посполитих і рядового козацтва первісне значення заїмки втрачається. Вже в другій половині XVIII ст. права селян, міщан і козаків на землю, придбану в такий спосіб, державна влада не визнавала.

Існування на Україні особистого, сяринного та общинного землеволодіння народних мас обумовлювалось усім попереднім соціально-економічним розвитком. Однак з середини XVIII ст. у землеволодінні посполитих і рядових козаків настає переломний етап. У зв'язку з формуванням елементів капіталістичного укладу і передусім приватної власності на землю землеволодіння сяринних і общинних союзів поступово занепадає. Особиста форма володіння землею поступово стає пануючою. Така тенденція особливо чітко простежувалась у землеволодінні селян і козаків Лівобережжя та Слобожанщини.

Формування великої феодальної власності на землю призводило до обезземелення безпосередніх виробників. На 1751 р. такі категорії козаків на Лівобережжі, як «мало ґрунтові» та «нищетні» в десятки, сотні разів перевищували «можно» й «середньо ґрунтових». Двори заможних селян і міщан, позначені в документі як «можно ґрунтові та знатного промислу» і «середньо ґрунтові та середнього промислу», становили менше 1 % від загальної кількості дворів, а «мало ґрунтові та малого промислу» і «нищетні» близько 99 %. Причому чисельність дворів «нищетних» селян і міщан перевищувала кількість «мало ґрунтових та малого промислу» більш ніж у 12 разів¹²⁰. У Галичині число обезземелених селян у першій половині XVIII ст. перевищувало 41 % загальної кількості селян проти 25,9 % у другій половині XVII ст.¹²¹ Втрачаючи землю, посполиті змушені були шукати сторонніх заробітків.

Комутація феодальної ренти. Розвиток земельної власності обумовив відповідні зрушення в структурі феодальної ренти. На початку XVIII ст. на Лівобережній Україні в ряді старшинських і монастирських маєтків регулярною стала дводенна панщина. На 40-ві роки XVIII ст. її розмір становив 2—3 дні на тиждень. В окремих маєтностях під час польових робіт мала місце і щоденна панщина¹²². Дедалі частіше вона поєднувалась з натуральними і грошовими оброками. В деяких маєтках зустріча-

лися посполиті, які, за термінологією тогочасних джерел, «сиділи на чинші», тобто за користування землею платили певну суму грошей або віддавали певну кількість продуктів¹²³.

У другій половині століття панщина в окремих категоріях поміщицьких маєтків досягала вже п'яти і більше днів на тиждень. Поряд з посиленням відробіткової ренти йшов процес заміни натуральних оброків грошима. Значного поширення це явище набуло в північних районах Лівобережжя.

Нерідко рядові козаки також потрапляли в залежність до феодала і нарівні з його посполитими виконували повинності. Наприклад, багато козаків с. Оболонь Чернігівського полку з 1709 по 1726 р., «живучи на своем отческом кгрунте козачом», платили місцевому полковнику чинш (кожний в середньому по 6 крб. на рік), а також відбували різні повинності. Бунчуковий товариш П. Чарнолузький «порабоцал в подданство» і примушував до виконання повинностей козаків с. Фовичі Топальської сотні Стародубського полку (1748)¹²⁴.

У другій половині XVIII ст. 4—5 днів на тиждень досягла панщина на Слобожанщині й Правобережжі (в той час як у першій половині вона становила 1—2, рідше 3 дні). Високі норми відробіткової ренти співіснували тут з великими грошовими обробками. На Прикарпатті в першій половині XVIII ст. посполиті виконували в середньому 2—4 панщинних дні щотижня (в залежності від розмірів земельного наділу і кількості робочої худоби). Причому, в більшості випадків переважала дводенна відробіткова рента. Протягом другої половини століття вона досягала тут вже 4—5 днів на тиждень. Крім того, селян і міщан нерідко змушували працювати в суботні і недільні дні, особливо під час польових робіт¹²⁵.

Крім виконання ренти на власних феодалів, посполиті, а також рядові козаки сплачували й обтяжливі державні податки, які протягом досліджуваного періоду помітно зросли. Наприклад, на Лівобережній Україні до середини 60-х років не існувало точно визначених норм натуральних і грошових зборів у державну казну. Проте в 1765 р., згідно з царським указом, двори селян, міщан, підсусідків і козаків-підпомічників обкладались новим, так званим «рубльовим окладом», що був значно вищим, ніж попередні «консистенські» збори*. В 1776 р. на Слобожанщині, а в 1783 р. на Лівобережжі було введено подушний податок. Тільки на Лівобережній Україні він становив величезну суму — 1 194 819 крб. на рік замість попередніх 393 441 крб.¹⁶² Для другої половини XVIII ст. все більш характерним стає заміна натуральних податків грошима. Так, в одному з указів за 1796 р. Катерини II Сенату читаємо: «...хлебная подать с будущего 1797-го года отменяется; вместо же ея збирають в казну нашу деньгами...»¹²⁷ Дія цього указу поширювалась не лише на Лівобережжю, Слобідську і Південну Україну, а й на деякі інші губернії Російської імперії.

Царський уряд, проводячи заздалегідь продуману політику поступового закріпачення селянсько-козацьких мас України, вже в 60-ті роки дозволив поміщикам без суду і слідства відправляти селян на каторжні роботи і у Сибір на поселення та віддавати їх у рекрути. Селяни втратили одну із своїх громадянських прерогатив — під загрозою суворої кари їм заборонялось скаржитись на своїх поміщиків¹²⁸.

Для встановлення над посполитими повної і необмеженої влади великі землевласники домагалися від царського уряду юридичного оформлення кріпосного права. Катерина II, йдучи назустріч цим вимогам, ука-

* Побо́ри натурою чи грошима на утримання російського війська.

зом від 3 травня 1783 р. остаточно заборонила переходи селян з місця на місце і закріпила їх у тому стані, в якому вони перебували згідно з останньою (1782) ревізією. Указом від 21 квітня 1785 р. українська старшина одержала права російського дворянства.

Встановлення кріпосного права позбавило селян будь-яких громадянських прав. Кріпак вважався власністю поміщика, прирівнювався до його майна. Повна безправність селянина неодмінно призводила до зuboжіння його господарства. Втративши можливість самостійно вести власне господарство, посполиті часто були змушені йти в найми. Вільнонаймана праця в другій половині XVIII ст. набула значного поширення і застосовувалась фактично на всій території України як в поміщицьких, так і селянських господарствах.

Вплив промислового виробництва на становлення економічної спільності народності. Нові явища особливо виразно проявились у мануфактурному виробництві, яке розвинулось на базі дрібних селянських промислів і міського ремесла. Саме поява мануфактур свідчила про утворення виробничої сили, яка, за визначенням К. Маркса, «сама своєю суттю є масова сила». К. Маркс також відзначив, що мануфактура являє собою кооперацію, котра вже «грунтується на поділі праці»¹²⁹.

Поширення мануфактур у різних регіонах України було характерним для XVIII ст. Проте не всі вони відразу набували капіталістичного характеру. В умовах панування натурального господарства існувало багато мануфактурних і кустарно-кооперативних підприємств, де всі виробничі процеси здійснювались лише на основі підневільної праці. Зокрема, одну з специфічних рис промислового розвитку Галичини, на відміну від Лівобережжя, Слобожанщини, Півдня країни, становило те, що тут всі мануфактури були кріпосними з застосуванням в основному праці «підданих» феодалів. Лише кваліфікована праця майстрів була найманою¹³⁰. Це значною мірою обмежувало ріст мануфактурного виробництва і визначало його консервативність. Лише окремі з галицьких мануфактур згодом перетворились у фабрики.

На Україні діяла певна кількість промислових підприємств з використанням одночасно кріпосної та вільнонайманої праці. Ці заклади мали змішаний характер і свідчили про перехідний етап від «чисто» феодального виробництва до капіталістичного.

«Нову, капіталістичну форму» в промисловості України, як і Росії, становила мануфактура з цілою системою експлуатації праці найманих працівників. Вона виникла в результаті розкладу дрібного товарного виробництва і підпорядкування його капіталові. Саме така мануфактура «революційно» діяла на процес ломки старих, відживших свій вік феодальних відносин і заміни їх буржуазними.

На відміну від капіталістичної, вотчинна (і кріпосна взагалі) мануфактура утворилася внаслідок втягування в товарно-грошові відносини господарств феодалів, їх монопольного володіння робочою силою, а також наявності необхідних навиків у селян при виконанні мануфактурних робіт.

Поява і зростання великих мануфактур, зокрема винокурень і текстильних заводів, вкладення у їх будівництво і розвиток великих коштів свідчили про формування нового типу підприємств, капіталістичних за своїм характером. Крім того, виділення з маси дрібних заводів означало і зростання на них продуктивних сил. Тільки у 80-х роках XVIII ст., за далеко не повними даними, на винокурних заводах Лівобережжя і Слобожанщини було зайнято близько 10 тис. чоловік¹³¹.

Зрушення, які сталися протягом досліджуваного періоду в промисловості, зумовили значні зміни в соціальній структурі української народності. Це безпосередньо проявилось у збільшенні кількості ремісників і купців у містах і містечках. У 10 містах (Київ, Козелець, Остер, Лубни, Хорол, Полтава, Городище, Золотоноша, Переяслав, Пирятин) Київської губернії в 1782 р. нараховувалось 9532 міщанина і купця, з них лише в Києві 6043¹³². Основну масу міщан становили ремісники.

У Катеринославському намісництві кількість цехових ремісників у 1774 р. становила 1054 чоловіка, у 1768 р. — 14 008, у 1787 р. — 14 718, а в 1789 р. — вже 16 149 чоловік. Тобто з 1774 по 1789 р. кількість цехових ремісників зросла більш як у 15 разів. Коли врахувати те, що в 1789 р. все населення намісництва складало 399 808 чоловік, то виявиться, що на його території цеховим ремеслом займалося 4 %. В той же час число цехових ремісників у Харківському намісництві не перевищувало 1 % всього населення¹³³. Це обумовлювалось тим, що розвиток ремесла в Південній Україні йшов швидшими темпами, ніж у інших районах країни, але не однаково інтенсивно по всій території.

Кількісно зріс склад ремісників у містах і селах Закарпаття. Так, у 1715 р. на території Ужанського і Марамороського комітатів проживало 119 ремісників, або 0,46 % загального числа мешканців. У 1720 р. в Ужгороді, Страйвнях і Капушанах налічувалось 95 ремісників, у Вишкові 4 шевці й 6 ткачів, Хусті — 2 шевці, 1 коваль, 2 різники, 2 купці-ніри і 2 ткачі. Через 65 років лише в Ужгороді та Сигеті — центрах Ужанського і Марамороського комітатів — існувало 226 ремісників, або майже більше, ніж їх було в 1715 р. на всій території закарпатських комітатів. В одному Ужгороді з 1764 по 1785 р. кількість ремісників збільшилася в 4,5 рази¹³⁴.

Протягом XVIII ст. на Україні відбувалось дальше поглиблення спеціалізації по окремих галузях промисловості, виділення нових самостійних професій. Так, продукція рудень в основному задовольняла потреби населення, що займалось сільським господарством. Зокрема, Палузька рудня (Новгород-Сіверське намісництво) спеціалізувалась на виготовленні залізних знарядь праці для землеробства¹³⁵. На території Чернігівського намісництва в руднях для потреб господарства виковували смуги заліза, сошники.

У цей же період активізувалось поглиблення поділу праці на селітряних заводах. Тут уже чітко проступають головні ознаки простої мануфактури. Селітряні варниці поступово виходять за рамки дрібного виробництва. В другій половині XVIII ст. окремі міста і містечка почали виділятися серед інших населених пунктів значним поширенням одного або небагатьох видів ремесла. Паралельно з процесом спеціалізації в промисловості спостерігалась дальша товаризація виробництва, при якій все більше продуктів праці окремих виробників поступало на ринок. З'являються цілі промислові села і містечка, господарське життя яких підпорядковувалось вимогам ринку¹³⁶.

Міста — центри концентрації неземлеробського населення. Одним із результатів економічного розвитку України в XVIII ст. стало дальше відокремлення промисловості від землеробства. В другій половині століття значна частина міських, містечкових і навіть сільських ремісників та промисловців жила частково або виключно за рахунок прибутків з свого ремесла чи промислу. Відхід від землеробства, праця в наймах на підприємстві чи підробітки «в людях» перетворювали найбільш частину населення у спролетаризовану масу. Розвиток промисловості на Україні в XVIII ст. призвів не тільки до кількісного зростання перед-

пролетаріату, а й до значної його концентрації в містах, містечках і навіть селах з великими підприємствами. Це явище було однією з ознак початкового етапу зародження робітничого класу.

В містах і на промислових підприємствах Лівобережної України зосередилось кілька тисяч ремісників. Лише в Києві в 1762 р. працювало близько 3 тис. ремісників. До найбільших ремісничих центрів регіону належали також Ніжин, Стародуб, Полтава, Чернігів, Гадяч, Лубни та ін. На Слобожанщині наприкінці XVIII ст. існувало 6776 ремісничих підприємств, де працювало 38 834 робітників¹³⁷. На півдні України промисловими центрами з порівняно високим відсотком ремісничого населення стали міста Катеринослав, Маріуполь, Херсон, Бахмут, Слов'янськ і т. д. Процес формування промислово-торговельних центрів відбувався на території Правобережжя й західноукраїнських земель. Зокрема, в Східній Галичині було 123 міста, 81 містечко і понад 3 тис. сіл. В них проживало 356 665 ремісників, з них ткачів приблизно 13 тис., шевців — 4 тис., мельників — 3 тис., кравців — 2 тис., ковалів — 2 тис. тощо (1773)¹³⁸.

Великих розмірів концентрація робітників у промисловості досягла на окремих підприємствах. Так, на 6 шкіряних «заводах» Лівобережної України в 1766 р. нараховувалося 2696 майстрів і робітних людей, набраних з різних полків. Близько 600 «малоросіян» і 100 «переведених» великоросіян обох статей обслуговували Ряшківську суконну мануфактуру М. Юсупова (1786)¹³⁹. Сотні робітних людей працювали на Глушківській суконній мануфактурі (Слобожанщина), Кременчуцькому збройному і Херсонському ливарному заводах (Південна Україна).

Серед робітних людей, зайнятих у різних галузях промисловості, продовжувалось формування кадрів «потомствених» працівників. У 1767—1768 рр. на 17 руднях України значилось 190 робітників. З них місцевих жителів — 109, «захожих» з інших рудень — 35, з лівобережних сіл — 33, Правобережжя — 13¹⁴⁰. Ці дані свідчать, що понад 42 % всіх робітників прийшли на рудні з сіл і містечок. Причому близько 18 % становили кваліфіковані працівники, які до цього вже залучались до роботи в залізобудівному виробництві. Певну їх частину складали робітні люди, для яких професія рудника стала спадковою. Майже кожному новостворену гуту в XVIII ст. обслуговували робітники, які раніше займалися виготовленням скла на інших підприємствах. Лише на Орликівській гуті на Чернігівщині в 60-х роках з 24 робітників половина прийшла з інших гут¹⁴¹.

У досліджуваній період на Україні спостерігається таке цікаве явище, як переведення робітних людей з одного промислового підприємства на інше. Так, про надсилання робітників з Глушківської приватної суконної «фабрики» на Бахмутські казенні солеварні йшла мова в рапорті капітана В. Ліндемеєра бахмутській заводській конторі¹⁴².

Перехід робітників з підприємства на підприємство сприяв поширенню технічного досвіду та навиків. Для багатьох робітних людей їх професії стали «потомственими», про що, зокрема, свідчать набуті ними прізвища: Шуляр, Шкляр, Шкляренюк (пов'язані з видом спеціальності в гутному виробництві) та ін.

Набуттю технічного досвіду та навиків сприяло також поширення спеціальної освіти. При більшості цехів великих промислових підприємств влаштовувалось навчання учнів, готувались кваліфіковані кадри. Зокрема, на Правобережжі необхідність у підготовці спеціалістів у кожному промислі та ремеслі спонукала магнатів готувати їх з своїх «під-

даних». Писар полотняної «фабрики» в Тульчині повідомляв її власника Потоцького про успішне навчання ткацтву кількох хлопців (1782)¹⁴³.

Поширення найманої праці. При висвітленні проблеми впливу промислів, ремесла і мануфактурного виробництва на економічну спільність української народності важливо визначити роль у цьому процесі найманої праці. «У питанні про розвиток капіталізму,— наголошував В. І. Ленін,— мабуть чи не найбільше значення має ступінь поширення найманої праці»¹⁴⁴.

У XVIII ст. на Україні економічний розвиток, зокрема в різних галузях промисловості, призвів до широкого застосування праці наймитів. У містах, містечках, а також селах за рахунок розшарування селян, козаків і міщан з'явилися значні групи найманих робітників, для певної частини яких заробітки стали єдиним засобом існування¹⁴⁵. Так, у с. Стара Гута Новгород-Сіверського намісництва селяни, що жили працею по найму, становили особливу групу (18 чоловік). Вони не займалися промислами, а «питались зароботками по людям». Господарства у них були бідні: лише окремі мали хати і худобу, а інші тільки сараї, конюшні або й зовсім нічого. Все це говорить про зубожіння однієї частини селян, яке відбувалось одночасно із збагаченням іншої. Наймалися селяни на винокурні в своєму ж селі. Отже, в Старій Гуті існував прошарок населення, що жив за рахунок найманої праці у односельчан¹⁴⁶. Активна концентрація найманих робітників особливо помітно проходила на Лівобережжі та Слобожанщині — етнічних центрах, де порівняно швидко проходили етносоціальні процеси, зароджувались і розвивались елементи буржуазної нації. Саме в цих районах поступово складався ринок робочої сили, котра мала задовольнити зростаючі потреби місцевої промисловості.

В другій половині XVIII ст. використання в промисловості найманої праці стало досить звичним явищем. Застосування найму в тій чи іншій мірі проникає в усі галузі промисловості, а в деяких, наприклад, скляній, селітряній, залізоробній домінує над працею феодално залежних груп населення.

Найбільшого поширення наймана праця набула в купецьких мануфактурах. Зокрема, в другій половині століття в Ніжині та Києві шовкові й шкіряні заводи купців Іванова, Алісова, Смородіна, полотняна мануфактура Єгорова в Климовичах, промислові купецькі підприємства в сл. Кливці обслуговувались виключно найманими робітниками. В 80-х роках у Новгород-Сіверському намісництві понад 75 % робітних людей, зайнятих у скляній промисловості (гути), були найманими працівниками. В Полтавській губернії з 19 цегельних підприємств не менше 8 належало купцям. На них в основному застосовувалась наймана праця (1795)¹⁴⁷.

На Правобережній Україні до примусового і напівкабального найму селян і вільних ремісників вдавалися польські магнати та шляхта. Це досить чітко прослідковувалось у винокурному виробництві, де більшість робітників для виготовлення горілки наймалась з міських жителів. Для ремонту котлів, броварень, які працювали на умовах грошової оплати, також залучались вільні міські ремісники¹⁴⁸.

Основним об'єктом для кабального примусового найму ставали найбідніші верстви селянства: «піші», «халупники», «коморники» та ін. Багато з них мусило йти в найми за позику грошима чи натурою «під відробіток». Зароблені в наймах гроші досить часто повертались магнатам у вигляді чиншу. З розвитком товарно-грошових відносин все більше се-

ляв звільнялись феодалами від панщини, яка замінювалась грошовою рентою.

У другій половині XVIII ст. в окремих районах Правобережної України (Брацлавщині, Поділлі) в наймах перебували не лише селяни та ремісники, а й бурлаки. Вони використовувались на роботах у фільварках, різних промислах тощо. Плата їм багато в чому нагадувала оплату вільнонайманої праці¹⁴⁹.

Глибоке проникнення в промисловість України найманої праці також свідчило про розклад традиційних форм феодального господарства і формування в його надрах нових капіталістичних відносин. Паралельно утворюється ціла система експлуатації найманих робітників, феодальний спосіб виробництва поступово витісняється капіталістичним.

Багато в чому цьому процесові сприяло первісне нагромадження капіталу. Шляхів для швидкого збагачення, насамперед для верхівки панівного класу феодалів, існувало чимало. Це — пожалування їм земель, млинів, мануфактур і т. д. царським урядом і гетьманським управлінням, посилення експлуатації безпосередніх виробників, а також торгівля, лихварство, чумакування, відкупи тощо. Найбільші капітали в XVIII ст. зосередились у руках шляхетських і старшинських родин Апостолів, Галаганів, Марковичів, Миклашевських, Скоропадських, Ханенків — на Лівобережжі; Кондратьєвих, Голуховичів, Квіток, Ковалевських, Данилевських — на Слобожанщині; Браницьких, Жевуських, Любомирських, Понятовських, Потоцьких, Чарторийських — на Правобережжі. Більшість з них стали справжніми промисловими підприємцями.

Таким чином, зміни в сільському господарстві й аграрних відносинах на Україні в досліджуваній період свідчили про дальше визрівання в надрах натурального господарства елементів капіталістичного укладу. Поступово вони проникали в усі галузі феодального виробництва, все сильніше впливали на структуру економічної спільності української народності. Зокрема, розширення посівної площі, певні удосконалення землеробських знарядь, зміни в сільськогосподарських культурах і системах обробки ґрунту значно підвищували рентабельність господарств феодалів, посполитих і козаків, сприяли їх товаризації. В аграрних відносинах зменшення общинного і сьбринного землеволодіння і швидке формування особистого свідчило про зародження приватної власності на землю. Посилення експлуатації народних мас супроводжувалось дальшим поглибленням соціального розшарування населення, утворенням нових численних груп посполитих, які практично вже втратили можливість ведення індивідуального дрібного господарства і відокремились від землеробства.

Розвиток дрібних селянських промислів, міського ремесла і мануфактурного виробництва спричинив значні якісні зміни в економічній спільності української народності, певною мірою обумовив своєрідність всього досліджуваного періоду.

Поява та зростання нових типів промислових підприємств, зокрема купецьких мануфактур, з широким застосуванням найманої праці робітних людей свідчили про процес розкладу феодальної системи господарювання й зародження капіталістичних відносин у виробництві. Саме в таких підприємствах особливо активно йшли концентрація робітників і формування кадрів постійних працівників.

Дальше поглиблення суспільного поділу праці на Україні в XVIII ст. обумовило розвиток центрів промисловості та торгівлі з відносно великим відсотком торгово-промислового населення. Характерною рисою промисловості стали її глибша спеціалізація й товаризація, що супрово-

джувались дальшим відокремленням ремесла від землеробства, збільшенням категорії людей, частково або повністю позбавлених власних засобів виробництва, формуванням кадрів національної буржуазії.

4. ЗМІЦНЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ — ВАЖЛИВА УМОВА ПЕРЕРОСТАННЯ НАРОДНОСТІ В БУРЖУАЗНУ НАЦІЮ

Розвиток торгівлі й складання національного ринку на Україні. В історії Росії XVIII століття К. Маркс назвав часом «висхідної нації»¹⁵⁰, тобто нації, яка «підіймається». Вважаємо, що з певними корективами це положення прийнятне і щодо розвитку історичного процесу на Україні. Розклад феодально-кріпосницької системи господарства і зародження капіталістичного укладу обумовили поступове перетворення української народності в буржуазну націю. Одним із аспектів цього складного і суперечливого процесу стала активізація товарного виробництва, про що, зокрема, свідчило неухильне зростання місцевих ринків. Це обумовлювалось рядом причин, головними з яких були якісні зрушення в сільському господарстві й промисловості, поглиблення соціального розшарування населення, початок господарської спеціалізації, збільшення міського населення за рахунок сільського, інтенсивне застосування найманої праці тощо.

В. І. Ленін, досліджуючи питання розвитку капіталізму в Росії, назвав такі найважливіші умови виникнення й формування внутрішнього ринку: «1) Основним процесом створення внутрішнього ринку (тобто розвитку товарного виробництва й капіталізму) є суспільний поділ праці. Він полягає в тому, що від землеробства відокремлюються один за одним різні види обробки сировини (і різні операції щодо цієї обробки) і утворюються самостійні галузі промисловості, які обмінюють свої продукти (тепер уже товари) на продукти землеробства. Землеробство таким чином само стає промисловістю (тобто виробництвом товарів), і в ньому відбувається той самий процес спеціалізації.

2) Безпосереднім висновком з попереднього положення є той закон будь-якого зростаючого товарного і тим більше капіталістичного господарства, що індустріальне (тобто неземлеробське) населення зростає швидше, ніж землеробське, відтягує все більше й більше населення від землеробства до промисловості обробної.

3) Відокремлення безпосереднього виробника від засобів виробництва, тобто експропріація його, знаменуючи перехід від простого товарного виробництва до капіталістичного (і становлячи необхідну умову цього переходу), створює внутрішній ринок»¹⁵¹. Далі В. І. Ленін зробив важливий висновок: «Ступінь розвитку внутрішнього ринку є ступінь розвитку капіталізму в країні»¹⁵².

Формування на Україні національного ринку на його початковому етапі і втягнення в товарно-грошові відносини дедалі більшої частини населення справляло помітний вплив на всі галузі господарства. Зокрема, збільшення попиту на хліб призвело до розширення посівів пшениці. В мастках окремих феодалів (В. Кочубея, І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського та ін.) посіви зернових уже нерідко досягали сотень десятин землі. Щоб задовольнити потреби ринку, феодали влаштовували кінські та великої рогатої худоби заводи, збільшували отари простих і тонкорунних овець. «Лошадиных заводов,— зазначається зокрема в «Совершенном особенном географическом описании Киевской губернии...»

1787 р., — *находится... в сем крае довольноное число: почти каждый помещик имеет соразмерный (завод. — *Авт.*) своим сенокосам*¹⁵³. Процес товаризації особливо позначався на розвитку тваринництва в південних районах країни. Деякі з місцевих поміщиків (Шидловський, Прозоровський та ін.) мали по тисячі і більше овець. Володіючи значними просторами земель та відчуваючи гостру потребу в робочих руках, вони охоче займалися розведенням худоби для ринку.

Проникнення товарно-грошових відносин у господарства селян обумовило появу товарного городництва. Найбільш поширене воно було навколо великих міст і містечок.

На території України поряд з великими ярмарками в містах і містечках існували дрібні ярмарки, торги і базари. Їх кількість протягом століття помітно зросла. В 50-х роках на Лівобережжі щорічно ярмарки збирались близько 350 разів, а базари — 8680. У 80-х роках в межах регіону нараховувалось уже 390 ярмарків, а в 1802 р. лише на території Полтавської й Чернігівської губернії — 394, товарообіг яких за рік досягав 12 млн крб.¹⁵⁴ На Слобожанщині в середині XVIII ст. існувало близько 120 щорічних ярмарків. На кінець 70-х років їх число тут вже перевищувало 200¹⁵⁵. Понад 70 ярмарків протягом другої половини XVIII ст. щорічно збиралось на Закарпатті¹⁵⁶.

Розвиток внутрішньої торгівлі поступово змінював зовнішній вигляд міст, містечок, окремих сіл. У них швидко зростала кількість крамниць, магазинів, торгових складів, шинків тощо. Одночасно відбувались зміни і в соціальній структурі української народності. Все більше людей втягувалось в товарно-грошові відносини, що позначалося і на етносоціальних процесах. Йшов процес формування купецького стану. В XVIII ст. серед купців, які вели місцеву торгівлю, значно збільшується відсоток українців. У цілому ряді міст (Чернігів, Городня, Остер, Борзна та ін.) у їх руках зосереджується основна торгівля, що свідчило про зародження національної буржуазії на Україні. В місті Ніжин, як зазначається в одному документі кінця XVIII ст., «производится купеческая коммерция более от малороссиян, нежели от великороссийских купцов, кои малороссияне по оному своему купечеству как между собою, так и с великороссийскими купцами векселями обяываются»¹⁵⁷. В м. Ромни під час складання топографічного опису Чернігівського намісництва мешкав 71 купець, з них українського походження («природные малороссияне») — 64, росіян — 7. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у місті проживало вже 109 купців (97 українців, 10 росіян, 1 вірмен, 1 єврей)¹⁵⁸. У 1787 р. в Острі торгівлю вів 21 купець-«малоросіянин»¹⁵⁹. У Ніжині, за описом 1786 р., нараховувалось серед купців 83 «малоросіянина» і 50 «великоросіян»¹⁶⁰.

Серйозну конкуренцію купцям за певних умов створювали міщани, селяни, а також козаки, які займалися торгівлею. Між ними розгорталась боротьба за ринки збуту своїх товарів. Купецтво неодноразово зверталось до царського уряду і представників місцевої влади з проханням заборонити посполитим і козакам вести самостійну торгівлю. Так, роменські купці просили магістрат, щоб той не дозволяв торгувати в місті селянам, козакам і різночинцям. При цьому вони обіцяли забезпечувати населення Ромен всіма необхідними товарами (1783)¹⁶¹.

Нерідко гострі суперечності виникали і між самими купцями, особливо українськими і польськими, які торгували на Правобережжі¹⁶². До конкуренції призводили також вигідні місця розташування окремих ярмарків, торгів, базарів та більш зручний час їх проведення. Конкуренція, що існувала в торгівлі між різними соціальними групами насе-

лення, знайшла своє певне відображення в наказах депутатам в Комісію по складанню нового Уложення (1767—1769). Більшість купців і міщан висловились за заборону іншим станам вести вільну торгівлю, мати її за постійну професію. Погарський і стародубський накази домагалися навіть від уряду ліквідації всіх торгів і ярмарків по селах, щоб зосередити всю торгівлю лише в містах. Тим самим проводилась ідея монополізації торгівлі в руках кунецтва та міщанства¹⁶³.

Високі прибутки від торгівлі зумовили появу численного загону різного роду скупників, баришників, спекулянтів, перекупників та ін. Досить часто вони виступали посередниками між селянами і купцями, використовуючи при цьому будь-яку нагоду для власної наживи: голод, неврожаї, несвоєчасне постачання населення продовольчими товарами — все це сприяло їх швидкому збагаченню. Розбагатівши, вони примушували працювати на себе наймитів. Серед міщан, селян, козаків, а також купців процвітало в різних формах лихварство. Воно так само, як спекуляція чи перекупництво, вело до зростання в середовищі феодального суспільства паразитуючих соціальних груп.

Дальше поглиблення поділу праці між містом і селом, елементи спеціалізації в промисловості й, частково, землеробстві сприяли зміцненню економічних зв'язків між окремими господарськими районами України. Поступово на Україні утворився своєрідний торговий ланцюг, що тягся від південних районів далеко на захід, охоплюючи Лівобережжя, Слобожанщину і Правобережжя. Через розгалужену систему ярмарків, торгів і базарів товари розходились по всій території українських земель, незважаючи на перешкоди: державні кордони, економічну політику урядів, природні рубежі, мита тощо. Займаючись торгівлею, населення різних регіонів України, як правило, не визнавало її політичної розчленованості, що свідчило про економічну спільність української народності. У 1745 р. генерал російських військ І. Горчаков писав київському губернатору генерал-аншефу М. І. Леонтьєву, що в м. Стародуб приїжджають торгувати хлібом «многие как заграничные полской области, так і другие, живущие около границы люди... не малым числом»¹⁶⁴. У 1765 р. новий київський генерал-губернатор Глібов повідомляв імператрицю Катерину II про голод і неврожаї на Лівобережжі і в зв'язку з цим про вивезення з Правобережної України «добровольным по соседственной дружбе в Киев и за реку Днепр всякого хлеба і сестных припасов» для «обывателей» Київського, Чернігівського та Стародубського полків¹⁶⁵. Характерно, що для торгівлі в прикордонних районах «полські подданые» використовували «денежки и полушки», які були в обігу на території Російської держави і, зокрема, України. Ігноруючи існуючі заборони чи обмеження переїздів через російсько-польський кордон, «пріезжающие к заставам с хлебом и протчими продуктами... берут с собою на первой случай для покупки себе пищи» гроші й «объявляют о том на заставах надсмотрщикам, домагаясь о свободном пропуске...»¹⁶⁶. З метою поліпшення торгового обігу з «плоскими жиетелями» генерал-губернатор запропонував імператриці дати розпорядження, щоб на митниці поблизу Василькова, на головному тракті з Польщі «и других краев», виділити для обміну польської монети до 10 тис. крб. «денежками и полушками». Тоді, на думку М. І. Леонтьєва, торгові люди могли б «свободно до Киева і далее по их намерению, для продажи своих продуктов следовать...»¹⁶⁷

У свою чергу купці, селяни, міщани і козаки з Лівобережжя, Слобожанщини і західноукраїнських земель їздили торгувати на правий берег Дніпра. Жителі Правобережжя і Лівобережжя навіть уклали між

собою довготривалі торгові угоди¹⁶⁸. Західноукраїнські купці активно торгували на ярмарках Ніжина, Ромен, Чернігова, Стародуба. Через Васильківську, Стайківську, Сорокашитську, Кам'янську та інші митниці товари з Росії, Слобожанщини та Лівобережжя надходили на західноукраїнські землі¹⁶⁹.

Вплив розвитку торгівлі й місцевих ринків на еволюцію економічної спільності народності відбувався в різних регіонах неоднаково і мав свої особливості. В XVIII ст. у вигідному для розвитку торгівлі становищі перебували Лівобережжя та Слобожанщина, котрі вже давно зходили до складу Російської держави. Приблизно з кінця століття почалася активізація товарного виробництва на півдні країни та Правобережжі. Значно повільніше йшов розвиток товарно-грошових відносин на західноукраїнських землях. Це обумовлювалось цілим рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних причин (наявність іноземного панування, ступінь натурального господарства і кріпосницьких відносин, широта або вузькість внутрішнього ринку, віддаленість від центральних районів і т. д.).

На Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. головною перешкодою на шляху формування внутрішнього ринку стали поширення відріткової ренти і великі привілеї феодалів у торгівлі, зокрема право землевласників обмежувати, а то й повністю забороняти селянську торгівлю. На продаж товарів у межах маєтків негативно позначалось також монопольне право магнатів на збирання мита. На відміну від Правобережжя, на території Лівобережжя, згідно з указом Сенату від 8 квітня 1755 р., запорожцям дозволялись безмитна торгівля, а також вільний вивіз товарів на Запорожжя¹⁷⁰. Поширеним явищем було зловживання представників польської та російської адміністрації, зокрема службовців митниць. Негативно впливали на розвиток внутрішньої торгівлі свавілля та безчинство польських магнатів і шляхти. Нерідко вони грабували й вбивали українських і російських купців. Не кращі умови для формування місцевого ринку існували на західноукраїнських землях. Ще з другої половини XVII ст. у цьому регіоні розвиткові міст і торгівлі перешкоджала монополія на експорт зерна, худоби тощо. Внутрішній торгівлі заважали також державна митна політика, монопольне право землевласників на продаж-купівлю продукції сільського господарства, збільшення торгових податків.

Проте, незважаючи на певні труднощі, торгові зв'язки між окремими економічними районами західноукраїнських земель з Лівобережжям, Слобожанщиною, Правобережжям, Південною Україною поступово зміцнювались. Кожний з цих регіонів відігравав свою особливу роль у формуванні національного ринку як складової частини всеросійського ринку.

Міста — центри торгівлі. Торгові шляхи. Активізація товарно-грошових відносин викликала появу нових і зростання старих центрів торгівлі. Особливо багато торгових осередків у XVIII ст. діяло на Лівобережжі. Так, за далеко не повними даними «Краткого экстракта, учиненного с ведомостей в Генеральную войсковую канцелярию от полков малороссийских...» 1774 р., на території регіону значилось 23 міста, 76 містечок і 19 сіл, де активно велась торгівля (тобто відбувались ярмарки і торги)¹⁷¹. Серед них інтенсивною торгівлею виділялись Лохвиця, Ромни, Лубни, Прилуки, Гадяч, Переяслав, Чернігів, Козелець, Миргород, Батурин, Глухів, Хорол і Ніжин. У них щорічно збиралось від 3 до 5 великих ярмарків. 3—4 ярмарки на рік відбувалися також у містечках Вереміївка, Яблунів, Чорнухи, Городище, Сміле (Лубенський полк),

Опішня, Лютеньки, Веприк (Гадяцький полк), Басань, Золотоноша, Гельмязів (Переяславський полк) та ін.

На Слобожанщині, згідно з відомостями 1779 р., найбільше ярмарків існувало в Харкові, Золочеві, Сумах, Таранівці, Артемівці, Ольшані — по 4, Валках — 5, Сніжковому Куті й Андріївці — 6, Хотімлі — 8 і т. д.¹⁷²

У правобережному регіоні на важливі центри торгівлі перетворились Ржищів, Могилів, Луцьк, Дубно, Житомир. Для купівлі-продажу товарів сюди з різних місцевостей країни з'їжджались купці або їх уповноважені. Так, у Ржищеві займались торгівлею комісіонери з Могильова, Кременчука, Півська, Катеринослава та інших населених пунктів. Все більшого значення в торгівлі набував Київ, ярмарки і торги якого систематично відвідували торгові люди з різних регіонів країни, в тому числі Поділля, а також Білорусії¹⁷³. Перенесення до міста в 1797 р. Хрещенського контрактного ярмарку з м. Дубно (в Дубно він був переведений в 1774 р. зі Львова) викликало швидке зростання тут кількості торгового населення. На цей ярмарок час від часу з'їжджалось до 5 тис. чоловік, завдяки чому Київ ставав багатолюдним і гомінливим¹⁷⁴.

На території Південної України утворився ряд нових центрів торгівлі: Єлисаветград, Овідіополь, Новомиргород та ін. Наприклад, у Катеринослав, за словами новоросійського губернатора Н. Д. Язикова, «охотно и во многолюдстве собираются из дальних мест, как-то из Курска, Белгорода, Слободской губернии, из городов Сум, Ахтырки, Харькова, Изюма, также Новороссийской губернии из Кременчуга, крепости Святыя Елисаветы и Полтавы, сей (Азовской) губернии из Бахмута и Тора и из прилежащих селений, а в летнее время из Крыма, Херсона и из Польши»¹⁷⁵. Пожвавлення господарського життя сприяло зміцненню торговельних зв'язків між окремими районами Північного Причорномор'я, а також між південною частиною українських земель і центром Росії.

Зрозуміло, що «серцем» української торгівлі, як і загальноєвропейської, були міста. Саме в них спостерігався найінтенсивніший обіг товарів. Торгівля помітно впливала на економічне та громадське життя міст. Велику об'єднавчу роль у становленні економічної спільності відігравали окремі торгові осередки, які поступово перетворювались в центри обласних ринків. У зв'язку з цим господарське життя все більшої кількості населених пунктів тісніше взаємопов'язувалось. Так, мешканці Остра (за ревізією 1782 р. тут значилось: 21 купець, 454 міщанина, 22 різночинця, 474 козака, 222 селянина) регулярно торгували в більшості «малоросійських» міст. Через Київ у місто потрапляла «таврическа и ступочная» сіль. У свою чергу, жителі Остра поставляли на київські та інші торги «красные товари», а також свіжу рибу, яку ловили в Десні. В'ялену рибу в Остер привозили з донських станиць. Риболовні сітки, виготовлені остерськими умільцями, користувались великим попитом серед населення Дона. В зв'язку з постійними недородами хліба його привозили в місто з багатьох «малоросійських степных мест». Частина дьогтю і смоли в Остер (до ліквідації Сорокошитської митниці) доставлялась з Правобережної України і, зокрема, з містечка Чернобиля (1787 р.)¹⁷⁶.

У XVIII ст. основні промисли і торгівля мешканців Козельця «стояли в разных мелочных товарах». Тому всю необхідну сільськогосподарську і промислову продукцію вони скуповували на ринках Ніжина і Ромен. Власні ж «мелочные товари» збували на торгах у Кобижчі, Бобровиці, Бикові та Басані (Козелецький повіт Київського намісництва)¹⁷⁷. Київські торговці привозили в містечка Городище і Прохорівку

значну кількість хліба і дьогтю¹⁷⁸. Окремі міста ставали ринками збуту товарів для великих сільських округ. Так, на чернігівські, ніжинські та стародубські торги і ярмарки з близьких і віддалених місцевостей звозили продовольчі товари, мед, віск, будівельний матеріал, прядиво, полотно тощо.

В розвитку економічних зв'язків між східними і західними українськими землями одним з вузлових пунктів залишався Львів. Так звані угорські товари, що в XVIII ст. становили близько 50 % всього імпорту міста, значною мірою надходили із Закарпаття. Звідси через українські міста вони розходились по всій Україні¹⁷⁹. З Поділля поповнювались запаси хліба населення Східної Галичини¹⁸⁰. В XVIII ст. помітно посилювалися торговельні зв'язки між Дрогобичем, Сколем, Перемишлем та іншими прикарпатськими містами. З Криму на українські землі надходила велика кількість солі. В кінці XVIII — першій половині XIX ст. кримська сіль розвозилась фактично по всій Україні¹⁸¹. Харківські римарі забезпечували клесм, шкірою, ремнями не лише місцеві ярмарки і торги, а й Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське та Катеринославське намісництва¹⁸². Нерідко торгівля для багатьох жителів окремих населених пунктів ставала одним із головних засобів існування. Наприклад, більша частина мешканців містечка Морovenь (Чернігівський повіт), не маючи достатньої кількості орної землі, змушена була жити за рахунок найманої праці («достають хлеб зажином от других селений и степных мест») або за рахунок торгівлі деревом у Козельці, Острі, Чернігові та інших містах і містечках¹⁸³.

Отже, ярмарки і торги мали велике господарське значення. Вони були своєрідними артеріями при розподілі товарів по різних містах, містечках, селах і хуторах, забезпечували тісний економічний зв'язок між ними.

Велику роль у розвитку торгівлі й місцевих ринків відігравали шляхи. В XVIII ст. виникло багато торгових шляхів, зокрема тих, що вели з різних районів України на південь.

Фактично у кожному значному місті зосереджувалось по кілька торгових шляхів. Так, «первая дорога» з Києва до Харкова проходила через такі основні міста: Переяслав, Лубни, Миргород, Сороченці, Прилуки, Зіньків; «вторая дорога» — через Бровари, Гоголів, Биків, Макіївку, Прилуки (1784)¹⁸⁴. Через Чернігів проходило до 10 великих і малих шляхів та «виїздів». Від Чернігова вони тяглися до Глухова, Новгород-Сіверського, Березни, Городні, Стародуба, Ніжина, Кременчука, Херсона, Козельця, Києва «и во все степные уезды». Один путівець від Чернігова вів до сіл Ріпки і Кам'янка, «на границу польскую, где пограничная стража стоит». Два інших через містечко Любеч і село Сорокошичі пролягали до польського кордону¹⁸⁵. Великі торгові шляхи йшли і від Харкова: Катеринославський (Харків — Валки — Полтава — Кременчук «и во все места по правую сторону Днепра» до Катеринослава та Херсона); Київський (Харків — Богодухів — Охтирка — Гадяч — Лохвиця — Прилуки — Київ); Сумський (Харків — Золочів — Суми — Глухів — Новгород-Сіверський); Донський, або Черкаський (Харків — Чугуїв — Ізюм «во все места, вниз по р. Донцу и при Азовском море лежація»)¹⁸⁶.

Транзитний шлях, що зв'язував Угорщину та інші європейські країни з Галичиною, Правобережною Україною і Росією, проходив через Закарпаття. В 1784 р., коли спеціальна комісія в Пряшеві розробляла план іншого напрямку шляху, управління Ужанського комітату категорично висловилося проти цього проекту, доводячи, що стара дорога, яка прохо-

дила через Ужгород, Ставне, Ужокський перевал, краща і вигідніша для торгівлі¹⁸⁷. Головних шляхів, по яких на західноукраїнські землі з Росії та України і навпаки привозили продукцію промисловості й сільськогосподарства, існувало два: Північний (Львів — Кам'янець-Литовський — Шерешів — Новий Двір — Рожани — Слоним — Молчадь — Циринь — Мир — Койданів — Мінськ — Смоленичі — Борисів — Нечубор — Толичин — Коханове — Орша — Смоленськ — Москва); Південний (Львів — Глиняни — Золочів — Вишневець — Ямпіль — Ляхівці — Заслав — Полонне — Житомир — Коростишів — Білгородка — Київ)¹⁸⁸.

Роз'їжджаючи по торгових шляхах і збуваючи різноманітну продукцію, купці, міщани, селяни й козаки знайомились з географією та економікою краю, потребами місцевого ринку. Спілкування в галузі торгівлі ставало все ширшим і дедалі більше об'єднувало людей, виробляло в них взаємні інтереси і зацікавленість.

Значення всеросійського ринку для консолідації економічної спільності. Поступове включення різних регіонів України в систему всеросійського ринку, який формувався, мало досить велике значення не тільки для українського, а й російського народу. Воно справляло помітний вплив на господарське життя обох народностей, обумовлювало певні етнічні процеси і структурні зміни, сприяло зміцненню економічних зв'язків між ними. Постійні зв'язки з російськими ринками, наявність відносно дешевої робочої сили та сировини дозволяли українським феодалам і купцям засновувати промислові підприємства, діяльність яких помітно активізувала товарообіг в межах всієї держави. На базі товарного виробництва того часу створювались відповідні умови для переходу від мануфактурного до фабричного виробництва в ХІХ ст.

Втягнення в сферу впливу всеросійського ринку селянства стало однією з причин поглиблення його майнової нерівності. А це, в свою чергу, обумовило виділення заможної верхівки і утворення з неї окремої соціальної групи сільського населення (майбутньої сільської буржуазії). Подібний процес відбувався і серед міського населення. В досліджуваний період у містах вже досить значна частина городян відійшла від землеробства й існувала за рахунок торгівлі. На території українських земель проживало чимало торгових людей і купців — вихідців з Росії. Вони своєю діяльністю також сприяли розширенню місцевого ринку і включенню його в загальноросійську торгівлю.

Зростання попиту в Росії на певні українські товари викликало інтенсивний розвиток окремих галузей сільського господарства і промисловості на Україні, прискорювало спеціалізацію різних господарських районів країни. В свою чергу продукція, необхідна українському населенню, надходила з російських міст і сіл. Так, з Москви у все більшій кількості привозили керамічний, мідний, олов'яний посуд, хутра, взуття та ін.; з Ростова, Таганрога, Кінбурна — бакалійні вироби і вино; з Суздаля — полотно; з Волги і Дону — рибу; з Тули — залізні й мідні вироби¹⁸⁹. Особливим попитом на Україні користувалась майстерно виконана тульська зброя. З архівних джерел, зокрема, відомо, що в 60-х роках ХVІІІ ст. козакам Чернігівського полку її поставляв тульський «оружейник» Ослонов¹⁹⁰.

Російські купці відвідували фактично всі значні українські ярмарки і торги — в Ніжині, Ромнах, Полтаві, Новгороді-Сіверському, Лубнах, Миргороді, Хоролі, Харкові, Сумах і т. д. Лише до Києва, як відзначено в «Сокращенном особенном географическом описании Киевской губернии» 1784 г., постійно приїжджали торгові люди «из городов вели-

коросійських» Москви, Петербурга, Калуги, Тули, Костроми, Трубчевська, Орла і Курська¹⁹¹.

З виходом України на всеросійський ринок зросла вимогливість до якості виробленої на Лівобережжі та Слобожанщині продукції. Її підвищення вимагало від безпосередніх виробників додаткового виробничого досвіду і відповідних навиків. Для набуття таких навиків у XVIII ст. активізувався виїзд з України до Росії й навпаки ремісників, селян тощо. З цією метою Генеральна військова канцелярія практикувала навіть видачу спеціальних паспортів на дозвіл виїздити місцевим жителям в російські міста для вивчення різних ремесел. Так, у 1752 р. вона оформила паспорт мешканцю Києва М. Остапову на переїзд до Петербурга для «изучення портняжного ремесла»¹⁹².

З розвитком економіки, поширенням та поглибленням внутрішніх ринків помітно зросла роль України у зовнішній торгівлі Російської держави. Все більше товарів із Західної Європи і Близького Сходу, що проходили через українські митниці, розпродувались потім не тільки на території України, а й в центральних губерніях Росії. Завдяки експорту та імпорту товарів на півдні країни швидко зростали такі портові міста, як Херсон, Таганрог, Євпаторія та ін. Окремі з них перетворювались у великі економічні центри (Одеса).

Створення всеросійського ринку позначилось на консолідації економічної спільності на Україні і в тому, що воно стало одним з тих головних факторів, які обумовлювали злиття окремих областей і утворення єдиного господарського організму. Ці процеси досить чітко простежуються в зміцненні торговельних зв'язків між Україною і Росією в XVIII ст. За цих умов «ринком для збуту виробів стає не дрібний селянський базар або ярмарок, а вся область, потім уся країна, а іноді й інші країни»¹⁹³.

Значна частина товарообігу, який здійснювався між українськими землями і центральними районами Росії, як і раніше припадала на Лівобережжя — один з найбільш розвинутих регіонів країни. Звідси в російські міста вивозили хліб, тютюн, прядиво, горілку, шкіри, мед, вовну тощо. Протягом століття значно збільшились поставки з Лівобережжя в Росію селітри, яка широко використовувалась при виготовленні пороху для армії. Поступово казна повністю монополізувала право на купівлю селітри в межах держави.

Нерідко казна зверталась до українських землевласників з проханням продати їй для потреб армії велику кількість горілки. Такого роду закупки горілчаних виробів досягали подекуди десятків тисяч відер.

Торгові люди з України мали досить широкі можливості для торгівлі різними товарами на російських ринках. Правда, найбільший процент торгових операцій припадав на верхівку панівного класу — козацьку старшину. Саме їх господарства найтісніше були зв'язані з торгами чи ярмарками Росії. Так, генеральний підскарбій Я. Маркович поставляв продукти з своїх володінь в Москву, Петербург, Астрахань, а також Польщу. В Москву і Петербург його люди возили в основному шерсть, мед, віск, птицю, горілку, переганяли коней і волів¹⁹⁴. З Петербурга і Москви в господарство феодала привозили залізо, хутро, цитрусові, чай, кофе, прянощі та інші товари.

Багато представників українського купецтва неодноразово відвідували російські міста, де регулярно вели торгівлю. В Росії на той час досить добре були відомі прізвища Ханенків, Скоруп, Дем'яновичів, Черніговців тощо¹⁹⁵. Як українські, так і російські купці часто користувались взаємними позиками. Наприклад, у 1750 р. гетьману К. Розумов-

ському «для домашніх... потреб» дав у кредит 3 тис. крб. брянський купець Чамов. Понад 9 тис. карбованців заборгував ніжинським, стародубським, калузьким та іншим купцям клинцівський торговець М. Неокладний (1782) ¹⁹⁶.

Інколи торгівля набувала найпотворніших кріпосницьких рис, бо українська верхівка феодального класу торгувала в Росії не лише продукцією своїх господарств, а й селянами. Так, Г. А. Полетика, перебуваючи в Петербурзі, в 1777 р. написав своїй дружині листа, де зокрема радив їй продавати селян не на Україні, а в Росії: «Здесь за людей очень хорошо платят, за одного человека, годного в солдаты, дают по 300 и по 400 руб., а я знаю, что там и за всю семью того не дадут» ¹⁹⁷.

В міру того, як зростав обсяг товарообігу на всеросійському ринку, між купецтвом загострювалась конкуренція. Купці з Росії неодноразово піднімали питання перед царським урядом про безмитну торгівлю їх товарами на українських землях. Проти цього виступала козацька старшина, яка одержувала високі прибутки від зборів торгового мита. На середину XVIII ст. митний бар'єр між Росією й Україною настільки став відчутним, що створював серйозні перешкоди на шляху їх подальшого економічного зближення в галузі торгівлі. В одній з доповідей Сената (травень 1754 р.) цариці Єлизаветі Петрівні прямо вказувалось, що мито на кордоні з Україною заважає нормальному розвитку торгівлі ¹⁹⁸. В зв'язку з цим 15 липня 1754 р. вийшов царський указ про скасування мит на товари, котрі привозились у Росію з України і навпаки. Цим же указом відмінявся збір всякого мита на території Лівобережжя ¹⁹⁹.

Царський уряд надавав значні пільги російським купцям, що торгували на Україні й, зокрема, на Лівобережжі. Так, їх двори звільнялись від військових постойв ²⁰⁰. Їм особисто дозволялось влаштовувати окремі лавки і магазини. Правда, в деяких містах (наприклад, у Полтаві), щоб не заважати місцевій торгівлі, їм заборонялось торгувати вроздріб ²⁰¹.

В інтересах купецтва Росії видається спеціальний указ (1771) про їх право вільно пересуватися по Україні, купувати будинки і нерухоме майно в Києві та Ніжині. Маніфест 1784 р. затвердив за російськими та іноземними купцями право на необмежену торгівлю в містах Південної України та Криму ²⁰². Певну роль у розвитку української торгівлі відіграв іменний указ від 8 липня 1782 р. про розширення прав купців заводити лавки у власних будинках в усіх містах Російської імперії ²⁰³.

У процесі дальшої активізації торгівлі найбільша питома вага належала, безперечно, містам. Саме вони були головною ланкою, що сполучала ринки окремих регіонів і навіть багатьох країн. Наприклад, лише до Ніжина — одного з найбільш важливих торгових центрів Лівобережжя поставляли з Москви, Сибіру, Казані, Оренбурга — хутро, полотно, сукно; з Астрахані, Царицина, Саратова, Дону — рибу; з Таврії — сіль; Петербурга — цукор, кофе, шовкові й вовняні тканини; з Гданська — англійське сукно і вино. Товари в місто привозили також з Кенігсберга, Лейпцига, Бреслава, Італії, Турції, Угорщини, Австрії ²⁰⁴. Майже не поступався Ніжину Новгород-Сіверський. Поблизу міста на Десні існував спеціальний причал, до якого підпливали байдарки і плоти з різноманітним вантажем: хлібом, залізом, тульськими товарами, англійським пивом, вином з Калузького, Брянського і Трубчевського повітів. Певна частина товарів звідси по річці відправлялась далі, найчастіше в Київ і Кременчук ²⁰⁵.

Вигоди від торгівлі на Лівобережній Україні, а також інші економічні інтереси сприяли переселенню на її територію багатьох купців і торгових людей з інших районів, у тому числі з російських губерній й Бі-

лорусії. Так, в Києві (1766) мешкали білгородські, курські, тульські й московські купці²⁰⁶. Російські купці М. Рєзний, Р. Смородін, С. Ноздрін і М. Кузнецов заявили в 1744 р. у Київську губернську канцелярію, що вони «не приезжие купцы, но издревле в Кieverе домами своими жительствоуют и за приезжих купцов не почитаются»²⁰⁷. В 1785 р. калузькі купці Я. Воротинцев з сином Василем і С. Масленіков подали «прошеніє» в Київське намісницьке управління про включення їх до складу купців Києва, бо вони «находя для себя лучшую выгоду к пребыванию и промыслу в Кieverе, намерены остаться на жительство в нем навсегда»²⁰⁸.

Внаслідок того, що Лівобережжя стало складовою частиною всеросійського ринку, протягом зазначеного періоду купецтво помітно зросло кількісно і зміцніло економічно, перетворившись в окремий стан.

У XVIII ст. спостерігався інтенсивний розвиток торговельних зв'язків також між Росією і Слобожанщиною. Царський уряд постійно тримав місцеву торгівлю в полі зору, здійснював безпосередній контроль над нею з самого початку заселення краю. На території Слобідської України до середини XVIII ст. існували митні кордони. Торгові люди, які збиралися виїхати за межі регіону, змушені були звернутися до слобідського правління з проханням про спеціальний на це дозвіл²⁰⁹. На шляхах і по річках, де знаходились застави, з них стягувались численні мита. Правда, особливі політичні умови (близькість татарських орд і загроза їх нападу) змушували адміністрацію переглянути своє ставлення до митних зборів і подекуди від них відмовитись.

Ще 28 лютого 1700 р., під час підготовки до Північної війни, Петро I підтвердив своєю жалуваною грамотою колишні права і привілеї на вільну торгівлю населення Харківського, Охтирського, Сумського, Ізюмського і Острогозького полків. Але вже в наступному році її основні положення були порушені місцевою адміністрацією, на що скаржились старшина і козаки Острогозького полку²¹⁰. В 1743 р. Єлизавета Петрівна видала нову жалувану грамоту, де відновлювались «прежние вольности» й дозволялось старшині та козакам «всякими промыслами промышлять и всякими ж товарами торговать беспошлинно»²¹¹.

З міст і сіл Росії на слобідські ярмарки і торги торговці все частіше почали привозити сукно, шовкове вбрання, вироби з вовни, хустки та панчохи. Безпосередньо з Москви і Петербурга доставлялось багато книжок, з уральських і тульських заводів — залізо, сталь, мідь, а також срібні, олов'яні, мідні, кришталеві й інші вироби. Безліч російських товарів завозили білгородські та московські купці, що мешкали в Харкові. У місті городяни купували «выделанныя кожи, привозимыя из Москвы, Тулы, Курска и Болхова». В основному з Тули і Москви надходили лемеші, серпи, сокири, коси, дзвони, а також залізо для виготовлення гармат і пицалів²¹².

У свою чергу, торгові люди з Слобожанщини везли хліб та інші сільськогосподарські продукти на Дон і Поволжя, а звідти — сіль, рибу, приганяли ковей. Великою популярністю на ринках Росії користувались килими, майстерно вироблені харківськими ткалями. З Слобожанщини в російські райони поставляли значну кількість тютюну і горілки.

Зв'язки Слобідської України з Росією, які розширювались й міцніли, переконливо свідчили про включення регіону в єдину систему всеросійського ринку, про його велику роль в усій економіці держави.

Підтримувало тісні торгові контакти з Росією і Запорожжя. Великим попитом користувались запорозькі коні, бики, вівці. За межі Запорожжя старшина й заможні козаки збували продукцію скотарства —

шкіру, юхту, сало, масло, сир, шерсть і т. д. Часто між безпосереднім виробником і споживачем ставав скупник, як правило, представник багатого козацтва, а також українського і російського купецтва. Кіш Запорозької Січі всіляко сприяв скуповуванню місцевих товарів і їх вивезенню. Царський уряд також підтримував таку торгівлю, поступово зменшуючи мито на привозні запорозькі товари²¹³. В свою чергу, з Росії й інших українських районів на Запорожжя поступали полотна, прядиво і вироби з нього, залізо, смола, дерево, сукно, тютюн і горілка.

Незважаючи на складні політичні умови, зокрема ворожу політику уряду Речі Посполитої, у всеросійський ринок все глибше втягувалась і Правобережна Україна. Купці з Росії відвідували великі ярмарки в Бердичеві, Дубні, Могилеві-Подільському, Білій Церкві, Вінниці, Богуславі. Одночасно різноманітна сільськогосподарська продукція та промислові вироби з поміщицьких маєтків Правобережжя потрапляли на російські ринки. Місцевих феодалів особливо цікавила торгівля через чорноморські порти, які відкривали прямий вихід на західноєвропейські та інші закордонні ринки. При цьому поступово падала роль деяких старих торгових центрів і частково шляхів (наприклад, сталося послаблення торгівлі, що йшла через Гданськ), відбувалася переорієнтація в торгівлі на чорноморські порти.

Протягом XVIII ст. в економіці краю все більшого значення набував чумацький промисел. Ним займалось багато правобережних селян. В їх руках зосереджувались головним чином привіз і продаж таких важливих продуктів харчування, як сіль і риба. Чумаки, котрі торгували фактично по всій Україні й далеко за її межами, відігравали велику роль у зміцненні економічних зв'язків країни з Росією, Білорусією, Кримом і Молдавією²¹⁴.

Новий етап економічних зв'язків між українською й російською народностями розпочався в 80—90-х роках — напередодні та в період входження Правобережної України до складу Росії. Саме в цей час спостерігалась інтенсивна торгівля населення Правобережжя з жителями Москви, Петербурга, Калуги, Переяслава-Залеського, Курська, Архангельська та ін. Так, у матеріалах Васильківської митниці відзначено, що мешканець Архангельська І. Жулаєв віз до Фастова близько 100 пудів заліза і 36 пудів чавунних котлів (1785), а калужський купець І. Борисов відправив з Москви до Бердичева 100 овечих шуб, 60 пар чобіт, 65 пудів олова, 50 пудів заліза тощо (1790). Всього в документах митниці було зареєстровано майже 20 правобережних населених пунктів, куди надходили російські товари. Номенклатура виробів у різний час перевищувала 70 найменувань, а їх вартість становила не одну тисячу карбованців²¹⁵.

З поживаленням торгових зв'язків Правобережжя з Росією на території регіону широкого поширення набула російська монета²¹⁶.

Після визволення південних українських земель посилились їх економічні зв'язки з центральними районами Російської держави. Це проявлялось у збільшенні торгових операцій казни і окремих купців-підрядчиків, кількісному зростанні ярмарків тощо. З Росії в Південну Україну надходили будівельні матеріали, продовольство, насіння для поселенців. Міста регіону підтримували постійні і тісні контакти з містами центральної Росії, Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя, а також Білорусії. Зокрема, Новомиргород розташований на півночі Єлисаветградського повіту, був економічно зв'язаний з Москвою, Харковом, Ромнами, Сумами, Кременчуком, Бердичевом, Богуславом, Уманню, Єлисаветградом. У місті для приїжджих купців існував спеціальний гостин-

ний двір. У Новоросійську (до 22 грудня 1797 р. — Катеринослав) російські купці торгували «красними, железными и мелочными товарами», а українські — харчами²¹⁷. З «разных российских городов» приїздили купці також до Нікополя, де продавали тканини, а купували в місцевих жителів коней та рогату худобу, яких потім переганяли в Росію²¹⁸.

Згідно з описом 1783 р. на ярмарки і торги Азовської губернії з'їжджались купці з «Турецької області», Константинополя, Архіпелазьких островів, Кримського півострова, Черкаська, донських станиць, Харківського намісництва, Полтави і деяких інших місць. Сюди завозились «красні товари», різні парчеві й шовкові тканини, англійські та інші сукна, ситці, голландські полотна, золоті й алмазні речі, мідний, олов'яний, кришталевий і скляний посуд, сірі кримські та чорні смушки, шерсть, ковоплі, льон, різний хліб, сало, риба, дьоготь тощо. Але в основному торгували рогатою худобою, кіньми і вівцями.

Певну кількість російських товарів збували на території західноукраїнських земель. Купці з Росії продавали на місцевих торгах і ярмарках різні вироби, як правило, оптом. Потім їх розвозили скупники по дрібних базарах у поміщицьких і казенних містах, містечках і селах. При цьому роздрібна ціна на сільськогосподарську і промислову продукцію набагато зростала. В західноукраїнський регіон потрапляли товари в основному з найбільшого в Росії Макар'ївського ярмарку, який збирався поблизу Нижнього Новгорода. Багато товарів з російських міст через харківські, роменські, київські, бердичівські ярмарки потрапляли на Волинь, Поділля і Галичину. Торговельні зв'язки західноукраїнські міста мали насамперед з Москвою, Києвом, Нижнім, Путівлем і Севськом. Зокрема, на Північну Буковину з Росії, крім традиційної продукції тваринництва і хліба, привозили солону рибу, зайчі, козячі шкіри, смушки, ікру та ін. Їх збували на північнобуковинських ярмарках і торгах, а також вивозили в інші провінції Австрії²¹⁹.

З території західноукраїнських земель в Росію надходили текстильні й металеві вироби, предмети міського ремесла і селянського промислу, хутро, смушки, овчини, юхта, папір тощо. Вивіз товарів українські і російські купці здійснювали через митниці на кордонах між Польською і Російською державами (Васильківську, Стайківську, Сорокашитську, Кам'янську і т. д.).

Велику роль у розвитку всеросійського ринку і, зокрема, російсько-української торгівлі відігравали шляхи, кількість яких протягом досліджуваного періоду помітно збільшилася. Багато торгових шляхів існувало на Лівобережжі. Основні з них проходили через такі міста, як Чернігів, Глухів, Новгород-Сіверський, Київ, Стародуб, Козелець і вели до Москви, Орла, Калуги, Тули, Смоленська, Петербурга і петербургських міст. Експорт лівобережних товарів здійснювався головним чином кількома сухопутними шляхами: північним, західним і південним. Перший зв'язував Лівобережну Україну з найбільшими портами Балтійського моря — Петербургом і Ригою; західний йшов через Київ, Васильків, Бердичів, Дубно, Броди і Львів; південний — через Запорозьку Січ і Крим²²⁰.

Торгові шляхи, котрі проходили через Слобожанщину, з'єднували міста регіону з Москвою, Воронежем, Тамбовом, Пензою, Казанню, Саратовом, Царицином і Астраханню²²¹.

На півдні країни економічне піднесення та розвиток торгових зв'язків обумовили виникнення важливої господарської проблеми — поліпшення судноплавства на Дніпрі. Численні притоки ріки дозволяли транспортувати товари з різних районів, розташованих на схід і захід від неї. Іншою важливою водною артерією був Дон, який з'єднував східну

частину краю з Волгою. Завдяки поліпшенню судноплавства на Дніпрі й Дону наприкінці XVIII ст. відкрились нові широкі можливості для зовнішньої торгівлі Російської держави.

Приблизно в цей же час зростає роль Дністра в економіці Західної України. Основних сухопутних шляхів для їх вивозу і привозу російських товарів на території західноукраїнських земель було два: північний і південний. Перший ішов зі Львова через Мінськ до Смоленська і далі до Москви. Другий — зі Львова через Житомир, Коростишів і Київ до Москви.

Отже, процес формування всеросійського ринку позначився фактично на всіх галузях народного господарства України, обумовив значні зміни етносоціального характеру. Постійні торговельні зв'язки, що мали місце між населенням України та Росії в XVIII ст., помітно впливали на еволюцію економічної спільності. Саме вони були одним із головних і необхідних факторів для дальшого розвитку продуктивних сил країни, створювали об'єктивні умови для економічного та соціального розвитку двох народів.

Поглиблення українсько-російських виробничих зв'язків. Зрушення економічного й соціального характеру, які сталися в сільському господарстві, промисловості й торгівлі, були тісно пов'язані із зміцненням виробничих зв'язків як між населенням окремих регіонів України, так і Росії в цілому. Тісні й постійні контакти представників української та російської народностей в різних галузях господарства сприяли обміну виробничим досвідом, поліпшенню якості сільськогосподарських рослин і обробки ґрунту, впровадженню передової техніки, поширенню різноманітних видів промислів і ремесел. Спеціальні царські укази передбачали, зокрема, введення в країні нових порід коней та овець, поліпшення сортів винограду й технічних культур, збільшення виробництва селітри і будівництво селітряних заводів, розширення виготовлення прядива, розвиток юхтової справи, тютюництва і шовківництва²²².

У вересні 1723 р. Петро I видав Указ Берг-колегії про посилення «нарочных» на р. Дніпро «для сыску руди и каменного угля», яким було офіційно покладено початок розшукам і розробкам корисних копалин на українських землях. Цій справі надавалось загальнодержавного значення.

Зміцнення виробничих зв'язків відбувалося в такій галузі промисловості, як металургійна. Цьому сприяв іменний указ від 31 грудня 1719 р. про рудокопні «заводи», згідно з яким майстровим рудокопних підприємств надавалися певні пільги: їх звільняли від державних повинностей і податків, від виконання військової служби²²³. Указ Петра I викликав значне переселення на Лівобережжя з Правобережної України, а також з Польщі фахівців-рудників. Окремі з них безпосередньо брали участь у будівництві рудень, керували на них виробничими процесами.

Іменний указ від 18 січня 1721 р. дозволяв «для размножения завод почитать купцам деревни, дабы те деревни были уже при тех заводах неотлучно»²²⁴. «Регламент и работные регулы на суконные и каразейные фабрики» (2 вересня 1741 р.) визначили загальні норми для діяльності мануфактур як Росії, так і України²²⁵. Указ Катерини II від 17 березня 1775 р. скасовував будь-які обмеження при заснуванні промислових закладів для всіх галузей промисловості²²⁶.

У XVIII ст. збільшилась кількість підприємств, на яких разом працювали українці й росіяни. Так, лише на Глушківській мануфактурі в 1726 р. нараховувалось 448 чоловік українців і 22 робітних людей і

службовців з Росії, а в 1760 р. — відповідно 1050 і 69 чоловік. Через два роки на Глушківській мануфактурі число вихідців з Росії досягло 171²²⁷.

Місцем зосередження як російських, так і українських селян і робітних людей у XVIII ст. стали підприємства Новгород-Сіверського, який знаходився неподалік від російських губерній. Сюди на заробітки приходили мешканці «с околочних и с великороссійских мест в довольноном количестве, так что жители здешние в сискании никакой трудности и помещательства в своих работах не терпят»²²⁸.

На Україні досить часто траплялись випадки вербування робітників певних спеціальностей представниками центральних органів влади. Так, у 1739 р. прилуцький полковник повідомляв Генеральну військову канцелярію про одержання указу набрати майстрових людей для роботи в Санкт-Петербурзі. Для заснування скляних заводів у Москві шукали спеціалістів на Україні²²⁹.

З поглибленням економічної спеціалізації виробничі зв'язки почали набувати першорядного значення при організації трудового процесу на промислових підприємствах і Росії. Зокрема, в першій чверті століття в Петербурзі й під Москвою було засновано декілька великих казенних заводів для виготовлення пороху. Для його виробництва у величезній кількості використовувалась селітра з Лівобережної України, яку виготовляли на варницях головним чином козацької старшини, заможних селян та міщан. Частина її скуповувалась на місцях у дрібних виробників. Царський уряд, зацікавлений у збільшенні видобутку селітри для потреб армії, підтримував розвиток цього промислу. Особи, які ним займалися, були звільнені від державних повинностей і військової служби. В 1748 р. Військова колегія доповідала в Сенат, що «Канцелярія головної артилерії та фортифікації» вже неодноразово складала «контракт» з «селитерними компанейцями опошинскими» — козаками Федором Кір'яковим, Андрієм, Данилом, Петром Тимченками, Григорієм Коноваловим та іншими (всього 20 чоловік) на виготовлення великої кількості селітри та її поставок в державну казну (до 8,5—11 тис. пудів «нелітровоної» селітри щороку)²³⁰.

Багато представників російської й української народностей підтримували тісні виробничі контакти й у інших сферах трудової діяльності: при будівництві міст (Херсона, Катеринослава, Севастополя та ін.), спорудженні Ізюмської межі, Української лінії, підприємств, каналів тощо.

Таким чином, протягом XVIII ст. на Україні спостерігалась помітна активізація внутрішньої торгівлі, відбувався процес формування національного ринку. Зростання товарного виробництва створювало необхідні умови для зміцнення традиційних осередків торгівлі, обумовлювало появу нових. Розвиток торгівлі впливав не лише на економіку краю, а й змінював зовнішній вигляд населених пунктів. На Україні сформувався своєрідний торговий ланцюг, який економічно зв'язував різні області. Включення країни в систему всеросійського ринку дало новий поштовх для розвитку продуктивних сил окремих регіонів.

ПОХОДЖЕННЯ Й РОЗВИТОК МОВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

1. ПІВДЕННІ ДАВНЬОРУСЬКІ ГОВОРИ — ОСНОВА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Деякі загальні закономірності формування й розвитку споріднених мов. Мова — одна з визначальних ознак етнічної спільності, тому походження конкретного племені, народності, нації неможливо з'ясувати без дослідження історії формування, розвитку, функціонування їх мови як усної в її територіальних виявах, так і наддіалектної літературно-писемної. Літературно-писемна мова кожного етносу хронологічно пізніша. Вона може вирости на ґрунті певного діалекту чи бути запозиченою (безпосередньо або опосередковано) від іншого, генетично спорідненого або неспорідненого народу. Звичайно етнічне обличчя народу визначає мовна система його щоденного спілкування, проте важлива роль при цьому належить і літературній мові — знаряддю зв'язків, що охоплює всю етнічну територію чи більшість її і є засобом консолідації народу, творення єдиної духовної культури.

Говірка, говір, діалект, наріччя, мова племені, народності, нації не виникають раптово або в короткий часовий проміжок. Вони є результатом тривалого творчого процесу, зумовленого внутрішніми й позамовними чинниками. Порівняльно-історична лінгвістика виявила основні закономірності формування діалектів і на їх основі мов. Історія людства свідчить, що нові говори, діалекти, мови виникають на основі старих, зокрема мови формуються на ґрунті окремих діалектів та їх груп. Мова постійно перебуває в динаміці, розвитку. Задовольняючи потреби комунікації, «мова повинна безперервно змінюватися, для того щоб продовжувати функціонувати»¹. Разом з тим мовна система повинна бути стабільною у конкретний момент, бо інакше б порушилося б взаєморозуміння між людьми, які користуються нею. Сучасний теоретик Л. Косеріу підкреслює: «Мова твориться, але її формування є історичним, а не повсякденним формуванням — формуванням у рамках стійкості й безперервності. Таким чином, мова, розглядана в два послідовних моменти її історії, не є «ні зовсім іншою, ні в точності тією ж самою»².

Живі мови розвиваються за основними законами діалектики. В історії їх виразно спостерігаються дії законів єдності й боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні. Внутрішні й зовнішні причини мовних змін бувають різні і здебільшого виступають у поєднанні³.

В індивідуальних мовленнях виникають відхилення від прийнятих в певній спільності людей мовної звички, правил (так званого узусу), тобто з'являються диференційні елементи, проте оточення постійно коригує, нівелює їх. Кількісні зміни, що нагромаджуються на різних рівнях мовної системи, поступово переходять у якісні. Представники малодогматичної школи в мовознавстві, яких завжди цікавили причини виникнення розмаїття мов та діалектів, у центр мовних змін ставили індивідів із їх

«спонтанними імпульсами», котрі звичайно нівелює оточення, але які за сприятливих умов набувають поширення спочатку в менших, а згодом у більших колективах, коли там є зустрічні, «спонтанні імпульси»⁴. Проте ці «спонтанні імпульси» виробляються в конкретних колективах людей, готуються попередніми поколіннями. Інакше було б незрозуміло, чого саме в даний час і на даній території виникає й поширюється певна інновація (нове явище, елемент). Звичайно, не виключається індивідуальна мовотворчість некатегоріальних елементів мови (зокрема, лексичних одиниць) на базі виробленого колективного матеріалу. Мовотворчість у повному розумінні — це колективна праця поколінь. Навіть прихильник пояснення змін у мові через практику окремих осіб Г. Пауль непрямо визнавав, що для виникнення й поширення нового явища необхідно, щоб «спонтанний імпульс» був рівномірно представлений на всій мовній території у більшості індивідів⁵, і прямо заявив: «Спількування — ось єдино те, що породжує мову індивіда»⁶.

Отже, в процесі комунікації спочатку в усному мовленні, а потім і в мові етносу на окремій території виробляються спільні тенденції, які в певний час на певному терені реалізуються в нових явищах. Там, де зв'язки між населенням міцні, інтенсивні і де наявні спільні тенденції, нове явище, котре з'явилося в певному колективі, починає поширюватися. Інновації можуть розповсюджуватися з різних осередків етнічної території, але найбільшу перспективу мають ті, що виникають у важливих центрах суспільного й економічного життя, де збираються і спілкуються представники багатьох регіонів. Території, на яких спостерігаються окраїни ареалу мовного явища, особливо ті, котрі є важкопрохідними географічними об'єктами або політичними кордонами, як правило (але не закон), не виступають осередками, звідки почав свою ходу новотвір.

Тісний зв'язок історії мови з історією її носія очевидний. Нові риси іноді можуть розповсюджуватися з однієї території на іншу й без однакових внутрішніх тенденцій — у результаті високого соціального престижу носіїв мови (діалекту, говору), зумовленого суспільними й культурними чинниками. У мову етносу чи його частини, особливо через пограничне двомовне населення, можуть проникати окремі елементи іншої спорідненої або неспорідненої мови, але вони, як правило, не відіграють кардинальної ролі в оформленні конкретної лінгвістичної системи. Тільки спільні внутрішні тенденції розвитку в поєднанні з активними зв'язками між населенням забезпечують новому явищу перспективу поширення. Коли б розповсюдження інновації залежало лише від інтенсивності спілкування, на окремій чітко визначеній території локалізувалися б усі діалектні (говіркові) особливості⁷, бо новотвори виникають на різних теренах. Ареали поширення розмаїтих мовних явищ переплітаються, але на менших чи більших теренах границі багатьох особливостей збігаються, утворюючи так звані пучки ізоглос. На їх основі виділяються споріднені говори, діалекти, наріччя, мови, які мають багато спільних елементів на всіх рівнях системи. Ці елементи виступають у безлічі комбінацій на різних територіях, отже, між ними немає різких границь. Мова, носії якої розселені на значних просторах, як правило, розгалужується на менші одиниці — наріччя, діалекти, говори, говірки зі специфічними особливостями в звуковій, граматичній і словниковій та інших системах, але спільні категоріальні елементи на всіх рівнях структури об'єднують діалекти в одну макросистему.

На перешкоді виробленню спільних тенденцій у розвитку інновацій та їх відцентровому просуванню стає послаблення активного спілкування між частинами народу або й припинення контактів у результаті появи

тривалих політичних кордонів, переселення частини етносу на віддалені території чи за важкоздоланні географічні бар'єри (гори, ріки, озера, болота тощо) та через вклинення чужого етносу. В середині відносно ізольованих або повністю відірваних територій з'являються неоднакові нові елементи, котрі в межах кожного терену ведуть до мовної конвергенції (зближення), проте між ізольованими територіями — до дивергенції (розходження).

Отже, коли спілкування між частинами єдиного народу дуже послаблюється або й припиняється, «мова на окремих частинах території буде розвиватися самостійно і з часом виникнуть різкі протиставлення без опосередковуючих переходів. Так із однієї мови утворюються різні самостійні мови, причому процес цей може повторюватися не раз»⁸. Варто підкреслити, що розвиток різних інновацій на місці старовинних елементів разом із цим диференціює генетично споріднені мови й за неоднаковими збереженими давніми рисами. О. О. Потебня свого часу слушно зауважував, що інноваційні елементи даного діалекту не тільки чіткіше виразають його, а й роблять яскравішим і інший (інші), в якому конкретні нові явища не поширилися, а залишилися старі⁹.

Таким чином, мови, що виникли на ґрунті діалектів давньої мови, характеризуються різними комбінаціями старовинних і нових рис у фонетиці, граматиці, лексиці, які виробляються в процесі її розвитку. Отже, у всякій мові наявні елементи різної хронології: одні походженням сягають мови — безпосереднього джерела її розвитку (а через неї і прамови), інші є пізніше виниклими або запозиченими (насамперед, коли йдеться про лексику).

Нові мови — це результат специфічного, оригінального, самобутнього розвитку територіальних діалектів старої (давньої) мови. Вони є її органічним продовженням. Саме про «здатність мов успішно розвиватися одна з одної» говорив один з основоположників порівняльно-історичної лінгвістики В. фон Гумбольдт¹⁰. Між новими мовами і мовою, з якої вони розвинулись, існує відношення історичної спадковості. У зв'язку з цим визначити час виникнення нової мови з точністю до десятків років неможливо. Можна лише встановити приблизно період, коли нова мовна спільність оформилась уже як окремий феномен. Видатний вітчизняний філолог О. О. Потебня ще в ХІХ ст. наголошував: «Відокремлення етнографічної одиниці — це не народження дитини і не падіння яблука, про котрі при спостереженні можна сказати, що вони сталися о такій-то годині, хвилині і под. Тут можна визначити тільки століття, пізніше за які не міг статися поділ мови»¹¹. Подібну думку висловив відомий теоретик Ж. Вандрієс: «Одна мова не народжується від іншої; ні один лінгвіст не зміг би вказати моменту, коли це «народження» відбувається. Говорячи, що французька мова походить від латинської, ми цим лише хочемо сказати, що французька мова — це форма, яку прийняла латинська мова в певній країні в певну епоху... Зовсім неможливо вказати момент, де закінчується латинська мова і де починається французька»¹². Те саме можна сказати про відношення сучасних східнослов'янських мов до давньоруської. Кожна братня мова — один із напрямів розвитку давньоруської, її трансформації, своєрідна форма нинішнього існування.

Мовам притаманний еволюційний розвиток. Різких стрибків у їх розвитку не відзначається¹³. Однак «в історії мов спостерігаються періоди, коли відносно більш інтенсивно відбуваються зміни, коли в певний проміжок часу відбувається в мові далеко більше різних змін, ніж у попередні періоди»¹⁴.

У науці досі не вироблено критеріїв, за якими можна б визначити

хоч приблизну межу між давньою мовою і новосформованими. До того ж дослідник має справу з далеко не повною фактографією¹⁵.

Кожну мову як оригінальну систему в колі споріднених, що розвинулись із одного джерела, характеризує сукупність диференційних ознак. Абсолютна більшість із них представлена в діалектному континуумі. Проте поодинокі характерні елементи даної мови можуть бути представлені в діалектах сусідньої генетично спорідненої мови, тобто спільна спадщина або результати пізнішого конвергентного розвитку в одній мові є визначальною її рисою (в сукупності з іншими), в іншій — визначальною рисою певного діалекту.

Критерій кількості специфічних рис для визначення нової мовної спільності недостатній. Від кількості диференційних елементів мав би залежати ступінь зрозумілості мови, але часто буває, що представники різних мов легше розуміють один одного, ніж представники тих чи інших діалектів конкретної мови¹⁶.

Лексико-статистичний метод глотохронології американського вченого М. Сводеша, за яким час оформлення окремих споріднених мов визначається на основі наявної в них кількості слів, котрі мають однакове походження¹⁷, не набув загального визнання й широкого застосування через свою ненадійність (автор бере лише 100 лексем). До того ж мову характеризують не тільки слова, а й звуки, форми, синтаксичні структури тощо¹⁸. Справедливо вважається, що чим більшу територію поширення має елемент мови, тим він старіший (давніший), але твердих підстав для кінцевих висновків (щодо визначення хронології явища) цей факт не дає¹⁹.

Для того щоб з'ясувати час, на котрий про нову мову правомірно говорити як про виразно сформовану систему, конче необхідно на основі скрупульозного дослідження свідчень старовинних писемних пам'яток і фактів сучасних живих народних говорів установити хронологію її головних диференційних рис, що характеризують її в колі споріднених мов. Однак цього недостатньо. Потрібно визначити й узяти до уваги історичні й політичні події, що обумовили розгалуження однієї давньої мови в кілька споріднених.

Перетворення, точніше, переростання діалекту чи групи діалектів в окрему, нову мову — це соціальний чи соціально-етнічний процес, обумовлений історичними та суспільно-політичними причинами, що призвели до відокремлення частини від цілого. Діалект, що набуває статусу мови, як правило, мусить мати виразну оригінальну структурну організацію на всіх рівнях (фонетичному, граматичному й лексичному), яка відрізняє його від інших новоутворених споріднених мов.

Отже, живі нові мови не народжуються, а формуються.

У визначенні окремоті споріднених мов важливою є самосвідомість їх носіїв, усвідомлення ними своїх мов як оригінальних, властивих тільки їм²⁰. Таке усвідомлення виражається (експлікується) по-різному. Нові мови позначають новими лінгвономенами або далі йменують так, як називали ту, з якої вони розвинулися (пор. *limba româna* «румунська мова», буквально «римська мова, мова римлян»).

Народи, що розвиваються внаслідок розгалуження єдиного етносу, який мав літературно-писемну мову, звичайно успадковують і її. Вона функціонує далі, сприяючи культурному єднанню нових етнічних об'єднань. Але згодом під впливом живого мовлення давня писемна мова зазнає суттєвих змін і оформляється в окрему літературну мову, що, будучи наддіалектною, сприяє консолідації суспільно-політичного й духовного життя нового етносу.

Праслов'янська мова та її діалекти. Найголовніші східнослов'янські особливості. Сучасні слов'янські мови утворюють три виразні підгрупи: східнослов'янську, яку становлять російська, українська, білоруська; західнослов'янську, котру утворюють польська (з кашубською), верхньо- і нижньосерболужицька, чеська та словацька; південнослов'янську, в якій об'єднуються болгарська, македонська, сербськохорватська, словенська.

Зазначені мови характеризуються великою близькістю всіх рівнів структур внаслідок того, що вони безпосередньо або через опосередковані ланки (наприклад, східнослов'янські через давньоруську) розвинулись із одного джерела — праслов'янської (спільнослов'янської) мови та в результаті успадкованих від неї спільних або подібних тенденцій розвитку. В свою чергу, праслов'янська мова сформувалася на ґрунті праіндоєвропейської (спільноіндоєвропейської) ²¹, що дала початок кількома групам мов, котрі утворюють так звану індоєвропейську сім'ю, в яку, крім слов'янської, входять кельтська, романська, германська, балтійська, індійська, іранська та інші групи, грецька й албанська. Але мало в якій групі індоєвропейських мов спостерігається така близькість між її членами, як у слов'янській. Носії різних слов'янських мов і нині можуть загалом розуміти один одного без спеціальної підготовки або перекладача. Ймовірно, з цим пов'язана наявність у них загальної самоназви (укр. *слов'яни*, рос. *славяне*, чеськ. *slavane*, пол. *ślówianie*, сербськохорв. *словени*, болг. *славяни* тощо), адекватної з етнічною самоназвою, чого немає навіть у найближчих родичів слов'ян по мові — балтійців ²².

I • Розпад праіндоєвропейської спільності відносять до бронзового віку ²³ (до поширення заліза), тобто до третього тисячоліття до н. е. II Пра-слов'янська єдність розпалася порівняно недавно — приблизно в IV—VI ст. н. е., тому перша збережена фіксація слов'янської системи на письмі в IX ст. — старослов'янська мова, яка була результатом літературного опрацювання живого мовлення слов'ян околиці м. Солуня (суч. Салоніки в Греції), а згодом удосконалена на основі народної мови слов'ян Моравії та Паннонії, Болгарії, відбиває її стан, близький до пізнього праслов'янського ²⁴. Давньослов'янські мови були дуже близькі, тому деякі лінгвісти твердять, що «основні відмінності між слов'янськими мовами склалися відносно пізно, лише на XIV ст. н. е.» ²⁵. Однак це гіперболізація. Уже найдавніші слов'янські писемні мови — старослов'янська IX—X ст. і давньоруська X—XIII ст. — свідчать про помітні розходження на всіх рівнях, особливо лексичному, хоч вони мали багато спільного. Різні ділянки системи праслов'янської мови настільки успішно й переконливо реконструйовано, що спільнослов'янська мова постає не як гіпотетична побудова, а як реальна система.

II Найперші слов'янські пам'ятки, давні слов'янські запозичення в сусідніх мовах, факти сучасних мов беззаперечно вказують, що праслов'янська мова пізнього періоду функціонування розгалужувалася на кілька діалектів чи навіть діалектних груп (адже праслов'яни були численним народом, розселеним на величезній території) ²⁶. Можливо, діалекти відповідали давнім племенам, або їх угрупованням, але пізніші модифікації меж діалектних зон настільки змінили первісну картину, що фахівцям ще не вдалося переконливо реконструювати найдавніший діалектний поділ праслов'янської мови. Для гіпотези про розгалуження слов'ян ще на прабатьківщині на прапівденне, прасхідне, пражхідне угруповання, з яких розвинулись нинішні південні, східні, західні слов'яни, немає підстав. Тепер із достатньою ймовірністю можна говорити про дві діалектні праслов'янські зони — північну й південну з перехідною зоною між ни-

ми) але межі їх мінялися, а це зумовлювало нашарування одних ізоглос на інші. Лише приблизно з VII ст. н. е., очевидно, консолідувалися ранні західнослов'янська, південнослов'янська та східнослов'янська етномовні групи²⁷

× Близько VIII—IX ст. на сході Славії оформлюється мова східних слов'ян, котрій притаманні спільні інновації, зокрема такі фонетичні явища, як перехід праслов'янських сполук *dj, tj, kt* → *č*, сполук *-og-, -ol-* між приголосними в *-ого-, -оло-*, початкових *je* — в *o*, *ju* — в *u*, де-назалізація (втрата носового відтінку) носового *ŕ*, що перейшов в *u*, та *e*, який перейшов в *'a* та ін. Вони зафіксовані в найдавніших східнослов'янських пам'ятках (пор. старослов'янське *межда* — давньоруське *межа*, ст.-сл. *ноштъ* — д.-р. *ночь*, ст.-сл. *дъшти* — д.-р. *дъчи* «дочка», ст.-сл. *градъ* — д.-р. *городъ*, ст.-сл. *младъ* — д.-р. *молодъ*, ст.-сл. *ѣзеро* — д.-р. *озеро*, ст.-сл. *ютро* — д.-р. *утро*, ст.-сл. *рѣка* — д.-р. *роука*, тобто *рука*, ст.-сл. *пять* — д.-р. — *пять* тощо). Дуже давно засвідчуються й граматичні, лексичні та лексико-семантичні новотвори, наприклад, іменники *хомѣкъ* «хом'як», *рѣнь*, *кrouживо*, прикметник *хорошии*, числівники *сорокъ*, *дѣсяносто* та ін.²⁸ Існування давньосхіднослов'янської (прадавньоруської) мови як перехідного етапу від праслов'янської до писемно засвідченої давньоруської мови в сучасній славістиці є аксіомою.

Розселившись на величезних просторах, східні слов'янські племена зберігали свою мовну єдність, зумовлену їхнім спільним походженням. Поряд із цим у мові кожного племені або племінних об'єднань, як і в усякій живій мові, існували говіркові відмінності, що після стирання племінних особливостей переросли в територіально-діалектні.

Характерні південноруські явища у фонетиці. Проблема діалектного поділу давньоруської мови та формування на основі територіальних діалектів нових трьох східнослов'янських мов у вітчизняній науці почала обговорюватись і досліджуватись приблизно в середині минулого століття. Східнослов'янський глотогенез привертав увагу багатьох філологів та істориків, тому з зазначеної проблеми існує досить велика література (Ф. 30—38)²⁹. Питання діалектної диференціації давньоруської мови й формування російської, української та білоруської мов розглядається в працях таких фахівців, як І. І. Срезневський³⁰, П. О. Лавровський³¹, М. П. Погодін³², М. О. Максимович³³, О. О. Потебня³⁴, М. О. Колосов³⁵, П. Г. Житецький³⁶, О. І. Соболевський³⁷, О. О. Шахматов³⁸, І. Свенціцький³⁹, Т. Лер-Сплавінський⁴⁰, М. С. Трубецької⁴¹, О. М. Селіщев⁴², А. Ю. Кримський⁴³, Б. М. Ляпунов⁴⁴, Р. І. Аванесов⁴⁵, Л. А. Булаховський⁴⁶, Л. А. Москаленко⁴⁷, Ф. П. Філін (Ф.), К. В. Горшкова⁴⁸, Г. О. Хабургаєв⁴⁹, В. М. Русанівський⁵⁰, Г. П. Півторак⁵¹ та ін. Було висловлено чимало цікавих думок, спостережень, часто суперечливих. Багато тверджень тепер належить лише історії науки.

Необхідно зазначити, що О. І. Соболевський, О. О. Шахматов, Т. Лер-Сплавінський, М. С. Трубецької, Р. І. Аванесов, Л. А. Булаховський, Ф. П. Філін, К. В. Горшкова, Г. О. Хабургаєв, Г. П. Півторак безпосередньо вивчали проблему діалектної диференціації давньоруського мовного ареалу.

Дослідники східнослов'янського глотогенезу висловили різні міркування щодо членування давньоруського діалектного континууму, але майже в усіх працях так або інакше в складі мови X—XIII (чи XIV) ст. визнається існування південного макродіалекту (або групи південних говорів). Тепер визначити його межі важко. Давньоруська мова була динамічною єдністю діалектних масивів. Не було раз на завжди даних територіальних говорів. Межі діалектних особливостей, інновацій протя-

Давньоруський період

гом історії давньоруської народності мінялися. Ймовірно, багато інновацій поширювалося з середньої Наддніпряни, де була розташована столиця Давньоруської держави — Київ, або за її посередництвом.

Немає сумніву, що українська мова розвинулася з південного давньоруського діалектного масиву. Особливості південноруських говірок викреслюються тільки на фоні і в порівнянні з іншими давньоруськими територіальними діалектними явищами. Їх зацікавлений читач знайде в монографії Ф. П. Філіна «Происхождение русского, украинского и белорусского языков». Розглянемо найголовніші риси південноруських протоукраїнських говорів, абсолютну більшість яких виділили попередні дослідники, щоб з'ясувати процес витворення тієї системи характеристик, які за відповідних історико-політичних умов набули статусу мовних особливостей української народності.

Із специфічних явищ фонетики південноруських говорів X—XIII ст. необхідно визначити такі.

1. Мабуть, давня слов'янська фонема (ѣ) первісно мала відтінки у вимові на різних давньоруських територіях. Ця нестійкість призвела кінець кінцем до її занепаду в більшості східнослов'янських говорів. Занепад почався з ненаголошених складів у добу становлення нового типу наголосу. Цей занепад, очевидно, розпочався в ненаголошених складах приблизно в XI—XII ст. в смоленсько-полоцькому діалекті. Звідти явище поширилося на південь, охопивши предків сучасних північноукраїнських говорів, і схід, де тепер поширені середньо- та південноруське нареччя. У XIII ст. смоленсько-полоцький діалект утратив ě (ѣ) і під наголосом. На давньоруському півдні звук ě (ѣ) також мав різні відтінки у вимові, що спричиняло його нестійкість. З кінця XIII ст. в більшості південних діалектів ě (ѣ) збігся з *i* в усіх позиціях. Збіг *e* (ѣ) з *i* мав статися до отвердіння приголосних, інакше звук збігся б з українським *u* (С. 36, К. 98—99, Б. 47—48, Ф. 160—178). Перші випадки *ѣ* → *i* фіксуються в XI ст. (*мироу* — Ізборник 1076 р.).

2. Збіг приголосних *ы* та *u* у середньому *u* в південноруських діалектах відбувався в XI—XIII ст. (*риба* — Ізборник 1073 р., *просыть*, *сѣвѣтъныкъ* — Добрилове св. 1164 р. (К. 98, Б. 48—49, Ф. 179—184). Проте слід підкреслити, що в зазначений час процес збігу звуків охопив не весь південноруський ареал. У більшості карпатських українських говорів звук *ы* зберігається й нині. Варто зазначити, що в Євсевієму євангелії 1283 р. на місці ненаголошеного *u* вже фіксується *e* — да *ж(е)вот* имоуть (с. 109) (якщо це не описка!).

3. Зміна *e* в *o* почалася до занепаду редукованих *ѣ*, *ь* та до розвитку кореляції тверді — м'які приголосні і первісно охоплювала *e* в позиції після шиплячих, *ц* та *ј* в південно-західних давньоруських говорах, на що вказують і випадки (правда, рідкісні) написання *o* після шиплячих у текстах XI—XII ст. (*чоловѣка* — Ізборник 1073 р., *жона* — Ізборник 1076 р.). Вона виникла в XI ст. чи, може, трохи раніше. У зв'язку з розвитком кореляції твердість — м'якість приголосних у XII—XIII ст. в більшості давньоруських говорів наголошений *e* розвивається в *o* після всіх м'яких приголосних перед твердими. У південних говорах давні напівм'які приголосні перед *e*, *u* стверділи, тому в них такий перехід не відбувся (С. 59, К. 98, Р. 58—59, Ф. 184—202).

4. Приблизно з XI ст. розпочалася зміна *a* в *e* після споконвік м'яких приголосних (шиплячих, *ц*) та *ј*, але охопила лише невелику частину східнослов'янських говорів. Вона була відома в ряді давніх новгородських, псковських говорів, у говірках на території Галицько-Волинського князівства та, можливо, в деяких західних. Після палаталізації

напівм'яких приголосних у XIII—XIV ст. звуження $\bar{a}$ почало розвиватися в частині західних (що фіксують грамоти XIV—XV ст.—напр., *узети, кърницѣ*) та в північних українських говірках, у багатьох говорах наріч російської мови *і*, мабуть, у деяких білоруських районах. Цілком очевидно, що цей процес відбувався незалежно на різних територіях (Ф. 203—210).

5. Занепад редукованих голосних $\bar{z}$, $\bar{y}$ викликав ряд звукових змін на південному заході Русі:

а). Споконвічні *о*, *е*, подовжені після занепаду $\bar{z}$, $\bar{y}$, очевидно, дифтонгізувалися, а згодом перейшли в монофтонги тільки в південних давньоруських говорах (дифтонгізація охопила й частину говірок південного ареалу майбутньої білоруської мови). Рефлекс довгого $\bar{o}$ — звук *у* в нових закритих складах фіксується в південно-західних пам'ятках починаючи з XIII ст. (*субутныи* — Типографське єв. № 6 XII—XIII ст.). Дифтонгізація довгого $\bar{e}$ в новозакритих складах виявляється через написання $\bar{e}$ (так званий новий $\bar{e}$) на його місці в південних пам'ятках XII й наступних століть, а монофтонг *и* (тобто *і*) — відповідник етимологічного *е* в новозакритому складі — фіксується з XIII ст. (нестронья — Путенське єв.) (С. 89—91, 97—98, К. 111, Б. 49—58, Ф. 225—226).

Варто зазначити, що монофтонг *у* (графічно *ю*) засвідчується на місці *е*, який раніше перейшов в *о* після м'яких перед споконвік твердими приголосними (*щюдръ* — Типографське єв. № 6 XII—XIII ст.; *шудъюмъ* — Галицьке єв. близько 1266 р.).

А. Ю. Кримський (К., 111), а за ним Л. А. Булаховський (Б. 50), Ф. П. Філін (Ф. 225) вважають, що найраніший більш-менш переконливий випадок фіксації *і* на місці *о* засвідчується в буковинській грамоті 1436 р.: на *иткиль*, що означає ніби «відкіля». Насправді в старовинному документі йдеться про гідронім — річку *Іткиль*⁵², отже, тут немає $i < o$.

б). Віднадіння початкового *йь* на південному заході. Явище відбите в пам'ятках з XIII ст. (*не мати* замість *не иматъ* в Євсевієму євангелії 1283 р.) (Ф. 233—234).

в). Сполуки *ръ, лъ*; *рь, ль* на південному заході дали рефлекси *ры* (*ри*), *лы* (*ли*) (*яблыко* — житіє Сави Освященного XIII ст.), а на півночі — *ро, ло* — (*яблоко* — Пандекти Никона Черногорця 1296 р.) (С. 58, Б. 59, Ф. 234—237).

г). У південних і західних давньоруських говорах перед початковими *р, л*, якщо після них занепавав слабкий $\bar{y}$, розвинувся приставний голосний *і* (*и*); коли після них занепавав слабкий $\bar{z}$, міг розвинутися приставний *о*. Це явище задокументовується з XIII ст. (праведного *Илва* «Льва» — Євсевієве єв. 1283 р.) (Б. 77).

д). Редуковані $\bar{y}$, $\bar{i}$ дали на південному заході рефлекс *ый, ий*, а на північному сході — *ой, ей*, що безсумнівними прикладами засвідчується з XIII—XIV ст. (кназь *великои* — Московське євангеліє 1339 р.). Однак у пам'ятках північнодавньоруського походження зустрічаються вже в XI ст. написання *чюдънои, вѣчьнои животъ*, тому не виключно, що розподіл східнослов'янської території на дві частини за вимогою редукованих $\bar{y}$, $\bar{i}$ почався ще в XI—XIII ст., до занепаду $\bar{z}$, $\bar{y}$ (Ф. 237—244).

6. Східнослов'янська мовна територія за вимогою спільнослов'янського звука $\bar{\phi}$ дуже рано поділилася на дві великі діалектні зони: південну (з фрикативним γ ; згодом у частині говорів він перейшов у фарингальний h) та північну (з $\bar{\phi}$). Хронологія переходу $\bar{\phi}$ в h точно не з'ясована. Можливо, процес $\bar{\phi} \rightarrow h$ почався ще в спільнослов'янську добу. Ви-

падки написання *x* на місці *z* у південних пам'ятках XI ст. (*ходъ* замість *годъ* — Ізборник 1073 р.), мабуть, указують на тенденцію позначати буквою *x* фрикативний *γ* чи фарингальний *h*. У галицьких грамотах, написаних латинськими літерами, замість *ϕ* вживається *h* (С. 123—124, К. 100—101, Ф. 244—255).

7. У південно-західних і західних говірках давньоруської мови праслов'янські сполуки *zđj, *zgj, **zg'* дали *ždž*, що на письмі починаючи з XII ст. передавалися через *жч* (*дъжчь* «дощ» — Галицьке єв. 1144 р.) (С. 38—39, Б. 64, Ф. 284—290).

8. На півдні, заході, північному заході Русі приголосний *v* вимовлявся як губно-губний звук *w*, що відбивається в написанні *y* на місці *v* й навпаки (*прауда* — Ізборник 1073 р., *уздумалъ* — Смоленська грамота 1229 р. *уторникъ* — Новгородська кормча 1282 р.; *ωгньмъ невъгасающимъ* — Євсевієве єв. 1283 р.). Але на більшості території давнього новгородського діалекту і північному сході Русі (Ростово-Суздальщина) приголосний *v* вимовлявся як губно-зубний звук, тому в писемності з цих теренів немає чергування *y* — *v*. Чергування *v* — *y* найкраще представлене після занепаду *ъ*, *ь*, коли в певних позиціях (на початку слова, після голосного перед приголосним) білабіальний *v* (*w*) став переходити в *ŷ* (*y* нескладовий) та *y*. На думку Р. І. Аванесова та Ф. П. Філіна, протиставлення *w* — *v* виникло в добу, що безпосередньо передувала історичній епосі. Деякі вчені відносять це явище до періоду після занепаду *ъ*, *ь* (XII ст.) (С. 119, К. 100, Б. 60—61, Ф. 290—296).

У говорах на більшості давньоруської території виник протетичний (приставний) *v* (*w*), що засвідчують пам'ятки починаючи з XII ст. (*вовьца* — Галицьке єв. 1266 р.), однак на північному сході і сході зазначене явище, очевидно, віддавна було нерегулярним.

9. Дивергенцію викликали явища, пов'язані зі ствердінням і пом'якшенням приголосних.

а). У південноруських пам'ятках починаючи з XII ст. засвідчується перехід *ы* в *и* після *z*, *k*, *x* у питомих слов'янських лексемах (*великии* — Юр'євське єв. після 1119 р.). На початку XIII ст. процес переходу *ы*, *кы*, *хы* → *ги*, *ки*, *хи* спостерігається у верхів'ях Дніпра, а в другій половині XIII ст. — і в новгородському діалекті, у XIII—XIV ст. охоплює й північний схід Русі. Отже, в XII — першій половині XIII ст. існували дві діалектні зони: *ги*, *ки*, *хи* (південь і верхів'я Дніпра), *гы*, *кы*, *хы* (північний схід і крайній захід півдня, точніше, говірки — предки сучасних карпатоукраїнських). Нова норма поширювалася з басейну Дніпра (С. 128—129, Ф. 304—306).

б). Приголосні перед *e*, *и* в давніх східнослов'янських діалектах були напівм'які. У південноруських говірках відбувся процес ствердіння приголосних перед зазначеними звуками. Кирилична графіка не відбиває названого явища. Зате його можна датувати за допомогою відносної хронології. Ствердіння приголосних сталося до переходу *ѣ* в *i*, тобто до кінця XIII ст., бо інакше на місці *ѣ* згодом, в українській мові, був би звук *и*. Перед *e*, що розвинулося із сильного *ь*, приголосні в українській мові тверді, тоді як приголосні, після котрих занепає слабкий *ь*, — м'які (*ден'*), отже, ствердіння напівм'яких приголосних відбувалося одночасно з занепадом редукованих, тобто в XII ст. Ф. П. Філін гадає, що процес ствердіння приголосних почався в XII ст. і завершився наприкінці XIII ст. На його думку та погляд інших учених, перед *и* (*i*) отвердіння приголосних виникло раніше — тоді, коли почали зливатися давні *ы* та *и* (*i*) в одному звукові (XI—XIII ст.) (К. 98—99, Ф. 307—308). Тенденція до збігу *ы* та *и* (*i*) в середньому *и* (нині — українському)

сприяла ствердінню приголосних (Ф. 180). Однак гадаємо, що процес отвердіння не пов'язаний безпосередньо із збігом *ы* та *и* (*i*). Про це свідчать карпатські діалекти української мови, де зберігається *ы*, але давній *и* (*i*) перейшов у середній *и*.

А. Ю. Кримський ствердіння приголосних перед *e* датував приблизно XIV ст. (К. 120), Л. А. Булаховський вважає, що точну хронологію явища навряд чи можна певно встановити (Б. 62). М. А. Жовтобрюх пише, що ствердіння приголосних перед *e* сталося до XIII ст.⁵³

У західних, північно- і південно-східних давньоруських говорах, навпаки, напівм'які приголосні перед *e*, *и* палаталізувалися і стали м'якими.

в). Ствердіння *p* відбивається вже у південноруських текстах XI—XII ст., західноруських — з XIV ст. У північних і північносхідних давньоруських пам'ятках воно фіксується тільки в окремих випадках. Допускається, що тенденція до ствердіння *p* розпочалася на північ від Прип'яті приблизно в X—XI ст. і звідти поширювалася на інші території Русі (К. 101, Б. 61, Ф. 314—319).

г). Вважається, що в південно-західних говірках приблизно у другій половині XIII—XIV ст. (після ствердіння приголосних перед *e* в XII—XIII ст.) сталася повна асиміляція *j* до попереднього приголосного, внаслідок чого в більшості їх виникли подвійні консонанти: *в безаконьнѣ* — Успенський збірник XII—XIII ст. Ф. П. Філін вважає, що цей приклад у давньоруському письменстві одиничний. До того ж він і небездоганний, бо дуже нагадує опіску — подвійне написання *нѣ*. Якби тут справді подвоєння, слово мало б форму *в безаконьни*. З південного заходу явище згодом, приблизно з XVI ст., поширилося на північ і схід — на західний ареал сучасного російського діалектного континууму (український і білоруський вплив) (К. 109, Ф. 323—329). Думаємо, що в західній частині південних давньоруських говорів *j* злився з приголосним, а не асимілювався. Можливо, на це вказує написання *печалю и лестью* (Буцацьке св. XIII ст.).

д). Губні напівм'які приголосні всередині слова перед твердими приголосними стверділи в усіх східнослов'янських говорах, що засвідчують писемні тексти починаючи з XII ст. (*нивъныхъ* — Добрилове св. 1164 р.). У цей час або трохи пізніше поширюється ствердіння кінцевого напівм'якого *m* у флексіях, якщо м'якість не підтримувалася аналогією (на камені *семъ* — Милятине св. 1215 р.) (Ф. 329—331). У XIII ст. процес отвердіння кінцевих м'яких губних приголосних поширився на всьому південному заході Русі (в майбутніх українських, білоруських діалектах, південних і західних говорах південноросійського наріччя).

10. Приголосний *л* на місці колишніх сполук *ѣл*, *ьл* між приголосними та в формах минулого часу (історично — активних дієприкметниках) чоловічого роду в українських та білоруських говорах і прилеглих до них говорах окраїн південно-західної території російської мови перейшов у *у* (*е*). У пам'ятках це явище фіксується від XIV ст. (*наводнивься и всю землю покрывъ и до насъ пролиавъся* — список «Слова» митрополита Іларіона) (Ф. 331—334), але виникло воно, очевидно, раніше, в XIII ст.⁵⁴

11. Після занепаду редукованих *ѣ*, *ь* сталося одзвінчення й оглушення приголосних. Одзвінчення охопило всю східнослов'янську територію (фіксується з початку XIII ст.). З XIV ст. засвідчується оглушення приголосних. Але первісний ареал оглушення нині встановити важко. Дзвінкість зберігають лише північне й південно-східне наріччя україн-

ської та говірки півдня й південного сходу білоруської мови (Ф. 334—336).

12. Варто зазначити, що ряд дослідників вважають акання (вимова *a* відповідно до ненаголошеного *o*) рисою, яка сягає праслов'янської давнини. Вона характеризувала й частину давньоруських говорів. Навіть наводяться можливі приклади фіксації акання в давньоруських пам'ятках (Ф. 97—139). Проте багато фахівців виникнення акання відносять до давньоруської доби. Південнодавньоруські і більшість північних давньоруських говорів зберігали в усіх позиціях *o*.

Необхідно звернути увагу на три групи ареалів, які виділив Ф. П. Філін у підсумку свого історико-зіставного вивчення особливостей фонетики давньоруських говорів:

I. Найдавніші явища, котрі виникли до утворення мови східних слов'ян або на самому початку її формування. Сюди, зокрема, віднесено розмежування ареалів за ознаками відсутність другої палаталізації *kv'*, *gv'*, *chv'* — наявність її; збереження груп *td*, *dl* — спрощення її в *l*, акання — окання; фрикативний *z* — приривний *ʃ*; розрізнення свистячих і шиплячих — збіг шиплячих і свистячих. Жодне з цих явищ не стало згодом специфічною особливістю якоїсь однієї мови (російської, української чи білоруської), залишаючись на рівні діалектизмів або зберігаючись у двох чи навіть трьох мовах.

II. Давні явища, які виникли після сформування спільної мови східних слов'ян, але раніше занепаду редукованих *ъ*, *ь*, тобто до середини XII—XIII ст. До них віднесено розмежування ареалів за ознаками: друге повноголосся — відсутність його; наявність тільки *o* — наявність *o* та *ō* (закритого *o*); зміна *ě* (*ѣ*) в ненаголошеному положенні і збіг його з *e* — збереження ненаголошеного *ě* (*ѣ*); розрізнення *ы* та *и* (*i*) — збіг *ы* та *и* (*i*); зміна *e* в *o* перед твердими приголосними — відсутність або частковість такої зміни; звуження голосного *a* в *e* — відсутність його; подовження *o*, *e* перед скороченими редукованими *ъ*, *ь* — відсутність такого подовження; спрощення сполуки *gn* у *n* — збереження цієї сполуки; локальні ареали рефлексів — *zđj*, *zgj*, *zg'*, а також *dj*; білабіальний *v* (*w*) — губно-зубний *v* (*v*); протетичні приголосні — відсутність їх; ствердіння *r'* — наявність м'якого і твердого *r*; перехід *ъл* → *ъў* між приголосними — збереження *ъл*. Межі й цих ареалів, як правило, не збігаються з межами сучасних східнослов'янських мов, бо з'явилися до сформування цих мов. Щоправда, окремі з перелічених явищ згодом стають характерними особливостями однієї якоїсь мови: збіг *ы* та *и* (*i*), перехід *e* в *o* після споконвік м'яких приголосних — для української; повне ствердіння м'якого *r'* — для білоруської; збереження *ъл* — *ол*, розвиток кореляції твердий *r* — м'який *r'* — для російської. Підходив час формування окремих східнослов'янських мов.

III. Пізніші явища, котрі оформились під час занепаду редукованих голосних і після їх занепаду, а саме розмежування ареалів за ознаками: перехід *ō*, *ě* в новозакритих складах у дифтонги з наступною монофтонгізацією в інші звуки, зокрема *i*, — відсутність такої зміни; відпадиння початкового *jь* — збереження його рефлекса; дальше ослаблення редукованих у сполуках *rъ*, *лъ*, *рь*, *ль* із наступним переходом у *ry* (*ри*), *ly* (*ли*) — посилення цих редукованих у цій позиції в *o*, *e*; перехід *ыj* → *ый*, *їj* — *ий* — перехід *ыj* — *ой*, *їj* → *ей*; сполуки, *ги*, *ки*, *хи* — сполуки *гы*, *кы*, *хы* (зона тимчасового характеру), ствердіння приголосних перед *e*, *и* — розвиток пом'якшення приголосних у цій позиції; дзекання й цекання — відсутність їх; нові сполуки приголосних із *j* переходять у подвійні м'які приголосні — відсутність цього явища; прогресивне асимі-

лятивне пом'якшення задньоязичних приголосних, головним чином $k \rightarrow k'$ — відсутність такого пом'якшення їх у деяких позиціях; збереження дзвінкості приголосних — оглушення дзвінких приголосних; спрощення групи *вл* у *л* — збереження цієї групи приголосних. Отже, в XII—XIV ст. виникають звукові явища, які стають визначальними рисами сучасних східнослов'янських мов (Ф. 339—356).

Особливості морфології південноруських говорів.

Диференційні явища спостерігаються і в морфологічній системі давньоруських говірок, але вони були не такими численними, як фонетичні, причому південні говірки мали менше інновацій, ніж інші:

I. В іменниковій відміні впадають в око такі диференційні риси.

1) Форми родового відмінка однини іменників жіночого роду іменників основ на *a* і основ на *ja* в спільнослов'янській мові чітко розрізнялися. Перші мали флексію *-ы*, другі — *-ѣ*. Приблизно в XI ст. розпочався процес усунення різновидностей твердого і м'якого типів відмінювання, що виявлявся у змішуванні флексій: *-ѣ* з'являється замість *-ы* у твердій групі (сь *высотѣ* — Мінея 1096 р.), а в м'якій замість *-ѣ* виступає корелят флексії *-ы* твердої групи — *-и* (*Евфросині* — Мінея 1097 р., до *гребли* — I-й Новгородський літопис). Виникла варіантність у формах родового відмінка. Існує думка, що цей процес найінтенсивнішим був на території давньоруської півночі або північного заходу. В північно-східних областях узагальнення пішло в напрямку поширення флексій твердої групи на м'яку: пор. рос. родов. відмінки *воды* — *земли*, ст.-рос. дав. *водѣ* — *землѣ*, місц. о *водѣ* — о *землѣ*. Гадають, що це сталося вже на початку XIII ст. В родовому відмінку аналогічний процес відбувся й на заході Русі (пор. білорус. *вады* — *зямлі*). Однак на півдні зберігалася давня різниця флексій твердої й м'якої груп (пор. укр. *води* — *землі* ← *землѣ*) (С. 179, Б. 68, Ф. 360—366).

2) Розрізнялися також флексії іменників *-о-* (*столь*) та *-jo-* основ (*конь*) у знахідному відмінку множини (*столи* — *конѣ*, *князѣ*). У називному множини — спільне закінчення *-и* (*столи*, *кони*). Дуже рано почалася взаємодія відмінкових форм називного і знахідного, причому в північних та західних давньоруських говорах форми називного множини іменників *-jo-* основи почали витіснити закінчення знахідного (*князи* *имамѣ* — житіє Нифонта 1219 р.) (С. 193). На півдні цей процес пішов у зворотному напрямку — форми знахідного почали витіснити закінчення називного множини (*сторожѣ* *изъиманѣ* — Повість временних літ). Згодом ця риса стала характеризувати українську мову (*кони*, *сторожі* ← *конѣ*, *сторожѣ*)⁵⁵.

3) Іменники давніх *ǫ-* основ мали в давальному відмінку флексію *-ови* (*сынови*), іменники *-о (jo)-* основ — закінчення *-у (-ю)* (*столу*, *отцю*). Але дуже рано вони почали взаємодіяти на всій давньоруській території. Особливо активним процес поширення флексій *-ови (-еви)* був у говірках півдня Русі, на що вказують писемні тексти XI—XIII ст. На півночі закінчення виявилось маловживаним варіантом. У XIV—XV ст. флексія *-ови (-еви)* там вийшла з ужитку, і закінчення *-у (-ю)* стало єдиним закінченням родового відмінка іменників чоловічого роду в російській та білоруській мовах. На півдні флексія *-ови/-еви* (модифікована згодом у частині говорів в *-овѣ*, *-евѣ*, тобто *-ові*, *-еві*) була безперервно активною і нині характеризує українську морфологію (К. 101, Б. 67, Ф. 366—377).

4) У давньоруській мові перед флексією *-ѣ* приголосні *г*, *к*, *х* основ слів чергувалися із *з*, *ц*, *с* (праслов'янська спадщина) в давальному та місцевому відмінках іменників жіночого роду колишніх основ на *-а* (*руцѣ*)

та місцевому відмінку однини іменників чоловічого й середнього роду колишніх основ на *-o* (*o чeлoвѣцѣ, въ оцѣ*). Тепер воно характеризує українську й білоруську відміни. На північному сході Русі досить рано почався процес вирівнювання приголосних у кінці основ, тобто відновлення в них *z, k, x*. Перший випадок відсутності чергування приголосних у розгляданих іменників засвідчено в Новгородській мінеї 1096 р.: рабу своєму *Дѣмкѣ*. В XIII ст. такі форми часті в північних пам'ятках, а в XVI ст. в північно-східних і центральних областях Росії процес вирівнювання цих основ завершився. На південному заході вирівнювання розгляданих основ не було, чергування *z, k, x* із *z, ц, с* зберігалося протягом усієї давньоруської доби та в наступну епоху, і тепер воно характеризує українську (*руці, на руці, в оці*) та білоруську (*на руци, на ступеньци*) мови. Чергування збереглося й у деяких південноросійських говірках (С. 210, Ф. 377—384).

5) У давньоруській мові певні категорії іменників чоловічого й жіночого роду мали спеціальні кличні форми (*дружино, Бояне, соловию, земле* тощо). Досить рано (уже в XI ст.) на півночі й північному сході Давньої Русі засвідчується тенденція до заміни кличних форм формами називного відмінка й навпаки (*земля, веселися; отроковице Марія... родися* — Мінея 1095 р.). У північно-східній частині східного слов'янства клична форма в XII—XVI ст. засвідчується в лексично обмеженій групі і має стилістичне забарвлення, а в XVII ст. в живому російському мовленні кличні форми були остаточно витіснені формами називного відмінка. На південному заході Давньої Русі кличні форми виявили тривалість. Тепер вони характеризують українську мову (*мамо, Петре, батьку, коню*) й частково білоруську, особливо її південно-західні й західні говори (*сьме, коню*) (С. 188, Б. 67—68, Ф. 384—390).

II. Ряд особливостей мали давньоруські діалекти в прикметниковій та займенниковій відміні.

1. До діалектних явищ у відмінюванні повних (члених) прикметників і неособових займенників відносять флексію *-ово/-ево* (*тово, белово, синево*, орфографічно — *-ого/-его*) в родовому відмінку однини чоловічого роду в російській мові відповідно до давньої *-ого* (*-его*), старовинні континуанти якої зі збереженням *z* функціонують в українській та білоруській мовах. Імовірно, російська флексія виникла таким шляхом: *-ого* (*фо*) → *оуо* — *-оо* → *-ово* (вставний *в*). У пам'ятках нова флексія засвідчується з XV ст. (*великово* Новагоро(д) [а] — грамота вел. кн. Василя Дмитровича у списку XV ст.). Допускається, що вона виникла в середньоросійській діалектній смуззі, а звідти поширилася на північ, захід і південь території російської мови. В багатьох південноросійських говірках зберігається давнє закінчення *-оуо* (*-еуо*) (Ф. 411—412). Проте, думаємо, що, оскільки флексія *-ово* (*-ево*) засвідчується порівняно пізно, навряд чи виникнення її відноситься до давньоруської доби.

2. Як давнє діалектне явище Ф. П. Філін трактує стягнення форм повних прикметників у називному-знахідному відмінку, зокрема форм середнього роду *-оїе* → *-ейе* → *-е* та *-ейе* → *-е*, притаманне більшості українських говорів, але не відоме в більшій частині білоруських говорів і в російській мові (Ф. 419—420). Найдавніший, але одиничний приклад автор наводить з Ізборника 1076 р.: *чужє*. Думаємо, однак, що тут, напевне, відбита гаплографія, а не стягнення. Приклад із української грамоти 1386 р., який часто наводиться в працях з історії української мови, — село *Черепине* непевний, бо його можна трактувати як давню коротку форму з суф. *-їь*: *Черепыне*. Бездоганні факти про стягнення *-оє* → *-е* засвідчуються тільки з XV ст.: *кръчене* има (українська

грамота 1412 р.). Нестягнені форми середнього роду на *-оє* досі вживаються в закарпатському діалекті української мови. Сумнівно, щоб стягнені форми прикметників середнього роду були вже в південних діалектах давньоруської мови. Скоріше це надбання розвитку української морфології.

3. Більш імовірною діалектною південно-західною давньоруською рисою були повні форми присвійних прикметників жіночого роду (Б. 75—76), які фіксуються в Лаврентіївському списку літопису: *престависѧ княгыни изъ славляма, а ростиславлюю м[а]т[е]рь ихъ...* *приаша володимерци*. Аналогічні форми представлені в старобілоруській писемності, часом зустрічаються в новгородсько-псковських текстах (Ф. 421). Вони часто фіксуються в староукраїнських пам'ятках: *старостиная Луцкая, пани Олизарова Шиловича* (1486 р.), *пани Богушова Дешковская* (1584 р.) та ін.⁵⁶ Гадаємо, що такі форми в одних випадках були результатом взаємодії повних і коротких форм прикметників, стирання чіткості синтаксичного вживання коротких і повних форм, в інших — літературно-писемними гіперизмами, реакцією на поширення стягнених форм жіночого роду на *-а ← -ая (-айа)*. Безсумнівні стягнені форми на *-а* фіксують українські пам'ятки лише з XV ст. (*висока пасика* — грамота 1443 р.)⁵⁷, але допускаємо, що цей процес почався далеко раніше, адже такі форми характерні навіть для тих українських говорів, у яких зберігається нестягнена форма середнього роду *-оє*.

4. Родовий відмінок однини жіночого роду повних прикметників у давньоруській мові характеризувався закінченням *-ыѣ (-оѣ, -еѣ)* (*бѣлыѣ, бѣлоѣ, синѣѣ*), причому флексія *-оѣ (-еѣ)* витісняла перший варіант при підтримці займенникових форм *тоѣ, такоѣ, сеѣ* і под. Вона фіксується в пам'ятках з різних територій Русі. Ця флексія зберігається протягом усієї історії української мови (виступає в орфографічній формі *-оѣ, -ои, -оє*)⁵⁸; нині поширена в абсолютній більшості говорів і є нормативною (*білої, синьої*).

Досліджувана морфема виступає й у старобілоруських пам'ятках (у орфографічних варіантах *-оѣ, -оє*). Тепер давнє закінчення вживається в центральних і південно-західних говорах та в художніх стилях білоруської літературної мови. Загальною нормативною є флексія *-ай (-айї)*, котра виникла внаслідок редукції кінцевого ненаголошеного голосного *ѣ* чи *е*. Білоруські лінгвісти вважають, що вона зрідка виступає в письменстві починаючи з XV ст.⁵⁹ Флексія *-ой (-ей) ← -оѣ (еѣ)* в родовому відмінку однини жіночого роду характерна й для російської мови. Проте в деяких її говорах, особливо північних, досі зберігається давня форма *-ыѣ → -ые → ыѣ*. У Москві флексія *-ыѣ → -ые* засвідчується до кінця XVII ст. Деякі лінгвісти пояснюють *-ой* як вплив давального й місцевого відмінків⁶⁰, але тут, імовірноше, маємо справу з редукцією кінцевого *е*: *-ой ← -оје ← -оѣ* (див. ще нижче)⁶¹. Чи не найранніший приклад із новою флексією фіксує смоленська грамота 1229 р.: *таѧ правда латинескому вѣзѧ ти. оу роускою земли. оу вѣлѣсти княза смоленского. Нову форму засвідчують новгородські приватні листи на бересті XIV—XV ст.*⁶²

5. У давньоруській мові іменники та прикметники жіночого роду в орудному відмінку мали флексію *-ою (-єю)* (*доброю водою*). Прямим подовженням її є українське іменникове закінчення *-ою (-єю)* та прикметникове *-ою (-ьою)*; вплив твердої групи, вирівнювання палатальної основи): *доброю* — *синьою*. На східнослов'янському півдні вона вживалася протягом усієї історії⁶³. І тепер характерною особливістю української літературної мови й більшості говорів є виключне вживання дав-

ньої флексії *-ою* (*-ею*; *-ьою*). У південно-західних говорах поширене поруч із нею закінчення *-ов* (*-ев*, *-'ов*). У російській (*-ою*, *ею*) та білоруській (*-ою*, *-аю*, *-ею*) літературних мовах поруч із давнім закінченням частіше вживається відповідно *-ой* (*-ей*) та *-ой* (*-ай*, *-ей*), які виникли внаслідок редукції кінцевого голосного. Найдавніші (але поодинокі й небездоганні) випадки такої редукції кінцевого голосного у флексії іменників (*-ою* → *-ой*) дослідники відзначають у пам'ятках починаючи з XIII ст. (молитво и постом, тобто *молитвой* — житіє Нифонта 1219 р.). Переконливі свідчення про наявність займенниково-прикметникового закінчення *-ой* дають російські пам'ятки початку XV ст. (*оузою тои* — Коломенська палея 1406 р.)⁶⁴.

6. Ф. П. Філін звернув увагу на те, що особові й зворотні займенники давньоруської мови в родовому відмінку однини мали форми *мене*, *тебе*, *себе*. Їх континуанти в українській (*мене*, *тебе*, *себе*) та білоруській (*мяне*, *цябе*, *сябе*) збереглися в фонетично закономірних формах. Починаючи з XIV ст. в північно- і середньоросійській писемності задокументовуються нові форми — *меня*, *тебя*, *себя*. Давні форми *мене*, *тебе*, *себе* стійко зберігаються в південноросійському наріччі (Ф. 424—429).

7. У давальному відмінку особовий другої особи та зворотний займенники в давньоруській мові мали відповідно повні форми — *тобѣ*, *собѣ*. Фонетично закономірні континуанти їх залишилися в українській (сучасне *тобі*, *собі*) та білоруській (*табе*, *сабе*) мовах. У північноросійській та московській писемності XV—XVI ст. паралельно з *тобѣ*, *собѣ* вживаються форми *тебѣ*, *себѣ*, які з XVII ст. стають нормативними в російській мові, а старовинні форми *табе*, *сабе* залишилися в південноросійських говорах. Про виникнення форм давального відмінка *тебе*, *себе* в російській мові висловлено різні гіпотези (Ф. 430—431). На наш погляд, довести, що такі форми були в живому мовленні XIII ст., дуже важко. Вони збігаються зі старослов'янськими, тому свідчення давніх текстів не завжди вдається витлумачити однозначно.

8. Особовий займенник першої особи в давальному й місцевому відмінках давньоруської мови характеризувався словоформою *мѣнѣ*. Її успадкували всі східнослов'янські мови (рос. *мне*, білорус. *мне*), в тому числі українська, в якій форма *мні* (*миѣ*) вживалася протягом усього старого періоду. В поетичному стилі зустрічається й нині. Функціонує і в говірках. Але починаючи з XV ст. в українських пам'ятках засвідчується нова форма — *менѣ* (*минѣ*, *мѣнѣ* — наслідок асиміляції голосних), що виникла через вирівнювання основи за родовим відмінком (*мене*). Нині вона (*мені*) функціонує в більшості говорів і є нормативною⁶⁵. Ф. П. Філін допускає давнє її виникнення: в одному з написів XII ст. у київському Софійському соборі можна читати нову форму *менѣ*, якщо це не описка (Ф. 431), але читання справді непевне, бо друга літера в графіті невизначена (пошкоджена)⁶⁶.

III. Деякі діалектні відмінності існували в морфології давньоруського дієслова.

1. Характерною рисою давньоруської морфонології в порівнянні, наприклад, із старослов'янською, була флексія *-тъ* (успадкована з праслов'янської мови) у третій особі однини й множини дієслів теперішнього й простого майбутнього часів, котра засвідчується пам'ятками з різних територій Київської Русі. Однак починаючи з XIII ст. у північних давньоруських пам'ятках ділового змісту засвідчується закінчення *-тъ*, про походження якого висловлено кілька припущень, та загальноновизнаного пояснення немає. Закінчення *-тъ* було звичайним у північних та середньоросійських текстах XV—XVI ст. Воно (*-тъ*) стало нормативним у

російській мові. Поширене в північному й середньоросійському наріччях. Південноросійські говори зберігають *-ть* (Ф. 438). Флексія *-ть* зберігалася в усіх південних і західних давньоруських говорах й успадкована українською (*-ть*) та білоруською (*-ць*) мовами, фіксується протягом усієї їхньої історії. З XIV ст. засвідчується закінчення *-ть* південно-західних українських говорів⁶⁷, у яких функціонує й нині (проте в атематичних дієсловах тут звичайно *-ть: їсть, дасть* і т. д.). Переконалих доказів існування *-ть* раніше XIII ст. поки що не виявлено.

2. Найдавніші східнослов'янські пам'ятки засвідчують дієслівні форми без кінцевого *-т-* (*-ть*), особливо в третій особі однини теперішнього і майбутнього часів (напр., *напише* — Остромирове єв. 1056—1057 рр.) унаслідок його відпадиння (існують і інші гіпотези про виникнення форм без *-т-*). Найвність закінчень без *-т-* і в новгородських берестяних грамотах XI—XIV ст. свідчить, що такі форми були живомовними (Ф. 447—448). Але їх не відзначають у пам'ятках із Суздальщини⁶⁸. Мабуть, у північно-східному ареалі давньоруської мови форми третьої особи без *-т-* не вживалися (Ф. 449). Такі форми стали нормативними в російській мові. Форми без *-т-* найбільш характерні для російського південно-західного діалектного континууму (але зустрічаються і в північних). Давньоруські форми без *-т-* успадкували й зберегли українська й білоруська мови, в яких вони в першій особі однини першої дієвідміни (типу *несе*) стали нормативними в новий період розвитку. Перед часткою *ся* в більшості говірок і в українській літературній мові елемент *-т-* зберігається (*несеться*), та в південно-західних діалектах і в цій позиції він відсутній (*несєс'а*).

3. У південно-східних говорах (іноді — в художніх стилях сучасної літературної мови) в третій особі однини теперішнього часу дієслів з суф' *-а-* (*-я*) вживається чиста основа (*зна, співа*), що є характерною рисою української дієслівної системи в порівнянні з російською та білоруською. Час виникнення таких форм не з'ясовано. У давньоруських пам'ятках, особливо у південних, зустрічаються написання дієслів без кінцевого *-т-* в третій особі однини теперішнього часу і дієслів другої відміни (*приходи* — Добрилове єв. 1164 р.) та третій особі множини обох дієвідмін (*иму* — Добрилове єв. 1164 р., *просю* — Холмське єв. XIII—XIV ст.) (С. 245). Форми без кінцевого *-т-* у третій особі множини дієслів другої дієвідміни функціонують нині в гуцульському діалекті (вони *ход'е*)⁶⁹. Форми із фіналю *-а ← -аѣ (ть)* зустрічаються вже в Ізборнику 1073 р. (К., 104), але вони сумнівні, бо могли бути вже в старослов'янському болгарському протографі пам'ятки. Форми типу *зна* знову зустрічаються в пам'ятках української мови принаймні в кінці XVIII ст. — в «Енеїді» І. Котляревського.

4. Загальнопоширеним закінченням дієслів першої особи множини теперішнього й майбутнього часів у давньоруській було *-мъ*. Поруч із ним на давньоруських землях на території сучасних України, Білорусії, біля верхів'їв Дніпра, Західної Двіни та Волги, на Новгородщині й Псковщині функціонував варіант *-мо*. У північно-західному ареалі давньоруської мови засвідчується й флексія *-ме*. Усі варіанти (*-мъ, -мо, -ме*) могли бути у праслов'янських діалектах, але це не доведено (Ф. 463—468). Флексія *-мо* поруч із *-м* (континуанти давньоруської) функціонують у більшості українських говорів. Варіант *-мо* є нормативним і нині характеризує українські форми дійсного способу в порівнянні з формами російської, білоруської та більшістю інших слов'янських мов. Флексія *-мо (-ма)* функціонує й у південних районах Білорусії, зрідка вживається в художньому стилі білоруської літературної мови. Вона виступала

часто в старобілоруській писемності і новій класичній літературі⁷⁰. Як дуже рідкісне явище відзначається дослідниками в північноросійських говорах (Ф. 463—468). У деяких карпатських українських говірках вживається закінчення *-ме*. Поодинокі форми на *-мо* в давньокиївських текстах виступають в XI—XII ст. (*пъѣмо* — Ізборник 1073 р.), у новгородських — в XIV—XV ст. (Ф. 466). Староукраїнські документи починаючи з XIV ст. фіксують цю флексію (поруч із *-мъ*) досить часто⁷¹.

Варто зазначити, що у формах першої особи множини наказового способу в українській мові також використовуються флексії *-мо* (*ходімо, станьмо, даймо* та ін.) та *-м* (*ходім*). Обидві засвідчуються й староукраїнськими пам'ятками, зокрема форми типу *держѣмо, празнуємо* фіксуються в Четї 1489 р. (С. 114, Б. 75).

Південнодавньоруські особливості в синтаксисі

Досі небагато явищ діалектного характеру виявлено в давньоруському синтаксисі.

1. До північного діалектного ареалу звичайно відносять конструкції, в яких форми називного відмінка іменників жіночого роду з закінченням *-а* (*-я*) вживаються в функції знахідного. Вони фіксуються з XII ст. (напр., *чрѣплють... ривифная оуа* — Устав студійський), але існували далеко раніше (Ф. 483—485). О. О. Потебня вважав цю особливість північною і західноруською (фіксується в білоруських грамотах)⁷². Такі конструкції виявлено і в молдавсько-українських грамотах XIV—XV ст.⁷³ Ф. П. Філін твердив, що в канцелярську західноруську мову такі конструкції ввійшли з народного мовлення областей, що межували з центрами Великого князівства Литовського (Ф. 485). Є. Тимченко приклади вживання форм називного замість знахідного наводить і з староукраїнських пам'яток, і з записів народного мовлення, але не всі ілюстрації можна тлумачити однозначно⁷⁴.

Конструкції типу *за горою видно хата, з садочка пісня чути, його рука знати* в основному паралельно з сполуками типу *видно хату, чути пісню* нині вживаються в широкій смузі говорів на півночі України. Південна межа цих конструкцій на Правобережжі проходить приблизно по умовній лінії Житомир — Фастів — Васильків, а на Лівобережжі — гирло Десни — Прилуки — Ніжин — на північ від р. Сейм⁷⁵. Нині виразні конструкції типу *вода пить* характерні для частини північноросійських говорів; зрідка зустрічаються в середньо- та південноросійських (Ф. 485). Питання про те, чи конструкції з називним відмінком замість знахідного були поширені на всьому давньоруському просторі чи тільки на його півночі, вважаємо не до кінця з'ясованим. Сучасний український матеріал із північних, архаїчних діалектів вказує на функціонування їх на давньоруському півдні.

2. На думку Ф. П. Філіна, і вживання зворотів із пасивними дієприкметниками на *-но, -то* мало особливості на різних давньоруських територіях. Конструкції з *-но* без узгодження дієприкметника з іменником, які автор наводить із пам'яток XI ст. *медъ дано бысть богомъ* (Ізборник 1076 р.), *...поставлено бы(с) влдка* (графіто київського Софійського собору), — дискусійні. В Ізборнику 1076 р. в багатьох випадках назву *медъ* введено замість *вино*. У цитованому прикладі, очевидно, також замінено *вино* на *медъ*, але дієприкметник, який узгоджувався з іменником середнього роду, залишено без змін. Відзначено ще один такий випадок у пам'ятці 1076 р. Публікатор цитованого графіті С. О. Висоцький зазначає, що кінець напису втрачений, тому напис не можна тлумачити однозначно. До того ж С. О. Висоцький нічим не доводить, що графіто зроблене в XI ст., а не пізніше. Переконливіші приклади з неузгодженими

короткими дісприкметниками походять із XIII—XIV ст. Сам процес виникнення досліджуваних зворотів, імовірно, розпочався набагато раніше. Але діалектна спеціалізація неузгоджених конструкцій на *-но*, *-то* відбулася на ґрунті окремих східнослов'янських мов. Безособово-присудкові форми на *-но*, *-то* з іменниками або займенниками в знахідному відмінку добре задокументовані пам'ятками української мови починаючи з XIV ст. Нині вони нормативні і є характерною рисою української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими. Зрідка конструкції цього типу, а також сполуки типу *рука поранено* засвідчуються в російських говорах — у частині північних та в деяких західних говірках середньоросійського наріччя, поодиноких південних (Ф. 497). Ф. П. Філін сам визнає, що розглянуті та інші конструкції з *-но*, *-то* «зайняли теперішні області свого розповсюдження в добу формування східнослов'янських мов» (Ф. 501). Отже, не доведено, чи була в епоху XI—XIII ст. якась чітка територіальна диференціація щодо вживання присудкових форм на *-но*, *то*.

3. Певну особливість синтаксису давньоруських південних говірок становило частіше, ніж в інших, вживання успадкованих праслов'янських сполучників, сполучних слів і часток — *а*, *та* (єднальні), *чи* (*чили*, *ци*), *бо*, *яко*, *коли* (Ф. 501—509).

С. П. Обнорський відзначив одну характерну особливість у «Поученні» Володимира Мономаха: в поєднаних сполучником *и* двох зворотних дієсловах частка *ся* виступав лише при першому: нікто же ва(с) не мо-

жет *вредитися* и *оубити* понеже не буде(т) ѿ(т) ба повелѣно⁷⁷. Таке вживання *ся* характеризує деякі південно-західні українські діалекти: *Умиватися* *вмиває*, але рідко *коли*⁷⁸. Можливо, елізія *ся* при другому з двох поєднаних зворотних дієслів була особливістю південнодавньоруських говірок (Б. 82). Фіксується і в староукраїнській мові: Лаяли старих, мовлячи: «Ми хочем *битися* а не *мирити*; *битися*, *битися* пришлисмо»⁷⁹.

4. Яскравою південною чи південно-західною давньоруською синтаксичною особливістю було вживання прийменника *до* в конструкціях на позначення адресата дії або об'єкта, куди спрямований рух (Ф. 509—510). Очевидно, вони були успадковані з праслов'янської мови, але збереглися тільки в названих ареалах Київської Русі. Засвідчуються в багатьох південноруських пам'ятках, в тому числі в «Поученні» Володимира Мономаха, Київському, Галицько-Волинському літописах, Києво-Печерському патерику⁸⁰. Нині такі конструкції характеризують українську мову в колі східнослов'янських, але поширені в західних білоруських говірках, у деяких західних середньоросійських, а також у південноросійських (Ф. 510).

5. Праслов'янська темпоральна конструкція з прийменником *за* + іменник на позначення частин доби, пори року, світлових явищ та ін. у родовому відмінку активніше використовувалася в південних, ніж в інших давньоруських, говірках: не точю *за живота*... сотвориша... но и по смерти его (Повість временних літ). Згодом вона стала яскравою особливістю українського синтаксису.

Лексичні та словотворчі особливості південних давньоруських говорів

Територіально-діалектна диференціація в лексиці давньоруської мови вивчена недостатньо. Найбільші заслуги у вивченні давньоруських словникових діалектизмів належать Ф. П. Філіну, який одним із перших поставив і досліджував цю проблему. Він присвятив окремий розділ діалектним явищам у лексиці давньоруської мови у монографії про походження російської, української та білоруської мов (Ф. 516—606).

На нашу думку, до безсумнівних південноруських слів (декотрі мали ширший ареал — вживалися й на південному заході), які виділив учений за пам'ятками XI—XIII ст., можна віднести такі: *болоньє* «оболонь, заплавна долина», *гаи*, *гълькъ* «глек», *ирье* (*ирии*) «вирій, теплі краї, де зимують птахи», *лимень* «лиман, пристань», *пуца* «густий дрімучий ліс, пуца», *рѣнь* «рінь, дрібне каміння», *дѣлъ* «гребінь гори» (укр. діал. *д'іл*, род. відм.— *д'іла*), *полонина*, *криница*, *серенъ* «наст» (укр. діал. *серен*), *роля* «рілля», *жито* (у значенні рос. *рожь*) *лѣпъкъ* «рослина ліпок», *вѣверица* «білка», *вълна* «вовна», *вѣхъть* «віхоть», *гребля* (*гробля*), *дертица* «дранка» (укр. діал. *дертиця*, *тертиця*), *луда* «рід верховного одягу» (пор. гуцульське *лудіння*), *прабошьни* «рід взуття», *цѣбрь* «трут» (укр. діал. *цірь*, *чірь*), *небогъ* «убогий, нещасний», *каганъ* «великий князь», *брехати* «гавкати, брехати» (про собак), *воропъ* «напад, наскок», *лагодити* «робити приемність, потурати», *об(ъ)гърнути*, *огърнути* «огорнути», *смага*. Автор не паспортизує давньоруськими пам'ятками географічні терміни, але ми виявили їх у Галицько-Волинському літопису: мѣстѣ именованъ *Гаи*; идыше на Борьсоуковъ *дѣлъ*; иде в *Полонину*.

У південноруських текстах засвідчені й такі специфічні слова або значення лексем: *гърбъ* «пагорб, горбок», *лыскаръ* «кирка, заступ» (*и*)*зѣкръ* «світлоокій, зіркатий», *попуснѣти* «збліднути на обличчі, поціснити», *пересърдыє* «досада, роздратування» (пор. *пересердя*), *отѣбѣгнути* «загубити» (укр. діал. *відбігнути*), *пряжити* «прягти, пражити», *чюти* «чути» та ін.⁸¹

Необхідно відзначити, що діалектні відмінності існували й у словотворі давньоруської мови.

1. Гадаємо, південноруський ареал мали успадковані з праслов'янської мови суфікси *-оци*: ничить трава *жалощами* (Слово о полку Ігоревім): а хто *пакощами* порежет конь (Правда Руська) та суф. *-ава*: бы(с)ма тежъ великъ и *стонава* и кличь (Київський літопис). Обидва форманти успадкувала українська мова, і вони входять у коло її специфічних дериваційних ресурсів.

2. Імовірно, в частині південноруських говірок функціонував суф. *-юкъ* (*-чюкъ*), за допомогою якого творилися іменники на позначення молодих осіб від назв занять, імен, прізвищ батька (чи рідше — матері). На існування цього афікса вказує форма слова *геръцюкъ*, запозиченого з німецької мови (*Herzog*), яка зафіксована в Галицько-Волинському літопису. Тут же під 1202 р. виступає антропонім *Мончюкъ*, щоправда, етимологічно непрозорий. Безсумнівні, виразні найменування осіб із суф. *-юкъ* (*-укъ*) і складним *-чюкъ* виступають уже у власне українських пам'ятках починаючи з XIV ст. Такі утворення стали характерною ознакою українського антропонімікону.

3. До характерних особливостей південноруських говірок відносять тенденцію до збереження дієслівного суфікса *-овати* (в північних виявив тенденцію до генералізації суф. *-ывати*) (К. 103, Б. 44).

* * *

Розгляд основних рівнів структури південноруських говорів показує, що по сукупності рис, якими вони виділялися в складі східнослов'янського континууму на XIII ст., це був досить яскравий мовний феномен. Щоправда, перед нами сукупність специфічних явищ, територіальне поширення багатьох із яких виходило за межі території майбутньої української мови. Ареали поширення частини їх ще, очевидно, не охопили весь обшир земель старожитнього заселення давньоруськими предками українців.

Південноруський діалект, безсумнівно, мав у своєму складі менші групи з локальними особливостями в мовленні, але такі риси чи принаймні більшість їх, напевно, не мали кардинального значення. Вони ще чекають на своє виявлення і вивчення. Однак, либонь, не відомо жодної специфічної категоріальної риси в сучасних українських діалектах, котра існувала б уже в IX—XII ст., крім $a \rightarrow e$ після м'яких приголосних. Можливо, що рефлексія o, e в новозакритих складах та $\bar{v}$ залежно від їх наголошеності — ненаголошеності десь із кінця XII ст. почала відділяти поліські говори від решти південних давньоруських. Діалектну роздробленість, імовірно, створювали не стільки вузьколокальні інновації з фонетики й граматики, скільки такі в лексиці й словотворі.

Вивчення розвитку специфічних південних давньоруських мовних рис із залученням нових пам'яткових матеріалів і особливо дослідження меж поширення південнодавньоруських інновацій залишається актуальним.

У складі діалектних особливостей давньоруських говорів спостерігаються інновації різної давнини. Запад редукованих $\bar{z}, \bar{y}$ у середині XII ст. був останнім явищем, спільним для всього східнослов'янського континууму. Він маніфестував єдність мовних переживань на всій території давньоруської мови. Спричинив він низку змін у фонетичних системах давньоруських говорів, а звукові зміни викликали ряд змін у морфології. Проте стався він у добу, коли в Східній Європі запанувала феодална роздробленість, що призвела до послаблення культурно-економічних зв'язків між віддаленими давньоруськими землями.

«Феодална роздробленість Русі XII—XIII ст. стала перешкодою на шляху поширення мовних інновацій на всій території, заселеній давньоруською народністю. Очевидно, нові явища другої половини XII — першої половини XIII ст. встигли поширитись тільки на найближчих і політично й економічно найтісніше пов'язаних областях» Наприклад, у південно-західних говірках білоруської мови на місці етимологічного e в новозакритому складі виступає звук, середній між e та i , або дифтонг ie , а на місці етимологічного o в цій позиції — звук, середній між o та u , чи дифтонги $yo, y\bar{e}$ ⁸². Характерно, що північні межі зазначених явищ на східнослов'янській мовній території приблизно ті, що й Турово-Пінської волості у складі Київської землі середини XII ст.⁸³ Туровська земля мала з Київською розвинуті, тісні політичні, економічні й культурні зв'язки у другій половині XII—XIII ст.⁸⁴

«Уже в другій половині XIII ст., тобто через якихось сто років після занепаду зредукованих $\bar{z}, \bar{y}$, в окремих східнослов'янських мовних зонах пам'ятки задокументовують досить виразні сукупності специфічних явищ, особливо фонетичних (меншою мірою — морфологічних), які засвідчують розгалуження давньоруської мови на кілька нових угруповань, але це ще не були нові мови. До кінця XIII ст. склалися основні риси, якими характеризуються майбутні східнослов'янські мови, але, гадаємо, говорити про три східнослов'янські мови до цього часу з погляду закономірностей глотогенезу неправомірно. Навала іноплеменників у 40-х роках XIII ст. і події, що сталися після неї, мали кардинальні результати для давньоруської мови. Гадаємо, що Ф. П. Філін мав рацію, коли писав: «Можна допускати, що етномовна картина східного слов'янства була б іншою, якби не було грізних подій XIII—XV вв.» (Ф. 637).

«Після Батисвої навали зв'язки між масивами східнослов'янських територій максимально послабилися, розпочалася консолідація нових етнічних угруповань, і колишні територіально-діалектні відмінності набули нового соціального статусу — статусу відмінностей мовних. Можна кон-

статувати, що на початку XIV ст. (чи навіть у кінці XIII ст.) реально функціонують три окремі східнослов'янські мови — російська, українська та білоруська.

Варто зазначити, що й деякі інші слов'янські мови з великих територіально-діалектних сукупностей виділялися повільно, протягом тривалого часу. Наприклад, чеська мова з західнослов'янської макрогрупи виділялась протягом IX — початку XIV ст.⁸⁵

Давні східні слов'яни, звичайно, помічали діалектні відмінності у мовленні населення різних територій своєї вітчизни, однак виразних свідчень цього в пам'ятках немає. Можливо, якісь помічені особливості в мовленні радимичів та в'ятичів (наприклад, більш м'яка, ніж у полян, вимова приголосних перед *e*, *u*; дуже палаталізовані приголосні *ǫ*, *ʔ* та ін.) стали мотивом для виникнення легенди про те, що «Радмимчи бо и Ватичи ѿ(т) Лаховъ»⁸⁶ походять. Нестор на початку XII ст. у Повісті временних літ мову слов'янського населення Київської Русі іменує словенською, тобто просто «слов'янською», ймовірно, за традицією називання своєї рідної мови, що йшла від праслов'ян, але поруч вона йменується руською: Мурома ѡзыкъ свои и Черемиси свои ѡзыкъ. Морьдва свои ѡзыкъ се бо токмо Словѣнескъ ѡзыкъ в Руси. Полане. Дреговичи. Сѣверь Бужане зане сѣдоша по Бугу послѣ же Велычане, а Словенскыи ѡзыкъ и Роу(с) кыи: ѿдно с(с)[ть] ...аще и Полане звахуса но Словенская рѣ (ч) бѣ. Полами же прозвани быши зане в поли седахоу, а ѡзы(к) Слове(н)скі [!] [имъ] еди(н)⁸⁷.

У пізніших джерелах засвідчуються тільки складна номінація руськыи ѡзыкъ, руськая рѣчь та прислівник русьскы «по-руському». Наприклад, у заголовках східнослов'янських глосаріїв і словників, що збереглися в списках XIII ст. (проте могли бути складені й раніше) читаємо: А се имена жидовская роуьскы тълкована»; «Рѣчь жидовскаго ѡзыка преложена на роускоую...»⁸⁸.

Таким чином, східні слов'яни давньоруську мову вважали єдиною для всієї своєї народності. Очевидно, спільна назва мови поширилася паралельно з розповсюдженням назви єдиної держави — Русь і її мешканців — русь (однина — русинъ) з Середньої Наддніпрянщини⁸⁹.

2. РОЗВИТОК СТРУКТУРИ МОВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ В XIV—XVIII СТ.

Після розгалуження давньоруської мови на три єдності тривав розвиток звукових, граматичних, лексичних систем російської, української та білоруської мов. Переважали дивергентні процеси над конвергентними, бо інновації упродовж XIV—XVIII ст. не охоплювали усієї східної Славії. Навіть у межах окремих мов не всі нові явища набували загального поширення. Проте східнослов'янські народи та їхні мови ніколи не поривали повністю взаємозв'язків. Це виявлялося не тільки в тому, що новотвори конкретних мов заходили в пограничні говірки сусідніх, але й в тому, що деякі специфічні явища однієї чи двох мов поширювалися далеко в глиб іншої. Спільна давньоруська основа й створені на ній нові елементи, а також однаково або близько реалізовані тенденції розвитку, успадковані від періоду XIII ст., особливо відчутні у морфології (наприклад, перенесення флексій іменників жіночого роду в давальному (-ам, -ям) та місцевому (-ах, -ях) відмінках множини на відміну назв чоловічого й середнього роду, поширення інфінітива на -ть, у тому числі в частині українських говорів, варіанти частки ся — сь, форми майбутнього

часу з допоміжним дієсловом *бути, быть, быць* + інфінітив та ін.) і словотворі (наприклад, збільшення продуктивності суфіксів із елементом *-к-, -ок, -ик* при основах чоловічого, *-ка* — при основах жіночого роду за рахунок витіснення суфіксів із елементом *-ц-* — відповідно *-ець, -иця* здрібнелих і пестливих іменників) спричиняли близькість східнослов'янських мов і яскраво виділяли їх у колі інших слов'янських при збереженні кожною із них індивідуальності. Цю близькість відчували носії східнослов'янських мов. Тривале перебування українських і білоруських у складі Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої сприяло поширенню в українській та білоруській мовах власних лексичних і фразеологічних інновацій, однакових іншомовних запозичень. Після возз'єднання України з Росією спостерігається посилення зв'язків між російською й українською мовами в галузі словникового складу.

Протягом XIV—XVIII ст. відбувався розвиток усіх структурних рівнів української мови, особливо даліше вдосконалення її граматичної будови, збагачення лексичного складу.

Зміни в звуковій системі. 1. Одна з найхарактерніших особливостей української мови — нові звуки на місці споконвічних *о, е* в новозакритих складах, які виникли після занепаду редукованих голосних *ъ, ь*. Більшість фахівців пристають до думки, що перехід цей стався через проміжну дифтонгічну стадію (дифтонги на місці *о, е*, щоправда, тільки під наголосом, зберігаються понині в північноукраїнських діалектах). Як зазначалося, окремі написання з монофтонгом *у* на місці *о* та *у* (*ю*) на місці *е* зустрічаються вже в південних давньоруських пам'ятках XIII ст.: *субутныи, щюдръ* — Типографське євангеліє № 6, *иудѣюмъ* — євангеліє 1266 р. (С. 67)⁹⁰. Такі монофтонги на місці *о, е* часто задокументовуються українськими текстами XIV й наступних століть⁹¹. Порівняно рано —десь із кінця XIII ст. — в південноруських пам'ятках засвідчуються поодинокі випадки написання з *і* на місці етимологічного *е* в новозакритому складі (*нестроинья, сильныхъ* замість *сельныхъ* — Путенське євангеліє). Одна з перших фіксацій *і* на місці давнього *о* датується 1460 р. в топонімі *jablincza*⁹² (нині присілок *Йаблїуц'а* с. Лисичеве Іршавськ. р-ну Закарпат. обл.; не виключено, що літерою *і* в пам'ятці передано лабіалізований *і* — *й*). Від XVI ст. *і* на місці давніх *о, е* в пам'ятках фіксується досить часто (*закивница, магогинъ* — Опис Черкаського замку 1552 р.)⁹³.

2. Окремі випадки написання *а* на місці *о* в словах *багатыи, манастыръ* відзначено в давньоруських пам'ятках XI ст., проте інші слова з асимілятивним переходом ненаголошеного *о* в *а* в детимологізованих лексемах *гаразд, гарячий* і похідних засвідчуються з XV—XVI ст., *калачь* — із XVII ст., *хазяинъ* — з XVIII ст.⁹⁴

3. Поодинокі випадки переходу початкового *є* в *я* фіксують давньоруські тексти XIII ст., але в староукраїнських пам'ятках зазначене явище відбивається порівняно часто: *ялинка* («Лексикон» 1642 р. Є. Славинецького), *яловець* («Лексикон» 1650 р. Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського).

4. Перехід *а* після м'яких приголосних в *є* закріпився в частині говірок української мови і дуже часто засвідчується починаючи з XIV ст. (*утєгать* — Віслицький статут, *въсекии* — грамота 1400 р.)⁹⁵.

5. У живій українській мові у ненаголошеній позиції спостерігається наближення вимови ненаголошеного *о* до *у*. Окремі випадки написання *у* на місці ненаголошеного *о* трапляються у південних давньоруських текстах XI—XIII ст. (*оубрѣвоша* замість *обрѣвоша* в Євсевієму євангелії 1283 р.), але їх історики мови здебільшого трактують як описки. Почи-

наючи з XIV ст. у на місці ненаголошеного *o* в пам'ятках української мови виступає досить часто⁹⁶.

6. Як зазначено вище, протетичний *e* перед *o* розвинувся ще в окремих давньоруських говірках. Це явище успадковане більшістю українських діалектів. Починаючи від XVI ст. засвідчується протетичний *e* і перед *y* (*вулиця* — Пересопницьке євангеліє 1556—1561 рр.). Характерний для багатьох українських говірок протетичний *z* фіксується починаючи з XV ст. (*гармата, горѣхъ*)⁹⁷.

7. Уже в пізніх давньоруських пам'ятках зустрічаються слова, в яких відбивається розвиток приголосних *e, ѣ* на місці стику двох голосних (*лєгивонѣ* замість *лєгионѣ* — Путенське євангеліє). Зазначене явище частіше задокументовується в староукраїнських текстах: *діалектѣ* («Лексис» 1596 р. Л. Зизанія), *пѣвонія* («Лексикон» 1642 р. Є. Славинецького).

8. Депалатилізація губних приголосних перед *a* ← *e, з появою *j* після приголосних, можливо, відбувалася тоді, коли й інших приголосних, тобто приблизно з XIII ст., але через старовинну орфографію слабо відбивалася в пам'ятках. Засвідчується в текстах починаючи з середини XV ст. (*объвѣязуемыя* — грамота 1448 р.).

9. Необхідно зазначити, що в давньоруській мові приголосний *ц* був тільки м'який, як і шиплячі *ж, ч, ш*. Більшість говорів української мови, за винятком північних та поодиноких південно-західних, зберегла давню м'яку фонему *ц'*, крім позиції перед *e*. У білоруській і російській (крім частини північних говорів) мовах приголосний *ц* ствердів, що фіксується пам'ятками починаючи з XV ст.⁹⁸ М'який *ц'* став характеризувати саме українську звукову систему. Шиплячі *ж, ш*, звичайно, стверділи в усіх східнослов'янських мовах (за винятком окремих говірок). Процес депалаталізації охопив і приголосний *ч* у більшості білоруських та українських (крім деяких карпатських, північних лівобережних, слобожанських та деяких інших) говорів. Явище ствердіння *ч* відбивають писані пам'ятки починаючи з XIV ст.⁹⁹ У більшості російських говорів і в російській літературній мові приголосний *ч* зберігає давню палатальність.

10. Порівняно пізно — з другої половини XVI ст. — відбивається явище переходу приголосних *з* → *дж*, *ж* → *дж*, характерне, для української мови: *дзвонѣ, дзвонити, дзвонница, дзюбати; джерело*, одзвінчення *ч* → *дж* — від XVII ст.: *джерело, бджола* (літера *ж* позначає *дж*, пор. давньоруськ. *бѣчела*)¹⁰⁰.

У староукраїнській період спостерігалися різні асиміляційні й дисиміляційні звукові процеси, які тут, за браком місця, не розглядаємо.

Розвиток граматичної будови. Період XIV—XVIII ст. був часом дальшого розвитку морфологічної та синтаксичної будови української мови. На XVIII ст. перед нами майже сучасна українська граматична система. Зупинимося лише на частині її характерних особливостей, що нині характеризують нашу мову у колі східнослов'янських і слов'янських узагалі.

I. Протягом XIV—XVIII ст. стався ряд змін у морфології іменних частин мови.

1. Іменники колишньої *-n-* основи (типу *имю*) в орудному відмінку однини в давньоруській мові мали флексію *-ьмъ* (*именьмъ*), а іменники *-t-* основ (типу *югню*) — закінчення *-ятъмь* (типу *югнятамь*). Одне з графіті XII ст. київського Софійського собору засвідчує аналогічну форму: *Ивану имямъ Раватъ*¹⁰¹. Щоправда, в інших пам'ятках давньоруської мови аглютинативних форм цього типу не виявлено, отже, в графіті можлива описка замість *именьмъ* (пор. *я* в наступному слові).

Континуанти зазначених флексій *-ен-ем, -ят-ем (-ат-ем)* успадкували східнослов'янські мови. Однак відмінювання таких іменників, особливо в однині, зазнало ряду змін. У російській літературній мові назви типу *имя* зберегли старовинну форму (типу *именем*), хоч у говорах засвідчується також *имем*¹⁰². Структури середнього роду з суф. *-я (т-), -а (т-)* в однині в російській мові вийшли із вжитку (замінені утвореннями з суф. *-енок*), крім слова *дитя*, котре в орудному має форму *дитятей*.

Іменники *-п-* основ у староукраїнській і старобілоруській мовах у багатьох говірках почали втрачати давню відміну. Білоруські тексти вже в XVI ст. фіксують нові форми орудного відмінка типу *имям, поломя (м)*¹⁰³. Українські пам'ятки подібні форми засвідчують у XVII ст. (*сбмям*)¹⁰⁴, але вони були в живій мові й раніше. Приблизно в XVI ст. з'являються нові форми орудного відмінка — без суфікса *-я (т-), -а (т-)* із закінченням *-ем, -ям* у староукраїнській (ис *телем, з жеребям* — Житомирська актовна книга XVI ст.) і старобілоруській мовах (з *дитям, детем*)¹⁰⁵ мовах. Нині в українській мові нормативними є форми з закінченням *-ям (-ам)*, у білоруській — *-ем*. У багатьох південно-західних українських говорах форма орудного з суф. *-я (т-), -а (т-)* перед флексією зберігається (*тел'ят'ом, тел'ят'ом*). З середини XVI ст. відомі форми орудного відмінка *-ям* у іменників середнього роду на *-ε* або *-я←ьε*: под *замышлен я (м)* (Пересопницьке євангеліє).

2. Повні прикметники давньоруської мови за родами відмінювалися й у називному (ч. р. *-иу*; ж. р. *-ыѣ — ѣѣ*; с. р. *-ая, -яя*) та знахідному (ч. і ж. р. *-ыѣ — ѣѣ*; с. р. — *ая, -яя*) відмінках множини. На ґрунті російської та білоруської мов із плином часу для всіх родів обох відмінків виробилося спільне закінчення *-ыѣ, -иѣ* (у твердій групі панівною стала колишня форма називного жіночого роду й знахідного чоловічого й жіночого роду; в м'якій групі форми *-ѣѣ* змінилися на *-иѣ* під впливом твердої групи), пор. сучасні рос. *-ые, -ие* й білорус. *-ыя, -ія*. Змішування родових форм у пам'ятках російської мови засвідчується вже з початку XIV—XV ст.¹⁰⁶ Спільне закінчення для всіх трьох родів білоруські пам'ятки фіксують із XV ст.¹⁰⁷ Староукраїнські пам'ятки XIV—XVIII ст. також засвідчують узагальнені закінчення називного-знахідного множини в різних фонетико-орфографічних варіантах, генетично пов'язаних з давніми *-ыѣ, -ѣѣ — -иѣ, -ыѣ, -ѣи; -ыи, -иу, їи; -ые, -ие, -іе*, що вимовлялися *-иї, -її* тощо. Подібні нестягнені флексії називного-знахідного множини нині властиві народному й поетичному мовленню: *рожевії квіти, маленькії діти* та ін. Починаючи з XV ст. фіксуються стягнені форми називного множини, які на письмі відбивалися в формах *-и, -ы, -ѣ* (*довги, добры, великѣ*)¹⁰⁸. Очевидно, поширенню прикметникових стягнених форм сприяли форми присвійних, вказівних та означальних з м'якими основами займенників, у яких здавна були односкладові флексії (пор. давньоруськ. наз. чол. р. *вьси*, жін. р. *всѣ*, серед. р. *вься*, знах. ч. і ж. р. *вьсѣ*, с. р. *вься*). Але коли стягнені флексії прикметників називного-знахідного множини (*білі, сині*) стали панівними в українській мові, досі не з'ясовано. Ймовірно, що це сталося десь у другій половині XVII—на початку XVIII ст. Принаймні у XVIII ст. вони досить часто задокументовуються вже в крайніх західних — закарпатських — говорах¹⁰⁹. Не досліджено, коли в говорах, зокрема південно-східних, флексію *-і* було перенесено й на форми множини присвійних прикметників (*батькові, матеріні діти*), у яких історично були короткі форми (пор. рос. *папины, мамыны діти*, діал. закарпат. *вѣт'ц'овы, матеріны д'їти*). Ці характерні для нинішньої української норми словоформи, мабуть, поширилися після стабілізації стягнених форм на *-і* повних прикметників.

3. Давньоруські прикметники в місцевому відмінку однини чоловічого й середнього роду первісно мали флексію *-ѣмь* (*-имь*), яка згодом була витіснена закінченням *-омь* (*-емь*) у результаті впливу форм вказівних займенників. Нові форми послідовно виступають, наприклад, у смоленській грамоті 1229 р. Цю флексію успадкували всі східнослов'янські мови (пор. рос. о *великом*, укр. на *великім* тощо). Проте у південних давньоруських пам'ятках XI—XII ст. (К. 102) засвідчуються окремі випадки перенесення в місцевий відмінок форм давального за аналогією до форм жіночого роду, де флексії давального й місцевого споконвіку збігалися. У староукраїнських пам'ятках нові форми місцевого відмінка задокументовуються частіше: у *королевствѣ Полскому* (грамота 1395 р. та ін.). Нині обидві форми місцевого відмінка чол. та серед. р. (*-ім* та *-ому*) є в українській мові нормативними.

4. Вищий ступінь порівняння в давньоруській мові творився за допомогою суф. *-иш/-ѣш* (чол. рід) *-ѣ* / *ѣѣ* (серед. рід) (в непрямих відмінках однини та множини *-ѣш-*, *-ѣш-*) та *-ѣши/-ѣшиши* (жін. рід): *мъниш*, *добрѣш* — *мънѣ*, *добрѣѣ* — *мъньши* — *добрѣшиши* (історично в суфікси вищого ступеня входив *і*, тому перед ним відбувалося чергування приголосних, напр. *близъкъ* — *ближиш*). Доля цих форм була різною у східнослов'янських мовах. У російській мові розвинулась незмінна форма вищого ступеня, що походить із називного відмінка: *меньше*, *добрее* або *добрей* (відпадіння кінцевого *-е* в *добрее*). Окремі випадки заміни форми чоловічого роду формою середнього засвідчуються давньоруськими пам'ятками XII ст.¹¹⁰ В староукраїнській і старобілоруській мовах форми ступенів порівняння зберегли відмінювання, але в них була вирівняна парадигма за непрямими відмінками й формою жіночого роду, тому функціонували суф. *-ѣш-ий*, *-а(я)*, *-е(є)*, *-ѣйший*, *-а(я)*, *-е(є)*, тобто укр. *-(ѣ)ший*, *-ійший* (*менший*, *біліший*), білорус. *-(ѣ)ишы*, *-ейшы/-эйшы* (*меньшы*, *добрэйшы*). У сучасній білоруській літературній мові вживаються зрідка форми, аналогічні російським (типу *дабрэй*). Нормативним, специфічно українським є тепер літературний формант *-іш -ий*, *-а*, *-е*, який виник, мабуть, унаслідок повної редукції (випадіння) *й*, хоч не виключено, що *й* спочатку асимілювався повністю до *ш*, тобто *-ійш* → *-ішш-* (такі форми є в діалектах), а потім група *шш* спростилася у *ш*.¹¹¹ Форми без *-й-* засвідчуються вже в XIV—XV ст.¹¹²

5. Давньоруські числівники *дѣва* (чол. р.) та *дѣвѣ* (жін. і сер. рід) мали форми родового-місцевого *дѣвою* й, очевидно, *дѣву*; давального-місцевого — *дѣвѣма* і, мабуть, *дѣвома*. Форми числівників *трѣѣ*, *триѣ* (чол. р.), *три* (жін. й сер. р.), *четыре* (чол. р.), *четыри* (жін. і сер. р.) відповідно змінювалися: род. *триш*, *-ѣш*, *четыръ*, *-ѣ*, дав. *трѣмь*, *четырьмь*, знах. *три*, *четыри*, орудн. *трѣми*, *четырьми*, місц. о *трѣхъ*, *четырьхъ*. Числівники від *пять* до *девѣтъ* відмінюються так, як іменники типу *ночь*. Числівник *десятъ* відмінювався за числами. В однині він мав форми, аналогічні закінченням іменника *ночь*, крім родового й місцевого, де поруч із закінченням *-и* функціонувало *-е*. У множині вживалися форми: наз. *десяте*, *-и*, род. *десятъ*, *-иш*, дав. *десятъмь*, знах. *десяти*, оруд. *десятъми*, *десяты*; місц. о *десятъхъ*, у двоїні — наз.-знах. — *десяти*, род.-місц. *десяту*, *-ю*, дав. — орудн. *десятъма*.

Доля числівникової відміни була не однакою в східнослов'янських мовах. Для парадигми числівника *два* у російській та білоруській мовах визначальною стала основа *дву-*: *двух*, *двум* і т. д., в українській — *дво-*: *двох*, *двом*, *двома*. Деякі нові числівникові форми задокументовуються пам'ятками східнослов'янських мов починаючи з XII—XV ст., хоч елементи старої парадигми в непрямих відмінках зберігаються досить дов-

го¹¹³. Варто зазначити, що форми орудного на *-ма* були не лише в староукраїнській і старобілоруській мовах, а й у староросійській. Внаслідок взаємодії успадкованих давніх форм на *-ми* і *-ма* (переважно в північному наріччі) в російській мові виникла форма *-мя* (*тремя, четыремя*, а згодом *двумя*), що стала літературною¹¹⁴. В усіх східнослов'янських мовах втрачено розрізнення родових форм числівників, причому в російській мові загальною стала давня форма чоловічого роду (*четыре*), в українській (*чотири*) та білоруській (*чатыры*) — форми жіночого та середнього роду називного і спільної для всіх трьох родів знахідного. У білоруській мові розрізняються непрямі відмінки числівника *два* (чол. р.) і *дзе* (жін. р.): *двух — дзвух* і т. д. Усі східнослов'янські мови зберегли старовинну відміну числівників 5—10. Однак в українській мові під впливом відміни числівників 2—4 розвинулися характерні паралельні форми типу *п'ятох, п'ятом, п'ятьма, на п'ятох*, які засвідчуються пам'ятками від XVI ст.¹¹⁵ Їх як паралельні ввів у свою граматику церковнослов'янської мови (1619 р.) М. Смотрицький.

II. Сталося немало змін у морфології дієслова. 1. Одним із засобів вираження майбутньої дії в давньоруській мові була сполука форм теперішнього часу дієслова *яти* «брати» — *иму, имеши, иметь; имемъ, имете, имуть* — з інфінітивом дієслова (*иму брати*). Очевидно, це була вільна синтетична сполука. Вона фіксується на всій території Давньої Русі. Успадкована всіма східнослов'янськими мовами, є досить частою в російській писемності XV ст., виступає і в текстах наступних століть, але поступово витісняється іншими складними формами — основне місце в XV—XVIII ст. посідали форми з допоміжними дієсловами *учати, почати, начати*, а з XVIII ст. — з дієсловом *быть*. На XVIII ст. форми *буду* + інфінітив у російській мові витісняють усі інші¹¹⁶.

Досліджувані форми майбутнього часу вживаються протягом усієї історії української мови. З XIV ст. допоміжне дієслово часто виступає після інфінітива. Приблизно у XV ст. в більшості українських говорів вийшло із вжитку дієслово *яти*, тому його форми у сполуці з інфінітивом деетимологізувалися і поступово перетворилися на формотворчі частки, причому на стику інфінітива та допоміжного постпозитивного дієслова відпав початковий *и* (можливо, через проміжну стадію *й*) або сталося злиття початкового голосного допоміжного дієслова з кінцевим *и* неозначеної форми: *брати иму* → *брати му* → *братиму* або *брати иму* → *братиму*. Синтетичні форми майбутнього часу на *-му, -меш, -ме* і т. д. засвідчуються з кінця XV ст.¹¹⁷ Вони є однією з найхарактерніших рис української дієвідміни і функціонують паралельно з формами майбутнього часу *бути* + інфінітив, які вживаються із XIV ст.¹¹⁸

Форми майбутнього часу з афіксами-частками *-му, -меш, -меть* часом засвідчуються в старобілоруській писемності. Нині синтетичні форми майбутнього часу типу *раб'иц'иму, раб'иц'му* тощо функціонують у південних білоруських говірках, звідки проникають і в художню літературу¹¹⁹. Континуанти давньоруських форм майбутнього часу зберігаються в окремих російських говірках: *иму делать* (вологдські говірки)¹²⁰.

2. Група так званих атематичних дієслів у другій особі однини теперішнього часу в давньоруській мові характеризується елементом *-си*, у першій особі множини — *-мь*, у другій — *-сте*: *даси, вѣси, вѣси — дасте, вѣсте, вѣсте* і под. Давні форми успадкувала й зберегла більшість українських говорів. Нині вони нормативні: *даси; їси, відповіси; дамо, їмо, відповімо; дасте, їсте, відповісте* (хоч у діалектах є форми типу *їсиш, їш* — вплив флексій тематичних дієслів *їдеш* і т. ін.). Деякі старовинні форми властиві й білоруській мові — *дасі, ясі; дасце, ясце*, але в першій особі

множини в ній вживаються нові форми — *дадзім, ядзім* (діал. *дамо, ямо*). У російській мові спостерігається ряд новотворів: *дашь, ешь, дадим, едим; дадите, едите*. Такі форми атематичних дієслів з'являються в кінці XIII і в XIV ст.¹²¹

3. Давньоруська мова не мала спеціальних форм наказового способу в третій особі дієслів. Спонування в таких випадках передавалося за допомогою часток *ать, да* (*ать идеть, да знають*). Вони успадковані й старими східнослов'янськими мовами. Частина *ать* залишилася в окремих українських говірках. Російська мова понині зберігає наказові форми з часткою *да*.

Від початку XV ст. в російській мові фіксуються оригінальні наказові форми з часткою *пусть* (похідна від наказової форми дієслова *пусти-ти*). В українській та білоруській у першій половині XIV ст. засвідчуються наказові форми з часткою *нехай* (derivat наказової форми дієслова *нехати, нехайти*; пор. також укр. діал. *най←нагай←негай←нехай*). Пізніше внаслідок перерозкладу слова *нехай* виник варіант *хай*. Обидва варіанти нормативні в сучасній українській (*хай, нехай*) і білоруській (*хай, нехай*) мовах¹²².

4. При творенні форм наказового способу в дієсловах з основами на *з, ж* перед закінченням у давньоруській мові відбувалося чергування з *з, ц*: *помози — помозѣмъ — помозѣте, пьци — пьцѣмъ — пьцѣте*. Проте приблизно в XIII ст. в північно-східних говірках давньоруської намітилася тенденція до вирівнювання основи за першою й третьою особами однини та формами минулого часу: *моги, испеки, секите*. Форми без чергування приголосних стали нормою російської мови. Можливо, в пізній давньоруський період на деяких територіях відбувалося вирівнювання основи дієслів і за основами 2—3 осіб однини, 1—2 множини. Порівняно багато таких форм засвідчують новгородські й псковські пам'ятки XIII—XIV ст.: *сѣжѣжи, рѣчи, о(т)сечи* тощо. Правда, приклади не дуже певні, бо саме в новгородських і псковських говорах не розрізнялися африкати *ц'* і *ч'*, а в псковських — *з'* і *ж'*¹²³. Подібні форми зустрічаються в пізніших (XIV—XV ст.) списках давньоруських літописів¹²⁴. Вони поступово набули поширення в українській (у говірках є залишки давніх форм) та білоруській мовах. Засвідчуються з XVI ст.: *стережи прика-зана*¹²⁵, *поможы*¹²⁶.

У давньоруській мові залежно від дієвідміни розрізнялися форми першої та другої осіб множини наказового способу. Дієслова твердого варіанту першої дієвідміни мали флексії *-ѣмъ, -ѣте* (*несѣмъ, несѣте*). Дієслова м'якого варіанту першої дієвідміни та дієслова другої відміни характеризувалися закінченнями *-имъ, -ите* (*вѣдѣимъ, хвалимъ, хвалите*). Проте в південних говірках давньоруської мови форми *-ѣмъ, -ѣте* твердої групи першої дієвідміни почали поширюватися на інші типи, витісняючи флексії *-имъ, -ите*. Поодинокі приклади такої заміни спостерігаються в пам'ятках XI ст. У XII—XIII ст. вони фіксуються частіше, наприклад: *ропѣцѣте, ищѣте, свѣжѣте* у Добриловому єв. 1164 р. Згодом вони набувають поширення в українській мові¹²⁷. Нині флексії *-ім* (*-імо*), *-іть* (*-іте*) нормативні та є характерною рисою морфології українського дієслова.

Проте в давньоруських пам'ятках із XI ст. фіксуються й випадки заміни *-ѣ-* на *и* під впливом дієслів м'якої групи й другої відміни та форм наказового способу в другій особі однини (типу *иди*). Ширше відбивають цей процес північноруські тексти XII—XIII ст.: *не кльните, внидите* і т. п. Згодом форми наказового з *-ите* в другій особі множини стали єдиними в російському діалектному мовленні й літературній мові¹²⁸.

У північно-східних пам'ятках давньоруської мови починаючи з XII ст. фіксуються форми наказового способу, які збігаються з формою першої особи множини дійсного способу: *възидемъ, припадемъ* тощо. Вони виникли в результаті взаємодії форм дійсного й наказового способу, що викликано низкою причин, в тому числі $\text{ѣ} \rightarrow \text{е} \rightarrow \text{о}$, внаслідок чого закінчення названих способів збігалися¹²⁹.

У південно-західних білоруських діалектах поширювалися такі форми, як в українській мові, — на *-ѣмъ, -ѣте* → *-ем (-эм); -еце (-эце)*. У білоруській мові, особливо у художніх стилях, спеціальні форми наказового способу *-ем, эм* зберігаються під наголосом. Але в ній, як і в російській мові, вживаються форми наказового способу, котрі збігаються з формами дійсного способу (*идѣм*). Існує тенденція до повного витіснення спеціальних форм наказового способу¹³⁰. Процес витіснення форм наказового способу *-ѣмъ, -ѣте* формами *-имъ, -ите* охопив і говори Північно-Східної Білорусії, що відбивають пам'ятки починаючи з XIV ст. Форми другої особи множини наказового способу *-еце (-эце)* нерідко вживалися у білоруській літературній мові поруч із *-ице (-ыце)*. Білоруський правопис 1933 р. усунув цю варіантність, і тепер нормативними є форми з флексією *-ице (-ыце)*¹³¹.

Починаючи з XV ст. українські пам'ятки широко задокументовують вживання флексій *-ѣмо, -мо* в першій особі множини наказового способу¹³². Вони й нині є характерною рисою української мови (*ходімо, сідаймо, сядьмо*; у деяких карпатських говірках — *кажіме, сядьме*). Аналогічне явище спостерігається й у старобілоруській мові¹³³. У сучасній білоруській літературній мові нормативними є тільки закінчення *-ма* (*давайма, станьма*).

Давньоруські пам'ятки XII—XIII ст. з різних територій фіксують форми другої особи множини наказового способу з редукцією кінцевого ненаголошеного голосного (тобто *ѣте, -ите* → *ѣть, -ить*)¹³⁴. Вони виступають і в південноруських євангеліях — Добриловому 1164 р. (*въпросить, пьцѣтъся*), Євсевієму 1283 р. (*благословить а не кленѣтъ*). Щоправда, приклади ці небездоганні, бо в названих текстах змішуються літери *о—ѣ, е—ѣ*. Згодом, в українській мові, форми без *-е* поширюються далі, хоч у староукраїнських пам'ятках XVI—XVII ст. фіксуються нечасто¹³⁵. Нині форми наказового способу 2-ї особи множини з закінченням *-ить* (*ідить, берить*; у південно-західних говорах *-ит: ідіт, беріт*) — оригінальна особливість української мови. Форми на *-ите* (напр., *порвіте*) вживаються в художніх стилях літературної мови і деяких говірках.

5. Приголосні *г, к* основи дієслів у першій особі однини й третій множини перед закінченням *-у* закономірно зберігалися (*бѣгу* → *бѣгутъ, пеку* → *пекутъ*) в українській мові і були панівними протягом XIV—XVII ст., а можливо, й XVIII ст.¹³⁶ Та ще починаючи від XVI ст. засвідчуються випадки вирівнювання основи за формами інших осіб (можливо, тут не обійшлося без впливу слів цих же коренів, де були давні чергування, напр. *бігти* — *біжати*): *стерезуть...* на вежахъ — опис замку 1552 р.; *стрижу, сѣку, жну* — «Лексикон» 1642 р. 6. Славинецького; [Чорти] каменіємъ *вержут* в монастирь — «Пелгримація» 1727 р. І. Вишинського. Тепер такі форми загальнопоширені і нормативні. Давні форми як архаїзми залишалися в окремих говірках (напр., закарпатських: *могу, реку*, окремих північноукраїнських: *стерегут, пекут*).

6. Давньоруські дієслова другої дієвідміни з основою на губний приголосний у першій особі перед флексією мали $\text{л} \leftarrow \text{ј}$ (*люблю*), але такого *л* не було в третій множини теперішнього часу (*любѣтъ*). На українському ґрунті внаслідок аналогії до першої особи однини з'явився *л* і в фор-

мі третьої особи однини (*люблять*). Очевидно, цей процес почався ще в XVII ст. (у пам'ятках XVI ст. це явище не спостерігається)¹³⁷. Український граматист XVII ст. І. Ужєвич застерігав, що «від *люблю* — форма дісприкметника *любячи*, а не *люблячи*, а також герундій — *любеня*, а не *люблена* ...»¹³⁸. В. М. Русанівський вбачає в цьому зауваженні наявність у народній мові чергування в дієсловах губний — губний + л¹³⁹. Старі форми без л зберігаються в українських говірках.

7. Давньоруські інфінітиви характеризувалися суф. *-ти* (*дати*). Дієслова з основами на *з*, *к* унаслідок закономірних змін на стику приголосних мали неозначені форми у вигляді *-чи* (*беречи*, *печи*). Деякі вчені твердять, що вже в давньоруській мові XI—XII ст. були ненаголошені скорочені варіанти інфінітива *-ть*, але приклади, які вони наводять, це, очевидно, варіанти *сушіна*, а не неозначеної форми¹⁴⁰. Очевидно, інфінітив на *-ть* — наслідок редукції ненаголошеного кінцевого *-и* — виник у пізній давньоруській період. Безсумнівні неозначені форми на *-ть* виявлено в пам'ятках середини XIII ст. У новгородських берестяних грамотах XIV—XV ст. скорочений варіант інфінітива (на *-ть*) складає близько 40 %¹⁴¹. Частота вживання інфінітива на *-ть* у різних жанрах староросійської писемності була неоднаковою, та нові форми його поступово стають панівними¹⁴². П. Я. Черних вважав, що в народнорозмовній мові Москви в 50-х роках XVII ст. ненаголошені інфінітиви на *-ти* вийшли з ужитку.

Старобілоруські пам'ятки XIV — першої половини XVI ст. скорочені інфінітиви відбивають досить рідко. Але в текстах починаючи з другої половини XVI ст. кількість неозначених форм на *-ть* помітно зростає, проте панівними є з суф. *-ти*. З кінця XVII ст. скорочений варіант інфінітива у писемних текстах засвідчується широко¹⁴³. Нині нескорочені форми інфінітива з суф. *-ці* зберігаються в невеликій групі південнобілоруських говірок. У сучасній літературній білоруській мові неозначена форма на *-ці* дієслів використовується як стилістичний засіб у художній літературі. Нормативними є інфінітиви з суф. *-ць*.

Пам'ятки української мови XIV—XVII ст. інфінітив на *-ть* фіксують загалом рідко, та й то переважно тексти з території Волині, Київщини, Чернігівщини. Такі форми в пам'ятках з Галичини та Молдавії у XVI ст. майже відсутні¹⁴⁴. Протягом усієї історії української мови інфінітив на *-ти* був панівним. У живому мовленні скорочена форма *-ть* виступає в південно-східних і північних говірках. У літературній вона вживається тільки в художніх стилях. Необхідно зазначити, що перед зворотною часткою *-ся* (*-сь*) вживається виключно форма *-ти* (*гратися*, *гратись*).

Інфінітиви на *-чи* зберегли російська мова у формі *-чь* (*печь*; у деяких північних говорах *-чи*), українські південно-західні і білоруські північно-західні та деякі південно-західні говори¹⁴⁵. Старовинні форми на *-чи* досить добре зберігалися в староукраїнській і старобілоруській мовах. Проте в XVII—XVIII ст. в українських пам'ятках Наддніпрянщини вже фіксуються й нові форми на *-г-ти*, *-к-ти* (типу *берегти*, *пекти*)¹⁴⁶. Вони виникли внаслідок вирівнювання основи за ітеративними варіантами (*оберігати*, *випікати*) або основами форм минулого часу (*пик*, *пекла*, *пекло*, *пекли*); не виключений також вплив старовинних форм теперішнього часу (типу *пеку* — *пекуть*) й узагальнення всіх інфінітивів за суф. *-ти*. Певну роль тут грало, мабуть, прагнення уникнути омонімії між інфінітивом (*печи*, *січи*) і новими формами другої особи однини наказового способу (*печи*, *січи*), що згодом, в новоукраїнській літературній мові, стали нормативними. Інфінітиви на *-г-ти*, *-к-ти* властиві лише українській мові. Процес вирівнювання відбувався вже в XVI ст., коли засвідчує-

ться вирівняна основа, але процес вирівнювання почався раніше, адже форми з вирівняними основами з *г*, *к* у поєднанні із старою формою афікса інфінітива *-чи* (типу *выбегчи* «вибігти») засвідчуються від середини XVI ст. (чи не вперше в Крехівському апостолі 1560-х років). Неозначені форми на *-гчи*, *-кчи* понині вживаються в деяких південно-західних говірках. Такого типу інфінітиви частіше фіксуються в старобілоруських пам'ятках. Неозначені форми на *-гчы*, *-кчы* нормативні в сучасній білоруській мові. Інфінітиви на *-гти*, *-кти* характеризують тільки українську писемно-літературну мову.

8. Унаслідок наближення вимови ненаголошеного *о* до *у* перед губним *в* та впливу форм теперішнього часу (*купую*, *купуєш* і т. д.) дієслівний суф. *-ова-ти* в українській мові набуває форми *-увати*, що засвідчується вже в XV ст.¹⁴⁷ Вона ще довго співіснувала зі старовинною *-овати* й остаточно закріпилася в новій літературній мові лише в другій половині XIX ст.¹⁴⁸ А. Кримський допускав, що форма *-увати* виникла тоді, коли й у болгарській мові — в XII ст.¹⁴⁹ Але такий погляд нічим не обґрунтований.

Необхідно відзначити, що фонетичні особливості зумовили специфіку багатьох флексій української мови порівняно з російською та білоруською. Маємо на увазі континуанти давньоруських флексій — звуків *-ѣ* → *-і*, *-ы*, *-и* → *-и*, напр. укр. вода — вод-и, рос. вод-ы, укр. у вод-і на стол-і, рос. в вод-е, на стол-е, білорус. у вадз-і, на стал-е і т. д. Деякі такі особливості виникли ще в давньоруських південних говорах, на основі яких сформувалася українська мова. Уже власне в післядавньоруський період виникли флексії, в яких *о*, *е* → *і*, напр. *-овъ* (*-евъ*) → *-ів* у родовому відмінку іменників, *-омъ* → *-ім* у місцевому відмінку займенників та прикметників.

III. Східнослов'янські мови одержали від давньоруської багату прислівникову спадщину. Однак процес поповнення цього класу був і є активним у кожній східнослов'янській мові, тому поруч із спільними й аналогічними утвореннями в них існують значні відмінності в прислівникових системах.

1. З двох давньоруських варіантів відзайменникових прислівників з формантами *-да* і *-ды* (*туда* — *туды*) в українській (*туди*, але *іноді* ← *иног(ъ)дѣ*) та білоруській (*туды*) мовах із часом став панівним другий тип, у російській — перший (*туда*, *иногда*). Збереглися в українській мові старовинні прислівники з елементом *-лѣ* (типу *доселѣ*, *от(ъ)селѣ*), зазнавши різних модифікацій (*досі*, *відсіля*, *відсіля*), яким звичайно відповідають інші структури російської (*до сих пор*, *отсюда*) та білоруської (*до гэтага часу*, *адгэтуль*, *адсюль*). Здавна засвідчуються українські відзайменникові прислівники з елементом *-ки* (типу *поки*, *звідки*), співвідносні з структурно або лексично відмінними адвербіальними утвореннями російської (*пока*, *откуда*) та білоруської (*пакуль*, *адкуль*) мов.

2. Старовинними є також характерні для української мови прислівники з формантами *-ки*, *-ома*, похідні від інших основ (типу *мовчки*, *пішки*, *смеркома*). Добре зберігся в українській (*вдень* — *удень*, *вночі* — *уночі*, *вранці* — *уранці*) та великою мірою в білоруській (*удзень*, *уночы*, *уначы*) мовах давньоруський тип прислівників часу, що є адвербіалізованими сполуками прийменника *єъ* із формами знахідного та місцевого відмінків іменників, якому відповідає також давній тип прислівників — адвербіалізованих форм орудного відмінка однини — в російській мові (*днем*, *ночью*, *утром*, пор. білорус. *ноччу*, *раніцай*).

3. В українській (*двічі*, *тричі*) та білоруській (*двойчы*, *тройчы*) мовах збереглися континуанти давньоруських відчислівникових прислівни-

ків *двоича* (-ѣ), *тричи*. Російська мова успадкувала інший давньоруський відчислівниковий адвербіальний тип (*дважды*←*дѣвашьды*, *трижды*←*тришьды*).

4. Рідковживаний у давньоруській мові тип прислівників *по*+*-ьскы* (*по своискы*) став дуже продуктивним у всіх східнослов'янських мовах, але в українській зазнав впливу структур типу *по-нашому*, і приблизно в XVI ст. з'явилися специфічні для неї структури типу *по-латинському*¹⁵⁰.

IV. Східнослов'янські мови успадкували більшість давньоруських прийменників, насамперед первинні (*без(ъ)*, *въ*, *до*, *из(ъ)* і т. д.) і похідні праслов'янської давнини (*дѣля*→*для*, *межи* або *межю*, *ради*, *сквозѣ*, або *сквозь*; *чересъ* або *черезъ*). Щоправда, деякі з них зазнали різних фонетичних змін. У кожній із мов у категорію прийменників перейшли різні прислівники й сполучники. Порівняно великою кількістю прислівникових прийменників володіла староукраїнська мова¹⁵¹.

Ще в давньоруській мові зародилися складні прийменники: *помежи* (*помежю*), *промежи* (*промежю*). В східнослов'янських мовах продовжувався процес формування нових складних структур шляхом поєднання первинних прийменників *из* та *по* з первинними та похідними. Особливо активним був цей процес поповнення складних і складених прийменників в українській мові починаючи з XIV ст. (*з-над*, *з-перед*, *з-під*, *з-поміж*, *з-понад*, *з-посеред*, *повз*←*по*+*уз*←*възъ*, *поза*, *помимо*, *понад*, *понад* та ін.)¹⁵².

Протягом XIV—XVIII ст. йшло інтенсивне вдосконалення синтаксичної будови української мови, що найяскравіше виявилось у формуванні нових прийменниково-іменникових конструкцій, у розвитку підрядності і її важливих засобів — сполучників. Наприклад, у XV ст. засвідчується така оригінальна риса українського синтаксису, як вживання прийменника *по* з місцевим відмінком (у давньоруській, російській та білоруській мовах і деяких українських говірках він виступає тільки з давальним): *по обоихъ сторонах...* реки (грамота 1459 р. в кн. Семена Олександровича)¹⁵³.

Розвиток деяких особливостей словотвору й лексики. Давньоруська словотвірна система знайшла органічне продовження в словотворі східнослов'янських мов, в тому числі української. Старовинні суфікси й префікси збільшили або зменшили свою продуктивність. На базі успадкованих ресурсів виникали нові, похідні елементи, зокрема складні суфікси. Поодинокі форманти було запозичено з інших слов'янських і неслов'янських мов. За браком місця розглянемо лише окремі характерні словотвірні морфеми.

1. Немає сумніву, що православ'янського походження суф. *-ен-*, за допомогою якого творилися назви молодих істот, активно функціонував у давньоруській мові, хоча фіксується вкрай рідко в текстах XI—XIII ст. (*щеню* — хроніка Георгія Амартола). Цю форму він зберіг й став дуже продуктивним в українській (*козеня*) та білоруській (*кураня*) мовах. В російській мові його було ускладнено формантом *-ок*←*-ъкъ* (*козленок*).

2. Власне цей же давній афікс, ускладнений суфіксом *-ко*, наявний у специфічному українському форманті *-енко*, за допомогою якого творилися назви синів від імен, прізвиськ і прізвищ батьків, назв їхніх занять (часом від імен, прізвиськ матерів). Він входить до складу типових українських (головним чином східних) прізвищ, котрі фіксуються в документах починаючи з середини XV ст. (*Петренко*, *Шевченко*)¹⁵⁴.

Для словотвірної системи української мови характерними є також іменникові суфікси *-еча*, *-неча*: *молодеча*, *малеча*, *голоднеча*, *холоднеча*,

ворожнеча, дорожнеча, порожнеча, мокреча та ін. Структури з суф. *-еча* (*-эча*) притаманні й білоруській мові: *макрэча, малэча, халадэча*, хоч останній приклад (твердий приголосний перед морфемою) указує на можливість запозичення форманта з української мови. У матеріалах «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка (К.; Х., 1932) перше засвідчене утворення з суф. *-неча* — *голоднеча* — датується 1714 роком. Але формант *-еча* дуже давній. Він виник на базі суф. *-ета* (варіант суф. *-ота*, первісно вживаний після основ на м'який приголосний, пор. давньорус. *доблета* «доблесть», *нищета* «убозтво», *синета* «пряжа й тканина синього кольору», *тажета* «важкість» та ін.), ускладненого суф. *-ја*, пор. фіксовані в українських пам'ятках XVII ст. деривати *дорожнета* «дорожнеча», діал. *ворожнета* «ворожнеча». Аналогічним шляхом з'явилися український суфікс *-ощ-і*, успадкований із давньоруської мови, що виник у праслов'янську добу внаслідок нарощення суф. *-ја* на суф. *-ost-ь*, та сербохорватський суф. *-оца* ← *от-а* + *ја*.

Складна морфема *-неча* сформувалася через нарощення суф. *-еча* на основи з суф. *-ня*, пор. староукр. та діал. *дорожня* «дорожнеча», діал. *голодня* «голоднеча», розмовне *колотня* «колотнеча» та ін. У таких іменниках, як *порожнеча, холоднеча* елемент *-н-*, очевидно, відноситься до прикметникової основи (*порожній, холодний*). Ці деривати сприяли закріпленню складного суф. *-неча*.

3. Неозначені займенники та прислівники давньоруської мови творилися за допомогою частки *нѣ-* (*нѣкъто; нѣкъде*). Названий тип успадкували всі східнослов'янські мови. В староукраїнських пам'ятках він досить поширений до XVII ст. включно. Такі займенники з часткою *не-* функціонують досі в російській (*некто*) та білоруській (*нехта*) мовах. Українська мова їх не зберегла. Оскільки в українській мові в силу звукових причин стали збігатися два семантично різних типи — неозначені займенники й прислівники та присудкові слова з *нѣ* ← *нѣсть* (пор. рос. *некого* «когось» і *некого* «нікого, немає кого», *негде* «ніде», «немає де»), здавна виникла потреба диференціювати різні розряди слів. Розвинулися нові частки для передачі неозначеності — в російській мові *-то* (кто-то, где-то), в білоруській — *-сьці* (*хтосьці*), в українській — *-сь* ← *-си* (енклітична форма давального відмінка зворотного займенника), *де* ← *где* ← *къде* (*хтось, кудись, декуди*). Українські неозначені займенники та прислівники на *-сь, де-* засвідчуються починаючи з XVI ст.¹⁵⁵ Утворення з *де-* — специфічно українські.

Процес розвитку, збагачення словникового складу мови української народності немає змоги викласти стисло, бо лексикон староукраїнської мови, зафіксований у писемних пам'ятках, налічує десятки тисяч одиниць.

В основу лексичних систем мов східнослов'янських народностей лягла давньоруська лексика. Але частина старожитньої спадщини мала неоднакову долю в кожній із східнослов'янських мов: на діалектну периферію відходили або відмирили не одні й ті ж слова. І це складало специфіку кожної мови. Збережена лише окремими мовами давньоруська лексика й дериваційна творчість східнослов'янських народів і створюють специфічні складники лексики російської, української та білоруської мов. Звичайно, сюди додаються діалектизми давньоруської доби XI—XIII ст.

Українська мова добре зберегла всі групи давньої лексики. Найрухливішою була лексика, пов'язана з суспільним і державним устроєм, економічними стосунками, виробництвом. Давні слова не тільки зберігали старі значення, а й набували нових, тобто збагачувалася їх семантика.

Лексичний склад поповнювався завдяки активній словотворчій роботі українського народу. Словниковий запас української народності поповнювався і через її контакти з мовами сусідніх народів — росіян, білорусів, поляків, східних романців, тюрків та ін. Досить активними були зв'язки української мови з польською (особливо до возз'єднання України з Росією), білоруською та російською (особливо після возз'єднання України з Росією). Джерелами запозичення інтернаціональної лексики були грецька й латинська мови¹⁵⁶.

Мова української народності характеризувалася занадто високим розвитком оригінальної граматичної будови й багатством лексичного складу. І звукова система, і морфологія, а також синтаксис української мови на XVIII ст. були максимально близькі до мови сучасної української нації.

Представники всіх трьох східнослов'янських народів протягом XIV—XVIII ст. означають свою мову прикметником *руський* (*руський*), *руський* (-ий), *руський* (-ий), тобто зберігають давню назву, в чому виявлялася неперервність їхнього зв'язку з єдиним першоджерелом — давньоруською мовою. Наприклад, українська мова виступає зі старовинним означенням у пам'ятках української мови, літератури, науки XIV—XVIII ст.: подлугъ словъ того то немецкого спискоу которыи... есмо ва(м) роуски(м) языко(м) преложили (грамота 1447—1492 р.)¹⁵⁷; перекладена... изъ языка бльгарского на мовоу роускую (Пересопницьке євангеліє 1556—1561 рр., с. 482); Реченїа... словет(н)скаго языка на простый Рускій Дїяле(к)тѣ истол(ъ)кованы (з заголовка «Лексиса» 1596 р. Л. Зизанія); читаны будуть... Славенскїи Лекціи и на Рускій языкѣ перекладаны (передмова до «Граматики» 1619 р. М. Смотрицького); по венге(р)ски(и) (у закарпатському діалекті.— В. Н.) са называе(т) винница выногра(д)ны(и) огоро(д)... а по руски(и) будино(к)то (и)... в которо(м) курять горѣлку (з заголовка вірша кінця XVII — поч. XVIII ст. Климентія Зиновієва); с полского рускою мовою слово в слово вписати казал (Літопис С. Величка, 1720 р.), Насъ из(ъ) млада оумѣющихъ языкѣ Рускій вѣсть нужда поучати (передмова до церковнослов'янської граматики, надрукованої 1773 р. в Почасві) та ін.

Приблизно з кінця XVI ст. у літературі українська мова означається учено-книжними — прикметниками *росский* (-ий) (*роский*) (від гр. Ῥωσ *«Русь»*), *российский* (*российский*, -ий) (від *Россия* — гр. Ῥωσσία *«Русь»*), напр.: «Лексіконъ славеноросскій» (назва церковнослов'янсько-українського словника 1627 р. П. Беринди), лаща: сочевица... Росским(ъ) азыко(м): и Рибѣ сїе има есть лащѣ; егда: ...реченїе коли, в(ъ) Российско(м) языцѣ повелительнѣ розумѣтсѣ, еже и боди («Лексікон» П. Беринди), «Синоніма славеноросскаѣ» (назва українсько-церковнослов'янського словника середини XVII ст.).

Оскільки, як зазначалося, свої мови прикметниками *руський* (-ий) (*руський*), а також *российский* (-ий) позначали росіяни й білоруси, для уточнення українці (особливо в писемно-літературній мові) іноді називали свою мову з прикметником *малоруский* (-ий), *малорусский*, -ий (від *Малая Русь* «Україна»), *малоросійский* (*малоросийский*, -ий) (від *Малая Росія* «Україна»). Щоправда, такий узус характерний особливо для Лівобережжя в XVIII ст.: «Изъясненіе малоросійскихъ реченій» (заголовок словничка 1793 р. Ф. Туманського), «Енеида на малоросійский языкѣ перелиціованная» (назва славнозвісної поеми І. Котляревського, першу частину якої опубліковано 1798 р.) тощо.

У XVIII ст. українці свою рідну мову називають і *козацькою*; на *козацькій* языкѣ перевести трудно (літопис С. Величка).

Розрізняючи свою й мови інших братніх східнослов'янських народів, українці російську мову приблизно від XVI ст. означають прикметником *московский* (-ий), первісно за назвою Великого князівства Московського, яке об'єднало навколо себе всі російські землі, а білоруську — *литовский* (-ий), через те, що в час виникнення диференційного найменування всі білоруські землі були захоплені Великим князівством Литовським: По(д)яремни(к): Помѣстною бесѣдою *Московски*, Меринь...; Адамантъ: Діаментъ... Алма(з), *мос(к)[овски]* («Лексикон» 1627 р. П. Беринди), ѿ тесля(х) або те(ж) о плотника(х) *по моско(в)ски(и)*; ѿ муровщикяхъ... А *по моско(в)ски(и)* о каме(н)щикахъ; ѿ банях, [то є(ст) о лазняхъ] або те(ж) *по литовски(и)* ѿ мыльняхъ (заголовки віршів кінця XVII ст. Климентія Зиновієва), пѣтель: чеськи и *руски* (по-українському. — В. Н.) когутъ, *волынски* (в говірках Волині. — Авт.), пѣвень *литовски*, петухъ («Лексикон» 1627 р. П. Беринди) тощо.

Із свого боку росіяни мову українців називали зрідка *языкъ литовский*. Найменування виникло тоді, коли суміжні з Росією українські землі були захоплені Великим князівством Литовським: «Книга глаголемая по гречески катехисис. *По-литовски* оглашеніє. Руским же языкомъ нарицаемъ бесѣдословіє» (заголовок «Катехизиса» Л. Зизанія, перекладений із староукраїнської мови на російську й надрукований 1627 р. в Москві).

Найчастіше в XVII—XVIII ст. росіяни українську мову означали прикметником *малоросский* (*малоросский*, -ий), *малороссийский* (*малоросійский* і под.): Якѡ Нарѣчіє оуподобленіа ...*малороски* якъ, ижъ... (московське 1721 р. видання граматики М. Смотрицького).

3. ЛІТЕРАТУРНА МОВА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

Давньоруська писемна мова — основа літературної мови української народності. На Русі в X—XIII ст. функціонували дві літературні мови — давньоруська та старослов'янська. Давньоруська мова обслуговувала потреби державних органів, історичної та художньої прози, приватних відносин. Давньоруські пам'ятки збереглися починаючи від кінця X ст. Літературна мова східних слов'ян, мабуть, виникла на основі дохристиянського наддіалектного мовлення міст. Важливу роль у її формуванні відіграло мовлення стольного міста Києва — центру єдиної держави. Гадають, що в його основі був говір полян. Проте в столиці жило багато вихідців із інших земель, тому тут виробилася своєрідна спільна мова — койне, що мала наддіалектний характер. За початкової доби формування її відмінності, особливо в фонетиці й граматиці, між давньоруськими говорами були невеликі.

Старослов'янська мова виникла завдяки літературній обробці братами-просвітителами Кирилом і Мефодієм говору слов'ян м. Солуня (нині — Солоніки) та його околиці. Дальший етап її розвитку пов'язаний із Моравією та Паннонією, де Кирило й Мефодій вели місіонерську діяльність. Тут вона ввібрала в себе місцеві елементи (особливо лексичні й фразеологічні). Отже, почався процес її інтерслов'янізації.

Після вигнання з Моравії та Паннонії учні Кирила й Мефодія продовжували свою діяльність у Хорватії й Болгарській державі. У Болгарії та Македонії, яка входила до складу Болгарської держави, старослов'янська мова інтенсивно розвивається, вдосконалюються її виражальні

засоби. Звідси вона разом із християнськими культовими книгами прийшла на Русь. Старослов'янська мова обслуговувала потреби церкви, вживалася в церковно-проповідницькій прозі, житійній літературі.

Давньоруська та старослов'янська мови активно взаємодіяли і взаємозбагачувались. Старослов'янська мова позитивно впливала на стабілізацію давньоруського літературного узусу та збагачення словника, стилістичних засобів. Однак із самого початку функціонування на Русі старослов'янська мова зазнала величезного впливу живого мовлення, особливо в фонетиці (що відбивалося через орфографію) та морфології. Наприкінці XI ст. повністю сформувався давньоруський (давньосхіднослов'янський) фонетико-орфографічний узус старослов'янської мови.

Приблизно з цього часу давньоруські книжники малозрозумілі й незрозумілі старослов'янські слова почали активно замінити більш зрозумілими лексемами спільнослов'янського вжитку і навіть специфічними давньоруськими, тому з початку XII ст. можна говорити про давньоруський варіант (редакцію, ізвод) цієї мови. Процес взаємодії названих мов був активним протягом усієї давньоруської доби. Обидві писемно-літературні мови виступали могутнім об'єднуючим чинником духовної культури східних слов'ян, зміцнювали свідомість їх спільності й дісталися у спадщину братнім східнослов'янським народностям — російській, українській та білоруській¹⁵⁸. Продуктивними були зв'язки давньоруської мови з грецькою, яку знали освічені люди XI—XIII ст.

Головним джерелом розвитку літературних мов східнослов'янських народностей, як і давньоруської, протягом їх усієї історії розвитку було живе народне мовлення. На різних історичних етапах більшу або меншу роль відігравали контакти названих літературних мов між собою та з церковнослов'янською східнослов'янською редакцією, з латинською, польською та іншими мовами¹⁵⁹.

Українсько-білоруська писемна мова XIV—XV ст. На основі давньоруської літературної мови під впливом народного мовлення виникає і функціонує протягом XIV—XV ст. одна з нових східно-слов'янських літературних мов — українсько-білоруська (південно-західноруська), спільна для братніх народностей, яка залежно від живомовного оточення виявляється в двох варіантах — південному, українському, й північному, білоруському. Українсько-білоруська мова стала у Великому князівстві Литовському мовою державних органів. Вона була також мовою канцелярії Молдавського князівства. Зі східнослов'янською культурно-мовною традицією змушені були рахуватися і польські королі, які українським і білоруським феодалам видавали цією мовою грамоти. У дипломатичних відносинах із польськими королями й великими литовськими князями українсько-білоруською писемною мовою часом користувалися кримські хани. У XV ст. культурне життя на землях України й Білорусії пожвавлюється. Відроджується літературна діяльність у Києві, де 1406 р. впорядковано так звану Арсенівську редакцію Києво-Печерського патерика, а в 1460—1462 рр. — Касіянівську. У цей час було здійснено спробу перекладу з церковнослов'янської на українську мову культового тексту (маємо на увазі так звану Четью 1489 р., яка збереглася в білоруському списку). До кінця XV — початку XVI ст. відноситься і переклад деяких частин Біблії, зокрема «Пісні пісень» з коментарем, пророцтв Данила, Притч Соломонових, плачу пророка Ієремії, книги Есфір, Псалтиря.

З середини або кінця XV ст. походять переклади земських статутів польських королів Казимира Великого та Владислава Ягеллона із латинської на українсько-білоруську мову. У XV ст. українсько-білоруською мовою складаються літописи. У збірнику кінця XV ст. (у білоруському

списку) дійшов переклад «Повісті про трьох королів-волхвів» та інші твори.

Переклади релігійних текстів південно-західною руською мовою були зумовлені тим, що різниця між церковнослов'янською й розмовною мовами в XIV—XV ст. була далеко глибшою, ніж в епоху Київської Русі.

Українська писемна мова XVI — першої половини XVII ст. Наприкінці XV ст. завершуються основні процеси, що характеризують українську й білоруську мови як окремі системи, зароджуються й розповсюджуються нові риси, притаманні кожній із них. Під впливом мовлення приблизно від початку — першої половини XVI ст. намічається досить виразна тенденція до розвитку на основі двох варіантів південно-західної руської писемної мови XIV—XV ст. двох окремих літературних мов — староукраїнської й старобілоруської. Проте генетична близькість, етимологічний правопис, взаємодія через постійний обмін літературними надбаннями, жваві контакти між українськими й білоруськими діячами, які спільними зусиллями боролись проти шляхетсько-католицького гніту й колонізації, обмін науковими й педагогічними кадрами зумовили величезну близькість староукраїнської й старобілоруської мов до кінця XVII ст. Як українці, так і білоруси називають свої мови здебільшого «руський (руский) языкъ», «руський (рускій) діалектъ», «роський (роскій) языкъ», «словенороський (словенороскій) языкъ», «простый рускій (рускій) языкъ, діалектъ, мова».

У зведенні законів Великого князівства Литовського — «Статуті» 1565 р. — вживання руської мови як мови ділової закріплювалось спеціальною клаузулою: ...а писар(р) зе(м)ски(й) по руску маеть литерами и словы рускими вси листы и позвы писати а не инъшы(м) языком — и словы...¹⁶⁰. На землях Білорусії це право закріплював і «Статут» 1588 р.¹⁶¹ Укладена в Любліні 1569 р. під тиском польської шляхти унія Литви з Польщею призвела до того, що майже всі українські землі, які знаходилися в складі Великого князівства Литовського (Волинь, Брацлавщина, Київщина), перейшли до складу Польського королівства. Представники українських земель на Люблінському сеймі домоглися від короля привілеїв, що забезпечували вживання української мови в офіційно-ділових сферах¹⁶². Аналогічний привілей одержала Волинь¹⁶³. Проте незабаром після цього українська мова в Речі Посполитій зазнає дискримінації. Наприклад, у 1576 р. брацлавська шляхта скаржитья, що «за постановленьемъ унѣи, листы с канцелярьи вашой королевской милости не инакимъ одно Рускимъ писмомъ мають быти выдаваны...», однак «то ся намъ дѣеть надъ право и вольности наши, ижъ листы съ канцелярьи вашой королевской милости до насъ писмомъ Польским вадавають»¹⁶⁴.

Після укладання Люблінської унії католицько-шляхетські кола розпочали нападки на православ'я й церковнослов'янську мову — одне із знарядь української й білоруської духовної культури. Єзуїт П. Скарга в книзі «О іедносі kogkciola božego» (Вільно, 1577) писав, ніби ця мова не може обслуговувати письменство, не має і не може мати граматик і словників, бо до цього здатні тільки мови грецька й латинська¹⁶⁵. Розпочалася національно-релігійна боротьба, що особливо загострилась після того, як частина вищого православного духовенства України й Білорусії 1596 р. проголосила унію з католицькою церквою. Але й за цих несприятливих умов українська мова продовжувала розвиватися.

Протягом XVI ст. вдосконалюються юридично-діловий і літописний стилі української мови. Спостерігається тенденція до розширення сфер використання української літературної мови, зростання її функціональних стилів. Українською мовою продовжують перекладатися конфесійні

тексти. Серед пам'яток цього типу відзначаються. Пересопницьке євангеліє 1556—1661 рр., Крехівський апостол 60-х років XVI ст., євангеліє Валентина Негалевського 1581 р. Розвивається ораторсько-проповідницька проза (збереглися численні так звані учительні євангелія, зокрема Нягівські повчання XVI ст.). У цей час розгортається полемічний стиль (найвидатніші його представники в XVI ст. — Герасим Смотрицький, Іван Вишенський, Христофор Філалет, Степан Зизаній). Зароджується також науковий стиль, представлений у лікарських посібниках, в тому числі зільниках, або травниках, граматиках, в анонімній граматиці грецької й церковнослов'янської мов (Львів, 1591), церковнослов'янській граматиці Л. Зизанія (Вільно, 1596), у церковнослов'янсько-українських словниках: анонімному творі «Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ словъ просто» (друга половина XVI ст.) та «Лексисі» Л. Зизанія (Вільно, 1596)¹⁶⁶. У XVI ст. виникає українське віршування (Г. Смотрицький, Д. Наливайко та ін.)¹⁶⁷.

Українська літературна мова XVI ст. вбирає в себе дедалі більше живих народних елементів на всіх мовних рівнях.

Піднесення української літературно-писемної мови в XVII ст. Мовна ситуація на Україні і в XVII ст. залишається складною. Однак у ній відбулися суттєві зміни у співвідношенні різних мов порівняно з XVI ст. Виразно окреслюються два періоди в історії літературної мови XVII ст. — період до возз'єднання України з Росією й доба після нього.

У першій половині XVII ст. посилюється соціальний та національний гніт польської шляхти і магнатів на Україні. На захист і за розвиток української культури виступають передові представники освічених верств народу. За цих важких умов українська літературна мова продовжувала функціонувати в діловодстві гродських (замкових) урядів, міських ратуш, судів та інших закладів, але вже трапляються випадки, коли ділові акти на Україні та документи королівської канцелярії для українських земель ведуться польською мовою. Процвітає літописання українською мовою. До першої половини XVII ст. відносяться Острозький, Львівський і Хмельницький літописи (рукописні). Небувалого поширення набуває українська полемічна література, найвідомішими представниками якої були І. Борецький, І. Потій, М. Смотрицький, З. Копистенський та ін. Українською мовою пишуться, перекладаються й друкуються проповідницько-ораторські твори, богословські трактати, створюються полемічні твори, зокрема «Лѣкарство на оспалый сумысль чоловѣчій...» (Острог, 1607), твори К. Транквіліона-Ставровецького — «Зерцало бгословія» (Почаїв, 1618), «Євангеліє учителное» (Рохманів, 1619) та «Перло многоцѣнное» (Чернігів, 1646). М. Смотрицького — «Казанье на чест(ъ)ны(й) погребъ... Леонтія Карповича...» (Вільно, 1620), З. Копистенського — «Омилія, албо казанье на роковую памать... Єлиссеа... Плетенецкого...» (К., 1625) та ін.

Активно розвивається віршування, особливо драматичні декламації й панегірики на честь гербів різних осіб. У першій половині XVII ст. вірші писали й публікували М. Смотрицький, Г. Дорофієвич, П. Беринда, О. Митура, К. Транквіліон-Ставровецький, К. Сакович, Т. Земка та ін.

Створюються українською мовою драматичні твори, зокрема інтермедії до драми Я. Гаватовича (1619), сатирична «Трагедія руська» (близько 1619 р.) та «Слово о збуреню пекла». Українською літературною мовою друкуються окремі житійні й патристичні твори (наприклад, синаксарі — короткі життя святих — у київському «Тріодіоні» 1627 р.).

Завдяки «Граматиці» (Єв'є, 1619) М. Смотрицького та «Лексиконові» (К., 1627) П. Беринди кодифікується церковнослов'янська (словенорось-

ка) мова. Зазначені праці сприяли нормалізації й української літературної мови. Ці мови чітко розрізняються як окремі системи. Досить виразні й соціально-культурні їх функції: церковнослов'янська мова вживається в конфесійній літературі, зрідка — в художній, в інших галузях писемності панує українська мова.

Варто зазначити, що церковнослов'янсько-український «Лексикон П. Беринди, що поєднував елементи перекладного, тлумачного, етимологічного й енциклопедичного словника, відіграв значну роль не тільки в освіті, а й у вітчизняній філології, в європейській лексикографії. На його основі було створено ряд інших словників¹⁶⁸.

Розвиток літературної мови українського народу у другій половині XVII ст. Визвольна війна 1648—1654 рр. та об'єднання України з Росією справили помітний вплив на долю української літературної мови. Звільнення України від іноземного панування призвело до небувалого до того піднесення української писемної мови та літератури. Українською мовою ведеться діловодство в генеральній канцелярії, полкових, сотенних канцеляріях, ратушах та інших інституціях, видаються універсали, ведеться дипломатичне листування тощо. Дуже сприятливі умови склалися для Київського колегіуму, який виховав цілу плеяду діячів освіти, науки, літератури. Більше, ніж у першій половині XVII ст., складено літописів. До творів цього типу відносяться Густинський літопис, переписаний 1670 р. ієромонахом Густинського монастиря біля м. Прилук М. Лосицьким, «Кройника...» 1672—1673 рр. ігумена Михайлівського монастиря в Києві Ф. Софоновича, «Літописець...» 1699 р. ієромонаха чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Л. Боболинського та ін. Серед козацьких літописів виділяється анонімний твір другої половини XVII ст., автора якого умовно називають Самовидець.

У другій половині XVII ст. були надруковані видатні зразки церковно-ораторської і повістєвої прози, теологічні трактати — «Ключь резумьніа...» (перше видання — К., 1659, перевиданий у 1663 і 1665 р.), до якого було додано науковий трактат «Наука албо спосѡ(б) зложє(н)я казаня», «Небо новое...» (перше видання — Львів, 1665, перевидання 1677, 1699), «Месіа правдивый...», «Скарбница потребная или чудеса Пресвѣтѣа Богородицы...» (Чернігів, 1676), «Грѣхи розманты...» (Чернігів, 1685), «Боги поганскіа...» (Чернігів, 1686), «Души людей умерлыхъ» (Чернігів, 1687) Іоанікія Галятовського, «Огородокъ Маріи Богородицы...» (К., 1676), «Вънецъ Христовъ...» (К., 1688) Антонія Радивилівського, «Руно орошенное» (перше видання — Чернігів, 1680) Дмитра Туптала (Ростовського) тощо.

З другої половини XVII ст. дійшла велика кількість українських віршів. У цей час творили поети І. Величковський, К. Зиновієв та ін. У своєму жанрі виділяється драма про Олексія чоловіка божого (1673—1674 рр.), написана староукраїнською мовою.

До цього часу відноситься рукописний українсько-церковнослов'янський словник «Синоніма славеноросская», складений на основі «Лексикона» П. Беринди¹⁶⁹.

Українська писемна мова XVIII ст. і початок формування нової літературної мови. Літературно-писемний білінгвізм, характерний для національного періоду і періоду формування націй, зберігається на Україні й у XVIII ст. Продовжують функціонувати дві старі літературно-писемні мови — слов'яноруська і староукраїнська.

Слов'яноруська (слов'яноукраїнська) мова вживалася у церковно-релігійній сфері, а також публіцистичній, науковій, художній (переважно у випадках, пов'язаних з церковно-релігійною тематикою). Вона засвідче-

на ще значною кількістю пам'яток різних стилів і жанрів: конфесійними текстами, учительно-проповідницькими і полемічними творами, науковими трактатами і діалогами, духовними віршами і піснями, одами і панегіриками, шкільною драмою, повістями і житіями тощо. Мовно-структурний тип цих пам'яток визначався використанням церковнослов'янських фонетичних і граматичних форм, книжної лексики і фразеології, ускладнених книжно-традиційних стилістичних засобів. Він відбитий у таких пам'ятках, як «Иѣіка ієрополітіка, или Філософія правоучітелная», видана Києво-Печерською лаврою 1712 р., рукописний опис паломницької подорожі В. Григоровича-Барського 1723—1747 рр., у більшості текстів почаївського «Богогласника» 1790 р. та ін.

Книжна основа слов'яноруської мови не залишалася непорушною: щораз більше «спрощуючись», зазнаючи інтенсивного живомовного впливу, вона поступово занепадала. За свідченням П. Г. Житецького, уже в кінці XVII ст. на Україні зберігалася «сама лише видимість церковнослов'янської мови, що вважалась нишнім одягом думки, завжди зверненої до матерій більш-менш поважних. Це був ветхий одяг старого батька на молодому організмі юнака-сина»¹⁷⁰. У слов'яноруських пам'ятках XVIII ст., особливо другої половини, здебільшого не витримувалась книжна основа як єдиний цілісний тип. В одному й тому самому тексті змішувались гетерогенні елементи: церковнослов'янські, українські народні, меншою мірою — латинські, польські, російські. Таким чином, книжна основа, її структура все більше набували стихійного мовного вигляду. Звернення до живої народної мови у книжно-традиційних текстах, як правило, спостерігається при зображенні суспільно важливих подій, учасниками яких виступали народні маси, при потребі охарактеризувати персонажів з народу, при динамічному, емоційно насиченому або ліричному, стилізованому під фольклорний викладі (Ф. Прокопович, С. Величко, Г. Кониський, Г. Сковорода та ін.).

Староукраїнська мова (книжна українська, «проста мова») широко використовувала живе народне мовлення і застосовувалася в урядово-адміністративній сфері, художній, літописно-мемуарній, публіцистичній, науковій та ін. Вона засвідчена численними урядовими та судовими актами і документами, приватними листами, віршами, зокрема історичними, літописно-мемуарними текстами, значною частиною драматичних, легендарно-повістевих, учительно-проповідницьких, полемічних, наукових творів. Мовно-структурний тип цих пам'яток у цілому визначався використанням живомовного компонента, який, проте, тією чи тією мірою поєднувався з книжним (залежно від світської чи церковно-релігійної спрямованості пам'ятки, тематики, функціонального стилю чи жанру, хронологічного періоду, особистості автора тощо). Староукраїнською мовою писали свої казання В. Ясинський, Д. Ростовський, Ф. Прокопович, нею ж написані чимало сторінок літопису С. Величка, «Грамматика музикальна» М. Дилецького (1723) та ін. Крім того, це мова величезної кількості безіменних пам'яток XVIII ст.

У процесі формування української національної літературної мови XVIII ст. староукраїнська літературна мова, без сумніву, відіграла велику роль. Треба, проте, зазначити, що на розвитку світських жанрів і стилів несприятливо позначились зовнішні умови функціонування староукраїнської і почасти слов'яноруської мов, зокрема гніт з боку російського царизму та ін. У зв'язку з забороною 1720 р. друкувати на Лівобережній Україні будь-які книги, за винятком церковних¹⁷¹, згадані стилі і жанри функціонували лише в рукописній формі. Дуже несприятливими були відповідні умови на Правобережній Україні.

Книжно-писемна традиція занепадала насамперед як літературна основа, проте її конструктивні, життєздатні елементи засвоювались і в нових історичних умовах. Процес занепаду був поступовий, тривалий: спершу він охопив центральні установи і заклади (наприклад, Генеральну військову канцелярію, Києво-Могилянську академію), потім поширювався на низові. Проте в різноманітних місцевих установах і закладах становище староукраїнської мови, як свідчать, наприклад, численні акти сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України, було досить тривким ще в останній третині XVIII ст.

Провідного значення в українській літературній мові XVIII ст. набували стилі і жанри, що звільнялися від церковної ідеології. Їх ідейно-тематичний зміст визначався реальними знаннями, реальним життєвим досвідом. У структурно-типологічному відношенні вони базувалися на живій народній мові. Повно використовуючи її лексико-фразеологічні, фонетико-граматичні і стилістичні ресурси, нові структурно-функціональні стилі і жанри становили той тип української літературної мови XVIII ст., який в історичній перспективі відіграв роль з'єднувальної ланки в системі спадкоємності літературно-мовної традиції.

Стилістичною особливістю творів мовно-структурного типу, який базувався на живому народному мовленні, є їх «малі форми»: це переважно вірші, пісні, легенди, байки, інтермедії і діалоги, лікарські порадики, календарі, ділові акти і документи, приватні листи тощо. З соціально-культурного погляду вони задовольняли запити і практичні потреби широких верств населення. Авторами й укладачами їх були переважно представники більш демократичної частини інтелігенції — студенти, писарі, духівництво, освічені козаки, міщани.

Пам'ятки, що в структурно-типологічному плані закріплювали живе народне мовлення, засвідчені в усіх функціональних стилях і жанрах XVIII ст.: кількісно вони численні. У художньому стилі це такі жанри: а) фольклорний (пісні, думи, казки, легенди, прислів'я і приказки, замовляння); б) віршово-пісенний (сатирично-гумористичні вірші, віршовані оповідання, байки, колядки, історичні вірші, лірика, світські пісні); в) комедійно-драматичний (інтермедії, діалоги, вертепна драма). Пам'ятки зазначених жанрів утворюють неперервну хронологічну канву протягом усього XVIII ст. Так, з кінця XVII — початку XVIII ст. походять Дернівські інтермедії, співаник Д. Рудницького, з другої чверті XVIII ст. — співаник З. Дзюбаревича, інтермедії до драм М. Довгалевського і Г. Кониського, з середини і третьої чверті XVIII ст. — співаники І. Пашківського, С. Вагановського, Ф. Шелестинського, збірка І. Даниловича, з останньої чверті XVIII ст. — збірки А. Іщенка, Г. Загоровського, Б. Кукулівського, твори І. Некрашевича, А. Головатого та низка інших. Цей перелік, зрозуміло, можна значно розширити. Треба також врахувати велику кількість творів, які не дійшли до нашого часу: так, не зберігся виконаний О. Лобисевичем трагедійний переклад розділів «Буколік» Вергілія¹⁷². У світлі викладеного можна зробити висновок про відсутність хронологічного розриву між мовною творчістю І. П. Котляревського та його попередників у XVIII ст., на що цілком слушно вказували І. Я. Франко¹⁷³ та інші дослідники.

Використання живої народної мови в цих творах поряд з деякими елементами її натуралістичного копіювання супроводжувалось тенденцією до вироблення певних лінгвостилістичних норм, наприклад, у сатирично-гумористичних і комедійно-драматичних пам'ятках. У лірико-пісенних творах на ґрунті взаємодії фольклорного і літературного напрямів скла-

даються численні мовні засоби лірично-пісенної образності, виробляється своєрідна лірично-пісенна поетична норма.

Жива народна мова XVIII ст. широко закріплюється також в інших стилях і жанрах: а) прозових текстах (фольклорних, легендарно-повістевих); б) ораторсько-проповідницьких (казаннях, учительних творах, повчаннях); в) науково-практичних (лікарських і господарських порадинок, травниках, календарях, правилах доброго тону); г) ділових пам'ятках (судових актах, приватних листах). Показово, що паростки згаданих жанрів були ще в останній чверті XVIII ст., хронологічно тісно прилеглій до епохи І. П. Котляревського.

Таким чином, провідною тенденцією в літературній мові на Україні XVIII ст. є перехід від літературно-писемного білінгвізму, спричиненого існуванням двох основ — книжної і народної, до єдиної національної літературної мови, сформованої на живомовній основі. Цей процес супроводжувався запереченням старої книжно-писемної мови як літературної основи: відбувався розклад її внутрішньої структури, звужувалися сфери застосування, поки вона остаточно не вийшла з ужитку. Інтенсивно закріплювалися живомовні лексичні і фонетико-граматичні засоби, розвивалися нові функціональні стилі і жанри. Інакше кажучи, формувалася літературна мова на народній основі, яка стала ґрунтом для переходу до нової доби, започаткованої «Енеїдою» (1798) І. П. Котляревського.

Церковнослов'янська мова у культурному житті України XIV—XVII ст. Східнослов'янські народності успадкували від давньоруської й другу літературну мову — церковнослов'янську (словенороську). Вона обслуговує головним чином потреби православної церкви і вживається насамперед у канонічній (біблійні тексти, особливо Псалтир, євангеліє, апостол), а також неканонічній (Служебник, Номоканон, життя) літературі. Церковнослов'янська мова продовжує взаємодіяти з живою українською, тому в церковнослов'янські тексти проникають риси української фонетики, граматики і навіть лексики.

Видатною пам'яткою не тільки церковнослов'янської мови, але й книжкового та образотворчого мистецтва в XIV ст. є Київський псалтир 1397 р., переписаний Спиридоном (як гадають, приїжджою людиною).

Текст пам'ятки ще ґрунтовно не досліджений під кутом зору відбиття в ньому східнослов'янських мовних явищ. Проте в підписах до численних ілюстрацій проглядають безсумнівні риси української мови, зокрема $y > u$, $\text{ѣ} > u$, *скрозь* «крізь» замість *сквозь*, *-зѣ* тощо.

У зв'язку з заснуванням на Україні друкарень із останньої чверті XVI ст. далеко більшого поширення, ніж у попередні віки, набувають книги, писані церковнослов'янською мовою. Однак це переважно культові тексти, бо українські письменники, як правило, рідко вживали церковнослов'янську мову у власних творах. Церковнослов'янська мова в основному задовольняє потреби церкви. До того у ній внаслідок редакторської роботи багатьох поколінь постійно збільшувались елементи живих східнослов'янських мов, у тому числі української. Цей факт добре усвідомлювали українські й білоруські письменники, що почали називати церковнослов'янську мову східнослов'янської редакції *словенороською*. Культурні діячі чітко розрізняли церковнослов'янську й українську мови як різні системи. Та через конфесійні тексти, з якими в умовах XVI ст. й пізніше увесь час зустрічалися освічені люди, відбувався постійний, але спадний (низхідний) вплив церковнослов'янської мови на українську літературну.

Проте якщо за доби Київської Русі літературна мова східних слов'ян і старослов'янська (церковнослов'янська) були досить близькі, то відмін-

ності навіть між словенороською (церковнослов'янською) й українською літературною мовами (а живою народною — поготів) були значними. Процес наближення церковнослов'янської до живих мов у XVI ст. лише набирив розмаху, досягши повного розквіту тільки в наступному столітті. У вжитку часто були архаїчні старослов'янські тексти. Словенороська (церковнослов'янська) мова в своїй лексичній, фразеологічній та граматичній системах мала багато елементів, не зрозумілих для осіб без спеціальної підготовки. Фонетична ж її система була цілком пристосована до звукового складу української мови (та її діалектів), про що свідчать часті відхилення від етимологічного принципу в писаних (чи переписаних) на Україні церковнослов'янських текстах.

Сімсотлітня традиція вживання церковнослов'янської мови як мови культу східних слов'ян у свідомості людей XVI—XVII ст. робила її нерозривною з православ'ям, що пов'язувалось тоді з етнічною культурою й самобутністю.

Незважаючи на спроби перекладу Євангелія й Апостола українською (й білоруською) мовою, позиції церковнослов'янської мови як мови богослужіння й релігійної літератури в XVI ст. були стійкі. Діячі XVI ст. усвідомлювали важливість цієї мови як засобу культурного єднання між собою східних слов'ян та східних слов'ян із південними. У зв'язку з цим зрозуміло, чому 1581 р. в Острозі Біблію було надруковано саме церковнослов'янською мовою. Консервативна частина церковних діячів побоювалася, щоб через неточні переклади не поширювались ересі. І хоча ще наприкінці XVI ст., очевидно, в деяких церквах використовували українські переклади Святого письма, загалом уже було досягнуто своєрідного компромісу, що його радив великий авторитет того часу І. Вишенський: «Євангелія и Апостола в церкви на литургии простым языком не выворочайте. По литургии ж для зрозумения людского попросту толкуйте и выкладайте. Книги церковные всѣ и уставы словенским языком друкуют»¹⁷⁴. Як свідчать переклади й глоси XVI ст., в той час знання церковнослов'янської мови серед освічених людей було досить ґрунтовне.

У другій половині XVII ст. словенороською мовою друкуються книги, призначені для використання в церквах. Лише Л. Баранович друкує свої проповіді церковнослов'янською мовою, зокрема збірку «Мечъ духовный...» (перше видання — К., 1666), «Трубы словесъ проповѣдныхъ...» (К., 1674). Словенороською мовою вийшов єдиний надрукований у XVII ст. твір з історії — «Синофісь...» (перше видання — К., 1674), авторство якого приписується І. Гізелеві. Цією мовою написано окремі драми, наприклад «Царство натуры людской...» (рукопис, 1698). Очевидно, це було викликане загальним підвищенням знання словенороської мови завдяки діяльності Київського колегіуму та бажанням знайти слов'янських православних читачів цих книг поза межами України.

Латинська, грецька та польська мови в суспільно-культурному житті української народності XIV—XVIII ст. Мовна ситуація на Україні в XIV—XVIII ст. ускладнювалася у зв'язку з тим, що спочатку на землях, захоплених Польщею в XIV ст., а після Люблінської унії і на більшості їх поширюються латинська й польська (особливо з XVI ст.) мови. Латинську мову до XVI ст. українці засвоювали в закордонних університетах. Найвідоміший із українських учених і поетів — Павло Русин (1470—1517). Українська тематика відбита в латиномовній поезії польського й українського письменника Кльоновича (бл. 1545—1602). Уже наприкінці XVI ст. в мові староукраїнських актів так часто зустрічались латинські слова, що послі від Волинського, Брацлавського й Київського воєводств на Варшавському вальному сеймі в 1590 р. домоглися ухвали про те, щоб

на території їх воєводств юридичні документи «według ich prawa, Ruskim językiem u piśmie mają, być pisane, nie mieszając słów Łacińskich». Польську мову, очевидно, засвоювано через безпосереднє спілкування з поляками та усне навчання. Міркуючи про важливість знання польської мови в умовах Речі Посполитої XVI—XVII ст., багато дослідників пишуть про те, що в українських школах викладалася й польська мова, проте прямих доказів цього ніхто не наводить; не відомі також спеціальні граматики і словники, за якими мала б викладатись польська мова в українських та білоруських школах. Рідної мови як навчального предмета тоді не було в школах Європи, в тому числі у польських та українських.

У великій пошані серед освічених людей на Україні була грецька мова, яку вони старанно вивчали за давньою церковно-культурною традицією православ'я, що йшла від часів Київської Русі. На Україні користувались літературою, написаною грецькою мовою, підтримували зв'язки з константинопольськими патріархами, в юрисдикцію яких здавна входила київська митрополія. У Львівській братській школі складено й 1591 р. надруковано граматику грецької мови з церковнослов'янським (української редакції) перекладом. Отже, від другої половини XVI ст. на Україні та в Білорусії існувала дуже складна й своєрідна мовна ситуація, яка не мала аналогів у жодному іншому місці тогочасної Європи.

Прагнучи донести до польського читача правду про національно-релігійний гніт панівних класів на Україні та в Білорусії, ознайомити його з духовним життям свого народу, спростувати нападки, вигадки й аргументи опонентів із католицького й уніатського таборів, українські письменники цього часу писали й друкували польською мовою або робили переклади своїх творів. Наприклад, польською мовою видав більшість своїх полемічних творів М. Смотрицький, в тому числі знаменитий «Θρηπος, to jest Lament...» (Вільно, 1610), польською мовою надруковано антиуніатський «Λίθος, або Kamień...» (К., 1644), головним автором якого був П. Могила, «Patericon, або żywoty ss. oycow pieczarskich» (К., 1635) С. Косова — переробка «Клево-Печерського патерика», «Тераторуница lubo Cuda...» (К., 1638) А. Кальнофойського — зібрання легенд про чудеса печерських святих. Цією мовою надруковано й деякі полемічні книги представниками уніатського табору, наприклад «Sowita wina» (Вільно, 1620) В. Рутського, «Kalendarz stary» (Вільно, 1640), «Dialog, або Rozmowa...» (Краків, 1642) та інші твори К. Саковича, складено кілька віршів на герби вельмож. Однак на загальному фоні книг, написаних і надрукованих українською та церковнослов'янською мовами, кількість текстів, складених і виданих польською, зовсім невелика. Як зазначалося вище, польська мова глибше, ніж у XVI ст., проникає в актове діловодство, але не посіла в ньому панівного місця.

Латинська мова на всіх етапах культурної історії України не відігравала такої першочергової ролі, як у деяких сусідніх народів, куди прийшла разом із католицькою церквою. Проте немає сумніву, що освічені люди ще доби Київської Русі й наступних епох були обізнані з латинню, адже давньоруські землі підтримували жваві зв'язки з країнами Середньої й Західної Європи, де латинь на той час була панівною літературною мовою. Однак у зв'язку з тим, що у другій половині XVI ст. більшість українських земель опинилась під владою шляхетської Польщі, де латинська була мовою державних установ, церкви й школи, вона проникла на Україну і в Білорусію, виконуючи в певних сферах функцію літературної мови. Поступове поширення латині та роль її на Україні перебувають у прямому зв'язку з тодішніми суспільно-історичними

й культурними умовами. Вони пов'язані з визначною роллю латині в тогочасній польсько-шляхетській державі, місцем латинської мови в тодішній українській шкільній освіті, нав'язаною релігійною полемікою, з інтересом до наукових і мистецьких досягнень. Латинь у Польщі здавна була не тільки мовою католицької церкви, духовництва та навчання в школах, що їх вони утримували; нею користувались також канцлери князів і королів при оформленні всіляких документів, писалися судові, правові акти, розпорядження властей¹⁷⁵.

Українські діячі культури другої половини XVI — початку XVII ст. вбачали в латинській мові насамперед знаряддя національного й релігійного гніту. Ревно виступили на захист церковнослов'янської мови такі видатні мужі, як І. Вишенський, З. Кошистенський, Л. Зизаній, М. Смотрицький, П. Беринда та ін. Але згодом на латинську мову стали дивитися як на суспільну необхідність в умовах шляхетської Речі Посполитої та як на знаряддя освіти. Наприклад, С. Косов підкреслював, що в Речі Посполитій без знання латинської мови не можна обійтись, бо вона панує в усіх державних установах, на диспутах. Однак латинською мовою, що була зовсім чужа широким колам читачів та народним масам, українські письменники першої половини XVII ст. писали мало¹⁷⁶.

Для вивчення латинської й церковнослов'янської мов у Київському колегіумі були складені два великі словники — «Лексиконъ латинский» Є. Славинецького (найстаріший список датується 1642 р.) та «Лексиконъ словено-латинский» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (найстаріший список-переробка, здійснений у Москві, має дату 1650 р.). На основі їх складено чимало вітчизняних і зарубіжних словників. Вони відіграли значну роль у розвитку не тільки вітчизняної, а й певну роль у розвитку європейської лексикографії¹⁷⁷.

У XVIII ст. надруковано підручники латинської мови, складені викладачами київського навчального закладу вищого типу: «Grammatica latina ... repurgata usibusque juventutis Parvae Russiat in Academia Kijoviensi excolendae ... accomodata» (К., 1765), «Начальныя правила сочинення латинского...» (К., 1798) М. Семигиновського.

Частіше латинською мовою в своїй творчості користуються українські письменники й учені другої половини XVII і XVIII ст. Це пов'язано зі значним поширенням цієї мови у Європі, великою роллю її в школах, прагненням дійти до закордонного європейського читача. Збереглися численні рукописні поетики й філософські твори, написані латинською мовою¹⁷⁸, немало філософських трактатів опубліковано в XVIII ст.¹⁷⁹ Деякі українські поети цієї доби віршували латинською мовою¹⁸⁰.

Після укладання Андрусівського перемир'я (1667) у складі Росії були лише Лівобережна Україна і Київ, а Правобережжя залишилося під владою польсько-шляхетської Польщі. Українське населення тут і далі терпіло польсько-шляхетський гніт, гоніння на православну церкву. В цих умовах залишалася актуальною релігійна полеміка. Але головні культурно-церковні сили сконцентрувалися в Києві і на Лівобережжі. Полеміку з опонентами українські письменники вели польською — мовою, якою писали їх католицькі й уніатські противники. Так, наприклад, Л. Баранович надрукував книгу «Nowa miara starej wiary...» (Новгород-Сіверський, 1676), І. Галятовський — твори «Rozmowa białocerkiewska» (К., 1663), «Rycerz prawosławney... cerkwi...» (без місця і року видання), «Stary kościół...» (Новгород-Сіверський, 1678), «Fundamenta...» (Чернігів, 1683) та ін. Окремі полемічні книги виходили і в українському варіанті. Писання полемічних творів цією мовою продовжувало традицію першої половини XVII ст. і було зумовлене не культурно-мовними потребами Лівобереж-

жя й Києва, а іншими причинами: книги були розраховані на читача тих українських земель, які залишалися під владою шляхетської Польщі і для яких боротьба проти унії і католицизму залишалася актуальною, де українська мова та письменство зазнавали утисків. Польську мову в Київському колегіумі в другій половині XVII ст. вже спеціально вивчали. Вивчали тут і польську версифікацію. Польською мовою, за традицією, писали Л. Баранович, О. Бучинський-Яскольд, Л. Крщонович, І. Орновський та ін. У самому кінці XVIII ст.— 1791 р.— в Києві надруковано підручник цієї мови М. Симигиновського «Грамматика польская для пользы и употребления российского юношества...».

У другій половині XVII ст. на українських землях, що залишалися під шляхетсько-польським пануванням, українська мова силоміць витісняється польською з ділового письменства. Загальний сейм 1669 р. постановив, що дотримуватися давніх прав король не буде і всю документацію видаватиме тільки польською й латинською мовами¹⁸². Цю постанову підтвердив король Фрідріх Август на Варшавському сеймі 1696 р.¹⁸² Характерно, що в 1722 р. в Супраслі, а в 1725 р. у Почаєві було надруковано словник П. Беринди польською мовою — «Лексиконъ сирѣчь словесникъ славенскій, имѣющъ в(ъ) себѣ слова первѣе славеніа, а посе(м) по(л)скіа» — недвозначне свідчення втрати важливих позицій українською мовою в Польщі.

Отже, в добу розвитку української народності мовна ситуація на Україні (та в Білорусії) була дуже складною і не мала паралелей ніде в Європі. Тут функціонувало кілька писемно-літературних мов. Але своєрідність етнічному обличчю народу, оригінальність його культурі надавала українська писемно-літературна мова, яка постійно поєднувала старовинні книжні й живі народні складники. Саме на її ґрунті зростала нова літературна мова — мова української нації, саме вона була тією лавкою, яка забезпечила безперервність у писемній традиції українського народу.

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ1. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК
МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ
НАРОДНОСТІ (XIV — СЕРЕДИНА XVII СТ.)

Етногенез народів, у тому числі й українського, — складний процес, в результаті якого на певній території з існуючої сукупності людей утворюється спільність, яка об'єднується «відносно стабільними особливостями культури (включаючи мову) і психіки, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від усіх інших подібних утворень»¹. Головні етнічні ознаки народів, за якими вони відрізняються один від одного, зосереджені, отже, значною мірою у сфері культури.

В процесі формування різноманітних форм матеріальної культури кожної народності відбирається звичайно найбільш істотне, доцільне й передається з покоління в покоління. У матеріальній культурі відбивається рівень розвитку продуктивних сил певної суспільної формації, ступінь освоєння людиною природи, вплив географічних умов на практичну діяльність тощо. Все це обумовлює виникнення господарсько-культурних типів, які представляють собою «комплекси особливостей господарства і культури, що історично склалися й характерні для народів, які живуть в певних природно-географічних умовах на певному рівні їх соціально-економічного розвитку»². Один з таких типів склався на території Європи вже в часи пізнього неоліту й існував до початку залізного віку. Він об'єднав землеробське населення лісистій частини Європи — предків слов'янських, балтських, германських, кельтських і частково угро-фінських народів³, які займалися підсічним землеробством і скотарством. У їх господарстві зберігало також значення полювання, рибальство і бортництво. Напрями господарства накладали відбиток на форми культури, особливо матеріальної, на знаряддя праці, типи житла, види одягу, їжу тощо. В ході історичного розвитку на цій території виникали нові етнолінгвістичні спільності. Вони успадковували й розвивали культурні надбання попереднього населення, одночасно перебуваючи в етнокультурних зв'язках між собою. Деякі з рис закріплювалися й ставали культурною традицією, викристалізовувалися нові, інші відмирили. Цей процес був безперервний. На основі вивчення матеріальної культури південно-західних земель дослідники стверджують, наприклад, наявність спадковості у матеріальній культурі народів, які населяли територію від Подніпров'я до Балкано-Дунайського басейну починаючи від залізного віку⁴. Творцями її були фракійські землеробські племена, слов'яни та ін.

Територія, на якій у XIV—XVII ст. проходив процес формування української народності, в давні часи була строкатою в етнічному відношенні. Тут стикалися слов'янські і скіфо-сарматські, а також балтські культури. В другій половині I тисячоліття завершився процес розселення та об'єднання в племенні союзи східнослов'янських племен й

розпочалося формування на їх базі давньоруської народності. За даними археології і лінгвістики, на території межиріччя Середнього Дніпра і Дністра, а також Верхнього Подніпров'я прослідковується спадковість матеріальної культури слов'ян протягом I тисячоліття н. е.⁵

Безперечно, матеріальна культура давньоруської народності викристалізувалася з елементів, властивих культурам східнослов'янських племен першої половини I тисячоліття н. е., а також з певних запозичень від сусідніх народів, зокрема тюркських. Проте необхідно зазначити, що, незважаючи на існування певної мовної і етнокультурної єдності давньоруської народності в ній не були повністю нівельовані особливості в мові, побуті, звичаях племінних союзів полян, сіверян, древлян, волинян, тиверців тощо, які склали її етнічну основу. В нових історичних умовах ці особливості в одних випадках втрачалися, в інших зміцнювалися, що позначалось на утворенні специфічних рис у матеріальній і духовній культурі кожної з східнослов'янських народностей, які формувалися, а також певних культурно-побутових особливостей у межах їх етнографічних районів і груп.

Землеробські знаряддя. Процес формування української народності, як і інших східнослов'янських народностей, відбувався в рамках феодального способу виробництва, для якого характерне панування натурального господарства й відповідний йому рівень продуктивних сил. Основу економіки складало орне, плужне землеробство. К. Маркс відзначав, що «земля є джерело всякого виробництва і всякого буття, а землеробство — первісна форма виробництва у всіх більш чи менш міцно сформованих суспільств»⁶. «Економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці. Засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця»⁷. Землеробські знаряддя як один з елементів, «засобів праці» займають, отже, дещо особливе місце серед інших галузей матеріальної культури.

Наявність різних фізико-географічних зон на території, де складалась українська народність, поряд з іншими факторами обумовила певну специфіку у напрямках землеробства й відповідно в асортименті, комплексах знарядь праці.

У Київській Русі були відомі три види орних знарядь: рало⁸, плуг і соха. Найстародавнішим із них було одностубе рало — безпередкове знаряддя, що не мало відвалу (полиці) й тому не перевертало при роботі ґрунт, а тільки розсовувало його по боках, роблячи борозну. На території України залізні частини рала — наральники знайдено археологами в поселеннях черняхівської культури (перші століття нашої ери)⁹. Якщо ж узяти до уваги, що до появи залізного наральника воно певний час складалося тільки з дерев'яних деталей (рала без залізного наральника, де робочою частиною був зуб — «кописть» із твердого дерева, для міцності обпалений, побутували на Україні ще у ХІХ ст.), то можна гадати, що це знаряддя на території України застосовувалося значно раніше. Спільність найменувань рала та головних його деталей у більшості слов'янських народів, як і археологічні знахідки його, що відносяться до перших століть нашої ери¹⁰, свідчать, що це знаряддя застосовувалося широко у праслов'янську добу і, отже, становило спільний елемент їх матеріальної культури. В «Повісті временних літ» рало згадується під 964 р.¹¹ Східні слов'яни використовували одностубе рало двох типів: з вузько- і широколопатовим наральником¹².

Поряд з ралом у лісостеповій і степовій зонах Київської Русі застосовувався також плуг (згадка про нього міститься в літописі під

981 р.)¹³. Давньоруська мініатюра із зображенням оранки, вміщена у Кенігсберзькому літописі¹⁴, дає уявлення про конструкцію тогочасного плуга й дозволяє стверджувати, що в першій половині XII ст. він уже сформувався в основних рисах і складався, як і в наступні часи, з двох головних частин: робочої, — власне плуга й тяглової — передка до нього. Усі деталі були виготовлені з дерева, крім лемеша та чересла, що робилися із заліза.

Щодо сохи, то вона застосовувалася не в усіх слов'янських народів, а лише в лісистих районах Північно-Східної та Західної Русі. Відсутність сохи в ряді західних і майже всіх південних слов'ян свідчить, що це знаряддя з'явилося у Східній Європі порівняно пізно, приблизно після поділу слов'ян на три групи — східних, західних і південних. Слушною видається думка, що вихідним знаряддям при виникненні сохи було рало, й вирішальною в цьому процесі виявлялася потреба пристосуватися до землеробства в умовах лісистій природної зони.

Внаслідок розвитку продуктивних сил, особливостей природного середовища, зокрема ґрунтів у землеробській техніці росіян, українців та білорусів, з початком їх етногенезу визначилися деякі специфічні особливості. Так, на відмінну від росіян та білорусів, для яких в умовах панування вогнево-вирубної системи землеробства характерним орним знаряддям ставала соха¹⁵, на більшості території України, в зонах Лісостепу й Степу з їх важкими чорноземними ґрунтами плуг закріпився як найбільш придатне для цих ґрунтів орне знаряддя. Поряд з ним продовжувало застосовуватися рало, що зумовлювалося, очевидно, простотою його конструкції, дешевизною, існуючими способами обробітку ґрунту, коли плуг уживався для первинної оранки цілини й перелогів. Ралом же розпушували вже зорані лани або обробляли м'які ґрунти.

На Українському Поліссі, в зоні піщаних та супіщаних ґрунтів поширилася соха. Однак на відміну від росіян, у яких набрав поширення тип двобічної сохи з переставною полицею (російська соха, або «московка»), в українців і білорусів це була переважно соха — «литовка» (поліська). Поширення на Чернігово-Сіверщині сохи-одноковки («плашки»), що становила собою так званий чернігово-сіверський варіант сохи-«московки», відбулося під впливом росіян, можливо, після возз'єднання України з Росією.

В умовах феодального способу виробництва еволюція знарядь праці XIV — середини XVII ст. відбувалася повільно, вони значною мірою були подібні ще до давньоруських. Малюнок із зображенням українського плуга й процесу оранки, вміщений в «Учительном євангелії» (1637), а також ряд музейних експонатів¹⁶ дозволяють гадати, що український плуг того часу був здебільшого порівняно невеликим.

У подальшому розвитку продуктивних сил поступово відбувається вдосконалення знарядь праці. На території, де проходив процес формування української народності, чересла плугів стають масивнішими і, зберігаючи в основному давньоруські форми, набувають дещо інших пропорцій. Лемеші, не перевищуючи за розмірами давньоруські, втрачають свою симетричність¹⁷. Плуг ставав основним знаряддям обробітку ґрунту в лісостеповій та степовій зонах України. Для оранки запрягали пару волів, інколи декілька пар, якщо орали цілинні або перелогові землі. Плугом орали на Волині: «ниву за три дні плугом зорать может» (1528)¹⁸, на Брацлавщині: «люди тягли плугами своїми власними оруть»¹⁹. Однією із важливих деталей плуга були залізні лемеші, які цінувалися дуже дорого. Відомо, наприклад, що під час наїздів шляхти на села поряд з майном, худобою забиралися «железа плуговые», «плуги

зо всею снастю»²⁰. На середину XVII ст. з'явився й варіант характерного для українців пізнішого часу важкого плуга, у який запрягали від двох до шести пар волів²¹.

Українське рало XIV — середини XVII ст., очевидно, також було близьким за конструкцією аналогічному давньоруському знаряддю. Тип безполозового українського рала, так званого «рала з копистою», виник на основі рал з вузьколопатовими наральниками; другий тип — рало полозове — широколопатових. Рало першого типу складалося з дишла («стебла», «вії»), в отвір на задньому кінці якого під кутом забивався ральник. Для міцності ральник скріплювався з дишлом розпіркою («жабкою», снозою). Зверху в отвір заднього кінця дишла забивалася ручка (держак, чепіга).

Рало з полозом відрізняється від безполозового розташуванням ральника, способом з'єднання зі стеблом. У ньому стебло забивалося своїм заднім кінцем в отвір на держаку, що був зігнутих продовженням ральника й складав з ним єдине ціле. Розташовувався ральник горизонтально й майже паралельно до стебла і тому служив підшою, на якій стояло знаряддя. Оскільки ще у XIX ст. застосовувалися варіанти рал цих типів без залізного наральника, можна гадати, що існував варіант однозубих рал, у якому дерев'яний ральник був робочою частиною.

Соха на відміну від однозубих орних знарядь — тогочасних плуга і рала з початку свого виникнення була знаряддям двошубим. Саме слово «соха» означало спершу розвилку, якою у сохи є робоча частина — двоорога розсоха і на яку набивалися два сошники. Українські сохи — і поліський її тип і чернігово-сіверська соха одноконка — відрізнялися від російських сох полицею: вона мала форму трохи вигнутої дощечки, або клина. До того ж в українських сохах таких дощечок було не одна, а дві — «полиця» й «припілок». Закріплювалися вони на відміну від переставної полиці в російських сохах, що мала лопаткову форму, нерухомо.

Поліська соха (крім Полісся України, була поширена на суміжній території центральної та південно-східної частини Білорусії, на прилеглий до України й Білорусії території Польщі) до того ж мала принципово іншу будову кістяка. Розсоха в ній забивалася заднім кінцем в отвір не бруска між «вобжами» (голоблями, як у російських сохах, а знизу в дишло («стебло»). В XIV — середині XVII ст. з'явилися, отже, специфічні особливості в комплексі орних знарядь, що застосовувалися на Україні.

Ручні знаряддя обробітку ґрунту, які доповнювали тяглові орні знаряддя, — лопати і заступи, суцільно дерев'яні і з залізною оковкою, а також мотики (останні зрідка згадуються в письмових документах XVI—XVII ст.) — майже не змінили своєї традиційної форми й конструкції. Зокрема, поширеною була мотика без обуха.

Розпушували зораний ґрунт і закривали посіяне насіння за допомогою простіших із різновидів борін — волокуші (плетеної «лісяної»), поряд з якою побутували й досконаліші рамні борони з дерев'яними зубцями.

Специфічні особливості з'явилися в зазначений час і в комплексі знарядь збирання врожаю. На Україні поряд з короткою косою типу «горбуша», що була характерна для росіян, поширилася довга, так звана коса-«литовка». Це позначилося на способах косіння (в один бік з укладкою скошеної трави чи колосових у валок зліва від косаря).

Удосконалювалася, ставала більш сферичною форма й іншого дав-

нього виду знарядь збирання врожаю — серпа*, який виник з появою землеробства й широко застосовувався праслов'янами²². Очевидно, що саме в XIV — середині XVII ст. на Україні з'явився досконаліший різновид серпа — знаряддя з назубреним лезом, хоча продовжували застосовуватися серпи і з гладким лезом. Серп був головним знаряддям збирання колосових, про що, зокрема, свідчить назва в українців основного страдного місяця літа — серпень. Серпи стають більш продуктивними за рахунок збільшення робочої поверхні, яка визначалася вигином леза. Так, у XIV ст. на Подніпров'ї, як свідчать археологічні знахідки, серпи мали більш вигнуті краї леза, ніж давньоруські²³. Зжатиї хліб в'язали у снопи й складали у копи, а при великій кількості — у скирди.

Для обмолоту хліба основним знаряддям був ціп. Ним користувалися на східнослов'янських землях з давніх часів (про ціпи згадується у «Слові о полку Ігоревім»). Молотіння хліба «у три ціпи» в українців зображено також на гравюрі до «Учительного євангелія» (1637). Поширеними були ціпи з нерухомими кашцями, виготовлені з дерева, у яких ціпилно й бич з'єднувалися ув'яззю. Допоміжними знаряддям при молотьбі були дерев'яні граблі та вила.

У XVII ст. асортимент знарядь молотьби в українців поповнився новим, продуктивнішим їх різновидом — молотильним котком («гарманом»), що поширився переважно у південних районах України²⁴. У зв'язку з появою цього знаряддя тут виникли нові прийоми молотьби — у полі на відкритому току («гармані»), в той час як росіяни й білоруси молотили переважно на гумні, використовуючи овин (клубу). Новим у способах молотьби була також молотьба кіньми. При цьому посередині току, на якому були розстелені снопи, забивався стовп. До нього прив'язували на довгі повідки коней і ганяли навкруги по току, доки повідок повністю не намотається на стовп. Після цього коней спрямовували в інший бік до повного розмотування повідка. Коні копитами вибивали зерно з колосся.

Віяли й очищали зерно за допомогою дерев'яних лопат, кидаючи його проти вітру, та решіт.

Зерно зберігали, як і в попередні часи, в зернових, глекоподібних або прямокутних ямах (зернові ями використовувались в господарстві племен зарубинецької й черняхівської культур²⁵ давньоруської народності, а також у бочкоподібних дерев'яних або плетених з лика чи соломи кадовбах («стуга лубеная, што збоже сиплять»²⁶), які ставили у коморах чи сінях. Появою нових елементів позначились на середину XVII ст. і знаряддя та споруди для переробки зерна на крупу та борошно — поряд з жорнами та водяними млинами на Україні з'явився вітряк²⁷.

Протягом XIV — середини XVII ст. землеробська техніка у своєму розвитку на Україні набула, отже, специфічно українського забарвлення.

Ремісничі знаряддя й ремесла. Формування української народності відбувалося в умовах дальшого поглиблення суспільного поділу праці, розвитку ремесла і промислів. Незважаючи на руйнування, завдані нашествиями кочівників в середині XIII ст., ремісниче виробництво не було повністю знищене. В XIV—XV ст. у південно-західних землях продовжували розвиватися такі ремесла, як гончарне, залізо- та деревообробне та ін. Ремісничі знаряддя цього періоду на Подніпров'ї були значною мірою ідентичні давньоруським²⁸. Це різноманітні ножі, сокири, ножиці, шильця, голки, молотки, стамески та ін. В XV—XVI ст. помітно збільшилася кількість міст і містечок, населення яких займалося ремеслом та торгівлею. У першій половині XVII ст. в містах України

нараховувалося понад 270 ремісничих спеціальностей²⁹. Безперечно, ремісники користувалися численними знаряддями праці, асортимент яких ставав дедалі різноманітнішим. При обробці волокнистої сировини поряд з такими найпростішими знаряддями, як «лук» для обробітку вовни, веретено, у масовий вжиток увійшов горизонтальний ткацький станок («стави») з бедрами й нитями, досить досконалої для того часу конструкції. У деревообробних промислах і ремеслах поряд з широко розповсюдженими з часів Київської Русі різного виду сокирами, долотами, теслами, пилами, ножами, різцями тощо застосовувалися прості токарні верстати по дереву, на яких вироблялися веретена, «качалки», дерев'яний посуд, дитячі іграшки, списи, стріли, колони для церков та будинків знаті.

При обробітку заліза, крім традиційного знаряддя (наковалень, молотків, кліщів та ін.), слюсарі, мідники, золотники застосовували при роботі досить широкий набір спеціальних інструментів. Зокрема, мідники, відливаючи гармати, дзвони, казани й інший мідний та олов'яний посуд, використовували ряд нових знарядь і пристосувань³⁰.

Особливо помітні зрушення в технічному оснащенні ремісничого виробництва відбулися у зв'язку з появою скляного (гутного) та папірного («папірні») промислів, де найбільш трудомісткі процеси були механізовані завдяки використанню механічного двигуна, який приводився в рух силою падаючої води.

В XIV—XVII ст. на українських землях прослідковуються основні центри гончарного ремесла: Подніпров'я, Подністров'я, Прикарпаття, з характерними для кожного з них технікою виробництва, формами, орнаментуванням³¹. Розвиток гончарного ремесла позначився на різноманітності видів і форм кухонного полив'яного і простого посуду: мисок, полумисків, горщиків, макітер, глечиків, блюд (вони згадуються в документах та в літературних творах XVI—XVII ст.)³².

Транспорт. У розвитку і становленні будь-якої етнічної спільності важливу роль відіграють транспорт та комунікації, оскільки вони є найважливішим засобом спілкування населення різних територій і певною мірою впливають на консолідацію етносу. К. Маркс розглядав транспорт як одну з важливіших галузей матеріального виробництва. «Крім добувної промисловості, землеробства і обробної промисловості, існує четверта галузь матеріального виробництва, яка у своєму розвитку також проходить різні ступені виробництва: ремісничу, мануфактурну і машинну. Це транспортна промисловість, все одно, перевозить вона людей чи товари»³³.

З транспортом безпосередньо пов'язано утворення певних шляхів сполучення на конкретних територіях. На Україні під впливом географічних та економічних факторів визначилися основні транспортні артерії. В житті східних слов'ян як шляхи сполучення велику роль відігравали річки й відповідно водний транспорт. Особливо важливе місце в цьому відношенні займав Дніпро. По Дніпру, як відомо, ще за часів Київської Русі проходив великий шлях «із варяг у греки», за допомогою якого східні слов'яни спілкувалися з середземноморським світом. Басейн Дніпра з його лівими та правими притоками продовжував залишатися головною водною артерією і в часи формування української народності. Зокрема, найважливіші міста і слободи під час заселення Слобожанщини в XVII ст. виникли саме на річкових шляхах³⁴.

У XIV — першій половині XVII ст. на Україні існував ряд засобів пересування по воді, найбільш поширений з яких — за допомогою різноманітних човнів. Човни поділялися на два види: 1) видовбані із суціль-

них круглих колод різних розмірів; 2) плоскодонні, днище яких було зроблене з дощок, а корпус складався з окремих частин³⁵. За свідченням письмових джерел, у XVI ст. на Україні використовувалися різноманітні типи човнів обох видів: дубаси, шкути, ком'яги, півком'яжки, струги, байдаки («чайки»), «дуби», гиляри тощо. Деякі з цих засобів пересування по воді — «човни», «струги», «ладьи» тощо згадуються в літописах, зокрема в «Руській Правді», і, отже, були поширені вже за часів Київської Русі. Інші — дуби, байдаки (чайки), очевидно, створені українським народом. Останні широко використовувалися запорозькими козаками, які ходили на них у Чорне море, сягаючи берегів Малої Азії. Байдак, або чайка, являв собою видовбаний з колоди верби або липи великий човен, борти якого були нарощені з дощок. Розміри його сягали 60 футів довжини, 10—12 ширини і близько 12 — глибини. Під час плавання до бортів прив'язувалися балансири із снопів очерету чи рогози, що надавали човну стійкості на воді. Чайка мала на носі й кормі по два керма, а вздовж бортів — по 10—15 весел. Таке судно вміщувало по 50—60 чоловік козаків із зброєю та провіантом³⁶.

Плаваючи на чайках по морю, запорожці, за свідченням Боплана, широко користувалися тогочасним компасом — «ніремберзьким квадрантом»³⁷, що говорить про високий рівень розвитку на Україні мореплавної справи. Про це ж свідчить і вміння козаків переправлятися через дніпровські пороги, про що також згадує Боплан.

Помітні зрушення відбулися на Україні в XIV — першій половині XVII ст. і в розвитку сухопутного транспорту. На XVI ст. її територію перетинали великі шляхи. Одним з найбільш відомих ще за часів Київської Русі був Соляний, або Муравський, шлях, що з'єднував Київ з Кримом³⁸. На Лівобережній Україні основними артеріями сухопутних зв'язків були Сагайдачний, Ромоданівський та Гетьманський шляхи³⁹. З Москвою підтримувалися зв'язки так званим Українським шляхом. На Правобережній Україні найбільш людним був Чорний шлях. Він починався від «Дніпра, між устями річок Сокорівки і Носачівки», і пролягав «через воєводства Київське, Подільське і Волинське — на Червону Русь до Львова»⁴⁰. У Крим від Києва вів Чумацький шлях, що починався поблизу Китайгорода і пролягав через Дніпро. Значною інтенсивністю відзначалися Кучманський (між Дністром і Бугом), Покутський — Золотий (між Прутом і Дністром) шляхи. Про важливе значення шляхів у житті людей свідчать часті згадки в усній народній творчості українців, зокрема в чумацьких піснях, про «широкі», «довгі», «безкраї», «биті» шляхи⁴¹.

У сухопутних засобах пересування українців XIV — першої половини XVII ст. поряд з деталями, характерними для транспорту багатьох європейських народів, особливо слов'янських, з'явилися й певні специфічні елементи. На Україні, як і в інших сусідніх народів, користувалися взимку саньми, літом та восени возами. Українці зберегли щодо останніх давньоруську назву «віз», у той час як у росіян та білорусів поширилася назва «телега». В період формування української народності широко використовувалися різноманітні варіанти досить досконалого чотириколісного типу воза, в якому передня й задня колісні частини з'єднувалися дерев'яними брусом — «розворою», «підтокою»⁴². Очевидно, в зазначений час на Україні був найбільш поширений давніший варіант воза, в якому поздовжня з'єднуюча деталь становила собою жердину з природною розвилкою на задньому кінці⁴³ — «трійню», що кріпилася нерухомо. Віз такої конструкції зустрічався в українців Карпат ще в XIX ст. Чотириколісний віз на час формування української народності зазнав

уже значної еволюції, оскільки з'явився ще в V ст. до н. е.⁴⁴ В XIV ст. він мав уже досконаліші складені з окремих частин колеса із спицями (такі колеса зображено на мініатюрі з «Життя Бориса і Гліба» XIV ст.), а, отже, з ободом і маточиною.

У росіян та білорусів віз запрягався частіше у голоблі, хомут і дугу, в той час як на Україні (крім її лівобережної частини) поширився парнояремнодишловий спосіб запряжки. В залежності від призначення виїзду у вози запрягали пару волів або коней в одному випадку — у ярмо, в іншому — у шлею (посторонки). У документах, що відносяться до тих часів, згадуються «возок, который ишов двоима конми», «воз котчий»⁴⁵. Дишло до воза, як і при запряганні плуга, названо «вієм».

У зв'язку з конкретним призначенням воза (транспортування снопів, вивезення дерев з лісу, чумакування, святкові виїзди тощо) вдосконалювалася конструкція, виникали нові варіанти. Так, для перевезення збіжжя та сіна застосовувався місткий віз з драбинчастим ящиком — «гарба», що був характерним для південних районів.

У часи формування української народності з'явилася в українців і «мажа» — варіант міцного і місткого воза, пов'язаного з чумакуванням (слово «чумаки» зустрічається в джерелах, що датуються XVII ст.⁴⁶). Мажа мала глибокий ящик, викладений з лубу або випалений з великого липового кругляка кряжа⁴⁷. Особливу увагу при її виготовленні звертали на міцність осей та коліс. Неодмінною приналежністю чумацького воза-мажі були мазниця з дьогтем та важниця — товста продовгувата палиця, якою підвантажували віз, змазуючи колеса.

Виходячи з того, що на території східного слов'янства з глибокої давнини використовувався одноосевий двоколісний віз⁴⁸, можна припустити, що в XIV — першій половині XVII ст. на Україні побутував і цей тип воза. У джерелах, що відносяться до XVIII ст., він називається «палубці». Заможні верстви українського народу мали для виїзду різноманітні брички — «ридвани», «коляси» («коляса на пару коней»⁴⁹), «палуби», «карети» тощо.

На Україні застосовувалися різноманітні варіанти саней, які у східних слов'ян та багатьох європейських народів є найбільш стародавнім засобом пересування, про це свідчить, зокрема, звичай перевезення влітку покійника на санях, що зберігався ще в XIX ст.⁵⁰ Можна гадати, що в XIV — першій половині XVII ст. в українців широко побутували поряд з саньми давнього їх різновиду, що мали природну кривизну полозів, і сани досконаліші, з гнутими полозами. У Карпатах час від часу використовувалися «влаки» — волокуші, що становили початкову форму саней⁵¹.

Поселення й житло. У розвитку на Україні поселень та житла, з одного боку, спостерігалася продовження давньоруської традиції, існування спільних рис з поселеннями й житлом споріднених росіян та білорусів; з іншого — виникнення характерних для українського етносу їх типів та форм.

Поряд із селом та містом, які часто згадуються в письмових документах XIV—XV ст., формуються основні типи українських поселень — хутір, містечко. При цьому якщо для часів Київської Русі були характерні городища — укріплені поселення на підвищенні та малодвірні «деревни», то вже в XIV—XV ст. на українських землях визначився перехід до порівняно багатодвірних поселень рядового типу, витягнутих уздовж річок чи інших водоймищ, де житла ставилися в один, два, інколи в три ряди⁵² або розташовувалися навколо озера чи пойми річки.

Поширення багатодвірних сільських поселень у XIV—XVI (судячи

з актового матеріалу на Волині деякі села та окремі містечка мали 30—40 димів *)⁵³ обумовлювалися посиленням феодальної залежності селян, проведенням, зокрема в районах західної Волині, волочної поміри, в результаті якої кожному селянинові відводилася певна ділянка землі, де він мав право забудовуватися. Проте в XVI ст. існувала ще й велика кількість малодвірних поселень, де було 4, 6, 10 димів⁵⁴.

Зростання феодального гніту, систематичні шляхетські наїзди розорювали селянські господарства, змушували їх кидати свої села й тікати в південно-східні райони, на Запоріжжя. Нові поселення, які виникали в південно-східних та південних районах, були невеликі, тут переважали хутори, де селилася одна або кілька сімей. Переважно такими були на Запоріжжі козацькі хутори — зимівники, що мали звичайно характер замкнутого двору або кругового поселення.

За структурою поселення розрізнялися на вуличні, безсистемні, гніздово-вуличні та кругові⁵⁵. Вуличні поселення переважали в зоні Полісся, безсистемні та гніздово-вуличні у передстеповій зоні, на Подніпров'ї, Лівобережжі, а також на Закарпатті. Таке планування сільських поселень поступово стало традиційним і знайшло відображення також у забудові українських міст XVI — першої половини XVII ст. В опису київського замку (1552) сказано, що «в Києві вулиць слухних нема, просто кожний сідає як у лісі, кожному вольно будувати як хоче і де хоче»⁵⁶. Забудова Києва, особливо Подолу, визначалася ландшафтом. Вулиці починалися від Замкової гори, сходилися на ратушній площі, де був магістрат, і розходилися в напрямку гавані. В забудові Києва, як і інших міст України, радіальний принцип, характерний для давньоруських міст, поєднувався з регулярним⁵⁷.

Міста з метою захисту від ворожих нападів оточували, що характерно для середньовіччя, глибокими ровами, дерев'яними стінами та валами. Вони мали звичайно в'їзд та виїзд з підйомними мостами й вартовими.

Щодо типів та форм сільських поселень (сіл, «деревень», хуторів), то на середину XVII ст. на українських землях визначилося дві зони: на Поліссі найхарактернішими були вуличні поселення, хоча зустрічалося й безсистемне їх планування. У передстеповій та степовій Україні найбільш поширилися поселення безсистемного планування, поряд з якими існували також вуличні, кругові й радіальні та різні комбінації усіх цих форм.

Розвиток житла на Україні в XIV—XVII ст. характеризувався наявністю в ньому як суперетнічних ознак, тобто характерних для усіх генетично споріднених східнослов'янських народів, так і загальноетнічних, характерних для української народності в цілому, та субетнічних, тобто регіональних, місцевих особливостей, притаманних звичайно етнографічним групам.

Щодо суперетнічних елементів, то в зазначений час українське народне житло, як помешкання росіян та білорусів⁵⁸, залишалось одноповерховим; сіни в ньому були холодні. Піч влаштуовувалася в житловій кімнаті. Спостерігалася спільна тенденція і щодо його горизонтального розвитку — дедалі більшого поширення поряд з однокамерним набуває дво- і трикамерне житло.

Разом з тим у житлі українців формуються також специфічні загальноетнічні риси, які проявлялися у способах функціонального при-

* Дим — податна одиниця, яка бралася з одного подвір'я, але на подвір'ї жила одна велика сім'я з кількох поколінь.

значення та використання його приміщень, своєрідності внутрішнього планування житлового приміщення, зокрема взаєморозташування печі й червоного кутка. В українській хаті вариста піч розташовується у кутку зліва чи справа при вході в житлове приміщення, а по діагоналі від печі влаштовується покуть, де стоїть стіл, покритий скатертиною, на стінах висять ікони тощо.

В інтер'єрі української хати на той час спостерігаються й інші специфічні ознаки: наявність нерухомих меблів — лав попід стінами, полу — настилу з дощок, що розташовувався між піччю й причілковою стіною, де спали дорослі, складалася постіль. Серед рухомих меблів — стіл, який стояв на покуті, й невеликі лави — «услони» (ослони). В інтер'єрі житла або в коморі обов'язковою була скриня (залежно від достатків їх могло бути декілька), згадуються скрині білі та чорні, різьблені⁵⁹.

Такий набір меблів мав місце звичайно у будинках і селян, і шляхти. За описом замку Буромль (1573) «лав у світлицях 12, столів 3, услонів 4»⁶⁰. У світлиці дрібного шляхтича — «лав чотири, стіл один», у пекарні, де готувалася їжа для челяді, — «лав чотири, стіл один»⁶¹. Безперечно, в будинках заможних верств населення меблі були виготовлені з кращих порід дерева, оздоблені різьбою, покриті дорогими килимами⁶², у них, крім лав, ослонів, обіднів столів, були ще стільці, невеликі столики та ліжка.

Для зберігання посуду влаштовувалися спеціальні полиці — мисники, які прикрашалися різьбленням. Різьбленими були й сволоки, де ставилася дата будівництва хати, писалися різні християнські сентенції. Хата освітлювалася лучиною («тріскою запаленою»), каганцем, а також свічками.

До специфічних рис українського житла належить традиція обмазування хати глиною та часткової або суцільної побілки стін⁶³, а також виділення окремих архітектурно-конструктивних елементів підведенням їх кольоровими глинами або поліхромним розписом⁶⁴. У документах XVI—XVII ст. є згадки про підведення глиною долівки, а також про розписування в окремих місцевостях печі, стін, комина (слід зазначити, що розписи печі, віконниць, дверей на території України зустрічалися в житлах ще трипільських племен)⁶⁵.

Щодо конструкції народного житла, то на Україні в зазначений час застосовувалася, як і в росіян, білорусів та інших слов'янських народів, і зрубна, і стовпова, або каркасна, техніки. Так, конкретні свідчення в літературі про переважання зрубної техніки — зрублених з круглого дерева, вкритих соломною хат маємо щодо району Карпат⁶⁶. На Поліссі будували і зрубні, так і стовпові житла. Будівлі вкривалися тесом, «кгонтом, дранкою», очеретом, а також соломною⁶⁷. У лісостеповій частині території України солом'яний дах поступово став переважати у XVII ст.

В XV—XVI ст. на українських землях зрубною технікою зводилися замки, призначені для захисту від нападу ворогів. Так, Черкаський замок (1552) був «рублений, з дерева соснового стесиваного, не облепен»⁶⁸. Можливо, тут певну роль відіграли майстри, які його зводили. Вони були з Полісся, де ця техніка превалювала. У заможних верств поряд з дерев'яними були будинки цегляні та кам'яні.

Незважаючи на єдність прийомів будівництва, в конструкціях і типах жител яскраво проявилася соціальна нерівність. Залежно від заможності господаря тип житла варіював від однокамерної (хата) до двохкамерної (хата + сіни) або трьохкамерної (хата + сіни + комора) бу-

дівлі. Як правило, житла бідних селян і міської сіроми були однокамерні. Невипадково вони називалися відомим письменником-полемістом кінця XVI — початку XVII ст. Іваном Вишенським «кучками і домками»⁶⁹. Шляхта мала просторіші будинки, інколи з двома «світлицями» та комо-рами, іноді на п'ять і більше приміщень («світлиць две с прибоками, коморами, сеней — комор две»⁷⁰). На Волині для шляхетських будинків характерний був «кганок» — крита тераса над входом.

Поряд з давньослов'янською назвою «ізба» на українських землях з XVI ст. загальноповживаним словом для позначення житлового приміщення стає «хата». В документах середини XVI ст. зустрічається опис сільського поселення на Волині: «Село Микулинское спустошено, иж у тридцати хатах жадное души не толко человека, але ни котрого быдляти не машь»⁷¹. «Ізбою» в XIV—XVII ст. у заможних дворах називали переважно підсобне приміщення, де мешкала челядь, у трикамерних житлах чисте житлове приміщення називалося, як правило, «світлицею», а приміщення з піччю — «пекарнею». Інколи будівлі, як і в давньоруські часи, ставилися на підкліть. В Луцькому замку (1552) був «дом дерев'яний з двох світлиць на підклітях соснових, між ними сіни, покриті дошками, перед сіньми ганок, комора на підклітях»⁷².

Житлове приміщення, а подекуди сіни і комора, мали вікна («воболок»), іноді з віконницями. В будинку одного волинського шляхтича в світлиці було «оболонь чотири оловом вправлених и оконцы в околь на завесах, в пребоку (коморі.— Авт.) две оболъне, оловом вправлених»⁷³. Віконне скло коштувало дуже дорого і дозволити собі цю розкіш могли лише панівні верстви. Хати селян мали невеликі віконця, затягнуті свинячими або бичачими міхурами. Для курних хат Полісся були характерні волокові вікна, у яких віконні отвори закривалися рамою з натягнутим міхуром, що знімалася ввечері й замінялася дошкою-засувом. Іноді зустрічалися і вікна «паперовисє», тобто рама була заклеєна папером.

Житла бідних селян залишалися здебільшого курними, дим виходив через вікна й спеціальний отвір над піччю в стелі. Такі хати називалися «ізби чорние» і на подвір'ї шляхти вони призначалися для челяді та коморників. Але вже в XVI ст., як свідчить актовий матеріал, у будинках шляхти, міщан, а також заможніших селян були димарі. Такі хати називалися «ізба белая», що вказувало на наявність у будинку печі з комином та димарем. Так, будинок у Черкаському замку складався з «комори, сіней, світлиці з комином глиняним, виведеним з даху»⁷⁴. У будинках заможних людей печі були викладені часто полив'яними кахлями, вони називалися «поливаними». Поряд з білими згадувалися зелені та сині поливані печі («печи поливаные зеленые»)⁷⁵. Долівка в будинках збивалася з глини, дерев'яна підлога була лише в житлах панівних верств.

Отже, протягом XIV—XVII ст. в основному склалися характерні для українського народу типи житла. Маючи чимало спільного з житлом інших східних і західних слов'ян у техніці будівництва, плануванні, в інтер'єрі, українське житло водночас відзначалося рядом специфічних ознак, які можна віднести до етнодиференціюючих: обмазування житла глиною, побілка та розпис стін і печі в лісостеповій зоні та інших районах; розміщення печі зліва чи справа від входу по діагоналі до покуття. Деякими особливостями, крім того, характеризувалося житло на Поліссі і в Карпатах, що свідчить про існування в той час місцевих культурно-побутових відмінностей і існування етнографічних груп української народності.

Двір, що включав, крім житла, господарчі будівлі, в українців, як і в більшості інших слов'янських народів, визначався стосовно його типів і форм напрямами господарчої діяльності — землеробством і скотарством. На подвір'ї розміщувалися будівлі для худоби, коней, зберігання хліба, приготування їжі: стайня для коней, обора для овець та іншої рогатої худоби, гумно, або клуня, куди звозилися снопи, де молотили зерно; криті навіси для зберігання сіна. На подвір'ї шляхти знаходилися комори, кухні, або пекарні, льохи — «ледники» для зберігання продуктів, колодязь, лазня. Господарчі будівлі були, як правило, каркасні, стіни їх часто виплітали з лози (іноді ще й обмазували глиною), покрівлю робили солом'яною. В описі Радомишльського фільварку (1631) згадуються «сирник, курник, дві комори хворостяні, пивниця, стайня для коней хворостяні, глиною обліплені, хліви хворостяні, обора для бидла і шона, в гумні стодола з хворосту, шона для сіна з хворосту»⁷⁶.

Подвір'я обносилося тинном, плетеним із хмизу⁷⁷, чи парканом з дощок, як це видно на малюнках київської вулиці XVI ст., вміщених в опису подорожі польського купця Груневега. Такий паркан називався в документах XVI ст. «острогом». У двір заїжджали через ворота, які в шляхетських помістях підбивалися «кгонтом»⁷⁸. У Карпатах садиби огороджувалися плотами з хмизу і дерева⁷⁹. Подвір'я бідніших селян не огороджувалося⁸⁰.

В XV—XVII ст. на Україні визначилися два типи двору: перший, у якому житлові й господарчі будівлі ставилися під одним дахом, характерний для Карпат, і другий — коли комора прибудовувалася до житлового приміщення. Загалом же характерною рисою двору українців уже на той час були його відкритість, вільне розміщення будівель на садибі на відміну, наприклад, від росіян, у яких сформувався переважно закритий двір.

Одяг. Традиційний одяг українців має багато загальнослов'янських рис. Очевидно, ряд елементів народного одягу — сорочка (кошуля), запаска, плахта, гачі, постолы тощо, які зберегли спільнослов'янські назви, в далекому минулому при всій різноманітності варіантів були подібні і по крою.

В одязі східнослов'янських народів цього часу зберігалися елементи одягу давньоруської народності. У «Слові о полку Ігоревім»⁸¹ та інших письмових джерелах, що відносяться до часів Київської Русі, згадуються «кожухи», «свити», «япончици», «срачици», «намітки» та ін., відповідники яких під однойменними назвами «кожухи», «свити», «намітки» або дещо видозміненими («опанча», «сорочка») зберігалися тривалий час в українців. Схожість соціально-економічних та природно-географічних умов життя, напрямів господарства зумовлювали подібність щодо матеріалу одягу в інших народів. В українців, росіян та білорусів XIV — середини XVII ст., як і за часів Київської Русі, він шився з лляного чи конопляного полотна та сукна, яке виготовлялося з овечої вовни (російська «волна», білоруське «вовна»). Спільними в усіх трьох народів були спосіб обробки волокна й вовни, прядіння й ткацтва, фарбування, наприклад, за допомогою органічного барвника червець (російське «кошениль») шерстяних полотен тощо. Близькими або ідентичними за конструкцією були також знаряддя прядіння та ткацтва.

В науці прийнято поділяти одяг за утилітарно-захисними функціями, основним призначенням окремих складових частин, кроєм, статтю його носія. Це натільний (сорочка жіноча й чоловіча); поясний (плахта, запаска, спідниця, штани); нагрудний (керсетка); верхній одяг (опанча, кожух, свита та ін.); головні убори; взуття. Важливу роль віді-

грають у вбранні прикраси. В кожному з зазначених видів одягу українців поряд з давньоруськими або спільнослов'янськими рисами у XIV — середині XVII ст. почали з'являтися специфічно українські елементи.

Сорочки («кошулі», «кошульки») були обов'язковим елементом одягу жінок і чоловіків усіх суспільних верств. Основні типи української сорочки — тунікоподібні та сорочки з уставками (поликами)⁸². Останні характерні для жіночого одягу. Жіночі сорочки оздоблювалися вишиванням по рукавах, горловині, подолу. Вони виготовлялися з лляного чи конопляного полотна, у заможних — з тонкого, у шляхти навіть з голландського та гаптованої китайки. В описах майна української шляхти досить часто зустрічаються «кошули колевские», «полотно колевское»⁸³.

Чоловіча сорочка, зберігаючи в основі давню тунікоподібну форму, в українців дещо відрізнялася від російських та білоруських чоловічих сорочок крім та зовнішнім виглядом — відсутністю коміра та розрізом посередині грудей, який оздоблювався вишивкою. Згідно з археологічними матеріалами, близький тип сорочки існував на Середньому Подніпров'ї ще у VI—VII ст.⁸⁴

Поясним жіночим одягом продовжували залишатися загальнослов'янські незшиті його форми — обгортки, запаски, плахти. Вони виготовлялися з сукна і полотна з застосуванням особливої техніки ткацтва, орнаментувалися. Для різних регіонів була властива своя техніка ткацтва, колорит⁸⁵.

Плахта була святковим одягом, виготовлялася з шерстяної тканини. Як складова частина жіночого вбрання на Волині вона згадується в документах у XVI ст. Загалом же плахта в XVI — першій половині XVII ст. була найбільш характерна для центральних і східних районів України⁸⁶.

Плахту носили жінки різних соціальних верств — селянки, міщанки, шляхтянки. Розрізнялися «плахти напільні», в яких основу становили червоні та сині нитки; «плахти-синятки», в яких основа була синя з білою ниткою, та «плахти-червонятки» — нитки основи червоні⁸⁷. Згідно з архівних документів в одній волинській шляхтянці «плахот черчених» було шість⁸⁸. Селянка, вдова Мелеха, яку обікрали серед вулиці (XVI ст.), мала на собі «кошулю», «плахту напильную з черцем, пояс ы голником, намитку»⁸⁹. Можливо, на Лівобережжі й Подніпров'ї плахта поширилася разом з переселенцями з Волині. У документах, що відносяться до першої половини XVII ст., зустрічаються згадки про появу у заможних верств населення невідомих раніше східним слов'янам зшитих видів поясного одягу — «сукні» та спідниці («літника»)⁹⁰.

Поясним одягом чоловіків були вузькі штани — «гачі», «порти», «портяниці», як вони називалися в окремих етнографічних районах. Вузькі штани поширювалися пізніше в Східній Галичині, Північній Буковині⁹¹, Закарпатті та Поліссі. Сорочку тут одягали поверх штанів, підперезуючи шкіряним чи тканим поясом. Разом з тим на Середньому Подніпров'ї українці носили широкі штани типу шароварів. Цей елемент одягу, можливо, запозичений від тюркських народів. Дещо видозмінений, зокрема, за рахунок глибоких кишень, кольору тощо, дуже зручний при верховій їзді, він став улюбленим у запорізьких козаків. Поступово шаровари поширилися серед різних верств населення України, особливо в тих її районах, де в господарстві значне місце посідало конярство. З розповсюдженням штанів типу шароварів для українців став характерним інший спосіб носіння сорочки — заправлення її в штани.

Невід'ємним атрибутом одягу козаків та шляхти була зброя — шаб-

ля, яку носили при поясі. Цей звичай мав глибоке коріння і обумовлювався, з одного боку, необхідністю захисту від ворогів, з другого — пережитками особливостей ієрархічних відносин в ранньофеодальному суспільстві, де вождь чи князь опирався на військову дружину. В Карпатах цей звичай трансформувався в обов'язкове носіння невеликих топірців⁹².

У верхньому чоловічому й жіночому одязі в період формування української народності, з одного боку, продовжували побутувати спільнослов'янські та давньоруські елементи, з другого — з'явився й ряд нових видів одягу, характерних для українців. В районах Карпат і Закарпаття були поширені, наприклад, такі елементи стародавнього одягу, як «бунда» («камазоля») — хутряна безрукавка прямоспинного крою⁹³, «гугля» — плащовидна накидка. Відомі з часів Київської Русі свити (в житії Феодосія Печерського сказано, зокрема, що він «облечеса у власяницу и на власяницу свиту вотоляну»)⁹⁴, як і кожухи, залишалися для широких народних мас основним міжсезонним та зимовим одягом.

Разом з тим у Галичині, Північній Буковині⁹⁵ розповсюджуються такі види народного плечового одягу, як «сардаки» й «каптарі» з овечої шкіри.

В одязі заможних верств населення з'явилися запозичені від польської шляхти жупани та кунтуші, що були також новими елементами в одязі українців XVI — середини XVII ст. Можна, однак, гадати, що крій українських жупанів та кунтушів не був ідентично подібним видам одягу поляків. Виходячи з місцевих матеріалів та смаків, моди, шевських навичок, українські майстри, шиючи жупани та кунтуші, робили їх значною мірою по місцевому звичаю, особливо це стосується оздоблення. Ідентичні польським були лише загальні силуети жупанів та кунтушів. Українські пани та козацька старшина віддавали перевагу жупанам з сукна червоного або синього кольору, що були оздоблені шнуром і мали відкладний комір з хутра чи оксамиту⁹⁶.

В одязі досить помітною на той час була майнова нерівність. Трудящий люд одягався просто, взимку носив у кращому разі кожухи з овечої шкіри. Шляхта ж і магнати носили одяг з дорогих тканин, зокрема шуби з цінного хутра. Українська знать XVI—XVII ст. одягалася звичайно у парчові шуби, які підбивалися хутром з лисиці, соболя, ведмедя, куниці і навіть рисі та оздоблювалися поверх хутром з горностає, а також галунами, золотим шнуром і т. ін. Цей дорогий одяг доповнювався прикрасами — золотими запонами, виробами з діамантів, бірюзи, перлин тощо.

Основним видом взуття для трудящих мас були виготовлені з сиром'ятної шкіри постолі; на Поліссі — плетені з лика або берести личаки (лапті). Взимку носили чоботи, які шилися з чорного (у заможних — червоного, жовтого) сап'яну. Поряд із чобітьми в документах XVI ст. згадуються черевики, жіночі «боти чирвоного сафьяну»⁹⁷. Червоні чоботи були святковими. Взагалі червона та біла гама домінувала в українському побуті: біла — натільна білизна, хустки, свити, побілені житла; червона — жупани, пояси, чоботи, корали тощо.

Жіночим головним убором, як і в давні часи, були намітки — рушничкоподібний шмат білого полотна, яким покривали голову заміжні жінки — селянки, міщанки і шляхтянки. Жінки в намітках зображені на портретах та іконах XVII—XVIII ст. Носили також «чепці» — очіпки, кибалки, які повністю покривали голову, оскільки заміжні жінки за звичаєм не могли з'являтися на люди простоволосі. Поширеними були й хустки — «хустки», «плати» з білого полотна, у заможних — із тонкого

шовку, вишиті шовковими нитками («хустки з едвабом червоным», «хустки гафтованые золотом, шитые едвабом») ⁹⁸. Дівчата ходили з непокритими головами, прикрашаючи волосся влітку кольоровою стрічкою або вінком з квітів, про що згадується в опису подорожі П. Алепського. Автор Густинського літопису (перша половина XVII ст.) також писав, що в ніч на Івана Купала молодь збирається на гуляння, на які дівчата одягають «венки из зелья сплетены» ⁹⁹. З вінком на голові та стрічками зображені дівчата на іконі «Притча про мудрих та нерозумних дів» (XVII ст.) ¹⁰⁰. Взимку шляхтянки та міщанки носили хутрянні (на соболях) шапки — «кораблики».

Серед чоловічих головних уборів найбільш поширеними були шапки — «шлик», «мекгерка», улюблена козаками хутряна шапка з смушки, бараняча кучма, на Північній Буковині — «клепаня» — суконна шапка, обрамлена хутром. Шляхта та магнати носили шапки з бобрового або соболиного хутра, селяни — з овечого та кролячого. Для літа плели з соломи та лика брилі.

В головних уборах, як і в цілому в одязі української народності, мали місце спільні слов'янські (балтослов'янські) й специфічно українські риси. Так, намітка є складовою частиною одягу не лише жінок — українок, білорусок та жительок південно-східних районів Росії, а й литовок та латишок. Стрічкою пов'язували дівчата голову на Україні і в Росії ¹⁰¹. Налобні металеві прикраси, які побутували на Закарпатті, походять від давньоруських і мають аналоги з прикрасами південних слов'ян. Чоловічі шапки — «шлики» та «мекгерки» були складовою частиною одягу білорусів, «шлики» відомі також на півдні Росії ¹⁰². Смушеві шапки, шапки «клепані» в Карпатах і на Північній Буковині, а також шляпи — «капелюхи», значною мірою солом'яні брилі були специфічними в одязі українців зазначеного періоду.

Їжа. Одним з найстабільніших компонентів матеріальної культури є їжа. Особливості їжі конкретних народів залежать від ряду чинників — соціально-економічних умов, традицій, етнокультурних контактів з іншими народами тощо. Національний колорит їжі формується значною мірою під впливом напрямів господарства.

При пануванні у всіх трьох східнослов'янських народів землеробства, в українців на середину XVII ст. провідною галуззю його стає рільництво. На цей же час помітну роль починає займати садівництво. Павло Алепський, проїжджаючи через Україну, відзначав як характерну рису її населення наявність навколо «кожного будинку» саду ¹⁰³. В асортименті плодових дерев українців представлені такі характерні для лісостепової й особливо степової зон України рослини, як черешня, горіх, абрикос, виноград, які менше поширені або й зовсім відсутні в садівництві росіян та білорусів.

Той же Алепський звернув увагу на значний рівень розвитку в українців середини XVII ст. тваринництва — у дворах селян він бачив коней, корів, свиней, овець, кіз, «безліч птиці» — курей, гусей, індиків, качок. На території України здавна було поширено рибальство. Багато риби цінних порід виловлювалося, зокрема, у Дніпрі.

Землеробство, тваринництво й рибальство давали основну масу їстівних продуктів, що доповнювалися продуктами мисливства та бджільництва. Письмові джерела та етнографічні матеріали свідчать, що в XIV — середині XVII ст. їжа населення України мала багато спільних рис з їжею часів Київської Русі ¹⁰⁴. Як і раніше, найбільш уживаними були борошняно-круп'яна їжа, житній та ячмінний хліб, вівсяний кисіль («джур»), страви з пшона, особливо пшоняна каша. Каша є взагалі

найдавнішою стравою у слов'ян, поява якої пов'язана з спеціалізацією стародавнього землеробства, культивування проса і ячменю. Слово «каша» є спільним у мовах слов'янських народів, що підкреслює давність побутування її в слов'янському ареалі, в тому числі і в східних слов'ян¹⁰⁵. У наступні часи вона зайняла одне з перших місць в їжі української, російської та білоруської народностей. Готувалися каші здебільшого з пшона (круто зварена каша називалась «ягли», або «яхли»). Про неї згадується в інтермедії до драми Якуба Гаватовича (1619). Цю кашу їли з молоком — «ягли до молока»¹⁰⁶. Поширеними були каші з дрібно товчених або молотих зерен¹⁰⁷. Їли каші також з олією. Як і раніше, на Україні був поширений кисіль, відомий ще з часів Київської Русі. Він згадується, зокрема, в «Повісті временних літ» під 997 р., де розповідається про облогу печенігами Білгорода: «...сберѣте аче и погорети овса или пшениць или отруб... и сотворити цѣжь, в нем же варят кисель»¹⁰⁸. Для кисіля пізніше українці брали також вівсяне або пшеничне борошно, розводили його окропом, давали вкиснути, проціджували і варили в печі¹⁰⁹.

Як і в часи Київської Русі¹¹⁰, українці, росіяни, білоруси харчувалися хлібом, що випікався з житнього, пшеничного, інколи з домішкою ячмінного борошна, яке розчинялося на кислій опарі. Кислий, на відміну від західноєвропейського солодкого (прісного), — характерна особливість хліба всіх східнослов'янських народів. Павло Алеппський писав, що хліб тут печуть дуже кислий, як оцет, і запах у нього такий же¹¹¹. Очевидно, хліб, як і в давньоруські часи, мав форму круглих паляниць, про що можуть свідчити давньоруські дитячі іграшки у вигляді глиняних хлібців круглої форми, поверхня яких покривалася шахматними нарізками¹¹². Хліб займав основне місце в харчуванні трудящого люду, з ним пов'язана велика кількість обрядів та звичаїв українців.

Поряд з печеним хлібом вживали для їжі й варене тісто, подібне до давньоруських киселів. Його готували з житньої та гречаної муки, розведеної водою, якому давали вкиснути, й варили в печі. Із таких страв в XVI—XVII ст. відома «кваша».

У XIV — середині XVII ст. у населення України з'являється водночас і ряд специфічно українських страв. Серед них слід назвати перш за все борщ, який згадується у працях І. Вишенського та деяких інших літературних творах XVI—XVII ст.¹¹³, юшкоподібну рідку страву «поливку» та «окріп» (холодець), що стали на той час повсякденною їжею широких народних мас. Українці поступово набували значного досвіду у культивуванні гречки (звідси назва селян «гречкосії»), що сприяло поширенню страв з гречаних круп та борошна. Однією з таких страв була улюблена запорожцями соломаха — варене рідке тісто з гречаного борошна. Вона поряд із пшоняною кашею та сухарями була звичайною їжею запорожців під час їх багатоденних походів¹¹⁴. Серед козаків поширилася рибна страва щерба — різновид рибної юшки. Загалом козацтво, запорожці, як одна з найбільш мобільних верств населення, акумулювали в своєму побуті, їжі різнолокальні й навіть різноетнічні риси, що у трансформованому вигляді поширювалися по всій Україні.

Традиційність овочевих страв у їжі української народності обумовлювалася культивуванням на українських землях різноманітних овочів — капусти, моркви, буряків, огірків, ріпи, пастернака тощо. На зиму квасили капусту, солили огірки, а також гриби. В актових документах XVI ст. згадуються «стуга з огурцами великая, другая малая, капусты двѣ стагвы, угурков половина стаговки, рыжков дѣжечка якобы из ведро»¹¹⁵. Овочеві страви приправляли олією, яку виготовляли з конопель.

Готували страви також з гороху, змащеного смальцем, про що згадувалося в наведених інтермедіях Якуба Гаватовича: «в тоім горщику роспустим лою до гороху»¹¹⁶. У широкому вжитку були фрукти і ягоди. Їх їли у свіжому і в сушеному вигляді. Зокрема, вже на той час українці широко вживали характерний для них напій — узвар, що став частиною обрядової їжі.

Поряд із круп'яно-борошняними та овочевими стравами вживалися молочні та м'ясні продукти¹¹⁷. Молоко споживалося з хлібом, кашею, з нього виробляли масло, сир. М'ясні страви готувалися значною мірою з свинини, яка також ставала традиційною і згодом набула значення ритуальною в їжі української народності. Сало солили, воно називалося солониною. Менш поширеною була яловичина, хоч у літературі зустрічаються згадки про використання волового смальцю — лою. На свята, особливо на Різдво і Великдень, готували ковбаси з свинини (про них є згадка в літературних творах середини XVII ст.) на українських землях не вживалася в їжу конина, навіть у тяжкі голодні роки. В цій звичаєвій забороні дослідники вбачають вплив християнських догм¹¹⁸. Можливо, тут відчутний також відгомін давніх язичницьких вірувань східних слов'ян, де кінь вважався оберігом господарчого двору, що сприяв зростанню добробуту господарів. Ці уявлення трансформувалися в «конику» на даху жителів східних слов'ян, підкові перед порогом, які, за повір'ям, приносили щастя.

Наявність великої кількості річок та водоймищ на українських землях сприяли узвичаєнню в їжі української народності риби, яку їли в'яленою, солоною, варили з неї юшку, додавали в борщ. На ярмарках України в XVI—XVII ст. рибу продавали у великій кількості¹¹⁹.

Звичайно, не всі прошарки селян, міщан мали можливість споживати м'ясо-молочні страви достатньою мірою. Бідніші харчувалися одоманітно, споживали головним чином хліб, каші, овочі та фрукти. Павло Алеппський відзначав саме, мабуть, стосовно сіроми: «їдять, що припаде». Проте й вони, як це видно з реєстру забраного під час шляхетських наїздів майна, мали в господарстві солонину, сир, масло: (...«горнець масла, сира ведро, полот солонини»)¹²⁰.

Серед напоїв найбільш популярними були відомі з часів Київської Русі пиво, мед, брага, квас. Ситили мед і пиво варили здебільшого в шляхетських маєтках, серед господарчих будівель яких пивниці й медоварні були обов'язковими, тут виготовляли також горілку. За свідченням Г. Боплана, селянам варити пиво дозволялося лише на свята та весілля, в інший час вони мусили купувати його в шляхетських пивоварнях¹²¹. Приготуванням їжі, як і напоїв, займалися жінки, які «вміли добре пекти хліб, готувати різні сорти м'яса, варити пиво, мед, брагу, курити горілку»¹²².

Їжа панівних верств відрізнялася як продуктами, з яких виготовлялася, так і різноманітністю. На описаному Г. Бопланом званому обіді у шляхтича були різні сорти смаженого м'яса, риби, пиво, дорогі вина — «мальвазії» та ін. Страви заможних верств населення здобрювалися різними спеціями й прянощами, особливо «шафраном». Але й тут зустрічаємо традиційні для української народної кухні страви: варене пшоно, тісто, протертий горох із салом, пшоняна каша з маслом, каша з товченого ячменю, солоня капуста¹²³. Можна, таким чином, констатувати, що їжа українців XIV — середини XVII ст. мала свої чітко виражені етнічні ознаки.

2. МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ КАПІТАЛІСТИЧНОГО УКЛАДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII—XVIII СТ.)

Удосконалення землеробських та ремісничих знарядь праці. Українці — народ давньої землеробської культури. Основою економічного життя на Україні залишалось сільське господарство, в якому провідну роль продовжувало відігравати землеробство.

Як і в попередні століття, основним орним знаряддям в українців був важкий дерев'яний плуг з залізним лемешем і череслом. При обробітку розораних ґрунтів застосовували також рало. Протягом другої половини XVII—XVIII ст. традиційний український плуг дещо вдосконалився: форма лемеша стає асиметричною, раціональнішими стають підшва і спосіб регулювання плуга¹²⁴. Він набув остаточно свого класичного вигляду як знаряддя з вигнутим у двох площинах гряділем, до якого потрібна була запряжка 2—4 пар волів¹²⁵, хоч на межі між Лісостепом і Поліссям застосовувалися й легші плуги, вдосконалилось також рало. В однозубих різновидах його стало нормою одягати на копість «залізні наральники»¹²⁶. Для культивування ріллі український селянин створив продуктивніший різновид — багатозубе рало, яке у XVIII ст. було двох типів: грабле- і бороноподібне¹²⁷. Порівняння типів рала українського етносу і сусідніх слов'янських і неслов'янських народів свідчить, що багатозубе бороноподібне рало є здобутком саме українців. Щодо граблеподібного, то воно застосовувалось у XIX ст. також молдаванами.

На Поліссі, у його центральних і західних районах, основним орним знаряддям залишалася так звана поліська соха. На Сіверщині (майбутній Новгород-Сіверський, Глухівський та частина Кролевецького повітів), а також спорадично на Слобожанщині¹²⁸ поширилася соха «одноконка» («московка», «плашка»), яка, однак, відрізнялася від російських сох полицею: в українських сохах їх було, власне, дві («полиця» й «припілок») і кріпилися вони нерухомо. Це робило українську соху такого типу однобічною, вона відсовувала зораний шар ґрунту лише в один бік.

Борони — гілляка (волокуша), яка була характерна і для сусідніх російської та білоруської народностей, «грапа», або «драпаня», що використовувалася в районах Закарпаття і частково півдня України, у цей час остаточно поступилися більш досконалим брусковим боронам з дерев'яними зубцями.

Незможні верстви населення іноді не мали орних знарядь і їм доводилося обробляти землю ручними знаряддями — мотикою, сапою, заступом тощо. Ручні знаряддя обробітку ґрунту були також різні за типом та формою залежно від району, в якому вони застосовувались. Це зумовлювалось як особливостями природних умов, ґрунтів, так і взаємозв'язками з сусідніми народами. Одним із найстародавніших ручних знарядь була мотика. З появою ряду нових для України культур — кукурудзи, картоплі, тютюну, баштанних, зі збільшенням вирощування винограду мотика модифікувалась у різні варіанти й форми сапи. Сапа виступала у двох різновидах і численних варіантах. Перший відзначався більшою масивністю і був призначений для обробітку виноградників, баштанних культур; другий — маленькі сапи, розраховані на прополювання городніх культур¹²⁹. Сапи нерідко мали регіональну специфіку. Так, гострокутна сапа з обухом використовувалась на кам'янистих ґрун-

тах Карпат і Закарпаття. Взагалі гористий рельєф цієї частини України був причиною того, що тут значно ширше, ніж на іншій території, застосовувались ручні знаряддя обробітку ґрунту¹³⁰.

Як і всі народи того часу, українці сіяли вручну. На більшості території України утвердився звичай сіяти з мішка («сіви»). Тільки на Поліссі і в деяких районах Лівобережжя сіяли, як і в росіян та білорусів, з коробки («сівалки», «сіяника», «сіваньки»), зробленої з лози, соломи або кори дерева. На Північній Буковині для сіви застосовували дерев'яне відро («сконець»)¹³¹.

Як і раніше, збирали врожай за допомогою традиційних знарядь — серпа та коси. Під час косовиці та жнив селяни користувалися граблями та вилами. На Чернігівщині й Полтавщині у другій половині XVIII ст. косами збирали лише гречку і горох, коноплі і льон виривали руками, всі інші культури жали серпами¹³². Серп служив «єдиним знаряддям жнив» на порубіжжі України і Молдавії¹³³ майже до середини XIX ст. Основним знаряддям молотби в українців, як і в більшості інших європейських народів, залишався ціп. Разом з тим у степових районах ширше застосовувався коток («гарман»). На півдні України зібраний врожай молотили також за допомогою худоби. Цей спосіб молотби називався гонем, а у Подністров'ї — і «горпаком»¹³⁴. Молотба на відкритому току у полі («гармані») набувала дедалі більшого поширення.

Після обмолоту зерно очищали від сміття та полови за допомогою віяльної дерев'яної лопати «шуфлі», або совка, — «віянки», грабель та вил. Для сортування зерна на півдні застосовували решета на тринозі. З XVII ст. на Україні з'явилося і більш досконале знаряддя віяння у вигляді примітивної машини — дерев'яного млінка.

У другій половині XVII—XVIII ст. для переробки зерна на крупу та борошно поряд з ручними знаряддями — жорнами і ступами (ручна і ножна)¹³⁵ почали широко застосовуватися водяні млини та вітряки. У багатьох селах, особливо у степових районах, де мало водоймищ, останніх нараховувалося десятки¹³⁶.

Водяні млини на Україні на кінець XVIII ст. набули досить досконалої конструкції. Застосовувалося два їх типи: непорушні (містилися на берегах річок, гірських потоках) і пересувні (називались наплавними чи лодейними). Наплавні млини здебільшого зустрічалися на Дніпрі, Десні та інших ріках. Так, найкращий наплавний млин на Дніпрі був споруджений під Києво-Печерською кручею¹³⁷. Крім названих, існували і так звані млини-вешняки, які діяли під час весняної повені.

Дальший соціально-економічний розвиток, зростання міст, постійна потреба населення в одязі, взутті, посуді, знаряддях праці тощо спричинилися до активізації у цей час на українських землях різних галузей ремесел і промислів, які розвивалися не лише в містах, а й у селах. Сільські ремісники влітку займалися землеробством, а в зимовий сезон — ремеслом. А. Шафонський згадує такі види ремесел селян: «плотницьке, гончарне, ковальське, кравецьке...»¹³⁸. У селах, які були розташовані поблизу лісів, населення виготовляло дерев'яний посуд, човни, колеса, гнало дьоготь. Вся ця продукція йшла, зокрема, на продаж у степові райони України¹³⁹.

За свідченням венеціанця Альберто Віміна, козаки також займалися «столярним, сидельним, плотницьким і кравецьким» ремеслами, а також пошиттям одягу¹⁴⁰. На Запорозжжі значного розвитку набув рибний промисел. Згадки про поширення деяких видів ремесел серед козаків знаходимо також у працях Я. Марковича та О. Рігельмана. Останній

називає ковалів, слюсарів, шевців, кравців та ін.¹⁴¹ Я. Маркович звертав увагу на виготовлення селітри на Україні¹⁴².

У ремісничому виробництві основними знаряддями, як і раніше, залишалися різного призначення сокири і тесла, пили, долота, свердла, струги, які доповнювалися у конкретних видах ремесла та промислів набором спеціалізованих знарядь і приналежностей — молотків, гаків, решет, ломів, вил, щипців, ножиць, шваєк, ключів тощо. У золотарстві¹⁴³ застосовувалися, наприклад, на відміну від ковальського інструмента, меншого розміру кувадла, різноманітні різці, рапшилі, чеканки, циркулі тощо. У металургії при плавленні заліза використовували спеціальні «сковороди», «кошниці».

Кравці при роботі користувалися голками та аршином, шевці — шилом, дратвою і колодками. У кушнірстві (виготовлення овчини) застосовували спеціальний станок — «п'яло», на якому шкіра розтягувалася, скребок — «скафу» та так званий ключ для розминання шкур.

Головним знаряддям гончарів при виготовленні керамічного посуду був традиційний для того часу гончарний круг, що приводився в рух ногою.

У рибальському промислі використовувалися різноманітні знаряддя індивідуального (гарпуноподібні 3—8-зубі «остроги», вудки й інші гачкові снасті, а також хватки, саки, підсаки, неріти тощо; парного (брідні, бродаки, климлі, тканиці) і колективного (великі сітки — волоки, косяки, мережі, неводи) лову.

Поширеним заняттям серед українського населення було прядіння і ткацтво. Кожна історична епоха вносила свої певні зміни у розвиток ткацтва, який відбувався у загальному русі еволюції матеріальної культури українського народу. Потреба в одязі в умовах натурального господарства спричинилися до масового поширення ткацтва по всій території України. При обробці конопель і льону у XVIII ст. використовувались дерев'яні терниці¹⁴⁴, при прядінні — гребінки, веретена¹⁴⁵. Веретена точили на спеціальному станку — «веретеннику»¹⁴⁶. Поет і етнограф кінця XVII — початку XVIII ст. Климентій Зінов'єв, що зобразив у своїх віршах майже все тогочасне ремісниче виробництво, поряд з іншими фахівцями згадує «бердників», що виготовляли берда для ткацьких верстатів¹⁴⁷. Крім гребінок, веретен, мотовил тощо, ткалі користувалися верстатами, які були двох видів: вертикальний і горизонтальний¹⁴⁸. Важливо відзначити, що в XVII ст. почав ширше використовуватися ткацький горизонтальний верстат, що свідчило про істотні зміни в цій сфері виробництва. Як окремі види робіт існували вже тканиня, біління, фарбування полотна, а також сукна тощо. Виділення кількох виробничих операцій зумовлювало спеціалізацію ремісничих знарядь, що призводило до їх удосконалення. При цьому поряд зі «ставами» — примітивним горизонтальним верстатом, розрахованим на виготовлення вузького полотна, все частіше застосовувався досконаліший, ширший верстат¹⁴⁹.

Особливе місце в міському ремеслі займало друкарство, яке мало типово мануфактурний вигляд.

У XVIII ст. у розвитку ремесла на Україні спостерігалась дедалі більша спеціалізація. Існували «бондарі», «свічкарі», «шаповали», «милники», «цегельники», «римарі», «кушніри», «роговники», «котляри», а також десятки і навіть сотні інших професій ремісників.

Окремо варто сказати про промисли, в яких помітне місце займало використання механічної сили падаючої води. На території України нове колесо було відоме ще з часів Київської Русі. Спочатку це було нижньо-

бійне колесо, яке встановлювалося прямо у воді і приводило в рух лише жорна. Але поступово воно замінюється на верхньобійне, широко відоме вже в XVII ст.¹⁵⁰

Енергія води використовувалась у виробництві сукна. Численні джерела свідчать про велике поширення суконого виробництва на Правому й Лівобережжі («терки, що сукно туть») ¹⁵¹, або фольші (валюші), які часто виступали складовою частиною млинів ¹⁵². В лісових промислах водяне колесо знайшло застосування на лісопилках (тартаках), будах, папірнях, руднях ¹⁵³ тощо, що обумовлювало появу примітивної механізації й поділ праці ¹⁵⁴. Механічний молот, що приводився в дію колесом за допомогою гідравлічних передач, у XVIII ст. складався звичайно з трьох коліс (на руднях вони доповнювалися чотирма міхами) і становив собою вже досить складний технічний комплекс.

Транспорт та комунікації. Розвиток ремесла і торгівлі, формування капіталістичного укладу були важливою передумовою значного піднесення в цей час ролі транспорту й комунікацій. На XVIII ст. окремі з старовинних українських шляхів, зокрема Чорний, яким раніше ходили ординці, занепадають. Натомість з'являються нові шляхи. Возз'єднання України з Росією, посилення українсько-російських політичних, економічних і культурних зв'язків сприяло перетворенню колишнього шляху до Москви (через Глухів) в один з найбільш багатолюдних шляхів, що в XVIII ст. став поштовим трактом зі значною кількістю станцій, заїжджими дворами, корчмами тощо ¹⁵⁵. Пожвавився рух на шляху, що вів з України (через Чернігів) до Петербурга. На Лівобережній Україні, яка знаходилася у складі Російської держави, вводиться постійна пошта ¹⁵⁶, організовується пересування на перекладних конях.

На XVIII ст. колесний транспорт урізноманітнюється, з'являються нові різновиди й варіанти возів, бричок тощо. Зокрема, козацька старшина, одержавши права дворянства і прагнучи наблизитись до російських поміщиків та західноєвропейських аристократів, купувала собі англійські та німецькі або виготовлені й розмальовані місцевими майстрами на зразок іноземних карет, «спальні», коляски-полукаретки, «будки» тощо ¹⁵⁷. І. Котляревський, зображаючи виїзд козацької старшини наприкінці XVIII ст., писав: «Поїхала в своїм ридвані, мов сотника якого пані, баскими конями як звір, із кінними проводниками, з трьома позаду козаками» ¹⁵⁸. Всередині карети оббивалися шовковою тканиною, ззовні прикрашалися гарусною бахромою чи махрами. Значну увагу багатії приділяли зовнішньому вигляду зброї: хомутні кришки покривали сап'яном, розшиваючи його золотом і сріблом. Прикрашали також вуздечки, шлеї, віжки, дуги тощо. Для освітлення дороги при їзді використовувалися свічі ліхтарі з слюдяними шибками. У далекій дорозі заможні люди користувалися наметами.

Більш досконалими й різноманітними щодо різновидів і варіантів стають і традиційні вози. Можна гадати, що у XVIII ст. переважали вже вози з нерухомими вісями, а також колесами, в яких застосовувалися гнуті ободи. Операція по гнуттю обіддя виконувалася за допомогою спеціального пристрою — «баби» з попереднім пропарюванням дерева у призначених для цього печах. У XVIII ст., мабуть, поширилися вже й досконаліші за конструкцією розворові вози з модернізованою підтокою, яка дозволяла в разі необхідності надавати возу більшої довжини. Вози різнилися значною мірою кузовами (в залежності від призначення виготовлялися дощаними, драбинчастими, плетеними з лози), вони могли бути глибокими чи мілкими, короткими чи довгими. Зокрема, порів-

няно вузькі й довгі вози були характерні для північної Волині та для гірських районів Карпат¹⁵⁹.

У другій половині XVIII ст. у зв'язку зі значним розвитком візницького промислу набуває завершеності конструкції чумацький віз «мажа». Заможні чумаки оздоблювали люшні, передки, насади своїх возів художньою різьбою, прикрашали волові ярма (іноді навіть «золотили» занози в них)¹⁶⁰. З другої половини XVIII ст. в документах часто згадується ще один різновид чумацького воза — «хура» («фірманка») ¹⁶¹. Для виїзду селяни й пани використовували різноманітні види легких чотири- або двоколісних возів — брички, лінійки, таратайки, «візки» тощо¹⁶².

Різноманітнішими стають і полозові види транспорту. Відповідно до призначення (виїзні, вантажні), запряжки (воли чи коні) існували більші й менші за розмірами сани. Зокрема, для перевезення нестандартних вантажів, особливо довгих колод, використовували так звані рожнаті сани, або «гринджоли»¹⁶³. «Гринджоли» — один з простіших різновидів саней. Полоззя в них мало природну розвилку. Сани-«оплени», що використовувалися і для виїздів, і для перевезення вантажів, були вже з гнутим полоззям. Заможніші верстви населення для виїзду користувалися спеціальними легкими «саньми-глабцями», «візками», у яких був зручний кузов, зроблений із дощок, з дещо вищою спинкою. Нерідко кузов, особливо його спинка, зовні оздоблювався орнаментом.

У другій половині XVII—XVIII ст. дуже поширеною була верхова їзда. Козаки та інші верстви населення застосовували при цьому сідло з стременами, що використовувалося вершниками на території України ще за часів Київської Русі. У цей час з'явилася така деталь у приналежностях верхової їзди, як остроги¹⁶⁴. Існувало кілька варіантів сідла. Значною популярністю користувалося, зокрема, так зване черкеське сідло¹⁶⁵. Нерідко сідла вигадливо прикрашалися. У гірських місцевостях Карпат широко побутував звичай перевезення речей та припасів, зокрема рідин (молока, сиворотки), на конях.

Бідніші, безкінні селяни й міщани пересувалися, як правило, пішки. Звичайною картиною були валки пішоходів, зокрема прочан, що йшли до Києво-Печерської лаври на молебен та на церковні відправи в дні релігійних свят.

Деякі нові риси з'явилися в зазначений період і в розвитку водного транспорту на Україні. Різноманітнішими стають човноподібні судна — довбанки, у найпростіших з яких керма та уключини, заміняли весло. Серед більш досконалих суден, збитих з дощок, поширювались байдаки¹⁶⁶, липи, обшиванки, литвини, баркаси, люзи, гончаки тощо. Найбільші з цих суден могли пересуватися не тільки за допомогою весел, а й спеціальних вітрил¹⁶⁷.

Одним із давніх засобів пересування по воді, які продовжували використовуватися на Україні і в часи формування української народності, були плоти. Ними переправляли через річки людей, перевозили вантажі. Особливо ж прислужилися вони для сплаву дерева за течією річок. При цьому, монтуючи пліт, стовбури дерев зв'язували один з одним за допомогою лози або гілок, іноді вірьовок. Плоті, що відправлялися в плавання на великі відстані, мали невеличку хатину для плотарів та спеціально відгороджене місце з утрамбованої землі для розведення вогнища. На західноукраїнських землях замість загальнослов'янської назви «пліт» поступово став застосовуватися термін «тратва».

При переправах через річки українці здавна користувалися також поромами. На Дніпрі при переправах великих чумацьких возів з ванта-

жем використовували для цього байдаки з настеленими на них помостами — палубами. Пересувалися пороми звичайно за допомогою весел, на мілководді — іноді й жердин.

Значного розвитку досягло в цей час мостобудування. Зокрема, новим словом у мостобудівній справі були зведені під Києвом «на стругах, якорях та канатах» мости 1679 р. У 1713 р. збудовано великий міст у Києві біля Печерської фортеці, де знаходився так званий Наводницький перевіз¹⁶⁸.

Поселення й житло. У другій половині XVII—XVIII ст. відбувався процес дальшого розвитку поселень і житла українців. На кінець XVIII ст. на Україні існувало вже багато типів і форм сільських поселень: вуличні, безсистемні, кругові, гребінчасті, рядові, комбіновані (безсистемно-вуличні) та ін.¹⁶⁹ Найбільш характерними з них були поселення вуличного і безсистемного типу. Як і раніше, вуличні поселення частіше зустрічалися на Поліссі, безсистемні — у передстеповій і степовій зонах України. Вуличний тип поселень включав також елементи безсистемного типу і навпаки (так звані комбіновані або безсистемно-вуличні поселення). Внаслідок зростання кількості населення, а також нестачі землі, поселення дедалі більше скупчувалися і набували часто безсистемного характеру¹⁷⁰. Такого типу поселення виникали в процесі народної колонізації, зокрема на півдні України¹⁷¹. Проте поступово і у безсистемних поселеннях з'являлися елементи вуличного типу. На кінець XVIII ст. поселення на Україні зросли щодо їх величини та кількості дворів¹⁷². В окремих районах Лівобережжя і особливо на Слобожанщині з'явилося багато нових сільських поселень — слобід та чимало міст і містечок. Поряд з такими містами, як Київ, Львів, першорядне місце по величині й значенню стали займати й деякі інші міста, зокрема Глухів, у якому наприкінці XVIII ст. нараховувалося 27 548 жителів і де тривалий час перебувала Генеральна військова канцелярія, а потім так звана Малоросійська колегія¹⁷³. У зв'язку з припиненням загрози постійних зовнішніх нападів зник звичай оточувати поселення рівчакми, дерев'яними стінами та валами. Лише подекуди села огороджували, влаштовуючи при в'їзді й виїзді ворота — «браму», біля яких в літню пору вартував сторож — «брамний дід». Характерною особливістю українських поселень була їх мальовничість, наявність навколо побілених жител садків та зелених насаджень. Загальна панорама доповнювалася церквами та розташованими на околицях вітряками.

Як і раніше, основним будівельним матеріалом при спорудженні житла залишалося дерево: лише феодали мали можливість споруджувати цегляні та кам'яні будинки. У лісостеповій та степовій зонах України нестача дерева в зв'язку з поступовою вирубкою лісів та гаїв змушувала населення вдаватися до будівництва так званих хат-мазанок¹⁷⁴. «Українці,— писав у 1788 р. автор «Топографічного опису Харківського намісництва»,— на будівлю жител і інших споруд не багато використовують дерева, не роблять вони будівель високо у закат; споруди цілком із брусів або із пластин бувають тільки у дворян і інших заможних людей, а половина поселень побудовані із хмизу, закладеного поміж дерев'яних стовців і перекладин, набитих каменем і глиною...»¹⁷⁵ Хліви, повітки, хижі споруджувалися із «хворосту і тростнику». Про розповсюдження каркасно-стовпових жител на Полтавщині писав Я. Маркович: «Нестачу лісу заміняють вони (українці.— Авт.) застосуванням соломи, хмизу, очерету і кізяків, тобто сушеного гною. Житла свої будують із хмизу і обмазують глиною так дотепно, що здаля здаються кам'яними. Печі в цих мазанках із трубами...»¹⁷⁶. Завдяки останнім житла українців від-

значалися чистотою, бо не були, як писав М. Антоновський, так «закопчені, як звичайно у простолюдинів Великої Росії»¹⁷⁷. Вказуючи на відсутність під житлом українців льохів або підклітей, на земляну долівку, особливості у будівельному матеріалі і самій техніці будівництва, М. Антоновський зазначав, що на Україні «построение изб совсем отличное от построения в Великой России». На півдні України будували також житла з ракушняку і саману¹⁷⁸.

Деякими особливостями відзначалося житло запорозьких козаків. Так зване товариство, записане у реєстрові списки, мешкало у куренях¹⁷⁹. Заможні козаки, які були одружені й мали своє господарство, жили поза межами Січі. Вони, як і козаки, що займалися ремеслом та промислами, мешкали у так званих зимівниках¹⁸⁰, що склалися з двох або трьох хат і різних господарських будівель. Найбідніші козаки ютились в землянках, або «бурдюгах». При їх будівництві викопувалась яма, в ній із хмизу зводилось чотири стіни, навколо яких нагорталася земля, зверху споруджувався дах¹⁸¹.

На Поліссі, в Карпатах і на Закарпатті житло залишалося зрубним. У Карпатах, як і раніше, часто будували так звану довгу хату, у якій господарські приміщення — комора, хлів, стайні тощо — розташовувалися під одним дахом разом з житловими¹⁸².

На решті території України панував відкритий двір. Заможні селяни й козаки будували господарські приміщення окремо від хати. Опис такого двору, на якому було розташовано багато господарських будівель, згадується в «Статистическом описании Киевского округа, 1686 г.»¹⁸³, а також в інших документах¹⁸⁴.

Просторі двори козацької старшини та магнатів склалися з багатьох будівель. Тут, крім житла та господарських приміщень, нерідко містилися винокурні, броварні, солодовні, воскобойні, адміністративні споруди тощо¹⁸⁵. Наприклад, у дворі гетьмана Данила Апостола, крім житлових і господарських приміщень, була розташована ще й Генеральна канцелярія¹⁸⁶.

У другій половині XVII—XVIII ст. селяни жили здебільшого у двокамерних хатах (кімната+сіни). Заможні селяни й козаки будували трикамерні житла (світлиця+сіни+світлиця).

Житла міщан та ремісників споруджувалися за класичною схемою селянської хати (дві кімнати через сіни). В устаткуванні приміщень заможних міщан зустрічались кахляні печі¹⁸⁷, різноманітні меблі, металевий, дерев'яний та керамічний посуд¹⁸⁸, інше хатнє начиння.

Типовими для житла заможних верств українського населення, пнів і старшини були будинки з двома¹⁸⁹ або з кількома світлицями, у яких перегородками виділялися кімнати з сіньми й присінками. Будинки зрідка міг мати й другий поверх з літніми світлицями¹⁹⁰. У документах зустрічаються описи таких будинків, що склалися з великої зали та кількох покоїв, які опоясували галереї на стовпчиках¹⁹¹. У виготовленні вікон в будинках дедалі ширше використовувалось скло.

В інтер'єрі української хати, як і раніше, піч розташовувалася в кутку біля входу із сіней, а покуть («червоний кут») — по діагоналі від печі у дальньому від входу кутку. В досліджуваній період при печях стали робити груби; оздобленням печі служили конструктивні деталі, фарбовані у різні кольори. Центральні площини печі фарбувалися звичайно світлими тонами, а робочі частини — темнішими. Внутрішній вигляд житла трудових мас лишався традиційним.

Інтер'єр будинків феодалів, що часто споруджувалися за проектами іноземних архітекторів, докорінно відрізнявся від помешкання простого

люду (особливо в містах). Такі будинки опалювалися великими печами та каминами, облицьованими розписними кахлями¹⁹². На лавах, вкритих зеленим сукном, лежали килими, на стінах висіли золочені шкіри, гобелени, дорога зброя та гравюри. Нерідко стіни оздоблювалися тканинними шпалерами, парчою, оксамитом. Столи, ліжка, шафи з позолотою оздоблювали дорогою «сницарською» роботою. Іноді ліжка накривали «коцями смузастими». У спальнях влаштовувалися шиті з легких шовкових тканин пологи, за якими ховалися пуховики в мережаних червоного або іншого кольорів атласних з позолотою наволоках, різноманітні ковдри тощо. Інтер'єр кімнат палаців доповнювався музичними інструментами (клавесинами), стінними годинниками, дзеркалами, іконами, покритими доморобними чи шовковими (червоними турецькими) скатертями столами. В описах XVIII ст. згадується і стіл «мальований посередині з шахами, по краях з овочами». Скульптурною різьбою були прикрашені шафи, дзеркальні рами тощо¹⁹³.

Одяг. Під впливом нових умов соціально-економічного розвитку України спостерігались певні зміни в одязі різних верств населення. Поряд із доморобними тканинами заможними верствами населення більше почали використовуватися матеріали, які виготовлялися на мануфактурах; урізноманітнився також покрій одягу та його прикраси. Разом з утвердженням загальноукраїнських елементів в одязі продовжували зберігатися також риси, властиві тому чи іншому регіону України. Поряд з цим більш чіткими стали відмінності в одязі різних соціальних верств населення. Докорінно відрізнявся одяг аристократії, з одного боку, і народних мас — з другого. Якщо селяни й бідніші козаки шили одяг із полотна, сукна та овчини домашнього виробництва, то старшина, міські багатії, урядовці носили дорогий одяг з парчі, оксамиту, шовку, китайки, тонкого голландського полотна, сукна тощо, а для виготовлення шуб використовували заяче, лисяче, біляче, лосеве, ведмеже хутро. При оздобленні шуб, кунтушів, каптанів вживали дорожче хутро — соболів, куниць тощо.

Основним елементом чоловічого та жіночого одягу залишалася сорочка. Чоловіки носили сорочку з вузеньким, на Лівобережжі переважно червоним комірцем, що зав'язувався спереду мотузком. «Сорочка у малоруса обов'язково полотняна з маленьким коміром, часто вишитим, який зав'язується посередині шнурком або стрічкою...»¹⁹⁴ Залежно від місцевостей у пошитті та оздобленні цього виду вбрання спостерігалися деякі особливості. Населення Карпат, наприклад, збирало біля горловини та зап'ястя полотно у дрібні зборки (брижі), які утворювали своєрідні орнаменти. Крім цього, комірці, манжети вишивалися хрестиком¹⁹⁵. Чоловічі сорочки одягалися або поверх штанів і підперезувалися поясом, або «під шаровари»¹⁹⁶.

Як і раніше, в центральних та південних районах України чоловіки носять широкі штани типу шаровар, а на Поліссі і в Карпатах переважно вузькі. Колір цього одягу значною мірою залежав від етнографічного району та соціального стану носіїв. Наприклад, на Закарпатті і Поліссі штани виготовляли з білого, чорного або сірого сукна¹⁹⁷. Заможні верстви населення шили штани часто з картатого штофу. Запорозжці любляли штани червоного або синього кольорів¹⁹⁸.

Основними елементами поясного жіночого одягу залишалися запаска, обгортка та плахта. Трудящі маси виготовляли їх із матеріалів домашнього виробництва, старшина й панство — з парчі¹⁹⁹ та інших дорогих тканин. Разом з тим у письмових джерелах, що відносяться до XVIII ст., поряд із плахтою й запаскою часто згадується спідниця як

поясний одяг заможніших верств: «спідниця з шнурівкою», «спідниця златоглава на табані» тощо. На кінець XVIII ст. на Полтавщині з'явився спочатку, очевидно, у міщан, і такий елемент нагрудного одягу, як керсетка. Вона згадується («карсет люстровий») у першому виданні знаменитої «Енеїди» І. Котляревського. У міщан з'явився ще один елемент одягу — «юшки», що виготовлялися з фабричної тканини. І. П. Котляревський згадує «юпочку баєву». А. Рігельман указував на існування на Україні «юпок із шнуровками».

Складовою частиною жіночого костюма були різноманітні прикраси: намисто, дукати, хрести, монети. Літні жінки носили намисто в невеликій кількості й темного кольору. Бідні селянки носили намисто з різнокольорового скла, більш заможні — «коралове намисто»²⁰⁰.

Головні убори населення змінювалися в залежності від віку та соціального стану. Так, чоловіки з більш заможних сільських верств носили взимку смушеві шапки з «мерлушок», «чорних або сірих, навіть з білих, в деяких місцях (шапка.— *Авт.*) дуже висока, з суконним верхом, а в інших просто вся з мерлушок». Шапки бували з зав'язками або круглі («кучми»), що мали часто червоний верх. Бідні селяни одягали повстяні шапки, а влітку «сплетені досить майстерно» солом'яні брилі; в Карпатах — солом'яні та суконні капелюхи, які прикрашалися стрічками або перами²⁰¹.

Заміжні жінки носили очіпки (заможні — «грезетові»), поверх яких пов'язувались намітки, серпанки або хустки²⁰². Останні виготовлялися звичайно з вибійки. Дівчата влітку ходили без головного убору, прикрашаючи голову стрічками, а на свята — вінками²⁰³. Жінки заможних верств одягали на свята «кораблики». Взимку жінки і дівчата носили хустки.

Верхнім одягом селян та козаків, чоловіків і жінок, як і в попередній період, залишалися свита та опанча²⁰⁴. На лівобережному Подніпров'ї поширився, разом з тим, новий елемент одягу — кобеняк²⁰⁵ — плащоподібний одяг з капюшоном (кобкою), який у негоду одягали поверх свити. На півдні України була відома також повстяна бурка. В письмових джерелах згадується «біла» бурка. Вдосконалювався крій одягу. Зокрема, жіноча свита шилася, як правило, відрізною по талії. Населення Карпат носило різноманітні короткі хутрянні безрукавки. Взимку по всій Україні головним елементом верхнього плечового одягу був кожух.

Окремо слід сказати про одяг запорозьких козаків, який мав не тільки схожість з одягом інших верств населення, а й свої особливості. Козацький одяг складався, як і селянський, із сорочки, штанів, каптану й шапки²⁰⁶. Причому козаки того чи іншого куреня мали свій колір на шапках. Околиця шапки часто заміняли козаку кисет або кишеню, в яку він клав тютюн та люльку²⁰⁷. Козацькі штани, або «шаровари», шились дуже широкими. Вибірні козаки носили тільки їм притаманну уніформу: синій каптан, білі штани, шапки з червоною околицею та чоботи. Козаки-підпомічники одягалися в білий або сірий каптан, підперезувались червоним поясом. А в прохолодну погоду поверх каптана одягали такого ж кольору опанчу²⁰⁸. Каптан, що використовувався не тільки запорожцями, а й іншими заможнішими верствами населення, шився на відміну від польського довгого коротким («до ікор»), мав невеличкий стоячий комір, накидні поли, іноді розрізані внизу рукави, які закидали за плечі. У Я. Марковича згадується «кафтан атласу зеленого», «китаевый», «атласовий жовтий» тощо.

Селяни влітку ходили звичайно босими. У прохолодну погоду одя-

гали постолі, а на Поліссі в деяких місцевостях — плетені лапті. Заможні козаки, селяни і міщани ходили в чоботях, на свято — з червоного сап'яну. Аристократія поряд з чоботями широко використовувала як взуття різноманітні черевики²⁰⁹.

Одяг феодалів та старшини відрізнявся від одягу незаможних верств населення. У XVIII ст. дворянство, не задовольняючись матеріалом домашнього виробництва, купувало дорогі закордонні тканини, які привозились переважно з Польщі, Франції, Німеччини. Але у крої та оздобленні дворянського одягу було, як правило, багато місцевих рис. Наприклад, сорочки вишивали чорним шовком — «по-руські», кунтуш шився, як і свита, «з вусами». У старшини з'явилися також деякі нові елементи в одязі. Насамперед суконна черкеска, що шилася «з прорезними рукавами». Черкески, кафтани, кунтуші, жупани у знаті підбивалися хутром. Взимку вони вдягалися в шуби²¹⁰. Шапки носили з дорогої тканини, «обшиті соболями»²¹¹. Влітку за головний убір їм служили суконні або бархатні картузи. Варто відзначити, що незважаючи на іноземні впливи, в костюмах знаті все ж простежуються елементи традиційного одягу (наприклад, очіпок і намисто у Раїни Могилянки — дружини князя Михайла Вишневецького, щоправда, намисто було з великих перлин)²¹². Загалом же костюм феодальної верхівки доповнювався різноманітними коштовними прикрасами («золоті шпоньки», «ланцюжки», «персні»), шнурками, тасьмою; рукавичками з лосиної шкіри; у жінок — шовковими хустками тощо.

Їжа. У другій половині XVII—XVIII ст. продовжувала урізноманітнюватись, збагачуючись самотніми рисами, кухня української народності. У письмових джерелах, що відносяться до цього часу, поряд з хлібом та рядом круп'яно-борошняних страв — каші, лемішка, кваша, куліш, галушки тощо, — які були відомі на Україні у попередні часи, згадуються маловідомі або нові види страв. Головною повсякденною їжею для широких народних мас, як і раніше, залишався хліб. На званих обідах, хрестинах, поминках він подавався на стіл у великій кількості («повне решето»). Хліб із сіллю або сухарі брали у дорогу.

На кінець XVIII ст. значення повсякденної калорійної їжі набуло свиняче сало. Ним (переважно нутряним, «здором») заправляли борщ і юшки, галушки («галушки з салом») ²¹³ тощо. Смалене сало вживали у свіжому вигляді з цибулею й хлібом. Широко використовувалося воно також у народній медицині та ветеринарії²¹⁴. Щодо м'ясних страв і сортів м'яса, то поряд із свининою загальноживаною була баранина, а також птиця й різноманітні м'ясні страви з них. І. П. Котляревський згадує, зокрема, «баранів варених» (на поминках), «ковбаси», «свинячу голову до хрину», смажені «кури, гуси, качки», з «підливою індика», «хляки», «печінку» тощо²¹⁵. М'ясо, залежно від обставин, смажили й вживали у вигляді «ветчини» або варили при великій кількості у «казанах».

Взагалі вже на той час визначилася характерна для української кухні перевага при приготуванні страв варінням над смажінням та печенням. У повсякденній їжі селян та козаків з перших страв утвердилися юшки, галушки, особливо борщ. Останній в залежності від пори року відрізнявся за складниками: борщ зелений; борщ з капустою і буряками, на буряковому квасі тощо. Неодмінною складовою частиною його у вигляді приправи було товчене нутряне сало «здір».

Серед страв, що йшли на друге або вживалися на сніданок, полудник, вечерю, поширеними були, крім каш, «локшина», «вареники», «лемішка», «гречані з часником пампушки», «тетеря», «кисіль» тощо. Знач-

не місце в харчуванні українців посідали страви з риби — свіжої (варена й жарена), солоної²¹⁶. На ярмарках України у великій кількості продавалася в'ялена риба тарань та чехонь, яку чумаки привозили з Дону. Важливим продуктом харчування були яйця. Як приправи поряд із салом вживалися топлене масло, конопляна олія та лій. Ряд страв готувався на молоці.

На десерт як ласощі вживали «бублики», «пірники» (пряники), «маковники», «юрду», «макуху», «патоку», «буханчики пшеничні», «коржі», «медові шулики з маком», «книші», сушені ягоди, яблука тощо. Потребу в солодошах задовольняв в основному мед. Його доповнювали кавуни та дині, які вирощували на баштанах переважно у південних степових районах. У великій кількості споживалися плоди та ягоди, які на зиму сушили, а також квасили («груші-кислиці»). Квасили, як і в попередні часи, у великій кількості капусту та огірки.

Значного розвитку набуло на Україні винокуріння. Крім сирівцю (квасу), «меду», пива, варенухи, браги, виготовляли різноманітні горілки: «просту», «оковиту», «тернівку», «яблучну», «ганішеву», «розову», «двойну», а також наливки «слив'янку», «вишнівку», «дулеву» (з груш). «Поливное вино з порохом» вживали як ліки від простуди. У цей же час виник звичай ставити «могорич» за зроблену послугу.

На XVIII ст. досить чітко визначилися обрядові страви українців. При народженні дитини однією з них був «звар» («звар родинний»). На хрестини несли «зварний хліб» (очевидно, від пирогів). На поминках обов'язковими стали «сити з медом» та «коливо з кутею». Кутя була поширена і як новорічна страва.

Деякими особливостями відзначалася їжа населення окремих місцевостей України, зокрема запорожців. Останні поряд із загальноукраїнськими стравами полюбили «саламату» (рід галушок), «тетерю» (рибна юшка на квасі, приправлена «сарацинським» пшоном та борошном), «щербу», кукурудзяну мамалігу, яку вони запозичили, слід гадати, від молдаванів²¹⁷.

На відміну від сусідніх народів, у яких переважав металевий або дерев'яний столовий посуд, українці їли здебільшого з керамічного посуду, хоча у І. П. Котляревського згадуються ще також і «кленові талерки».

На кінець XVIII ст. визначився добовий режим харчування: при достатках їли чотири рази на день²¹⁸ — сніданок, обід, полудень та вечеря. Чотириразового харчування дотримувалися особливо у довгі літні дні. Найбільш поживним і ситним був обід. Їжа була, як правило, свіжоприготовлена.

Щоденне меню значною мірою залежало від пори року, пісних чи скоромних днів, а також від заможності сім'ї. Надзвичайна бідність переважалою більшої частини селян визначала і недостатню кількість їжі, низьку калорійність, обмеженість асортименту страв та перевагу в ній рослинних продуктів. Найкраще харчувалося населення восени, після збору врожаю та забою худоби, а найтяжче матеріально жилося в кінці зими та весною, коли зменшувалися запаси продуктів або вони зовсім вичерпувалися. Навесні бідні селяни споживали лободу, щавель, цибулю, часник та інші дикоростучі рослини. На всій території України основне місце в харчовому раціоні широких трудящих мас належало головним чином рослинним продуктам, м'ясна їжа була для них рідкістю. Тільки панство й магнати, багаті городяни мали в меню численні м'ясні страви української кухні, хоч готували ці страви люди з народу — челядь.

Харчування феодалів та інших заможних верств населення суттєво відрізнялося від бідняцького. Вони вживали, крім поживних національ-

них страв, які здобрювали різними спеціями та прянощами, їжу з привозних продуктів, цитрусові, пили чай та каву. Їжа яскраво відображала соціальну нерівність у тогочасному українському суспільстві. Та здобутками українського народу в галузі кулінарії користувалися всі верстви населення.

Загалом можна констатувати, що на другу половину XVIII ст. сформувалася в головних своїх рисах українська національна кухня, яка характеризувалася надзвичайним багатством, різноманітністю страв, раціоналізмом у харчуванні і майстерністю у виготовленні страв.

Традиційна матеріальна культура українського народу, продовжуючи кращі традиції попередніх часів, набула на другу половину XVIII ст. дальшого розвитку, що відповідало соціально-економічним умовам суспільного життя того часу, зміцненню контактів із сусідніми народами, зокрема росіянами, білорусами, молдаванами, підвищенню загальної культури населення України тощо. В ній викристалізувалися специфічні ознаки, які набули значення важливих етнодиференціюючих для української народності рис.

3. ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ

Сімейні обряди та звичаї. Духовна культура народності є тим надбанням, в якому найповніше проявляються етнодиференціюючі ознаки, що, з одного боку, дають можливість віднести культуру народності до певної етнічної групи, а з іншого — показують спільне з іншими культурами, тобто загальнолюдське. Духовна культура «представляє собою інформацію, яка існує в колективній живій пам'яті будь-якої людської групи. До духовної культури відносяться всі зафіксовані в клітинах мозку знання, звичаї, правові норми, різні види мистецтва і народної творчості, релігійні вірування»²¹⁹. В цьому комплексі духовних надбань народу одне з провідних місць займає система обрядів і звичаїв, які на певних етапах історичного розвитку внаслідок нерозвинутості суспільних інститутів регламентували не лише життя кожного індивідуума, але й суспільства, тому суспільству властива певна культурна єдність: «вона зберігається саме в таких сферах культури (мова, релігія, звичаї, обряди, народна творчість, матеріальна культура), які найчастіше є основними носіями етнічної специфіки»²²⁰. Звичайно, чим менш розвинутими були суспільні відносини, класова диференціація, тим більш загальним і обов'язковим було дотримання всіма членами суспільства системи обрядів і звичаїв.

Необхідно зазначити, що основні елементи обрядів і звичаїв, характерні для української народності, як і для інших східнослов'янських і слов'янських народностей в цілому, своїм корінням сягають в далекі часи родо-племінних відносин і базуються на єдиному давньослов'янському ритуалі. Багато з них втратили первісне значення, пов'язане з побутом скотарських та землеробських племен, із системою язичницьких вірувань, перетворилися в символи, але продовжували залишатися невід'ємним атрибутом обрядів, характерних для тієї чи іншої народності. При наявності певних спільних рис в обрядах і звичаях східних, західних і південних слов'ян протягом раннього середньовіччя склалася етнічна специфіка обрядової системи кожної з народностей. Об'єднання східнослов'янських племен у Давньоруську державу не півелювало особливостей у побуті і звичаях, які мали місце. У нових історичних умовах на їх основі викристалізовувалася система обрядів, яка стала характерною для української, російської та білоруської народностей.

Серед сукупності обрядів, якими супроводжувалося життя людини, найбільш важливими є обряди, пов'язані з народженням, одруженням і смертю. В обрядах, які здійснювалися над новонародженою дитиною, зберігався відгомін жертвоприношення давнім язичницьким божествам — Роду, який уособлював творця всього живого, природи в цілому (звідси рід, народ, породілля, родити, народитися) і двом рожаницям — жінкам, які вважалися прародительницями²²¹. Вони зустрічаються в міфології всіх індоєвропейських народів. Рода і рожаниць шанували в Давній Русі, згадки про них є в літературних творах XII—XIII ст., зокрема в «Вопрошани Кириково» (XII ст.): «Аже се Роду и рожанице крають хлѣбы и сиры и мед»²²². Ці божества в давньоруські часи вшановували восени, коли був зібраний урожай. Жінки готували спільну трапезу, для якої приносили продукти. Трансформація цього обряду прослідковується і в родильній обрядовості української народності. Жінку, яка родила, провідували лише жінки — родичі, сусідки, знайомі, кожна з яких приносила щось із продуктів — хліб, масло, сир, яйця, що означало жертвоприношення давнім богам у честь новонародженого²²³. На родині готувалася ритуальна каша — кутя. Необхідно зазначити, що ритуальне споживання каші на родині мало місце в родильній обрядовості багатьох слов'янських і балтійських народів — росіян, білорусів, поляків, чехів, литовців, латишів²²⁴.

Над новонародженою дитиною здійснювали ряд магічних дій, які мали забезпечити дитині здоров'я, щастя, благополуччя. Дитину загортали у вивернутій вовною догори кожух, клали біля неї металеві вироби. У давніх слов'ян існував звичай кидати новонародженому меч, що означало побажання здоров'я, хоробрості. В цьому вбачають також залишки давнього обожнювання виробів з металу²²⁵, коли їх ще було мало, тому цінність і значення вони мали високе. За пізнішими описами родильної обрядовості української народності відомо, що пуповину хлопчику відсікали ножем на сокирі, дівчинці — на гребінці, веретені, щоб мали нахил до господарювання і ремесла.

Обов'язковим був і обряд «очищення» спочатку баби-повитухи, а згодом і породіллі. Він полягав у ритуальному обмиванні рук водою й пов'язаний з давніми язичницькими віруваннями у священну силу води. Цей обряд сформувався не раніше XVI — першої половини XVII ст. й був наслідком тих етнокультурних процесів, які відбувалися на території Середнього Подніпров'я²²⁶.

З утвердженням християнства основне місце зайняв церковний обряд хрещення дитини, оскільки вважалося, що лише після церковного «таїнства» хрещення вона прилучалася до людського суспільства. У хрещені батьки запрошувалися, як правило, близькі родичі — брати матері і сестри батька. В цьому звичаї зберігалися пережитки родових відносин, коли дитина успадковувала материнську лінію, а батька заміняв брат матері. Пізніше, в XVI—XVII ст. у зв'язку з глибокими міграційними процесами, які мали місце на території Середнього Подніпров'я та Слобожанщині, ця традиція дещо порушується²²⁷. Бути хрещеними батьками запрошували також приятелів, сусідів, збільшуючи, таким чином, коло близьких людей — родини, які в складних умовах життя зможуть допомогти один одному, оскільки серед народу хрещені батьки шанувалися нарівні з рідними. Батьки новонародженої дитини запрошували рідню відзначити разом цю подію.

Існував також обряд «постриження» волосся, який здійснювали, за пізнішими даними, у річному віці. Батько або кум — хрещений батько відрізував дитині волосся, над яким здійснювали ряд магічних дій — його

спалювали, пускали на воду, закопували в потаємних місцях. Цей звичай мав місце у багатьох індоєвропейських народів і свідчить про давні вірування в очисну силу води, вогню, землі²²⁸. Певною мірою він зберігався і в православних обрядах, про що писав Касіян Сакович у творі «Перспектива» (1642)²²⁹.

Українська народність у процесі формування виробила одну з найбагатших серед інших слов'янських народів весільну обрядовість. У залежності від розвитку суспільних відносин видозмінювалися історичні форми шлюбу. Ф. Енгельс відзначав, що людство у своєму історичному розвитку пройшло через три основні форми шлюбу — груповий, парний і моногамний²³⁰. Якщо перші дві були характерні для родового ладу, то третя властива розвинутому класовому суспільству. Кожна з цих форм мала певну систему звичаїв та обрядів. Для парного шлюбу характерне викрадання наречених. Відгомін цього звичаю у давніх східнослов'янських племен засвідчує «Повість временних літ», де літописець пише, що у древлян, радомичів, вятчів, сіверян «один обычай имяху... схожахуся на игрища на плясанье ѿ ту умыкаху жены собѣ, с нею же кто съвѣщащеся»²³¹. Правда, звичай викрадання носив символічне значення, оскільки літописець відзначає, що цей акт відбувався після попередньої домовленості. Певною мірою він зберігся і в наступні часи в українській весільній обрядовості. В одному з найперших описів українського весілля Яна Ласіцького (1582) згадується, що хлопець після засилання сватів, коли батьки дівчини не відразу погодилися на одруження, вибирав зручний час і викрадав дівчину. Після цього знову засилав сватів, які вже остаточно домовлялися про згоду на одруження²³². Про цей звичай згадував і француз Г. Боплан, який в 30—40-х роках побував на Україні. Одруження через викрадення визнавалося звичаєвим правом, але воно ставало дійсним лише при наявності згоди дівчини²³³. Пізніше елементи обрядів, пов'язані з викраденням нареченої, набули символічного характеру й продовжували залишатися у весільній обрядовості.

Для парного і моногамного шлюбу був характерний звичай купувати наречену. Відгомін його зберігся в існуючому протягом XI—XVII ст. звичаї нареченого давати «вѣно» — викуп за наречену, робити подарунки родині дівчини. З розвитком моногамної сім'ї, підкреслював Ф. Енгельс, «форма шлюбу — куплі зникає, але по суті такий шлюб здійснюється в дедалі більших масштабах, так що не тільки на жінку, але й на чоловіка встановлюється ціна, причому не за їх особистими якостями, а за їх майном»²³⁴.

У наступні часи панівною стала форма шлюбного договору, про існування якої в полян в XI ст. писав автор «Повісті временних літ»: «Поляне бе своих отець обычай имуть... не хоже зять по нѣвесту, но приводяху вечер, а завтра приношаху по неи что владуче»²³⁵. Проте багато рис архаїчних шлюбів збереглося у весільній обрядовості, первісне значення яких вже було втрачене і вони залишалися лише як складовий символічний елемент. Етимологія слова «весілля» пов'язана з урочистістю цієї події не лише для молодих, але й для всього роду — родини. Давньослов'янські «веселія» становили собою язичницькі вшанування бога сонця як джерела життя і всього живого на землі. Вони відбувалися в часи весняного сонцестояння, коли природа готувалася до відновлення життя на землі²³⁶. В цей час укладалися шлюби між молодими. Пізніше міфологічне значення цього ритуалу було втрачене, проте в обрядах збереглося багато символіки, яка пов'язує весілля з давніми поклоніннями богу сонця.

Вперше слово «веселье» — «весілля» згадується в Галицько-Волинському літописі (XIII ст.) під 1150 р.: Володимир Володаревич віддавав

«дщерь свою Анастасію за Болеслава короля Полского, а другу ю Евдоксію за єго брата Мечислава єдиного дня и на єдином веселю»²³⁷. Це слово закріпилося в українській мові, але поряд з цим у деяких регіонах, наприклад на Закарпатті, побутував термін «свадьба». В польській, сербській мові, певною мірою в білоруській слово «веселля» означає взяття шлюбу²³⁸.

Вік вступу до шлюбу регламентувався Литовськими статутами — правовими кодексами. В 1 Литовському Статуті (1529) одружуватися мали право чоловіки у 18, жінки — в 15 років²³⁹. Характерною особливістю шлюбних звичаїв на Україні було право вільного вибору дружини і чоловіка. Воно гарантувалося вже 1 Литовським Статутом, який забороняв насильно одружувати молодих, особливо видавати заміж дівчат: «каждой из них за кого хотя, за того волю пойти»²⁴⁰. Безперечно, дія цього закону не була абсолютною, мали місце випадки одруження за примусом батьків. Проте серед шляхти і частково міщан вважалось обов'язковим зробити заяву перед гродським урядом про добровільний вступ до шлюбу. Такі заяви вносились до гродських книг²⁴¹.

На українських землях серед шляхти і князівських родин подекуди мав місце давній звичай зговору малолітніх, батьки яких домовлялися одружити дітей при досягненні ними повноліття. За невиконання договору потерпілій стороні виплачувався великий штраф. Судячи з актових документів, такі шлюби, як правило, не відбувалися. Так, в 1536 р. «зем'янка Юрожина», яка за три роки перед цим «змовила свою дочку Федю за князя Богдана Пузину», змінила своє рішення, за що мала сплатити «заруки» 2 тисячі коп грошей»²⁴².

Весільний обряд, характерний для української народності, як і для російської та білоруської, складався з трьох основних частин: сватання, змовин, чи заручин, і власне весілля. За домовленістю з дівчиною парубок з дозволу своїх батьків засилав сватів, якими були старші поважні люди, родичі або приятелі. Вони приходили з хлібом у дім до дівчини й викладали, часто в алегоричній формі, мету свого приходу. Інколи свати декілька разів приходили в дім до дівчини. Батьки дівчини, як правило, питали в неї, чи згодна вона вийти заміж. Отримавши ствердну відповідь, батьки обмінювалися зі сватами хлібом, що означало їх згоду на одруження.

Після сватання відбувалися змовини, чи заручини, на яких у присутності родичів зустрічалися батьки наречених і домовлялися про весілля та придане — «посаг». Заручини символізували згоду наречених — дівчина давала руку нареченому. «Если хочеш, панно Настасе, за мене?» — питав волинський шляхтич Станіслав Кавезький у своєї нареченої Настасі Богуринської (1585). — «Панна мовчала; matka ее просила пана Ивана Богуринского: яко брат старший залецаючи моц, иж бы ее милость помог девку пану Кавезькому до рук дати за жону, иж бы шлюб брал»²⁴³. З цього часу наречений мав право приходити в дім до дівчини.

Під час заручин серед заможних верств стало обов'язковим складати так звані змовні листи, які вносилися в гродські актові книги. В них встановлювався розмір посагу нареченої, так зване «в'їно», та забезпечення його «прив'їнком» з боку нареченого, а також «зарука», — плата, яку мала одержати потерпіла сторона у випадку, коли шлюб не відбувався. Цими «змовними листами» регулювалися майнові відносини між подружжям, права спадковості тощо. У випадку, коли одна із сторін, які уклали шлюбний договір, не дотримувала свого слова, починалися довготривалі судові процеси за повернення «заруки». До гродських судів зверталися також міщани, що, як правило, не укладали «змовних листів», але

мали право вимагати дотримання слова. В 1612 р. володимирський міщанин Малуша Білецький скаржився на міщанина Хому Бачука, який протягом двох років вважався нареченим його дочки, ходив до нього в дім, обіцяючи «взяти дочку маю Оксинью за себе в стан мальженский», приймаючи від неї подарунки — «перстні, хустки», та не одружився з нею, а тому мав повернути за «вси шкоди... золотих п'ятдесят»²⁴⁴. Серед трудящих мас порушення договорів регулювалися, як правило, звичаєвим правилом.

Характерно, що лише весілля продовжувало залишатися тим обрядом, дотримання якого мало не тільки громадське, але й почасти юридичне значення. Без весілля шлюб вважався не дійсним серед усіх суспільних верств. Тому не випадково, що християнський обряд вінчання, яким церква санкціонувала появу нового подружжя, протягом тривалого часу не вписувався у весільну обрядовість. Без весілля молоді не могли жити разом, навіть якщо й були повінчані.

В українській весільній обрядовості і термінології збереглося багато відгомонів давніх родо-племінних відносин, вірувань. Це і назви самих наречених — «князь», «княгиня» або ж «молодий», «молода», їх друзів — «бояри», «дружина», «дружки», «рід» — «родина», «старости», які часто фігурують у весільних піснях; ритуальний хліб — «коровай», який пекли напередодні весілля й обдаровували ним рід нареченого й нареченої. Хліб був невід'ємним атрибутом весільних обрядів як українців, так і білорусів, він характерний також для весільних обрядів болгар і сербів (кровоай, кроваль)²⁴⁵. Коровай замінив ритуальну кашу, яка готувалася на особливі свята й означала жертвоприношення божествам. Взагалі хліб займав особливе місце у всіх обрядах як української, так і білоруської і російської народностей. Цю особливість відзначив П. Алеппський: «Як звичайно, нас зустрічали за містом, за їх (українців) звичаєм з хлібом заради його достатку, також, коли ми сідали за стіл, перш за все клали хліб»²⁴⁶.

Напередодні весілля наречені з дружками і боярами запрошували всю родину на весілля, що, як правило, відбувалося у неділю. Г. Боплан, який побував на Україні в 30—40-х роках XVII ст., залишив цікавий опис весілля, яке він спостерігав, очевидно, в одному з міст Подніпров'я. Він писав, що кожному з друзів нареченого і нареченої одягався на руку вінок із квітів та давався перелік осіб, яких необхідно було запросити²⁴⁷. На вечір молодь збиралася у будинку наречених, прикрашала «гільце»: «гільце — деревце із ялини, із червоної калини, із хрещатого барвінку, із пахнущого васильку, гільце — деревце — ялина від верха до споду калина», — співається в одній із весільних пісень²⁴⁸. «Вільце» чи «гільце» символізувало собою дерево життя; вінок молодої та дівчат, весільні квіти були атрибутами давніх язичницьких поклонінь богу сонця. При цьому співали пісні, зміст яких відповідав почуттям прощання нареченої зі своєю юністю, подругами. Старші, одружені жінки пекли коровай з найкращої пшеничної муки: «...з семи пшениць мука, з семи криниць вода, з семи корів масло»²⁴⁹. Число «сім» вважалось щасливим у міфології багатьох індоєвропейських народів. Увечері до нареченої приїжджав «князь» — наречений з боярами, де їх усіх пригощали.

Основні події весілля як святкового дійства (не випадково було прийнято казати «зіграти весілля») розгортались у неділю. В домі нареченої дівчата одягали її до шлюбу. Весільний одяг був найкращий, готувався задалегідь й відповідав урочистості події. На Подніпров'ї, Лівобережжі (за описом XVIII ст.) наречена, як правило, одягалася «у шиту узорами

білу сорочку, плахту, червону запаску, червоні чоботи, білу свитку»²⁵⁰. На голову одягався вінок із квітів. Наречений одягався у сіру свиту, того ж кольору шаровари, яскравий пояс, червону або чорну шапку, чоботи²⁵¹. В опису весілля Г. Боплана весільний одяг відрізнявся від традиційного: наречена була в довгому платті з темного сукна, підшите обручами з китового вуса, від чого воно роздувалося до низу²⁵², очевидно, це був одяг міщанки.

В неділю наречений приїздив до нареченої, за традицією на конях. Цей приїзд розігрувався як збройний напад. У піснях, якими супроводжувався приїзд нареченого — відгомін збройних сутичок за наречену між родами, а також новітній пласт, навіяний постійною, тяжкою боротьбою українського народу за свою незалежність²⁵³.

Мати нареченої зустрічала майбутнього зятя також сидячи на символічному коні — вилах або кочерзі з горщиком у руках, в якому були вода і овес²⁵⁴. Наречену охороняв брат, або хто з близьких родичів-чоловіків, які вимагали за неї викуп. Цей викуп був чисто символічний, але він свідчить про наявність у минулому такої форми шлюбу, як купівля-продаж.

Складовою частиною весільного обряду було «покривання» голови нареченої хусткою або наміткою, що символізувало перехід дівчини в стан одруженої жінки. Зберігався також звичай відрізання кінчика коси, який свідчить про давній язичницький обряд принесення в жертву богам волосся. Відгомін його зберігся у весільній пісні:

Тихо, тихо Дунай воду несе,
А ще тихше дівка косу чеше.
Вона чеше та на Дунай несе²⁵⁵.

До заміжжя дівчата, як правило, мали звичай ходити з непокритою головою. Г. Боплан писав, що «лице і голова молодої відкриті, волосся розпущене, прикрашене вінком з різних квітів»²⁵⁶. П. Алеппський теж відзначав, що «дочки бідних роблять для себе вінки з різних квітів»²⁵⁷. Але заміжні жінки вже не могли ходити простоволосі, а обов'язково з покритою головою. Обряд «покриття» голови супроводжувався сумними піснями, в яких звучав жаль за молодими літами, побоювання тяжкої долі в майбутньому. Та сумних пісень в українському весільному обряді не так уже й багато. М. Ф. Сумцов²⁵⁸ відзначав, що особливістю українського весілля, серед інших слов'янських народів є велика кількість обрядових пісень. Цікаво, що вони, як правило, виконувалися жінками, що свідчить про залишки суспільних уявлень епохи матриархату²⁵⁹.

Відгомін цих уявлень помітний і в такій архаїчній формі, як сватання дівчини до хлопця, описане Г. Бопланом. В особливих випадках дівчина могла прийти з хлібом у дім до хлопця, покласти хліб на стіл і сказати, що вона хоче вийти заміж за цього хлопця²⁶⁰. Вигнати її з дому — означало порушити звичай, що засуджувалося громадою, а тому батьки вмовляли сина одружитися з цією дівчиною. Взагалі одружена жінка на Україні користувалася повагою в суспільстві, а тим більше в ті складні часи боротьби проти польсько-шляхетського панування та турецько-татарської агресії, коли більшість чоловіків перебували у військових походах, а жінка вела господарство, ростила й виховувала дітей. Очевидно, описаний вище звичай сватання дівчини до хлопця, як і інший — помилювання засудженого на смерть, коли дівчина чи вдова захоче взяти його собі за чоловіка, могли мати місце лише в тих конкретно-історичних умовах постійної боротьби українського народу за соціальне і національне визволення.

Батьки молодих обдаровували гостей короваєм, кожен з гостей робив подарунок нареченим, даючи гроші, домашнє начиння, що означало допо-могу новій сім'ї з боку роду — «родини». Наречену відвозили разом з по-сагом до дому нареченого, її супроводжувала близька рідня, яку приго-щали в домі нареченого. За пізнішими описами весілля тривало декілька днів, гості переходили від нареченої до нареченого, дружки, боярина. До нього готувалися протягом тривалого часу. Безперечно, кількість гостей, частування їх залежало від матеріальних можливостей батьків. Так, шляхтич Угриновський, який в 1564 р. готувався до весілля, витратив на нього 100 коп грошей²⁶¹. Однак батьки нареченої відмовилися віддати за нього свою дочку, що змусило шляхтича звернутися до суду й вимагати повернення затраченої суми. На весільному столі, за описом Г. Калинов-ського, були традиційні українські страви — борщ, риба, м'ясо, капуста, локшина з свининою або куркою²⁶². Та незалежно від матеріального ста-новища весілля було обов'язковим для всіх станів.

Посаг нареченої складався з одягу, домашнього начиння, худоби, якщо дозволяли статки батьків. Інакше було у панівних верств, де в по-саг надавалося рухоме й нерухоме майно: «гроші, дорогоцінності, села, діброви, лови, пуці, ставки». Цей посаг, який продовжував називатися давньоруським словом «вѣно», забезпечувався маєтностями з боку наре-ченого, якими дружина могла користуватися до своєї смерті, але потім вони мали повернутися в рід чоловіка.

Як значилося, християнський обряд вінчання тривалий час не впи-сувався в давню весільну обрядовість. В давньоруські часи прийнято було вважати, що вінчатися мають лише князі і бояри, а прості люди брали собі дружин «с плясанием и гудением, и плесканием»²⁶³. В XVI—XVII ст. обряду вінчання дотримувалися, але в часі він міг не співпадати з весіллям. Вінчалися або до весілля, або після, інколи в день весілля. Невінчані шлюби, як правило, визнавалися в громаді, але обмежувалися майнові права, зокрема жінки, та права на спадщину дітьми від цього шлюбу. Церква вела постійну боротьбу проти невінчаних шлюбів, та це явище було досить узвичаєним у суспільстві того часу: «...многіє люди Русь незаконне мешкають: жены поймучи не венчаются, а урядники за таковых стоятъ»²⁶⁴.

В народній свідомості шлюб розглядався як добровільний, міцний союз, який ґрунтувався на взаємних почуттях, особистій і майновій неза-лежності. Але разом з тим у XVI—XVII ст. розлучення не були винят-ком як серед панівних верств, так і серед міщан та селян. Причиною роз-лучень, як правило, були сімейні нелади — «росторгнення и разность», хвороба та ін. Якщо подружжя мало дітей, то за згодою діти ділилися між батьками. У складних випадках сторони зверталися до духовного суду, рішенням якого шлюб міг визнатися недійсним. Взагалі справи про розлучення знаходились у компетенції духовного суду, але його, як пра-вило, ігнорували. Досить було заявити про розлучення перед гродським урядом або навіть перед близькими родичами і внести цю заяву в грод-ські книги, як це, наприклад, зробила бідна шляхтянка Оришка Федори-чева. В присутності її батьків і родичів були складені «розлучні листи», підписані свідками: «Я тым листом увольняю от супружества мужа моего Феодора Шкрипу: я ему больше не жена, а он мне — не муж, и позво-ляю ему женитися — пусть здоров с другою женитися, и пусть с другою в лучшем супружестве поживет, нежели со мною»²⁶⁵. Посаг Оришки, який дала її мати, був оцінений свідками в шість золотих, ці гроші їй сплатив колишній чоловік. На цьому розлучення здобуло юридичну чинність.

Ще простіше оформлювалися розлучення у південних районах, заселених козаками. В люстрації Барського староства (1565) відзначалося, що «кто хочет жену отпустить, или жена мужа, то тот, кто даст тому причину, платитъ три гривны на замок»²⁶⁶. Цього було достатньо, щоб вважати шлюб недійсним.

Проти розлучень виступала церква, яка розглядала шлюб як одне із християнських таїнств. У цьому питанні церкву намагалася підтримувати королівська влада, яка забороняла гродським урядам і магістратам вести справи про розлучення, віддаючи їх духовному суду. В наступні часи церкві майже повністю вдалося заборонити розлучення, які дозволялися лише у виняткових випадках.

Поховання також супроводжувалося певними обрядами, магічними діями, які є відгомонам давнього культу предків. У труну покійникові клали хліб, горщик з кашею, їжу залишали також на могилі, віруючи в те, що покійні «в потойбічному тому світі» будуть вести такий же спосіб життя, як і до смерті. В могилу кидали кілька монет, якими треба платити за «перевіз» до царства мертвих (в давньогрецькій міфології перевізнику Харону теж клали дрібні монети)²⁶⁷.

Ще з давньоруських часів відомий звичай везти покійника на саних незалежно від пори року. Про нього згадується в «Повісті временних літ», «Галицько-Волинському літописі». Так, київський князь Володимир Святославич, який помер 15 липня 1015 р., був перевезений у Київ на саних: «...межю двема клѣтми проиравше помост, обернивѣше в ковер и ужи съвѣсивша на землю, возложѣши и на сани везѣте поставиша и в святыи Богородицы»²⁶⁸. Характерно, що в давньоруській літературі «сани» асоціювалися з похилим віком, старістю, коли вже смерть близька. Так, Володимир Мономах писав своє «Поученіє», як він образно сказав, «сѣдя на саних»²⁶⁹. Звичай везти тіло покійного на саних зберігався подекуди на Україні до XIX ст.

Поховання завжди було сумною подією для близьких та рідних, які оплакували покійного. У плачах-«голосіннях», якими супроводжувався обряд поховання, розповідалось про тяжку втрату батьків, дітей, прославлялися їх добрі серця, трудолюбиві руки. Разом з тим П. Алеппського вразила стриманість рідних на похоронах. Він писав, що «жінки не оплакують померлих голосними криками, вони плачуть неголосно»²⁷⁰. По покійному справляли поминки на кладовищі або в будинку покійного. Для поминального обіду обов'язково готувалася «каша» або «кутя».

Обряд поховання був найбільш християнізованим. Церква запроваджувала обов'язкові поминання душ покійних через 9, 40 днів і через рік, дотримання яких стало певною морально-етичною нормою. Проповіді-казання, які говорилися на похоронах членів багатих магнатських родин, воїнів, полководців, культурних діячів представляють кращі зразки ораторсько-проповідницької прози. Серед них, зокрема, проповідь Лаврентія Зизанія на похоронах Софії Чорторійської (1618), відомої своєю підтримкою книгодрукування та освіти. Лаврентій Зизаній у своїй проповіді нагадував про швидкоплинність людського життя, закликав поспішати творити добрі діла для всього суспільства²⁷¹. Чисте сумління, добрі діла не лише уготовляють людині «вічне життя», але й залишають пам'ять про неї серед нащадків,— стверджував Лаврентій Зизаній.

Як своєрідне «казаньє» можна розглядати «Вѣршѣ» Касіяна Саковича, прочитані учнями Київської братської школи на похоронах гетьмана реєстрового козацтва Петра Конашевича Сагайдачного (1622).

До найкращих зразків проповідей початку XVII ст. належать казанья Захарії Копистенського на похоронах (1624) і в річницю смерті архі-

мандрита Києво-Печерського монастиря Єлисея Плетенецького. Захарія Копистенський високо цінував заслуги Плетенецького в «фундуванні типографії», «откуль и тому мѣску и нам слава и честь и народови російскому потѣха ѿ наука»²⁷².

Отже, формування системи сімейних звичаїв та обрядів української народності відбувалося на давній основі. В ній зберігалися відгомони родових суспільних відносин, які проявлялися в різних обрядах, магічних діях. Одночасно йшов процес кристалізації певних обрядових форм, які стали надбанням духовної культури української народності, вироблення і утвердження морально-етичних норм. При наявності регіональних особливостей в сімейних обрядах, які, безперечно, мали місце і які важко прослідкувати на основі документальних джерел того часу, вони зберігали в цілому єдність етнічної специфіки.

Аграрно-календарні обряди. В духовній культурі української народності, як і інших слов'янських народностей, значне місце посідали обряди, виникнення яких пов'язане з побутом давніх скотарських та землеробських племен. Аграрні культури — це форма землеробської релігії, характерна для певного етапу суспільного життя²⁷³. Основним змістом їх є почитання землі, сонця, природних стихій, божеств плодючості. В аграрно-календарних обрядах перепліталися знання про природу, основані на віковичних спостереженнях людини, з магічними діями, які мали забезпечити плодючість землі і тварин, принести достаток і благополуччя. Вони залежали від кругообігу в природі і співпадали з циклами основних сільськогосподарських робіт. Найбільші свята відбувалися в дні зимового і літнього сонцестояння, весняного рівнодення.

Аграрно-календарні обряди продовжували зберігатися в побуті української народності, чому сприяло основне заняття — землеробство, певний консерватизм традицій, рівень знань про навколишній світ. Християнство пристосовувалося до «поганських» свят і звичаїв, приурочувало до давніх слов'янських свят нові церковні в честь численних християнських святих. Такі видозмінені свята зберігали давні язичницькі вірування, а самі аграрно-календарні обряди сприяли «формуванню, збереженню і передачі позитивних знань, навичок і традицій у галузі сільськогосподарського виробництва»²⁷⁴.

Одним з центральних свят, пов'язаних з зимовим сонцестоянням, призначенням якого було забезпечення плодючості усьому живому, продовжувало залишатися вшанування язичницького бога Коляди, до якого християнська церква пристосувала народження Ісуса Христа. За обрядовістю і значимістю це було одне із найяскравіших української і інших слов'янських народностей свят. Виконання всіх ритуалів, якими воно супроводжувалося, мало забезпечити селянинові і його сім'ї здоров'я, щастя, добробут на цілий рік. Тому тут сила традиції відігравала велику роль. Напередодні різдвя готували різні страви, серед них була обов'язкова «кутя» — каша з пшеничних зерен, яка представляла собою ритуальну їжу, прибирали в хаті, накривали стіл. Кутю ставили поряд зі снопом жита чи пшениці на покуті.

Важливим елементом цього свята було колядування — поздоровлення і добрі побажання, які висловлювалися у формі пісень-колядок. Первісний язичницький зміст цього звичаю полягав у тому, щоб за допомогою магії забезпечити багатство, здоров'я і добробут кожного члена сім'ї²⁷⁵. Колядники збиралися групами й ходили від двору до двору, вітаючи господарів, бажаючи їм здоров'я, благополуччя. В колядках, записаних значно пізніше, зберігався язичницький пласт, незважаючи на християнські нашарування — величчя народження Ісуса Христа, про що писав автор

Густинського літопису. В найдавніших колядках відбиваються певні космологічні уявлення слов'ян, обожнювання сил природи — дощу, сонця, місяця, зорі. Наприклад, в одній з колядок говориться:

Ой як то було з початку світа,
Ой як не було святої землі,
Ой не на морі павутиноньки.
Ой там братоньки радоньку радять:
— Якби нам, брате, в глибокі води,
Тогди ми, брате, світ обснуємо,
Світ обснуємо і наситимо,
Світ наситимо і наповнимо...²⁷⁶

(В цій колядці можна помітити первісні язичницькі уявлення про походження світу з води).

До різдвяних свят примикало й святкування Нового року. В східнослов'янських племен, як і в багатьох інших народів, новий рік розпочинався 1 березня. Весняний новий рік означав пробудження природи, підготовку до сільськогосподарських робіт. Православна церква на східнослов'янських землях дотримувалася прийнятого у Візантії літочислення від «створення світу», за яким новий рік розпочинався від 1 вересня. З часом вересневий новий рік утвердився на східнослов'янських землях. На Україні вже в XIV ст.²⁷⁷ є згадки про побутування поряд з літочисленням від «створення світу» літочислення від «різдва Христова» з січневим новим роком.

Святкування нового року супроводжувалося різними обрядами, серед яких обов'язковим було також приготування куті, спільна трапеза з родичами і сусідами, щедрування у вечір під Новий рік (звідси й назва «щедра, або «багата кутя»), «волочіння» плугом і посипання зерном у день нового року, що означало побажання здоров'я та добробуту, який може принести тільки урожайний рік. Так звані щедрівки — пісні, які виконувалися для господарів та їх сімей, як і колядки, містили багато весняних мотивів²⁷⁸.

Прихід весни святкувався східними слов'янами як одне з найбільш очікуваних свят, що супроводжувалося різними обрядами. Серед них обряди, пов'язані з проводами зими, які одержали назву масляної. Проте, як зазначає сучасна дослідниця В. К. Соколова²⁷⁹, в українців і білорусів масляна не одержала особливого розвитку, вона стала власне російським святом. На Україні були поширені веснянки — «старовинні, архаїчні своєю обрядовою функціональністю хороводи та співи з пантомімою»²⁸⁰. Вони виконувались у квітні — травні. Складовою частиною цього обряду було випікання ритуального хліба, який символізував сподівання хлібороба на багатий урожай. З цими хлібами, які називалися «жайворонками», закликали весну. Хороводи й пісні мали характер магічних дій, якими прагнули прискорити прихід весни, схилити природу бути щедрою і доброзичливою до людей.

До весняного обрядового циклу входили так звані «Русалії», про які є згадки ще в давньоруських літописах: «В літо 1177 приїдоша половци на Рускую землю, на русальній недѣли»²⁸¹. В «Русальних» обрядах помітний відгомін давніх вірувань слов'ян, які обожествляли сили природи, поклонялися лісам, гаєм, озерам. Ці уявлення збереглися у світосприйнятті як української, так і російської та білоруської народностей. Автор Густинського літопису писав, що на українських землях «...же кладезем, взерам, рощеніям жертви принощаху»²⁸². «Русалії» співпадали з переходом весни в літо й були пізніше приурочені до християнського свята «тройці». Це свято ще мало назву «зеленої» неділі, коли дім, двір при-

крашалися гілками дерев, перевага надавалася березі, посипалися травою, що також носило характер магічних дій, оскільки гілки дерева, трава були символами плодючості. В цьому святі прослідковуються риси культу предків, вшанування померлих, особливо наглою смертю.

День Купала — язичницького слов'янського свята відзначався 24 червня і співпадав з літнім сонцестоянням. Православна церква пристосувала його до святкування народження Іоанна Предтечі. Етимологію слова «купала» Б. О. Рибаків пов'язує з коренем «куп», «купа», «в купе», «купно»²⁸³, оскільки на основні язичницькі свята збиралося багато людей, а день літнього сонцестояння саме був одним з основних у солярному культурі індоєвропейських народів. Серед обрядів, якими супроводжувався Купала, було прикрашання гільця, подібно до того, яке фігурувало у весільних обрядах, плетіння вінків із різних квітів, трав, запалювання вогнищ, спалювання колеса зі спицями, яке символізували сонце, перестрибування через вогнище, купання або обливання водою, що означало очищення, оскільки в давній слов'янській міфології вода й вогонь мали очисну силу. Цікаво, що і в пізніші часи купальське вогнище (на Поліссі) запалювалося архаїчним способом — тертям дерев'яних паличок²⁸⁴.

У давніх слов'ян та інших європейських народів Купала було одним з основних свят. З ним пов'язували надії на успішний збір врожаю, на цьому святі знайомилися дівчата й хлопці, визначалися майбутні подружні пари. Купальське свято супроводжувалося піснями, хороводами, які зберігали відгомін язичницьких вірувань давніх слов'ян²⁸⁵.

Під час цього свята збирали лікарські рослини, коріння, оскільки вважалося, що вони сприятимуть і допомагатимуть людині зберегти здоров'я. Обряди, пов'язані зі святкуванням дня Купали, найкраще і найповніше збереглися в українців і білорусів, в меншій мірі — в росіян²⁸⁶.

З певними обрядами було пов'язане збирання врожаю: це і шанування першого нажатого снопа, і так зване завивання бороди²⁸⁷. В українських приказках і прислів'ях знайшло відображення ставлення народних мас до землі і хліба: «не годен того, щоб його земля свята носила»; «земля б його свята не прийняла»; «бувай здорова як риба, гожа як вода, весела як весна, робоча як пчола, а багата як земля свята»²⁸⁸.

Звичайно, система обрядів української народності не вичерпувалася вищезгаданими. Мали місце обряди, пристосовані до численних християнських свят, зокрема до найголовнішого з них — пасхи. Вони зберігали риси давніх язичницьких вірувань, культу предків, що помітно у виконанні різних магічних дій, призначення яких — умилоствити богів. На пасху вишікали ритуальний хліб, розписували або фарбували переважно в червоний колір яйця (у давніх язичницьких ритуалах яйце відігравало велику роль, оскільки вважалося початком усього живого, символом плодючості). В писанках — розфарбованих яйцях досягалася висока гармонія кольорово-тональних поєднань²⁸⁹, залежно від місцевих традицій переважав рослинний чи геометричний орнамент, частково мала місце й християнська символіка. Покладання яєць і ритуального хліба на могили покійних було проявом шанування культу предків, символізувало жертвоприношення землі.

Громадські звичаї. Важливим складовим елементом духовної культури української народності були громадські звичаї, в яких знайшли відображення риси етнічної психології та характеру. В народі протягом віків, пише А. П. Ткач, «склалися певні звички і традиції, поняття про справедливість і природне право, норми моралі й поведінки в побуті. Групи, а потім і маси людей усвідомлювали необхідність тих чи інших відносин, дотримувалися їх самостійно чи під впливом громадської

думки»²⁹⁰. Саме з цих звичок і традицій склалося так зване звичаєве право, яким протягом тривалого часу регулювалися різні сторони громадського життя: поземельні, майнові відносини, право спадковості, акти купівлі-продажу, а також встановлювалася кара за вбивства, замах на життя, завдання ран. Звичаєве право, як визначав його суть відомий письменник-полеміст початку XVII ст. Захарія Коппстенський, є не що інше, як основа «писаного права», воно «право найлѣпшее и matka всѣх прав. Бо штож иншого єсть право єсли не звичай през много лѣт добрым узнаный, а потом на папер вложеный»²⁹¹. На Україні в XVI—XVII ст. звичаєве право діяло поряд з нормами феодальних правових кодексів — Литовськими статутами²⁹².

Звичаєвим правом, як уже відзначалося, регулювалися акти купівлі і продажу. Вони укладалися, як правило, в домі однієї з сторін або ж у шинку чи корчмі, оформлялися грамотами, коли мова йшла про купівлю землі, в присутності свідків — «людей добрих». Акт купівлі-продажу підтверджувався могоричем. Згадку про цей давній звичай знаходимо в грамоті 1359 р.: «...купил пан Петраш дідицтво в Анны Радивоньковаѣ дѣднину си и вотнину, што по ню отець дал... А на послуши пан староста рускоѣ земли..., воєвода..., писарь..., а се земляне... А пить могорич у Бибицкого у дому за копу грошей»²⁹³. На ярмарках і торгах існував звичай торгуватися, тобто встановлювати ціни на товари та внесення так званого завдатку. Коли акт купівлі-продажу не відбувався, потерпіла сторона не повертала завдаток.

На основі звичаєвого права на українських землях діяли копні (громадські) суди. Вони мали прямий зв'язок з існуванням сільської територіальної общини, рада якої вирішувала важливі для всього населення громади питання. Найдавніша згадка про копний суд відноситься до XV ст., але вже тоді він характеризувався як «звичай давній»²⁹⁴. Копні суди скликалися громадою села, діяльність їх поширювалася інколи й на міста або декілька сіл. У компетенцію копного суду входили питання про майнові та земельні суперечки, крадіжки, потрави, а також убивства, завдання тілесних ран, каліцтва та ін. Загалом можна сказати, що вони охоплювали справи і цивільні і карні.

Актові документи свідчать, що до копних судів зверталися селяни, міщани, дрібна шляхта, духовенство. Шляхту можна було позивати і на копний суд, проте свої справи вона вирішувала в земських, гродських судах та трибуналах. На копний суд скликалося доросле населення села — чоловіки, могли бути присутні жінки-вдови. Право позиватися мали також і жінки. На копному суді за звичаєм могли бути присутні й гості, які в цей час перебували в місці, де скликався копний суд, а також жителі сусідніх сіл, куди, наприклад, вів слід злодія. Так, дрібні шляхтичі Велютицькі скаржилися (1630) на крадіжку в них «яловиць, свиней, овець» і скликали «людей на копу ведлуг звичаю давнего з разних сіл»²⁹⁵.

Системи обрядів і звичаїв, які склалися в процесі формування української народності, дотримувалися в тій чи іншій мірі всі члени суспільства. Проте чим глибшою ставала соціальна диференціація суспільства, тим більше вона позначалася на ставленні панівних верств до давніх традицій, які почали сприйматися ними як приналежні тільки простому людові. Одночасно в кожній становій групі з'являлися нові звичаї. Серед них можна відзначити, наприклад, козацькі та звичаї міського населення.

Певний кодекс правових норм і правил поведінки, в якому сконцентрувалися кращі риси морально-етичних поглядів української народності, діяв на Запорозькій Січі. Серед козацтва високо цінувалися взаємодопо-

мога і взаємовиручка в тяжких, небезпечних для життя ситуаціях. Мужність і відвага, козацьке побратимство, готовність завжди прийти на допомогу, щоб виручити з біди товариша, жертвуючи інколи своїм життям, — ці риси вдачі козаків були відомі далеко за межами України. Вони оспівані в думах та історичних піснях.

Для вирішення важливих питань, пов'язаних із походами проти Туреччини і Кримського ханства, боротьбою проти наступу шляхетської Польщі збиралася рада всіх козаків, що перебували на Запорозжжі (вона нагадувала давньоруське віче). Гетьман, отамани, кошовий суддя обиралися на загальній раді. Уряд Речі Посполитої час від часу порушував козацькі права, намагаючись призначати на ці посади людей, які були б слухняним знярядям у руках шляхетської держави. Проте козацтво не мирилося з обмеженням своїх давніх прав на самоврядування. Одну з козацьких рад описав Еріх Лясота, який в 1594 р. прибув за дорученням імператора Рудольфа II на Запорозьку Січ. Він відзначав, що в ході обговорення його пропозиції стати на службу до імператора утворилося «два кола — одне з начальників (старшини), друге — з простого народу — черні»²⁹⁶, що є яскравим свідченням існування соціальної нерівності серед запорозького козацтва. Одноставність рішення висловлювалася підкиданням угору шапок. Вищою судовою інстанцією був кошовий суд, який розглядав усі справи на основі звичаєвого права²⁹⁷.

В умовах феодального способу виробництва ремісниче населення міст об'єднувалося в цехи — корпоративні організації, які регламентували не тільки виробництво і продаж ремісничих виробів, а й представляли інтереси ремісників в органах міського самоврядування, права і обов'язки його членів, але й відносини між ними, впливали на сімейний побут. Члени цеху мусили дотримуватися суворої дисципліни, підкорятися цехмістрові. Цехові ремісники організовували касу, куди вносили двічі на рік гроші²⁹⁸, які використовувалися на нужди цеху, для допомоги окремим членам тощо. Цех турбувався про сім'ї своїх померлих членів, допомагав їх дітям здобути професію. Він здійснював також контроль за виконанням рішень цехових сходок, штрафував своїх членів за провину, недотримання дисципліни, порушення правил статуту та ін. Члени цеху разом відзначали свята, збиралися на спільні трапези, поминали покійників. Одним з важливих обрядів в цехах було посвячення в майстри. Після тривалого навчання учень ставав підмайстром і мусив попрацювати з майстром два роки, а потім представити членам цеху свої вироби, по якому можна було судити про рівень його майстерності. Якщо члени цеху були задоволені його виробом, то приймали в цех. В церемонії прийняття підмайстра в цех дослідники вбачають відгомін давніх традицій, коли молоді люди проходили через різні фізичні та морально-психологічні випробування, перш ніж ставали повноправними членами колективу²⁹⁹.

Багато спільного зі звичаями цехів мали й українські братства — громадські організації міщанства, які не обмежувалися питаннями виробничої діяльності, а ставили на меті боротьбу за свої соціальні і національно-релігійні інтереси. Одне з найбільш організованих і старіших братств було Львівське, яке оформилося в 1585 р. Членом братства могли бути всі бажаючі. При вступі вони вносили в братську казну шість грошей, на основі цих внесків та пожертвувань утворювався фонд взаємодопомоги. Раз на місяць братство збиралося на свої засідання, на яких вирішувалися важливі громадські справи — організація школи, друкарні, протидії католицькому духовенству, бюргерському уряду м. Львова. Члени братства брали участь у виконанні спільних обрядів. Братство дбало про своїх членів, надавало матеріальну допомогу біднішим, турбувалося

про вдів і сиріт. У Львівській братській школі багато дітей вчилася на кошт братства. Воно також брало на себе обов'язок навчати сиріт ремеслу, одягати їх і платити за навчання майстрам. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. братства виникли і діяли в багатьох містах Галичини, на Волині, у Києві.

Існували також молодіжні парубочі братства, які об'єднували православну молодь з метою виховання її в добродійності, прилученні до вирішення громадських справ. Діяльність братств була одним з проявів етнічної самосвідомості української народності, яка консолідувалася в різних формах для боротьби проти соціального та національно-релігійного гніту. В таких організаціях, як цехи, братства, розвивалися почуття трудової взаємодопомоги, усвідомлювалася необхідність єднання сил для того, щоб відстояти своє право на існування як етнічної спільності.

Звичай трудової взаємодопомоги — толоки, коли для виконання трудомістких робіт, наприклад будівництва оселі, прокладання доріг, зведення греблі тощо, скликалися члени сільської громади, які допомагали безкоштовно, був характерний для української народності. Господар повинен був пригостити всіх, хто брав участь у толоці. Звичай толоки прагнули широко впровадити магнати і шляхта, розглядаючи її як додаткові робочі дні, які селяни поза іншими повинностями мали відробляти на землевласника.

В цілому, цей звичай свідчить про наявність елементів колективізму, які були властиві психології трудового народу.

Отже, система обрядів і звичаїв української народності, складалася на основі давніх язичницьких вірувань та пов'язаних з ними обрядів, властивих слов'янам ще на ранніх етапах суспільного розвитку. Вона увібрала в себе також риси, характерні для духовної культури східнослов'янських племен та давньоруської народності. Саме цим і пояснюється існування в обрядовій культурі української народності елементів, які є спільними або мають подібні аналоги в культурах інших слов'янських етносів. Але одночасно протягом XIII—першої половини XVII ст. система обрядів і звичаїв набрала яскравого етнічного забарвлення, характерного саме для української народності. В обрядах та звичаях закріпилися морально-етичні норми, властиві українському народові.

4. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

Основні напрями формування художньої культури української народності (XIII — перша половина XVII ст.)

У процесі формування української народності поряд з традиційною обрядовою, яку можна з повним правом назвати народною, оскільки у феодальному суспільстві на ранньому етапі його становлення ще не існувало замкнених меж між різними становими групами і дотримання звичаїв та обрядів поширювалося в тій чи іншій мірі на всіх членів суспільства, складалася художня культура. Цим поняттям охоплюється народна творчість, література, мистецтво, архітектура, музика. Поряд з художньою існує й наукова культура, але оскільки в епоху середньовіччя наука ще тільки починала відокремлюватися від теології в окрему сферу духовної діяльності, то рівень освіти і наукових знань будуть розглядатися в комплексі з художньою культурою. Треба зазначити, що обрядова і художня культури взаємопов'язані й становлять єдине ціле.

Для феодального суспільства характерний особливий тип культури, який визначався в тій чи іншій мірі рівнем розвитку продуктивних сил, особливостями суспільних відносин та світогляду. В епоху середньовіччя світоглядні функції виконувала релігія, оскільки, як відзначав Ф. Енгельс, середні віки «знали лише одну форму ідеології: релігію і теологію»³⁰⁰. Тому релігійні уявлення накладали карб на естетичні смаки і уподобання, позначалися на рівні знань про навколишню природу, жанровій структурі художньої культури, переломлювалися в засобах засвоєння і розподілу культурних надбань різними соціальними групами населення. Ці основні риси культури, характерної для середньовіччя, дозволяють стверджувати про наявність типологічної спільності між культурами тих народів, які знаходяться на одному й тому ж етапі свого історичного розвитку. Одночасно в кожній культурі при наявності спільного вироблялися свої специфічні риси, що дає можливість говорити про етнічну приналежність тієї чи іншої культури.

В процесі становлення художньої культури української народності можна виділити два основних етапи. Це XIII—XV ст., коли культура в цілому зберігала давньоруську основу у всіх сферах, особливо в літературі, книгописанні, і XVI — перша половина XVII ст. — закріплення стійких етнічних ознак у систему, які стають характерними саме для української художньої культури.

На першому етапі основними осередками розвитку культури, як і в попередні часи, залишалися князівські двори, монастирі, де зосереджувалися освічені люди, велось літописання, переписувалися й перекладалися книги, розвивалися архітектура, живопис. Зі зміною політичної ситуації на південно-західних землях у зв'язку з піднесенням удільних князівств з'являється ряд нових культурних центрів. Поряд із Києвом і Черніговом важливу роль починають відігравати міста Галицької землі, насамперед Галич, Холм, Перемишль, а пізніше Львів, Волинської — Володимир, Луцьк, а також Новгород-Сіверський. Незважаючи на руйнування і спустошення внаслідок нашествия монголо-татарських феодалів, Київ продовжував зберігати свої традиції у духовному житті східнослов'янських народів.

Поява нових культурних центрів свідчить про процеси політичної консолідації південно-західних земель, які мали місце в XIII ст. На роль політичного спадкоємця Києва претендувало Галицько-Волинське князівство, яке досягло найбільшої могутності за часів Данила Галицького (1237—1264). В Галичині будується й укріплюється ряд міст, створюється своя галицька архітектурна школа з характерними для неї засобами будівельної техніки — камінної кладки на розчині з вапна з домішками каміння-вапняка³⁰¹. В архітектурних спорудах Галичини XIII ст. помітні впливи романо-готичного стилю.

В літературі, зокрема в літописанні та книгописанні, продовжувалися давньоруські традиції. Найвизначнішою пам'яткою є Галицько-Волинський літопис (кінець XIII ст.), в якому відображені події політичного і культурного життя Галицько-Волинської землі від 1201 до 1292 р. В його мові є багато морфологічних і лексичних конструкцій, які стали властиві українській мові³⁰². У Галичі, Володимирі, Холмі, Луцьку та інших містах переписувалися й оздоблювалися книги. До пам'яток писемності Галицько-Волинської Русі XII—XIV ст. належать Христинопольський апостол, Бучацьке, Холмське, Галицьке євангелія. Про високу майстерність, тонке відчуття колориту в оформленні рукописних книг свідчать мініатюри Галицького євангелія (1283), в яких художники «прагнули дати своїм персонажам психологічні характеристики, ідеалізу-

вати кожного з них»³⁰³. «Книжником і філософом» був волинський князь Володимир Василькович, який сам переписував книги. Він мав велику бібліотеку, близько 36 книг заповідав церквам Волині³⁰⁴. Репертуар книг не обмежувався лише відомими з давньоруських часів. У Володимирі була складена нова редакція Кормчої, яка поширилася на Україні і в Білорусії. В XIII ст. тут було укладено перший на східнослов'янських землях всесвітньо-історичний звід, так званий Архівний хронограф³⁰⁵.

При князівських дворах розвивалася ділова писемність, виробився стиль дипломатичних документів-грамот, який в наступні часи закріпився у Великому князівстві Литовському. Князівські двори були центрами, де складався дружинний епос, тому не випадково дослідники шукають автора «Слова о полку Ігоревім» серед вихідців з Галицько-Волинської землі. Значного рівня досяг живопис, до найцінніших пам'яток галицько-волинської школи належить Волинська богоматір (XIII ст.).

Зміна політичної ситуації на українських землях у XIV—XV ст., коли більшість з них опинилася під владою Польського королівства та Литовського князівства, позначилася на шляхах формування і розвитку культури української народності. Необхідно зазначити, що на тих землях, які ввійшли до складу Литовського князівства, зберігалися узвичаєні традиції, юридичні норми, мова. Вони були певною мірою сирійняті литовською князівською верхівкою і піднесені до рівня державних, зокрема ділова мова. На території Галичини, Поділля, Західної Волині правлячі кола Польського королівства підтримували експансію католицької церкви, політика їх була направлена на поступову асиміляцію української народності. Безперечно, в XIV—XV ст. цей процес ще не набрав такого масштабу, як це мало місце наприкінці XVI — на початку XVII ст., але тенденція вже визначилася досить чітко.

З одного боку, перебування української народності під владою іноземних феодалів, загроза турецько-татарської агресії обумовили тривалу визвольну боротьбу. Цей фактор у багатьох випадках позначався на етнічній специфіці культури української народності. З іншого — на українських землях відбувався активний процес взаємозбагачення культурними цінностями інших народів і не тільки етнічно споріднених, але також тих, які належали до іншої, так званої латинської культурно-політичної спільності, в яку входили західноєвропейські народи.

В XIV—XV ст. залежно від політичного життя — відновлення удільних князівств та земель в складі Великого князівства Литовського, на перші місця висуваються такі культурно-ідеологічні осередки, як Київ, Луцьк. На західних землях в складі Польського королівства — Львів, Кам'янець. Наприкінці XIV — на початку XV ст. у Києві створюється ряд літературних та книгописних пам'яток, які мають загальне східнослов'янське значення. Це Київська Псалтир, переписана в 1397 р. дяком Спиридоном, ілюстрована була більш як 300 мініатюрами на старо- та новозавітні теми, прикрашена заставкою. На думку Г. Н. Логвина, в цьому творі поряд з «традиціями високого мистецтва XI—XII ст. поетично втілена людяність, поривання до краси, добра і справедливості»³⁰⁶. В 1406 р. у Києві було укладено «Киево-Печерський Патерик» (Арсенівська редакція) — популярний на східнослов'янських землях збірник житій печерських святих. Пізніше внаслідок переробок і доповнень в 1462 р. була укладена друга Касіанівська редакція³⁰⁷.

Пожвавленню культурного життя наприкінці XIV — на початку XV ст. сприяли контакти з південними слов'янами, зокрема болгарями, культура яких переживала період піднесення у зв'язку з реформами болгарського патріарха Євфимія Тирновського. Значний вклад у поширення

так званого другого південнослов'янського впливу на східнослов'янські землі внесли вихідці з Болгарії Кипріан та Григорій Цамблаки. Кипріан в 1375 р. став київським митрополитом (литовським) з правом зайняти митрополічу кафедру всієї Русі, чого йому вдалося досягти наприкінці XIV ст. Григорій Цамблак став митрополитом створеної Вітовтом митрополії в 1414 р. Відомі своєю вченістю, Цамблаки сприяли привнесенню в східнослов'янські літератури нового експресивно-емоційного стилю, що справило вплив на розвиток української ораторсько-проповідницької прози.

Книжна писемність і література не залишились у колі пам'ятників, відомих з давньоруських часів. Характерно, що саме наприкінці XIV — на початку XV ст. на українських землях, а саме в Києві, було здійснено ряд перекладів наукових трактатів — філософські твори Моїсея Маймоніда і Аль-Газалі (XII—XIII ст.), астрономічний трактат «Шестокрил», псевдоарістолева «Тайная тайних», де на основі вчення Арістотеля викладалося трактування питань біології, метафізики, політики³⁰⁸. Ці твори стали відомі в Новгороді, вони справили вплив на поширення там в останній чверті XIV ст. еретичних течій³⁰⁹.

Протягом XIV—XV ст. формуються нові риси в культовій та оборонній архітектурі. Вони яскраво проявилися у замкових спорудах Волині, церквах Галичини, Закарпаття, де помітне прагнення майстрів відійти від традиційної крещатокупольної системи. Продовжували розвиватися традиційні жанри в живопису — фресковий розпис, іконопис, визначилися основні школи в живопису — київська, волинська, львівська. Українські майстри запрошувалися прикрашати католицькі костьольи. Волинський художник Андрій зі своїми майстрами розписав каплицю св. Тройці в Люблінському замку, українськими майстрами були розписані каплиця на Вавелі в Кракові, костьол Віслицької колегіати. В цих фресках поєднуються давньоруські елементи з готичними і ранньоренесансними³¹⁰.

З другої половини XV ст., як відзначав Ф. Енгельс, розпочалася нова епоха в історії західноєвропейських народів. Це епоха Відродження, «яка створила в Європі великі монархії, зламала духовну диктатуру папи, воскресила грецьку древність і разом з нею викликала до життя величезний розвиток мистецтва в новий час»³¹¹. Цей культурно-ідеологічний рух розпочався в Італії, охопив країни Західної та Центральної Європи. Суть його полягала у зміні світосприйняття і ціннісної орієнтації мистецтва. Середньовічна культура, в центрі якої знаходився бог, поступово переорієнтовується на людину з її земними справами. Відродження поклало початок секуляризації духовного життя, поступовому його звільненню з-під влади церкви. Ідеологічною течією його був гуманізм, який утверджував здатність людського розуму до пізнання природи і своєї суті, проповідував ідеал активної людини. Гуманісти вважали критерієм ставлення до людини не знатність її походження, а рівень освіченості, суспільно-корисну працю. З епохою Відродження пов'язане становлення в Європі національних держав і формування національних культур.

Вплив гуманістичних ідей на розвиток української культури в XV — першій половині XVI ст. позначався на діяльності окремих письменників і вчених, які здобували освіту в Краківському, Празькому та університетах Італії. Серед них доктори медицини і філософії, викладачі Краківського університету Мартин з Журавиці³¹², який організував там в 1450 р. кафедру математичних наук, Юрій Дрогобич — професор астрономії і медицини (1487—1494)³¹³, автор першого відомого на сьогодні наукового трактату з астрономії, що вийшов з-під пера вихідця з України. У першій половині XVI ст. гуманістичними ідеями була проникнута

творчість письменника-публіциста Станіслава Ожеховського і поета Павла Русина (Процелера) з Кросно. Вони зверталися до античної літературної спадщини, коментували поетів-гуманістів.

З другої половини XVI ст. під впливом соціально-економічного і політичного розвитку гуманістичні ідеї поступово утверджуються у всіх сферах художньої культури — освіті, літературі, мистецтві. Вони були співзвучні визвольній боротьбі і породжувалися нею, оскільки несли новий погляд на людину і її місце в суспільстві, розкривали перед нею її творчі можливості. На етапі завершення формування української народності гуманістичний світогляд зайняв домінуюче місце в її культурі, обумовив специфіку жанрової структури, літератури, живопису, естетичні уявлення та етичні норми.

Під впливом ідей епохи Відродження на українських землях посилювався інтерес до розвитку освіти, поглиблення наукових знань, розпочинається книгодрукування, розширюються культурні зв'язки з іншими народами як етнічно спорідненими, так і західноєвропейськими. Оскільки релігія зберігала ще свої світоглядні функції, то взаємозбагачення досвідом і досягненнями інших народів, що є однією з необхідних передумов культурного розвитку, наптовхувалося на релігійну упередженість, проте розрив середньовічного характеру культури вже став неминучим, хоча вона продовжувала ще зберігати стару форму.

Книгодрукування, освіта, наукові знання. Для дальшого розвитку культури, зокрема освіти, поширення наукових знань, значення книгодрукування важко переоцінити. Виникнення книгодрукування К. Маркс розглядав як «одну з передумов буржуазного розвитку»³¹⁴. Початок книгодрукування на Україні пов'язаний з іменем російського першодрукаря Івана Федорова. Опублікувавши в 1564 р. в Москві «Апостол», який став першою точно датованою книгою, виданою в Росії, а також Часослав (1565) Іван Федоров разом із своїм помічником білорусом Петром Мстиславцем змушений був покинути Москву й переїхати в Білорусію, де вони продовжили книгодрукування в Заблудові, маєтку Г. Ходкевича. Близько 1572 р.³¹⁵ Іван Федоров переїхав до Львова — одного з найбільших і економічно розвинутих міст України, культурного центру західних земель, де й була організована друкарня. В 1574 р. Іван Федоров опублікував першу книгу на Україні — «Апостол». Ця книга поширювалася не лише в межах українських земель, а й у Білорусії й Росії.

В тому ж році Іван Федоров видав у Львові і перший на східнослов'янських землях буквар, започаткувавши традицію видання учбових посібників, яка продовжувалася в наступні часи друкарями і видавцями на всіх східнослов'янських землях. Ця невелика книжечка значно прискорювала процес навчання читанню і письму, була доступна для різних верств населення й знаменувала собою новий етап у поширенні грамотності.

Дальша діяльність Івана Федорова була пов'язана з Острогом, який з останньої третини XVI ст. стає одним з провідних культурно-ідеологічних осередків на Україні. Його діячі, серед яких поряд з Іваном Федоровим були такі відомі письменники, поети, перекладачі, редактори як Герасим Смотрицький, Василь Сурозький, Дем'ян Наливайко, внесли великий вклад у визначення шляхів розвитку української культури, її взаємозв'язку з визвольним рухом³¹⁶. Тут при матеріальній підготовці одного з найбільших українських магнатів Костянтина Острозького була організована друкарня і школа, яку сучасники називали академією. Острозька школа поклала початок новому типу школи — слов'яно-греко-латинській,

яка протягом тривалого часу була характерною для вищої освіти на східнослов'янських землях.

Традиційні і узвичаєні на східнослов'янських землях елементарні школи при церквах, де дяки навчали читати і писати церковнослов'янською мовою, рахунку, співу, вже не відповідали вимогам часу, хоча й забезпечували певний рівень грамотності серед різних соціальних прошарків. Розвиток продуктивних сил, поширення товарно-грошових відносин, а також завдання ідеологічної боротьби проти експансії католицизму та уніатства обумовили необхідність створення нового типу школи, в якій би давні традиції поєднувалися з позитивними досягненнями західноєвропейської, в першу чергу польської школи. На таку школу покладалися завдання протистояти полонізації і окатоличенню, виховувати молодь у дусі глибокого патріотизму, здатну до активної боротьби за своє національне звільнення. Характерно, що за розв'язання цього завдання взялося не духовенство, яке сучасники критикували за недбалість і лінивість³¹⁷, а світські кола — окремі магнати, шляхта і особливо міщани. Все це розширяло соціальну базу культурно-освітнього руху і сприяло поглибленню світської течії у всіх сферах духовного життя.

Острозька школа була заснована близько 1575 р. В її програму поряд із церковнослов'янською і грецькою мовами входило вивчення також латинської, що виконувала функції міжнародної мови, була мовою науки і літератури в країнах Західної і Центральної Європи, а в Речі Посполитій також мовою судових і адміністративних органів. Без її знання неможливо було ознайомитися з культурними досягненнями західноєвропейських народів. Поряд з мовами в Острозькій школі вивчали діалектику, риторіку, арифметику, геометрію, астрономію, музику, тобто курс так званих семи вільних наук. За своїм рівнем це була середня школа з елементами вищої, оскільки в ній удосконалювалися в науках люди, які вже мали певну освіту³¹⁸.

Наприкінці XVI ст. справа шкільної освіти переходить до рук міщан, які для захисту своїх станових та національно-релігійних інтересів створюють громадські організації — братства. В боротьбі проти соціального та національно-релігійного гніту братства надавали значної уваги організації шкіл, друкарень, розглядаючи їх як дійовий засіб збереження своєї мови, віри, звичаїв. У цей період братські школи діяли у Львові, Луцьку, Києві, в деяких містах Галичини³¹⁹. В програму братських шкіл, зокрема таких, як Львівська, Київська, Луцька, входило вивчення церковнослов'янської, латинської і польської мов, діалектики, риторики, арифметики, астрономії, музики, тобто також вивчався курс семи вільних наук, характерний для середніх шкіл того часу. Братства прагнули зробити свої школи загальнодоступними для всіх станів, убогі і сироти вчилися на кошт цих організацій. Педагогічні принципи братських шкіл були проникнуті гуманістичними ідеями, усвідомленням цінності людської особистості, суспільної значимості виховання та освіти. В статуті Львівської братської школи відзначалося, що «учити и любити дидакал маєт дѣти вси заравно, яко сынов богатых, так и сирот убогих»³²⁰. Похвали заслужували лише ті учні, які досягли найбільших успіхів, вони ж мали право сидіти в школі на перших місцях: «который болше умѣет сидѣти будет вище бы и барзо ниш був»³²¹.

Братські школи України, як і Білорусії, відіграли важливу роль не лише в поширенні освіти, знань, розвитку культури в цілому. Вони сприяли формуванню етнічної свідомості, що в свою чергу позначалося на поглибленні визвольного руху. Набутий в процесі діяльності Острозької і братських шкіл досвід, підтвердження доцільності і необхідності ство-

рення саме такої школи, в якій поєднувалися власні традиції з позитивним досягненням західноєвропейських шкіл, а також назрілі суспільно-політичні вимоги обумовили появу Київської колегії (1632), яка з часом стала першою вищою школою на східнослов'янських землях. За програмою і рівнем викладання колегія наближалася до тогочасних вищих учбових закладів незважаючи на те, що правлячі кола Речі Посполитої і католицька церква перешкоджали її діяльності.

Київська колегія з перших днів свого існування стає осередком культурного і суспільно-політичного життя. В її стінах утверджувалися естетичні принципи нового художнього стилю — барокко, розроблялись передові політичні і філософські ідеї. Викладачі філософії Й. Конанович-Горбацький, І. Гізель та ін. ставили за мету дати критику філософським вченням і концепціям, якими обґрунтовувалися експансіоністські устремління Ватикану і польської шляхти³²². Разом з тим філософська думка в Київській колегії вийшла далеко за межі схоластики. В ній відобразилося усвідомлення людством своїх творчих можливостей, здатності до пізнання і перебудови світу, цінності людського життя, хоча все це було ще прибрано в ідеалістичну форму.

Діячі Київської колегії внесли великий вклад в ідеологічну підготовку визвольної війни і повалення влади Польщі. Вони проповідували ідею східнослов'янської єдності, яка ґрунтувалася на усвідомленні спільності етнічного походження, близькості мови і культур українського, російського і білоруського народів, а також всеслов'янського єднання перед загрозою турецько-татарської агресії. Київська колегія відіграла також велику роль у зміцненні культурних взаємин між трьома народами, розвитку культурних контактів із західними та південними слов'янами, а також Молдавією і Валахією.

Система освіти, яка почала складатися на українських землях в XVI ст., включала й інші школи — католицькі, протестантські, уніатські. Незважаючи на те що вони виконували інші ідеологічні завдання, ці школи також сприяли поширенню освіти, культурному обміну між тими етнічними групами, які проживали на українських землях.

Діяльність різних за характером шкіл у кінці XVI — першій половині XVII ст. забезпечила певний рівень грамотності серед різних соціальних верств. Невипадково Павло Алепський з неабияким здивуванням відзначав, що «в країні козаків всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їх дружин і дочок вміють читати і знають порядок церковних служб і церковні наспіви»³²³.

Наукові знання, незважаючи на їх обмежений характер, оскільки наука ще не відокремилася від богослов'я і філософії, удосконалювалися й розвивалися на основі практичного освоєння й пізнання природи. Джерелом природничих знань продовжували залишатися такі збірники, як «Шестоднев» Іоанна екзарха Болгарського, «Фізіолог», «Християнська топографія» Козьми Індикоплава, які з'явилися на Русі в X—XII ст. Елементи античних наукових знань, що містилися в них, особливо в «Шестодневі»³²⁴, використовувались для обґрунтування основних космологічних положень християнства. В душі християнських уявлень про будову всесвіту розвивалася астрономія, чи астрологія, яка вивчала положення планет, оскільки вважалось, що їх знаходження впливає на долю людини. Прикладне значення астрономія мала для вирахування пасхалій — церковних свят. Основи астрономії (астрології) викладалися в школах того часу.

Процес пізнання людством природи хоча й поступово, але збагачувався новими відкриттями. В середині XVI ст. польським вченим М. Ко-

перніком було обгрунтовано нову геліоцентричну систему будови всесвіту, яка заперечувала геоцентричну систему Птолемея. Незважаючи на те що церква перешкоджала утвердженню передових ідей, система М. Коперніка згадувалася як антипод прийнятих християнством поглядів на всесвіт у філософському курсі Інокентія Гізеля (1647) ³²⁵.

Рівень математичних знань протягом тривалого часу обмежувався практичними потребами. У школах навчали рахунку, чотирьом арифметичним діям з цілими числами, знайомили з кириличною, арабською та римською нумерацією ³²⁶. Ширшим і глибшим був курс, який читався в Київській колегії, уривки його наведені в рукописі, що належав відомому культурно-освітньому діячеві білорусу Симеону Полоцькому. В середині XVII ст. він навчався в колегії. У рукописі розглядаються питання нумерації, наведені правила виконання основних арифметичних дій, приклади розв'язання задач, вміщений невеликий астрономо-фізичний трактат «Про світ і небо» ³²⁷.

У філософських курсах, які читалися в Київській колегії, викладалися натурфілософія, де інтерпретувалися різні поняття живої природи, її властивостей, аналізувався рослинний і тваринний світ. Київські вчені опиралися на філософську спадщину Арістотеля, розвивали його думки в теорії пізнання ³²⁸.

У процесі практичної діяльності накопичувалися наукові знання в галузі хімії, прикладної механіки, фізики тіла. В будівельній техніці на практиці виробилися й закріпилися основні вимоги до надійності і міцності конструкцій. Ці знання передавалися від покоління до покоління, про що свідчать архітектурні пам'ятки тих часів. Проте природознавство ще перебувало під впливом середньовічних уявлень про світ як про незмінний і створений богом. Звільнення природознавства від теології Ф. Енгельс починав з епохи Відродження, коли «на перше місце висунулася механіка земних і небесних тіл» ³²⁹.

Певний вклад у поширення передових наукових ідей поряд з Київською колегією внесли Віленська і Замойська академії, де навчалася багато виходців з України. В стінах Віленської академії розроблялися питання техніки будівництва, фортифікації, військової справи ³³⁰, вчені опиралися на праці Галілея в галузі механіки. В Замойській академії, заснованій в 1593 р., був медичний факультет. Медичну освіту в західноєвропейських університетах здобуло чимало виходців з України, які стали докторами медицини і філософії. Проте в лікуванні хвороб основну роль відігравала народна медицина, яка опиралася на багатовіковий практичний досвід, не виключаючи також таких засобів, як магія — різні «заговори», «відвороти» та ін.

В поширенні освіти і знань, в організації ідеологічної протидії католицькій експансії велику роль відіграло книгодрукування. З часу свого виникнення воно перебувало під впливом світської течії. Наприкінці XVI — першій половині XVII ст. на українських землях діяло 25 друкарень, 17 з яких видавали книги церковнослов'янською і українською мовами, 6 друкарень були власністю поляків, по одній мали вірмени і протестанти ³³¹. Це були монастирські, братські і приватні друкарні, які видавали церковнослужбову, богословську, учбову, полемічну, віршову літературу. Справу першодрукаря продовжило Львівське братство, яке відразу після свого створення (1585) зайнялося збором коштів для викупу друкарні Івана Федорова, заставленої після його смерті. Першим виданням Львівської братської друкарні стала греко-слов'янська граматика (1591). Навколо Львівського братства виник культурно-освітній осередок, члени якого були вчителями, письменниками, вченими, перекладача-

ми, редакторами. Серед них — Стефан і Лаврентій Зизаній, Памво Беринда, Іоаникій Волкович, Іван Борецький.

У першій половині XVII ст. провідне місце в книгодрукуванні належало друкарні Києво-Печерського монастиря. Для організації друкарні архімандрит Єлисей Плетенецький запросив освічених людей зі Львова — Памво Беринду, Лаврентія Зизанія, з Острога — вихованця Падуанського університету, знавця грецької мови Кипріана. Велику роль відіграв Іван (Іов) Борецький, вчитель і ректор Львівської братської школи, який став першим ректором Київської братської школи, а згодом митрополитом, а також Захарія Копистенський, Тарасій Земка. Міграція культурно-освітніх діячів з основних культурно-освітніх центрів — Острозького, Львівського, Київського, сприяла виробленню і закріпленню єдиних рис в культурі української народності.

Українські видання кінця XVI — першої половини XVII ст. викликали інтерес не лише своїм змістом, а й високим поліграфічним рівнем, мистецтвом оформлення. В Острозі була опублікована вперше слов'янською мовою Біблія (1581), яка поширювалася серед усіх слов'янських народів, була відома в Західній Європі³³². З Київської друкарні вийшли ряд богословських творів, які також вперше друкувалися церковнослов'янською мовою. Їх видавці розраховували не лише на східнослов'янського читача, але й на південних слов'ян. Важливе значення мав той факт, що на Україні було започатковане видання учбової літератури — букварів, граматик, словників, інтерес до яких зростав як на східнослов'янських землях, так і серед південних слов'ян.

В оформленні книг застосовувалися гравюри, сюжети яких не обмежувалися новозавітними темами. Книги прикрашалися заставками, кінцівками, ініціальними літерами, в мотивах яких є багато спільного з народним мистецтвом — стилізовані квіти, гілки вазона, грона винограду та ін., з'являються також нові сюжети — голівки сирен, сатирів, ангелів, архітектурні споруди, пейзаж, що свідчить про становлення рис нового художнього стилю — барокко³³³.

Книгодрукування на Україні розвивалося в тісних взаємозв'язках із книгодрукуванням в Росії та Білорусії. Про це свідчить і діяльність першодрукаря Івана Федорова, передрук і поширення книг незалежно від місця видання на всіх східнослов'янських землях. Разом з тим в українській друкованій, як і в рукописній книзі, склалися свої традиції, особливо в мистецтві оформлення, яке багато чого запозичувало з народного декоративно-ужиткового мистецтва, що дає підставу стверджувати про вплив народних естетичних смаків на формування художньої культури української народності.

Усна народна творчість та література. Етнічна специфіка духовної культури кожного народу найповніше проявляється у фольклорі. Поряд з узвичаєною народною творчістю — легендами, казками, ліричними та соціально-побутовими піснями, в яких звучать вічні мотиви боротьби добра і зла, тонкого ліризму, любові до природи, — відображені усталені в народі етичні норми поваги до батьків, старших, почуття честі і справедливості. Українська народність стала творцем героїчного епосу — дум та історичних пісень. Поява їх пов'язана в основному з боротьбою героїчного українського народу проти турецько-татарської агресії та польсько-пляхетського панування, виникненням козацтва та Запорозької Січі. Можливо, думи мали місце і в давньоруські часи, епос яких проникнутий героїкою боротьби проти половців. Так, «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.) «з українськими думами єднають ті ж самі ритми, образи, нарешті характер і дух»³³⁴.

У польській літературі XVI ст., де збереглося багато згадок про українські думи, вони охарактеризовані як журливі пісні, складені на честь загиблого чи померлого лицаря, що виконувалися під супровід кобзи³³⁵. Найстаріші українські думи виникли наприкінці XV ст. Перша згадка про думу вміщена в хроніці польського історика Сарницького під 1506 р.³³⁶.

Думи нав'язні боротьбою проти турецько-татарської агресії. Це «Втеча трьох братів з Азова», «Плач невільників», «Самійло Кішка» та ін. В них оспівуються мужні лицарі, які не шкодують свого життя в боротьбі з ворогами, гідно зустрічають смерть. Думи пронизує туга за рідною землею, прагнення визволитися з неволі, повернутися «на простій дороги, на ясній зорі, на руський берег, на край веселий, межі мир хрещений»³³⁷. Думи цього циклу не пов'язані з конкретними історичними іменами. Так, відома дума про Байду лише пізніше увібрала деякі деталі з життя Дмитра Вишневецького³³⁸.

Інша група дум виникла під впливом визвольної боротьби проти польсько-шляхетського панування. В них прослідковується більш тісний зв'язок з конкретними подіями і людьми, зокрема з Богданом Хмельницьким, який очолив визвольну боротьбу, та іншими народними героями.

Основною ідеєю дум була ідея рідної землі, яка в процесі боротьби проти турецько-татарської агресії та польсько-шляхетського панування трансформувалася в ідею незалежності, єдності народу. Думам властиві й високі морально-етичні ідеали, яким мали слідувати члени суспільства.

Незважаючи на те що думи нав'язні сумними подіями — неволею, каторгою, героїчною смертю відважних козаків, втратою родини, вони проїняті глибоким оптимізмом, ліричним світосприйманням, що було характерною рисою національної психології українського народу. Думи, як і вся українська пісенна творчість, багаті символікою, метафорами: «буйний вітер», «чисті роси», «дрібний дощик», «ясні зорі» тощо.

Думи виконувалися під кобзу чи бандуру співцями. Серед козацького війська були свої бандуристи, які й складали нові думи. Виконання дум, як вважають дослідники³³⁹, вимагають надзвичайного музичного таланту і дара імпровізації, тому виконання їх доступне лише професійним кобзарям. Думи відрізняються від народних пісень особливою мелодійною будовою, що надає їм характеру народних голосінь або речетативних декламацій³⁴⁰.

Серед східнослов'янських народів думи є витвором духовного генія української народності, хоча типологічно вони й подібні до епосу південно-слов'янських народів. Композиційною основою, поетикою думи рідняться з юнацькими і гайдуцькими піснями болгар і сербів³⁴¹, проте мають властиву лише їм поетичну форму. Близькі до дум і історичні пісні за змістом, ідейними мотивами, поетикою. Відгомін богатирського епосу прослідковується і в українських народних казках, генетично пов'язаних з давньоруськими билинами. Це казки, в яких мужні лицарі ведуть боротьбу зі зміями, чаклунами та ін. В казках торжествує добро, справедливість над несправедливістю, перемагає мужність. Люди і звірі наділені кращими рисами — працелюбністю, повагою до старших, чуйністю і добрим серцем, тонким гумором. В народній творчості найповніше відобразилися естетичні і етичні уподобання та уявлення української народності.

В XVI — першій половині XVII ст. відбувається процес формування нових жанрів у літературі, посилення в ній світських елементів. Проте в літописанні продовжуються давньоруські традиції. Протягом XV—XVI ст.

літописання велося при дворі великого князя литовського, літописи одержали назву «білорусько-литовських». Вони є спільними літературними пам'ятками як литовського, так і українського та білоруського народів.

Визначною пам'яткою українського літописання першої половини XVII ст. є Густинський літопис³⁴², відомий в списку другої половини XVII ст. Густинський літопис написаний на основі давньоруських і Галицько-Волинського літописів, візантійських хронік І. Зонари, Г. Куропата, Кедрина, церковного історика Ц. Баронія, польських істориків Я. Длугоша, М. Кромера, М. Бельського, О. Гваньїні, М. Стрийковського, а також полемічних творів кінця XVI — початку XVII ст., зокрема «Палінодії» Захарії Копистенського. Літопис розпочинається з легенди про заснування Києва, викладається історія запровадження християнства на Русі від подорожі апостола Андрія до Володимира Святославича.

Характерною особливістю Густинського літопису є наявність цілого ряду літературних вставок. Це розповідь про початок письменства, походження назви Русь, козацтва, збереження в обрядовій культурі українського народу язичницьких вірувань. Автор розповідає про святкування Купала, колядування на Різдво, про шанування бога Ладо та ін. Цікава й передмова до літопису, написана його переписувачем ієромонахом Густинського монастиря Михайлом Лосицьким. Посилаючись на давньогрецького поета Гомера він пише про любов до своєї вітчизни, яка притягує людей як «магнес желѣзо». А цю любов передає історія, завдяки їй наступні покоління знають про славні діла своїх предків. Якби минулі діяння не були записані, писав М. Лосицький, то разом «з тілом без вісті все сходило б в землю». Літопис можна розглядати як першу спробу в традиціях літописання осмислити політичний розвиток земель, на яких формувалася українська народність. Звернення до історичного минулого є одним із проявів росту етнічної самосвідомості, складовою частиною якої є усвідомлення свого походження.

Характерно, що історичні сюжети мали місце і в інших жанрах, зокрема полемічній та віршованій літературі.

Розвиток полемічної літератури був викликаний загостренням ідейної боротьби проти католицької експансії, проголошенням та насильним насадженням уніатства. Полеміка між православними, з одного боку, та католиками і уніатами — з другого, велася не стільки навколо розходжень, які існували в догматах та обрядах між католицькою і православною церквами, скільки навколо важливих питань громадського та культурного життя української народності. Письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. Герасим і Мелетій Смотрицькі, Іван Вишенський, Василь Суразький, анонімні автори «Перестороги», Клірик Острозький і Христофор Філалет, Захарія Копистенський в своїх творах відстоювали право української народності на свою віру, звичаї, мову. Вони гостро засуджували вище православне духовенство, яке, за висловом Івана Вишенського, «чревом, а не духом офѣрує»³⁴³, його користолюбство, моральний занепад, зраду інтересам українського народу. В полемічній літературі значна увага приділялася питанням розвитку освіти, книгодрукування. Характерно, що більшість письменників-полемістів усвідомлювала необхідність розширення програм шкіл, організації шкільної освіти таким чином, щоб школи давали не лише освіту на рівні того часу, але й були дійовим засобом боротьби проти католицизму та уніатства.

Полемічні твори (як, наприклад, Івана Вишенського) написані образно, динамічно, з використанням різних художніх засобів — риторичних, нагромадженням образів та ін. Письменники-полемісти широко вико-

ристовували народні прислів'я, примовки, в їх творах можна знайти деталі побуту української народності.

Ідейна спрямованість полемічних творів, відгук на важливі події громадського та політичного життя, захист інтересів широких кіл суспільства — все це надавало полемічній літературі самотності. В ній найбільш повно проявився взаємозв'язок культури з визвольною боротьбою, відбився рівень етнічної самосвідомості. Характерно, що полемічна література є спільним надбанням української та білоруської культури, формування якої відбувалося в подібних історичних умовах, на основі єдиної духовної спадщини.

Поряд з полемічною наприкінці XVI — на початку XVII ст. розвивалася й віршова література. Східнослов'янські літератури знали вірші християнського походження — псалми, гімни³⁴⁴. Становлення світської віршованої літератури розпочалося в кінці XVI ст. з геральдичної та пенегіричної поезії.

Одним з найкращих зразків віршованої літератури є «Вършѣ на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного» (1622), написані Касіяном Саковичем, ректором Київської братської школи. В ньому звучить громадянська ідея служіння Вітчизні, готовності до самопожертви заради її незалежності.

Віршована література відображає гуманістичні тенденції в розвитку української культури. Це і підвищений інтерес до античної літератури, звідки черпаються образи і символи, і звернення до людини, гімн її мужності, незламності духу, освіченості, готовності до самопожертви в ім'я захисту Вітчизни.

У цей період в українській літературі утвердився силабічний вірш, на основі якого в подальші часи розвинулася силаботонічна система віршування³⁴⁵.

Рисами етнічної своєрідності особливо відзначалися інтермедії, драматичні твори комедійного характеру, які виконувалися між актами серйозних драм. Перші відомі українські інтермедії були подані до драми Я. Гаватовича «Трагедія або візерунок смерті пресвятого Іоанна Хрестителя», поставленої у 1619 р. на ярмарці у містечку Кам'янка Струмилова.

Інтермедії, як правило, не пов'язувалися зі змістом основної драми, сюжети їх часто бралися з народного життя. Звідси і їх персонажі — селяни, ремісники, слуги, простакуваті або ж хитрі, здатні ошукати багатих, знайти вихід з будь-якого становища. Необхідно зазначити, що становлення літератури української народності відбувалося в тісних контактах з літературами інших слов'янських народів, в першу чергу білоруського та польського. Важливу роль у цьому відіграла Київська колегія, в програмах якої теоретично розроблялися основи поетики і риторики. В основних питаннях, тобто в розумінні природи поезії, її місця й ролі в суспільному і духовному житті вони були не просто близькі до ренесансних літературних теорій, а генетично пов'язані з ними³⁴⁶.

Архітектура, живопис, музика. У згаданий період розвиваються такі напрями, як містобудівництво, оборонна та культова архітектура. В оборонній — замках та містобудівництві, особливо в Галичині, на Волині все помітнішими стають ренесансні риси. У містах Галичини і Поділля посилюється тенденція до регулярної забудови³⁴⁷. В центрі міст, які мали магдебурзьке право, зводилися ратуші з дзвіницею. Навколо неї споруджувала свої будинки міська аристократія. Зразком такої забудови є архітектурний ансамбль площі Ринок у Львові, який склався в XVI—XVII ст.³⁴⁸.

У створенні його брали участь італійські майстри, які привнесли з собою ренесансні вирішення будівельних конструкцій³⁴⁹. Одним з основних типів міського житла заможних верств стала кам'яниця — будинок, який складався з житлових кімнат, крамниці, приміщення для збереження товарів³⁵⁰. Житла ремісників, дрібних торговців нічим не відрізнялися від селянських хат, зберігаючи всі риси, характерні для народної дерев'яної архітектури. Дерево було основним будівельним матеріалом на Поліссі, Подніпров'ї, Волині, Закарпатті.

В культовій архітектурі в цей час відбувався складний процес переосмислення старих давньоруських традицій, вироблення нових із самотньою планово-просторовою композицією, своєрідним пропорційним співвідношенням, оригінальним декором³⁵¹. На українських землях стають характерними храми тридільного і п'ятидільного типу. В культові споруди, які зводилися не лише монастирями, а й на замовлення міщан, зокрема братств, сільських громад, все більше проникають народні естетичні смаки і будівельні засоби. Найбільш повно вони проявилися в дерев'яному будівництві, в оздобленні кам'яних споруд архітектурними деталями — різьбленням по дереву і каменю, які прикрашали карнизи, ганки, одвірки в інтер'єрах. Це все той же рослинний орнамент, характерний для декоративно-вжиткового мистецтва, книжкових мініатюр. Вже в архітектурі першої половини XVII ст. можна прослідкувати елементи нового художнього стилю — барокко, зокрема в декорі культових і цивільних споруд, які з часом визначили особливість архітектури другої половини XVII ст. як українського барокко.

Вирішальним фактором формування української художньої культури була антифеодальна та визвольна боротьба українського народу. Це обумовило появу реалістичних елементів навіть у такому традиційному жанрі, як іконопис та розвиток цілком світських жанрів — портретного, історико-батального, пейзажного та ін. В іконописі помітне проникнення народного світогляду, з'являються деталі побуту, характерний для тієї чи іншої місцевості пейзаж. При збереженні традиційних для середньовіччя площинних форм фігури і обличчя набувають життєвішого виразу і народної типовості³⁵².

Під впливом ідей гуманізму, з якими пов'язана ціннісна переорієнтація мистецтва на людину, а не на бога, як це мало місце в середньовіччі, розвивається портретний живопис. Поява і розвиток його «відбиває процес самопізнання людини, ствердження власної значущості та гідності перед лицем суспільства»³⁵³. В умовах наростання антифеодальної та визвольної боротьби людська гідність проявлялася якнайповніше, і це не могло не позначитися на мистецтві, хоча елементи портретного живопису мали місце і в мистецтві Давньої Русі. Проте лише з кінця XVI ст. цей жанр набуває популярності й тут неабияку роль відіграли не лише конкретно-історичні умови, але й взаємовпливи з мистецтвом сусідніх народів, зокрема польським. Художники звертали увагу перш за все на обличчя людини, прагнули виявити характер, розум, силу волі, почуття власної гідності. У зв'язку з цим портрети, незважаючи на наявність яскравих деталей — одягу, предметів інтер'єру — притягають саме зображенням обличчя³⁵⁴.

Наростання визвольного руху проти польсько-шляхетського панування та турецько-татарської агресії обумовили появу таких жанрів у мистецтві, як історичний та батальний. Це гравюра «Здобуття Кафи», вміщена в «Вършах» Касіяна Саковича, ряд так званих Козацьких Покров — ікон «Покрова Богородиці», яка вважалася захисницею всіх уярмлених і знедолених. На цих іконах зображалися запорозькі козаки, стар-

шина, гетьмани. На перше місце в них виступають типові образи людей того часу, суспільний зміст їх переростає традиційну релігійну форму³⁵⁵.

Естетичні уявлення і смаки народних мас найповніше розвинулися в народному малярстві. В трактуванні багатьох образів розпису дерев'яної церкви святого Духа в Потеличі (Галичина) зокрема теми «страстей», майстри виходили зі свого розуміння «божественного», яке вони переносили на земні справи. Тому тут зображені прості люди, які переживають тяжке горе втрати близьких. Ця тема була близька і зрозуміла трудовому людові, який жив у постійній небезпеці. Христос на розписах в Потеличі така ж людина, як і ремісник, на кошти якого розписувалася церква. З розписів дивляться типові обличчя з характерними зачісками, вусами, колоритно відображені негативні персонажі — стражники, фарисеї³⁵⁶. В народних картинах, таких, як «Козак Мамай» (найдавніша відома з них відноситься до XVII ст.), розкриваються народні ідеали вільної людини-козака, любов до природи, вони співзвучні українському фольклору.

Відчуття гармонії і краси українським народом відобразилися в декоративно-прикладному мистецтві — гончарстві, вишивці, килимарстві, різьбленні по дереву, камені. Специфічні риси його, властиві саме українському декоративно-прикладному мистецтву, склалися протягом XIV—XVI ст.³⁵⁷. У вишивках, ткацтві, гончарних виробах на Подніпров'ї, Волині, Поліссі перевагу мали рослинні мотиви. На Поділлі, Північній Буковині, Прикарпатті переважав геометричний орнамент. Різноманітною була і техніка вишивання, як про це можна судити з зображень одягу на іконах XVI—XVII ст. У кольоровій гамі теж були свої особливості — чорний, червоний, білий (традиційні кольори одягу не лише східних, але й південних слов'ян). Вишивкою прикрашався одяг, предмети домашнього вжитку — рушники, скатертини, хустки, білизна³⁵⁸. Розвивалося шитво золотими та срібними нитками, вироби з якого виконувалися на замовлення церкви та заможних верств. В описах майна, тестаментів кінця XVI — першої половини XVII ст. досить часто згадуються килими³⁵⁹.

В гончарстві також кристалізувалися риси, характерні для українського народно-декоративного мистецтва. Вже в XIII—XIV ст. на Подніпров'ї виготовляли полив'яний — зелений і жовтий — посуд³⁶⁰, кахлі, якими обкладалися печі в житлах магнатів, шляхти, міщан. Центрами виготовлення кахлів були Київ, Луцьк, Острог, Прикарпаття.

Невід'ємною частиною духовної культури є музика, в якій відбиваються умови реального існування народності, риси психології, світосприйняття і особливості структури мови. Для музичної культури української народності характерною особливістю став хорівий спів. У цьому жанрі з кінця XVI ст. виникає і розвивається багатоголосся, так званий партесний спів — виконання твору по партіям. Співалися 12-голосні твори³⁶¹ (виконувалися в церквах під час служб). У поширенні багатоголосного співу велику роль відіграли братські школи, Острозька академія і Київська колегія, до програми яких обов'язково входило навчання музиці, передусім співу. В бібліотеках братств зберігалися партеси на декілька голосів. Музична культура української народності завдяки своїм художнім якостям справила вплив на розвиток музики, зокрема, в Росії, де в середині XVII ст. багатоголосний спів культивувався вихідцями з українських земель, передусім із Києва³⁶².

Розвивалася також, хоча і в дещо меншій мірі, інструментальна музика. Серед популярних у народі інструментів були так звані троїсті музики — скрипка, бубон і цимбали. Про такий ансамбль писав у своєму опису України Г. Боплан³⁶³.

Отже, художня культура української народності розвивалася на основі давньоруської культурної спадщини. Протягом тривалого часу в ній ішов процес кристалізації етнічних особливостей, які проявилися в народній творчості, літературі, мистецтві, архітектурі. Особливістю його було те, що формування духовної культури української народності на завершальному етапі відбувалося в умовах наростання визвольної боротьби, поширення гуманістичних ідей, що пронизувало всі сфери художньої культури. Незважаючи на наявність регіональних особливостей, етнічна єдність виявлялася в ідейному спрямуванні літературних і художніх творів, вирішенні об'ємно-просторової композиції, в спільності будівельних прийомів.

5. НОВІ ЯВИЩА В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII—XVIII СТ.)

Збагачення народних обрядів та звичаїв. Важливе значення для характеристики української культури другої половини XVII—XVIII ст. мають обряди та звичаї, у більшості яких все ще відчувався вплив давньоруських традицій. Сім'я на Україні продовжувала зберігати патріархальний характер: главою сім'ї був батько або дід, під керівництвом яких відбувалася виробнича діяльність і життя всієї родини. Глава сім'ї мав право беззастережно розпоряджатись усіма домочадцями та вирішувати господарські і сімейні справи. Після смерті батька главою сім'ї ставала мати. Характерно, що в цей період жінці часто доводилося вести господарство (у випадках, коли чоловік був відсутній); її обов'язком було також виховувати дітей. Зустрічалися випадки, коли дружини старшини втручалися навіть у політичні й військові справи (наприклад, дружина С. Палія у його відсутність вирішувала господарські та адміністративні справи у Фастові).

У другій половині XVII ст. поряд з так званою малою сім'єю існувала велика сім'я, що складалася з трьох-чотирьох поколінь. Дуже часто батьки вирішували питання про одруження дітей, хоча поступово такий вплив батьків послаблювався³⁶⁴. Остаточному розпаду великої родини на індивідуальні сім'ї сприяв розвиток на Україні капіталістичних виробничих відносин. «Велика промисловість руйнує разом з економічним базисом старої сім'ї і відповідної йому сімейної праці і старі сімейні відносини», — зазначав К. Маркс³⁶⁵. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. індивідуальні сім'ї, як правило, поширювались у великих містах України. У незначних містах, а також містечках цей процес проходив пізніше — наприкінці XVIII — на початку XIX ст.³⁶⁶

На свята в селах, як і в попередній період, влаштовувались різні розваги: гойдалки, ігрища, танці й музики та ін. Наприклад, існуючий звичай зустрічати весну описано так: «...как скоро весна станет оказываться, в вечеру на улице собираются и разныя поют песни, означающія прошедшую зиму и открытие весны, что называется веснянки спивать»³⁶⁷. Влітку молодь збиралася на вулиці, співала пісні, танцювала, а восени та взимку дівчата та хлопці сходилися на вечорниці в одній із хат³⁶⁸.

Побут та дозвілля багатіїв все більше набували відмінних рис від простого народу: влаштовувались фейєрверки, полювання, карточна гра тощо.

Українці продовжували зберігати пам'ять про стародавні слов'янські божества, влаштовуючи на їх честь свята. Так, продовжувало побутувати

свято на честь Купали — бога достатку³⁶⁹. Влітку відзначалися так звані зелені свята, з якими пов'язувався ряд народних вірувань, звичаїв та обрядів³⁷⁰.

Значним багатством і різноманітністю відзначався цикл новорічної обрядовості. Напередодні різдва в кожній хаті влаштовувалась вечера — «кутя». Варились обрядові страви (каша й узвар). Вечеряти сідали після заходу сонця. На стіл клали сіно, покривали скатертю, а потім вже ставили страви³⁷¹. Після вечері починалось колядування: «...поют под окошками разные песни, изъясняящая хозяину дома какую похвалу, получая за то малое денежное награждение»³⁷². Подібна «кутя», але з пирогами (як правило, їх випікали 12), влаштовувалась і під Новий рік³⁷³. Діти на це свято ходили «засівати» — заходили до хати й розкидали зерно, яке хазяїн зберігав до весни, а потім змішував зі своїм зерном і засівав поле³⁷⁴.

Навесні відзначалося ще одне свято — Великдень. Напередодні свята (у суботу) жінки пекли святковий хліб — «паску»³⁷⁵, робили «писанки», ковбаси тощо³⁷⁶.

Велике місце в житті українського народу посідали обряди та звичаї, пов'язані з народженням дитини, одруженням та похованням. Вони майже не змінилися за наступні століття.

Нові сюжети в народній творчості. Усна народна творчість другої половини XVII—XVIII ст. відобразила найголовніші події тієї доби: визвольну боротьбу українського народу проти іноземних поневолювачів, антифеодальні виступи народних мас, соціально-побутові відносини в тогочасному суспільстві, що становить не тільки історико-фольклорний, а й суспільно-політичний інтерес.

У процесі антифеодальної та визвольної боротьби значно розширився світогляд народних мас України, зросла їх етнічна самосвідомість, що знайшло яскраві прояви в історичних думах та піснях. «Тільки там з'являлась багата народна поезія, де маса народу... хвилювалась сильними і благородними почуттями, де відбувались силою народу великі події»³⁷⁷. Саме такою визначною подією в житті українського народу була визвольна війна 1648—1654 рр. Історичні події середини XVII ст. знайшли відображення в таких думах, як «Хмельницький і Барабаш», «Корсунська перемога», «Богдан Хмельницький і Василь молдавський», «Білоцерківський мир і нове повстання проти польської шляхти», «Іван Богун», «Про смерть Богдана Хмельницького» та ін.³⁷⁸. Всі вони пройняті визвольним духом, ненавистю до шляхетських поневолювачів, об'єднавчими прагненнями:

Гей, пане Хмельницький,
Отамане чигиринський,
Батьку козацький!
Звели нам під москалів тікати,
Або звели нам з ляхами великий бунт зривати!³⁷⁹

У циклі дум цього періоду створено узагальнений образ українського народу, що було новим явищем у фольклорі. Так, у думі «Хмельницький і Барабаш» змальовано епічні образи двох основних сил українського етносу, які вели між собою непримиренну боротьбу. Тому зіткнення Хмельницького з Барабашем сприймається як художнє відображення боротьби, що точилася на Україні напередодні і в роки визвольної війни. Перемога Хмельницького над Барабашем — це перемога патріотично настроєних сил, які були виразниками народних ідеалів. Такі вислови у думі, як «християнська віра», рівнозначні поняттю «український народ», а закли-

ки постояти за «християнську віру» означали піднятися на боротьбу за національне визволення³⁸⁰.

Події визвольної війни українського народу відбиті також і в народних історичних піснях: «Розлилися круті бережечки», «Засвистали козаченьки», «Ой з города, з Немирова», «Чи не той то Хміль» та багато інших³⁸¹. Історичні пісні цього періоду характеризуються яскравим поетичним узагальненням народно-визвольного руху, сповнені пафосу боротьби, патріотизму й віри в перемогу. Так, у пісні «Розлилися круті бережечки» «славна Україна» порівнюється з червоною калиною — символом рідної землі³⁸².

В історичних піснях цієї доби створено образи соратників Богдана Хмельницького — Максима Кривоноса, Данила Нечая, Нестора Морозенка, Івана Сірка, які відіграли важливу роль у звільненні України від шляхетської Польщі³⁸³.

Весь героїчний епос періоду визвольної війни 1648—1654 рр. проймає патріотична ідея визволення батьківщини від іноземних поневолювачів. У думках і піснях яскраво відбито усвідомлення належності народу до українського етносу, його любов до рідної батьківщини.

Другим великим циклом народної пісенності були думи та пісні на соціальну тематику. Іван Франко зазначав: «Щодо дум, то з другої половини XVII віка маємо найкращу пам'ятку кобзарської творчості в думках про Ганджу Андибера, Хведора Безродного і козака Голоту. Кожна з тих дум рисує нам козака на суспільному тлі»³⁸⁴. Простим козакам ставало жити дедалі гірше: їх утискували не лише гетьманська адміністрація і царська влада, а й свої «дуки-сребраники»³⁸⁵. Народні маси розуміли, що на зміну польській шляхті прийшли нові феодала — козацька старшина. Особливо гостру реакцію серед народу викликало запровадження і поступове зростання панщини, що була однією з найжорстокіших форм соціального визиску³⁸⁶.

І в неділю пораненько
У всі дзвони дзвонять,—
Отамани з козаками
На панщину гонять³⁸⁷.

В багатьох думках та піснях міститься заклик до боротьби проти визискувачів:

Економє, економє,
Буде тобі лихо,
Прийде час, що й ми тебе
Будем добре бити!³⁸⁸.

Слід зазначити, що у XVIII ст. народна творчість поступово почала підноситись до соціально-філософського осмислення феодально-кріпосницької дійсності. Так, у пісні «Нема в світі правди» змальовано «правду» і «кривду» як протилежні сили суспільства:

Зле у світі, зле чувати,
Тепер правди не видати.
Тепер правду б'ють, карають,
А неправду величають³⁸⁹.

В історичних думках та піснях цього циклу оспівуються народні проводирі, які очолювали антифеодальні повстання проти гнобителів. Народ склав багато пісень, легенд і переказів про опришків — народних месників Прикарпаття і Закарпаття, де змальовано образи Олекси Довбуша, Дмитра Марусяка, Івана Пинті та ін. Так, у пісні-баладі «Ой попід гай зелененький ходить Довбуш молоденький» змальовано смерть Довбуша, в якому народ вбачав свого захисника від кривд панів³⁹⁰.

На Правобережжі було складено чимало пісень про гайдамаків, народно-визвольне повстання 1768 р. Коліївщину, які пронизували ідеї ненависті до польсько-шляхетського панування, соціального гноблення і разом з тим превалювали мрії про краще майбутнє:

Не будуть мати вражі ляхи
На Україні волі ³⁹¹.

Піснею «Задумали базилевці» народна поетична творчість відгукнулась на Турбаївське повстання 1789—1793 рр. ³⁹²

У героїчному епосі найкраще відбилися волелюбні прагнення українського народу. Весь він пройнятий ідеєю боротьби за соціальне й національне визволення. Одним із провідних мотивів цих творів є мотив безсмертя борців за народну справу:

Слава не вмере, не поляже,
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж лицарями,
Поміж добрими молодцями ³⁹³.

В ході національного відродження фольклор являв собою джерело обізнаності широких народних мас про історичне минуле кожного народу, про спільність історичної долі всіх, хто вважав себе представником даного етносу. Фольклор, таким чином, був життєдайним ґрунтом для виникнення національної самосвідомості. «Дякуючи цьому співвідношенню, цьому взаємозв'язку — національної самосвідомості фольклора, — зазначає І. М. Шептунов, — останній набував у період розвинутої національної самосвідомості вже загальнонаціональне звучання, ставав феноменом нової етнічної спільності — нації» ³⁹⁴.

Стан освітньої справи на Україні. У другій половині XVII—XVIII ст. на Україні існував багаторічний досвід організації шкільного навчання. На Лівобережжі, Слобожанщині та Запоріжжі при церквах і монастирях функціонували приходські школи, «в которых тех церквей дьячки обывательских детей русской грамоте обучают» ³⁹⁵, тобто дітей тут вчили читати псалтир та часослов, писати й рахувати. Дяки-вчителі, як правило, не мали достатньої загальноосвітньої підготовки й не відзначалися педагогічними здібностями. В школах застосовувались фізичні покарання як обов'язковий метод виховання. Були встановлені «суботники», на яких дяки карали учнів «за лень и шалости в течение недели» ³⁹⁶.

У XVIII ст. на Лівобережній Україні нараховувалось понад 1200 парафіяльних шкіл ³⁹⁷, в яких навчалися діти козаків, міщан, селян, духовенства.

На Запорозжжі, крім парафіяльних шкіл при церквах ³⁹⁸, у другій половині XVIII ст. діяла січова школа, яка утримувалась за рахунок Коша та заможного козацтва ³⁹⁹. В усіх цих школах учнів навчали не тільки писати й читати, а й співати та грати на народних інструментах (кобзі, трубі, скрипці, цимбалах тощо) ⁴⁰⁰.

Важливе значення у розповсюдженні знань серед українського народу мали школи, які засновувались і підтримувались матеріально братствами. Братські школи діяли в основному на Правобережжі та в Галичині. Щоправда, в другій половині XVII ст. вони почали втрачати свої позиції у розповсюдженні освіти. На цих землях, де правлячі кола Речі Посполитої здійснювали політику колонізації та окатоличення українського населення, існували тяжкі умови для розвитку освіти.

В братських школах навчання велося по групах. В молодшій групі учні вчилися «литерам и складам», «другіе... читать на память, третіи — выкладывать, рассуждать и разуметь»⁴⁰¹. Львівським братством ще у 80-х роках XVI ст. був розроблений статут школи, так званий Порядок шкільний, який є найважливішою пам'яткою української педагогічної думки. Цей статут застосовувався майже в усіх братських школах. Деякі пункти «Порядку шкільного», де йшлося про рівність багатих і бідних учнів у школі, про ввічливе ставлення вчителів до учнів⁴⁰², мали демократичний характер, але не завжди виконувалися. Соціально-економічні умови того періоду не дозволяли здійснити принцип рівного права на освіту. Вчити своїх дітей мали можливість в основному представники заможних верств населення. Адаже за навчання треба було платити. Так, за вивчення букваря «пану дяку» платили від 50 коп. до 1 крб., часослова — 1—2 крб., псалтиря — від 2 до 5 крб.⁴⁰³

Уніатська церква всіляко утискувала братські школи. З середини XVIII ст. припинили свою діяльність Луцька, Вінницька, Кам'янець-Подільська, Галицька та інші братські школи.

На Правобережжі та західноукраїнських землях поряд з братськими існували так звані покутні школи (вони були розташовані в передмістях при братствах)⁴⁰⁴.

Середніми учбовими закладами на Україні були колегії. Провідне місце в розвитку освіти в другій половині XVII—XVIII ст. традиційно належало Київській колегії. Разом з тим розвиток продуктивних сил в країні, зростаючі потреби суспільства в освічених людях обумовили появу ряду освітніх закладів аналогічного типу в інших містах Лівобережжя і Слобожанщини. У другій половині XVII ст. відкрито Чернігівську колегію, де здобували освіту діти міщан, козаків, духовенства, інколи селян з Лівобережної України⁴⁰⁵. У 1776 р. Чернігівська колегія була перетворена у духовну семінарію⁴⁰⁶. Аналогічною була система навчання в Переяславській колегії, відкритій у 1738 р.⁴⁰⁷. На Слобідській Україні діяла Харківська колегія (1727)⁴⁰⁸, в систему навчання якої запроваджувались нові дисципліни: «инженерство, артилерія і геодезія»⁴⁰⁹. Таким чином, колегія певною мірою задовольняла потреби краю у нових кваліфікованих кадрах, які часто запрошувались працювати в Росію.

Певні зміни у розвитку освіти на українських землях спостерігались у першій чверті XVIII ст. у зв'язку з реформами Петра I, які поклали початок існуванню вищої світської школи. Грамотою від 26 вересня 1701 р. Петро I надав Київській колегії статус вищого навчального закладу⁴¹⁰. Як відомо, Київській академії належало почесне місце у розвитку міжслов'янських зв'язків, насамперед між російським і українським народами. З відкриттям у другій половині XVIII ст. вищих учбових закладів у Москві та Петербурзі російсько-українські контакти в галузі освіти розширилися і набули нових рис. Це пояснювалося тим, що з розвитком промисловості і зародженням капіталістичних відносин в Росії значно зросли потреби в кваліфікованих спеціалістах. Саме таких фахівців готували у вищих школах Москви і Петербурга. Тому в цей період студенти з України здобували вищу освіту в Росії. Протягом XVIII ст. навчальний курс Київської академії дещо розширився: був відкритий спеціальний математичний клас, почалось вивчення німецької, французької та старосврейської мов; відновилося вивчення грецької мови. Та це не могло задовольнити потреб соціально-економічного розвитку країни. Намагання передових громадських діячів здійснити реорганізацію академії відповідно до цих потреб були безуспішними перш за все через відсутність коштів.

В своїй основі характер навчання в академії залишався церковно-схоластичним, що обумовило її поступове перетворення з культурно-освітнього центра в духовний заклад. Це було остаточно закріплено царським указом 1798 р., який поширив на Київську академію статут духовних учбових закладів ⁴¹¹.

В інших історичних умовах розвивалась освітня справа на Правобережжі (до 1793 р.) та західноукраїнських землях. Польсько-шляхетський, а згодом австрійський уряд, проводячи дискримінаційну політику, забороняв українську мову, закривав школи при православних монастирях. Центром вищої освіти в Галичині залишався Львівський університет, заснований в 1661 р. У 1772 р. в Східній Галичині було встановлено австрійське панування, яке негативно позначилося на процесі викладання в цьому навчальному закладі. Щоправда, австрійський уряд дозволив існування в ньому кафедр, які ввійшли до так званого Українського інституту. Але вся політика правлячих кіл Австрії спрямовувалась на онімечення українського населення цього регіону. Викладання в університеті велось в основному німецькою мовою ⁴¹². З 1790 р. керівництво університетом поступово переходить до консесу (австрійська урядова установа, що відала освітою), який усунув від керівництва раду професорів.

Безперечно, оцінюючи стан освіти на Україні того часу, слід враховувати й негативні фактори, які впливали на її розвиток. Відомо, що уже з другої половини XVII ст. царизм став на шлях прийняття багатьох дискримінаційних заходів, звужував сферу вживання української мови, проводив відверто русифікаторську політику щодо українського народу. В свою чергу це накладало відповідний карб на етнічні процеси.

Книгодрукування та поширення наукових знань. Для розвитку культурних надбань української народності велике значення належало книгодрукуванню. Адже саме друкарні були осередками культурного життя, навколо яких гуртувалися наукові діячі, письменники, митці. В друкарні Києво-Печерської лаври в цей період були опубліковані такі політичні документи, як «Березневі статті» та «Переяславські статті». В цій друкарні було видано перший підручник з вітчизняної історії «Синопис» ⁴¹³. В 1664 р. друкарня вперше видала буквар і продовжувала його друкувати майже протягом 200 років.

Це було позитивним моментом у друкарській справі, оскільки видавалися книжки не тільки релігійного змісту, а й підручники та політичні документи. Одночасно в цій друкарні продовжували видаватись релігійні книги, історичні та полемічні твори.

На зразок Києво-Печерської створювалися й інші друкарні. Близько 1675 р. почала діяти Новгород-Сіверська друкарня, заснована видатним суспільно-політичним й релігійним діячем Л. Барановичем. В основному тут друкувались книги релігійного змісту («Часослов», «Псалтир», твори І. Галятовського, Д. Ростовського та ін.). Згодом друкарня була переведена в Чернігів ⁴¹⁴. За 20 років (1680—1700) тут було надруковано близько 40 видань з перевагою світських і літературних книг над богослужбовими ⁴¹⁵, що свідчило про появу нових тенденцій в розвитку культури.

Проте з другого десятиліття XVIII ст. у зв'язку з заборонаю Синоду видавати світські книги починається поступовий занепад Київської і Чернігівської друкарень.

На західноукраїнських землях чільне місце належало Львівській друкарні, яка протягом багатьох десятиліть залишалася своєрідною школою по підготовці кваліфікованих кадрів для українського друкарства ⁴¹⁶. У Львові друкувались великими тиражами різні посібники для початко-

вого навчання, що було позитивним аспектом братського книгодрукування. Діяльність цієї друкарні мала певне значення для поширення книгодрукування не тільки на Україні, а й далеко за її межами.

В 30-х роках XVIII ст. відновила свою роботу Унівська і почала працювати Почаївська друкарні, які сприяли розширенню культурних зв'язків з Росією. Незважаючи на певні зрушення у розвитку українського друкарства, воно все ж відставало від потреб тогочасного життя. Зосереджуючись у руках духовенства, вся продукція друкарень, за невеликим винятком, мала, як правило, церковно-релігійний характер. Пам'ятки світського змісту (козацькі літописи, історична і лірична поезія, інтермедії і т. ін.) так і не були тоді надруковані.

На початку XVIII ст. в Росії була здійснена реформа шрифту, що відповідно позначилось на поступовому витісненні церковних книг світськими. Але громадянське книгодрукування розповсюджувалось на Україні дещо пізніше, ніж в Росії, — лише в другій половині XVIII ст. Першу на Україні друкарню з таким шрифтом було засновано в 1764 р. в Єлисаветграді, в якій друкувалися бланки різних документів, а в 1765 р. були опубліковані «Азбука» та комедія Ж. Руссо «Кофейный дом».

Впровадження громадянського шрифту у згаданий період позначилося на розвитку національної культури, оскільки чітко розмежовувало церковну й світську літературу. Таке розмежування «визволило» світську літературу з-під впливу церкви і сприяло розвитку української національної мови.

В цей період на українських землях поширюються російські книги. Велика роль у справі дальшого розвитку книгообміну належала М. І. Новикову, який знайомив російського читача з життям українського народу (на сторінках газети «Московские ведомости») ⁴¹⁷.

Загалом у другій половині XVIII ст. на Україні завершився ранній період історії друкарства. У майбутньому його творча спадщина була широко засвоєна на новому етапі книгодрукування, який розпочався в перші десятиріччя XIX ст. Він відзначався світським характером видань, витісненням з друку церковнослов'янської та старої книжної мови літературною українською мовою.

У другій половині XVII—XVIII ст. наукові сили гуртувалися навколо Київської академії — центру освіти не лише України, а й Росії, Білорусії та інших слов'янських країн. Цей учбовий заклад був осередком історичної та філософської думки. В його стінах був підготовлений «Синопис» — історичний твір, де зроблена спроба висвітлити історію всієї руської землі, з відповідних ідеологічних та світоглядно-політичних позицій, обґрунтувати історичну необхідність об'єднання двох народів: «Россы... от славянов именем точию разнствуют; по роду же своему едины суть, и яко един і тойжде народ славенский, нарицается славеноросский или славяноросский» ⁴¹⁸.

Помітне місце в розвитку вітчизняної філософської думки належить також українським філософам, насамперед Г. С. Сковороді та Я. П. Козельському. Зокрема, Г. С. Сковорода визнавав вічність матерії, об'єктивність і реальність природи, її постійний розвиток ⁴¹⁹. Це свідчило про те, що наука поступово почала відходити від релігійної ідеології і набувати світських елементів. Вчений підкреслював, що головним об'єктом філософських роздумів є людина — складова частина природи. Філософ-гуманіст мріяв про визволення народу від соціального гноблення, а неодмінною умовою цього він вважав духовне звільнення від релігійних забобонів ⁴²⁰.

Значного розвитку на Україні набули такі галузі науки, як математика, медицина, біологія, геологія. Вагомий внесок у розвиток математики

вніс Ф. Прокопович, який в 1707—1708 рр. склав курс лекцій з арифметики й геометрії⁴²¹.

Отже, друга половина XVII—XVIII ст. стала важливим етапом, коли на зміну релігійно-фантастичним уявленням поступово приходять реальні знання, відкриваються і усвідомлюються об'єктивні закони розвитку природи і суспільства.

Поглиблення змісту літописання і художньої літератури. Значним досягненням літератури другої половини XVII—XVIII ст. була історично-мемуарна проза, представлена козацько-старшинськими літописами Самовидця, Грабянки, Величка. Козацькі літописи намагались осмислити і закріпити історичний досвід українського народу, з'ясувати розвиток його етнічної самосвідомості, визвольної боротьби проти іноземної експансії. Автори літописів не тільки фіксували події минулого і сучасного, а й прагнули опанувати українську історію, показати її самобутність, ідеологічно обґрунтувати розвиток політичних подій середини XVII ст.

Чільне місце серед козацько-старшинських літописів посідає «Літопис Самовидця» — одне із важливих джерел вивчення історії України другої половини XVII ст. Автор твору розповідає про походи Б. Хмельницького та наступних гетьманів, торкається комплексу питань, що характеризують стосунки України з Росією, Польщею, Туреччиною. Процес об'єднання двох народів розглядається у творі як акт вільного волевиявлення українського народу, як закономірний результат його попереднього розвитку⁴²². Новим явищем в літературі цього періоду було те, що літопис змалював величезний розмах визвольної війни українського народу, показавши її всенародний характер, хвилю патріотизму, яка охопила всі верстви населення.

Визначним твором української історично-мемуарної прози початку XVIII ст. є літопис Григорія Грабянки. У передмові до нього автор пояснює, що він прагнув відтворити славні сторінки визвольної боротьби під керівництвом Б. Хмельницького. В центрі літопису — велична постать гетьмана — «вѣрнѣйшаго російскаго сина благоразумного вожда... Малую Росію от тяжчайшаго ига лядскаго козацким мужеством свободившого...»⁴²³. Г. Грабянка — прихильник об'єднання України з Росією — схвалює цей історичний акт: «...по обоих странах Днѣпра во всей Украинѣ всякая душа з охотою учинили, и бысть радость великая во всѣм народѣ, ибо всѣ были благонадежны под единовѣрным себѣ монархою тихомирного во всем пожитія»⁴²⁴.

Поряд з літописом Грабянки визначне місце в історичній літературі XVIII ст. посідає літопис Величка. Автор постійно висловлює свої симпатії до українського народу, причому поняття «український народ» у нього ширше, ніж у Самовидця та Грабянки. Якщо останні під українським народом головним чином розуміли козацтво (в тому числі й старшину), то у Величка народ — це українське суспільство в цілому з його класами й станами. В літописі Величка чіткіше, ніж у попередніх творах, окреслене поняття «Україна» і «український народ». Ці назви у літописця виступають як цілком визначені територіальні й етнічні категорії. Україна у Величка — це територія по обидва боки Дніпра. Характерно також, що історію України автор подає не ізольовано, а в тісному зв'язку з найголовнішими історичними подіями сусідніх держав. Оцінюючи значення козацьких літописів другої половини XVII—XVIII ст. Іван Франко писав: «З літературного погляду се було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких масах народу, і аж у XIX віці ми побачили його значінє для національного відродження і формування наших політичних ідеалів»⁴²⁵.

Література другої половини XVII — першої половини XVIII ст. продовжувала розвиватись у руслі традицій попереднього періоду. У другій половині XVIII ст. завершується етап історії давньої української літератури і розпочинається перехід до нової літератури, яка розвивалась на новій ідеологічній основі. Релігія, яка була ідейною основою феодального суспільства, в умовах зародження і розвитку буржуазного ладу перестала відповідати вимогам і завданням епохи. Нова українська література — це світська література, яка користувалася вже не традиційною книжною мовою, а розмовною народною українською мовою. Це явище було характерне не тільки для літератури української народності, а й для інших літератур, що ставали на шлях національного розвитку.

Після визвольної війни дещо нових рис набула полемічна література. Відтоді, коли більша частина українських земель увійшла до складу Росії, письменники-полемісти зосереджували свої зусилля на ідеологічному обґрунтуванні боротьби проти агресії султанської Туреччини та Кримського ханства. Серед представників українського етносу популярною стала ідея слов'янського єднання, і насамперед таких держав, як Росія, Україна і Польща. Особливо активно за цю ідею виступали члени так званого киево-чернігівського гуртка (Л. Баранович, І. Гізель, І. Галятовський, Ф. Софонович, А. Радивилівський та ін.), які закликали слов'янські народи до збройного захисту від турецько-татарської агресії. Зокрема, Л. Баранович підкреслював, що слов'янські народи повинні об'єднатись у боротьбі проти турецьких і татарських завойовників: «Виходь, пане поляче, русаче, козаче, при своєму сагайдаці проти «басурманів»⁴²⁶.

За широкий союз слов'янських народів, які могли б протистояти турецькому ігу, виступав І. Галятовський: «...греки, болгаре, сербы, боснійцы, молдаване, валахи и иные христіанскіе народы, которые служат туркам, ...могут согласиться и уговориться между собою, выбиться из турецкой неволи...»⁴²⁷.

Палким захисником незалежності слов'янських народів був Юрій Крижанич — хорват за походженням, католик за віросповіданням, просвітитель, видатний політичний діяч Росії. Діяльність Ю. Крижанича — яскравий приклад єдності й взаємовпливу братніх слов'янських культур. Все своє життя він боровся за єдність слов'янських народів. Першим етапом на шляху об'єднання слов'ян стало для Ю. Крижанича створення єдиної «всеслов'янської» мови, яка була б зрозуміла всім слов'янам. Саме на цій мові він писав основний свій твір — «Політику», де головною темою була ідея всеслов'янської єдності⁴²⁸.

В другій половині XVII ст. найвищого розвитку досяг такий літературний жанр, як ораторсько-проповідницька проза, найвидатнішими представниками якої були А. Радивилівський та І. Галятовський. Останній розробив першу українську теорію культового ораторського мистецтва в праці «Наука, або способ зложеня казаня». Але в другій половині XVIII ст. цей жанр української літератури також занепадає.

Після об'єднання України з Росією вихованці Київської академії внесли свій вклад у розвиток російсько-українських літературних взаємин (особливо в таких жанрах, як віршова література і драматургія). Так, деякі драми, створені на Україні, ставились у Москві; сюди був перенесений і український вертеп. Українські полемісти С. Яворський, Д. Туптало, Ф. Прокопович та ін. вели активну проповідницьку і полемічну діяльність в Росії (зокрема, проти віровчення старообрядців)⁴²⁹.

З другої половини XVIII ст. в українській літературі спостерігався занепад деяких літературних жанрів (житійна література, паломницька проза, шкільна драма, інтермедії і та ін.), тобто тих, які ґрунтувались

на традиційній, релігійній ідеології. Натомість виникали жанри, які носили світський характер. Провідне місце в них належало ідеям раціоналізму, критицизму, волелюбству.

Характерним для української літератури другої половини XVIII ст. були сатирично-гумористичні вірші. В цей час виникають вірші-травестії, що заперечують релігійну ідеологію, зміст яких був позначений карбом вільнодумних ідей. Найхарактернішою їх рисою було те, що світ богів і святих в них своєрідно зливався із духовним світом українського народу. Образна система цих творів мала фольклорний характер і, таким чином, була близька й зрозуміла широким народним масам. Для прикладу наведемо уривок з «Вірша на Вельк-день»:

Ной старенький натоптався,
Выпыв з праці тай заспався:
А премудрий Соломон
Задзвонив у райський дзвон.

Царь Давыд пидніс по чарци пыва,
И наробыв велького дыва:
Ушкварыв на гусях так,
Що хотив скакать усяк⁴³⁰.

Характерною важливою рисою української літератури цього періоду був розвиток сатиричного віршування. Якщо в попередній період сатира спрямовувалась проти певних осіб, то тепер твори цього жанру викривали цілі класи і соціальні стани, прагнули до широких суспільних узагальнень. Оскільки в другій половині XVIII ст. йшов процес «ломки» релігійно-феодальної ідеології, то сатирі зазначеного періоду були притаманні антиклерикальні ідеї. Сатиричні твори другої половини XVIII ст. були свідченням ідейних досягнень демократичної української літератури. В них порушувались такі актуальні на той час теми, як визиск народних мас феодалами, соціальний опір народу, розкішне життя панства, здобуття збагатілим козацтвом, міщанством і селянством дворянських прав та ін. У вірші «Доказательства Хама Данилея Куксы потомственны», наприклад, говорилося:

Он у мене герб який...
Лопата написана держалом угору;
У середині грабли, вила и сокира.
Якими було роблю, хоть якая сквира...⁴³¹

Нова національна українська література в період свого становлення виходила з ідейно-естетичних засад народної творчості, в чому полягала одна з основних її характерних рис. Вплив фольклорної спадщини на літературу пояснюється тим, що усна народна творчість залишалася основною формою вияву думок народних мас, їх сподівань і творчомистецьких сил.

Своєрідну перехідну ланку від давньої до нової української літератури становить творчість Г. Сковороди — видатного мислителя, письменника, просвітителя. Його твори пронизані антиклерикальними, антикріпосницькими ідеями. Визначне місце у творчості Г. С. Сковороди посідають байки, в яких поет висміював вади тогочасного суспільства і разом з тим цінував високі моральні якості простої людини. Кращі з віршованих творів увійшли у збірку «Сад божественных пѣсней», в якій автор висловив антимонархічні настрої, піддав різкій критиці вади тогочасного українського суспільства. Творчість Г. Сковороди мала великий вплив на нову українську літературу.

Просвітительські ідеї, традиції української літератури XVIII ст., фольклор, відповідна сатирична література — все це відіграло значну роль

у формуванні першого класика нової української літератури Івана Петровича Котляревського. Найголовнішим джерелом творчості письменника була тогочасна дійсність, що зумовила реалізм і народність його творів. Вихід у світ «Енеїди» Котляревського був важливим явищем, значною культурною подією в житті українського народу. Поема стала першим твором нової української літератури, написаним народною мовою. В «Енеїді» прослідковується гуманізм Котляревського, який любив свій народ, пишався його минулим. Дослідники творчості письменника справедливо вважають цей твір важливим художнім документом для пізнання українського народного характеру. У поемі Котляревський змалював правду життя. Він використав не тільки українські народні звичаї, повір'я, етнічні риси, а й відобразив тогочасне суспільне життя. Слід також підкреслити, що у творі мають місце просвітительські ідеали. Адже оспівування любові до батьківщини, звеличення героїчного минулого, показ самовідданих і мужніх воїнів — все це утверджувало високі моральні якості національного характеру українського народу. «Енеїда» І. П. Котляревського була найвищим досягненням світової бурлескно-трагедійної літератури.

Проникнення світських елементів у мистецтво та нові стилі в архітектурі. Своєрідність економічних та суспільно-політичних умов на Україні того часу об'єктивно справляла вплив і на розвиток мистецтва та архітектури. В другій половині XVII ст. інтенсивно розвивалось образотворче мистецтво. Художники все більше переходили до відтворення світських сюжетів, реального життя, людської особистості. Дещо занепадає фрескова техніка і остаточно утверджується олійний живопис. Про високий художній рівень українських майстрів живопису свідчив Павло Алеппський: «Козацькі художники наслідували красу живопису облич та кольори строїв від франкських та лядських митців і зараз, навчені і вправні малюють православні ікони. Вони вельми спритні в зображенні людських облич з повною схожістю і мають велику вигадливість у відтворенні людей, як вони є»⁴³². У XVIII ст. все більшого поширення набуває світський живопис. Центром мистецького життя став Київ, де виникла місцева малярська школа, яка справила значний вплив на творчість художників інших регіонів України⁴³³.

Все частіше в іконописі утверджуються реалістичні риси, зокрема близьким до світської картини став розпис іконостаса Преображенської церкви в Сорочинцях, Вознесенської — в с. Березна, Успенської — в с. Межиріч, Покровської — в м. Сміла⁴³⁴. Названі іконостаси знаменували ту стадію розвитку українського іконопису, коли він близько підійшов до жанру світської картини. Це, по суті, були вже не ікони, а картини на релігійні теми.

Наприкінці XVIII ст. провідним жанром в Росії став класицизм, поширення якого пов'язане з діяльністю Петербурзької академії мистецтв. Серед перших вихованців цього закладу були представники українського народу — А. Лосенко, Г. Сребреницький, К. Головачевський, І. Саблуков, які згодом стали видатними художниками⁴³⁵.

З патріотичними ідеями, соціальною і народно-визвольною боротьбою тісно пов'язаний історичний та батальний жанр живопису. Так, невдовзі після Полтавської битви київський гравер Галяховський виконав велику гравюру на честь Петра I⁴³⁶.

Оригінальним проявом малярства на Україні стала народна картина. Її характерними рисами були реалістичність, простота, дохідливість та переконливість образу. Чільне місце в таких картинах посідав образ козака-бандуриста («козак Мамай»)⁴³⁷. Ця картина дохідливо й глибоко

відображала визвольні прагнення народу, його боротьбу проти іноземних загарбників. Серед народних картин історичного змісту оригінальним є «Богдан з полками», яка присвячена визвольній війні 1648—1654 рр. і відображає боротьбу українського народу проти польсько-шляхетського панування⁴³⁸. В народному образотворчому мистецтві відбилися найважливіші події історії.

Портретний український живопис XVIII ст. характеризувався реалістичною тенденцією і широким проникненням засобів образотворчого фольклору. Значно посилювався вплив російського живопису на українське мистецтво. У портреті відбилися гуманістичні ідеали, пов'язані з підвищеним інтересом до людської особи, її внутрішнього світу. Реалістичні риси прослідковуються, наприклад, у портретах київського міщанина І. Гудими, братів Якова та Івана Шиянів та ін. Кращі традиції народного портретного живопису в Росії і на Україні продовжували Л. Тарасевич, Д. Левицький, В. Боровиковський та ін.⁴³⁹, діяльність яких свідчила про міцні творчі взаємозв'язки обох братніх народів.

Соціально-економічний розвиток, взаємовпливи і взаємозв'язки в галузі культури слов'янських народів зумовили багатство і розмаїтість архітектури України другої половини XVII—XVIII ст. До середини XVIII ст. архітектура стилю барокко досягла тут найвищого розквіту.

Після визвольної війни на Лівобережжі склалися сприятливі умови для розвитку й забудови міст. У багатьох містах створювались військово-адміністративні, громадські й торгово-ремісницькі осередки (споруджувались військові канцелярії, магістрати, ратуші, храми, навчальні заклади тощо), виникали нові типи споруд.

Більш доцільним плануванням і впорядкованістю забудов відзначалися поселення Слобожанщини, які заселялися вихідцями з інших українських земель. Саме тут найбільш рельєфно прослідковуються спільні риси східнослов'янського зодчества. Нові принципи містобудування (чітка структура вулиць, створення архітектурних композицій, ансамблів) проявлялися при заснуванні міст на півдні України — Єлисаветград, Херсона, Катеринослава, Одеси та Миколаєва.

По-іншому велось будівництво на західноукраїнських землях. Дослідники визначають кілька територіальних шкіл в народному зодстві цих регіонів: закарпатську, гуцульську, буковинську, галицьку, волинську, подільську тощо.

Галичина і Правобережжя (до 1793 р.) знаходились під владою шляхетської Польщі, що гальмувало економічний розвиток цього регіону. Тут тільки в другій половині XVIII ст. було споруджено ряд видатних будівель, на яких позначився вплив польського барокко. Тому дуже часто в архітектурних спорудах цих земель поєднувались західноєвропейські і українські національні риси (наприклад, собор св. Юра у Львові)⁴⁴⁰.

У зазначений період в галузі архітектури розвиваються широкі між-етнічні зв'язки. Наприклад, український зодчий І. П. Зарудний став у Москві царським архітектором і спорудив ряд цивільних і культових будов, а росіянин Й. Д. Старцев побудував у Києві собори Микільського і Братського монастирів.

Українська архітектура другої половини XVIII ст. характеризувалась новими рисами: виникненням по-новому спланованих міст, більш інтенсивними архітектурними зв'язками між різними районами України.

Таким чином, у досліджуваний період зароджується нова українська національна культура. Саме в цю добу остаточно відходять у минуле, здають свої позиції старі традиції, естетично-ідейні концепції, що пану-

вали протягом століть у розвитку української культури в умовах феодального ладу з його своєрідною суспільною філософією, основою на релігійній теології. Звільняючись від релігійного змісту, українська культура цього часу набирає світських рис, стає все більш оригінальною і національною. Найважливішими тенденціями розвитку української культури зазначеного періоду є наростання критицизму до суспільно-політичних умов кріпосницького ладу, до релігії, привертання уваги до простої людини, народних мас, їхнього духовного світу. В українській культурі все більше утверджуються елементи реалізму й народності.

Зрозуміло, що культура українського народу, як складова частина етнічного процесу, продовжувала розвиватися у несприятливих політичних умовах. Насамперед негативно впливала розчленованість українських земель державними кордонами, що ускладнювало творчі контакти між представниками окремих культурно-просвітницьких шкіл та напрямів.

Вкрай несприятливо позначалась на стані української культури політика панівних класів царської Росії, шляхетської Польщі та Австрійської монархії, які переслідували все національне, глибоко народне, демократичне. Дискримінаційні заходи торкалися практично всіх сфер духовного життя українського народу — його мови, освіти, книговидавничої справи та багатьох інших галузей культури. Однак навіть у тих вкрай несприятливих умовах творчий геній українців зумів створити ряд неперевершених витворів, які збагатили не лише вітчизняну, але й світову духовну скарбницю.

**ЕТНІЧНІ АСПЕКТИ ЕВОЛЮЦІЇ
КЛАСОВО-СТАНОВОЇ СТРУКТУРИ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ**

**1. ЕВОЛЮЦІЯ КЛАСОВО-СТАНОВОЇ
СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА ПЕРІОДУ
РОЗВИНУТОГО ФЕОДАЛІЗМУ**

Джерела формування класу феодалів. Питання про характер і місце різних класів у суспільстві, співвідношення класових сил є одним з центральних при дослідженні історичного процесу. Виникнувши на певному етапі розвитку суспільства, класи набували нових рис зі зміною суспільно-економічної формації. Щодо феодалізму, то йому був притаманний поділ на стани. Причому якщо класи капіталістичної доби різнилися між собою лише економічним становищем, то для феодальних станів характерне ще і юридичне закріплення їх правового статусу. Особливої ваги тема класової структури набуває при вивченні процесу формування і розвитку етносоціальних спільностей, зокрема української народності.

До панівних верств давньоруського суспільства належали князі та бояри, привілейоване становище яких знайшло юридичне оформлення в «Руській правді». Великий князь виступав правителем держави, здійснював внутрішнє управління і регулював зовнішньополітичні відносини. Його соціально-економічні функції визначалися обов'язками голови ієрархічно організованого класу і водночас найбільшого землевласника. Влада князя на території князівства була виразником верховної власності феодальної держави на землю. На Любецькому з'їзді (1097) вперше визначено право власника «отчини» розпоряджатися землями, які йому належать, — передавати в управління, «кормління», володіти волостями і містами¹. Збільшення кількості князівських дворів зумовило зростання малочисельного, але найвпливовішого в тогочасному суспільстві стану князів.

До другої групи панівного класу належали бояри. Вони поділялися на бояр князівських — верхівку князівського двору — і бояр земських — найзаможнішої місцевої знаті з інших земель, становище і походження яких було неоднаковим². Консолідація зростання могутності боярського стану супроводжувалися накопиченням у їх руках значних багатств, насамперед земельних. Політичний вплив бояр стверджувався існуванням у них збройних дружин та зайнятті ключових постів у князівському адміністративно-судовому апараті³.

Із захопленням українських земель литовськими, польськими, угорськими та іншими феодалами змінюється етнічний склад панівних верств (XIV—XV ст.). У ряди місцевої знаті, яка вела своє походження від давньоруських династій, — Михайло Хотетовський, Патрикій та Олександр Звенигородські, Іван Четвертинський, Дмитро Городецький, Федір Козека, Федір Несвіжський, Олександр Ніс, Павло, Андрій і Федір Острозькі та ін.⁴ — влилося багато представників іноетнічних соціальних верхів.

Для цього періоду характерні поєднання власності на землю з політичними правами, остаточне утвердження васалітету. Удільні та служилі

князі й окремі бояри одержували від великого князя (короля) землі у вигляді різного роду пожалувань. Формування великого землеволодіння відбувалося і через самовільне захоплення нових ділянок, насамперед общинних, яке згодом затверджувалося урядом. Аналогічні процеси відбувалися і в усіх інших європейських країнах середньовічної епохи. Щодо феодалних відносин у Франції Ф. Енгельс писав: «Франкські королі заволоділи величезними земельними просторами, які належали всьому народові, особливо лісами, щоб потім роздавати їх як подарунки своїй придворній челяді, своїм воєначальникам, єпископам і абатам. Таким способом вони заклали основу пізнішого великого землеволодіння дворянства і церкви»⁵.

Потреба держави у військовій силі зумовила швидке зростання боярства. Поряд з невеликою частиною найбагатшого прошарку основну масу становили дрібні феодалі, насамперед нащадки князівських дружинників⁶. Фактично змінилася соціальна сутність боярського стану, який перетворився (майже виключно) на служилу категорію. Боярами ставали також міщани та слуги знатних вельмож. Вони одержували від великого князя та крупних феодалів землі з людьми, що їх населяли, а також сіножаті, ліси тощо. Умови пожалувань мали диференційований характер і в кожному конкретному випадку залежали від становища феодала, розміру володіння, терміну, на який давалися, і т. д.

Документальні джерела про правове та майнове становище боярства дуже обмежені. В грамоті Сигізмунда I київським боярам від 8 грудня 1507 р. вказувалося, що суд над ними має здійснюватися лише за провини і по закону місцевими феодалами, при цьому холопи не мали права виступати свідками⁷. Бояри звільнялися від деяких повинностей на користь замку, їм надавалося право розпоряджатися спадковими володіннями і вільно виїжджати за кордон. Основну масу боярства в етнічному відношенні становили українці, але серед них зустрічалися також татари (Яголдавичі, Солтани, Берендеї, Бутовські, Товлуєвичі, Кодишевичі, Половці), поляки (Харлецькі, Дзялинські, Прежовські, Кельбовські, Радзимінські, Костюшковичі), вірмени (Івашковичі, Ленковичі), євреї (Огроновичі, Новокрещенські, Семашковичі), росіяни (Пронські, Капусти, Хованські) та представники інших народностей⁸.

Близькими за становищем у суспільстві до бояр були зем'яни. Виникнення цього феодалного стану відноситься до кінця XIV ст., коли за певні заслуги їм почали надавати невеликі угіддя в спадкове володіння, а підлягали зем'яни безпосередньо великому князю. Та вже з середини XV ст. в результаті нових великокнязівських пожалувань вони поступово перетворювалися на великих землевласників. Так, грамотою від 21 травня 1431 р. князь Свидригайло надав маєток у Початинцях на Брацлавщині зем'янину Карпу Микулинському⁹. Подібні грамоти від князя Олександра в 1498, 1499, 1501 рр. одержали зем'яни Федір Блищанович, Грицько Васкевич та Іван Лабунський на Подніпров'ї та Волині¹⁰.

Виникнення та консолідація шляхетського стану. Істотні зміни в соціальній та етнічній структурі феодалного суспільства відбуваються на Україні протягом XVI — першої половини XVII ст. Із різних прошарків панівного класу (князів, бояр та зем'ян), феодалізованої верхівки міського патриціату, представників вищого духовенства формується єдиний привілейований стан шляхетства, до рук якого переходить фактично вся повнота влади.

Законодавче оформлення статусу шляхти як стану відноситься до другої половини XIV ст. — часу, коли розпочалася експансія королівської Польщі на українські землі. Перший привілей на надання окремих прав

феодалам литовського походження, насамперед боярам, які переходили в католицьку віру, видав великий князь литовський і король польський Ягайло 20 лютого 1387 р. У ньому вказувалося, зокрема, що «кожен лицар, або боярин, який прийняв католицьку віру, і його нащадки — законні спадкоємці мають і будуть мати повну і всіляку можливість володіти, тримати, користуватися, продавати, відчужувати, міняти, віддавати, дарувати, згідно своєї доброї волі і бажання, замки, волості, села і двори й усе, чим володів би по батьківській спадщині, як володіють і користуються на підставі однакових прав у інших землях Королівства Польського»¹¹.

Поширення шляхетських прав на основну масу феодалів українського походження узаконив земський привілей 1447 р., закріпивши право на землеволодіння. Залежні селяни звільнялися від виконання державних повинностей, крім спорудження оборонних об'єктів¹². Отже, уряд фактично передав селян у повне розпорядження феодалів.

Певна частина феодалів, зокрема боярства, здобували шляхетські права шляхом особистих пожалувань від високих сюзеренів. Так, грамота князя Олександра від 12 лютого 1505 р. про визнання шляхетських прав була надана боярам Петру Полутовичу, Григорію Жостеру, Григорію Дирковичу та ін.¹³ Аналогічні грамоти на початку XVI ст. отримали Андрій Малишевський, Мартин і Матвій Ланенков, Михайло Волосович¹⁴.

Важливим кроком у розширенні привілеїв українських феодалів став Судебник (1468), за яким шляхта вже не підлягала місцевим судам, а лише великокнязівському¹⁵. Остаточне законодавче оформлення в узагальненому вигляді шляхетських прав знаходимо у I Литовському статуті (1529). До цього привілеї шляхти являли собою лише імунітетні грамоти, які мали підтверджуватися новим князем (королем) при його вступі на престол, а після 1529 р. вони вже стають правовими нормами. В окремій статті закону зазначалось: «...нешляхту над шляхту не маем повышати»¹⁶. Лише остання могла займати вищі урядові та адміністративні посади в державі. I Литовський статут фактично закріпив існування лише одного привілейованого стану. Тільки шляхтичі користувалися правом свободи і недоторканості особи, непорушності володіння спадковими і придбаними маєтками, могли вільно розпоряджатися ними у встановлених законом межах. Вони звільнялись від податей і повинностей (крім військової), а також одержували право юрисдикції щодо залежного населення.

Кількісному зростанню шляхетства за рахунок представників заможної верхівки українського походження сприяла жалувана грамота великого князя від 7 червня 1563 р., яка проголошувала урівняння прав православної шляхти з католицькою: «...Не только тые панове, шляхта и бояре, або потомкове их, всех земель наших того всего панства нашего, дарованья привилеев и наданья всех вольностей и прав земских уживати и с них ся веселити мають, которые суть поддани костелу Римскому и которых теж предкове клейноты и гербы в коруне Польской прилювали, але теж и вси иные стану рыцерского и шляхетского, яко Литовского так и Русского народу, одно бы были веры христианское»¹⁷.

Шляхетство, як і інші стани на Україні феодальної доби, ніколи не відзначалося однорідністю. З його середовища вже протягом XV ст. виділяються великі землевласники — Острозькі, Заславські, Глинські, Сангушки, Немировичі, Рожинські, Дашкевичі та ін., володіння яких переростали адміністративні межі окремих староств і воеводств¹⁸. Нерівність між основною масою шляхти і її верхівкою — магнатами відбилася в

окремих статтях I Литовського статуту. До магнатства належали «княжата» та «пани хоруговныє», які посиляли своїх воїнів не під повітовою хоруговою, в «котором повете сут осели», а під власною¹⁹. Вони становили переважну більшість великокнязівської ради, яка збиралася щорічно у Вільно. В другій половині XV ст. до складу ради входили відомі на той час можновладці Гольшанські, Радзивіловичі, Остиковичі, Гаштольди, Саковичі, Кунцевичі, Ходкевичі та ін.²⁰ Аналогічна картина характерна і для шляхетських сеймів XVI — першої половини XVII ст.

Отже, внаслідок фактичного і юридичного закріплення привілейованого становища шляхетства над іншими соціальними групами, яке завершилося в основному на середину XVI ст., відбулася переномінація феодального класу. З раніше вживаних щодо землевласників термінів «князь», «боярин», «зем'янин», «шляхтич» найбільшого поширення набула назва «шляхтич». Титули князів залишалися за магнатами, а термін «зем'янин» поступово зникає. Невелика частина українських бояр зуміла здобути шляхетські права, інші перейшли на військову службу до магнатів. Згідно «Устави на волоки» (1557) «путні бояри» переводилися на чинш «яко люди осадные» (селяни), за винятком небагатьох із числа «бояр стародавніх»²¹. Основна ж маса поселялася на панських землях, втрачала своє привілейоване становище і поступово перетворювалася на феодально залежних селян.

Православне і католицьке духовенство. Певне місце в соціальній структурі феодального суспільства належало духовенству, яке подібно до шляхти користувалося широкими становими правами й привілеями. Однак у середньовічну добу воно не становило єдиного соціального організму. Ф. Енгельс писав: «Духовенство розпадалось на два зовсім різні класи. Аристократичний клас становила духовна феодальна ієрархія: єпископи і архієпископи, абати, пріори та інші прелати. Ці високі сановники церкви або самі були імперськими князями, або ж як феодалі, підлеглі верхній владі інших князів, володіли обширними просторами землі з численним кріпосним і залежним населенням. Вони не тільки експлуатували своїх підданих так само нещадно, як дворянство і князі, але діяли ще безсоромніше. Для того щоб вирвати у підданих останню копійку або збільшити частину спадщини, відписувану церкві, вживалися поряд з грубим насильством усі хитрощі релігії, поряд зі страхіттями катування всі страхіття анафеми і відмови у відпущенні гріхів, усі інтриги сповідальні»²². В той же час значна частина духовенства — сільських та міських священників — стояли поза феодальною ієрархією церкви і не користувалися її привілеями й відповідними доходами.

У період формування та консолідації української народності духовні феодалі продовжували черпати прибутки в основному з тих же джерел, що і в попередні часи. Скажімо, одразу ж після впровадження християнства на Русі православна церква існувала на засоби, які виділялися їй державою у вигляді десятини від данини²³. Проте значення десятини зростає із зростанням монастирської земельної власності — за рахунок дедалі обширніших князівських пожалувань. Перші відомі нам свідчення про них належать до другої половини XI ст. Так, у 60-х роках князь Ізяслав Ярославович пожалував Києво-Печерському монастирю землі неподалік від села Берестова, а наприкінці століття київський митрополит Єфрем віддав цьому ж монастирю церкву з селами²⁴. Особливо помітне розширення земельних володінь вищого духовенства у період формування складових елементів української народності (XIV—XV ст.). У документах наводяться численні факти отримання церковними ієрархами сіл та урочищ у Київському, Черкаському, Канівському та інших повітах, при-

чому місцеве населення було зобов'язане виконувати різноманітні феодалні повинності²⁵.

Багатства монастирів зростали й від різного роду «духовних відписань» окремих осіб. Наприклад, у лютому 1510 р. шляхтич Остафій Дашкевич подарував Пустинно-Микільському монастирю село Саркланів на Черкащині «со всеми с тыми доходами, которые в себе мает»²⁶. Пани Олізар та Порфирій Кірдієвичі в 1483 та 1486 рр. відписали Красносільському монастирю під Луцьком «из своего двора, десятину у попи, и с озими, и с ярины, и с жита, и с пшеницы, и с овцы, и с ячменю, и с ярых пшениц, и с горохов, и с всей ярины, почен от малых и великих»²⁷.

Духовенство як приналежне до привілейованого стану звільнялося від державних повинностей (до того ж і від служби у війську), користувалося певними імунітетними правами і не підлягало світській адміністрації та судочинству. Так, у фундушевому записі князя Любарта Гедиміновича від 8 грудня 1332 р. на села Рожище, Теремне, Бушу та ін. луцькому і острозькому єпископові місцеві урядники-тіуни застерігалися, щоб «судов церковных не судити»²⁸ (їм не дозволялося навіть судити селян, які були підданими духовних осіб). На території монастирських маєтностей їх власники здобували монополне право на окремі види промислів, що служило додатковим джерелом їх збагачення.

Захоплення українських земель іноземними феодалами певною мірою позначилось і на етнічному складі духовенства: воно поповнилось поляками, литовцями, угорцями та ін.— при переважній більшості священиків українського походження. З цього часу спостерігається особливо швидке зростання на Україні володінь католицького й уніатського духовенства, супроводжуване створенням нових церковних інституцій і посиленням національно-релігійного гніту.

Соціальна диференціація селянства. Основним виробником матеріальних благ феодалного суспільства було селянство. В період зародження, формування та консолідації української народності основна маса вільних селян-общинників, які сплачували данину на користь держави, перетворювалася на пригноблених і безправних кріпаків. Шляхом економічного поневолення та позаекономічного примусу — прямого захоплення, експропріації общинних земель, подарунків великокнязівської цьому майнова нерівність вела до формування нових соціальних груп і влади — селяни поступово потрапляли у феодалну залежність. При цьому майнова нерівність вела до формування нових соціальних груп і категорій населення. В джерелах вони виступають під різними назвами: «прості люди», «мужики», «кметі». Щодо правового статусу селяни поділялися на «данників», «тяглих», «похожих», «непохожих» і т. д.

Данники володіли державною землею і особисто вважалися вільними. Вони сплачували грошові та натуральні податки («данину»), відбували деякі повинності. Однак державне законодавство не гарантувало їх відносно незалежності. При передачі феодалові землі (звичайно, на підставі урядової жалуваної грамоти) данники змушені були визнавати підлеглість новому господареві. Інша частина селян цієї категорії потрапила під владу урядовців — воєвод, старост та ін. Селяни-данники згадуються у багатьох великокнязівських жалуваних грамотах та судових документах. До XVI ст. вони становили переважну більшість населення України. Про це, наприклад, можна судити з люстрації Київської землі середини XV ст.²⁹ До цієї самої групи селян належала більшість поліського населення (за родом занять вони мали специфічні назви — бортники, кунічники, бсбровники та ін.).

Землями, які переходили у спадок на підставі звичаєвого права, користувалися і тяглі селяни, які проживали неподалік великокнязівських маєтків та замків, виконували там у визначені дні (або ж періодично) роботу — орали поле, збирали врожай тощо. В другій половині XV ст. лише до Київського замку були приписані десять навколишніх сіл: Гуляники, Почуйково, Скочищов, Ходоркове, Головчани та ін.³⁰ До другої групи тяглих відносилися селяни, тимчасово залежні від феодала. Останній за службу одержував від великого князя у користування протягом кількох років волості чи окремі села. Розміри податків визначалися в урядовій грамоті, проте новий господар примушував селян працювати на себе в значно більшому обсязі. Отже, тяглі селяни знаходилися на перехідному становивці від державних до закріпачених.

Окремі групи становили похожі і непохожі селяни, свобода яких була ще більш обмеженою. Похожий мав право з дозволу феодала переселитися з одного місця на інше, але за умови повернути пану двір, половину врожаю, сплатити кілька кіп грошей, розрахуватися з усіма державними повинностями і т. д. Непохожі селяни фактично були прикріплені до землі феодала, позбавлені права змінювати місце проживання.

До проміжних категорій селян, згадки про яких датуються ще давньоруським часом, відносилися закупи і рядовичі. Закупом називався селянин, який ішов на службу до кредитора для відробітку боргу. Закупництво мало кілька видів: примусове, коли кредитор силою змушував боржника служити собі, вільне — в разі добровільного переходу селянина на службу до кредитора, урядове — при видачі боржника згідно судовому приговору³¹. Рядовичі поселялися за домовленістю на землях феодала і користувалися деякий час пільгами при виконанні повинностей.

Певну частину сільського населення, що не мала власного житла і шукала постійного чи тимчасового притулку при дворах заможних селян або феодалів, становили сусідки, підсусідки, коморники. Відсутність або недостатність власної землі змушувала їх найматися і виконувати різноманітні роботи на користь більш заможних господарів. Незначними ділянками при замках та панських маєтках користувалися городники³². З часів Давньої Русі існував прошарок людей, позбавлених будь-якої особистої свободи — дворові люди, слуги, яких називали невільниками (або холопами). Їх кількість поступово зменшувалась, оскільки феодалу вигідніше було експлуатувати селян, наділених землею.

Юридичне оформлення кріпацтва. В процесі розвитку феодальних відносин фактичне прикріплення різних груп селянства до землі власників сталося значно раніше, ніж набуло оформлення в офіційних загальнодержавних кодексах. У період формування української народності згідно жалуваних грамот тисячі селян разом з землями переходили у власність князів, шляхти і магнатів. Про це прямо говориться в грамоті великого князя Вітовта «пану» Бедриху (1414): «Мы великий князь Витовт дали есмо сю нашу грамоту Бердриху, што держить от нас две селищи, одно Сволочипачи, а другое Верх Болванця у Смотрицкой волости» (Поділля) із усіма доходами³³. Практично селяни передавалися у спадкове володіння феодала з правом розпоряджатися ними на власний розсуд. Грамота київського удільного князя Семена Олександровича (1457), видана С. Скипорі, гласить: «тыи люди, што у Тулинах, штобы его были послушны как то господарю свойого». Аналогічний за своїм змістом був документ на права С. Можайському володіти Черніговом, Стародубом, Гомелем, Карачевом (1496). «С людьми данными и тяглыми, и со всеми платы и доходы,— зазначалося у ньому,— и с землями и з водами, што здавна к Чернигову слушаает, вечно, ему и его жоне, и их детем»³⁴.

Радикальні зміни в становищі селянства відбулися в XVI — першій половині XVII ст. Розвиток товарно-грошових відносин посилював прагнення феодалів до розширення власного господарства з метою продажу частини його продукції на ринку. В цих умовах набуло значної гостроти питання про особу селянина, адже на той час обслуговування фільварків найбільш прибутково могло здійснюватися за рахунок праці кріпаків. У свою чергу, це зумовлювало відповідні зміни у правах феодала на володіння землею власних маєтків і селянських угідь. Головна мета запровадження кріпацтва полягала в розширенні прав експлуататорів щодо селян. «Основна ознака кріпосного права та, — писав В. І. Ленін, — що селянство (а тоді селяни становили більшість, міське населення було дуже слабо розвинене) вважалось прикріпленим до землі, — звідси пішло й саме поняття — кріпосне право. Селянин міг працювати певну кількість днів на себе на тій ділянці, яку давав йому феодал — поміщик; другу частину днів — селянин-кріпак працював на пана»³⁵.

Основні засади феодальної експлуатації селянства чітко сформульовані в I Литовському статуті (1529), який відбивав інтереси панівного класу, насамперед оберігав недоторканість прав великого землевласника, надавав йому широкі можливості для позаекономічного примусу підданих, посилював залежність безпосередніх виробників. Тут знайшли дальший розвиток окремі положення «Руської правди», якнайширше використане звичаєве право литовського, білоруського і українського народів, а також безпосередня юридична практика місцевих судів. Статут узаконив різноманітні форми феодальної залежності селян-невільників — тих, що перебували у тимчасовій кабалі, і тих, що користувалися правом вільного переходу.

До категорії невільників, що мали назву холопів, челяді, дворових слуг, належали військовополонені, народжені від рабів, видані по суду позивачеві за злочин, а також ті, хто вступив до шлюбу з особою, що перебувала в рабстві.

Друга категорія залежних людей, яка стала важливим джерелом для збільшення числа кріпаків — закупи. У кожному конкретному випадку умови закупництва визначалися взаємною домовленістю, проте в разі її відсутності статут визначав такий обсяг відробітку, який оцінювався б у 15 грошів³⁶.

Основна маса селян державних, і приватних — у статуті кваліфікується «людьми підданими», «мужиками». Вони звільнялися від «дани плаченья и податку серебщизною званого и теж дякол и от всяких беремён повозовых, которые подводами зовут, и от везенья каменя, дерева, або дров ку паленю плиты и вапна на городаы наши, от кошенья сена и от наших справедливых работ», крім дорожної, мостової і замкової повинностей³⁷. Отже, право встановлювати розміри й кількість повинностей переходило до рук самого феодала, звідки й невпинне посилення його гніту й свавілля. Ф. Енгельс писав: «...як тільки селянин ставав кріпаком, а цього останнього юристи, що виходили з римського права, прирівнювали до римського раба, пан... вимагав тепер від селянина відробітків у необмежених розмірах, скільки, коли і де йому заманеться»³⁸.

Вирішальну роль у відносинах експлуататора і експлуатованого відіграло юридичне закріплення статутом повного права феодала розпоряджатися землею залежного селянина. Останній на підставі законів втрачав можливість вільно купувати чи продавати землю на основі звичаєвого права, як це практикувалося протягом століть. Згідно з новим положенням земельні операції без дозволу заборонялися, інакше селянин позбавлявся ділянки разом з посівом.

Процес дальшого закріпачення українського селянства відбитий в статтях II Литовського статуту (1566), який не лише регулював норми відносин у суспільстві, не передбачені попереднім кодексом, а й вносив цілий ряд істотних доповнень з багатьох питань. Важливі аспекти нового законодавства стосувалися майнових прав і судочинства. Статті II Литовського статуту недвозначно говорять про відсутність у селян не лише права вільно розпоряджатися своїми наділами, а й власною особою. Так, коли шляхтянка виходила заміж за простого чоловіка (селянина), то втрачала право на земельний спадок³⁹. Характерним явищем, яке брало початок у звичаєвому праві, а згодом знайшло визнання в I Статуті, була свобода селян при передачі іншому власникові бортного дерева. У новому законодавстві передбачалося: «от того часу хто бы с подданных наших князских панских и землянских дерево бортное за границу панов своих отдавал и яким колвек обычаем в чужие руки заводил, таковой мает горлом каран быти»⁴⁰.

У багатьох випадках селяни допускалися як свідки при вирішенні майнових і кримінальних справ — крім тих, де розглядалися питання розмежування панських маєтків, пограби посівів, порубки лісу тощо. Отже, феодалі цілком позбавили своїх підданих юридичних прав там, де справа стосувалася основного їх багатства — землі.

Черговий етап наступу феодалів на права селян відображений у правових нормах III Литовського статуту (1588). Реалізація його положень була викликана важливими змінами соціально-економічного характеру в історії Великого князівства Литовського, зокрема інтенсивним розвитком фільваркового господарства, зростанням у соціальній структурі тогочасного суспільства питомої ваги польської шляхти тощо.

Прагнення феодалів одержувати у всезростаючих розмірах прибутки зумовило узаконення переведення в кріпацтво навіть найбезправніших категорій — невільників та слуг: «челядь невольная и тех дети потомки полонеников мають быти осаживаны на землях»⁴¹.

Право регламентувати всі повинності приватних селян остаточно було затверджено за шляхтою. Феодал міг розпоряджатися не лише майном кріпака, а й його життям, піддавати різноманітним формам стягнення і покарання. Закріпачений селянин повністю підпав у сферу доменіального суду свого пана. В статуті 1588 р. підкреслювалося, що «будет вольно и теперь каждому пану подданого своего непослушного так в духовных, яко и в светских речах подлуг поразуменья своего скарать»⁴². Це положення відкривало широкі можливості феодалові чинити свавілля щодо своїх підданих, оскільки будь-який вчинок останніх можна було тлумачити як непослух.

За статутом, «похожий человек», тобто селянин, який мав право відходу з землі феодала, вважався вільним, поки «не засидел земской давности» (проживання протягом 10 років) і не відкупився 10 копами грошей. В іншому випадку селянин перетворювався в «непохожого», в кріпака⁴³.

Отже, в статуті остаточно оформилося юридично кріпосне право. Залежні селяни могли бути проданими, подарованими, успадкованими, надаватися у оренду разом з землею. Для державних же селян розміри панщини, натуральних і грошових платежів залежали від великокнязівської (королівської) адміністрації.

Велике значення у справі прикріплення селян до землі, крім Литовських статутів, мала аграрна реформа 1557 р. — «Устава на волоки». В її артикулах було чітко сформульовано право на землеволодіння, визначалися розміри панщини («тяглым людям с каждое волоки по два дни на

неделю» і чотири дні толоки влітку), встановлювалися грошові платежі відповідно до якості землі⁴⁴. Процес втягнення феодалів у товарно-грошові відносини штовхав їх до реорганізації своїх господарств за волочною системою з метою розширення власних земельних угідь і покріпачення селян.

Невипадково безправне становище українських селянин у першій половині XVII ст. французький інженер Г. Боплан охарактеризував так: «Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук. Крім того, залежно від розміру наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед великоднем, зеленими святами і на різдво... Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям»⁴⁵.

На землях Північної Буковини, що перебували з XIV ст. під владою молдавських господарів, поширювалася дія волоського права, за яким селяни юридично залишалися особисто вільними і виконували феодалські повинності. Юридичне закріпачення селян відбулося тут з виданням «Уложення Василя Лупула» (1646) в Молдавському князівстві⁴⁶. В аналогічне становище потрапили селяни Закарпаття, які перебували під гнітом власних та угорських феодалів. За королівським декретом 1351 р., лише можновладцям надавалось право на земельну власність, а селяни за користування землею змушені були платити десятину врожаю, постійно виконувати різноманітні відробітки. В XV ст. панщина досягала двох-чотирьох днів на тиждень, а серед окремих категорій селян — навіть шести днів⁴⁷.

Отже, еволюція класу-стану селянства України проходила в напрямі обмеження його прав і свобод, закріплення основних виробників матеріальних благ за землевласниками.

Розшарування міського населення. В процесі формування та консолідації української народності зазнавав певних змін і міський стан. Ф. Енгельс писав, що городяни «стали класом, який втілював у собі дальший розвиток виробництва і торгових зносин, освіти, соціальних і політичних установ»⁴⁸. Середньовічне місто було не лише центром ремісничого виробництва, а й оборонним комплексом, осередком верховної влади. Звідси різноманітність груп і категорій його мешканців. Поряд з незначним прошарком представників панівних верств у містах проживали в основному ремісники, дрібні бояри, торговці, духовенство.

Захоплення українських земель Литвою і шляхетською Польщею, що супроводжувалося проникненням іноетнічних елементів на значні території України, помітно вплинуло на етнічне обличчя міського населення. Протягом XIV—XV ст. у містах, насамперед західноукраїнських, з'являються поляки, литовці, німці, представники інших народів, поглиблюється соціальне розшарування. У великих містах Києві, Львові, Луцьку та ін. міщани поділялися на три основні групи: верхівку багатіїв — патриціат, які зосереджували в своїх руках всю повноту влади; так зване поспільство, що користувалося «міським правом» — середні та дрібні купці, цехові майстри; обмежену в правовому відношенні міську бідноту — підмайстрів, учнів різних ремесел, слуг, позацехових ремісників. Уставною грамотою великого князя Олександра від 26 травня 1494 р. офіційно визнавалось право київських міщан на вільне переселення в межах Великого князівства Литовського, спадковість маєтків і свобода розпоряджатися нерухомою власністю. Крім того, санкціонувався ряд пільг економіч-

ного характеру — звільнення від підводної повинності і стацій, ординської служби, сплати мита «по всей земли Киевской», свобода торгівлі, користування сервітутами тощо⁴⁹.

Юридично міщани вважалися вільними, проте підлеглість феодальній державі проявлялась у необхідності виступати на вимогу властей на боротьбу з ворогом, сплачувати натуральні і грошові податки. В І Литовському статуті їх «свободи» прирівнювалися до шляхетських, але на ділі користувалися останніми повною мірою лише представники патриціату.

Із опису Канівського замку (1571) видно, що заможні міщани поряд з боярами і зем'янами були звільнені від «замкових робіт», крім військової служби і сплати з кожного дому шість грошей «коляди», двох грошей «сторожовщини», одного воза сіна⁵⁰. Всі інші категорії відбували різноманітні повинності на будівництві та ремонті доріг, мостів, гребель, укріплень тощо. Пропорції й обсяги тих чи інших видів міщанських «роботизи» у різних районах залежали від конкретних умов, зокрема потреб оборонного характеру.

Вимоги відбувати повинності містяться і в грамотах про надання містам магдебургського права⁵¹. Контроль за їх виконанням здійснював староста або власник замку, які, користуючись владою, змушували міщан сплачувати «капцизну» — податок за право продажу напоїв, «верховщину» — з дворів і городів, також додатково вимагали різноманітних подарунків у вигляді ремісничих виробів. Згідно з існуючим інвентарем жителі Житомира в 1622 р. платили чиншу по 2 злотих — 66 чоловік, по 1 злотому і 12 грошей — 120, по мірці вівса — 66, по півмірки вівса — 120, один день вони повинні були влітку косити⁵².

З 1629 р. встановлювалося подимне — єдиний прямий податок у вигляді грошового чиншу з житла та промислів⁵³. Дуже часто міщани, особливо жителі містечок, виконували на землях феодалів відробітки, що майже не відрізнялися від звичайної панщини. Так, королівський декрет від 24 листопада 1615 р. зобов'язував передміщан Самбора виходити на роботу кожного дня. В інвентарі містечка Вербової (1622) точно визначалася ділянка землі для виконання його жителями відповідних робіт⁵⁴. Великим тягарем для міщан стало утримання рядового (коронного) війська на «лежах». Причому збирачі стації (данини продуктами) для жовнірів, як правило, вдавалися до зловживань⁵⁵.

Дальший розвиток товарного виробництва в процесі консолідації української народності сприяв появі нових міст і містечок. Одночасно виникали й нові соціальні категорії міських жителів. З реєстру подимного Київського воеводства за 1631 р. простежується поділ будинків на «ринкові», «вуличні» й «убогі», або «нужденні халупи». В Миргороді було 20 «ринкових», 40 «вуличних» і 60 «убогих», у Борисполі відповідно — 10, 20, 43; у Барішевці — 20, 40 і 30⁵⁶. В той же час значну частину городян становили «коморники», «підсусідки», «загородники», а також групи населення, які не підпорядковувалися міській владі, — шляхта, козацтво, духовенство.

Основну масу міщан становили українці. Проте польська і ополячена українська купецько-лихварська верхівка займала одне з провідних місць в економіці й міській адміністрації ряду міст Львова, Києва, Луцька, Дубна, Кременця та ін. На Волині, Поділлі та Галичині проживала значна кількість єврейського населення, яке, зокрема, становило в Старокостянтинові — 22 %, Ковелі — 19, Львові — 20, Кременці та Гулевицах — по 13, Дубні — 12 % загального числа мешканців⁵⁷. У великих містах до складу патриціату входили вірмени, німці, литовці, греки, волохи, турки, татари, представники інших народностей. Вони ж становили

певну частину поспільства та міського плебсу⁵⁸. В західноукраїнських містах іноетнічні елементи становили близько 30 % населення⁵⁹. Захоплення ними провідних посад в адміністративних та судових органах позначалося на соціальному та культурному розвитку міст, формуванні економічної спільності української народності.

Зародження козацтва, виділення заможної верхівки і старшини. Велику роль у процесі розвитку української народності відіграло вже саме існування козацького стану. Виникнувши наприкінці XV ст., українське козацтво протягом майже трьох століть становило одну з найактивніших соціальних сил (одночасно аналогічний процес відбувався і в Росії, насамперед, на Дону).

З самого початку існування у середовищі козацтва інтенсивно відбувалася соціальна диференціація. Основну масу втікачів від феодално-кріпосницького гніту становила сільська та міська біднота. Лише окремі особи володіли значними засобами виробництва і прагнули на нових місцях знайти сприятливі умови для ведення власного господарства. Вони мали змогу захоплювати кращі землі, промисли, володіти численними табунами коней і овець. В тестаменті заможного козака Тишка Волевича від 8 серпня 1600 р. заповідається дружині й сину, крім двору, пасіка «с пчелами и дванадесятма байрачками, с полем пахотным и сенокосами», хутір «з бидлом и овцами; коней два табуна с двома жеребцами вороним и гнедым; грошей тысяча коп... пасека в Мотренине, понад Еничем, лес с подлесьем, с сеножатми и пахотным полем» тощо⁶⁰. З часом козацька верхівка дедалі більше віддалялася від трудящих мас і переходила до табору експлуататорів, що вело до посилення антагоністичних суперечностей серед козацтва.

Козаки мешкали в основному на півдні Київщини — в районі Канева, Черкаса, Чигирини, а також на Поділлі. З середини XVI ст. козаки селяться за Дніпровськими порогами, від чого обширна територія на обох берегах Дніпра дістала назву Запорозжя. Крім традиційного землеробства, вони займалися промислами, ремеслами, торгівлею. Згадуваний вище Г. Боплан відзначав у своєму «Описі України», що серед козаків були «знавці усіх ремесел, необхідних людині: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці та ін... Всі вони добре вміють обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати всілякі м'ясні страви, варити мед, брагу, оковиту тощо»⁶¹. П. Шевальє підкреслював, що козаки «бядьорі, міцні, спритні до всякої роботи, щедрі і мало дбають про нагромадження майна, дуже волелюбні і нездатні терпіти ярма, невтомні, сміливі й хоробрі»⁶². Освоєння козацтвом нових земель сприяло зміцненню економічної та територіальної спільності української народності.

В процесі боротьби проти наступу феодалів козаки виробили своєрідну форму організації на зразок селянської общини, враховуючи як господарські інтереси, так і необхідність захисту від постійних набігів з боку татарських і турецьких загарбників. Особи, що прибули на козацькі землі, вважалися вільними від кріпацтва, формально одержували рівні з усіма іншими права на користування землею і на участь у самоврядуванні. В той же час кожний мусив зі зброєю в руках обороняти край, ходити у військові походи. З середини XVI ст. організаційним і військово-політичним центром українського козацтва стала Запорозька Січ. Козацтво мало не лише своєрідний економічний і політичний статус, а й вироблені на основі звичаєвого права юридичні основи співжиття.

Неспроможний приборкати силою козацтво, на яке дедалі більше орієнтувалися селяни і міщани у боротьбі за соціальне і національне визво-

лення, уряд Речі Посполитої спрямовував свої зусилля на його розкол. У червні 1572 р. король Сигізмунд — Август наказав сформувати загін із 300 низових козаків, які були прийняті на державну службу, вписані в реєстр, наділені певними пільгами і одержували відповідну платню. З цього часу козацькі права були визнані лише за реєстровцями, інші як і селяни не мали гарантій від покріпачення. Досить строкатим залишався соціальний та етнічний склад реєстрового козацтва. Поряд з незначною кількістю старшини існувала маса рядових козаків. Останні, незважаючи на визнані за ними права та привілеї, зазнавали постійних утисків від представників адміністрації. Так, у листі переяславського старости Л. Жолкевського до коронного гетьмана С. Конєцпольського від 16 липня 1636 р. говорилося про зростання невдоволення серед «нижчих» верств реєстровців через «панські кривди»⁶³.

Козацтво займало цілі райони і не визначало ніякої залежності від феодалів, встановлювало свою юрисдикцію, чинність якої поширювалася на великі території. В резолюції варшавського сейму від 1613 р. підкреслювалося, що козаки, «обравши собі своїх старших і суддів, не бажають підкорятися ніяким судам, крім своїх отаманських»⁶⁴. Масовий перехід до козацького стану набував особливо великих масштабів під час селянсько-козацьких повстань кінця XVI — першої половини XVII ст. і, нарешті, в роки визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського гноблення 1648—1654 рр. Спроби обмежити чисельність козаків, які чинилися королівською адміністрацією, були приречені на провал. Офіційні норми реєстру, встановлені Зборовським і Білоцерківським договорами (40 тис., а потім 20 тис.), по суті, не проводилися в життя. Навіть 60-тисячний реєстр, затверджений Березневими статтями 1654 р., далеко не відбивав справжньої чисельності українського козацтва.

Отже, в ході формування та розвитку української народності (XII — перша половина XVII ст.) еволюція класу феодалів ішла в напрямі встановлення ієрархічної структури, про що свідчить, зокрема, створення привілейованого стану — шляхти. Особливе місце в суспільстві займало духовенство, яке освячувало феодальний устрій. Поступово відбувався процес покріпачення основної маси селян. Серед інших груп населення виділялося трудове населення міст і містечок, а також козацтво, яке в цей період оформилося в окремий стан.

2. ЗМІНИ В КЛАСОВО-СТАНОВІЙ СТРУКТУРІ ФЕОДАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII—XVIII ст.

Перетворення козацької старшини у дворянство. В результаті визвольної війни 1648—1654 рр., яка внесла помітні зміни в історичну долю українського народу, на території Лівобережжя, Запорозжжя та Слобожанщини відбулися істотні зміни в розстановці класових сил. Уже в ході війни помітно послабшали позиції панівних верств суспільства. Повсталі народні маси ліквідували політичну та економічну владу польських магнатів і шляхти. Фізично знищені або вигнані були також католицькі й уніатські священники, польські купці та лихварі, деякі українські феодали. Лише частина місцевої шляхти (в основному дрібної та середньої), яка брала участь у війні на боці повстанців, а також православне духовенство зберегли своє привілейоване становище.

В середині XVII ст. українське козацтво оформилось як окремий суспільний стан, що зафіксовано в Зборовському договорі 1649 р. та Берез-

невих статтях 1654 р. В цих офіційних документах декларувалася ідея рівності серед козаків в економічних, політичних та інших сферах, але насправді панівні позиції посіла старшина, зосередивши в свої руках адміністративно-судові функції, право розпоряджатися земельними володіннями тощо. Політичне становище козацької верхівки ще більше зміцніло після прийняття Переяславських статей 1659 р., які затверджувалися вже не «Військом Запорозьким», як раніше, а гетьманом, полковниками і «всією старшиною»⁶⁵. Отже, козацька старшина, на противагу основній масі рядового козацтва, тут виступає як своєрідна соціальна група, наділена законодавчими правами.

При формуванні старшини з різноманітних джерел виростала нова генерація панівного класу, яка мала неродове походження. Наприклад, заможний козак Хорольської сотні Яків Засядько в 1659 р. зайняв посаду лубенського полковника⁶⁶. Сини відомого козацького ватажка першої половини XVII ст. І. М. Сулими Степан та Северин, вступивши до реєстру в 40-х роках, згодом перейшли до розряду старшини, а останній був навіть переяславським полковником⁶⁷. Після визвольної війни П. Апостол очолював Хомутецьку сотню, а потім відповідно Гадяцький і Миргородський полки. Використавши своє службове становище, він домогся призначення спадкоємцем на посаду миргородського полковника свого сина Данила, який пізніше розширив родинні зв'язки з впливовими старшинами. За свідченням сучасників, «генеральний обозный Ломиковский и судья генеральный Чуйкевич, также полковник прилуцкий его сваты; полковник лубенский дядя; полковник нежинский шурина и прочие полковники и знатные особы сопряжены с ним близким свойством и любовию»⁶⁸.

Заможні міщани також поповнювали ряди козацької старшини. Накопивши великі капітали в процесі ремісничо-торгової діяльності, вони домагалися від гетьманського правління універсалу на «уряд» тієї чи іншої сотні, вливаючись, таким чином, у панівні верстви. Посада сотника відкривала нові джерела збагачення — важливу передумову для дальшого просування по службі. Так, син заможного міщанина з Красного Колядина І. Голуба Костянтин дослужився до генерального бунчужного і, користуючись владою, скуповував кращі землі в Глухівській та інших сотнях Чернігівського полку. Його брат Захар також належав до старшини, мав звання «військового товариша»⁶⁹. Онук чернігівського райці Яреми Полуботка Леонтій в 1668 р. зайняв посаду полкового писаря, а через десять років став генеральним осавулом⁷⁰. Нащадок міщанина Івана Кулябка — Григорій Федорович на початку XVIII ст. був полковим писарем, а згодом і сотником Лубенського полку⁷¹. Переяславський купець І. Томара, грек за походженням, у другій половині XVII ст. влаштував двох своїх синів у гетьманську канцелярію, що дозволило їм невдовзі перейти у старшинське коло. Після одруження з дочкою чернігівського полковника Я. Лизогуба С. Томара був призначений домонтівським сотником, а пізніше переяславським полковником. Суддею Чернігівського полку став у 80-х роках його рідний брат⁷².

Козацька старшина Лівобережжя, Запорожжя і Слобожанщини формувалася й за рахунок вихідців з інших українських земель. У першій половині XVII ст. Самійло Самойлович був священиком містечка Ходоркового поблизу Сквир на Правобережжі. Його син Іван, очевидно, одержавши певну освіту, пройшов шлях від красноколядинського сотенного писаря до гетьмана (1672—1687)⁷³. Нащадок реєстрового козака Чигиринського полку П. Буцький після переселення на Лівобережну Україну обирався суддею Полтавського полку, а в 1693 р. одержав звання «військового товариша»⁷⁴. Уроженець Умані І. Скоропадський

перейшов з братами на службу в Чернігівський полк, де з 1681 по 1694 р. був писарем, брав участь у Чигиринському і Кримському походах. На початку XVIII ст. він став стародубським полковником, а протягом 1708—1722 р. займав посаду гетьмана⁷⁵.

Крім українців, старшину поповнювали представники й інших народностей. Григорій Скорупа, батько якого переселився до Стародуба з Білорусії, з 1708 р. служив у військовій канцелярії, а через три роки в числі значкових товаришів Стародубського полку направляється до Києва «когда город рублили»⁷⁶ (укріплення навколо Печерської фортеці). Його сучасник Яків Жданович був вихідцем із Литви⁷⁷, Родіон Дмитрашка — з придунайських князівств. Учасник Полтавської битви полковник Пантелеймон Божич — сербського походження, а стародубський полковий писар Павло Дублянський і сенчанський городовий отаман Кирило Криштофович — польського⁷⁸.

Отже, в процесі консолідації старшини як панівної верхівки козацького стану її ряди поповнювалися з різних груп українських заможних верств, а також окремих представників білоруського, литовського, грецького, польського та інших народів.

Політична влада та економічна міць старшини спиралися на головне джерело багатства феодальної доби — землю. У Березневих статтях (1654) тільки гетьманові надавалося право спадкового володіння маєтністю: «На булаву гетманскую, что надано со всеми принадлежностями староство Чигиринское, чтоб и ныне для всего ряду пребывало»⁷⁹. Старшині передбачалося пожалування земельних угідь на «ранг», тобто як винагорода за службу. Проте в наступних гетьманських універсалах і царських грамотах право надання земель у власність поширюється і на старшину. Крім того, остання нерідко насильно захоплювала ділянки рядових козаків і посполитих, скуповувала угіддя, залишені польськими шляхтичами, якими розпоряджався військовий скарб гетьманської адміністрації. Так, у 1655 р. родич Б. Хмельницького Яким Сомко купив села Вороньків та Рогозів поблизу Переяслава, за що «отдал до скарбу нашего войскового... суму певную за всі грунти панські, так воронковскі, яко і рогозовскі, за которими нивами суму отобравши, ониї в посесію і в вічноє уживанє помененому Якимови подаєм»⁸⁰. Водночас Б. Хмельницький, а потім і його наступники особисто надавали старшині земельні володіння. Військовий канцелярист Кость Мокрієвич одержав слобідку Ройську і села Сибереж та Ягнище; слабинський сотник Іван Домонтович — села Смолин і Максилі; миргородський полковник Григорій Ліницький — містечко Шишак, лубенський осавул Левко Костянтинівич — двір у Лубнах і сіножаті біля села Пісочного⁸¹ тощо.

Старшинські володіння на Лівобережжі розросталися і в результаті земельних пожалувань царського уряду, насамперед, родинам Виговських, Золотаренків, Ждановичів, Лизогубів, Тетерь. На Слобідській Україні обширними землями володіли Донець-Захаржевські, Квітки, Черняки, Бульські, Шидловські, Кондратьєви та ін.⁸² У другій половині XVII ст. на Слобожанщині з'являються російські служилі люди, дворяни, духовенство, які часто займали високі адміністративні світські та церковні посади і відповідно одержували землі. Серед них виділялися родини Тевяшових, Абрамових, Алферових, Венецьких, Морозових, Ловлинських. Після ліквідації у 80-х роках урядової заборони місцевим вояводам і столичним дворянам купувати землі на південних рубежах у краї поселилися Косогови, Осетрови⁸³.

Козацька верхівка одержувала значні доходи від занять промислами, торгівлею тощо. Важливе значення для неї мало також скасування

Коломацькими статтями (1687) «всяких войсковых поборов» для маєтностей «генеральной старшины и знатных заслуженых особ»⁸⁴. Отже, частина старшини повністю звільнялася від державних податків, що сприяло збагаченню, дальшому зміцненню її економічних позицій.

Відособлюючись від рядового козацтва, старшина намагалася зрівнятися з російськими феодалами в правах земельної власності, суду над селянами. Окремим її представникам вдалося домогтися цього вже невдовзі по визвольній війні. В 1665 р. царський уряд присвоїв гетьману І. Брюховецькому звання боярина, генеральному обозному, писарю, осавулам, хорунжим і полковникам — дворянський титул. Через чотири роки у Глухівських статтях (1669) було затверджено пункт про надання у майбутньому дворянського звання й іншим старшинам⁸⁵. Цим же документом козацькій старшині, яка одержала маєтності від уряду, надавалося право суду над залежними селянами: «А у которых полковников и у начальных людей маєтности есть, и на тех маєтности жалованные грамоты даны, и тех подданных... судити им, и приносы вольные у них принимать»⁸⁶. Із збільшенням пожалувань «на ранг», «на уряд», «на подпору дому» тощо розширювалося коло землевласників із правом судочинства. Козацька ж старшина підлягала в судовому відношенні лише генеральному, полковим та сотенним судам⁸⁷ — відповідно до чину.

Після визвольної війни 1648—1654 рр. серед панівних верств збереглася і українська шляхта. Під час приведення до присяги Російській державі українського населення (1654) кількість шляхтичів у списках, очевидно, найбільш заможних і впливових, становила 188 чоловік⁸⁸. У «Березневих статтях» зазначалося, що шляхтичі «чтоб при своих шляхетских вольностях пребывали, и межи себя старшин на уряды судовые обирали и добра свои и вольности имели, как при королях польских бывало»⁸⁹. Отже, за ними формально зберігався попередній статус привілейованої групи феодалного суспільства. Проте слід враховувати, що в умовах дії соціальних наслідків визвольної війни шляхетський привілей необмеженого права власності на землю фактично втратив свою винятковість. Водночас ішло поступове зрощення шляхти з козацькою старшиною. Серед шляхтичів, які в середині XVII ст. зайняли ряд посад у гетьманській адміністрації, можна назвати представників родин Болдаковських, Бутовичів, Костенецьких, Посудевських, Рубців та ін.⁹⁰ Їх предки були «шляхетно урожоные», а нащадки займали посади сотенної, полкової та генеральної старшини. Причому за шляхтою зберігалася право володіти спадковими землями, ленними та довічними наданнями. Гетьмани щедро обдаровували шляхтичів за службу в Запорозькому війську. Лише на початку вересня 1656 р. Б. Хмельницький видав ряд універсалів на володіння маєтками: Лаврентію Борозні — на села Горськ, Клюси, Куршановичі, Жолвідь, Медведєво, Ярцево, Заничі, Бахаївське, Тростянське, Рощинське, Роевське, Гарцево, Хоромне з різними «пустошами»; Мартину і Федору Воронам — на села Савостяновичі, Буки, Бадковичі, Туровичі, Бурновичі; Михайлу та Іллі Рубцям — на села Курознів, Раженичі, Бобки, Чернооків, Брахлів з різними «отчинами»⁹¹. Аналогічні пожалування шляхті не припинялися і в наступні роки. Ширші можливості для збагачення відкривалися перед нею з переходом у ранг козацької старшини.

Еволюція панівних верств суспільства на Лівобережжі, Слобожанщині та Запорозжжі в умовах поступового розкладу феодалізму та формування елементів капіталістичного укладу супроводжувалася зміною їх етнічного обличчя. Уже при Петрі I великі земельні пожалування на Слобідській Україні одержали російські вельможі Б. Шереметьєв,

О. Меншиков, М. Голіцин, С. Юсупов, Я. Кропоткін, В. Корчмін. З'явилася ціла група прибалтійських кріпосників: Нейт, Девиц, Дуглас, Гендриков, Сасов, Буларт та ін. У 1710—1711 рр. там осіли волоські феодалі Д. Кантемір, М. Мерескул, А. Киян, К. Армаш. На 1767 р. в Сумській, Охтирській, Харківській, Ізюмській і Острозькій провінціях нараховувалося поміщиків із української козацької старшини 298 чоловік, російських — 32, іноземного походження — 29 чоловік⁹².

У процесі освоєння причорноморських степів царський уряд роздавав великі земельні володіння російським поміщикам, урядовцям, армійським офіцерам. Згідно з даними від 1787 р. генерал-прокурор Сенату князь О. Вяземський мав у різних місцях на півдні України 52,2 тис. десятин, правитель Катеринославського намісництва Г. Потьомкін — 42,2 тис., граф Скавронський — 39,1 тис. десятин⁹³.

Черговою спробою козацької старшини законодавчо закріпити свої права стала підготовка кодексу законів «Права, по которым судится малороссийский народ» (1743), який, зокрема, передбачав визначення і закріплення за старшиною шляхетських привілеїв⁹⁴. Під час виборів до Комісії по підготовці нового «Уложения» (1767) на Україні з'явилися накази, в яких ішлося також про закріплення за козацькою старшиною особливих прав. Наприклад, у наказі козаків Чернігівського полку висловлювалось бажання нести службу, «как предки наши служили в покое и тишине и всеми вольностями и преимуществами пользовались, так мы, в лучшем образе и без отягощения»⁹⁵. Наказ глухівської шляхти відбивав її прагнення «к достижению прославления и в чинах равенства... присоединить к российскому дворянству, где пожелаем, службу иметь и пользоваться всеми жалованными и купленными добрами», а також підтвердження стародавніх прав і привілеїв⁹⁶.

В умовах загострення боротьби трудящих мас проти феодального гніту в 60—70-х роках XVIII ст. царський уряд прагнув використати козацьку старшину для ліквідації особливостей військово-адміністративного устрою України. Одночасно він здійснив рішучий крок до зрівняння прав старшини з російським дворянством. Указом від 26 жовтня 1781 р. на ім'я генерал-губернатора Лівобережної України П. О. Румянцева визначалось право виборів у засідателі совісних та верхніх земських судів дворянства, «вотчины и поместья свои в тех губерниях имеющему»⁹⁷. Положення про остаточну заборону селянських переходів і перетворення лівобережних козацьких полків у регулярне військо міститься в указах 1783 р. Юридичне оформлення кріпосного права означало, що представники козацької старшини ставали такими ж поміщиками, як і російські дворяни, тобто повноправними власниками своїх підданих. Чинність виданої Катериною II «Жалуваної грамоти дворянству» (1785) поширювалася також на Слобожанщину, Лівобережжя і південноукраїнські землі.

Еволюція класу феодалів на Правобережжі та західноукраїнських землях. Протягом другої половини XVII—XVIII ст. населення Правобережжя та західноукраїнських земель перебувало під гнітом іноземних феодалів, що помітно відбилося на становищі українського етносу. Після визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. магнати і шляхта поступово почали відновлювати втрачені позиції. Вони контролювали діяльність не лише вищих, а й місцевих органів управління — шляхетських сеймиків, призначалися королем на посади воєвод та старост. Магнати володіли величезною кількістю сіл, міст і містечок, що підривало економічну могутність королівської влади і послаблювало її політичний

вплив. Ф. Енгельс оцінював Річ Посполиту XVIII ст. як дворянську республіку, засновану на експлуатації і гнобленні селян⁹⁸. Чарторийським, Любомирським, Ржевуським, Яблоновським і Сангушкам належала більшість селян і міщан правобережного і західного регіону українських земель. Так, 127 сімей галицьких вельмож мали по 10 і більше населених пунктів. Зокрема, Браницьким належало 69, Дзедушицьким — 35, Яблоновським — 100, графу Малаховському — 127, графу Цетнеру — 144, графу Мнішеку — 148, графу Оссолінському — 167, графу Замойському — 230, графам Потоцьким — 650 населених пунктів⁹⁹.

Маєтки середньої і дрібної шляхти склалися, як правило, з одного або кількох сіл. Так, у Белзькому і Руському воєводствах у другій половині XVIII ст. 139 шляхтичам належало 549 сіл (від 2 до 10 у кожного), що становило 37 % загальної їх кількості; 160 земельним власникам належало по одному селу (близько 11 %); 388 можновладців володіли лише різними частинами сіл¹⁰⁰. У Галичині траплялася також безземельна шляхта, яку називали шляхтою-головою.

Захоплення Австрією Галичини (1772) викликало етнічні зміни в структурі феодальної еліти. Основні адміністративні посади зайняли австрійські чиновники німецького походження, яких Марія-Терезія щедро наділяла маєтками. Магнати, які протягом століть демонстрували свою опозицію до польського короля, в грудні 1773 р. присягли на вірність австрійській монархії. Дрібна шляхта — опора і озброєна гвардія магнатів — з переходом останніх під захист міцної державної влади, втрачали своє попереднє значення і поступово перетворювалася на різні категорії громадян¹⁰¹.

До заснованого у Східній Галичині сейму при губернаторі (1775) входили представники трьох груп населення — землевласників, рицарів і міщан. До перших належали князі, графи, барони, архієпископи та єпископи. Того ж року вийшов спеціальний урядовий «патент» для галицьких земель. Він не вносив істотних змін у відносини між поміщиками і підданими, проте збільшував відповідальність шляхти за додержання законів, забороняв примушувати селян виконувати повинності більше встановленої в інвентарях норми¹⁰². Водночас у «патенті» визначалися нові права власності шляхти, що фактично призвело до встановлення верховної влади галицького поміщика над власними селянами.

Зрушення у суспільному житті Європи після Великої Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. справили помітний вплив на правосвідомість панівних верств Східної Галичини та Закарпаття. Найважливішим їх наслідком стало наближення норм цивільного буржуазного права (найвищим виразником якого вважався Кодекс Наполеона) до потреб феодалів-дворян. Головний зміст австрійського цивільного кодексу Йосифа II полягав, з одного боку, в збереженні й зміцненні станових привілеїв дворянства, його власності, з іншого — в дальшому обмеженні прав виробників матеріальних благ. Шляхта доклала чимало зусиль, аби повністю зберегти за собою право верховної власності на землі з підданими селянами. Одночасно австрійські закони служили надійним щитом від вторгнень нешляхетських елементів у сферу панівних верств.

У другій половині XVII — на початку XVIII ст. на Правобережжі продовжувало існувати козацтво. Уряд Речі Посполитої в 1684 р. змушений був навіть видати указ, згідно з яким козацькій старшині відводилися земельні володіння в районі Корсуня, «коло Черкас, коло Лисянки, понад Тясмином, понад Тікичем і коло Умані»¹⁰³. Серед верхівки козацтва були сотники і полковники українського походження, відомі

діячі визвольного руху Самійло Іванович (Самусь), Захар Іскра, Андрій Абазин, Семен Гурко (Палій).

Після входження Правобережної України до Росії наприкінці XVIII ст. царський уряд надавав там земельні володіння високопоставленим російським чиновникам — графам, князям, дворянам, враховуючи й інтереси місцевих магнатів і шляхти — надійної опори феодально-кріпосницького режиму. Протягом 1793 р. і в наступний період нові чини і звання разом із пожалуванням тисяч кріпаків одержали Сангушки, Потоцькі, Ржевуські, Браницькі та інші магнатські родини¹⁰⁴.

У Північній Буковині найбільші землевласники молдавського походження — бояри — займали й найвищі пости в адміністративно-судовому апараті. В 60-х роках XVII ст. боярину Георгію Урсаке належали 102 села, боярину Іордаке Контакузіно 60, сім'ї Ончулів 42, хотинському ширкалабу Мирону Костіну 89 сіл¹⁰⁵. Великими феодалами були монастирі, яких у краї діяло близько 30. Деяко менші земельні багатства знаходилися в руках середнього та дрібного боярства, як правило, землевласників українського походження.

З розвитком товарно-грошових відносин наприкінці XVII ст. помітно зменшився вплив у суспільстві старих боярських родин, які не пристосувалися до нових умов, а це, у свою чергу, зумовило появу феодальних власників службового стану, серед яких немало вихідців з балканських країн, зокрема греків¹⁰⁶.

Після загарбання Північної Буковини Австрією в другій половині XVIII ст. місцева феодальна верхівка, дбаючи про власні інтереси, 12 жовтня 1777 р. присягнула на вірність Габсбургам. Однак провідні позиції в краї посіли представники митрополії. Місцеве боярство різними шляхами домагалось зрівняння у правах з австрійським і галицьким дворянством.

Панування угорських феодалів на Закарпатті позначилося на класово-становій структурі суспільства. В руках угорських магнатів Драгових, Перенів, Дручетів і їм подібних зосереджувалися латифундії із залежними селянами. Після поразки визвольної війни 1703—1711 рр. відбувався інтенсивний процес перерозподілу феодальної земельної власності. Маєтки місцевих феодалів — противників Габсбургів перейшли у відання корони, яка передавала їх іншим землевласникам — переважно німецького походження. У другій половині XVIII ст. на Закарпатті нараховувалось понад 6 тис. родин шляхти, яка за своїм економічним становищем не була однорідною, хоча формально всі її представники користувалися однаковими політичними правами¹⁰⁷. Особливо строкатим був етнічний склад шляхтичів: українці, угорці, німці, поляки, австрійці та ін.

Права і привілеї духовенства. Як ідеологічна опора панівних верств церква користувалася підтримкою гетьмансько-старшинської адміністрації, російського уряду і польсько-шляхетських властей. Серед верхівки католицького і уніатського духовенства на Правобережжі й західноукраїнських землях переважали служителі культу польського походження. Українці займали головні посади серед православної церковної ієрархії на Лівобережжі та Слобожанщині.

Уже в ході визвольної війни, а особливо після її завершення, найбільші земельні пожалування на Подніпров'ї одержали Межигірський, Видубицький, Густинський, Максаківський, Батуринський, Мгарський, Богоявленський, Микільсько-Пустинний монастирі¹⁰⁸. Економічна могутність духовенства, крім експлуатації селян, ґрунтувалась на володінні промислами, заняттях торгівлею, а також звільненні згідно з Глухівськими статтями 1669 р. від оподаткування монастирських маєтностей¹⁰⁹.

Водночас духовні феодали в нових умовах прагнули до юридичного оформлення своїх прав і привілеїв, одержаних ще від руських князів та польських королів. Це питання було підняте під час візиту в липні 1654 р. делегації духовенства на чолі з Інокентієм Гізелем до царя, який врешті-решт і задовольнив її прохання, що засвідчено в спеціальних грамотах¹¹⁰. 11 серпня того ж року було надіслано грамоти Б. Хмельницькому і київським воєводам з повідомленням про царське рішення щодо духовенства і наказом не втручатися в церковні справи й не судити монастирських підданих¹¹¹. Підпорядкування київського митрополита безпосередньо константинопольському патріарху забезпечило на деякий час незалежність вищого духовенства від світської влади в межах Російської держави. В той же час з метою зміцнення своїх власних позицій в суспільстві козацька старшина виступила за обмеження прав і привілеїв церковників. До «Московських статей» 1665 р. було включено пункт, в якому зазначалося, «что б в Киев на митрополию, по указу государскому, русский святитель с Москвы присланный был, для того, чтоб духовный чин на митрополитов под рукою королевскою будучих, оглядывающихся в шатости войску вредительной не был понеже в статьях Переяславских и Батуринских ак постановлено, что митрополиту киевскому быти под послушанием святейшего патриарха московского»¹¹². Враховуючи складність політичної ситуації на Україні, царський уряд відклав вирішення цього питання на майбутнє. Лише в 1686 р. київська митрополія була перетворена на окрему єпархію московської патріархії.

Кодекс «Права, по которым судится малороссийский народ» передбачав прирівняти духовенство у станових правах до козацької старшини і української шляхти¹¹³. Звільнення ж від виконання загальнодержавних повинностей доповнювалося пунктом про невідлягання церковників «судам мирского звания». Тільки у випадках грабежу чи нанесення побоїв, виникненню суперечок між світськими і духовними феодалами, справа передавалася на розгляд суду за місцем проживання. Серед привілеїв, які намічалось закріпити за духовенством, слід відзначити звільнення його представників від сплати митних платежів — мостового, перевозного, погребельного — при наявності відповідного документа полкової чи сотенної канцелярії¹¹⁴.

Посилення феодалного гноблення, закріпачення селянства. Визвольна війна 1648—1654 рр. послабила феодално-кріпосницьку систему. Її соціальні результати особливо помітно проявлялися на Лівобережжі та Слобожанщині. За рахунок магнатських латифундій і володінь польської шляхти, власники яких були знищені або ж втекли від народного гніву, зросли земельні наділи селян. Останні самовільно займали ділянки, які могли обробити наявним реманентом для задоволення своїх власних потреб. Така форма землеволодіння дістала назву займанщина. Селяни могли відносно незалежно розпоряджатися зайнятою землею — продавати, передавати у спадщину, заставляти. Крім того, селяни мали право змінювати місце проживання. Часто вони відмовлялися виконувати феодалні повинності або зводили їх до мінімуму¹¹⁵. Проте представники північних верств — козацька старшина, українська шляхта, православне духовенство, ставали на шлях ліквідації соціальних здобутків визвольної війни, в нових умовах прагнули законодавчо закріпити своє привілейоване становище в суспільстві, відновити у колишніх формах і розмірах експлуатацію селян. В «Березневих статтях» (1654) підкреслювалося, що селянин повинен «должность обыкшую его царскому величеству отдавать, как и прежде»¹¹⁶.

Друга половина XVII ст. на Лівобережжі та Слобожанщині позначена поділом селянства на такі основні групи: приватні й рангові, ратушні (чи магістратські), «вільні» військові. Мешканці «вільних» військових сіл, підпорядковані органам влади гетьманської адміністрації — центральним та місцевим, — виконували загальнодержавні повинності (утримання найманих козацьких загонів — сердюків, компанійців, постачання підвід для перевезення урядових осіб та різних військових вантажів). Населення сіл і містечок, що перебувало під ратушним правлінням, відбувало «загальнонародні повинності» (різноманітні «работизни» на користь міста, сплачували грошові чинші та натуральні податки). Так, жителі с. Валки «как стояли под ратушею Прилуцкою отбывали доходы в год за гетмана Мазены на его кухню, что называлось «стацея», даючи харчевыми запасами муку ржаную, гречаную, крупи, семя, кабаки, масло і протчое, что было от оной ратуши прикажут, а поскольку чего именно не ведають и то все отвоживали в дворе его в Батурине... давали на полковую музыку и сторожам полевым денгами в год с каждой хаты по 2 коп. со всего села... на расходы ратушные каждого года денег 10 рублей собрав выдавали»¹¹⁷. З юридичної точки зору селяни «вільних» військових сіл і ратушного підпорядкування, залишаючись особисто незалежними, зазнавали гніту феодальної держави — гетьманської адміністрації і царського уряду.

Певну частину безпосередніх виробників становили приватні селяни. В універсалі Б. Хмельницького Мгарському монастирю на села Луку і Хиць від 29 червня 1656 р. зазначалося: «...приказуем прето сурово всей громаде в тих сельцах, абы ни в чом помененным отцам мгарским сперечными не были и до работизны вшелякое не вымовляючися, бо то ест воля наша, жебы тое местце святое помоч мело от вас, чего и сам полковник миргородский шильно постерегает мает, счоб ни в чом спротивными не булите; а хто б супротивным был, такового яко непослушника каждого самому ж пану полковникови строго карать позволяем»¹¹⁸. Повинності монастирських селян не обмежувалися виконанням необхідних сільсько-господарських робіт у маєтках власників — «послушенством», а й доповнювалися грошовими та натуральними чиншами. Майже аналогічним було становище селян, наданих разом з землею членам Генеральної канцелярії у приватну залежність.

Велику групу становили селяни рангових маєтностей, одержаних козацькою старшиною за військову службу. Їх обов'язки щодо державців також визначалися «послушенством», яке часто називалося «звиклим», «обиклим», «надлежати», «нарочите» тощо. В універсалі ніжинського полковника В. Золотаренка (1662) відзначалося: «...поглядаючи услуги од п. Марка Кимбаровича на разных службах отдаваемые, даем оному на вживание село Березу в сотне глуховской будучое, зачим приказуем, абы вуйт и вся громада березовская помененному пану Маркови Кимбаровичови, товаришу полку нежинского, належное послушенство, при звиклой повинности, отдавала»¹¹⁹. При наданні с. Подолова Кролевецької сотні військовому бунчужному К. Голубу (1681) гетьман І. Самойлович дозволяв «оному того села жителей тяглых так до правования гребль, яко и до иных своих потреб заживати... они зась селяни подоловские тяглые абы во всем, що произойтость несет, ему и бунчужному отдавали послушенство»¹²⁰. Як видно з документів, розміри і форми «послушенства» не визначалися. Державець формально міг вимагати від селян лише певної допомоги для ведення господарства. Однак, користуючись владою, феодал постійно збільшував розміри «послушенства», забезпечуючи собі дальше збагачення за рахунок посилення експлуатації під-

даних. Причому кількість і розміри повинностей дедалі збільшувались, і наприкінці XVII ст. відновлюється панщина. Її обсяг на початку XVIII ст. не перевищував одного-двох днів на тиждень, але мав тенденцію до зростання.

Аналогічним було становище селян і на Слобожанщині. Поселившись на слободах після кількох років, необхідних для обзаведення власним господарством, вони потрапляли в повну залежність від феодалів, відбували різноманітні повинності, сплачували грошові податки тощо. Нерідко траплялися випадки насильного закріпачення селян. Охтирські козаки в 1692 р. скаржилися на полковника І. Перехреста, який самовільно віддав селян і козаків с. Півні в «підданство» своєму родичеві С. Бугаську, а той «ими владеет лет с семь и больше и всякие они на него, Семена, тяжкие работы работают денно и ночью и многие подати платят»¹²¹.

Протягом другої половини XVII—XVIII ст. посилювався процес соціальної диференціації селянства. Уже в переписних книгах 1666 р. поряд з господарями, що мали для обробітку землі по декілька волів і коней, зустрічається також велика кількість безтяглих, або бобилів¹²². Численну групу становили підсусідки (на Слобожанщині їх називали ще «захребетниками») ¹²³. Часто не маючи власного житла, вони працювали в господарствах козаків та заможних селян. Крім того, існували такі категорії, як халупники, коморники, загородники. В деяких селах північної частини Лівобережжя вони становили від 10 до 20 % усього населення, а в південних районах їх питома вага була й вищою¹²⁴.

Гетьманська адміністрація продовжувала надавати старшині та монастирям маєтності разом із селянами, зобов'язуючи останніх виконувати різні повинності. На початку XVIII ст. панщина становила вже два дні, у 60—70-х роках зросла до чотирьох-п'яти, а в окремих маєтках світських і духовних феодалів навіть шести днів на тиждень. Взяти хоча б наказ кафедральної влади управляючому Видубецького монастиря: «Чинш от подданных в определенное годовое время отбирать... в книгу записывать по именам всех подданных, який когда якую панщину отбував и в какой работе был... зимой в дни короткие борошно за доброй дороги подводами припровожать в монастырь, а пеших подданных, не имеющих коней, ни волов зимою в дни короткие до работы в гумнах употреблять... к заготовлению в способных лесах дерева на строение»¹²⁵. Лише в результаті секуляризації монастирських і церковних земель у 1786—1788 рр. піддані духовних феодалів були віднесені до розряду державних селян і переведені на грошовий оброк.

Паралельно зі збільшенням днів панщини та інших форм феодальної ренти поступово обмежувалося право переходу селян від одного власника до іншого. Так, царським указом (травень 1738 р.) заборонялося приймати вихідців із слобідських полків під загрозою жорстоких покарань та повернення на попереднє місце проживання. Цим скористалася старшинська адміністрація Лівобережжя, видавши 20 червня наступного року спеціальний універсал, «чтоб в Малой России обыватели з места на место не переходили, а которые перейдут тех сыскивать и отдавать на прежние их жилища»¹²⁶.

Скасування урядом цього закону в 1742 р. мало позначитися на соціальній політиці старшини, яка намагалася ліквідувати право селян розпоряджатися своїми наділами в разі переходу до іншого власника. Ще в 1727 р. у відповіді генеральної старшини Малоросійській колегії чітко визначався порядок переходу — «в селе или деревне первого владельца останутся его подданные и грунта, двор і другие угодия куплен-

ные или некупленные, то одному владеть ему, живучи у другого владельца, не свободно и невозможно, токмо ежели выходит от своего владельца первого может що з движимых пожитков унести или увезти з собою, то при нем останется без отнятия»¹²⁷. Це якраз відбито в проекті кодексу законів «Права, по которым судится малороссийский народ». Конкретним кроком на шляху ліквідації права вільного переходу селян стало проведення Генерального опису України в 1765—1769 рр.— акції, внаслідок якої була визначена належність населення до різних станів і соціальних груп і яка послужила юридичною основою для закріплення прав землевласників на їх маєтності і підданих.

Одним з реальних шляхів звільнення від повинностей, які неухильно зростали, селяни вбачили у переході до козацького стану, що користувався значними правами і привілеями. На прохання місцевої адміністрації російський уряд ще в 1674 р. видав постанову, яка забороняла вписувати селян у козацькі реєстри, проте не міг зупинити зростаючого процесу покозачення селян, який набрав величезного розмаху.

Остаточне закріпачення селянства відбулося згідно з царським указом від 3 травня 1783 р., у якому говорилося, зокрема: «Для известного и верного получения казенных доходов в наместничествах: Киевском, Черниговском и Новгород-Северском, и в отвращении всяких побегов к отягощению помещиков и остающихся в селениях обитателей, каждому из поселян оставаться в своем месте, и звании, где он по нынешней последней ревизии написан, кроме отлучившихся до состояния сего указа; в случае же побегов после издания сего указа поступать по общим государственным установлениям»¹²⁸. З цього приводу К. Маркс писав: «...одним розчерком пера Катерина II обернула на кріпаків чотири чи п'ять мільйонів порівняно вільних селян у новопрیدбаних західних і південних областях»¹²⁹. На південноукраїнських землях кріпацтво було юридично оформлене на 14 років пізніше. З квітня 1797 р. там офіційно встановлювалася триденна панщина із збереженням всіх натуральних і грошових повинностей¹³⁰.

Втягнення поміщицьких і селянських господарств у товарно-грошові відносини призводило до часткового або повного обезземелення безпосередніх виробників, посилення їх кріпосницької експлуатації. Аналізуючи суть кріпацтва, В. І. Ленін писав: «наділ», яким «забезпечував» селянина поміщик, був не більш як натуральною заробітною платою, служив цілком і виключно для експлуатації селянина поміщиком, для «забезпечення» поміщикові робочих рук, ніколи для справжнього забезпечення самого селянина»¹³¹.

Поміщик одержав повне право розпоряджатися не лише майном, а й самим життям залежного селянина. Водночас селяни під загрозою покарання позбавлялися права скаржитися на свого господаря. Останній, користуючись безправ'ям підданих, змушував їх відбувати панщину по п'ять-шість днів на тиждень, а іноді й щоденно, широко застосовуючи при цьому нові форми експлуатації (урочна система). Напередодні реформи 1861 р. лише 1,2 % загальної кількості кріпаків сплачували оброк, інші знаходилися на відробітковій ренті¹³².

Не в кращому становищі перебували й державні селяни (нараховувалось 17 категорій)¹³³, більшість яких проживала на Лівобережжі та південноукраїнських землях. Крім поміщицьких та державних, існували категорії удільних, заводських, кінозаводських та інших селян, які належали різним державним відомствам та окремим особам. Поглиблення майнової нерівності зумовило утворення категорії сільського населення,

яке, не маючи землі і робочої худоби, наймитувало в заможних господарствах.

Окремо слід зупинитися на селянах Південної України. Освоєння її території наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. супроводжувалось інтенсивними переселенськими рухами, серед яких виділялася народна колонізація. Одночасно мало місце й централізоване заселення краю урядом. Згідно відомості 1801 р. по Новоросійській губернії державних селян нараховувалось 81 246 душ чоловічої статі, поміщицьких — 193 925¹³⁴. До складу державних селян належали економічні, колишні монастирські, кримські татари, ногайці, однодворці, старообрядці, які платили грошовий оброк. Переважна більшість державних селян відносилася до особисто вільних і сплачувала лише незначний подушний податок. Проте їх становище не було остаточно визначеним. У будь-який час поміщик міг перетворити їх на кріпаків.

Надзвичайно строкату картину являв собою етнічний склад селян. Наприклад, у Новоросійській губернії в 1779 р. проживали українці, росіяни, молдавани, греки, вірмени, грузини¹³⁵. Крім того, серед колоністів зустрічалися серби, німці, поляки, болгари, волохи та ін.

Найтяжчою феодалною повинністю селян Правобережжя та західноукраїнських земель залишалася панщина. Так, у королівських маєтках Галицького староства вона становила чотири дні та тиждень з кожного лану, в Калуському — три з четвертини лану. Від двох до п'яти днів відбували панщину піддані шляхетських і церковних маєтків. Крім відробіткової мали місце грошова і продуктова ренти¹³⁶.

Залежно від забезпеченості землею і робочою худобою селянство поділялося на кілька груп. Найзаможніші мали наділ до одного лану і достатню кількість робочої худоби. Так, у Клеванському маєтку (Правобережжя) в 1696 р. із 387 господарств $\frac{1}{2}$ волочних нараховувалось 11, $\frac{1}{4}$ волочних — 66, $\frac{1}{6}$ волочних — 272, городників — 38, лісників — 9, пахолків — 6, бояр-чиншовиків — 17¹³⁷. Отже, переважна більшість селян користувалася лише невеликими наділами або була зовсім безземельною. В аналогічному становищі знаходилися селяни і в королівських та приватних маєтках Белзького і Руського воєводств.

Феодално-кріпосницьким визиском зумовлювався процес руйнування селянських господарств Закарпаття та Північної Буковини. В окремих районах малоземельні й безземельні селяни становили близько 85 %. Найбільший прошарок феодално залежних селян Північної Буковини — вечини (тобто ті, хто прожив на землі феодала 12—20 років) могли бути продані разом із землею іншому власникові. Лише невелика кількість — латураші — зберігали право переходу від одного феодала до іншого. Крім виконання панщини, селяни сплачували різноманітні натуральні податки. Поступово зростав наступ шляхти на права селянства. Насамперед це проявилось в поступовому обмеженні та ліквідації на селі решток самоврядування та копного суду, який протягом кількох століть вирішував важливі питання життя сільських громад і збирався лише у виняткових випадках. Право суду над селянами переходить до рук панських урядовців і державних суддів. Селянин не мав навіть права захищати свої інтереси, виступати на судовому процесі як звинувачувач.

Окремі зміни в господарському та правовому становищі західноукраїнського селянства відбулися в кінці XVIII ст. Цісарський патент від 5 квітня 1782 р. скасував особисту залежність селян від власника і надав їм деякі громадянські права. За цим законом селянину дозволялося переходити з одного місця на інше за умови надання йому феодалом письмового дозволу, одружуватися на свій розсуд тощо¹³⁸.

Скасування кріпосної залежності прирівнювало селян до вільних громадян Австрійської держави, але вони практично не мали змоги реалізувати це право, оскільки земля належала феодалові (як і право видачі грамоти на волю). Тож селяни змушені були виконувати панщинні й інші повинності згідно з інвентарями і цісарськими указами¹³⁹. Їх розміри визначалися урядовим патентом від 16 червня 1786 р. Максимальна панщина для повноланових селян становила три дні на тиждень. Від 1 квітня по 30 вересня тривалість робочого дня не могла перевищувати 12 год. з перервою для відпочинку на 2 год., а з 1 жовтня по 31 березня — 8 год. Як виняток, продовження тривалості робочого дня на 2 год. дозволялось лише під час жнив. Указ детально регламентував порядок відбуття панщини — всіх видів роботи у панському маєтку (нічна варта, ловля риби, мисливство, сінокосіння, збирання городини і т. д.). Узаконювалася диференційована панщина для окремих майнових груп підданих залежно від кількості землі в їх користуванні, господарів і їх батраків, городників, халупників, коморників, які відбували панщину, і двірську челядь, що перебувала на повному утриманні двору¹⁴⁰.

У 1787 р. австрійський уряд оголосив землі, що знаходились у користуванні селян, їх володіннями (рустикальними). Крім того, селянин одержав право користуватися пасовищем і лісом. Однак він залишався прикріпленим до землі, якої не міг ні продати, ні заставити. Земля являла собою не власність господарів, а лише надільний фонд для утримання підданих.

Селянство Правобережжя в другій половині XVIII ст. за своїм економічним і юридичним становищем не становило однорідної маси. В інвентарних записах зустрічаються кілька категорій кріпаків: «почворні», «потрійні», «парові», «побдинкові», «піші», «загородники», «халупники», «коморники» — відповідно до забезпечення землею та тяглом¹⁴¹. Розміри повинностей у більшості випадків визначав сам феодал.

Криза феодално-кріпосницької системи і формування капіталістичного укладу прискорили процес розкладу селянства. «Цей процес, — писав В. І. Ленін, — означає докорінне зруйнування старого патріархального селянства і створення нових типів сільського населення... Ці типи — сільська буржуазія (переважно дрібна) і сільський пролетаріат, клас товаровиробників у землеробстві та клас сільськогосподарських найманих робітників»¹⁴².

Основними групами селян на Правобережній Україні у першій половині XIX ст. були поміщицькі й державні, а також жителі військових поселень. У свою чергу, вони поділялися на категорії і розряди — з окремим юридичним становищем, характером і розмірами повинностей та платежів.

Процес соціальної диференціації селян у першій половині XIX ст., який впливав на їх юридичний статус в результаті переходу до інших категорій і розрядів, мав місце у Східній Галичині та Північній Буковині. Дворянська кодифікація законів і господарська практика шляхти не сприяли покращенню становища селян в системі доменіального господарства. Повноланові, півланові, чвертьланові селяни, халупники і коморники залишалися безправними підданими феодала. Із зростанням рівня інтенсифікації господарства поміщицьких маєтків відбування однієї панщини на користь шляхтича виявлялося недостатнім. Поміщики у дедалі ширших розмірах використовували найману робочу силу, яка в окремих маєтках набувала домінуючого значення.

Цікавим соціальним явищем було виникнення нового типу кріпака-доменікаліста-селянина, посадженого на доменіальну землю без жодних

на неї прав. Доменікалісти з дрібними і мізерними наділами становили резерв поденників. Вони не відбували панщини, але й не утримувалися двором¹⁴³. Державні (камеральні) селяни проживали в колишніх королівщинах, але до середини ХІХ ст. уряд фактично більшість їх розпро- дав поміщикам.

Під тиском революційних сил 22 квітня 1848 р. австрійський уряд оголосив указ про скасування панщини й інших кріпосницьких повинностей. Закон передбачав повне відшкодування поміщикам вартості їх землі. За селянами визнавалися права вільних громадян, а землі, якими вони користувалися, ставали їх власністю. Водночас селяни змушені були сплатити колишнім землевласникам викуп, що дорівнював капітальній вартості всіх «тягарів» (панщини за рік, натуральної та грошової данини).

Рядове козацтво. Протягом другої половини ХVІІ—ХVІІІ ст. козацтво продовжувало належати до привілейованого стану українського суспільства. За козаками законодавчо закріплювалися особиста свобода, підпорядкування особливій юрисдикції, звільнення від державних повинностей і поборів, право спадкового володіння землею на заняття промислами, ремеслами і торгівлею.

Чисельність козацтва на Лівобережжі після об'єднання України з Росією офіційно визначалася в 60 тис. чоловік. Однак в тих умовах старшинська адміністрація не наважилася затвердити козацький реєстр на таку кількість осіб. Відомо, що в ході подій 1648—1654 рр. в рядах повстанської армії знаходилося набагато більше людей, які вважали себе козаками. Незважаючи на обмеження властей, запис до козацьких компутів продовжувався і в наступні роки, особливо напередодні або в період військових походів. Масовий перехід до козацького стану селян і міщан у другій половині ХVІІ ст. відзначався й на Слобожанщині¹⁴⁴.

Захопивши адміністративні та судові посади, старшина разом зі шляхтою і духовенством посилювала феодалське гноблення основної маси козацтва, перетворювала рядових козаків у залежних селян, змушувала їх виконувати різноманітні повинності. Так, після визвольної війни мешканці сіл Дроздівка, Буди, Жуківка і Куликівка (Ніжинський полк) тривалий час належали до козацького стану. Дівицький сотник М. Шендох у 1679—1685 рр. став використовувати їх на дворових роботах і поступово перетворив на залежних селян¹⁴⁵. З 1665 р. Густинський монастир почав збільшувати кількість своїх підданих у с. Дейманівка Прилуцького полку за рахунок місцевих козаків. Чернігівський Блецький монастир у 80-х роках відмовився визнавати козацькі права за населенням сіл Копачів, Надинівка, Серединівка і Сіножацьке¹⁴⁶.

Крім городових, зобов'язаних при першій необхідності з'явитися у військо з бойовим спорядженням, незначну соціальну групу становили охотницькі козаки. Сформовані в 70-х роках ХVІІ ст. в основному для придушення антифеодалної боротьби народних мас (останні добровільно наймалися на службу, за що одержували платню). До складу охотницьких полків зараховувались міщани, городові козаки, переселенці з Правобережжя і західноукраїнських земель.

Одночасно з'являється група козаків, які обслуговували господарства старшини і звільнялися від військової служби. Відповідно до роду занять вони називалися «курінчиками», «стрільцями», «бобровниками», «пташниками», «палубничими», «конюшеними». Потрапивши у феодалську залежність, вони змушені були відбувати різноманітні повинності на користь своїх господарів.

Тривалі військові походи, які вимагали значних матеріальних затрат, призводили до занепаду господарств рядових козаків, поглиблення майнової нерівності. Зубожіння значного прошарку козаків не дозволяло їм регулярно відбувати військову службу. Це викликало появу в 1698 р. наказу гетьманської адміністрації, адресованого полковникам, щоб «козаки, які ніколи не несуть воєнної служби, були б помічниками тяглим в кормління піхотного товарищества»¹⁴⁷. Юридичне оформлення розшарування козацтва знайшло відбиття у гетьманському універсалі (1701) та спеціальному розпорядженні князя О. І. Шаховського «О разделении малороссийских казаков на «выборных» и «подпомощников» (1735). Виборними могли стати лише заможні козаки, які володіли певною кількістю орної землі, сінокосами, худобою, пасіками, займалися промислами, що давали відповідний прибуток. Усі ж інші записувались підпомічниками, спроможними тільки виборному козакові «подмогу учинять, как ему служить надлежит совсем»¹⁴⁸.

Згодом виборні козаки почали звільнятися старшинською адміністрацією від виконання державних повинностей. Єдиним їх обов'язком залишалася військова служба із власним спорядженням, зброєю та кінями. Підпомічники змушені були поставляти до війська провізію, фураж, обробляти землі виборних козаків на час перебування тих у походах¹⁴⁹.

Процес обезземелення і зубожіння підпомічників, розвиваючись далі, зумовлював їх перехід на міську службу або у підданство козацької старшини. Спроби знову повернутися у козацький стан зустрічали великі перешкоди. Намагання знайти захист з боку гетьманської адміністрації, як правило, зазнавали невдачі, оскільки адміністрація на всіх рівнях відстоювала інтереси насамперед козацької верхівки.

Царський уряд прагнув регламентувати вирішення в судовоадміністративних установах справи про «шукачів козацтва». Згідно з указом від 16 квітня 1728 р. кожен бажаючий вступити до козацького стану повинен був довести законність, правомірність свого позову на підставі реєстру або свідчень старих козаків¹⁵⁰. Збільшення числа українського козацтва на той час відповідало інтересам уряду, заінтересованого в надійній охороні державних кордонів його силами. Проте ця поступка мала тимчасовий характер, і пізніше царизм перейшов до планомірного й цілеспрямованого обмеження прав і кількісного зростання рядового козацтва.

Посилення кріпацтва на Лівобережжі, Слобожанщині та південноукраїнських землях у другій половині XVIII ст. позначилось і на становищі козаків. Царський уряд роздавав поміщикам селянські і козацькі землі, а самих виробників перетворював у безправних підданих. Збільшувалися повинності козаків на Слобідській Україні та Запорозжжі. Кошова старшина часто використовувала в особистих інтересах працю козаків, мобілізованих для форпостної служби. Так, у рапорті служителя військової канцелярії Уласа Щербина від 29 червня 1772 р. вказувалось про розподіл піших і кінних козаків для роботи в зимівниках запорозької старшини¹⁵¹.

В цих умовах все більше загострюється класова боротьба, особливо в таких формах, як втечі, збройні виступи. Серед втікачів, що прибували на Запорозжжя, сучасники відзначали, крім українців, також росіян, білорусів, молдаван, грузин, сербів, представників інших народностей¹⁵². Широкого розмаху набуло «шукання козацтва», проти чого гетьманська адміністрація вела активну боротьбу. Зрештою в 1782 р. під час ревізії на Лівобережній Україні згідно з розпорядженням президента Малоро-

сійської колегії П. О. Румянцева особи, які під час перепису 1764 р. потрапили до числа «підданих» і за цей час не подали прохання про відновлення у козацтві, залишалися у селянському стані¹⁵³. Після видання указу від 3 травня 1783 р. вони були перетворені на кріпаків.

Указом Військової колегії від 28 червня 1783 р. наказувалося створити на базі лівобережного козацтва 10 регулярних полків, які стали перехідною ланкою до повного злиття козацького війська з російською армією.

Консолідація міських станів. Зміни в соціальній структурі українського суспільства пізньофеодальної доби найбільш яскраво проявилися в еволюції міських станів. Протягом другої половини XVII — середини XIX ст. помітно зросла кількість міщан, що зумовлювалося виникненням нових міст та містечок насамперед на Слобожанщині та південноукраїнських землях. В умовах появи в надрах феодальної суспільно-економічної формації буржуазних елементів міщанство набувало більш чіткого поділу на соціальні групи. Основну частину міського населення становило поспільство — ремісники, дрібні і середні торгові люди. Представників поспільства, як правило, не допускали до міського уряду, тому соціальні суперечності між ними і верхівкою (шляхта, козацька старшина, лихварі) завжди були напруженими. Водночас поспільство ніколи відкрито не виступало проти існуючих феодальних порядків, а лише аналогічно західноєвропейському бюргерству становило опозицію патриціату. Міська аристократія утримувала в своїх руках основні важелі адміністративно-судової влади і фактично безконтрольно розпоряджалася міськими прибутками. Безправним залишалося становище плебейства, або «городової черні», про яку Ф. Енгельс писав, що вона стояла «поза общиною, поза феодальними зв'язками і поза цеховим союзом»¹⁵⁴. Для розвитку соціальної структури міст характерним було проникнення представників нижчих груп міського населення у вищі і навпаки, чому сприяла відсутність чітко визначеної межі між ними. Міській владі не підлягало духовенство, козацтво, шляхта, прибулі в пошуках заробітку селяни. Існували також специфічні категорії міщан — стрільці, побережники, гайдуки на Правобережжі, сердюки, компанійці, жолдаки — на Лівобережжі, які охороняли маєтки феодалів.

Соціально-економічний розвиток міст та становище їх мешканців значною мірою залежали від правового статусу. Лише окремі міста користувалися магдебурзьким правом, тобто мали змогу обирати міський уряд і здійснювати самоуправління. В ратушних містах Лівобережної та Слобідської України влада належала виборним особам із числа заможних городян. Однак великий вплив на останніх мала козацька старшина. Переважна більшість міст та містечок Правобережжя і західноукраїнських земель перебувала в руках світських і духовних феодалів.

Соціально-правовий статус міського населення регламентувався урядовими грамотами та нормами магдебурзького права. В реальному житті правами і привілеями повною мірою користувалися тільки представники патриціату. Серед повинностей податних верств населення, крім грошового чиншу, помітне місце відводилося виконанню робіт на користь замку, магістрату чи ратуші. У грамоті російського уряду ніжинському магістрату від 16 березня 1698 р. вказувалося, що городяни зобов'язувались «плотины под городом две делать и починивать городом, а солому с ратуши и дерево и хворост, и камень на те ж плотины для поделки с волостей возить; да на расходы грацкие от всех товаров домовых и приезжих: от всякого быка — поводовое, от всякого ж хлеба — померное и весчое баня, лавки, ризничные, от купцов и ремесленников всякие дохо-

ды...»¹⁵⁵. Офіційно міщанами вважалися ремісники та торговці, які сплачували податки державі або феодалові. Так, у Сумах в 1665 р. проживало 2528 чоловік, серед них 1435 — власне міщан, а решта згідно з переписом — «пашенные люди». У Лебедині, Боровлі, Суджі нараховувалось 2165 чоловік, з них лише 448 міщан¹⁵⁶. Цікаві дані про чисельність населення Львова та його соціальну структуру містяться в списках сплати подушної податі за 1662 р. Із 6016 міщан цехових майстрів було 498, купців — 143. В цілому патриціат становив 0,8 %, поспільство — 27,9, плебеї — 61,3 %¹⁵⁷. Згідно з переписом 1798 р. у Володимирі проживало 1964 чоловік, причому міщани становили 79,9 %, купці — 0,6, шляхта — 6,7, духовенство — 1,8, селяни — 5,3, вільномешкаючі — 5,7 %; у Житомирі серед 5419 чоловік було 61,6 % міщан, 0,6 — купців, 30,8 — шляхти, 1,0 — духовенства, 4,8 — селян, 1,2 % — вільномешкаючих; у Кременці з 3528 чоловік проживало 91,5 % міщан, 1,0 — купців, 2,9 — шляхти, 1,8 — духовенства, 2,8 % — селян¹⁵⁸.

Виробничі обов'язки ремісників, об'єднаних у цехи, регламентувалися статтями цехових статутів. Проте над цехами тяжіла влада магнатів та козацької старшини, які змушували ремісників відбувати різноманітні повинності, вносити натуральні податки тощо.

На розвиток міст Правобережжя, а також західноукраїнських земель негативно впливало посилення феодально-кріпосницького гноблення, спустошливі війни, грабіжницькі напади татарських орд, реакційна господарська політика королівських органів влади, що зачіпала інтереси ремісників та купців. Так, Кам'янець-Подільський, позбавлений позаміських ґрунтів, не мав бази для розширення своєї промисловості. Важким тягарем на міщан лягали повинності в зв'язку з постійними військами, спорудженням мостів і кріпосних мурів, податки на виплату міських боргів, введення у 1775 р. подимного збору з кожного двору¹⁵⁹. Проте чисельність торгово-ремісничого прошарку та його роль у міському житті поступово зростали.

Основну масу міщан становили українці. В містах жило також чимало поляків, вірменів, свреїв, греків, німців, татар, турків, волохів, представників інших народностей. Наділені урядом Речі Посполитої значними привілеями, вони поселялися в окремих ділянках міста і займалися торгівлею, промислами, орендою маєтків, прибуткових галузей господарства. Іноземці, яких немало входило до числа патриціату, захищаючи свої інтереси, намагалися активно протидіяти економічному зростанню українського бюргерства.

Щодо національного складу більш однорідна картина спостерігалася на Лівобережжі та Слобожанщині. Крім українців, у містах проживала певна кількість росіян, білорусів, греків, болгар.

Набуття містами нових рис торгово-промислових центрів у XVIII — першій половині XIX ст. сприяло прискоренню соціального розшарування їх мешканців. Поряд з нагромадженням капіталу верхівкою значна кількість міщан під тягарем феодального гноблення розорювалася і поповнювала ряди бідноти. Скажімо, про соціальний склад киян середини XVIII ст. дають уявлення «присяжні листи» (1742), складені під час принесення присяги великому князю Петру Федоровичу. В списках названо 11 вищих духовних і світських чиновників, 3812 осіб духовного відомства, 351 службовець цивільних і військових установ, 2575 міщан Нижнього міста, 460 козаків, 70 майстрів і робітних людей Верхнього міста, 129 купців, 19 осіб, які перебували на службі в Київській конвісарії. До цього числа не включені гарнізон російських солдат (не менше 5 тис.), приватновласницькі селяни, бродяги, богомольці, які не мали

юридичного права громадянства¹⁶⁰. Отже, більшу половину населення становили службовці і духовенство, а міщани й козаки — лише третину. Водночас для його етнічного складу характерна відносна однорідність. Крім українців, яких нараховувалося близько 90 %, в Києві проживали росіяни, поляки, євреї, греки, білоруси, болгары та ін.

Становище і права міських жителів Російської держави в 80-х роках XVIII ст. регламентувала «Жалувана грамота містам» (1785), чинність якої поширювалась також на Лівобережжя та Слобожанщину. В цьому документі зазначалося: «Городскими обывателями разумеются все те, кои в том городе или старожилы, или родились, или поселились, или дома, или иное строение, или места, или землю имеют, или в гильдии или в цех записаны, или службу городскую отправляли, или в оклад записаны, и по тому городу носят службу или тягость»¹⁶¹. Крім загального положення, перераховувалися права поспільства — «городовых обывателей среднего рода людей или мещан вообще». Останні мали право на приватну власність, вільне заняття ремеслами, промислами, торгівлею, могли змінювати місце проживання, «не требуя на то уже иного дозволения от вышнего нижнего места»¹⁶². Одночасно узаконювалась спадковість міщанського стану. До складу міських жителів входили не тільки ремісники і купці, а й дворяни, чиновники, духовенство.

Поява передпролетаріату та буржуазії. В умовах посилення розкладу феодальної суспільно-економічної формації на Україні виникають нові соціальні типи населення, що розвивалися у рамках традиційної феодальної становості і поза нею. Зароджуючись, вони нерідко виступали як міжстанові елементи. Так, буржуазія на Україні формувалася із середовища купців, заможних міщан, селян та поміщиків. Ряди передпролетаріату поповнювалися в основному із зубожілих селян та міської бідноти.

Перетворення в буржуа різних суспільних верств проходило неоднаково. Зокрема, розпуск старих корпоративних об'єднань і утвердження гільдій при Петрі I, що відповідало новим соціально-економічним умовам, позитивно вплинули на становище торгових людей Російської держави. Привілеї гільдійських купців охоронялися законом, часто підкріплювалися різними пільгами¹⁶³, відкриваючи перед ними і такий шлях примноження багатств, як організація промислового виробництва. Власники великих ремісничих майстерень впроваджували вдосконалені знаряддя, машини, використовуючи при цьому вільнонайману працю. Поміщики дедалі частіше засновували в своїх садибах підприємства, дешевою сировиною для яких служила сільськогосподарська продукція їхніх господарств. Часто в одній особі поєднувалися поміщик-кріпосник, підприємець і купець¹⁶⁴. Щодо етнічного складу новонароджуваного класу, то досить сказати, що цілий ряд суконних, шапкових, шкіряних заводів на Україні належав німцям, французам, грекам, представникам інших народностей¹⁶⁵.

Паралельно з появою підприємств капіталістичного типу — мануфактур, заводів тощо — відбувалося формування головної робочої сили буржуазного суспільства — пролетаріату. За складом і походженням це ще не робітничий клас у прямому розумінні цього слова, оскільки «при кріпосному праві про виділення робітничого класу із загальної маси кріпосного, безправного, «нижчого», «чорного» стану не могло бути й мови»¹⁶⁶.

Промисловість черпала робочу силу насамперед із села, процес розшарування якого особливо поглиблюється в період розкладу феодально-кріпосницької системи. Зосереджуючи в своїх руках основні засоби ви-

робництва, заможна селянська верхівка дедалі частіше застосовувала у своєму господарстві найману працю, а зубожілі селяни підтримували своє існування постійним чи періодичним продажем робочої сили. Найбільш чітко це спостерігалось серед збіднілих категорій поміщицьких селян, городників, бобилів та ін. Селяни-кріпаки, що не мали засобів до існування, вдавалися до різноманітних заробітків, при цьому виконуючи й повинності на поміщика. Нерідко з дозволу свого власника вони відправлялися в міста або в степові губернії на сезонні роботи. Наймалися на роботу й позбавлені засобів виробництва державні селяни.

Кадри передпролетаріату поповнювалися також міським населенням, у першу чергу ремісниками (цеховими і кустарями). Прогресуючий процес соціальної диференціації унеможлиблював перехід підмайстрів у розряд майстрів, а учнів — до категорії підмайстрів. Тому на одному полюсі зосереджувалася група заможних ремісників-власників майстерень (а згодом і мануфактур), на іншому — вкрай зубожілих працівників, які перетворювалися в найманих робітників¹⁶⁷.

Робітниками ставали також кріпаки, що працювали на поміщицьких підприємствах, або приписані до казенних фабрик і заводів селяни. На Україні працею приписних селян обслуговувалися Києво-Межигірська фаянсова фабрика, суконна і панчішна мануфактури в Катеринославі, Луганський ливарний завод, Шосткінський пороховий завод, київський завод «Арсенал», ряд херсонських і миколаївських підприємств військово-морського відомства¹⁶⁸.

Формування передпролетаріату на Україні відбувалося не лише за рахунок місцевого населення, а й з числа прийшлих російських, білоруських, польських, молдавських селян та ремісників. Частину робітників-росіян царський уряд переселяв на Україну, офіційно приписуючи до промислових підприємств. Інші прибували сюди в пошуках заробітків у містах, на фабриках чи заводах, різноманітних промислах, на сільсько-господарських роботах.

Отже, зміни у класово-становій структурі українського суспільства другої половини XVII—XVIII ст. зумовлювалися далшим розвитком української народності, її поступовим переростанням у буржуазну націю. На характер цього складного процесу накладала помітний відбиток відсутність політичної єдності України. Перебування окремих її земель у складі різних держав негативно позначалось на етнічній консолідації населення. Особливо яскраво ця тенденція проявилася в еволюції класу-стану феодалів. Представники панівних верств, серед яких, особливо на західноукраїнських землях, значну частину становили іноземці — шляхта, магнати, дворяни, вище духовенство, представники козацької старшини, — дбали лише про нагромадження особистих багатств, здобуття нових прав та привілеїв.

Еволюція селянського стану відбувалася під впливом обмеження його прав та дальшого зростання феодального визиску. Це ж стосується і становища рядового козацтва. Еволюціонування повинностей на Лівобережжі, Слобожанщині та південноукраїнських землях від звичайного послушення до п'яти-шестиденної панщини завершилося юридичним оформленням кріпацтва. Ще в більших масштабах мало місце соціальне гноблення селянства на Правобережжі та західноукраїнських землях. «Звільнення» від кріпосної залежності наприкінці XVIII ст. у Східній Галичині, Північній Буковині та на Закарпатті відбулося практично за рахунок самих селян.

Розвиток товарно-грошових відносин зумовив дальшу консолідацію міського стану, чітке розмежування його на соціальні групи.

Поряд з класами-станами, які існували здавна, з'являються нові соціальні групи населення — передпролетаріат і буржуазія.

Зміни у класово-становій структурі феодального суспільства на Україні відбивали процеси формування, консолідації та дальшого розвитку української народності. Протягом XII—XVIII ст. йшов безперервний процес утворення нових груп, категорій і розрядів населення (нерідко зі своїми регіональними назвами), які одержували певний юридичний статус. Кожний стан володів лише для нього характерними правами на землю, засоби і знаряддя виробництва, займав особливе місце в соціально-економічних і політичних відносинах. Однією з головних рис класово-станового устрою була його замкнутість, ускладнений перехід осіб з одного стану в інший.

ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ
ТА ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (XIV—XVIII ст.)

1. ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ВЛАДОЮ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Місцеве управління в Київському князівстві та Київському воєводстві. Після входження до складу Великого князівства Литовського за Київською землею (на рубежі 50—60-х років XIV ст.)¹ тривалий час зберігався характер удільного князівства. Тут залишався попередній внутрішній політичний лад та адміністративно-територіальний устрій, що сприяло збереженню давньоруських традицій та формуванню української народності. Литовська великокнязівська влада зберігала етнічну феодальну верхівку, гарантувала непорушність класово-станових інтересів місцевих князів та бояр, які в умовах централізованої держави одержали широкі можливості для зміцнення свого економічного та політичного становища.

Київські князі, потрапивши у васальну залежність до великого князя литовського, користувалися внутрішньою законодавчою, військовою, адміністративною і господарсько-фінансовою владою. В офіційному титулуванні київських князів продовжували вживатися терміни «государь-отчич», «князь великого князства своего Киевскаго»² тощо. Київський князь Володимир Ольгердович чеканив власну монету. Поступово внаслідок централізації влади в руках великого князя литовського зосередились загальнодержавні політичні функції, а внутрішня адміністративна діяльність на місцях переходила до намісників, поставлених в усі стольні міста князівства. У 1399 р. великий князь литовський Вітовт посадив у Києві на правах намісника або воєводи І. О. Гольшанського³ (із литовського князівського роду). Його наступник Михайло Іванович також правував на Київській землі як великокнязівський урядник (у літописі він прямо названий воєводою). За часів великого князя литовського Свидригайла урядником Київської землі був воєвода Юрша⁴. Таким чином, Київська земля фактично втратила характер удільного князівства. З 1440 р. політичний статус Київського удільного князівства було відновлено. Однак у 1471 р. великокнязівський уряд — відповідно до політичного та адміністративно-територіального устрою, який існував у державі, — створив Київське воєводство і призначив воєводою литовського (неправославного) вельможу Мартина Гаштовта, який утвердився в Києві військовою силою. «И отседе, — зазначено в літопису, — на Кieve князи пересташа быти, а вместо князей воеводы насташа»⁵.

Ліквідацією удільних князівств литовський уряд зміцнював свої позиції, зокрема на українських землях. Водночас така політика співзвучна з процесами державної централізації, що відбувалися в той час у багатьох країнах Європи. В умовах Великого князівства Литовського централізація державного управління українськими землями супроводжува-

лася зміцненням політичної влади панівного класу і посиленням феодалного гніту народних мас.

Внутрішня політика литовського уряду на українських землях у той час спрямовувалася на стримування місцевого населення від визвольної боротьби шляхом надання йому правових гарантій для збереження існуючих норм суспільного життя.

Після ліквідації удільного князівства й утворення воєводства на Київській землі зберігалися давні традиції права, судочинства й звичаїв, що обумовлювалися уставними грамотами і привілеями великих князів литовських Київській землі та київським міщанам. Литовські урядовці підтримували соціальні інтереси місцевих феодалів (князів, бояр, духовенства). «Киянина, как и литвина, во чти держати и во всех владех ни в чом не понизите. А волости киевские кияном держати, а иному никому», — зазначалось у жалуваній грамоті Казимира. «Бо мы старины не рушаем, — говорилося далі в документі, — а новины не вводим, хотим все по тому мѣты, как будет было за велика князя Витовта и за Жикгмонта»⁶. тобто наголошувалось на дотриманні давніх традицій феодальних прав панівної верхівки.

Територіально Київське воєводство в основному співпадало з межами Київської землі. Як і раніше, в адміністративно-територіальному плані воєводство складалося із повітів і волостей. До початку XVI ст. у Великому князівстві Литовському термін повіт означав округ, об'єднаний однією адміністративною владою (намісника, старости, державця).

Київські воєводи призначалися здебільшого із крупних литовських феодалів — магнатів, панів-католиків, нащадків князівського роду. На них покладалося завдання сприяти зміцненню литовської влади на місцях. Вони зосереджували в своїх руках військову, адміністративну, господарсько-фінансову і судову владу. В компетенцію воєводи входило також вирішення питання про земельні наділи військовослужилим людям (шляхетству) на території повітів.

Воєвода зосереджував у своїх руках насамперед військові функції. Він очолював усі військові сили воєводства і був комендантом центрального замку. Йому підпорядковувались ополчення всіх повітів, кожне з яких виступало під командуванням старости. Воєвода мав широкі повноваження щодо центрального міста воєводства — Києва. Місцеві бояри та шляхта зобов'язані були виступати проти зовнішніх ворогів при воєводі і при ньому «лежать» в Києві⁷.

В адміністративному відношенні воєводи здійснювали виконавчу владу великих князів литовських на місцях. Вони виділяли землі для «пожалований», ставили на володіння «новопожалованных», організовували господарську діяльність, приводили до виконання судові вирoki⁸. Воєводи уважно стежили за забезпеченням інтересів панівного класу — князів, магнатів, дворян, вищого духовенства, заможних купців тощо, щоб «никакого убытка» і «ни в чом кривды» ті не мали. Як представник верховного патрона всієї церкви Великого князівства Литовського, воєвода дбав про матеріальний устрій церков і монастирів.

Судова влада воєводи поширювалася на шляхту, державних селян і міщан, причому шляхту воєвода судив «сѣдшы с князьми и боярами», а міщан — за допомогою своїх слуг — тивуна і осьмика. Приватновласницькі піддані знаходилися в присутті своїх панів.

На відміну від інших воєвод Великого князівства Литовського (вітебського, полоцького), які втратили право зносин з сусідніми країнами, за київським воєводою збереглася важлива традиційна політична функція — право безпосередніх зносин із Кримським ханством і Великою ор-

дою. Київський воєвода нерідко виступав посередником у відносинах великого князя литовського з кримським ханом. Посольства з Литви до Криму і з Криму до Литви також проходили через Київ. На початку XVI ст. кримський хан Менглі-Гірей наполягав, щоб великий литовський князь відправив до Криму для переговорів київського воєводу Д. Путятича⁹. Посольські обов'язки виконував також київський воєвода Андрій Немирович, який у 1515 р. прибув до стану Алі-солтана на р. Тясмин¹⁰.

При київському воєводі існував цілий штат урядовців — виконавців загальнодержавної і місцевої влади.

Воєводська влада на Київській землі не була спроможна приглушити етнічну свідомість місцевого населення, яке зберігало давні традиції єдності давньоруської народності, причому орієнтуючись на зростаюче Московське князівство. У 1480—1481 рр. князі Михайло Олелькович, Іван Ольшанський та Федір Бельський, заручившись підтримкою місцевого населення, готувалися перейти у підданство до великого князя московського¹¹, тобто об'єднати частину українських земель з Московським князівством. Після викриття «змови князів» Ф. Бельський утік до Москви, а Ф. Олелькович та І. Ольшанський у серпні 1481 р. були страчені в Києві.

У політичному розвитку того часу мали місце спроби відновлення в межах Київської землі удільного ладу. У 1508 р. князь Михайло Глинський з групою українських та білоруських феодалів, невдоволених пануванням литовської знаті, намагався створити окреме «Руське воєводство» з центром у Києві¹². Однак цей намір не знайшов підтримки серед більшості шляхетства, яке на той час уже відійшло від етнічних інтересів місцевого населення і відстоювало свої станові привілеї. М. Глинський переїхав до Москви.

Адміністративно-територіальний устрій Київського воєводства на середину XVI ст. охоплював дев'ять повітів — Мозирський, Овруцький, Житомирський, Любецький, Остерський, Путивльський, Чорнобильський, Київський, Черкаський (останній включав три обводи — Канівський, Білоцерківський і Черкаський)¹³.

Місцева влада в межах повіту зосереджувалась у руках старости (намісника), якого призначали із числа місцевих феодалів великі князі литовські. Староства прирівнювалися до самостійних адміністративних одиниць. Головним обов'язком старост була військова справа, насамперед оборона замку та забезпечення польової сторожі. Староства Київського воєводства служили своєрідними аванпостами на південному порубіжжі Великого князівства Литовського, і в боротьбі проти спустошливих нападів кримських і турецьких феодалів старости діяли часто самостійно, паралельно з воєводою. Староста очолював військоове ополчення, яке складалося із його слуг, бояр, міщан, панських людей. Посадова субординація київського воєводи і старост у справі оборони краю від ворогів з півдня не була обов'язковою. Так, старости черкаський і канівський неодноразово виступали під командуванням маршалка Волинської землі¹⁴.

Із відання старост були вилучені волості, що роздавалися боярам в «держанье» за військову службу. Місцеве боярство мало виключне право управління в волостях. Саме з нього призначалися тивун, ключник, бобровничий, мостовничий та ін. Влада тивунів з часом втратила своє значення, вони поступово перетворились на помічників державців по управлінню селянами. У великокнязівських маєтках тивуни призначались із середовища селян або із челяді¹⁵.

У другій половині XVI ст. у Великому князівстві Литовському за-

проваджено нову адміністративно-територіальну систему. Рішенням сеймів (Бельського 1564 р. та Вільнюського 1565—1566 рр.) вся територія князівства поділялася на 13 воєводств, які, в свою чергу, склалися із 30 повітів. Відтоді Київське воєводство поділялось на два сеймові повіти — Київський та Мозирський¹⁶. Новоутворені повіти мали значення військових, судових, політичних і адміністративних одиниць у місцевому управлінні.

Сеймики скликалися великим князем литовським у головному місті кожного повіту за чотири тижні до відкриття вального сейму. На їх засіданнях розглядалися загальнодержавні питання, що виносилися потім на вальний сейм, приймалися різні нормативні акти місцевого значення з наступною санкцією великого князя, обиралися по два послы від кожного повіту на вальний сейм. Сесії повітових сеймиків тривали не більше трьох днів¹⁷.

Після Люблінської унії 1569 р. Мозирський повіт залишився у Великому князівстві Литовському і був включений до складу Мінського воєводства¹⁸, а Київський повіт потрапив під владу шляхетської Польщі.

Адміністративний устрій на Волині та Поділлі. Волинська земля (у басейні південних приток Прип'яті і верхів'ях Західного Бугу) в XIV ст. потрапила під владу Литви (в результаті династичного шлюбу Любарта і дочки володимирського князя Андрія Юр'євича) на правах окремого князівства. Волинь охоплювала тоді північно-західну частину Галичини та землі Володимирського, Луцького, Кременецького, Острозького, Дубенського, Ковальського, Старокостянтинівського, Заславського, Ровенського і частину Новоград-Волинського повітів¹⁹. Загарбана польськими феодалами (1349) частина Західної Волині через три роки знову відійшла до Литви²⁰.

Особливістю історичного розвитку Волині ще з XIII ст. було зміцнення боярства, яке помітно розширило свої шляхетські права і виділилось в окремий клас-стан. Боярська знать, що перетворилась на великих землевласників, стала вагомою політичною силою і нерідко протистояла князівській владі. Крупні бояри мали свої військові ополчення. Із зміцненням економічної й політичної могутності цієї категорії панівного класу зв'язано і виникнення ради бояр.

За часів литовського панування на Волині продовжували існувати традиції місцевого самоврядування, які склалися ще за часів удільного князівства. Тут зберігалися три уділи — Луцький, Володимирський і Кременецький. Волинські князі займали посади державних урядників — старост, державців господарських замків. Вони брали участь в судочинстві і вирішенні різних питань місцевого життя. Зберігалася і територіальна цілісність Волинської землі.

Після ліквідації удільних столів (1452) було утворено три повіти — Луцький, Володимирський і Кременецький. Перше місце серед великокнязівських урядників на Волині належало старості луцькому (називався також воєводою). Старости контролювали виконання військової, дорожньої, мостової, кормової, тяглової і сторожової повинностей, здійснювали судочинство над власниками маєтків та іншим населенням за «старостинськими артикулами».

Протягом XV — першої половини XVI ст. староства і державства мали характер давньоруських намісництв і тивунств, що надавалися на невизначений термін, інколи — пожиттєво, частіше — на кілька років, однак характеру володіння вони ще не набули. Судові тяжби феодальної верхівки розглядалися на сеймах Волинської землі, які збиралися щороку²¹.

Із урядових посад удільного часу залишився маршалок земський (став називатися маршалком Волинської землі). Його обов'язки (командуючого військовими силами Волині) поєднувалися здебільшого з посадою старости луцького²² або намісника володимирського²³. До компетенції маршалка входило також вирішення адміністративних та судових справ. Його суд становив апеляційну інстанцію для волинської шляхти (до 1565 р.).

Маршалок волинський відав справою оборони південних порубіжних земель Великого князівства Литовського. Тому цей уряд іноді поєднувався з урядовими посадами сусідніх адміністративних центрів. Так, К. І. Острозький, займаючи посаду маршалка Волинської землі, водночас був старостою луцьким, брацлавським і вінницьким. Він неодноразово виконував обов'язки польного гетьмана²⁴, був воєводою київським, маршалком волинським і старостою володимирським²⁵.

Після запровадження у Великому князівстві Литовському нової системи адміністративно-територіального поділу (1565—1566) на Волині залишалися три повіти — Луцький, Володимирський і Кременецький²⁶. У той час з'явилася посада каштеляна луцького²⁷. Після Люблінської унії 1569 р. Волинське воєводство потрапило під владу шляхетської Польщі, а військова влада маршалка перейшла до польного гетьмана²⁸.

У 40-х роках XIV ст. на Поділлі сформувався уділ литовських князів Коріатовичів (Юрія, Олександра, Костянтина і Федора), які, поділивши між собою подільські володіння, відігравали провідну роль в соціально-економічному та політичному житті краю.

У 1393 р. великий литовський князь Вітовт, здійснюючи політику централізації країни, позбавив уділу Ф. Коріатовича і посадив там своїх старост. Відтоді розпочалася боротьба між польськими і литовськими феодалами за володіння цими землями, в ході якої Західне Поділля неодноразово підпадало під владу Королівства Польського²⁹. Польські феодали, захопивши Західне Поділля у 1430 р., утворили на його землях в 1434 р. Подільське воєводство, яке складалося з Кам'янецького, Летичівського і Червоноградського повітів. Адміністративним центром воєводства став Кам'янець-Подільський. Слід мати на увазі, що територія Подільського воєводства виходила за межі Західного Поділля і включала східну частину Галичини — Галицьке Поділля.

Східна частина Поділля, залишаючись під владою великого князівства литовського, входила до Київського князівства і поділялася на три повіти — Брацлавський, Вінницький і Звенигородський. Після ліквідації Київського князівства великі князі литовські почали призначати в подільські повіти своїх намісників переважно із числа князів Волинської землі, зокрема М. В. Чорторійського, М. В. Збаразького, К. І. Острозького та ін.³⁰ Однак в адміністративному відношенні Поділля волинському управлінню не підпорядковувалося. З кінця XV ст. посаду намісника всіх трьох повітів займав К. І. Острозький.

Особливості політико-адміністративного устрою Чернігово-Сіверщини. Протягом 60—70-х років XIV ст. литовські феодали захопили Чернігово-Сіверщину. Утвердившись у Брянську, між 1368—1372 рр. Ольгерд завоював Трубчевськ і Стародуб, близько 1372 р. — Чернігів³¹. Урядова політика тут проявлялася головним чином у роздачі значних земельних володінь з містами і селами окремим князям і боярам³². Так, великий литовський князь Ольгерд віддав Чернігів і Трубчевськ, Брянськ і Новгород-Сіверський своїм синам, Стародуб — племіннику. Інші невеликі міста залишались у володінні Новосельських, Бельських, Воротинських, Одобв-

ських та інших князів³³. Удільні князівства, що тривалий час зберігалися на Чернігово-Сіверщині, підпорядковувалися великим князям литовським. Як і за часів монголо-татарського панування, тут не існувало єдиного політичного центру.

З другої половини XV ст. на території Чернігово-Сіверщини з'являються російські князі, невдоволені політикою об'єднання, здійснюваною Московським князівством. Литовські урядові кола, намагаючись використати втікачів у своїх політичних цілях, надавали їм окремі волості і навіть сприяли створенню навколо них удільних князівств³⁴. Зокрема, князь Іван Андрійович Можайський одержав Брянськ, Стародуб і Гомель, його син Семен, крім батьківських володінь, здобув ще й Чернігів з волостями. Василю Івановичу Шемячичу великий князь литовський віддав Новгород-Сіверський і Рильськ³⁵.

Етнічна спорідненість, економічні зв'язки між населенням Чернігово-Сіверщини та Росії, необхідність спільних дій у боротьбі проти нападів кримських феодалів, а також територіальна близькість зумовлювали прагнення населення до об'єднання³⁶. Землі в районі верхів'їв Оки і Десни тяжіли до Смоленська як військово-адміністративного центру, а згодом повністю підпорядковувалися його управлінню. Наприкінці XV ст. князі І. Глинський, С. Ф. Воротинський, А. Ю. Вяземський, М. Р. Мецецький, А. В. і В. В. Белевські перейшли на службу до московського князя. Слідом за ними С. І. Бельський, С. І. Можайський, С. І. Стародубський, В. І. Шемячич та інші разом зі своїми волостями по Середній Десні визнали владу московського великого князя Івана III. Через деякий час (1500) до Росії відійшли Брянськ і Путивль, у яких до того залишалися литовські намісники³⁷.

Перехід цих земель до Московського князівства офіційно визнано Велике князівство Литовське. Згідно з державними договорами від 1503 і 1508 рр. до складу Росії увійшли Чернігів, Стародуб, Путивль, Новгород-Сіверський, Рильськ, Гомель, Любеч, Почеп, Трубчевськ, Радогощ, Брянськ та інші міста з навколишніми землями, а також волості Карачев, Хотимль, Попова Гора, Мглин, Дроков, села Сновенськ, Хоробор, Уваровичі, Телешковичі, Тереничі та ін.³⁸ Щоправда, вже у 1503 р. від Росії відійшов Любеч, а в 1537 р. — Гомель. Вузька лівобережна смуга Чернігівщини з округами Любеча і Остра в 1503 р. входила до складу Київського воєводства. Інша частина Чернігово-Сіверських земель залишалася в складі Російської держави протягом усього XVI ст.

Військовий устрій на Київщині, Волині і Поділлі. Відомо, що значну роль в етнічному процесі відігравали гуртування воєдино значних мас людей на громадські роботи чи з військовою метою, створення внутрідержавних комунікацій всіх видів, передача інформації приказного характеру³⁹. Державний устрій Великого князівства Литовського базувався на військовій основі. Військові сили Литви склалися із земських ополчень удільних князівств. На українських та білоруських землях великокнязівський уряд Литви запроваджував адміністративно-територіальний устрій, який забезпечував можливість максимального використання їх військового потенціалу. Тож віленський уряд надавав удільним князям та боярам жалувані грамоти на володіння землею, за що останні зобов'язувалися визнавати над собою владу великого князя і на його вимогу виставляти певну кількість полків та виконувати інші військові повинності (спорудження і захист від ворожих нападів міських укріплень та замків, утримання польової сторожі на південних порубіжних землях, надання транспортних засобів для військових походів, а також для великокнязівських послів, гінців та урядників тощо). Удільні князі, одержавши від

великого князя право на володіння частиною території краю, в свою чергу, роздавали земельні наділи дрібнішим князям та боярам.

Військову службу відбували зем'яни (одержували землю з правом спадкового володіння), бояри (не користувалися правом спадкового володіння), служебники, або служилі люди (які із своїх невеликих земельних наділів відбували ясачну, ординську, замкову і путну повинність). Служилі люди великих та удільних князів відбували військову повинність на користь своїх князів доти, доки вважали це вигідним для себе, і могли залишити князю пожалувану їм землю і перейти на службу до іншого князя.

Відомі випадки, коли бояри Великого князівства Литовського, користуючись правом від'їзду від свого князя, переходили на службу до правителів інших країн, зокрема до Московського князівства та Королівства Польського. Московські князі із задоволенням приймали на службу «выѣзжих» людей, а на протести з боку литовського уряду відповідали, що литовські вихідці приїзять до них добровільно, що й раніше служилі люди вільно виїздили з Москви в Литву, а з Литви — в Москву⁴⁰. Початок обмеження таких від'їздів відноситься лише до XV ст.

У військовій службі брали також участь слуги монастирських мастків. Так, у 1508 р. великий князь Сигізмунд підтвердив пожертвування мастку паном Федором Янушевичем луцькій церкві з умовою, що «владыка Кирилл и по нем будучи епископы мають с тых имѣний людей своих на службу земскую посылати, посполу с князи и паны и земляны, против всякого неприятеля нашего, подлуг уставы и ухвалы земли Волинской»⁴¹. Великокнязівський уряд міг звільняти від частини податків та повинностей і переводити на військову службу найбільш заможні категорії державних селян, які, таким чином, поповнювали нижчі соціальні верстви боярського стану.

Протягом XV ст. у Великому князівстві Литовському військова служба не регулювалась ніякими загальнодержавними законами. Лише з початку XVI ст. були запроваджені норми набору ратників від певної кількості служебників, яку визначали сейми. Для контролю за виконанням прийнятих на сеймі ухвал складались реєстри («пописи») князів, урядовців, землеволодільців та бояр і тих «почтів», з якими вони відправлялися на війну. Війська формувалися по воєводствах і землях у своєрідні територіальні полки. Командуючими цими полками виступали місцеві воєводи, а на Волині — маршалок Волинської землі, феодальна верхівка якої, крім К. І. Острозького («почт» його складався з 426 чоловік), виставляла 821 ратника⁴². Як правило, місцеві військові загони відігравали основну роль в обороні краю, зокрема від нападів турецьких і татарських феодалів.

За часів Сигізмунда виникло питання про військову повинність серед міщан. Ще серед записів Литовської метрики від 1512 р. зберігся список міст Великого князівства Литовського, зобов'язаних відправляти на війну певну кількість кінних ратників. В ряді випадків містам надавалося право замінити частину з них виплатою грошима⁴³. З часу вербування литовським урядом найманих військ поєднання відправки ратників і виплат містами стало звичайним явищем. Так, напередодні сейму 1552 р. було складено реєстр, в якому зазначалося, що на війну Кам'янець має виставити 50 кінних ратників і внести 50 коп грошима, Луцьк — 30 ратників і 30 коп, Володимир — 30 кінних ратників і 30 коп тощо⁴⁴.

Великокнязівський уряд майже не займався обороною українських земель від спустошливих вторгнень ординців. Лише у 20-х роках XVI ст. на литовських сеймах стало порушуватися питання про поліпшення обо-

рони південних земель країни, зокрема про посилення військових гарнізонів у деяких замках. Так, на початку 20-х років сейм постановив відправити на українські землі 2 тис. ратників. На початку 30-х років в українські замки розіслано 3 тис. чоловік найманого війська, яке розподілялося таким чином: у Київ — 100—200 чоловік (50 із них для Білої Церкви), в Канів і Черкаси — 50—100, в Остер — близько 50 чоловік тощо⁴⁵.

Реформа 1565 р., якою запроваджено нову систему адміністративно-територіального устрою у Великому князівстві Литовському, стосувалася і військової справи. Воєначальники були призначені також у повіти, де знаходилися землі воєвод (ними стали каштеляни, а в інших — маршалки). Придворна служба маршалка доповнювалася командуванням загонів окремих територій. Хорунжий (або полковник) призначався великим князем із дворян того ж повіту, полком якого він командував⁴⁶.

Місцеве населення, насамперед міське, несло повинність в організації сторожової служби — так званої польної сторожі. Кожне місто чи замок споряджав «у поле» (особливо під час польових робіт) невеликі військові загоны, які займали пости на високих могилах, городищах, в урочищах і стежили за степом. При появі ворога вони сповіщали населення про наближення небезпеки, а також передавали вісті сусіднім сторожам. Населення збиралося в замках або переховувалося в лісах, болотах, ярах, уникаючи полону та пограбування. Польною сторожею на місцях відали старости. Одночасно відповідну службу мав маршалок волинський, а також міщани і зем'яни. Так, польну сторожу утримували Черкаський, Канівський, Остерський, Чорнобильський, Овруцький, Брацлавський, Вінницький та інші замки. Зокрема, перед Черкасами сторожа стояла в чотирьох місцях, Овручем — у двох, Брацлавом — в десяти⁴⁷. У боротьбу проти ординських нападників у XVI ст. все активніше вступали козацькі загоны.

Наслідуючи давньоруські традиції, великі князі литовські споруджували нові замки та фортеці як опорні пункти оборони краю. Так, ще за часів Вітовта побудовано Качибей (порт на Чорному морі), Дашів (Очаків), Тягин, Бургун, Тавань, Мишурич Ріг, Чичаклею, Кременчук та ін.⁴⁸ Проте внаслідок зменшення коштів на їх утримання на середину XVI ст. значна кількість замків занепала і перетворилася у городища. Господарські (державні) замки залишалися тільки у великих містах (Київ, Канів, Черкаси, Житомир, Овруч, Мозир, Любеч, Остер, Біла Церква, Вінниця, Брацлав, Луцьк, Володимир, Камінь, Нова Вижва та ін.).

Зanedбаний стан оборонних споруд позначався на організації оборони під час спустошливих нападів з боку Кримського ханства та його васальних орд. Тому великі феодали, дбаючи про збереження своїх маєтків, будували приватні замки. Литовські урядовці дозволяли (і навіть заохочували) їх спорудження, розуміючи, що «таковий замок на Україні не єсть ку шкоде, але лепшому пожитку нашому»⁴⁹. Широке будівництво приватних замків велося, зокрема, на Волині тими ж Острозькими, у володіннях яких знаходилися такі міста, як Острог, Дермань, Ровно, Дубно, Корець, Степань, Костянтинів, Тетіїв, Чуднів та ін.

У Київському воєводстві більшість замків було у підпорядкуванні старост. Однак ряд замків потрапив у руки воєводи та бояр. Так, «доживотним» державцем Білої Церкви, заснованої на початку 50-х років XVI ст., став київський воєвода К. К. Острозький. У 1592 р. він одержав привілей короля Сигізмунда II з дозволом у будь-який час передати право держання цього замку своєму синові Янушу, зберігаючи за ним

«доживотье»⁵⁰. Замок Чорнобиль, збудований київським боярством у середині XVI ст., по черзі переходив на утримання київських бояр: Івана Немирича, Семена Кмітича, Олізара Волковича, Тишка Проскури, Філона Кмітича та ін.⁵¹ Остерський замок підпорядковувався київському воеводі, і його служилі люди виконували військові обов'язки під командуванням старости⁵².

Церковне управління у Великому князівстві Литовському. Давньоруські традиції позначились на церковній організації Великого князівства Литовського. За спостереженнями радянських вчених, вона наслідувала київську, зберігала поділ на архієпископства та єпископства. До початку XV ст. православна віра поступово поширювалась у Литві, витісняючи язичництво. Тривалий час православна церква Великого князівства Литовського підпорядковувалась московському митрополитові. Однак литовський великокнязівський уряд який прагнув недопустити створення якісно нової церковно-політичної ситуації, звернувся до константинопольського патріарха про відновлення Київської митрополії. Остання у 1415 р. відокремилася від московської. Київським митрополитом став Григорій Цамблак⁵³. Однак православна церква так і не посіла панівного становища, що позбавило перспектив для розвитку її церковної структури та юрисдикції, участі ієрархів у політичному житті держави⁵⁴. Литовський уряд, проявляючи віротерпимість, не наважувався, однак, оголосити православ'я офіційним віросповіданням⁵⁵.

На початку XV ст. спостерігається інтенсивне проникнення католицизму в Литву через Польщу. Орієнтуючись на союз із Польщею, а також прагнучи позбавитись хрестоносців, які понад 100 років воювали проти Литви під гаслами католицького «просвітительства», їх ідеологічної зброї — литовські урядовці дедалі більше схилилися до прийняття католицької віри. У 1387 р. Ягайло оголосив католицизм панівним віросповіданням у Литві.

З часом з'явилися католицькі єпископства у Вільно (при Вітовту в 1397 р.), у Володимирі на Волині (перший єпископ Григорій згадується у 1404 р.), в Києві (1405). У 1429 р. замість Володимирського було утворено Луцьке єпископство.

Католицькі біскупи одержали великі маєтності, населення яких звільнялося від загальнодержавних податків та повинностей і не підлягало юрисдикції великому князю та його урядовцям. З часом католицькі ієрархи стали значними землевласниками, займали почесні місця в раді великого князя. Так, за підрахунками О. І. Барановича, у Луцькому повіті на Волині (1629) знаходилось 780 димів королівських, 1794 — католицької церкви (в тому числі 745 димів біскупа луцького), 1227 димів — православної церкви⁵⁶.

Відбувався процес покатоличення верхівки литовського суспільства. Як зазначав Ф. Енгельс, у феодальну добу «догмати церкви стали одночасно і політичними аксіомами»⁵⁷. У Великому князівстві Литовському це призвело до позбавлення багатьох політичних прав (зокрема, займати урядові посади — членів сенату, воевод тощо) осіб православної віри. Прагнучи зберегти свої позиції у суспільному житті країни та привілеї, одержані від великокнязівської влади, православні феодали переходили в католицьку віру.

Як правило, представники православної церкви не брали участь ні в місцевому управлінні, ні в центральних органах влади. Однак час від часу на території тієї чи іншої землі або окремого міста траплялися випадки тимчасового відновлення влади вищого церковного ієрарха. Так було на Волині наприкінці XV — на початку XVI ст., коли луцький

владика Кирило вважався першою особою серед князів, бояр та інших феодалів⁵⁸.

Таким чином, на південно-західних руських землях, що потрапили під владу Литви, тривалий час зберігалися давньоруські традиції внутрішньої політичної структури й адміністративно-територіального устрою. Формування державної системи Великого князівства Литовського привело, як справедливо відзначав В. Т. Пашуто, до «нерівноправної федерації», в якій українські та білоруські феодали знаходились на становищі субвасалів, зберігши при цьому значну частину своїх попередніх політичних прав⁵⁹. Характерна риса процесу централізації у Великому князівстві Литовському — розширення імунітетних прав і класово-станових привілеїв феодалів. Водночас на українських землях, що перебували під владою Великого князівства Литовського, відбувався закономірний об'єднавчий процес етносу, «коли одне велике соціально-політичне утворення (державна) «перекриває» кілька різних за своїм походженням етнічних одиниць, що сформувалися раніше в рамках окремих соціальних організмів»⁶⁰.

На українських землях під владою Литви особливості цього процесу впливали з етнічного складу населення, що зберігало давньоруські традиції права, адміністративно-територіального устрою, звичаїв, мови та культури. Великі князі литовські, які бачили постійне прагнення місцевого населення до визволення, а також створення власної етнічної державності, змушені були підтверджувати давні права колишніх давньоруських земель, а також поширювати на панівну верхівку права литовських феодалів⁶¹. Великокнязівська влада вважала доцільним зберігати місцеві органи влади та відповідні адміністративні посади, які займали представники корінного етносу.

Надання великими князями литовськими ряду пільг та привілеїв окремим українським землям і містам, князям та боярам було проявом значних поступок політичним і соціальним силам українського суспільства. Об'єктивно розвиток і зростання цих сил зумовили визрівання етнічної самосвідомості, консолідацію різних категорій населення у їх боротьбі за створення власної держави, об'єднання всіх південно-західних земель.

2. ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВО- АДМІНІСТРАТИВНОГО УСТРОЮ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ТА РЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА

Військове управління на Запорозькій Січі. Козацькі поселення за Дніпровими порогами з'являються вже в першій половині XVI ст. Господарське освоєння південних степів відбувалося в умовах боротьби козаків проти польсько-литовських та українських феодалів і татарських орд. Для захисту від нападників козаки будували укріплення — січі. На середину XVI ст. за порогами Дніпра зосереджувалась велика кількість українських козаків. «Не бувало їх раніше так багато, — писав тогочасний польський хроніст М. Бельський, — а нині їх збирається вже до кількох тисяч; особливо вони помножились останнім часом і часто туркам і татарам немалу шкоду чинять»⁶².

В середині XVI ст. розрізнені січі об'єдналися в єдину військово-політичну організацію, що одержала назву Запорозька Січ. Місцем заснування Запорозької Січі були острови за Дніпровськими порогами. Освоєння південних земель вимагало створення нових укріплень в більш

зручному місці. До того ж у 1593 р. військо кримського хана вторглося на о. Томаківка і зруйнувало укріплення Січі. Запорожці обрали для Січі нове місце — о. Базавлук (20—30 км південніше о. Томаківка) у гирлі рік Чортомлик, Підпільна і Скарбна, що впадали в Дніпро. За короткий час вони насипали земляні вали, збудували дерев'яні палісади, оточили Січ глибокими ровами і зробили острів неприступним для ворога. Крім того, надійним форпостом на підступах до Січі служив природний комплекс навколишніх островів, також укріплених і постійно споряджених козацьким дозором.

Важливу роль у єдності запорожців відігравав такий політичний чинник, як боротьба проти зовнішніх загарбників, насамперед турецьких і татарських, а також проти польських і литовських феодалів-поневолювачів.

На Запорожжі сформувався своєрідний військовий та адміністративно-територіальний устрій. Верховними органами влади була військова рада (або коло) та курінна сходка. На козацьких радах відбувалося переобрання старшини, вирішувалися важливі політичні та військові питання, зокрема щодо морських чи сухопутних походів, ставлення до російського та польського урядів, до вищої адміністрації православної церкви тощо.

Фактично всю повноту влади на Запорожжі обіймав Кіш на чолі з кошовим отаманом, який виконував військово-адміністративні та судові функції, вів справи зовнішньої політики. По суті, Кіш став органом української державності, що почала зароджуватись на Запорожжі в XVI ст.⁶³ З ним підтримували зв'язки уряди багатьох країн — Криму, Туреччини, Молдавії, Австрії, Трансильванії, Росії, Венеції, Швеції та ін.⁶⁴

Переважну більшість у середовищі запорожців становив слов'янський етнос Середнього Подніпров'я, на основі якого формувалася українська народність. Запорожці, вважаючи себе складовою частиною українців, водночас завжди підкреслювали свою приналежність до особливого стану «людей лицарських» з певними «правами і вольностями».

Запорожжя стало центром зосередження українського козацтва. Разом з тим зростання й зміцнення Січі супроводжувалося поповненням рядів запорожців представниками інших етносів, які приймали православну віру, українську мову, що формувалася, своєрідний одяг, військові навички тощо.

Внутрішній організації Запорозької Січі характерне наслідування давніх традицій суду і самоуправління, збереження особливостей адміністративного устрою південно-західних земель з часів Київської Русі. Запорожці прагнули відтворити в нових умовах традиційні порядки, відстоювали свою незалежність від постійних зазіхань з боку шляхетської Польщі, а згодом Речі Посполитої. «Волю маємо за найціннішу річ, — стверджували вони, — тому що бачимо — риbam, птицям, а також звірям і всякому створінню є вона мила»⁶⁵.

Військо Запорозьке являло собою неоднорідну соціальну масу. Воно складалося із старшини, рядового козацтва — січової маси (сіромахи, простолюдни, чернь) і запорозького поспільства, що проживало поза Січчю. Разом з тим при наявності на Запорожжі соціальної диференціації там існувала виборна система органів влади. Це й дало підставу К. Марксу назвати Запорозьку Січ «християнскою казацкою республікою»⁶⁶.

За військово-адміністративно-територіальною структурою Військо Запорозьке поділялося на курені (наприкінці XVII — на початку

XVIII ст. їх було 38). Всі курені знаходилися в самій Січі, а їх назви походили від імені отаманів, українських міст чи місцевостей, з яких прибули перші запорожці (Батуринський, Іркліївський, Корсунський, Переяславський, Уманський та ін.)⁶⁷.

Першою особою на Запорозжжі був кошовий отаман (обирався на військовій раді), якому належала військова, адміністративна та судова влада на території всього Запорозжжя та командування козаками під час військових походів. Він мав право на життя чи смерть кожного з козаків⁶⁸, визначав кару злочинцям, затверджував (а вірніше, заздалегідь визначав) обрану на військовій раді старшину, вступав у дипломатичні відносини з іншими країнами тощо. Атрибутом влади кошового отамана служила металева булава.

Другою особою після кошового отамана був військовий суддя, який також обирався військовою радою. У своїх діях він керувався традиційним звичаєвим правом, що широко практикувалося на Україні. У його віданні знаходилися судові справи. Однак остаточне вирішення тієї чи іншої справи залишалось за кошовим отаманом. Військовий суддя виконував також обов'язки казначея та начальника артилерії при військовому скарбі. Атрибутом його влади була військова печатка (круглої форми із зображенням на ній козака).

Документацією Війська Запорозького на Січі відав військовий писар, який формально обирався військовою радою, а фактично призначався кошовим отаманом. Військовий писар вів скарбову документацію, писав листи і накази в курені, приймав кореспонденцію від держаних діячів Польщі, Росії та інших країн⁶⁹. Військовий писар на Січі був один. Самовільне виконання обов'язків писаря заборонялось, а порушення цього звичаю каралося смертною карою⁷⁰. Помічником військового писаря обирався військовий підписок і кілька канцеляристів. Спеціальної канцелярії на Січі не існувало, а всі справи зосереджувались по місцю проживання військового писаря.

Військовою радою обирався й військовий осавул, якому належала виконавча влада по реалізації ухвалених кошовим отаманом чи військовою радою рішень. Осавул займався заготівлею провіанту для війська на випадок війни, відав охороною дипломатичних представників у запорозьких степах, порубіжними справами Запорозжжя тощо. Помічниками військового осавула обирались військовий підосавул, а на випадок війни — обозний, який відповідав за всю артилерію і провіант для війська.

Згідно з військовою субординацією далі слідували курінні отамани, які обирались на курінних сходках. Вони відали господарством, коштами куреня та здійснювали управління його справами. Курінні отамани забезпечували свої курені боезапасами, провіантом. За ними йшли «сивоусі діди» із колишньої старшини.

До старшини належали також інші військові служителі: довбуш (відав військовими літаврами, виконував поліцейські обов'язки), пушкар (відав всією військовою артилерією, виконував обов'язки наглядача військової тюрми), підпушкар (помічник пушкаря), товмач (військовий перекладач, повинен був володіти мовами сусідніх народів — польського, російського, турецького, грецького, татарського, вірменського, молдавського та ін.), кантаржей (відав військовими вагами і мірами, збирав доходи з привезених на Січ товарів), шафарі (як правило, чотири, іноді й більше — збирали доходи для війська на перевозах через Дніпро, Буг і Самару з купців, вели прибуткові книги, утримували команду козаків або команду порубіжних комісарів)⁷¹, канцеляристи, шкільні отамани.

З часом територія Запорозької Січі набула політичної стабільності і перетворилась в один з ареалів розселення української народності. Військовий та адміністративно-територіальний устрій Запорозької Січі, що складався під впливом давньоруських традицій і функціонував незалежно від великокнязівської та королівської влади Литви й Польщі, в майбутньому, як зазначалося, відіграв важливу роль у формуванні органів феодальної державності, яка утвердилась в 1648—1654 рр.

Військовий устрій реєстрових козаків. Реєстрові полки. Запорозька Січ, що утворилася всупереч волі королівського та великокнязівського уряду й всевладних феодалів, не вписувалася в адміністративну структуру ні Литви, ні Польщі. Ще в першій половині XVI ст. королівський та великокнязівський уряди цих країн прагнули захопити територію Запорозжя і ліквідувати запорозьке козацтво. У 1568 р. Сигізмунд-Август закликав запорозьких козаків, щоб вони «покою посполитого не нарушаючи, с поля з Низу и зо всех уходов до замков и мѣст наших вышли»⁷².

Одночасно урядові кола Польщі прагнули будь-що розколоти українське козацтво, взявши частину його на державну службу. 5 червня 1572 р. Сигізмунд-Август доручив воєводі руському Ю. Язловецькому набрати «певний почет»⁷³ із низових козаків, визначивши його кількість із 300 чоловік. Ці козаки офіційно були прийняті на державну службу Речі Посполитої і вносилися в спеціальний список — реєстр. Хто не потрапив у реєстр, шляхетський уряд не визнавав козаками і примушував повернутися до своїх панів. З того часу реєстрових козаків стали офіційно називати «низовими», або «запорозьким військом». Однак ні реєстрові козаки, ні їх сторожова залога за порогами Дніпра не становили складової частини війська Запорозької Січі.

Більш широкий наступ на українське козацтво відноситься на роки правління короля Стефана Баторія (1575—1586). 4 квітня 1578 р. він підписав чотири універсали, які передбачали конкретні акції щодо ліквідації козаків на Україні⁷⁴. Однак їх реалізувати не вдалося. Восени 1578 р. була оголошена постанова Стефана Баторія про збільшення козацького реєстру до 600 чоловік.

Реєстр складався із «заслужених» козаків, які мешкали в королівських маєтках. До реєстру потрапили козаки, вихідці переважно з українських міст, містечок та сіл, а частково й представники сусідніх народностей. Так, у списку козаків, складеному в Черкасах 30 березня 1580 р. для одержання ними плати, значиться 530 чоловік із вказівкою на місце їх походження, переважно з Київщини, Волині, Поділля, Галичини, а також із Білорусії, Литви, Росії, Молдавії, Польщі і навіть із Сербії, Німеччини й Криму⁷⁵.

Того самого 1578 р. реєстрове військо одержало свій адміністративний центр — м. Трахтемирів (на правому березі Дніпра проти Переяслава), де зосереджувався арсенал. Поблизу знаходився Зарубський монастир, в якому розміщався шпиталь для престарілих і поранених козаків. Крім того, реєстровці одержали кілька гармат, королівський прапор і літаври.

Постанова С. Баторія від 1578 р. передбачала ряд привілеїв реєстровим козакам. Вони виходили з-під влади старост і міських магістратів, мали особливу юрисдикцію, звільнялися від податків і повинностей (крім військової служби за власний кошт), одержали право на промисли і торгівлю. За свою службу одержували невелику платню і час від часу сукно, порох і свинець.

Соціальне розшарування серед козацтва з кожним роком все більше

поглиблювалось, що вело до виникнення антагоністичних протиріч на Запорозжжі. Разом з тим усіх козаків об'єднували спільні інтереси, на захист яких козацтво піднімалося як єдина сила, хоча активність і послідовність дій окремих його прошарків були далеко не однакові. Козаки вважали себе «лицарством», яке стало на захист країни від «бусурман» і тому звільнялося від усіх податків і повинностей, а також від підпорядкування органам королівської влади. Козаки вважали невід'ємними свої «права і вольності», зокрема право на вільне землеволодіння.

Однак їх «права і вольності» не визнавав шляхетський уряд Речі Посполитої, як і загалом правлячі кола цієї феодальної держави. Навіть реєстровим козакам, що офіційно перебували на державній службі, гарантувалася лише платня без права на земельну власність. Основна маса козацтва не мала юридичного статусу в рамках польсько-литовської адміністративної системи. Панівний клас Речі Посполитої ставився до даної категорії населення як до біглих селян і вживав відповідних заходів, аби повернути їх магнатам та шляхті.

До кінця XVI ст. козацький реєстр не перевищував встановленої сеймом (1590) — 1 тис. чоловік. Однак через брак коштів для найму регулярного війська урядовці час від часу погоджувалися на деяке збільшення козацького реєстру — до кількох тисяч.

Покозачення населення особливо зростало в роки піднесення антифеодального руху на Україні. Так, у королівській інструкції 1616 р. місцевим сеймом зазначалося, що «над Річчю Посполитою знову нависла велика загроза від козацької сваволі», що кількість козаків досягла 40 тис.⁷⁶ Для припинення масового покозачення населення сейм прийняв постанову, якою передбачалися смертні вироки й конфіскація майна всіх, хто самовільно оголошував себе козаком. Для виконання цієї постанови при старостах запроваджувалася нова посада — інстигаторів, на яких покладался обов'язок виявляти і карати (навіть страчувати) козаків, не внесених до реєстру⁷⁷.

Однак процес покозачення народних мас на Україні не припинився. Козаками оголошували себе селяни й міщани, які прагнули звільнитися від соціального та національно-релігійного гніту. Під час повстання 1619 р. вони оволоділи сторожовою залогою реєстровців на Запорозжжі і об'єдналися з січовими козаками. Навесні 1620 р. між Ржищевом і Білою Церквою зібралося близько 50 тис. козаків⁷⁸. 13 полків українських козаків (у джерелах кожен полк зафіксований під прізвищем полковників⁷⁹) брали участь у Хотинській битві 1621 р. проти турецьких і татарських загарбників.

У результаті постійної боротьби народних мас за збільшення козацького реєстру під їх тиском королівський уряд Польщі час від часу йшов на незначні поступки. Так, у 1617 р. козацький реєстр включав 1 тис. чоловік⁸⁰, у 1619 р. його збільшено до 3 тис.⁸¹, у 1623 — до 5 тис.⁸², у 1625 — до 6 тис. чоловік⁸³.

Чіткості, визначеності набув адміністративно-військовий устрій реєстровців. З 1625 р. все реєстрове козацьке військо поділялось на шість полків — Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Корсунський, Переяславський і Чигиринський. Полки називались від міста чи містечка, в яких знаходилось управління і проживала старшина. Дрібнішими одиницями були сотні на чолі з сотенною старшиною. Артилерія реєстра з усією прислугою та майстровими (пушкарі, ковалі, столяри, шорники та ін.), а також військова музика (сурмачі, барабанщики) знаходились у Каневі⁸⁴.

Вища військова влада в реєстрі належала гетьману, якого обирали

за згодою королівського уряду на загальній військовій раді. Оточення гетьмана складалось із двох осавулів (пізніше чотири), обозного, військового судді, військового писаря, шести полковників, шести полкових осавулів, шістдесяти сотників. Гетьман, старшина і всі реєстрові козаки складали присягу на вірність королівському урядові Польщі⁸⁵.

У 1625 р. уряд Речі Посполитої запровадив посаду регіментаря — головного начальника шляхетських військ на Україні. Як заступникові коронного гетьмана, йому належала верховна влада над реєстровим козацьким військом⁸⁶.

Як правило, складання реєстрів супроводжувалося загостренням класової боротьби на Україні. Згідно з угодою 1630 р. в результаті повстання під проводом Трясила реєстр збільшувався до 8 тис. чоловік. У січні 1638 р. після придушення селянсько-козацьких повстань (у 1637 р. під проводом Павлюка, у 1638 р. — К. Скидана, Я. Острянина та Д. Гуні) польський сейм прийняв «Ординацію війська запорозького реєстрового», яка скасовувала виборність козацької старшини, козацький суд, скорочувала козацький реєстр до 6 тис. чоловік. Замість гетьмана призначався старший (комісар) козацького війська, підпорядковуваний коронному гетьманові. Посади полковників і осавулів могли займати виключно шляхтичі. Козакам дозволялося проживати лише в королівських маєтностях Черкаського, Корсунського і Чигиринського староств. Козаки, які не потрапили до реєстру, повинні були повернутися в кріпацтво⁸⁷.

Тим часом наближався час всенародного вибуху. Визвольна війна 1648—1654 рр. скасувала козацькі реєстри як політичні документи польсько-шляхетської влади. Замість реєстрів почали складати козацькі компути (списки), що визначали приналежність особи до козацького стану. Після об'єднання України з Росією назва реєстрові козаки вийшла із вжитку. Згодом з'явилися назви городові козаки, виборні козаки (з 1735 р.).

Зміни в політичному становищі та адміністративно-територіальному устрої Запорожжя. Після об'єднання України з Росією Запорозька Січ зберігала за собою важливу роль у суспільно-політичному житті всієї України, як і в дальшій консолідації української народності. Активна роль Запорозької Січі позначилася на формуванні та функціонуванні державності українського народу, а також на структурі військово-адміністративно-територіального устрою. Представники Запорозької Січі брали участь у військових радах козацького війська Лівобережної України, на яких обирали гетьмана і генеральну старшину, вирішували важливі політичні, військові, адміністративні та судові справи. За умовами Андрусівського перемир'я між Росією і Польщею у 1667 р., Запорожжя формально підпорядковувалося двом державам — Росії і Речі Посполитій. Проте запорожці не визнавали влади шляхетської Польщі і спільно з населенням інших українських земель та російським народом виступили на боротьбу проти іноземних загарбників. Трактат про «Вічний мир» між Росією і Польщею (1686) офіційно зафіксував фактичне становище Запорожжя. Річ Посполита змушена була відмовитися від своїх посягань на Запорожжя, яке стало невід'ємною частиною території української народності в складі Російської держави.

На Запорожжі зберігалися порядки, як і в інших козаків у Росії. Зокрема, за ним визнавалося право на самоврядування та на прийняття бажаних вступити в козаки (тобто втікачів). Царський уряд періодично надсилав Війську Запорозькому жалування хлібом, грошима, порохом тощо. Поступово межі Запорожжя помітно розширились (на півдні до

р. Орелі й Самари), воно зміцнило свої позиції у боротьбі проти агресії Кримського ханства й султанської Туреччини.

У складі Російської держави Кіш продовжував політику на забезпечення незалежності Запорозької Січі від гетьмана, визнаючи владу лише російського царя. Це не виключало в окремі періоди напруженості між ними. Царські урядові кола підтримували запорозьку старшину, відправляючи своїх послів і до уряду, і окремо на Січ.

На Запорожжі зберігалися традиції військово-політичної організації та адміністративно-територіального устрою, які склалися у попередній час. Але дедалі помітніше виступали нові тенденції. Зокрема, підупадала роль та значення загальних військових рад. Натомість зміцнили своє економічне й політичне панування старшинська верхівка й заможні верстви козацтва, власники зимівників та промислових угідь.

У роки Північної війни (1700—1721) після переходу на бік Карла XII І. Мазепи, а згодом і кошового отамана К. Гордієнка сотні козаків залишили Запорожжя і приєдналися до козацьких полків Лівобережжя, які вели боротьбу проти шведських загарбників. Однак більша частина запорожців залишалася на Січі. Мотивуючи свій намір стратегічними міркуваннями, насправді прагнучи ліквідувати Запорозьку Січ як своєрідну військово-політичну організацію з її самоврядуванням та етнічними особливостями, як постійне вогнище антифеодальних рухів народних мас України, царський уряд відправив на Запорожжя війська, які 14 травня 1709 р. зайняли Січ, зруйнували січові укріплення, вивезли артилерію та військовий скарб. У царській грамоті від 26 травня 1709 р. вказувалось, що «издавна... ведомо о всегдашних своевольствах и шатостях и непослушаниях непостоянных и непокорных запорожцев», що «яко бунтовщики и преслушники» підлягають «гневу и достойны были казни и разорения»⁸⁸.

Частина запорожців відійшла на південь і заснувала Січ на р. Кам'янці (поблизу нинішнього с. Милово Бериславського р-ну Херсонської обл.). Однак царський уряд зігнав їх звідти, і колишні запорожці отаборилися в урочищі Олешки біля Дніпра на території, підвладній тоді Кримському ханству (нині м. Цюрупинськ Херсонської обл.).

Політичне становище козаків в нових умовах існування було надзвичайно складним. Кримський хан не дозволяв їм будувати укріплення й мати артилерію, зобов'язував вносити непомірну данину до ханської скарбниці, виконувати тяжкі земляні роботи на Перекопі тощо. За умовами Прутського миру 1711 р. між Російською державою і султанською Туреччиною були встановлені державні кордони, що пролягали між річками Ореллю і Самарою. З того часу ускладнилася можливість прямих економічних зв'язків Олешківської Січі з Лівобережною Україною, припинився приплив селян-втікачів. Січове козацтво виявилось ізольованим від основного ядра української народності.

Серед козацтва Олешківської Січі зростало масове невдоволення своїм становищем і визрівала думка про повернення в рідний край. У 1714 р. вони офіційно звернулися до російського уряду з проханням дозволити їм повернутися на Лівобережну Україну. В січні 1715 р. січовий писар Рогуля привіз від кошового отамана (від імені козаків) лист до царського уряду з «прошенням прийняти их до прежней милости и протекции». Невдовзі гетьман І. Скоропадський одержав грамоту Петра I (від 1 лютого 1715 р.), яка дозволяла козакам оселятися на Україні на місцях їх колишнього проживання⁸⁹. Проте указу про відновлення Запорозької Січі на старому місці в той час ще не було.

У 1728 р. рядові козаки Олешківської Січі піднялися на повстання проти січової старшини, захопили військові клейноди, масово перейшли на Лівобережну Україну й осіли на р. Підпільній⁹⁰. І лише 31 серпня 1733 р. у зв'язку з назріванням війни проти Туреччини та необхідністю збирати військові сили країни царською грамотою було офіційно дозволено січовим козакам заснувати Нову Січ на р. Підпільній.

Нова Січ. Військово-адміністративно-територіальний устрій. У березні 1734 р. кілька тисяч козаків почали споруджувати Нову Січ (поблизу нинішнього с. Покровського Нікопольського р-ну). З дозволу царського уряду січове військо зайняло запорозькі землі, що раніше належали Чортомлицькій Січі. Крім того, запорожцям призначалася щорічна плата (20 тис. крб.), також виділялися додаткові кошти на зведення укріплення⁹¹.

Нова Січ стала центром Запорозького війська, місцем перебування військової старшини. Січ становила собою фортецю, оточену земляним валом з баштами. Навколо валу пролягав глибокий рів, наповнений водою. В центрі фортеці на великій площі стояли будинки старшини, комори, військові майстерні, 38 куренів і церква.

Уся територія Запорозжя поділялась на адміністративно-територіальні округи — паланки, виходячи з природно-географічних умов та соціально-економічного їх розвитку. Їх спочатку було п'ять, а згодом додалося ще три: на правому березі Дніпра — Кодацька, Бугогардівська й Інгульська (або Перевозненська) паланки, на лівому — Протовчанська, Орельська, Самарська й Калміуська, поблизу гирла Дніпра — Прогноїньська. Найбільше поселення на території паланки ставало територіально-адміністративним центром. Як правило, це були слободи або містечка, які водночас служили й оборонними пунктами. Козаки кожної паланки приписувалися до одного з 38 куренів, що традиційно зберігалися.

В організації військово-адміністративного устрою Нова Січ дотримувалася давніх традицій, що існували ще за часів Чортомлицької Січі. Аналогічним був і військовий, адміністративний та судовий апарат, який забезпечував інтереси заможного запорозького козацтва і тримав у покорі сірому.

Царський уряд прагнув до постійного контролю над Запорозжям (така функція була покладена на київського генерал-губернатора). З цією метою у 1735 р. поблизу Нової Січі було споруджено укріплення — Новосіченський ретрашемент, де постійно знаходився гарнізон із регулярного війська під командуванням штаб-офіцера. Основне завдання гарнізону — утримувати козаків в «надлежащем порядке» та забезпечити виконання царських указів⁹². Царські гарнізони стояли ще в ряді пунктів: в Усть-Самарському, або Новобогородицькому ретрашементі (заснованому в 1688 р. і відновленому в 1735 р.), на місці колишньої Чортомлицької Січі, в Кам'янському і Сокальському редутах, уздовж Дніпра⁹³. У 1744 р. на Січ був відряджений полковник О. Глбзов, зобов'язаний попереджувати порубіжні сутички, а також стежити за внутрішнім становищем на Запорозжжі й за дотриманням адміністрацією Нової Січі субординації щодо київського генерал-губернатора⁹⁴.

Після відновлення на Україні інституту гетьманства (1750) Запорозжя підпорядковувалось також адміністрації гетьмана К. Розумовського. Царський указ від 19 жовтня 1750 р. узаконив, що «сечевому запорожському войску с их атаманом и кошем, такожде с их принадлежностями быть в ведомстве у нашего малороссийскаго гетмана»⁹⁵. Відтоді Запорозжя фактично потрапило під владу київського генерал-губернатора, з одного боку, і гетьмана — з другого. Останній постійно втручався

у внутрішні справи Запорожжя, зокрема у процедуру виборів кошового отамана (формально підставу для цього йому давав царський указ від 1753 р.)⁹⁶. Прерогативою гетьмана на Запорожжі став військовий суд по кримінальним справам. З 1755 р. гетьманська адміністрація вже вимагала від кошової старшини передавати до Генерального суду (в Глухів) усіх без винятку запорозьких козаків, які брали участь у гайдамацькому русі⁹⁷.

З метою припинення припливу втікачів на Запорожжя царський уряд прийняв рішення про обов'язкову реєстрацію всіх козаків і паспортизацію населення всього Запорожжя. 21 жовтня 1751 р. К. Розумовський наказав кошовому отаманові, щоб той забезпечив ведення іменних списків кожним курінним отаманом з обов'язковою реєстрацією всіх новоприбулих. Водночас заборонялося відпускати будь-кого із куреня без дозволу кошового отамана і без паспорта. За проживання на Запорожжі без паспорта вводилось покарання «по тамошньому их військовому обычаю безпоблажно, дабы и другие, видя то, страх имели»⁹⁸. При Новосіченському ретрашементі й на Микитинському перевозі велися пропускні записні журнали⁹⁹.

Київський генерал-губернатор, який постійно втручався у вибори старшини на Запорожжі, підтримував слухняних виконавців волі царських властей. Він склав і в листопаді 1750 р. подав на розгляд царського уряду «Мнение, каким наилучшим способом запорожских казаков от воровства и иных предрозостей и своевольств воздержать и доброй порядок в войске Запорожском учредить надлежит»¹⁰⁰. В документі, зокрема, пропонувалося вибори старшини проводити лише за участю заможних козаків, до кошового отамана призначити пристава з числа царських офіцерів, докорінно змінити порядок прийому в козаки, ввести на Запорожжя два регулярні полки.

19 липня 1753 р. вийшов царський указ про заборону виборів на Січі кошового отамана, писаря й осавула та призначення з відома царських урядовців нових старшин. Незважаючи на те що указ повністю запровадити в життя не вдалося, вибори кошової адміністрації зазнали істотних змін — відбувалися не на загальних військових радах, а на старшинських сходках. Коло кошової старшини поступово звужувалося, а в останні роки існування Нової Січі залишалось майже без змін. Кошовий отаман П. Калишевський, суддя А. Головатий, писар І. Глоба протягом десяти років переобирались щороку. Зміцнюючи таким чином свою соціальну опору на Запорожжі, царський уряд зміг перейти до більш рішучих дій по обмеженню його самоврядування.

Система управління в Російській державі поширилась також на Україну, що проявилось в ліквідації гетьманства і створенні Малоросійської колегії на чолі з П. О. Рум'янцевим. «Запорожской Сечи,— зазначалося в указі,— быть ныне ведомой в сем Малороссийском правительстве»¹⁰¹. Однак кошова старшина в цьому вбачала обмеження свого самоврядування і звернулася до царського уряду з проханням, «чтобы под командой той Коллегии не быть, а найдоваться под Иностранной Коллегией»¹⁰².

У 1756 р. сталися нові зміни в політичному підпорядкуванні Запорожжя. Разом з гетьманським управлінням Нова Січ з Колегії закордонних справ перейшла у відання Сенату¹⁰³, що посилило владу центральних органів управління на Лівобережній Україні та Запорожжі.

Протягом 40—60-х років XVIII ст. царський уряд здійснював планомірні заходи, які передбачали, зокрема, оточення Запорожжя військовими поселеннями: 9 полків ланд-міліції по р. Орель (1746), сербські

поселення поблизу північно-західних земель Запорозжя (з 1751) тощо. Утворена Новосербія (1752) включала землі Кодацької й Бугогардівської паланок. Тоді ж у верхів'ї р. Інгул поблизу Запорозжя засновано фортецю св. Єлизавети, де розташувався Новослобідський козацький полк. На північносхідному пограниччі Запорозжя засновується Слов'яносербія (1754), в Переволочній і Кременчуці царський уряд встановив митниці (1763). На початку 60-х років піднімалось питання про можливість перенесення Нової Січі на інше місце, зокрема в урочище Микитине¹⁰⁴ (в р-ні нинішнього Нікополя). З утворенням Новоросійської губернії (1764) до неї відійшли запорозькі землі по р. Інгул. Крім того, урядовий «План о поселении в Новороссийской губернии», затверджений Катериною II (1764), передбачав використання запорозьких козаків для заселення новоствореної губернії.

Надалі автономне існування запорозького козацтва в соціально-економічному та політичному плані ставало явищем, несумісним з абсолютистською монархією. Після завершення російсько-турецької війни 1769—1774 рр., підписання Кючук-Кайнарджійського миру і проголошення незалежності Кримського ханства Запорозжя втрачало своє значення як важливий стратегічний форпост у боротьбі проти агресії турецьких і кримських нападників. Останнє й послужило царському урядові одним із вмотивувань недоцільності існування запорозького козацтва як військової сили. В правлячих колах визрівала думка захопити запорозькі землі й поширити на них кріпосницькі порядки.

Запорозжя залишалося небажаним для царського уряду також як значний осередок і гальванізатор антифеодального руху, про що яскраво свідчили антифеодальні виступи козацької сіроми на Запорозжжі у 1749, 1761, 1764 рр., гайдамацький рух, участь запорозжців в Коліївщині 1768 р. та в селянській війні 1773—1775 рр. під проводом О. Пугачова.

Уряд дедалі більше схилився до рішучих дій по ліквідації Нової Січі, плануючи на її землях створити великі поміщицькі господарства, запровадити кріпосницькі порядки, які панували в центральних частинах імперії. Наприкінці травня 1775 р. командуєючій армією генерал П. Текеллій вступив зі своїми частинами на Запорозжя, зайняв усі паланки і слободи. 4 червня один із загонів підійшов до Січі, оточив її і оволодів укріпленнями. Наступного дня гарнізон Нової Січі капітулював перед царськими військами. Артилерія, боєприпаси, військові регалії, січовий архів та матеріальні цінності були вивезені. В Січі і паланкових укріпленнях розмістилися царські гарнізони.

З серпня 1775 р. вийшов царський маніфест про ліквідацію Січі. «Сечь Запорожская, — оголошувалося в ньому, — вконец уже разрушена с истреблением на будущее время и самого названия запорожских казаков...» Запорозжці звинувачувались у тому, що всупереч волі царського уряду освоювали землі на території Новоросійської губернії та Північного Причорномор'я, приймали на Запорозжя «без разбора... людей всякого сброда, всякого языка и всякой веры» і т. д.¹⁰⁵

Справжньою причиною ліквідації Нової Січі була насамперед внутрішня політика царизму, спрямована на зміцнення абсолютизму та його розгалуженого апарату як найбільш дійового засобу примусу й гноблення народних мас. Після ліквідації гетьманства (1764) на Україні єдиним краєм, де ще діяло своєрідне військове й адміністративно-територіальне самоврядування, залишалося Запорозжя, де зосереджувалися невдоволені жорстоким феодальним гнітом, а запорозжці становили собою, як зазначено в маніфесті, «особливое ...противоборствующее политическое сон-

мище»¹⁰⁶. Ліквідація Запорозької Січі — одна з ланок репресивних заходів царського уряду, спрямованих на знищення особливостей самоврядування в козацьких районах та областях країни, а також на придушення могутньої хвилі антифеодального руху.

Таким чином, XVIII ст. — період значних змін у політичному становищі та внутрішньому управлінні Запорозької Січі. Зацікавлений у використанні запорозького козацтва для охорони південних порубіжних земель та в російсько-турецьких війнах царський уряд (1734) пішов на відновлення Запорозької Січі. Однак царизм намагався обмежувати самоврядування на Запорожжі, постійно втручаючись у його справи, урізуючи функції військової ради, зберігаючи протягом багатьох років вузьке коло старшин майже без змін.

Царизм не допускав будь-яких особливостей управління етнічних районів країни. На кінець XVIII ст. на Запорожжі, як і на Лівобережній та Слобідській Україні, запроваджено військовий та адміністративно-територіальний устрій відповідно до загальної централізованої системи управління всієї Російської імперії.

3. АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ ТА ОРГАНИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ НА УКРАЇНІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Гетьмансько-старшинські органи управління. Етносоціальний розвиток української народності в складі Російської держави відбувався в умовах функціонування органів етнічної державності, що сформувалася в ході визвольної війни 1648—1654 рр.¹⁰⁷ Вона базувалася на традиціях, що своїм корінням сягали часів Київської Русі та більш пізнього періоду, а також засвоювала елементи соціально-політичних структур Запорозької Січі. Головними ланками управління стали генеральний, полковий і сотенний уряди відповідно до поділу козацького війська на полки й сотні. Загальне керівництво ними належало привілейованій верхівці українського козацтва та його військовому й адміністративно-територіальному керівному складу — козацькій старшині, яка поступово консолідувалася й перетворювалася в панівний клас — стан тогочасного українського суспільства.

Історично склалося так, що органи української державності набули дальшого розвитку головним чином на території тих земель, що входили до складу Російської держави. Здійснюючи верховну владу над Україною, царський уряд визнавав за нею наявність етнічної території, існування місцевих адміністративно-територіальних, військово-організаційних та судово-правових інституцій. Місцеві державно-політичні традиції та адміністративно-територіальний устрій, що з часом модифікувалися в загальнодержавному напрямі, позначилися на всіх сферах життя тогочасного українського суспільства.

Вищим законодавчим органом управління на Україні залишалися загальні козацькі ради, на яких обговорювали і вирішували найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики, адміністративні, судові й військові справи, обирали й скидали гетьманів та козацьку старшину. Однак з роками функції та повноваження цих рад зазнали істотних змін. Ще за часів Б. Хмельницького загальні козацькі ради скликалися дедалі рідше, а важливі військові та адміністративні питання гетьман вирішував у вузькому колі старшини. Як правило, на козацьких радах були при-

сутні уповноважені представники царського уряду — бояри, окольничі, які підтримували ту чи іншу кандидатуру, досить часто диктували царську волю у формі наказу.

Вищу військову, політичну, адміністративну, фінансову та судову влади на визволеній від польсько-шляхетського панування території України здійснював воєначальник козацького війська — гетьман. Він був верховним розпорядником земель, що після визвольної війни 1648—1654 рр. стали власністю Війська Запорозького і деякий час перебували у розпорядженні військового скарбу. Йому ж належало право остаточного затвердження на посадах полкової і сотенної старшини.

Під час обрання гетьман складав присягу на вірність царю і Російській державі. У XVIII ст. кандидатуру гетьмана заздалегідь визначав царський уряд, а на раді відбувалося його формальне «обрання». Резиденція гетьманів у різний час знаходилася в Чигирині, Гадячі, Батурині, Глухові. Атрибутами гетьманської влади були булава, бунчук, прапор і печатка. Діяльність українських гетьманів проходила під наглядом царського уряду — з 1709 р. при них постійно знаходились царські резиденти (бригадири).

У разі відсутності гетьмана його обов'язки виконував так званий наказний гетьман, якого призначала генеральна старшина. Поширеною формою наказного гетьманства набуло доручення кому-небудь із генеральної старшини командування частиною козацького війська, яке вирушало в далекий похід¹⁰⁸.

Верхівку адміністративного апарату і ради при гетьмані як дорадчий орган становила генеральна старшина, що за звичаєм Запорозької Січі обиралася на військових радах або радах старшин. До генеральної старшини відносилися генеральні обозний, суддя, писар, осавули, хорунжий, підскарбій, бунчужний тощо¹⁰⁹. Вибори генеральної старшини мали формальний характер. Як правило, кожного з них визначав сам гетьман. З роками призначення генеральної старшини здійснювалося за згодою і під контролем царських властей. В 1715 р. на військових радах вибирали лише кандидатів до генеральної старшини, одного з яких царські урядовці призначали на посаду.

В процесі зміцнення та юридичного закріплення панівного становища козацької старшини з кінця XVII ст. своєрідну соціальну категорію становили бунчукові товариші — найзаможніші представники старшинської верхівки, які володіли великими маєтностями та значною кількістю селян, що відбували на них послушенство. Ця почесна генеральна старшина перебувала в безпосередній юрисдикції гетьмана і користувалася значними правами і привілеями. Під час воєнної кампанії бунчукові товариші складали окремих корпус (підпорядкований гетьману або російським генералам), з якого призначали командирів великих козацьких загонів. Чин бунчукового товариша, як правило, надавався родичам генеральної старшини та полковників, окремим сотникам, канцеляристам генеральної та полкових канцелярій.

До верхівки козацької старшини належали також військові товариші (статус яких сформувався із так званого військового товариства, що віділилось із козацької маси ще за часів Б. Хмельницького) і протягом XVIII ст. були майже обов'язковою сходиною для службового зростання синів генеральної та полкової старшини і бунчукових товаришів. Військові товариші мали значні маєтності та вагу в суспільно-політичному житті, підпорядковувались безпосередньо полковнику чи Генеральній військовій канцелярії.

У другій половині XVIII ст. старшині, що одержала чин бунчукового

чи військового товариша, Малоросійська колегія видавала офіційний документ — патент, у зв'язку з чим з'явився термін патентована старшина. Увільнені з цього чину за віком чи за станом здоров'я також одержували офіційний документ абшит і називались абшитованою старшиною.

У роки визвольної війни українського народу сформувалась нова структура гетьманського апарату, що прийшла на зміну польсько-шляхетській адміністрації. Нова система управління базувалась на основі давніх традицій, що збереглися ще від часів Київської Русі, а також увібрала в себе досвід Запорозької Січі, реєстрового козацтва, литовсько-польської шляхетської адміністрації. Разом з тим в умовах міцніючого абсолютизму Російської держави гетьманське управління також прагнуло до більш досконалих форм політичної централізації в межах України, створюючи відповідний бюрократичний апарат як засіб панування над народними масами.

При особі гетьмана виникла центральна адміністративна установа — Генеральна військова канцелярія. Так, російські послы під час переговорів з Б. Хмельницьким у Суботіві 18 серпня 1653 р. зафіксували наявність при гетьмані канцелярії, «где дела делают»¹¹⁰. Через Генеральну військову канцелярію гетьман здійснював свою військову, адміністративну, судову й фінансову владу. Генеральна військова канцелярія відала справами внутрішніми і міжнародними, тож роль генерального писаря, що її очолював, у політичному житті була значною. Його називали «міністром внутрішніх справ», або «гетьманським канцлером»¹¹¹. До штату канцелярії входили старші канцеляристи, канцеляристи та інші службовці, які називались підписками, протоколістами, регістраторами, копійстами, товмачами, повітчиками¹¹², а з 1734 р. з'явилися нотаріуси, секретарі, архіваріуси, бухгалтер. На початку XVIII ст. із відання Генеральної військової канцелярії були вилучені фінансові та судові справи (грамота Петра I від 28 листопада 1720 р.); натомість у Глухові створено (1721) військову і судову канцелярії¹¹³. Генеральна військова канцелярія функціонувала до 21 листопада 1764 р.

У роки визвольної війни українського народу (1648—1654) виник найвищий судовий орган на Україні — Генеральний військовий суд, що стояв на сторожі інтересів козацької старшини. Він підпорядковувався гетьманові, розглядав справи осіб, що відносились до генеральної військової чи полкової старшини, а також справи про державні злочини. Цей вищий судовий орган служив апеляційною інстанцією для місцевих судових органів (полкових і сотенних), здійснював нагляд за виконанням указів царя та універсалів гетьмана. У 1654 р. діяли три генеральні судді, згодом їх стало два, а потім один¹¹⁴.

При Генеральному суді існувала канцелярія на чолі з писарем, який, у свою чергу, підпорядковувався судді. В разі відсутності судді його заміщав судовий писар, який називався наказним суддею. Поточні справи в судовій канцелярії розподілялись між канцеляристами, кількість яких визначалась по тому, «сколко по рассмотрению судей и по состоянию дела явится быть потребно»¹¹⁵. З роками відбувся певний розподіл обов'язків між службовцями канцелярії. Так, у 1768 р. тут працювали секретарі, адвокати, нотаріус, архіваріус, канцеляристи (першого, другого і третього класів) та ін.¹¹⁶ Генеральний суд офіційно діяв до утворення намісництва, а фактично існував до 1790 р.

У 1723 р. виникла Генеральна скарбова канцелярія — найвищий фінансовий орган гетьманського правління. На цю канцелярію покладалось збирання податків з населення, відання прибутками і видатками, військовими та ранговими маєтками. Очолював Генеральну скарбову

канцелярію генеральний підскарбій. Апарат канцелярії складався із канцеляристів, секретарів, калькулятора¹¹⁷.

Полково-сотенний устрій. Управління в містах. Адміністративна, військова та судова влада на території полку належала полковникові, посада якого формально вважалася виборною. Однак з часів Б. Хмельницького призначав полковників гетьман (з кінця XVII ст.— за згодою і з санкції царського уряду). Відставка і призначення нових полковників найчастіше проводилась новообраними гетьманами. Так, ставши гетьманом, І. Мазепа при допомозі В. Голіцина відразу ж замінив шість полковників¹¹⁸. Новопризначеному полковникові під час його «обрання» вручали атрибути полкової влади — пернач, військовий прапор і печатку.

З роками право на призначення полковників та полкової старшини стало прерогативою царського уряду. Так, указом Сенату у 1726 р. миргородським полковником призначено Данила Апостола¹¹⁹. Це не поодинокий факт. Наприклад, царським указом від 30 серпня 1730 р. полковником Стародубського полку призначався Олексій Дуров¹²⁰.

Для зміцнення політичних та юридичних прав полкової старшини було запроваджено чин значкового товариша. Ця категорія старшини підпорядковувалася безпосередньо полковникові, який брав її під опіку малого полкового прапора — значка. Значкові товариші справляли помітний вплив на внутрішнє управління в тому чи іншому полку. Згідно з царським указом від 8 серпня 1734 р. їх кількість визначалась в 420 чоловік, а саме: в Ніжинському, Стародубському, Чернігівському, Лубенському, Полтавському і Переяславському полках по 50, а в Київському, Миргородському, Прилуцькому і Гадяцькому — по 30 чоловік¹²¹.

Виконавчі функції в межах полку покладалися на канцелярію, до штату якої входили канцеляристи і старші канцеляристи на чолі з полковим писарем. Полкова канцелярія поєднувала свою діяльність з роботою відповідних судів, оскільки до складу обох входили полковий суддя і старшина. Головна роль в них належала полковникові.

Наступну ланку в структурі військового та адміністративно-територіального устрою становили сотні, межі і кількість яких у кожному полку часто змінювались. До складу сотенної адміністрації входили сотник, писар, хорунжий, осавул. Виборність сотника, як і полковника, залишалась номінальною. Як правило, сотника призначали із генеральної чи полкової старшини, вручали йому корогву (сотенний прапор) як атрибут влади і з того часу він вважався обраним на посаду. На випадок тимчасової відсутності сотника або участі в поході частини сотні призначався наказний сотник (найчастіше городовий отаман, хорунжий або осавул сотні чи представник із полкової старшини)¹²².

Згодом призначення сотників перейшло у відання царського уряду. З 1715 р. старшина рекомендувала трьох представників на цю посаду, а гетьман та царські урядовці затверджували одного з них¹²³. З часом призначення сотників в українські полки стало прерогативою царського уряду. Так, указом Сенату 1723 р. седнівським сотником Чернігівського полку призначено «сербской породы шляхтича» Дмитра Милютикова¹²⁴.

У другій половині XVII ст. утворилися сотенні канцелярії, на які покладалось виконання військової, адміністративної та судової влади на території сотні. Сотенну канцелярію очолював писар, якому допомагали підписки у справах діловодства. Сотенні канцелярії нерідко пов'язували свою діяльність з ратушним діловодством.

Козаки, що проживали в селах, входили до куреня, організаційні обов'язки по керівництву яким покладались на отамана. Куренні отамани

підпорядковувалися сотенному правлінню і, як правило, ним же і призначались.

Значна частина великих володінь, що належала гетьману чи монастирям, об'єднувалась у волості. Такі структурні одиниці адміністративно-територіального поділу зберігалися переважно на півночі Лівобережної України. Зокрема, у Стародубському полку відомі Бобовицька, Попогорська, Лишицька волості, що належали Києво-Печерській лаврі¹²⁵. Рангові володіння гетьманів іноді об'єднувались у староства. Старости призначались гетьманом і не підлягали місцевій адміністрації. Так, у Ніжинському полку існували староства Городиське (що охоплювали села Городище, Бахмач, Курінне) та Ямпільське¹²⁶.

Зосередження політичної, військової та адміністративної влади на Україні в руках козацької старшини та перетворення її в пануючий класним правом і значною мірою підлягали старшинській адміністрації зауправління в містах.

На Лівобережній Україні міста поділялися на дві основні групи — магістратські і ратушні. Магістратські міста, як і раніше, користувалися магдебурзьким правом, яке протягом другої половини XVII—XVIII ст. підтверджувалося або надавалося царськими указами чи гетьманськими універсалами. До таких міст належали Київ, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Чернігів, Новгород-Сіверський, Почеп, Погар, Глухів, Короп, Мена, Остер, Полтава, Кролевець, Козелець, Березна, Гадяч, пізніше — Батурин¹²⁷. Другу групу становили міста, що не користувалися магдебурзьким правом і значною мірою підлягали старшинській адміністрації замість колишньої старостинської.

Поточними адміністративними, господарськими і цивільними судовими справами в містах відало міське управління на чолі з війтом, посада якого вважалася виборною. Насправді обраний війт кожного міста затверджувався гетьманом, а війт Києва — особисто царем¹²⁸. Крім загального керівництва, війт виконував також обов'язки судді у карних справах.

У магістратських містах до складу урядовців входили чотири-шість бурмистрів, райці (чи радці), які відали цивільним судом і наглядали за торгівлею, та лавники — цивільними й кримінальними судовими справами. Згідно з «Правами, по котрым судится малороссийский народ», уряд ратушних міст мали представляти три бурмистри, на яких покладались обов'язки райців і лавників. До членів міського управління входив також писар (магістратський чи ратушний). Постійними учасниками засідань міського уряду (загальна і найчастіше вживана тогочасна назва міського управління) були також полковник, сотник чи отаман.

Міські урядовці, представлені, як правило, заможними категоріями міщан, мали обиратися на зборах населення всього міста¹²⁹. Однак персональний склад міського уряду будь-якого міста заздалегідь визначався гетьманським правлінням чи полковою старшиною.

До штату міських урядів включалася також значна кількість служителів: городничі, осавульчики і соцькі, возні, ратушні господарі, ключники та ін.

З 1785 р. органами міського управління на Лівобережній і Слобідській Україні стали міські думи, утворені згідно з «Жалуваною грамотою містам» на засадах станового представництва.

Отже, органи феодальної державності, що склалися в ході визвольної війни, існували й діяли на Україні понад 100 років. Наявність таких органів відповідала насамперед інтересам новосформованої етнічної феодальної знаті — козацької старшини. Разом з тим виникнення й функціо-

нування політичних інституцій місцевого самоуправління свідчило і про більш глибокі процеси в надрах української народності.

В умовах феодального ладу відбувався процес консолідації інтересів панівного класу України та Росії, що неминуче вело до уніфікації системи державного управління, в тому числі й військового та адміністративно-територіального устрою. За таких умов царський уряд, здійснюючи політику державного абсолютизму, зміцнював свої позиції на Україні шляхом поступової ліквідації особливостей місцевого управління, специфіки військового та адміністративно-територіального устрою.

Воєводи і Малоросійський приказ. Губернатори. Зміцнення своєї влади на Україні, забезпечення соціальних інтересів російського дворянства і козацької старшини царський уряд здійснював безпосередньо через загальнодержавні органи. В середині XVII ст. безпосередніми виконавцями самодержавної політики російського царя на місцях були воєводи. Відразу ж після об'єднання України з Росією царські воєводи з загонами ратних людей і артилерією прибули в Київ і Переяслав. В «Статтях Богдана Хмельницького» зафіксовано, що цар наказав воєводам бути в «больших городах, в Киеве да в Чернигове, а в иных бы городах воєводам не быть»¹³⁰. Та з часом російські воєводи з'являються і в інших українських містах: Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані¹³¹ згідно з «Переяславськими статтями» 1659 р., у Каневі, Полтаві, Кременчуці, Кодаку, Острі, Мотовилівці¹³² згідно з «Московськими статтями» 1665 р. До кінця XVII ст. воєводи та їх гарнізони були розміщені також в Гадячі, Стародубі, Глухові, Батурині та інших містах.

Наявність російських воєвод в українських містах та кількісний склад їх гарнізонів зазнавали помітних змін. Так, згідно з «Глухівськими статтями» 1669 р. воєводські гарнізони залишались лише в Києві, Ніжині, Переяславі й Чернігові. Їх функції обмежувалися виключно військовими справами, переписом населення, збиранням відомостей розвідувального характеру щодо сусідніх держав. На відміну від повноважень воєвод у центральних районах Росії, на Україні вони не мали права втручатися в справи місцевого самоуправління. З свого боку, царський уряд прагнув погоджувати дії воєвод з старшинською адміністрацією, для чого постійно тримав у Москві п'ять-шість представників від гетьманського правління.

З часом з'явилася посада головного воєводи, який відав діяльністю всіх воєвод на Україні і підпорядковувався безпосередньо Малоросійському приказу і царю. З 1672 р. посаду головного воєводи займав Г. Ромодановський, а його резиденцією став Путивль.

З метою прискорення і полегшення зносин з царським урядом гетьманське управління мало своє постійне представництво у Москві (що було передбачено «Глухівськими статтями» 1669 р.). На той час у Москві існував особливий Малоросійський двір (поблизу Іллінських воріт Кремля, на вулиці, що згодом одержала назву Маросейка), де зупинялися офіційні особи від гетьманського правління¹³³.

Питаннями відносин царського уряду з Україною відав Малоросійський приказ, що виділився відразу ж після об'єднання України з Росією у вигляді канцелярії при Посольському приказі, а з грудня 1662 р. став називатися «Приказ Малыя России». Малоросійський приказ (як прийнято його називати) підпорядковувався безпосередньо царю, хоч офіційно залишався в компетенції Посольського приказу аж до 1722 р., коли Петро I заснував Колегію закордонних справ і незалежну від неї Малоросійську колегію¹³⁴.

Через Малоросійський приказ царський уряд здійснював свою політи-

ку на Україні: призначав воєвод і керував їх діяльністю, затверджував претендентів на гетьманство, контролював внутрішню і зовнішню політику старшинської адміністрації, надавав військову допомогу українському козацтву в боротьбі проти іноземних загарбників, а адміністративним органам — для придушення антифеодальних виступів народних мас. Приказ відав також судовими справами, що стосувалися державних злочинів (дезертирство, зрада) воєвод на Україні, службовців самого приказу, гетьманів, козацької старшини тощо. З другого десятиріччя XVIII ст. на нього покладалося завдання сприяти зростанню російського дворянського землеволодіння на Україні¹³⁵. У віданні Малоросійського приказу знаходились питання про розміщення російських військ на Україні, відновлення і спорудження фортець, зносини царського уряду з гетьманським правлінням.

Уніфікація централізованого управління в XVIII ст. привела до істотних змін в адміністративно-територіальному устрої Російської держави, в тому числі й на Україні. Так, ще у 1708 р., коли Російську державу було поділено на вісім губерній, дві з них знаходились на території України — Київська й Азовська. З 1719 р. Київська губернія поділялась на чотири провінції — Білгородську, Севську, Орловську й Київську¹³⁶. Азовська губернія складалася із семи провінцій — Воронежської, Єлецької, Тамбовської, Шацької, Бахмутської, новозбудованих фортець (Транжамент, Полтавська, Тавров, Хоперська), а також міст Білокозька, Романова, Сокоlescька, що відносились до залізорудних промислів¹³⁷.

У загальнодержавному масштабі губернатор, якого призначав цар, мав широкі військові, адміністративні, судові та фінансові повноваження. З 1711 р. губернатори підпорядковувались Сенату, в якому існували губернський стіл, губернські комісари та оберфіскал (з фінансових справ). З поділом губерній на провінції (1719) адміністративна й військова влада зосередилася в руках воєвод, які у повсякденній діяльності спочатку були майже незалежні від губернаторів. З 1727 р. воєводи повністю підпорядковувались губернаторові, який одержав право зносин з царським урядом та нагляду за всією адміністрацією губернії.

На відміну від інших губерній, де губернаторами призначали полковників, підполковників і навіть майорів та капітанів, Київську губернію, як правило, очолював генерал. «Киевская губерния другим губерниям не в пример, — заявляв генерал-губернатор Леонтьєв, — ибо в Киевской губернской канцелярии как прежде присутствовали генерал-аншефы и генерал-губернаторы, так и я ныне, яко учрежденный, не только при армии генерал-аншеф, но и Киевской губернии генерал-губернатор»¹³⁸. Київський генерал-губернатор відав в основному військовими справами, обороною державних кордонів, наглядом за зовнішньою торгівлею. Генерал-губернатор Леонтьєв був «главным над обретающимися на Украине войсками командиром»¹³⁹. Характерно, що ця влада належала особисто генерал-губернаторові Леонтьєву «по единому персональному его рангу»¹⁴⁰ і не поширювалася на виконавчий орган — губернську канцелярію. Цивільна, адміністративна та судова влада на території Київської губернії належала гетьманському правлінню чи Малоросійській колегії, які генерал-губернаторові не підпорядковувались.

Зміни в адміністративно-державному управлінні на Лівобережній Україні. Перша й друга Малоросійські колегії. Центральним органом управління царського уряду Лівобережною Україною стала Малоросійська колегія (1722—1727), яка знаходилась у Глухові. Очолював її бригадир генерал-лейтенант, полковник кінної гвардії С. І. Вельямінов-Зернов. Штат колегії визначався із шести російських офіцерів та прокурора

поперемінно на рік¹⁴¹. Однак персональний склад членів колегії протягом кількох років залишався майже без змін.

На колегію покладалась обов'язки визначення та стягнення податків до царської казни, поповнення провіанту для російських полків, розквартирування солдат і офіцерів, апеляційної інстанції в судових справах, контроль за діяльністю Генеральної військової канцелярії, зносили з іншими колегіями тощо¹⁴². Всі питання військового, адміністративного, судового та фінансового характеру гетьманське правління вирішувало за погодженням з Малоросійською колегією, а інколи і на спільних засіданнях¹⁴³. При колегії існувала спеціальна канцелярія для ведення діловодства.

З відновленням гетьманства (1727) і ліквідацією першої Малоросійської колегії позиції царського уряду на Лівобережній Україні не похитнулися. Діяльність новообраного гетьмана (1727—1734) Д. Апостола і генеральної військової старшини повністю залишалася під наглядом і контролем з боку царських урядовців в особі резидентів¹⁴⁴.

Після смерті Д. Апостола (січень 1734 р.) царський уряд переклав управління Лівобережною Україною на правителя Слобідської України О. І. Шаховського. Як виконавчий орган при ньому з числа російських та українських урядовців було створено тимчасовий адміністративний орган — Правління гетьманського уряду (1734—1750), до якого входили О. І. Шаховський з двома представниками від російського командування та генеральний обозний Я. Лизогуб з двома українськими старшинами¹⁴⁵.

Однак така форма управління Лівобережною Україною не могла задовольняти ні царський уряд, ні українську старшину. Знову постало питання про відновлення гетьманства. 5 травня 1747 р. в Сенат надійшов царський указ «О бытии в Малороссии гетману по прежним правам и обыкновениям»¹⁴⁶. Урочисті «вибори» нового гетьмана К. Г. Розумовського відбулися в Глухові 22 лютого 1750 р. Того ж року гетьманську резиденцію з Глухова переведено до Батурина. Водночас було утворено особливу канцелярію гетьмана К. Г. Розумовського для нагляду за всіма адміністративними установами на Україні¹⁴⁷.

К. Г. Розумовський у своїй діяльності керувався відповідними інтересами козацької старшини. Універсалом від 1760 р. (затвердженим царським урядом у 1763 р.) гетьман дозволяв перехід селян лише тоді, коли селянське майно залишалось на користь їх поміщиків. В інтересах старшини ним була здійснена і судова реформа (1760—1763) на Лівобережній Україні. Генеральний військовий суд реорганізовано у найвищий судовий орган по нагляду за місцевими судами та апеляційну інстанцію. Полкові суди були реформовані в гродські. Крім того, запроваджено підкоморські й земські суди (в кожному полку по два, а в Ніжинському три), в які призначалися підкоморні судді, писарі і возні¹⁴⁸. З свого боку, російський уряд, обмежуючи владу гетьмана, встановив контроль за наданням старшині земельних володінь та урядових посад, скасував у 1754 р. внутрішнє мито між Україною і Росією, чим позбавив гетьманське управління значних прибутків, вилучив із відання гетьмана Київ.

Загалом царський уряд розглядав Україну як складову частину Російської імперії і прагнув підпорядкувати управління нею загальнодержавній системі адміністративно-територіального устрою. Існування гетьманства на Україні ставало несумісним як з тенденціями уніфікації державного управління, так і з самодержавною владою російського царя. Скориставшись поданим проханням К. Г. Розумовського про узаконення спадкоємності гетьманства за його родом, 10 листопада 1764 р. Катери-

на II остаточно ліквідувала цей інститут адміністративного управління¹⁴⁹.

Відтоді вся повнота влади зосередилася в руках новопризначеного президента другої Малоросійської колегії (1764—1786) генерал-губернатора П. О. Румянцева. Обіймаючи ці дві посади, П. О. Румянцев став на шлях ліквідації місцевого самоуправління на Лівобережній Україні.

Друга Малоросійська колегія складалася з чотирьох російських урядовців, чотирьох українських старшин, прокурора (російського полковника), двох секретарів (росіянина та українця) і канцелярських службовців, призначених П. О. Румянцевим¹⁵⁰.

Деякий час юрисдикція колегії як місцевого органу управління Україною формально визнавалася царським урядом. Так, ще у 1769 р. магістрати міст Лівобережної України підпорядковувались Малоросійській колегії, а коменданти — київському обер-коменданту¹⁵¹. В одному з документів 1771 р. зафіксовано дані про підпорядкування монастирів, козаків Київського полку та всіх українців, що жили в Києві, Малоросійській колегії¹⁵².

Однак уся повнота влади залишалася в руках П. О. Румянцева і проводилася в життя через новоутворену канцелярію малоросійського генерал-губернатора (існувала до 1796 р.)¹⁵³. Канцелярія здійснювала керівництво другою Малоросійською колегією, полковими і сотенними канцеляріями, а також повітовими, земськими, підкоморськими і гродськими судами. З 1782 р. після проведення губернської реформи на Україні на канцелярію П. О. Румянцева покладалось керівництво намісницькими правліннями та повітовими адміністративними й судовими установами, а сам генерал-губернатор підпорядковувався безпосередньо Сенату і особисто Катерині II.

Згодом відбулися зміни у військово-адміністративному устрої України. На початку 80-х років ліквідовано полковий устрій. Указом Військової колегії (28 червня 1783 р.) на основі лівобережних козацьких полків створено 10 регулярних карабінерних кавалерійських полків.

Згідно «Учреждения о губерниях» (1775), доповненому у 1780 р., на Лівобережній Україні запроваджено загальнодержавну систему адміністративно-територіального устрою — поділ на намісництва. При збереженні губерніального поділу в Російській державі було утворено 34 намісництва, в тому числі на Україні Харківське, Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське. Правління кожного намісництва складалося з намісника, який здійснював адміністративно-поліцейські та фінансові функції, губернатора, віцегубернатора і двох радників. Правління намісництва відали адміністративними, судовими, фінансовими та іншими справами.

З 1782 р. на Україні запроваджено стачові суди: повітовий і верхній земський для дворян, городовий і губернський магістрат для міських жителів, нижню і верхню розправу для державних селян. Величезна маса кріпосного селянства перебувала у юрисдикції своїх власників.

Зростання функціонального значення центральних державних установ вело до обмеження компетенції і значення місцевих органів влади.

Указом «Про новий поділ держави на губернії» (1796)¹⁵⁴ намісництва ліквідувалися. Харківське намісництво увійшло до складу Слобідсько-Української губернії, а Чернігівське з 1797 р. — до Малоросійської.

До Малоросійської губернії, утвореної указом від 12 грудня 1796 р. «на особых по правам и привилегиям основаниях», адміністративним центром якої став Чернігів, входили Чернігівське, Новгород-Сіверське, частина Київського та Катеринославського намісництв. У 1802 р. Малоросійську губернію поділено на Чернігівську і Полтавську.

Значні зміни відбулися й у церковному управлінні. Відразу ж після Переяславського акту 1654 р. постало питання про об'єднання української й російської православної церкви, тобто про підпорядкування київської митрополії московському патріарху. Однак, перебуваючи в номінальній залежності від константинопольського патріарха і користуючись при цьому великими привілеями та фактично необмеженими правами в церковному управлінні, українське вище духовенство не бажало підкорятись загальним порядкам московської патріархії, а можливу залежність від московського патріарха розглядало як втрату відповідних прав і привілеїв. Це й послужило головною причиною відмови київського митрополита Сильвестра Косова дати згоду на підпорядкування української православної церкви московському патріархові.

Однак в умовах політичної й економічної єдності України і Росії українське вище православне духовенство не могло уникнути тенденцій, характерних для загальнодержавного організму, і змушене було пристосовуватись до нових обставин своєї діяльності. Представники вищої ієрархії українського духовенства активно включались у політичне життя країни. Як правило, вони були присутні на старшинських радах, благословляли новообраних гетьманів, вступали в безпосередні контакти з російськими урядовцями та вищим духовенством Москви.

З свого боку, царський уряд проявляв інтерес до українського вищого духовенства, прагнучи мати серед нього своїх прибічників. Царськими жалуваними грамотами українські монастирі одержали підтвердження на свої володіння, монастирські піддані не підлягали світським судам. Водночас гетьман і воєводи одержали наказ не втручатися в церковні справи.

Номінальне підданство київської митрополії константинопольському патріархові зберігалось до 1686 р., коли новообраний «духовними особами, так и мирскими чинами» митрополит Гедеон Четвертинський відправився до Москви, де був посвячений московським патріархом і одержав відповідну царську грамоту. Згодом до Москви надійшла письмова згода константинопольського патріарха на підпорядкування київської митрополії московському патріархові¹⁵⁵.

Наступні зміни в церковному управлінні на Лівобережній Україні пов'язані з реформами Петра I. В лютому 1721 р. на заміну патріаршій владі був створений синод як найвищий орган церковного управління в Російській державі. Водночас організовувалися й низові органи церковного управління — духовні консисторії й духовні правління. Того ж року в Києві заснована духовна консисторія, на яку покладалось управління всіма справами православної церкви Лівобережної України.

Таким чином, на кінець XVIII ст. загальнодержавні органи військового, адміністративно-територіального й церковного управління поширили свою юрисдикцію на Лівобережну Україну. В нововведеному устрої управління Лівобережною Україною в складі Російської імперії місцеві традиції враховувалися лише частково.

Особливості адміністративного устрою на Слобожанщині. Адміністративно-територіальний устрій Слобожанщини складався в міру її заселення та господарського освоєння. Центральна влада російського самодержавства в краї здійснювалась через воєводську адміністрацію, при якій утворювалися канцелярії — «приказные избы»¹⁵⁶. Вони відали адміністративними, військовими, судовими, фінансовими справами російських військових залог, а також вели реєстрацію переселенців, приводили їх до присяги та інформували органи про хід еміграції. Російські залоги при воєводах, як правило, були невеликі, а воєводська адміністрація не втручалася в побут, звичаї, життя поселенців.

Місцевий адміністративно-територіальний устрій, який набув форм козацько-старшинського управління, складався під впливом етнічних традицій, привнесених українськими переселенцями. Населення того чи іншого поселення об'єднувалося в громади на чолі з виборним отаманом (за винятком Охтирки на чолі з сотником та Колонтаєва на чолі з отаманом і сотником)¹⁵⁷. Великі громади поділялися на сотні (на чолі з сотниками). Місцева адміністрація громад складалася із представників заможних козаків і міщанських верств.

У другій половині XVII ст. на Слобожанщині, аналогічно Лівобережній Україні, утворилися козацькі полки: Острогозький (1652—1658), Сумський (1652—1658), Охтирський (1655—1658), Харківський (1659—1660), Балакліївський (1669—1670). Останній у 1677 р. приєднали до Харківського полку, з якого, в свою чергу, в 1685 р. виділився Ізюмський полк¹⁵⁸. Таким чином, на кінець XVII ст. Слобожанщина поділялась на п'ять козацьких полків, що становили військові та адміністративно-територіальні одиниці.

Військову службу несли виборні (або рангові чи реєстрові) козаки. Утримання козацького війська покладалося на сім'ї, які не виставляли козаків на службу і називались підпомічниками. Полкове управління складалося із ради старшин, до якої входили полковник, обозний, суддя, хорунжий, два осавули, два писарі. У місцеву діяльність полкового управління, як правило, воеводи не втручались. Однак кандидатури на посади полковників погоджувались з білгородським воеводою¹⁵⁹.

З утворенням слобідських козацьких полків виникали й полкові канцелярії, в компетенцію яких входили військові, адміністративно-господарські, фінансові та судові справи на території полку. Полкові канцелярії Слобідської України підпорядковувалися Білгородському воеводі, а через нього Білгородському столу Розрядного приказу в Москві. У 1783 р. слобідські полки було передано у відання Посольського приказу.

В адміністративно-територіальному відношенні кожен полк поділявся на сотні з центром у містечку, де знаходилося правління і проживала сотенна старшина — сотник, отаман, осавул і хорунжий. Населення сіл і хуторів підпорядковувалося сотникові.

Всіма церковними справами на Слобожанщині відала Білгородська єпархія, створена у 1667 р.

Система козацького самоуправління на Слобожанщині зберігалася до початку XVIII ст. Формування абсолютистської монархії в Росії вело до створення і зміцнення нової самодержавно-бюрократичної системи управління. З 1706 р. на Слобожанщині скасовується воеводське управління і запроваджується єдиноначальна влада полковників, яких зараховано до командного складу російської армії. У 1709 р. царський уряд сформував Українську дивізію під командуванням генерала російської армії, до якої ввійшли козацькі полки Лівобережної і Слобідської України.

Основне завдання, що покладалось на слобідські козацькі полки, це боротьба проти татарських нападів. Однак з кінця XVII ст. Петро I почав включати слобідські козацькі полки до складу діючої армії, зокрема під час Азовських походів 1695, 1696 рр. та в роки Північної війни (1700—1721)¹⁶⁰.

З поділом Росії на губернії (1708) Харківський полк відійшов до Київській губернії, а решта Слобожанщини — до Азовської¹⁶¹. Згодом (1719) уся Слобожанщина ввійшла до складу Київської губернії¹⁶², де перебувала до 1722 р. Здійснювалася політика поступового обмеження

місцевого самоврядування козацької старшини. Так, з 1719 р. всі судові та кримінальні справи на Слобожанщині вилучалися з компетенції полковників і передавалися у відання білгородської провінціальної канцелярії Київської губернії. За козаками залишалось право оскаржувати рішення полкової старшини білгородському воєводі, а дії останнього — в Курський надвірний суд¹⁶³. З того часу полковників та сотників слобідських козацьких полків затверджували або й просто призначали царські урядовці. 27 лютого 1723 р. був оголошений царський указ про обов'язкове призначення полковниками козацьких полків вихідців із росіян¹⁶⁴.

Прагнучи ліквідувати традиції місцевого військового та адміністративно-територіального устрою і спрямувати його в русло загальнодержавного ладу, царський уряд запровадив ще ряд нововведень на Слобожанщині. Царським указом від 23 грудня 1732 р. слобідські полковники та старшина були значно обмежені у військовому керівництві полками. Із частини козаків та місцевих селян кожного полку формувались регулярні військові роти на чолі з ротмістрами. Згодом із цих рот був утворений Слобідський драгунський полк, до якого переведено частину козаків із місцевих полків¹⁶⁵. У Сумах утворено керівний орган — «Канцелярию комиссии учреждения слободских полков» на чолі з О. І. Шаховським та двома штабс-офіцерами, на яку покладалася реорганізація полкового устрою на посилення влади царизму на Слобідській Україні. Таким чином, слобідські козацькі полки перетворювалися на частини регулярної армії, а адміністративно-територіальне полкове управління — на провінціальні державні органи.

Надалі царський уряд продовжував обмежувати існуючі форми військового та адміністративно-територіального устрою на Слобожанщині, зміцнюючи владу дворянства та кріпосників. Указом Сенату від 11 березня 1763 р. була створена «Комиссия по слободским полкам» на чолі з гвардії секунд-майором Є. О. Щербиніним¹⁶⁶, яка мала готувати повну ліквідацію полкового устрою на Слобожанщині.

28 липня 1765 р. Катерина II ліквідувала слобідське козацтво¹⁶⁷, мотивуючи це бажанням «непрочную» службу слобідських козацьких полків перетворити «в лучшую и государству полезнейшую». Більшість заможних козаків приказним порядком переведена в гусари, а решта — у селянський стан. Старшина одержала офіцерські чини і статус дворянства.

Водночас на території слобідських козацьких полків утворено Слобідсько-Українську губернію (маніфест від 28 липня 1765 р.) з центром у Харкові. Головним виконавчим органом стала губернська канцелярія, що відала адміністративно-господарськими, фінансовими, судовими й військовими справами¹⁶⁸. Замість полкових утворено провінціальні канцелярії (існували до 1787 р.). Полкові міста стали називатись державними військовими слободами, якими управляли отамани й десятники, а сотенні містечка перетворені в комісарства — по шість у кожній слободі¹⁶⁹. Указом від 20 травня 1765 р. для управління військовими слободами утворено комісарські правління (існували до 1786 р.) що підпорядковувались провінціальним канцеляріям.

У 1780 р. Слобідсько-Українська губернія була ліквідована і включена до складу Харківського намісництва (за винятком Острозької провінції). З ліквідацією намісництва (12 грудня 1798 р.) замість Харківського утворена Слобідсько-Українська губернія (існувала до 1835 р.).

Формування адміністративного устрою на Південній та Правобережній Україні. На середину XVIII ст. переважно українцями була заселена

північна частина причорноморських степів. Тут був ряд фортець, поселень, склалася відповідна система адміністративно-територіального управління, яка включала Бахмутську провінцію, Українську лінію, «заднепрське места» і землі Запорозької Січі. Південні степи (причорноморська смуга) все ще перебували у складі Кримського ханства під владою султанської Туреччини. Там кочували татарські орди, а з XVIII ст. зріс міграційний потік молдаван на очаківські землі.

У середині XVIII ст. царський уряд вживає ряд заходів для залучення іноземців, зокрема сербів, болгар, німців, для освоєння південних земель. Цей процес започаткував указ від 24 грудня 1751 р. «О прийнятти в подданство сербов, желающих поселиться в России и служить особыми полками»¹⁷⁰. З часом з'явився ряд указів про заселення «заднепрських мест» як іноземцями, так і російськими та українськими переселенцями, про утворення там Нової Сербії¹⁷¹ (1752), Слов'яно-Сербії¹⁷² (1753) та Новослобідського козацького полку (1754).

Спеціальна «Комиссия о поселении сербского народа» вирішувала головні питання адміністративно-територіального устрою Нової Сербії. З поселенців було утворено два полки — гусарський і піхотний, які стали одночасно адміністративно-територіальними одиницями. Однак заселення Нової Сербії відбувалося не лише сербами, болгарами, молдаванами, волохами, а й переселенцями з Лівобережної та Правобережної України. Міграційний потік українського етносу на південні землі набував вирішального значення в їх освоєнні, в зв'язку з чим царський уряд видав указ «О неукреплении в холопство малоросіян»¹⁷³.

З року в рік збільшувалася кількість українських переселенців і на землях Слов'яносербії. Так, на 1763 р. із 10076 жителів тут налічувалось лише 3992 виходці з іноземців¹⁷⁴. Адміністративно-територіально Слов'яносербія поділялася на Бахмутський і Луганський гусарський полки.

Новоутворена фортеця св. Єлизавети стала адміністративним центром Новослобідського козацького полку на чолі з полковником, який підпорядковувався комендантові фортеці. Управління полком здійснювалося через полкову канцелярію. До полкової адміністрації входили обозний, суддя, хорунжий, писар, городничий та ін. З 1762 р. відбулася реорганізація Новослобідського полку шляхом встановлення чіткої номенклатури його військово-адміністративного апарату (з'явилися посади сотників, ротмістрів, підпрапорних, гармашів).

Загалом Нова Сербія, Слов'яносербія та Новослобідський козацький полк не входили в систему адміністративно-територіального устрою жодної з губерній Росії, а підпорядковувалися безпосередньо сенату та Військовій колегії.

Істотна реорганізація адміністративно-територіального устрою південних земель відбулася у 1764 р. Царським указом від 22 березня Нова Сербія і Новослобідський козацький полк були перетворені на Новоросійську губернію¹⁷⁵, управління якої складалося з двох департаментів — військового й цивільного. Вся повнота влади зосереджувалася в руках генерал-поручика О. Мельгунова, якому підпорядковувались обидва департаменти. Земельні угіддя ділилися на три категорії — державні, поміщицькі і військові. В адміністративно-територіальному відношенні поселення колишньої Новосербії поділялися на 70 округів, з яких 52 військові, 2 міські, 16 слобід¹⁷⁶. Указом від 11 червня до складу Новоросійської губернії включено також Українську лінію, Слов'яносербію і Бахмутську провінцію. При цьому територія колишньої Слов'яносербії поділялась на 140 округів, з яких 32 виділялися для поселення, а решта залишалася військовими¹⁷⁷. У вересні до Новоросійської губер-

нії приєднано міста Кременчук і Власовку, а також 13 сотень Полтавського полку¹⁷⁸.

Адміністративно-територіальний устрій Новоросійської губернії формувався царським урядом у руслі загальнодержавних перетворень. Водночас тут враховувались і попередні традиції військово-територіального козацького устрою.

На перших порах Новоросійська губернія складалася з двох провінцій — Єлисаветградської і Катеринославської та Бахмутського повіту — які, в свою чергу, поділялися на військово-поселенські полки, округи державних поселень тощо¹⁷⁹. З 26 вересня 1765 р. губернським містом став Кременчук¹⁸⁰.

З 1775 р. все Північне Причорномор'я поділялось на дві губернії — Новоросійську й Азовську¹⁸¹, адміністративно-територіальний устрій яких пізніше неодноразово зазнавав змін.

Наступні територіальні зміни південного порубіжжя Російської держави, зокрема приєднання Криму (маніфест від 8 квітня 1783 р.)¹⁸², спричинили нові зміни в адміністративно-територіальному устрої цього краю. На землях колишнього Кримського ханства створено Таврійську область (2 лютого 1784 р.) з центром у Сімферополі. Її управління зосередилося в руках Г. О. Потьомкіна, який відтоді обіймав посаду катеринославського й таврійського генерал-губернатора.

Територіально Таврійська область поділялася на шість округів¹⁸³, до складу адміністрації яких входили також кримські феодалі. Останні наділялися відповідними чинами та правами, прирівнюючись до російського дворянства.

З утворенням Таврійської області Азовська й Новоросійська губернії втратили своє значення порубіжних земель, перетворившись у внутрішній регіон Російської держави. Царським указом від 30 березня 1783 р. з Азовської і Новоросійської губернії утворено Катеринославське намісництво на чолі з генерал-губернаторами Г. О. Потьомкіним. Адміністративним центром намісництва спочатку був м. Кременчук, а з 1789 р. — Катеринослав¹⁸⁴. Намісництво поділялося на 15 повітів. Однак цей устрій не був сталим і з роками зазнав часткових змін.

Політичні події 1793 і 1795 рр. (другий і третій поділи Польщі та входження Правобережної України до складу Росії) зумовили нові зміни адміністративно-територіального устрою південних земель. Царським указом від 27 січня 1795 р. «из части, отходящей от Брацлавской губернии, земли, от Порты приобретенной, и из 3-х уездов Екатеринославского наместничества — Херсонского, Елисаветградского и Новомиргородского» утворено Вознесенську губернію¹⁴⁵ з центром в Новомиргороді. 7 листопада 1795 р. Вознесенську губернію перетворено в намісництво¹⁸⁶, адміністрацію якого перенесено у новостворене місто Вознесенськ (засноване на місці колишнього Соколова на р. Буг). Намісництво поділялося на 12 повітів¹⁸⁷.

Відповідно до указу Павла I «Про новий поділ держави на губернії» (12 грудня 1796 р.) намісництва як найвищі адміністративно-територіальні одиниці управління були ліквідовані. Замість Катеринославського і Вознесенського намісництва і Таврійської області була утворена Новоросійська губернія (друга)¹⁸⁸ з 12 повітів. Адміністративним центром її став Катеринослав, перейменований 1797 р. на Новоросійськ¹⁸⁹.

Проіснувала Новоросійська губернія до 1802 р., коли вся територія Південної України була поділена на три губернії — Катеринославську, Миколаївську (з 1803 р. Херсонська) і Таврійську.

Отже, з поступовим просуванням південних рубежів Російської дер-

жави до Чорного моря, заселенням і господарським освоєнням південних українських степів складався й трансформувалася їх адміністративно-територіальний устрій, в якому виразно проявлялись традиції, пов'язані з досвідом управління на Лівобережній Україні, в Запорозькій Січі та на інших українських землях. В умовах освоєння Північного Причорномор'я розширялися територіальні межі розселення української народності, що відігравала провідну роль у господарському розвитку краю.

Згідно з другим поділом Польщі (1793) Київщина, Брацлавщина, Східна Волинь і частина Західної Білорусії ввійшли до складу Російської держави. Царським указом від 23 травня 1793 р.¹⁹⁰ на цих землях утворено Ізяславське намісництво (або генерал-губернаторство), яке поділялось на Мінську, Ізяславську і Брацлавську губернії. Внутрішній поділ їх на повіти та адміністративно-територіальний устрій останніх передбачалось здійснити на основі «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р.

Третій поділ Польщі (1795), в результаті якого до Росії відійшла Західна Волинь, зумовив нові зміни в адміністративно-територіальному устрої цих земель. Територію колишніх Ізяславської та Брацлавської губерній і доданої до них Кам'янецької області охоплювали три губернії — Волинська, Брацлавська і Подільська¹⁹¹, які, в свою чергу, поділялись на округи. Рішенням Сенату (січень 1796 р.) всі три губернії були перетворені в намісництва¹⁹².

Невдовзі відбулися нові зміни в адміністративно-територіальному устрої Правобережної України. Згідно з царським указом «О новом разделении государства на губернии» (від 12 грудня 1796 р.) частину земель Брацлавського намісництва приєднано до Київського, а на території Правобережної України утворено дві губернії — Подільську й Волинську¹⁹³, які в свою чергу поділені на повіти.

Відповідно до змін в адміністративно-територіальному устрої на Правобережній Україні з'явилися нові судово-адміністративні установи. До них відносилися губернське (намісницьке) управління, казенна палата на чолі з віце-губернатором (займалися фінансово-господарськими справами), приказ громадської опіки (відав школами, сирітськими будинками, лікарнями). Вищі судові органи — палати кримінального і цивільного суду, верхньоземський суд, верхня розправа та губернський магістрат зосереджувались у губернському місті. Існували також посади губернського прокурора та губернських слідчих. Місцеву владу в повітах представляли капітан-ісправник, повітовий нижній земський суд та нижня розправа, в містах — городничий, суд і судочинство вели магістрати і ратуші, слідство — повітові стряпчі¹⁹⁴.

Однак ця система судочинства на Правобережній Україні була неефективною і громіздкою, на ній позначалися магнатські міжусобиці та шляхетська анархія. У 1796 р. Павло I відновив судово-адміністративну систему, що діяла до 1793 р. Проте це не принесло істотних змін щодо її діяльності, оскільки компетенція судів залишалася невизначеною, одні й ті ж справи нерідко розглядалися різними судовими інстанціями. Тож місцеві урядовці ставили питання про перегляд устрою. У вересні 1797 р. вийшов царський указ «О суждении тамошних чиновников Волынской и Подольской губерний по Литовскому статуту»¹⁹⁵. А наприкінці вересня того самого року у Волинській губернії був створений надвірний суд¹⁹⁶.

В маніфесті, де оголошувалось про входження Правобережної України до складу Російської держави, царський уряд мотивував свої дії як прагнення «оградить обитателей их (новоприятых від Польщі земель. —

Авт.) спокоїством, и доставить им правление, основанное на твердых и незыблемых основаниях... и творить всех, елико возможно, счастливыми... и паки привязать к древнему отечеству их, собственными их пользами, благоденствием и выгодами»¹⁹⁷. Безперечно, таке мотивування дій самодержавства було далеким від справжніх історичних реальностей кінця XVIII ст.

У релігійній сфері царський уряд проводив політику на користь православного населення. Відразу ж після другого поділу Польщі вийшло кілька указів про ліквідацію різних перешкод на шляху повернення уніатів до православної віри. Для зміцнення позицій православної церкви у 1795 р. були утворені Брацлавська подільська єпархія і Житомирське вікаріанство для Волині¹⁹⁸.

Водночас царизм стояв на сторожі соціальних інтересів панівного класу незалежно від його віросповідання. Так, у травні 1793 р. Катерина II нагадувала новопризначеному генерал-губернаторові Т. І. Тутолміну, щоб «присяднання бажаючих до церкви нашої не стало приводом ухилятися покори поміщикам чи іншого свавілля»¹⁹⁹. Польська шляхта Волинської губернії виступала на захист католицизму й уніатства. Активізувала свою діяльність і вища ієрархія католицької та уніатської церкви. У вересні 1795 р. вони спромоглися відкрити Пінську й Лeticівську єпархії²⁰⁰, а також ряд уніатських церков.

Загалом на кінець XVIII ст. на території України, що входила до складу Російської держави, сформувався військовий та адміністративно-територіальний устрій відповідно до загальної централізованої системи управління в країні. Разом з тим існували окремі адміністративно-військові підрозділи та органи, сфера діяльності яких поширювалась в основному на українські землі і які в своїй діяльності змушені були тією чи іншою мірою рахуватися з місцевими давніми традиціями і звичаями.

4. ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ВЛАДОЮ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ, ФЕОДАЛЬНОЇ УГОРЩИНИ, МОНАРХІЧНОЇ АВСТРІЇ ТА СУЛТАНСЬКОЇ ТУРЕЧЧИНИ

Галичина. Складною виявилася історична доля українських земель, що потрапили під владу шляхетської Польщі. Це стосується насамперед Галичини — корінної, споконвічної української землі, населення якої походило від давньоруської народності й становило невід'ємну частину українського народу. Ще на початку XIV ст. в політиці Галицько-Волинського князівства, що було найдальшим на заході форпостом східних слов'ян, чітко проявлялась тенденція до консолідації феодално-розділених руських земель та незалежності від інших країн. Однак у 1340 р., скориставшись смертю останнього галицько-волинського князя Болеслава — Юрія II Тройденевича, польський король Казимір III вчинив напад на Галицьку Русь, захопив і пограбував Львів та інші міста. З того часу Галицько-Волинське князівство припинило своє існування, Галичина і Волинь стали відособленим від інших українських земель об'єктом загарбницьких дій з боку Угорщини, Польщі і Великого князівства Литовського.

У другій половині XIV — перших десятиріччях XV ст. в Галичині зберігалися давньоруські традиції в політичному, економічному й куль-

турному житті та адміністративному устрої. В умовах боротьби за Галичину, прагнучи знайти підтримку в середовищі місцевих феодалів та інших груп населення, королі надавали краю ряд пільг та пожалувань. До таких можна віднести магдебурзьке право містам, додаткові землі, торговельні пільги. Однією з рис самобутності було карбування своїх монет як логічний результат процесів розвитку економіки. Перші руські напівгроші з'явилися між 1351—1354 рр. (не пізніше 1370). Однак після остаточного загарбання Галичини Польщею (1387) прагнення шляхетської адміністрації уніфікувати монетну систему в країні привело до ліквідації автономії галицького монетного виробництва: у 1414 р. львівський монетний двір було закрито і карбування місцевих монет припинено²⁰¹.

З кінця XIV ст. посилилась іноземна колонізація краю. Крім польських шляхтичів, земельні наділи одержали й інші іноетнічні феодали — німецькі, чеські, угорські, волоські. Привілеєм 1434 р. польський король Владислав III запровадив на Галичині польське право — звільнив галицьку шляхту від усіх повинностей (крім військової) і зрівняв її з польською. Це супроводжувалося нововведеннями в системі управління. У 1438—1443 рр. були створені Руське і Подільське воєводства.

Руське воєводство поділялося на чотири округи — Львівський, Галицький, Перемишльський і Сяноцький. Згодом до Руського воєводства відійшли Холмська і Белзька землі.

Подільське воєводство поділялося на повіти, кількість і територіальні межі яких неодноразово змінювались: у першій половині XVI ст. їх було сім, а в люстрації 1565 р. називаються лише три — Кам'янецький, Летичівський і Червоногородський²⁰².

В ієрархії адміністративно-територіальних органів управління найвищою залишалася посада воєводи, який обіймав адміністративну та військову владу, був членом королівського сенату і головував на місцевих сеймиках. Колишні посади каштеляна, підкоморія, чашника, стольника та ін. перетворилися на почесні титули. Значно зросла політична та адміністративна роль старост (намісників короля), яким надавалось управління королівськими маєтностями (королівщинами). Нерідко кілька староств зосереджувалося в руках одного магната. Наймогутніші з них прибрали до своїх рук величезні земельні наділи й тримали в економічній залежності цілий край, наприклад — родини Одровонжів (яких називали віце-королями Русі), Гербуртів, Габданків, Тарновських, Сіницьких, Ходецьких та ін.²⁰³

Основна маса населення краю — селяни — жили общинами, управління якими базувалося на різному праві — руському, польському, німецькому, волоському. Управителями общин виступали на руському праві тивуни й отамани, на німецькому солтиси й війти, на волоському князі та крайники. В руських і волоських общинах залишалися десятники. Усі вони виконували адміністративно-судові виконавчі обов'язки. У XIV ст. переважна більшість общин перебувала на німецькому і волоському праві, які поступово витісняли руське. Останнє зберігалось переважно на землях, якими володіли король або православна церква. У XVI ст. сільські общини, що перебували на німецькому і руському праві, вже майже вписувалися в одну схему управління, яка поєднувала німецьке з руським звичаєвим правом.

Міста Галичини і Західного Поділля XV ст. — конгломерат окремих етнічних общин з властивими кожній з них правами, звичаями, вірою. Магдебурзьке право, одержане багатьма містами, в умовах шляхетського панування поширювалося здебільшого не на все місто. При наявності

в місті німецької общини вона посідала панівне становище і підпорядковувала собі інші громади (наприклад, у Львові). Влада управителя німецької общини поширювалась на все місто. Інші общини — руські, вірменські, єврейські — як правило, жили в передмістях, знаходились у юрисдикції міста (частина з них — замку), зберігаючи внутрішні звичаєві, етнічні та релігійні особливості. Так, існували три общини в Барі — польська, руська й черемиська («люди татарського народу»), в Кам'янці — польська, руська і вірменська тощо²⁰⁴.

Політичний наступ шляхетської Польщі на Галичину посилювався експансією католицької церкви. «Русини, — як писав Ф. Енгельс про українське населення на території Польщі, — відрізняються від поляків трохи іншим діалектом і головним чином православною релігією»²⁰⁵. Релігійні утиски корінного населення відбувалися шляхом насильного насадження католицизму та обмеження прав православної церкви. У 1362 р. була створена Львівська католицька митрополія (архієпископство), а в 1375 р. виникли ще чотири єпископства — галицьке, перемишльське, луцьке, кам'янецьке²⁰⁶. Поширенню католицизму сприяли домініканські й францисканські монастирі, які розташовувалися в колишніх давньоруських містах Львові, Олеську, Перемишлі, Белзі, Буську, Підкамінні та ін.²⁰⁷ При підтримці світської влади католицька церква зайняла панівне становище на галицько-руських землях. За таких умов більшість місцевих феодалів приймала католицьку віру, а народні маси під гаслами православ'я гуртувалися на боротьбу проти чужоземців-поневолювачів.

Важливим знаряддям внутрішньої політики шляхетської Польщі (як і Литви та інших країн) служив суд і судочинство, які оберігали інтереси землевласників-кріпосників. У 1435 р. в Галичині для шляхти були запроваджені земські й гродські суди (замість загальних старостинських). Водночас з'явилося шляхетське самоврядування — вічові шляхетські збори, до яких відійшла частина судових функцій. Шляхетські віча стали апеляційними інстанціями для земських і гродських судів.

Загалом в Галичині склалися умови, що гальмували процес консолідації української народності, який хоч і уповільнювався, але не припинявся.

Правобережна Україна. Після Люблінської унії (1569) та об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського в єдину державу — Річ Посполиту Київське, Волинське й Брацлавське воєводства увійшли до складу шляхетської Польщі. Почалося засилля й панування польських феодалів на Правобережній Україні.

Зміцнення влади магнатів і шляхти в Речі Посполитій супроводжувалося поглибленням процесу децентралізації, що, в свою чергу, сприяло зростанню ролі повітових сеймиків. Залежно від програми діяльності кожного з них сеймики мали й відповідні назви: елекційні²⁰⁸ — для обрання суддів, підкоморіїв тощо; каптурові — в період безкоролів'я здійснювали вищу адміністративну і судову владу на території воєводства²⁰⁹; депутатські скликалися щорічно для обрання депутатів до королівського трибуналу (виник у 1578 р.); реляційні — для інформації шляхти про ухвалені на вальних сеймах загальнодержавні постанови та рішення. На більшості сеймиків головував маршалок (якого обирали на кожний сейм заново), а на елекційних — воєвода або його заступник.

Загарбання українських земель та жорстоке гноблення поневоленого народу польськими феодалами освячувалося католицькою церквою, яка посилила тут свій наступ особливо після Брестської церковної унії

1596 р. Королівський уряд Польщі надавав чини, посади, сенаторські місця та різного роду пільги насамперед тим феодалам, які перейшли в католицизм із православ'я. Митрополит та більшість православних єпископів також прийняли унію. З цього приводу Ф. Енгельс писав: «Значна частина цих православних у XVI столітті була змушена визнати верховенство папи, і вони почали називатись уніатами, але багато хто з них зберіг в усіх відношеннях вірність своїй старій православній релігії. Це були переважно кріпаки, тоді як їх шляхетні пани майже всі були католиками; а за національністю ці кріпаки були малоросами»²¹⁰.

Великі землевласники, займаючи ключові позиції в економічному й політичному житті країни, захоплювали сотні міст і сіл, підпорядковували вузькоєгоїстичним інтересам державний апарат на місцях, не рахуючись із королівською владою, були «короликами» і «королев'ятами»²¹¹ у своїх володіннях. У державі панувала феодальна анархія, народні маси терпіли розгнуждану сваволю магнатів і шляхти, жорстокий національний гніт та релігійні утиски.

У першій половині XVII ст. шляхетська Польща захопила Чернігово-Сіверщину (згідно з умовами Деулінського перемир'я 1618 р. і Полянівського миру 1634 р.) і відразу ж розгорнула шляхетську колонізацію краю. В 1635 р. утворено Чернігівське воєводство з двома повітами — Чернігівським і Новгород-Сіверським. Активно діяла і католицька церква. Вже у 1619 р. у Новгороді-Сіверському було засновано домініканський костюл і два кляштори — єзуїтський і бернардинський, а в 1635 р. єзуїтам передано Спаський монастир. Водночас у Чернігові та Ніжині з'явилися домініканські кляштори і костюл, у Стародубі — кляштор францискантів²¹².

У період визвольної війни українського народу (1648—1654) на Правобережній Україні склався адміністративно-територіальний устрій, що базувався на етнічних традиціях військово-адміністративного управління. Тут існували полки Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький (Вінницький), Канівський, Київський, Корсунський, Уманський, Павлоцький, Черкаський, Чигиринський, Могилівський (Подільський) і Тарговицький як основа військово-адміністративного управління регіону, що зберігалось до початку XVIII ст. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. Правобережна Україна залишилася під владою шляхетської Польщі, уряд якої прагнув будь-що ліквідувати органи української феодальної державності. Однак місцеве населення не могло миритися з поверненням польсько-шляхетських порядків на Правобережжі. Всіх невдоволених польсько-шляхетським гнітом приваблювало правобережне Подніпров'я, що формально вважалось нейтральною зоною.

Народні маси піднімалися на боротьбу проти поневолювачів, прагнули до возз'єднання краю з іншими українськими землями. Зосереджене у великій кількості на південному порубіжжі Правобережної України, українське козацтво було реальною силою, що не бажала коритися польсько-шляхетській владі. Змушений рахуватися з наявністю козацтва на цих землях, польсько-шляхетський уряд намагався використати його для охорони своїх кордонів від нападів з боку Кримського ханства і султанської Туреччини. Королівським указом від 20 червня 1684 р. землі між Тясьмином, Тікичем і порубіжжям Київського Полісся віддавалися козакам²¹³. Сеймова постанова 1685 р.²¹⁴ узаконила королівський указ, оголосила про збереження за козаками їх «прав, вольностей и привілеїв» і призначила комісарів для розподілу наданих земель та запровадження військово-адміністративної системи управління під їх наглядом. Ще 1684 р. значна кількість польських шляхтичів одержала королівські «при-

повідні листи» з правом вербувати на королівське жалування охотницькі козацькі полки. Ці полки мали підпорядковуватися коронному гетьманові та регіментареві, проте їх владу шляхтичі-полковники на ділі не визнавали. Вони ставили діяльність новонабраних козацьких полків фактично собі на службу, забезпечували власні інтереси, здійснюючи напади на сусідні володіння шляхтичів та поміщиків²¹⁵. Таке становище, як і устрій козацьких полків, було несумісне з традиціями й духом козацького життя.

Наприкінці XVII ст. «повідні листи» на створення козацьких полків одержали З. Іскра, Самусь, Абазин, С. Палій, які й сформували Корсунський, Богуславський, Брацлавський і Білоцерківський (Фастівський) козацькі полки на основі традиційного адміністративно-територіального устрою, що сформувався в роки визвольної війни.

Королівський уряд Польщі змушений був рахуватися з українськими козаками, але не втрачав надії прибрати їх до своїх рук. Саме тому він дав згоду на відновлення титулу наказного гетьмана (ним став Самусь). Король надіслав йому булаву, прапор та інші атрибути влади, запропонував оселитися у Вінниці чи в Немирові, прийняти командування над усіма полками²¹⁶. Найбільшою ж популярністю серед козаків та селян Правобережної України на той час користувався С. Палій.

Зосереджуючись на певній території, на яку поширювався традиційний військовий та адміністративний устрій, козаки Правобережної України постійно прагнули до здійснення їх споконвічної мрії — звільнення від польсько-шляхетського панування, об'єднання Правобережної України з Росією. Керівники козацьких полків, насамперед С. Палій, неодноразово зверталися до царського уряду з проханням прийняти Правобережжя до складу Російської держави²¹⁷. Внутрішня політика С. Палія на зайнятій козаками території спрямовувалася на досягнення основної мети — вигнати польську шляхту з українських земель від Дніпра до Дністра і Случі, наділити місцевих жителів козацькими правами, замінити панщинні повинності селян військовою чи грошовою повинністю на користь козацького війська. Водночас козаки С. Палія не визнавали польсько-шляхетського судочинства і заміняли його судом козацької ради.

У червні 1699 р. польський сейм прийняв рішення про ліквідацію козацьких полків²¹⁸. На Правобережжя були направлені війська, щоб силою змусити козаків виконати сеймову постанову. Примітна відповідь С. Палія: «Я поселився на вільній козацькій Україні. Річі Посполитій немає діла до цієї області, і я лише маю право в ній розпоряджатись, оскільки я істинний козак і виборний вождь свого народу»²¹⁹. Таким чином, відкрито проголосивши незалежність території свого полку від шляхетської Польщі, С. Палій заявив про себе не лише як козацький полковник, а й як державний діяч, що розумів, в ім'я чого він веде боротьбу.

Однак події початку XVIII ст. не сприяли збереженню козацького військово-територіального устрою у південно-східній частині Правобережної України. Після укладення Прутського мирного договору між Росією і Туреччиною (1711) більшість козаків Правобережжя переселилася на Лівобережжя²²⁰, а козацький військово-територіальний устрій там фактично перестав існувати.

На Правобережній Україні, Волині і Галичині зберігався поділ на воєводства Київське, Волинське, Брацлавське, Подільське, Руське і Белзьке. Ця система адміністративно-територіального устрою забезпечувала панівне становище магнатів і шляхти і в основному зберігалася

до кінця XVIII ст. У воєводствах не існувало постійних органів місцевого управління ні в особі воєводи, ні колегіальних. Адміністративні функції по управлінню краєм покладалися на сеймики, на які періодично збиралися магнати і шляхта воєводства. Фактично вся повнота влади на сеймиках належала великим магнатам, яких підтримувала дрібна шляхта.

Часткові зміни відбулися в номенклатурі старостинського управління: зникали посади підстарост і з'явилися економі (або коменданти) та адміністратори, яких іноді називали губернаторами, чи головними комісарами. Згодом функції цих посад розмежувалися більш чітко. Так, на початку XVIII ст. в Барському старостві з'явився генеральний комісар, окремо губернатор (або економ) Барської волості і окремі адміністратори в крупних економіях²²¹.

Адміністративне управління в містах Правобережної України базувалося на правових нормах, що склалися в попередні роки. Самоуправління міст здійснювалося на основі магдебурзького права у його місцевому варіанті. В містах існував також адміністративний апарат центральної королівської влади, до якого відносились воєводське й старостинське управління, що розміщувалося в замку міста. Адміністративний устрій приватновласницьких міст значною мірою залежав від волі феодала, якому вони належали.

Особливістю міського управління залишалися так звані юридики — окремі території того чи іншого міста, які королівськими привілеями надавались магнатам, шляхті чи духовенству або купувались ними. Населення цих частин міста не підпорядковувалося загальноміському управлінню.

Етнічна самосвідомість народних мас українських земель під владою шляхетської Польщі тісно перепліталася з релігійними почуттями, що проявлялось у відстоюванні пріоритету православної віри перед католицькою. Під натиском католицької церкви більшість феодалів українського походження (зокрема в Галичині, Волині та на Поділлі) покатоличилась, прийняла польську мову, побут та звичаї і втратила етнічну спорідненість з народними масами. Православні єпископи — перемишльський (1692), львівський (1700), луцький (1702), львівська ставропігія (1708) прийняли унію²²². Лише Могилівська єпархія та Манявський скит (1612—1785) залишалися православними. В таких умовах відбувся відкритий відрив панівного класу Правобережної України від народних мас не лише в соціально-економічній та релігійній сфері, але й в етнічному аспекті.

Північна Буковина й Закарпаття. Споконвічна слов'янська земля Північна Буковина входила до складу Київської Русі (X—XI ст.). У другій половині XI ст. утворились відособлені від Київської Русі феодальні князівства — Тербовельське, Звенигородське та Перемишльське (Буковина входила до складу Тербовельського)²²³.

Після монголо-татарської навали Північна Буковина потрапила під владу Золотої Орди, а з 1345 р. була загарбана угорськими феодалами. В середині XIV ст. в результаті народного повстання, очолюваного воєводою Богданом, утворилося Молдавське князівство, якому підпорядковувалась і Північна Буковина.

З середини XIV ст. існувала окрема територіальна одиниця — Шипинська земля (від назви її політичного центру Шипинці). Тривалий час польський і молдавський уряди визнавали Шипинську землю як окрему давньоруську адміністративну одиницю з характерними етнічними особливостями й політичним статусом. В адміністративно-територіальному відношенні в межах Шипинської землі зберігалось повітове

управління з центрами Хотин, Цецин, Хмелів²²⁴. У середині XVI ст. Шипинська земля включена до Молдавського князівства, і сама її назва зникла з офіційних документів.

У 1498 р. до Молдавського князівства було приєднане Покуття²²⁵. Новоутворені адміністративні одиниці — Чернівецький й Хотинський повіти, що включали територію колишньої Шипинської землі, стали називатись Буковиною (від букового лісу, який тут ріс).

Українське населення краю в XIV—XV ст. підтримувало й розвивало традиції, спільні для всіх південно-західних земель колишньої Київської Русі. Зберігалися тут давня руська мова й письмо.

У 1514 р. Молдавське князівство разом з Буковиною потрапило під владу султанської Туреччини. Відтоді місцева адміністративна й політична влада зосереджувалась у руках турецьких ставлеників на посаду молдавського господаря, який підлягав паші, а той, у свою чергу — сілістрійському пашалику в Добруджі.

Молдавське повітове управління було скасоване і запроваджено новий адміністративно-територіальний устрій: утворена Хотинська райя, а населення Чернівецького повіту підпорядковувалось повітовому старості. Світські феодалі підлягали суду господарської ради — дивану в Яссах, а духовенство — єпископії в Радівцях.

Протягом кількох століть населення Північної Буковини зазнавало важкого гніту османських завойовників. Проте буковинське населення зберігало свої етнічні особливості, підтримувало економічні, суспільно-політичні та культурні зв'язки з населенням сусідніх і більш віддалених українських та російських земель. До кінця XVII ст. на Північній Буковині державною залишалася слов'яно-руська мова.

Звільнення від турецького панування буковинці, як й інші слов'янські народи, пов'язували із зростанням впливу Російської держави. Особливо яскраво це проявилось в роки російсько-турецької війни (1735—1739), коли російські війська форсували Дністер, здійснили важкий перехід через буковинські гори й ліси, виграли битву під Ставучанами і зайняли Хотин (1739). З великим патріотичним піднесенням народні маси Північної Буковини зустрічали своїх визволителів, брали участь у бойових діях проти турецьких загарбників. Однак і після завершення війни (згідно з умовами Белградського мирного договору від 18 вересня 1739 р.) Північна Буковина все ще залишалася під владою Туреччини в складі Молдавії.

Російсько-турецька війна дала сильний поштовх зростанню етнічної самосвідомості українського населення Північної Буковини. Безпосередні контакти і зносини з українськими козаками та російськими солдатами під час їх перебування в межах краю сколихнули різні верстви населення, посилили їх прагнення до єдності з основним ядром української народності.

У другій половині XVIII ст. адміністративно-територіальний устрій Буковини зазнав деяких змін: утворено три цінуги — Чернівецький, Сучавський і Кімполунгський (підпорядковувалися молдавському дивану в Яссах) і залишалася мілітаризована Хотинська райя (у віданні Стамбульського дивану). Цінуги поділялися на околиці — округи, які, в свою чергу, склалися із певної кількості громад. Внутрішнє життя міст Чернівці, Серет і Сучава ґрунтувалось на принципах маґдебурзького права. Місто-фортеця Хотин було окуповане турецькими військами, а його управління — знаходилось в руках турецького паші²²⁶.

Істотні зміни в політичному становищі та адміністративно-територіальному устрої Північної Буковини відбулися в останній чверті

XVIII ст. Після російсько-турецької війни 1768—1774 рр. і підписання Кючук-Кайнарджійського мирного договору (серпень 1774 р.) у Чернівці вступили австрійські війська, які наприкінці жовтня зайняли всю Північну Буковину. 5 травня 1775 р. в Стамбулі підписано австро-турецьку конвенцію про перехід цього краю (крім Хотинської райї) «на вічні часи» під владу Австрії. Північна Буковина підпорядковувалась придворній військовій раді та генералітету військового командування Галичини і Лодомерії під офіційними назвами «Буковинський дистрикт», «Чернівецький генералітет», «Галицький прикордонний генералітет»²²⁷.

У 1786 р. військова адміністрація краю замінена цивільним управлінням на чолі з комісаром. Адміністративним центром Північної Буковини стали Чернівці. На початку 1787 р. Північну Буковину включено (як дев'яту округу) до складу Східної Галичини. З того часу Буковинська (Чернівецька) округа складалася із чотирьох дистриктів, що, в свою чергу, поділялися на 12 округів, а останні — на 310 громад²²⁸. Через кілька років дистрикти перетворено на повіти, кожен з яких складався з 12 околиць, а кожен окіл із 10 громад.

Населення Північної Буковини у переважній більшості становили українці, які зберігали свою етнічну мову, побут і звичаї. Про переважну більшість українців на території краю свідчить, зокрема, імператорський рескрипт від 20 лютого 1784 р. про введення метричних книг, складений руською (тобто українською.— Авт.) мовою²²⁹. Однак австрійський уряд прагнув понімечити та мадяризувати край. Так, у світських школах і духовних училищах вивчення окремих предметів велось німецькою мовою. Край поступово заселявся німецькими, мадярськими та іншими іноетнічними елементами. З 1779 р. на Північній Буковині розгорнулося будівництво костелів, почали виникати католицькі приходи тощо.

Територія Закарпаття також входила до складу Київської Русі²³⁰. З середини XIII ст. цей регіон захопила Угорщина, перетворивши його у власний домен. Угорські королі роздавали там земельні наділи своїм васалам, які зобов'язувались відбувати військову службу. Засилля іноземних феодалів на Закарпатті супроводжувалося розселенням на цих землях угорських селян, внаслідок чого корінне населення витіснялось і переселялось у передгірські чи гірські райони.

Від початку XVI ст. частина Закарпаття, включаючи Мукачеве, відносилась до Трансільванського князівства*, де політична, адміністративна й військова влада зосереджувалася в руках князя (як правило, угорського феодала). У 1526 р. султанська Туреччина захопила південно-східну частину Угорщини, в тому числі й частину Закарпаття. Південно-західна частина Угорщини перейшла під владу австрійських Габсбургів.

Тяжкий кріпосницький гніт та релігійні утиски з боку феодалної Угорщини та султанської Туреччини уповільнювали, але не могли зупинити розвиток етнічних процесів на цих землях. Як і на всій території південно-західних земель колишньої Київської Русі, місцеве населення Закарпаття наслідувало давньоруські традиції в мові, народній культурі, побуті.

У другій половині XVII ст. феодална Угорщина, а в її складі і частина Закарпаття, визволилася з-під гніту Османської імперії, але потрапила в залежність від монархічної Австрії. Адміністративно Закарпатська Україна підпорядковувалася Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню.

Адміністративно-територіальний устрій Закарпаття був влаштований за загальнодержавним зразком. Усе Закарпаття поділялось на чотири

жупи (комітати): Ужанську, Березьку, Угочанську та Марамороську²³¹. Очолював кожна з них один з великих землевласників — жупан (пізніше наджупан і піджупан), призначуваний королем. Жупа поділялася на домінії — групи сіл навколо великих замків.

Жупні управління зосереджували адміністративну, фінансову, військову та судову владу, здійснювали контроль за відробітком панщини, стягненням державних та військових податків, судочинство над місцевим населенням.

Адміністративна влада в селі належала поміщикові, який призначав старосту з числа найзаможніших селян.

Міста Закарпатської України поділялися на жупні та окружні. Жупними (адміністративними) центрами були Берегове, Виноградове, Сигет та Ужгород. Вони не мали права на власне самоврядування і в більшості своїй належали державним органам (казні), землевласникам та лісовим управам. Лише під кінець XVIII ст. тут почали з'являтися деякі форми самоуправління. Так, в Ужгороді та Мукачеві з'явилися міські ради — у складі старости та 10—15 радників — адміністративно-поліцейські та судові органи. Старосту обирали з місцевих феодалів або державних чиновників.

Угорські магнати і шляхта, розглядаючи Закарпаття як свою колонію, встановили режим тяжкого феодального гноблення та жорстоких релігійно-етнічних утисків. Населення зазнавало насильницької мадяризації, в краї було запроваджено унію (1649). Відмова простого люду приймати нове віросповідання кваліфікувалась як протест проти влади угорських магнатів і шляхти. Селяни і міщани зазнавали жорстоких катувань, їм заборонялось користуватися рідною мовою тощо. «Боронять нам глаголити язиком нашим»²³², — писав з цього приводу український письменник-полеміст із Закарпаття Михайло Андрелла (Оросвигівський, 1637—1710).

Однак всупереч політиці поневолювачів українське населення Закарпаття зберегло свою етнічну самосвідомість. Це, зокрема, проявлялося в постійному вживанні місцевих діалектів української мови, що утворилися на основі давньоруських мовних традицій. Навіть у богословській школі в Мукачеві, яка виникла близько 1700 р., викладання велось слов'яно-руською мовою. Після перетворення її в семінарію і переведення до Ужгорода (1778) слов'яно-руська мова залишалася основною у викладанні більшості курсів (до 1809 р., коли запроваджено викладання виключно латинською мовою).

Західноукраїнські землі під владою монархічної Австрії. Якщо в більшості європейських країн консолідація народностей і націй в основному збігалася з утворенням однорідних централізованих держав, то в умовах поліетнічної Австрійської імперії процеси, з цим пов'язані, протікали в руслі феодальної централізації і супроводжувалися насильством та деформацією етносоціального розвитку поневолених народів. Насамперед це стосується української народності. Вона, на відміну від угорців та чехів, які зберігали місцеві державно-політичні традиції, що модифікувалися в етнічному напрямку, не мала органів етнічної державності. Етносоціальний розвиток української народності гальмувався і деформувався політикою Габсбургів, що особливо гостро проявилось за часів Йосифа II, «головна мета якого, — зазначав К. Маркс, — полягала в централізації і повній германізації австрійської монархії»²³³.

Після першого поділу Польщі (1772) вся територія Руського (без Холмської землі), Белзького та західних районів Волинського і Подільського воєводств потрапили під владу монархічної Австрії. Австрійський

уряд штучно об'єднав українські землі з польськими в «коронний край», «королівство Галиції і Лодомерії» з центром у Львові. Після третього поділу Польщі (1795) до Австрії відійшли також Краківське, Люблінське й Сандомирське воєводства. Захоплений край поділявся на Східну (українську) та Західну (польську) Галичину.

Східна Галичина (а також Закарпаття й Північна Буковина) залишались окраїнними територіями монархічної Австрії. Вищим державним органом управління краєм служила галицька придворна канцелярія (створена в 1774 р.), підпорядкована безпосередньо імператорові. Австрійський уряд намагався позбавити Східну Галичину всіх її історичних та етнічних особливостей, перетворити край на звичайну австрійську провінцію. Тож (на зразок інших провінцій) з 13 червня 1775 р. було запроваджено галицький становий сейм²³⁴, до якого ввійшли вищі сановники й церковні діячі, магнати й шляхта. Виконавчий орган сейму — комітет — одержав назву станового крайового комітету.

Галицький становий сейм майже не діяв, збирався лише один раз (у 1780 р.). Його бездіяльність деякою мірою компенсували зібрання шляхти — контракти (з 1778 р.).

Вищу владу на місцях здійснювали губернські управління, очолювані губернатором (або президентом губернського управління), якого призначав сам імператор і якому належали всі адміністративно-політичні функції.

Відразу ж після захоплення Австрією Галичина в адміністративно-територіальному відношенні поділялась на шість, а з 1785 р. — на 18 округів. Вся повнота влади кожного округу зосереджувалася в руках старости, якому підпорядковувались комісари, секретар, канцеляристи, практиканти і посильні окружного управління²³⁵. Урядовою мовою залишалась німецька. З місцевим населенням краю окружне управління контактувало польською мовою, а з домініями, духовенством і судами — по-латині.

Відбулися певні зміни і в управлінні сільськими громадами, які, залишаючись під владою поміщиків, обирали свою адміністрацію в особі старости (війта) і присяжних. Водночас з'явилася посада мандатора, який здійснював управління навколишніми сільськими громадами і якого призначали й утримували кілька поміщиків. Органами правно-приватного управління поміщиків у їх володіннях були так звані домінії, що виступали посередниками між округами і селами²³⁶. Поміщики призначали приватних домінікальних урядовців переважно з іноземців (здебільшого з німців), які майже не знали (і не бажали знати) місцевих звичаїв і побуту.

Австрійський уряд постійно проводив курс на знищення самоуправління в містах. У ряді міст виникали нові магістрати, адміністративні функції яких виконували чиновники, призначені австрійськими урядовцями. І хоч міська верхівка зберігала за собою значний вплив на внутрішнє життя та управління містами, однак він здійснювався не через органи самоврядування, а за посередництвом австрійських чиновників. Згідно з ординацією 1783 р.²³⁷ міські урядовці остаточно перетворилися на державних чиновників, підпорядкованих австрійському урядові.

Відповідні зміни відбулися і в організації судів. З часу захоплення Австрією українських земель всі смертні вироки затверджував губернатор, а рішення державних судів виносились іменем імператора. З 1774 р. в судовій практиці Східної Галичини вводилося обов'язкове використання австрійських правових актів. Судом першої інстанції для сільського населення стали домінікальні суди, для міського — магістратські, для

шляхти та інших феодалів — земські*, за якими згодом закріпилась назва шляхетських судів.

Загалом політика австрійських Габсбургів на західноукраїнських землях спрямовувалась на повну ліквідацію всіх традицій місцевого адміністративно-територіального устрою, наявність яких тією чи іншою мірою могла позначатися на рівні етнічної самосвідомості населення. З цим зв'язане і запровадження в Східній Галичині нової системи титулів і звань. Патентом від 3 липня 1775 р. всім воєводам, каштелянам і міським старостам надавався титул графа (з платнею), чиновникам — титул барона, а шляхтичі одержали звання рицарів²³⁸.

Однак австрійські урядові кола не могли приглушити етнічну самосвідомість українського (або, як його називали, руського) населення, що становило переважну більшість у Східній Галичині. Всі селяни, міщани і частина духовенства продовжували користуватися українською мовою, дотримуватись традиційного від часів Київської Русі побуту (насамперед в утриманні житла, одягу, споживанні їжі тощо). Позитивний вплив на ці процеси справляв розвиток взаємозв'язків галицько-руського населення з українцями Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя.

Таким чином, протягом XIV—XVIII ст. Правобережна Україна, а також Галичина, Північна Буковина і Закарпаття перебували під владою іноземних поневолювачів — шляхетської Польщі, феодальної Угорщини, монархічної Австрії, султанської Туреччини. Адміністративно-територіальний устрій загарбаних українських земель підпорядковувався інтересам панівних класів країн-поневолювачів. Однак почуття єдності з населенням інших районів України не гасли, а з кожним роком зростали. Закономірним результатом попереднього історичного розвитку українського народу, його багатовікової боротьби проти іноземних поневолювачів стала подія великої державної ваги — возз'єднання Правобережної України з іншими українськими землями наприкінці XVIII ст.

**РОЛЬ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ
І ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В КОНСОЛІДАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ ТА ФОРМУВАННІ
СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ**

**1. БОРОТЬБА НАРОДНИХ МАС УКРАЇНИ
ПРОТИ СОЦІАЛЬНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ
ТА ІНОЗЕМНОГО ГНІТУ — ВАЖЛИВИЙ
ФАКТОР ФОРМУВАННЯ НАРОДНОСТІ
(XIV — СЕРЕДИНА XVII СТ.)**

Визвольний рух на українських землях наприкінці XIV—XV ст. Складні процеси, які відбувалися у Північно-Східній Русі, насамперед об'єднання руських земель навколо Москви, справляли значний вплив на внутрі-політичну ситуацію на українських і білоруських землях, що стали об'єктом загарбницьких дій з боку литовських і польських феодалів. Незважаючи на лихоліття золотоординського іга, зв'язки між різними частинами у минулому єдиної Київської держави не були розірвані. Особливо велике значення у справі утвердження ідеї об'єднання давньоруської «отчини» мали традиції визвольного руху, який розгорнувся на українських землях у XIV—XV ст. В його ході складався широкий блок різних політичних і соціальних сил, об'єднаних спільною платформою боротьби проти наступу на південноруські землі Великого князівства Литовського і шляхетської Польщі.

На початковому етапі цієї боротьби народні рухи очолювали, як правило, представники удільних князівств, невдоволених обмеженням їх соціально-економічних і політичних прерогатив з боку великокнязівської влади. Протягом XIV—XV ст. на території Київщини, Поділля, Волині майже безперервно точилася гостра боротьба між збройними угрупованнями князів місцевого походження і польсько-литовськими військами. Верхівковий характер цих подій очевидний. Але разом з тим не слід ігнорувати їх об'єктивного значення як важливого фактора у визвольному русі, особливо коли в боротьбу проти іноземних поневолювачів втягувалися експлуатовані верстви, насамперед селяни. Тоді повстанський рух охоплював обширні території і набував більш гострого соціального спрямування.

Російсько-українські зв'язки проявлялися в різних формах. Зокрема, досить часто у ході визвольної боротьби до московського князя переходили на службу представники української світської і духовної знаті¹. Так, у 1405 р. з групою місцевих бояр прибув до Москви син київського намісника О. І. Гольшанський. У 1408 р. перейшов у Московське велике князівство подільський, брянський і новгород-сіверський князь Свидригайло Ольгердович². Останньою у XV ст. спробою включити до складу Російської держави велику частину українських і білоруських земель стала невдала «змова князів» (1480—1481)³.

До радикально настроєної і найбільш послідовної частини визвольного руху на всіх його етапах відносилося насамперед залежне селянство, тобто багаточисленний і жорстоко експлуатований клас тогочасного суспільства. Саме воно в першу чергу гостро і відкрито реагувало на найменші прояви змін у соціальних умовах існування, посилення релі-

гійного гніту тощо. На початковому етапі формування української народності звертає на себе увагу той факт, що великі збройні повстання вибухали в західному регіоні українських земель. І це не випадково. У XIV—XV ст. Галичина, Закарпаття, Північна Буковина, частина земель Правобережної України залишалися найбільш заселеними й господарськи розвинутими територіями. Саме тут у сфері рентних відносин часто стикалися інтереси селянина і феодала. Існувала ще одна обставина, яка надавала соціальним відносинам особливої гостроти. Відомо, що західноукраїнські землі у XIV—XV ст. стали основним об'єктом загарбницьких дій іноземних феодалів — польських, угорських, молдавських. У свою чергу, це неминуче вело до насадження елементів суспільного життя, чужих і незрозумілих українському народові. Появу іноземних завойовників супроводжували дискримінаційні заходи в сфері мови, культури, релігії, ігнорування традиційних правових норм та звичаїв.

Іноземне панування, природньо, накладало відповідний карб на спрямування та характер боротьби, соціальний склад повстанського табору. Вже зазначалося, що будь-який прояв соціального протесту в цих умовах неминуче набував визвольного спрямування. На експансію іноземних держав етнос реагував як єдине ціле. Разом з тим кожний із його соціальних компонентів у цій боротьбі переслідував свою мету (безпосередню і більш віддалену) та інтереси. Селяни і трудове населення міст прагнули не тільки знищити владу іноземних завойовників, а й вирішити важливі соціальні завдання, пов'язані з експропріацією феодального землеволодіння, обмеженням влади феодальних власників над своїми підданими тощо. Більш помірковану позицію займали представники панівного класу української народності. Єдині з широкими народними масами в справі визволення українських земель з-під влади іноземних держав, вони в соціальних питаннях блокувалися з литовськими, польськими, угорськими та молдавськими феодалами. Це неминуче вело до гострих класових конфліктів не лише між соціально полярними групами різних етносів, а й усередині одного етносу.

Серед численних дрібних селянських виступів XIV ст. тривалістю та напруженістю відзначається повстання першої чверті XIV ст. в Ужанському окрузі на Закарпатті. Його керівник Петро Петрович (Петруня) у боротьбі проти угорських феодалів спирався на широку соціальну базу — селян, міщан, представників дрібної української шляхти. Соціальна неоднорідність повсталих певною мірою позначалася і на характері виступу. Тут тісно перепліталися визвольні й антифеодальні завдання. Селяни, за свідченнями документів, зруйнували ряд маєтків феодалів, знищили їх, здійснили конфіскацію та розподіл панського майна. Характерно, що гнів народу був спрямований також і проти тих представників українського феодального класу, які перебували на службі в угорського короля. Практично декілька років прикарпатська частина українських земель контролювалася повстанцями. Однак у 1321 р. регулярні угорські війська розгромили вогнища повстанського руху.

Протягом 40—70-х років XIV ст. точилася гостра класова боротьба, що тісно поєднувалася з визвольним рухом проти агресії польських і угорських феодалів, на території Галичини. В умовах загрози поневолення з боку іноземних держав місцеві феодали, зрадивши інтереси свого народу, приєдналися до військ польської шляхти. Лише селянські маси виступили як найбільш послідовна сила визвольної та антифеодальної боротьби. Вони не тільки відстоювали незалежність рідного краю, а й прагнули вирішити соціальні завдання. Протягом 1349—1352, 1370—1372, 1376—1378 рр. і в 1380 р. в різних районах Галичини вибухали

повстання. Озброєні селяни і мешканці міст чинили напади на маєтки феодалів, фізично знищували ненависних визискувачів. Тоді ж було зруйновано ряд костьолів та католицьких монастирів (Львівське, Перемишльське, Стрийське та інші староства). Лише у 1387 р. польським феодалам вдалося придушити народні виступи⁴.

Нова хвиля експансії шляхетської Польщі на українські землі викликала у 30—40-х роках XV ст. дальше наростання народних заворушень. Поступово розширилася географія антифеодальних виступів селянських мас, охоплюючи Поділля, Волинь, Брацлавщину. Яскрава сторінка історії народної боротьби того часу — грізне повстання 1431—1434 рр. у Бакотській волості (Поділля). Віддаленим прологом до нього були події, зв'язані з наступом польських феодалів на Подільську землю. Знищуючи литовські залоги, шляхетські війська захопили весь край аж до Брацлава⁵. Безчинства, масове розорення міст і сіл викликали гнівну реакцію простого люду, який піднявся проти завойовників. Іншу позицію зайняла панівна верхівка українського суспільства, що розпочала переговори з шляхтою. Чутки про можливість зради інтересів широких народних мас зумовили збройне повстання у Бакотській волості. Декілька років селяни не виконували повинностей, оголосивши себе вільними від юрисдикції феодалів⁶. Виступ у Бакоті справив значний вплив на все Поділля, де в багатьох містах і селах активізувалися народні рухи. Зокрема, в цей час документи фіксують селянські заворушення поблизу Летичева. Майже три роки (1432—1434) навколишня округа залишалася вільною від влади литовських феодалів⁷. На жаль, брак відповідних документів не дає можливості охарактеризувати це повстання ширше.

30-ті роки XV ст. ознаменувалися наростанням антифеодальних та визвольних рухів в інших районах. Протягом 1432—1438 рр. випало з орбіти дій законів Великого князівства Литовського Подніпров'я⁸. Не припинялася боротьба на Чернігівщині, Волині, Брацлавщині проти іноземної агресії. Тут практично припинило існування велике феодальне землеволодіння, селянські маси перестали виконувати повинності. Лише на початку 1440 р. литовський уряд відновив свою владу у цьому районі України.

Активізувалася боротьба трудящих західноукраїнських земель. Великі повстання тут відбулися у 1436—1437 і 1457 рр. Їх полум'ям були охоплені райони Семиграддя, Шарищини, Земилинщини (Закарпаття), Хотинського і Чернівецького повітів (Північна Буковина). Тільки регулярні частини угорської армії та шляхетські ополчення придушили цей виступ.

Першим масовим повстанням, яким на весь голос заявила про себе пригноблена частина української народності, став збройний виступ селян Галицької землі й Північної Буковини під проводом Мухи.

10-тисячне повстанське військо, районом зосередження якого стало гірське покутсько-буковинське пограниччя, у 1491 р. здійснило справжні воєнні операції на території галицької землі, оволоділо містами-фортецями Святин, Коломия, Галич, десятками сіл та містечок краю. Майже вся Галицька земля контролювалася повстанцями. Народний рух не припинявся і в 1491—1492 рр.¹⁰

Практичний соціальний досвід, якого набували у ході боротьби повстанці, у майбутньому був широко використаний селянськими масами. Важко переоцінити роль цього повстання і для етнічного розвитку українського народу. Під час виступу розвивалася не лише соціальна, а й етнічна самосвідомість його учасників. Щоправда, вичленити її із

загального масиву світоглядних засад середньовічного селянина надзвичайно складно. Як правило, національні завдання боротьби у народних рухах тісно перепліталися із соціальними. Вони становили собою дві сторони єдиного процесу класової боротьби, і в залежності від історичних обставин кожна з них на певному етапі виступала самостійно або підпорядковувалась іншій. Важливо також відзначити, що в ході повстання 1490—1492 рр. відбувався процес взаємозбагачення військовим досвідом представників різних етносів — українців, молдаван, поляків.

Класова боротьба на українських землях точилася не ізольовано, а в тісному взаємозв'язку з аналогічними процесами в сусідніх державах. Характерно, що соціальні завдання боротьби об'єднували трудящі маси різних народностей. Спільність класових інтересів відсувала на другий план мовні бар'єри й релігійно-побутові відмінності. Взяти хоча б селянську війну 1514 р. в Угорщині на чолі з Георгом Дожею. Повстання стало прямим результатом політики феодального гноблення, яку проводив панівний клас Угорщини. 60-тисячна армія угорських селян, до складу якої, до речі, входили і вихідці із Закарпаття й Словаччини, розгорнула справжні воєнні дії проти регулярних військ. Найвищого піднесення селянська війна досягла влітку 1514 р., охопивши обширні райони країни, поступово перекинувшись й на Закарпаття. Тут загони Дожі контролювали всю територію Мараморошського, Угочанського, Бергівського та інших комітатів.

Селянство усієї країни вперше піднялося на відкриту боротьбу з феодалами. Керівники повстання висували лозунги знищення кріпосництва, національного та релігійного гніту. Єдині класові інтереси об'єднували в селянській війні представників різних народностей — угорців, українців, словаків, молдаван. Під впливом цих подій помітно активізувалась антифеодальна й визвольна боротьба інших пригноблених народів.

Етносоціальні аспекти виникнення козацтва і утворення Запорозької Січі. Помітне місце в складній ієрархії форм соціального протесту XIV—XVIII ст. займали втечі та переселення народних мас — одна з найбільш результативних та ефективних форм класової боротьби. Із втечами тісно зв'язане, зокрема, виникнення козацтва — соціальної сили, яка значною мірою зумовлювала розвиток антифеодальних та визвольних рухів на Україні у пізньофеодальну епоху.

Перша (відома) згадка про козаків зафіксована у документах 1489 р., хоча козацтво, очевидно, появилася значно раніше¹¹. Слободи і хутори, населення яких вважало себе козаками, були засновані у верхів'ях Південного Бугу, у Соба і Синюхи, на Росі, Тясміні, а також по Трубежу, Сулі, Пелу. Слід зазначити, що козацтво як соціальне явище притаманне багатьом слов'янським народам. Зокрема, у другій половині XV — початку XVI ст. перші козацькі поселення з'явилися в Росії — на Дону, Яїку та ін. К. Маркс зазначав: «Русь тоді була поділена на дві держави: Москву і Литву. В обох половинах з'явилось козацтво. Тоді як у Південній Русі склалося славне Запорожжя, відбувся такий же вплив народу з півночі на Дон»¹².

Поява працездатного населення у південних степах дала імпульс господарському освоєнню краю. Це був справжній подвиг української народності, яка формувалася. Ціною величезних зусиль трудящі маси розорювали цілині землі, перетворювали у родючі ниви степи, які ніколи не знали плуга, торували дороги, будували мости. Тут поступово почало розвиватися тваринництво, з'явилися перші промислові підприємства. Французький інженер Боплан, який мешкав на Україні у 1630—

1642 рр., писав: «Місцеве народонаселення... так далеко відсунуло її (держави) кордони і доклало стільки зусиль до обробітку пустельних земель, зустрінutih ним, що нині їх надзвичайна родючість становить головне джерело прибутку... держави»¹³.

Вільні виробники, зацікавлені в результатах своєї праці, порівняно швидко розвивали різні сфери господарства. Поряд із землеробством чимало козаків займалося ремеслом і промислами. Осідаючи поблизу укріплених пунктів, вони ставали ковалями, бондарями, ткачами, скорняками та ін. Розвивалася торгівля. Козацьке населення поставляло на місцеві ринки продукти сільського господарства й вироби ремесла¹⁴.

Дослідженнями вітчизняних істориків переконливо доведено, що в соціальному відношенні козацтво як частина українського етносу було далеко не однорідне за станом. Вже на початковому етапі існування в його середовищі спостерігалася помітна майнова нерівність, яка згодом не тільки не зменшилася, а й переросла у соціальну диференціацію. Цей факт зафіксували вже сучасники. «Найбільш заможні із селян,— писав С. Грондський,— навіть батьки сімейств, накопичивши відоме майно, забирали його і, не спитавши дозволу у своїх панів, йшли в козаки, звідки їх було неможливо повернути»¹⁵.

Документи зазначають, що уже в першій половині XVI ст. заможні козаки використовували працю наймитів.

Українське козацтво зародилось і розвивалося в умовах постійної напруженої боротьби з феодалами та органами королівської адміністрації (воно, власне, і було продуктом цієї боротьби), що зумовлювало необхідність його об'єднання, створення особливої військової організації. Цей процес значно прискорювався загрозою поневолення українського народу з боку турецьких і татарських феодалів, систематичним вторгненням ординців на Поділля, Волинь, Брацлавщину, Київщину. Зміцнення козацтва та успіхи в колонізації ним вільних степових районів викликали занепокоєння шляхти та королівських властей. Пани прагнули у зародку знищити це вогнище антифеодального та визвольного руху, знову повернути особисто вільних козаків у феодальне ярмо. Внаслідок військових акцій пани захопили значну частину земель, що належали козакам на Поділлі, Брацлавщині, Київщині. Згідно з королівськими та великокнязівськими пожалуваннями їх землі були закріплені за ними на правах феодальної власності. Характерно, що межі земельних володінь Язловецьких, Острозьких, Вишневецьких, Струсів, Претвичів та інших феодалів грамотами та універсалами точно не визначалися. Остання обставина відкривала значний простір для різних зловживань, насильства, грабежів.

Козацьке населення під натиском військових загонів феодалів поступово було потіснено на південь. Уже на початку XVI ст. воно в основному зосереджувалося на найвіддаленіших межах України, якими тоді були міста Канів та Черкаси*. Соціальна політика панівного класу викликала хвилю обурення мешканців краю. У 1536 р. в Черкасах вибухнуло повстання, яке невдовзі перекинулося на Канів, а згодом на інші села й містечка обох староств. Озброєні черкасці й канівці розгромили каральні команди, прогнали старост та їх управителів. Однак повстання невдовзі було придушене регулярними королівськими військами¹⁶.

* Невипадково район Канева й Черкас сучасники вважали головним місцем, де знаходилося українське козацтво. Більше того, в Росії назва «черкасы» «чекашени» ототожнювалося навіть з усіма українцями.

У середині XVI ст. за Дніпровськими порогами утворилася Запорозька Січ — козацька військово-політична організація. Виникнувши в процесі впертої боротьби народних мас з феодално-кріпосницькими порядками і національно-релігійним гнітом, вона відіграла визначну роль в історії українського народу. Основна маса селянства одержала опору у своїй антифеодальній і визвольній боротьбі. На цю важливу обставину вказував К. Маркс, який писав, що з утворенням Запорозької Січі «дух козацтва розлився по всій Україні»¹⁷.

В цілому поява козацтва й виникнення Запорозької Січі — помітні віхи в історичному процесі українського народу. Вони стали могутнім соціально-психологічним фактором, що справляв істотний вплив на формування класової та етнічної самосвідомості народних мас України. Стійкий стереотип пригноблених на козацтво як стан, що користувався певними правами та привілеями, був започаткований ще у XV—XVI ст. Незважаючи на репресії й переслідування з боку панівних класів, Січ в очах народних мас на всіх етапах її функціонування виступала осередком вольниці, краєм, де не існувало кріпосництва тощо. Ці реалії тогочасної дійсності і були економічною та соціально-психологічною основою прагнення населення України до покозачення. «Шукання козацтва» в міру посилення феодалної експлуатації народних мас перетворилося в досить поширену форму антифеодальної боротьби. Численні факти свідчать про масовість цього методу соціального протесту. В його орбіту були втягнуті найширші верстви населення України, в першу чергу селяни і мешканці міст. Сила традиції, за якою становище козацтва у свідомості селян виступало альтернативою їх власного підневільного існування, проектувало ідеал майбутнього суспільного устрою на общину і козацьке коло¹⁸.

Виникнення козацтва й утворення Запорозької Січі позначилися великою мірою на етнічному розвитку українського народу. По-перше, внаслідок колонізації трудящими масами незаселених степів істотно розширився територіальний ареал українських земель; по-друге, на землях, які освоювалися, всупереч політичній лінії великокнязівських й королівських властей інтенсивно почали розвиватися продуктивні сили, зміцнювалися торгово-економічні зв'язки з іншими українськими землями; по-третє, козацтво як стан з самого початку свого виникнення формувалося на поліетнічній основі, що сприяло взаємообіну українського народу з іншими східнослов'янськими етносами. Нарешті, слід мати на увазі, що козацтво й Запорозька Січ відіграли важливу роль у справі збереження українського народу від денаціоналізації й полонізації, втрати ним свого етнічного обличчя. Всі ці фактори в умовах іноземного панування і політичної розчленованості українських земель справляли помітний вплив на розвиток етнокультурних процесів.

Початок масових народних виступів за етнополітичне визволення українських земель. Посилення експансії іноземних загарбників на українські землі, насамперед загарбання Річчю Посполитою Волині, Підляшшя, Брацлавщини і Київщини, викликало нову хвилю народних виступів. Класова боротьба того часу — складне за своїм змістом, спрямуванням і характером соціальне явище. В ході збройних повстань, які вибухали на Україні, вирішувалось, як правило, дві основні проблеми — соціальна і визвольна. Спрямовані проти феодалного гноблення, ці повстання одночасно несли могутній заряд боротьби проти польських магнатів і шляхти, їх політики національного гноблення та жорстокої релігійної дискримінації.

Помітними віхами на шляху створення широкого блоку різних полі-

тичних сил українського етносу, об'єднаних спільною платформою боротьби проти іноземних феодалів, були великі селянсько-козацькі повстання 1591—1593 і 1594—1596 рр. під керівництвом Криштофа Косинського і Северина Наливайка. На відміну від попередніх виступів, які, незважаючи на значний територіальний розмах, усе ж залишалися порівняно локальними, обидва селянсько-козацькі повстання кінця XVI ст. (є всі підстави говорити про початок масового збройного опору польсько-шляхетському пануванню) поширилися на величезні території українських земель, знайшли також резонанс у Молдавії, Білорусії і власне на етнічних землях Польщі.

Повстання 1591—1593 рр. під керівництвом гетьмана реєстрових козаків Криштофа Косинського розпочалося нападом козаків на Білоцерківський замок (грудень 1591 р.)¹⁹. Незабаром під ударами повсталого народу впали Трипілля і Переяслав²⁰. Протягом 1592—1593 рр. повстання вийшло за межі Подніпров'я і поширилося на територію Волинського і Брацлавського воєводств. Численний актовий матеріал свідчить насамперед про гостре соціальне спрямування виступу. В місцевостях, визволених з-під влади королівської адміністрації, знищувались представники панівного класу — шляхта, католицьке духовенство, орендарі та ін. За словами очевидця цих подій черкаського і канівського старости О. Вишневецького, повсталий народ прагнув «перевернути до кінця все пограниччя і нас (тобто шляхту.— Авт.) всіх знищити»²¹. Важливий також інший аспект цих подій — спроби запровадити на території, охопленій повстанням, органи селянсько-козацького самоврядування (Брацлав, Біла Церква, Луцьк та інші міста й села)²². Шляхта Волинського воєводства змушена була констатувати в ухвалі місцевого сеймика, що «люди свавільні... до присяги на послушництво своє змушують» місцевих селян, тобто встановлюють свою владу²³.

Соціальний досвід, набутий селянами і козаками в ході повстання 1591—1593 рр., був закріплений і примножений антифеодальною боротьбою наступних років. У 1594 р. на Україні вибухнуло нове повстання. Очолювані Северином Наливайком козаки і місцеві селяни в кінці 1595 — на початку 1596 р. визволили величезний район Подніпров'я, Брацлавщини і Волині. Вперше за багатовікову історію антифеодальної боротьби керівник повсталих розробив план походу у Білорусію (частково його вдалося реалізувати)²⁴. Під впливом подій на Україні мали місце заворушення польських кріпаків у Мазовії (кінець 1595 р.).

Поряд із соціальними важливе місце в селянсько-козацьких повстаннях кінця XVI ст. належало етнічним питанням, які займали помітну питому вагу в лозунгах і вимогах селян, міщан і козацтва. Відомо, наприклад, що тісні контакти з російським урядом підтримував К. Косинський²⁵. Добре обізнаний з ситуацією на Україні О. Вишневецький писав коронному канцлерові Я. Замойському (13 травня 1593 р.), що керівник повстанців «присягнув... великому князю Московському зі всім своїм військом»²⁶. У селянсько-козацьких отаманів склались тверді переконання, що на випадок поразки повстання вони зможуть знайти надійний притулок в межах Російської держави. Зокрема, виношував план переходу своїх загонів у Росію С. Наливайко²⁷.

Могутнім фактором, що справив помітний вплив на розвиток антифеодальних рухів, стали події першої селянської війни в Росії початку XVII ст. під керівництвом Івана Болотникова. Початок і хід війни були тісно пов'язані з Україною. Повстання розпочалося в районі Путивля, охопивши згодом Чернігівщину, Новгород-Сіверщину, Стародубщину. Про це містяться згадки на сторінках багатьох документів²⁸. На заклики

І. І. Болотникова найбільш активно відгукнулися селянські маси. Важливим соціальним компонентом повстанських загонів стали також запорозькі козаки. Дослідники цього питання відзначають, зокрема, участь «черкас» на боці повстанців під час битв на Срібних Прудах (лютий — березень 1607 р.) та Пчельні (травень 1607 р.)²⁹.

Селянська війна під керівництвом І. І. Болотникова належала до одного з найбільших антифеодальних виступів народних мас Росії XVII ст. Разом з тим значення цього повстання вийшло за межі Російської держави. Воно, зокрема, справило помітний вплив на посилення боротьби народних мас українських земель, стало помітною віхою на шляху дальшого наростання соціального опору політиці гноблення, яку проводив панівний клас Речі Посполитої.

Історична традиція про те, що успішно захищати свої етнічні інтереси український народ зможе також за допомогою російського народу утверджувалася серед його різних верств. Російсько-українські політичні зв'язки набували найрізноманітніших форм: тут і посольства Коша Війська Запорозького до Москви, дальший розвиток контактів між Запорожжям і Доном, пряма матеріальна допомога Російської держави церковним братствам, які діяли в ряді міст України³⁰. Якісно нову політичну ситуацію, що склалася на Україні в перші десятиліття XVII ст., засвідчило й відновлення у 1620 р. православної церковної ієрархії — акції, яка мала значні наслідки для дальшого розгортання народно-визвольного руху на українських землях³¹.

Загострення соціальних та національно-релігійних суперечностей на Україні вилилося в 1625 р. у нове збройне повстання, яке охопило великі райони Подніпров'я. Виступ козацтва підтримали селяни, мешканці міст, частина православного духовенства. Констатуючи розвиток соціальної творчості народу, королівська інструкція місцевим сеймикам (кінець 1625 р.) відзначала, що «козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою, посягають на життя і майно невинних людей (шляхти.— Авт.). Вся Україна в її руках, шляхтич у своєму будинку не вільний, в містах і містечках його королівської милості все управління, вся влада у козаків, вони... встановлюють закони...»³². Серед широких народних мас утвердилася і продовжувала жити ідея про зв'язки України з Росією. Згідно зі свідченнями у Москві посланця Іова Борецького священника Пилипа (грудень 1625 р.), козаки заявляли, що «стануть служити тебе, государю, и города литовские станут очищать в твое государево имя»³³.

30-ті роки XVII ст. пройшли під знаком дальшого наростання народно-визвольної боротьби на українських землях. У 1630—1631, 1635, 1637—1638 рр. спалахнув ряд значних збройних повстань проти польсько-шляхетського панування. Величезний розмах цих виступів зумовлювався насамперед участю у них представників широких народних мас — селян, запорозького і реєстрового козацтва, жителів міст. Їх об'єднувала спільна платформа боротьби за визволення всіх українських земель з-під гніту шляхетської Польщі. Одним із головних лозунгів масових виступів 30-х років XVII ст. стала боротьба «за віру християнську» (універсал Павлюка від 15 грудня 1637 р.), «проти... ворога віри нашої грецької» (універсал К. Скидана від 14 жовтня 1637 р.) тощо³⁴. Як справедливо підкреслювалося в історичній літературі, боротьба «за віру» в цих умовах мала яскраве етнічне забарвлення. Вона означала боротьбу за збереження української народності проти політики колонізації та покатоличення, яку проводила на Україні Річ Посполита³⁵.

Широке соціальне звучання одержали вимоги керівників повстанців

(Т. Федоровича, П. Бута (Павлюка), К. Скидана, Я. Острянина) виступити «за золоті вольності наші», «за права і вольності наші», «за славу нашу рицарську» і т. п.³⁶ У ході повстань селяни і рядові козаки громили шляхетські маєтки і фізично розправлялися з представниками панівного класу. Спостерігалось масове покозачення жителів міст і сіл Лівобережжя, де запроваджувалися виборні органи місцевого самоврядування. Це були широкомасштабні процеси, які охопили ряд воєводств України і утримувалися протягом багатьох місяців розвитку повстань.

Разом з тим події 30-х років XVII ст. показали, що у таборі повстанців визрівали певні суперечності. Соціальні верхи українського суспільства насторожено (а то й вороже) ставилися до антифеодального характеру народних рухів. Помірковану політику проводила верхівка українських православних ієрархів, насамперед архімандрит Києво-Печерської Лаври (згодом митрополит) П. Могила і група осіб, які групувалися навколо нього. Розмах повстань налякав також заможні верстви київського міщанства. Джерела зафіксували, зокрема, їх допомогу кварцяному війську, яке прямувало на придушення селянсько-козацьких загонів Т. Федоровича³⁷. Ненадійним союзником повстанців виявилась і частина реєстрового козацтва. Досить часто воно йшло на зраду соціальних інтересів основної маси козаків і виступало на боці королівських армій. Важливо підкреслити, що в окремих повстанських документах того часу вже з'явилися критичні оцінки дій реєстровців. З особливою силою тривога за дальшу долю повстання, результати якого через зрадництво старшинської верхівки реєстрового козацтва були поставлені під загрозу, звучить в універсалі Я. Острянина від 30 березня 1638 р. Керівник повсталих мас закликав селян і рядове козацтво «яко искры злой стерегтися» реєстровців. «А козаков реєстрових, отродков и отщепенцев наших,— говорилося в документі,— для власних користей и приват своих, о упадок отчизны недбающих, яко ядовитой ехидни стережется и крийтеся...»³⁸

Селянсько-козацькі повстання 20—30-х років XVII ст. зазнали поразки. Однак вони залишили глибокий слід у розвитку антифеодальних і визвольних рухів на Україні. Українська народність, незважаючи на поляризацію окремих соціальних груп, заявила про себе як про силу реальну, здатну протистояти католицькій експансії, що загрожувала існуванню самої етнічної спільності. В ході цих подій остаточно викристалізувались уявлення, що вирішити всі життєві питання, забезпечити простір для дальшого історичного поступу можливо лише після знищення влади Речі Посполитої.

Класова боротьба і об'єднаний рух у роки визвольної війни 1648—1654 рр. Кульмінації боротьба українського народу проти польсько-шляхетського панування за визволення етнічних земель та створення державності досягла в 1648—1654 рр. Водночас вона мала гостре антифеодальне спрямування³⁹. По соціальній суті це була справжня селянська війна, в ході якої вирішувалась проблема існування феодальної суспільно-економічної формації. Документальний матеріал свідчить, що селянство, яке виступало основною рушійною силою визвольної війни, вимагало «бути вільним», «не сплачувати ніяких податків», «не віддавати послушенства» панам⁴⁰. У цих висловах селян своєрідно сфокусувались основні соціальні завдання, які прагнули вирішити селяни в ході боротьби з панівним класом,— по-перше, вимога юридично узаконити їх статус вільних виробників і, по-друге, знищити панщину й здійснити перерозподіл земельних угідь феодалів. У суспільній сфері соціальним ідеалом, до якого прагнуло селянство, виступав козацький стан.

Ф. Енгельс відзначав, що класи-стани в середні віки становили масу населення, потреби та інтереси окремих груп якої часто входили у зіткнення та суперечності⁴¹.

У роки визвольної війни на Україні сформувався повстанський табір, який об'єднувала й цементувала ідея боротьби проти польсько-шляхетського панування та за створення держави. Як зазначалося, ця ідея до викристалізованого вигляду пройшла ряд етапів. Початок вона бере від ідеї загальноруської єдності. В міру розвитку визвольного руху вона наповнювалася новим змістом, охоплювала дедалі ширші верстви суспільства. Починаючи з 20—30-х років XVII ст., ідея російсько-української єдності перетворилася на одну з рис світогляду різних верств населення України⁴². Проте в соціальній сфері селянсько-козацький табір був далеко не однорідним. У ньому простежуються три основні напрями — радикальний, поміркований і угодовський⁴³. Різні інтереси та погляди класів, станів і соціальних груп, представлених тут, зумовлювали внутрішні суперечності.

Особливо гостру реакцію селянства викликала політика гетьманської адміністрації в соціальній сфері (обмеження щодо прийому у козацькі реєстри, універсали про виконання «послушенства» тощо). Невдоволення широких мас трудящих цими акціями в окремі роки війни виливалось навіть у збройні виступи.

Події 1648—1654 рр. значно сприяли прилученню селянсько-козацьких мас України до політичного життя. Принцип «старину не рухать» поступово зживав себе. У повсталих стихійно складались уявлення, що всі «права і вольності» можна здобути лише силою зброї. В одному з своїх універсалів Б. Хмельницький писав: «маєте... мушкет і саблю при боку: тьми про то можете боронити свои от поляков (шляхты.— Авт.) повреждаемые права и вольности»⁴⁴. Про зрослу соціальну активність повсталих мас свідчить, зокрема, їх реакція на укладення Зборовського (1649) і Білоцерковського (1651) договорів. Спроби реставрувати в окремих районах України феодальні довоєнні порядки наптовхнулися на впертий опір селянсько-козацьких мас. Антишляхетські й антигетьманські виступи відбулися тоді на Поділлі, Брацлавщині, у районі Подніпров'я та Запорожжя. Їх сила і розмах були настільки могутні, що змусили гетьмана внести окремі корективи у свою соціальну політику. Поряд з репресіями, які Б. Хмельницький обрушив на учасників антифеодальних повстань (частина з них була навіть страчена), він прагнув шляхом деяких поступок уникнути прямого конфлікту з окремими групами повстанського табору⁴⁵. Розрив із селянством (а саме воно становило основну силу повстанських загонів) не входив у плани далекоглядного політика. Гетьман добре розумів, що масові репресії можуть привести до розпаду союзу між колишніми кріпаками і козацтвом — основи, на якій будувались принципи його програми.

У конкретній історичній ситуації середини XVII ст. соціальні завдання селянсько-козацьких мас України залишалися невіддільними від етнічних. Боротьба за об'єднання розглядалася ними на всіх етапах війни не лише як радикальний засіб звільнитися від національно-релігійного гніту, але і як важливий крок у напрямі поліпшення свого економічного становища, в першу чергу знищення кріпосництва, можливість вільного господарювання тощо. В рамках державної системи Російської держави широкі верстви населення України прагнули здобути і закріпити права, якими користувалося Військо Донське. Російський дипломат Г. Унковський, побувавши на Україні (квітень 1649 р.), писав у своїй відписці в Москву: «Запорожського Войска всяких чинов люди

говорят, что они царского величества под высокою рукою быть рады». У цьому контексті характерно звучать інші слова дипломата: «А полковники Войска Запорожского царского величества милость к донским казакам хвалят... и такая ж его государева милость к нам будет, что и Донскому Войску»⁴⁶.

В роки визвольної війни до складу повстанських загонів входили тисячі представників інших народностей (згідно з підрахунками Ф. П. Шевченка, 6 % усіх козаків реєстру)⁴⁷ — вихідці насамперед із Росії, Білорусії, Молдавії, а також Польщі, Угорщини, Балканських країн. Міжетнічні контакти на спільній класовій основі справляли позитивний вплив на формування світоглядних засад основної маси учасників війни. Вони свідчать про глибокі корені дружби і співробітництва різних народів, які всупереч політиці панівного класу прагнули до взаєморозуміння і взаємодопомоги.

Події класової боротьби на Україні коригували формування політичної лінії Б. Хмельницького. Це проявлялося не лише в соціальній сфері, а й у виробленні основ діяльності гетьмана в етнічних питаннях. Для неї характерна віротерпимість, врахування етнічних особливостей тих чи інших народів, які проживали на Україні. Відомо, наприклад, що в роки визвольної війни в межах українських земель продовжували жити католики. Щодо тих осіб, які прихильно ставилися до повстанців, не вживалося жодних репресій. Б. Хмельницький прагнув створити єдиний фронт боротьби народів проти магнатсько-шляхетської Речі Посполитої. Він звертався до польського селянства із закликами піднятися на боротьбу проти панів. Соціальна платформа, на основі якої передбачалося здійснити об'єднання українського і польського селянства, вимальовується у промовах, листах та універсалах гетьмана. В одному з них, адресованому на етнічні польські землі (літо 1651 р.), гетьман писав: «Доводжу до відома всіх підданих Польської Корони, що коли з божого благословення я підкорю під нашу силу і владу землі Польської Корони, обіцяю звільнити вас усіх від повинностей і робіт. Платитимете тільки чинш і матимете тільки вільності такі, як шляхта. Тільки щоб покидали своїх панів, повставали проти них і до нас великими загонами переходили»⁴⁸.

Від закликів Б. Хмельницький перейшов до практичних дій. Як відомо, він підтримував тісні зв'язки з керівником польських повстанців О. Косткою-Наперським.

Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр., вирішуючи своє основне завдання, одночасно характеризувалася гострим соціальним аспектом подій. Ця, по суті, селянська війна основним вістрям спрямовувалася на ліквідацію феодально-кріпосницької системи в межах українських земель. Представники радикального крила повстанського табору в ході війни прагнули до знищення будь-яких форм залежності, панщини, намагалися перейти в ідеалізований ними козацький стан.

Але не лише цим визначалася значимість антифеодальної боротьби селян і козацьких низів у роки визвольної боротьби. Своїми виступами народні маси істотно скоригували основні напрями урядової політики в різних сферах її діяльності. Вони, зокрема, завдали рішучого удару по угодовській частині козацької старшини і православного духовенства, які йшли на компроміси з королівськими властями. Тим самим антифеодальна боротьба народних мас сприятливо позначилася на вирішенні такого питання, як знищення польсько-шляхетського панування на Україні.

2. КЛАСОВА БОРОТЬБА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЕТНІЧНІ ЯВИЩА НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Боротьба селянсько-козацьких мас Лівобережної України та Запорозжя за збереження етносоціальних результатів визвольної війни. Класова боротьба наприкінці 50—60-х років XVII ст. відбувалася у надзвичайно складних політичних умовах. Шляхетська Польща вела війну проти Російської держави. Не залишили своїх давніх намірів поневолити українські землі також султанська Туреччина й Кримське ханство. Після смерті гетьмана Б. Хмельницького (1657) над Україною нависла реальна загроза ревізії рішень Переяславської ради 1654 р. і загарбання її земель іноземними державами. В цих умовах класова боротьба у регіоні набула специфічних рис. Спрямована своїм вістрям проти феодального гніту, вона водночас об'єктивно виступала могутнім фактором у визвольному русі.

Серед великої кількості народних виступів 50—60-х років XVII ст. повстання 1657—1658 рр. під керівництвом полковника М. Пушкаря й кошового отамана Запорозької Січі Я. Барабаша відзначалося масштабами, напруженістю зіткнень думок та ідей, драматизмом і тривалістю. Вибухнувши на Запорозжжі, воно невдовзі охопило Полтавщину, Чигиринський та Миргородський полки, а згодом перекинулося на Правобережжя⁴⁹. У ньому досить рельєфно простежуються два основних аспекти: боротьба народних мас за єдність всіх українських земель і гостра соціальна спрямованість подій. На спільній платформі вірності рішенням Переяславської ради 1654 р. в ході повстання об'єдналися якнайширші верстви населення Лівобережжя. Документи фіксують, наприклад, участь у повстанні, крім селян і рядового козацтва — його основної рушійної сили, — представників різних категорій міщан, робітних людей промислів і ремісників⁵⁰. З найбільш зубожілих верств населення М. Пушкар організував навіть окремий полк⁵¹. Повстанські загони мали поліетнічний склад — відзначена у них, зокрема, участь вихідців з Росії («ныне де с Мартыном Пушкарем с теми самоволцы из тех его великого государя городов и слобод были многие люди») ⁵².

Керівництво народним рухом з боку козацької старшини було тоді історично зумовленим явищем. М. Пушкар та Я. Барабаш (до речі, як і деякі інші полковники) брали активну участь у визвольній війні, користувалися великою популярністю та авторитетом серед широких верств населення України. Їх політичне кредо характеризувалося вірністю політиці Б. Хмельницького, чітко визначеною позицією щодо подій на українських землях. Тож програма дій, вимоги, які вони висували в ході повстання, були співзвучні прагненням широких верств українського народу і користувалися всебічною їх підтримкою.

Однак спільність етнополітичної платформи не виключала гострих соціальних суперечностей у повстанському таборі. Широким селянсько-козацьким масам, як правило, були чужі й незрозумілі політичні амбіції старшини, її відкритий консерватизм у підходах до вирішення соціально-економічних проблем. Не мали будь-яких ілюзій щодо характеру повстання власне і його керівники. Яків Барабаш, відмежовуючись від козацької бідноти, писав, що учасники заворушень «болши с повету Миргородского», в них «нет ни самопала, ни борошня и одежи не спрашивай..., а мы сверстные козаки зимочаки, которые имеем жен и детей и маетности в городех, не помышляем на всякую свою волю...»⁵³. Про гостроту

класових суперечностей і міжстанових розходжень у таборі повстанців свідчить також ряд інших фактів⁵⁴.

У роки повстання акти соціального протесту широких мас трудящих України проявлялись у різних формах — у відмові селян виконувати повинності на користь окремих власників та монастирів (виступ жителів сіл Ольшанки, Луків і Хитців Лубенського полку), масовому покозаченні та ін.⁵⁵ Зафіксовані непоодинокі випадки збройних нападів повстанців на мастки старшини і фізичного знищення феодалів⁵⁶. Соціальна спрямованість руху основної маси народу викликала занепокоєння і навіть страх у козацької старшини. Симптоматичною була поведінка під час переговорів у Москві Переяславського полковника П. Тетері (червень — липень 1657 р.), який просив чиновників Посольського приказу не розголошувати зміст грамот про надані йому та І. Виговському мастності, бо «их де всех тотчас побьют»⁵⁷.

Нову хвилю народних повстань на Лівобережній Україні та Запорозжжі викликало укладення Гадяцького (1657) і Слободищенського (1660) трактатів, які передбачали територіальне розчленування українських земель і відновлення на їх території довоєнних порядків. Незважаючи на демагогічні заяви І. Виговського та його наступників — гетьманів Ю. Хмельницького, П. Тетері, П. Дорошенка, — їх численні універсали та листи, поширювані в краї, селянсько-козацькі маси України не стали слухняним знаряддям в руках старшини, а виступили самостійною силою, здатною впливати на хід подій і навіть вносити певні корективи у політику панівного класу. Без особливого перебільшення можна стверджувати, наприклад, що участь у відомій «чорній» раді в Ніжині (17—18 червня 1663 р.) представників народу, по суті, була тим фактором, який вирішив долю гетьманства Якіма Сомка⁵⁸. Поряд із соціальними в діях повстанців досить-таки рельєфно простежуються етнополітичні мотиви (царистська або релігійна оболочка не міняє їх суті). Так, у відписці воеводи В. Шереметєва у Москву (вересень 1659 р.) зазначалося: «...говорили де казаки, что де у короля в подданстве быть не хотят, а хотят быть под твоею великого государя самодержителною высокою рукою...»⁵⁹. Про підтримку тієї частини козацької старшини, яка виступала проти ревізії рішень Переяславської ради 1654 р., висловилися всі лівобережні полки. У березні 1661 р. депутацію до Переяслава направили жителі Баришівки, у квітні в місто прибули представники Гадяцького, Миргородського і Лубенського полків⁶⁰.

Протиборство ворогуючих сторін — гетьманів і претендентів на цю посаду і навіть окремих держав — проявлялося не тільки на полі бою і вирішувалося не тільки силою зброї, а й у сфері ідеології. Як свідчать документи, в багатьох районах Лівобережжя поширювалися численні «прелестные універсали» короля Яна Казиміра, а також обох польських гетьманів — коронного Я. Собеського і польного С. Потоцького. Не скупилися на щедри обіцянки народові ставленики шляхетської Польщі Ю. Хмельницький та П. Тетеря. Ця обставина викликала певні контрзаходи з боку царського уряду. Ще в липні 1661 р. Олексій Михайлович у спеціальному листі зобов'язував воеводу Г. Ромодановського посилити агітаційну роботу серед «всех черкас и мещан». Було розглянуто і затверджено навіть текст спеціальної грамоти, яка в установленому порядку розсилалася в полкові міста Лівобережжя. Її зміст характеризує офіційну концепцію на історичне минуло російського і українського народів, їх взаємини та обставини входження України до складу Російської держави. У грамоті нагадується, що всі українські землі «в прежних летах были под державою і подо властию христіанских царей..., а не под

папезаны»⁶¹, а роздроблення єдиної у минулому держави — це результат загарбання руських земель Золотою Ордою. «И в то время польские короли и литовские князи, видя такое от бусурман разорение, а ратей оскудение, из всех православных христиан от Великие России отторгнули и их неизможением ими завладели и от великого царствующего града Москвы Малую Россию отлучку учинили и держали их во всяком утеснении и к папезской приводили и церкви божии разоряли»⁶². Як бачимо, пріоритет віддавався конфесійним питанням, урядові кола Росії зверталися до релігійних почуттів народу.

Позиція Запорозжя у цих подіях була неоднозначною. Січ продовжувала залишатися традиційним центром козацької «вольниці» і основним гальванізатором антифеодальних та визвольних рухів на українських землях. Разом з тим Кіш намагався виступати своєрідним арбітром у суперечках і міжусобицях старшини та ідеологічно обґрунтувати необхідність боротьби різних верств українського народу проти польсько-шляхетської й турецько-татарської агресії. В 1663 р. він розіслав по різних полках України універсал, адресований «всему зацному народу російському, братии нашей милой любячим отчизну свою православную землю русскую». Документ містив заклики припинити міжусобну боротьбу старшини за владу і виступити на захист етнічних інтересів українського народу, згуртувавшись на боротьбу проти експансії Речі Посполитої. «Чи за тое молодцы добрые, отцы и братья наши, головы покладали абы ляхам стацею давати, а самим погибати, которые еще на панщину вас себе поженут, як необачитесь, а не схочете одномыслью стати за себе, а если для проклятого шляхецтва лядзкого губите себя и души тратите»⁶³. Універсал нагадував, що ситуацією на Україні не проминуть скористатися шляхетська Польща і Кримське ханство. «...Ляхи не для помочи,— говорилося в документі,— только для згубы нашей приходят к нам, а татаре для того, щоб и остаток христиан выводитъ»⁶⁴. Характерно, що укладачі універсалу в боротьбі українського народу прагнули використати допомогу інших народностей. Вони поширювали чутку, що нібито «уже калмыки, астраханцы, башкиры, черкесы и донцы к нам сближаются», щоб «тот мечь вон вывести с Украины на ляхов, которым, яко содом и гомори судом божьим назначена есть погибель»⁶⁵.

Відбуваючись в умовах політичних неурядиць та невщухаючої боротьби старшини за гетьманську булаву, народні виступи набували різного характеру — залежно від конкретних цілей та складу їх учасників. Проте, незважаючи на певні особливості тих чи інших повстань, їх об'єднували насамперед гостре соціальне спрямування, спроби вийти з-під політичного впливу старшини тощо. Об'єктивно народні рухи цього етапу еволюції феодального суспільства на Україні були позначені карбом матеріалізації етнополітичних завдань, які були започатковані ще в роки визвольної війни 1648—1654 рр.

Нові тенденції в розвитку соціальних рухів на Лівобережній Україні та Запорозжжі (друга половина 60-х — 90-ті роки — XVII ст.). Останнім значним повстанням на Лівобережжі, де досить тісно перепліталися соціальні та етнічні мотиви, був виступ козаків Переяславського полку (1665), підтриманий місцевими селянами, міщанами та частиною ратних людей воєводського гарнізону, причому з тенденцією до поширення за межі Переяславщини. Його керівники спробували встановити зв'язки із Запорозжжям⁶⁶, налагодити політичні контакти з гетьманом Правобережної України П. Дорошенком⁶⁷. Отже, Переяславське повстання (як, до

речі, і попередні виступи) виявило зростаючу соціальну солідарність широких мас козацтва і його природнього союзника — селянства.

Певний вплив на організаційні форми боротьби трудящих, видозміну форм та методів антифеодального протесту справило укладення (а, головне, реалізація) Андрусівського договору про перемир'я між Росією та Польщею (30 січня 1667 р.). На цю особливість народних рухів звернув увагу вже літописець. «От того часу встали шатости на Україні», — говорить Самовидець⁶⁸. На Андрусівське перемир'я селянсько-козацькі маси відреагували не лише заявами про вірність рішенням Переяславської ради 1654 р.⁶⁹ Посилилася соціальна активність селян і рядових козаків, проявляючись у різних формах. Документи того часу, наприклад, фіксують різке збільшення випадків покозачення селян і міських низів. Київський воєвода П. В. Шереметев у відписці від 6 липня 1667 р. до Москви підкреслював, що «в полки... со всех мест не только прямые козаки, но из мещан и ис поселян и ис мещанские работники многие люди назвались ныне казаками и идут безпрестанно, хто в какой полк похотел»⁷⁰. У наступні місяці процес покозачення селян і міщан Лівобережжя набрав, очевидно, ще більших розмірів. П. В. Шереметев скаржився з цього приводу царю (січень — лютий 1668 р.), що «многіе мещане написались в козаки... и хлеба и медвенных доходов в твою великого государя казну не дают, и впредь дават не хотят, и целовальников побивают»⁷¹. Майже в аналогічних виразах говориться про покозачення селян Козелецької та Миргородської сотень, жителів Лубен, Прилук, Батурина, Глухова та інших міст Лівобережжя⁷². В умовах політичної нестабільності українських земель (серед народу циркулювали найнеймовірніші чутки про характер та зміст Андрусівського договору) покозачення населення виступало своєрідною захисною реакцією проти наступу панівного класу на соціальні результати визвольної війни. Належність до козацького стану давала безпосереднім виробникам певний імунітет щодо дальшого посилення феодальної експлуатації, насамперед зростання різних форм ренти, обезземелення, поширення кріпосницьких тенденцій тощо. Майже так само селянські маси відреагували на укладення так званого Вічного миру між Росією і Польщею (1686)⁷³.

У 80—90-х роках XVII ст. суспільно-політичне життя на Лівобережній Україні помітно стабілізувалося. Припинення боротьби старшинських угруповань за владу, а головне ліквідація загрози вторгнення на Лівобережжя з боку шляхетської Польщі, справили значний вплив на характер селянсько-козацьких рухів. У цьому регіоні вони втратили одну із своїх традиційних функцій — національно-визвольну. Соціальний протест трудящих проявлявся вже у «чистих» формах і не був ускладнений домішкою релігійних та етнополітичних лозунгів. У 1687 р. вибухнуло повстання селян в Гадяцькому та Прилуцькому полках. «Чернь и мужики нанов своїх, — читаємо у Лизогубівському літописі, — а паче арендаторов грабовали, а иных мучили, в смерть забивали, по городам и в войску»⁷⁴. Гострий класовий характер цього виступу відзначає і таке джерело, як літопис С. Величка: «Зо всех полков городовых войска козацкого многие своеволицы... отъехали самоволне з обозу в доми свои, и як в дорозе, так и в домах и в полках своих, учинивши крамолу и бунт... не толко арендаторов, але и иных можных людей и крамаров невинных безумно брали и имения их себе разшарповали, а некоторых и самих в смерть забивали...»⁷⁵ На жаль, скупі повідомлення літописів не дають можливості більш детально реконструювати хід повстання, показати його керівників, повною мірою висвітлити ідейний аспект. Але не викликає сумніву одне — виступ був спрямований проти панівної

верхівки — старшин, орендарів, крамарів та інших «можных людей». Звертає на себе увагу радикальна сторона дій повсталих, насамперед спроби селян розподілити майно і, очевидно, земельні угіддя феодалів. Про силу і розмах цього народного руху свідчить і те, що він продовжувався наступного 1688 р. в Лубенському і Миргородському полках і захопив у свою орбіту Запорожжя⁷⁶.

Усвідомлення спільних інтересів народних мас Росії та України в роки селянської війни 1667—1671 рр. Селянські війни, будучи, за словами В. І. Леніна, різновидом громадянських війн «...пригнобленого класу проти гноблячого... селян-кріпаків проти поміщиків»⁷⁷, виступали могутнім фактором впливу на економіку, політичні форми організації влади, етнокультурні процеси. Значною результативністю вищі прояви класової боротьби селянства відзначалися у переломні періоди історичного розвитку, коли в надрах старого поступово визрівали умови для перемоги нового способу виробництва. Великі повстання деформували й розхитували панівний спосіб виробництва, доводили до крайніх меж його потенціальні можливості. В надрах феодалізму визрівали елементи більш прогресивної капіталістичної формації, продуктом якої була вища форма етносоціальної спільності людей — нація.

Селянська війна під керівництвом С. Т. Разіна у своєму розвитку пройшла два етапи. На першому (1667—1669) головну соціальну основу повстання становили козаки, які, по суті, визначали спрямування народного руху, його хід і завдання⁷⁸. На цьому етапі повстанське військо зростало кількісно (у грудні 1669 р. налічувалося близько 3 тис. чоловік), поліпшувалися його озброєння та матеріальне забезпечення, утверджувався авторитет С. Т. Разіна як керівника.

Зміни у розстановці соціальних сил у повстанському таборі сталися з серпня 1670 р. Відтоді у народний рух ширше почало втягуватися залежне селянство, яке стало визначати соціальне обличчя разінських загонів. Істотно змінився характер війни, на перший план якої виступило завдання ліквідації феодального землеволодіння і знищення представників панівного класу.

Дальший розвиток селянської війни, особливо на її другому етапі, мав ряд важливих наслідків. По-перше, зміцніла соціальна база, на яку спирався С. Т. Разін, по-друге, істотно розширилася участь у цих подіях представників різних етносів, по-третє, урізноманітнилось коло політичних сил і союзників, яких керівник повстання прагнув використати у боротьбі з класом феодалів. Протягом декількох місяців до орбіти народного руху втягнулися величезні території Середнього Поволжя та Заволжя, де жили представники неросійських народностей — чуваші, мордва, марійці, татари. Специфіка їх побуту, звичаїв, віросповідання та світогляду були добре відомі С. Т. Разіну і його сподвижникам. Про це свідчить ряд прокламацій та «прелестных грамот», адресованих різним категоріям неросійських народностей. «Прелестная грамота» від 4 вересня 1670 р. за підписами Степана Тимофійовича Разіна й Асана Айбулатовича Карачуріна кликала «казанских посадских бусурман и абызов начальных» до спільного виступу проти феодального й національного гніту⁷⁹. Закликала під повстанські прапори «войсковая память», адресована «тяглым и ясачным людям цивильского уезда» — росіянам, татарам, чувашам, мордві⁸⁰.

В ході селянської війни у другий за значимістю та потенціями район повстання перетворювались українські землі. Фактична сторона цієї проблеми досить повно розроблена в історіографії. Тому ми звернемо увагу лише на питання, безпосередньо пов'язані з темою дослідження.

Суспільно-політична ситуація на українських землях та атмосфера загального невдоволення соціальною політикою панівного класу, безперечно, були добре відомі С. Т. Разіну. Адже між Доном і Запорозжям, Доном і Слобожанщиною здавна існували всебічні зв'язки. В обох козацьких областях жили представники російського та українського народів, між донцями та запорожцями встановилася тісна бойова співдружність у боротьбі з ординськими феодалами⁸¹. Ці відносини піднімались на новий рівень в роки великих повстань, які охоплювали значні території країни та вимагали напруження всіх матеріальних і духовних сил народів.

У пошуках реальних союзників для реалізації своїх планів С. Т. Разін розгорнув інтенсивну організаторську роботу на Україні. Аналіз фактичного матеріалу показує, що вона здійснювалася (з урахуванням конкретних обставин) по трьох основних напрямках: 1) контакти з гетьманом Правобережної України П. Дорошенком; 2) зв'язки із Запорозькою Січчю; 3) спроби заручитися підтримкою з боку різних категорій населення Слобідської України.

Перші спроби ватажка повсталих російських козаків налагодити контакти з П. Дорошенком припадають ще на листопад 1667 р., коли до Чигириня прибула разінська «станіца» з пропозицією до гетьмана, «чтоб он шел наскоро Муравским шляхом на твои великого государя украинные города войною»⁸². Після цього майже на два роки відносини між обома сторонами були перервані, і лише в грудні 1669 р. після повернення С. Т. Разіна на Дон вони відновилися, але вже на якісно вищому рівні. У налагодженні тісних зв'язків на певному етапі розвитку подій були заінтересовані і керівник повстання, і П. Дорошенко. Організація спільного походу «на Заднепріе» і стала тією основою, яка об'єднувала обидві сторони.

Проте відносини С. Т. Разіна з П. Дорошенком були нетривкими (і не могли бути іншими), позбавленими надійного ґрунту. Між обома діячами існувала прірва щодо вирішення основного — соціального питання. До того ж на стані й формах цих взаємин позначалася політична орієнтація правобережного гетьмана на султанську Туреччину — одвічного ворога козацтва.

У ситуації, яка склалася, реальним і надійним союзником С. Т. Разіна могли стати лише трудящі маси українського етносу — селяни, козаки, робітні люди. Наприкінці 1669 р., тобто під час перебування С. Т. Разіна у Черкаську, в його оточенні неодноразово піднімалось питання, що «хочет де он... итти в Запороги, а над вами, старшинами, учинить всякое дурно». Це, очевидно, одна з перших згадок у документах про можливість залучення до повстання запорожців. Слід підкреслити, що С. Т. Разін в окремих випадках звертався безпосередньо до запорозького козацтва. Донський станичний старшина Р. Калужнін у «распросных речах» в приказі Казанського дворця (січень 1671 р.) говорив, що той прагнув «в Запороги... послать прельщать чтобы потому ж шли на государевы города, а писал к ним о том, что будто ево, Стеньку с товарищи и их, запорожских казаков, хотят бояря сводить з Дону и из Запорог»⁸³. Показовим є також той факт, що частина «писем» С. Т. Разіна і його отаманів складена від імені «Великого войска Донского и Запорожского»⁸³ (їх зміст, як правило, ніс помітне соціальне навантаження).

Сприятливий ґрунт для поширення повстання існував на Слобідській Україні. Незважаючи на порівняно пізню колонізацію та господарське освоєння, Слобожанщина являла собою складний вузол класово-

станових суперечностей між селянсько-козацькими масами краю, з одного боку, і козацькою старшиною й російськими поміщиками — з другого. До того ж частина козацької старшини була невдоволена політикою царського уряду, спрямованою на обмеження її прав. Таким чином, на Слобожанщині виник широкий блок, до якого входили різні за соціальною приналежністю групи населення. В краї склалася досить напружена ситуація, що приховувала потенціальні можливості грізного збройного виступу.

Вплив селянської війни 1667—1671 рр. на Слобожанщину виявився, зокрема, у повстаннях в містах Острогозьку та Ольшанську (вересень 1670 р.). Протягом кількох місяців збройні виступи охопили Маяки, Цареборисів, Балаклію, Зміїв, Чугуїв⁸⁵. Документи фіксують проникнення невеликих повстанських загонів і в межі Лівобережної України⁸⁶. Особливістю повстань було те, що в них, як правило, брали участь об'єднані сили разінських загонів та місцевих селян і козаків. Це забезпечувало їм гостру соціальну спрямованість та радикальність (хоча досить часто виступи очолювали представники козацької старшини, наприклад, полковник Іван Дзиковський в Острогозьку). Відомо, що у місцевостях, визволених від царських воєвод, повстанці запроваджували самоврядування на зразок козацького кола, мали місце фізичні розправи над представниками царської адміністрації та лихварської верхівки, зафіксовані факти розподілу майна феодалів тощо.

Посиленню невдоволення та соціальної активності значною мірою сприяли знамениті разінські грамоти і «зазивні» листи (так, лише під час перебування у Паншиному городку керівник повсталих відправив на Україну 40 посланців з листами)⁸⁷. Аналіз змісту цих оригінальних документів ідейної творчості народу свідчить про їх гостре антифеодальне спрямування. Вони адресувалися, як правило, широкій соціальній периферії «кабальних и апальных» і відбивали їх настрої та сподівання. Грамоти, поширювані в районі Острогозька (вересень 1670 р.), наприклад, закликали селян і козаків «в Руси выводитъ начальных людей и ушников», «с ним итить им к Москве на изменников на бояр»⁸⁸. Один із сподвижників С. Т. Разіна Л. Черкашенін в «челобитье», адресованому жителем Харкова (27 жовтня 1670 р.), звав «стать с нами, великим войском Донским, заедино за дом пресвятыя богородицы и за его, великого государя, и за всю чернь, потому чтоб нам всем от них изменников бояр, в конец не погибнуть»⁸⁹. У цій грамоті, як і в багатьох інших повстанських документах, поряд спокійно вживалися царистські ілюзії і гострі соціальні мотиви. «Великое войско Донское» піднялося як «за дом пресвятыя богородицы», так і за «всю чернь». В діях селянсько-козацьких мас такі заклики, як правило, матеріалізувалися створенням боєздатних повстанських загонів і фізичним знищенням представників панівного класу незалежно від їх етнічної приналежності.

Рух народних мас за визволення правобережних і західноукраїнських земель. Вивчаючи історію класової боротьби, дослідники не можуть ігнорувати регіональних особливостей у проявах тих чи інших форм соціального протесту. Особливо це помітно у ті періоди історичного процесу, коли окремі території потрапляли під владу іноземних держав з іншою суспільно-політичною структурою, особливостями мови, побуту та релігійних вірувань основного етнічного субстрату. В цих умовах класова боротьба селянства неминуче перепліталася з народно-визвольним рухом, надаючи останньому силу та розмах.

Ситуація, аналогічна описаній, склалася на Правобережжі (після 1660 р.) й західноукраїнських землях, які продовжували залишатися в

складі Речі Посполитої. В ході народних рухів селянсько-козацькі маси регіону вирішували основні дві проблеми: соціальну, суть якої полягала в збереженні класових завоювань попереднього часу, і етнополітичну, основний зміст якої фокусувався на матеріалізації ідеї входження Правобережної України до Росії. Основному підпорядковувалася решта — виступи проти окремих гетьманів та їх іноземних покровителів, вимоги створення сприятливіших умов для господарювання в межах того чи іншого феодального маєтку тощо.

Визвольний рух на Правобережній Україні того часу ділиться на два етапи: 1) 60—70-ті роки XVII ст.; 2) 80-ті роки XVII — початок XVIII ст. Народні повстання другої половини XVII — початку XVIII ст., які практично охопили всю територію Правобережжя, мали надзвичайно стійкий характер. У 1661 р. розпочався виступ Паволоцького полку під керівництвом полковника І. Поповича. Протягом 1664—1665 рр. тривало велике повстання, очолюване Сулимою і Вареницею. Визвольна боротьба не припинялася і в наступний час (виступи полковників І. Сербина, В. Дрозденка, Децика та ін.)⁹⁰. Жодний із тодішніх правобережних гетьманів не був визнаний широкими масами українського народу. Воеводські відписки до Москви (60-ті роки) рясніють повідомленнями, що козаки «чинят меж себя мятеж» і не визнають Ю. Хмельницького, «чернь в Запороги к Серико идут, а в войско (П. Тетері.— Авт.) не идут», «в тех городках ныне козаки бунтуют, королевскому величеству служить не хотят» і т. ін.⁹¹

Рух, по суті, набрав всенародного характеру. Величезна територія між Дніпром і Дністром була охоплена повстанням. Правобережний гетьман П. Тетеря у листі польському королю від 5 липня 1665 р. розпачливо писав: «Ніде ми не зустрічаємо ворога у відкритому полі: але він розсіяний по містечках і містах і настільки вперто тримається московського покровительства, що нам доводиться хіба що приступом брати кожного окремо»⁹². У 60-ті роки почастишали випадки складання присяги на вірність Переяславській раді жителями окремих сіл, міст, а то й полків Правобережної України. Це фіксують документи, датовані 1659⁹³, 1660, 1662 роками⁹⁴.

В практичних діях повстанців визвольні завдання боротьби залишалися невіддільними від антифеодальних. Красномовним щодо цього є зміст інструкції П. Тетері чигиринському полковникові П. Березецькому від 30 травня 1664 р., який направлявся на переговори з польським королем. У документі недвозначно говорилося, що «чернь» не хоче «мати панів; вона не хоче, щоб тримали її під владою своєю і користувалися її працею»⁹⁵. В центрі соціальних вимог повсталих мас в тій чи іншій формі ставилися також питання про земельні угіддя, рентні відносини, належність до козацького стану тощо⁹⁶.

На новому етапі (80-ті роки XVII — початок XVIII ст.) певних змін зазнали організаційні форми визвольного руху. Поряд із стихійними, локальними, некоординованими діями селянських мас у середині 80-х років XVII ст. на Правобережжі виникає інший компонент організованої визвольної боротьби — козацькі полки, очолювані Семеном Палієм, Самійлом Івановичем (Самусем), Захаром Іскрою, Андрієм Абазином. І це не випадково. Уже в перші роки після укладення Андрусівського договору про перемир'я (1667) в південних повітах Київщини і на Брацлавщині сконцентрувалися тисячі втікачів з Волині, Поділля, Галичини, Лівобережжя. Відзначена участь у масових міграційних процесах також вихідців із Молдавії та Білорусії. Відомо, що частина з них у районі Подністров'я утворила стаціонарні поселення⁹⁷.

Характер завдань та мета народних рухів цього етапу залишилися без істотних змін. У якій же діалектичній взаємозалежності знаходилися соціальні та етнополітичні завдання боротьби селянсько-козацьких мас? Визвольні цілі об'єднували різні категорії населення Правобережжя — селян, козаків, старшину, дрібну українську шляхту і місцеве православне духовенство. Разом з тим кожний клас-стан, беручи участь у цих подіях, переслідував свою власну мету (конкретну і більш віддалену), що залежало від його місця в соціальній структурі тогочасного суспільства.

Фактична сторона подій визвольного руху досить детально висвітлена в радянській історіографії⁹⁸, тому спинятися окремо на цьому аспекті проблеми немає потреби. Однак відзначимо, що у розвитку народної боротьби на Правобережжі помітна роль належала традиціям визвольної війни 1648—1654 рр. Власне сам факт організаційного оформлення виступів селянсько-козацьких мас свідчив про новий стереотип, що склався у свідомості народу, для якого козацький устрій уявлявся найбільш оптимальною формою суспільної організації. Територію, де виникли полки (з центрами у Брацлаві, Корсуні, Фастові, Богуславі), козацькі ватажки вважали цілком автономною і не підпорядкованою юрисдикції королівської адміністрації. Тут існували порядки, започатковані ще в часи визвольної війни, діяли традиційні норми звичаєвого права, судочинство тощо. На своєрідний політико-правовий статус козацької території звернув увагу літописець: «Утишивши же Заднепріа й поосажовавши многіє гради, людьми осел бы (Палій.— Авт.), яко удельный нан, войска свои охотніе по Полесю, даже до литовской границе розстановляючи...»⁹⁹. Не менш обізнаний очевидець цих подій польський регіментар С. Дружкевич доповідав королю, що «Палей організовует *около Фастова удельную область* (підкреслення наше.— Авт.)»¹⁰⁰.

Для пригноблених верств події 1648—1654 рр. започаткували нові підходи щодо вирішення животрепетних питань, насамперед спираючись на силу зброї. Документальні джерела прямо і недвозначно вказують на це. Так, овруцький бурмистр К. Москаленко говорив міщанам (1684): «Я тут король, воевода і староста овруцький, не новина мені і моїм помічникам бити і топити ляхів...»¹⁰¹. Традиції попередніх народних виступів і, безперечно, насамперед визвольної війни міцно увійшли в свідомість якнайширших суспільних категорій українського етносу. Селяни с. Борове (Овруцький повіт) заявляли королівським чиновникам: «Якщо можна з тих країв всіх панів-ляхів вигнати, а в першу чергу пана підкоморія київського, то знову було б все добре»¹⁰².

У розвитку свідомості селянських мас краю подекуди з'являються нові елементи, які не відповідали традиційному рівню мислення середньовічного кріпака. Надзвичайно симптоматичною щодо цього була скарга шляхтича К. Стецького в Овруцький гродський суд від 25 лютого 1684 р., де він писав, що селяни с. Мартиновичів заявили: «За Віслу ляхів слід прогнати, щоб їх тут і ноги не було»¹⁰³. Отже, йшлося про визволення з-під гніту польської шляхти та відновлення козацького устрою всього Правобережжя, аж до етнічних польських земель.

В атмосфері загального піднесення антифеодальної та визвольної боротьби кристалізувалися основні напрями програми дій козацьких полковників. Крім пункту про підпорядкування території України в межах річок Дніпра, Случі та Ужу козацькій юрисдикції, в ній можна виділити ще два основних компоненти: 1) ліквідація влади польської шляхти над своїми підданими; 2) входження Правобережної України до складу Росії. З розвитком визвольного руху на Правобережжі ці пункти програми збагачувалися новим змістом та ставали більш чіткими і визначеними.

С. Палій і його сподвижники вже у 80-х роках XVII ст. прагнули на практиці реалізувати основне етнополітичне завдання визвольного руху. Керівник повсталого народу в 1688 і 1689 рр. двічі звертався до уряду Росії «просичи, чтоб ево с того городка Хвастова со всеми теми войсковыми и жилыми людьми принять в богохранимую державу... царского пресветлого величества»¹⁰⁴. Листи аналогічного змісту С. Палій направляв до Москви і в наступний час¹⁰⁵. Особливо помітна активізація визвольної боротьби козацьких полків спостерігалась на початку XVIII ст. Про масштабність дій, розмах і силу повстанських загонів свідчить той факт, що, наприклад, восени 1700 р. на підступах до Фастова селяни і козаки розгромили 4 тис. польсько-шляхетське каральне військо. Ця перемога справила позитивний вплив на піднесення антифеодальних рухів, які, по суті, охопили весь район Подніпров'я. Характерно, що навіть представники польсько-шляхетських властей бачили взаємозв'язок між визвольним характером боротьби і її соціальними завданнями, проводили паралель між повстаннями початку XVIII ст. і визвольною війною українського народу 1648—1654 рр. Красномовним щодо цього був універсал польного гетьмана Ф. Потоцького, адресований шляхетським сеймикам (квітень 1701 р.), де він визнав, що «козацький полковник Палій прагне йти по слідах Хмельницького, який запалив факел селянської війни»¹⁰⁶.

Безперервно наростаючи, хвиля визвольної боротьби вилилася у 1702—1704 рр. у могутнє повстання, яке охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь. Козацькі полки, підсилені діями дрібних селянських загонів, визволили великі території Правобережжя, в тому числі міста-фортеці Білу Церкву, Немирів, Бердичів, Бар, Ушицю, Могилів. Успіхи, досягнуті повсталим народом, значною мірою були забезпечені далекоглядною політикою, яку проводили керівники визвольного руху. Добре розуміючи тісний взаємозв'язок двох основних проблем, що вирішувались у ході визвольної боротьби — етнополітичної і соціальної, Самусь, який очолив перші повстанські загони, заявив про свою присягу Російській державі. Одночасно він оголосив вічну волю селянам і звільнення їх від підданства поміщикам¹⁰⁷.

Заходи керівників повстання користувалися широкою підтримкою й популярністю не лише пригноблених верств українського народу, а й серед представників інших етносів, які здавна жили на Правобережжі (особливо район Подністров'я, де перехрещувалися міграційні потоки вихідців з різних країн Східної Європи та Балкан). Відомо, наприклад, що до складу повстанського війська входили молдаване, а дехто з них навіть очолював великі загони (Федір Шпак поблизу Немирова, Г. Мультянин і С. Рингач у Буші, С. Волошин і т. д.)¹⁰⁸. У повстанні взяли участь вихідці з Росії, Білорусії, етнічних польських земель.

Загальним закономірностям підпорядковувалась класова боротьба народних мас західноукраїнських земель. Типологізація цього явища показує, що соціальний протест проявлявся у якнайрізноманітніших формах і виявах — втечах і переходах, скаргах і підналах маєткових будівель, відмовах виконувати феодальні повинності й збройних виступах та повстаннях. Більшість цих форм мала загальноукраїнський характер, інші — дещо вужче, регіональне значення. Спільним для всіх форм класової боротьби було те, що їх економічну основу становив антагонізм у відносинах власності. Однак на західноукраїнських землях (як і на Правобережжі) класова боротьба рідко проявлялася у «чистому» вигляді. Вона характеризувалася у цьому регіоні значними нашаруваннями етнічних та релігійних факторів і несла могутній визвольний заряд, тобто поряд зі своєю основною функцією вирішувала проблему визволення цих земель

з-під влади іноземних держав. Особливістю відкритої збройної боротьби селянських мас західноукраїнських земель було те, що вона поступово переростала локальні рамки окремих сіл і навіть повітів та воєводств. Одним із найбільших повстань другої половини XVII ст. став селянський рух 1656 р., який поширився майже на всю Галицьку землю. Не припиняючись, він з особливою силою розгорівся у 1658 р. Величезний район Долинського староства охопили селянські виступи. З орбіти дій королівських органів влади випали місцевості навколо сіл Тростянець, Якубів, Солухів, Рахини¹⁰⁹.

Протягом 70—90-х років йшло далі гуртування соціальних сил трудящих мас західноукраїнських земель. Сталися антифеодальні виступи селян Коростянського староства Саноцької землі (1671), Мединицького ключа Дрогобицького повіту (1670), Жидачівського повіту (1672), Яслиського ключа Перемиської землі (90-ті роки). Проте спільність загальноетнічних завдань боротьби особливо яскраво проявилися в роки піднесення визвольних рухів на Правобережній Україні наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Загони місцевих селян і козаків — вихідців із Правобережжя протягом 1702—1703 рр. діяли у Волинському і Руському воєводствах¹¹⁰. У цей час з'явилася реальна можливість створення єдиного соціального фронту козаків, міщан розчленованих українських земель.

Важливим фактором антифеодальної боротьби став рух опришків. У науковій літературі вже зверталася увага на поліетнічний склад опришківських загонів. Варто підкреслити, що крім цього в них брали участь вихідці з різних українських земель. Це зумовлювало широку географію дій повстанців. Численні загони народних месників у другій половині XVII ст. покривали величезний район західноукраїнських земель (Галичину, Північну Буковину, Закарпаття), проникали на Правобережну Україну та Запорожжя. Основною домінантою цього руху, безперечно, був його соціальний характер. Проте об'єктивно, в силу специфіки політичного становища західноукраїнського регіону, дії загонів опришків мали визвольне спрямування і підпорядковувалися етнополітичним завданням боротьби.

Класова боротьба селянсько-козацьких мас України другої половини XVII ст. відбувалася у надзвичайно складних політичних умовах, зумовлених насамперед реальною загрозою реставрації на основному ареалі українських земель панування Речі Посполитої і боротьбою старшинських угруповань за владу. Своєю участю в різностанових соціально-політичних рухах селяни і рядові козаки (які й становили їх основну рушійну силу) продемонстрували зростаючу соціальну активність. Спроби старшинської верхівки використати боротьбу широких мас народу в своїх егоїстичних, корисливих цілях з самого початку виявилися неспроможними. Селянство і рядове козацтво зірвали плани старшинських угруповань І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Дорошенка та інших ревізувати рішення історичної Переяславської ради 1654 р. Одночасно боротьба трудящих справляла помітний вплив на соціальну політику панівного класу — затримала його наступ на класові здобутки селян і козаків, перешкодила поверненню на всі українські землі польських магнатів і шляхти. Нарешті слід враховувати і той факт, що в ході антифеодальних рухів поступово збагачувався організаційний досвід селянсько-козацьких мас, поглиблювалась їх етносоціальна свідомість.

3. КЛАСОВА БОРОТЬБА В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ В НАДРАХ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ ЕЛЕМЕНТІВ БУРЖУАЗНОЇ НАЦІЇ

Соціальний та етнічний елементи в народних рухах на початку XVIII ст. Процес розвитку класової боротьби на Україні в перші роки XVIII ст. ускладнився зовнішньополітичними обставинами, в першу чергу вторгненням армій шведського короля Карла XII. Загроза іноземного поневолення, що нависла над українськими землями, — фактор, що зумовлював певну видозміну характеру боротьби класів. Соціальна платформа, на основі якій розвивались події 1708—1709 рр. на Україні, охоплювала широкі селянські маси, різні групи козацького стану, міських жителів, представників панівного класу та православного духовенства. Істотна різниця у господарському становищі і правовому статусі цих категорій населення, природно, справляла значний вплив на характер руху і його результати.

Загроза поневолення з боку королівської Швеції і перехід гетьмана І. Мазепи на бік Карла XII викликали небувалу ще з часів визвольної війни хвилю патріотизму. Український народ не підтримав планів І. Мазепи. Присягу на вірність попереднім традиціям, закріплених рішеннями Переяславського акту 1654 р., знову підтвердило населення всіх полків Лівобережжя. Настрої, які поширювалися в цей час серед народних мас України, яскраво відтворює участь селян, козаків, жителів міст у відкритій збройній боротьбі проти шведських військ. За словами секретаря Посольської канцелярії П. П. Шафірова, український «народ так верен, как мы никак не представляли, и шведов, где могут только поймать, убивают и берут в плен»¹¹¹.

Усі без винятку виступи народних мас того часу мали яскраво виражене патріотичне й антифеодалне спрямування (це визначалося в першу чергу участю в них селян й рядового козацтва). В 1708—1709 рр. повстанські загони діяли на території восьми (з десяти) полків Лівобережної України¹¹². Селянська і козацька голота одразу ж після вторгнення шведської армії на Україну включилася в боротьбу. За спостереженнями академіка Є. В. Тарле, в різних районах українських земель розгорнулася могутня хвиля антифеодалного і визвольного руху народних мас.¹¹³ Восени 1708 р. мав місце великий збройний виступ у Полтаві, який поширився на інші райони полку¹¹⁴. Тоді ж документи фіксують збройні напади селян і козаків на маєтки старшини — Чечеля, Ломиковського, Максимовича, Зеленського. Антифеодалні заворушення охопили значні території Лівобережної України. Із записок відомого російського дипломата В. Куракіна, що перебував на Україні (осінь 1708 р.), дізнаємося, що «во всех местах малороссийских и селах были бунты и бургомистров и других старшин побивали»¹¹⁵.

В 1708—1709 рр. помітно розширилося коло соціальних груп населення України, які втягувалися у класову боротьбу, насамперед за рахунок підданих монастирських (виступи селян Глухівського Петропавлівського монастиря) та церковних (заворушення у с. Онушки Лубенського полку) маєтностей¹¹⁶. Загострювалися класові конфлікти в містах Лубни, Стародуб, Мглин та ін.¹¹⁷ Урізноманітнювалися форми соціального протесту. Поряд із локальними виступами селян окремих сіл дії великих повстанських загонів, які нерідко об'єднували сотні людей, поширювалися на значні території Лівобережжя. В районі Подніпров'я діяли, наприклад, загони під керівництвом Перебийноса (800 чоловік) і Молодця

(1000 чоловік). Характерно, що до їх складу, крім українців, входили донські козаки, селяни — втікачі із центральних районів Росії¹¹⁸.

Подіям 1708—1709 рр. у розвитку на Україні етносоціальних процесів належало досить помітне місце. Народна війна, яка охопила практично всі суспільні верстви українського етносу, стала складовою і невід'ємною частиною боротьби проти нашествия іноземних завойовників. Реальна загроза втрати українським народом попередніх політичних завоювань стала фактором, який сприяв дальшій кристалізації таких компонентів етносу, як почуття патріотизму, належності до однієї етносоціальної спільності. У цих подіях рельєфніше проявилася класова поляризація українського етносу, зокрема визначення представниками окремих станових груп населення напрямів вирішення важливих соціальних та етнополітичних завдань.

Новий імпульс активізації класової боротьби на Україні дала селянська війна початку XVIII ст. в Росії під керівництвом К. О. Булавина. Слова із «прельщення» булавінських отаманів С. Драного і С. Безпалого (червень 1708 р.) «а мы де идем до самой Москвы, где можем государя найти. А стали де мы за правду»¹¹⁹ своєрідно акумулювали соціальний зміст повстання. За роки, які минули після селянської війни 1667—1671 рр. під керівництвом С. Т. Разіна, коло зв'язків між Доном і Запорожжям, голотою обох козацьких областей ще більше розширилось (спільні походи донців і запорожців проти ординців, участь у антифеодальних виступах тощо). У кінці XVII — на початку XVIII ст. помітно активізувались втечі і переходи селянсько-козацьких мас з України на Дон. Про напрями і розміри втеч, а також соціальний склад втікачів свідчить, зокрема, відписка донської старшини в Посольський приказ (3 серпня 1707 р.): «В разных месяцах и числах чугуевцы де, харьковцы, золочевцы, змиевцы, моченя, служилые де жилецкия люди многие оставя де дома свои з женами и з детьми, а иные де оставя жен явно идут де на Дон и в донецкие наши холопей твоих городки»¹²⁰. В роки селянської війни масштаби втеч представників пригноблених станів із України на Дон досягли ще ширших розмірів. Князь Д. М. Голіцин в листі Петру I від 5 травня 1708 р. висловив навіть думку, що «все Донские городки населены беглецами украинных городов»¹²¹.

Широкі міжетнічні контакти на спільній соціальній основі створили відповідні умови для участі у повстанні селянсько-козацьких мас українських земель. К. О. Булавин прагнув у першу чергу налагодити зв'язки із запорозьким козацтвом, яке мало великий досвід і багатовікові традиції антифеодальної боротьби. В грудні 1707 р. він прибув на Січ, де звернувся до козаків з пропозицією об'єднати сили у боротьбі проти «панов и арендарей»¹²². Широкі маси запорозьких козаків підтримали плани К. О. Булавина. Під час його наступного прибуття на Січ (лютий 1708 р.) декілька сот запорожців переправилися через Дніпро і об'єдналися з булавінськими загонами на р. Воронівка (поблизу Новобогородицького городка)¹²³.

Найвищого піднесення селянська війна досягла у квітні — травні 1708 р. Повстання охопило весь Дон, поширювалось на Поволжя, Приазов'я, північні і північно-західні повіти Росії. Помітно активізувалися дії загонів булавінських отаманів на Слобідській Україні (Харків, Острогозьк, Валуйки, Тор, Ямпіль, Бахмут та ін.). Відбувалися заворушення серед лівобережних козаків і солдатів царських гарнізонів¹²⁴. Різко загострилися класові суперечності на Січі, де відбулася збройна сутичка між рядовим козацтвом і старшиною¹²⁵. «Немалое число» козацької голоти залишило Запорожжя і об'єдналося з повстанським військом

К. О. Булавина (урядові документи того часу фіксують 1.5 тис. запорожців)¹²⁶.

Помітним мобілізуючим фактором, який приводив у рух багатотисячні маси народу, стали агітаційні документи керівника повстання К. О. Булавина і його отаманів (наприклад, березневе 1708 р. «прелестное письмо» К. О. Булавина і липневе 1708 р. — М. Голого). Увібравши в себе найпотемніші народні думи, бажання і прагнення, вони закликали знищувати представників панівного класу — «князів», «бояр», «старшин», «прибильців», «німців», розправлятися з «орендарями», «неправедними судьями», «обидчиками», «злыми супостатами»¹²⁷. Незважаючи на помітні нашарування царистських ілюзій і типову для того часу церковно-релігійну оболочку вимог, усі повстанські документи несуть ґрунтовне соціальне навантаження, адресуючись у першу чергу «черным людям» и «голытьбе непокрытой» — незалежно від їх етнічної приналежності. Характерно, що навіть у листах К. О. Булавина на Запорожжя вузькостанові, специфічно козацькі вимоги у міру розвитку війни відходили на другий план. Натомість на перше місце висувалися лозунги «побить панов и арендарей за их неправду, что Украиной завладели», «есть ли вам слышно про приход государевых полков на наше разорение и вы нам дайте помощи, чтоб нам стать вкупе обще» (травень 1708 р.) і т. п.¹²⁸

Район поширення «прелестных» листів повстанців не обмежувався тільки Запорожжям. Лише в середині травня 1708 р. їх поява зафіксована в Бахмуті, Ямполі, Маяках, Харкові, Сумах та деяких інших містах Слобожанщини.

Незважаючи на поразку, це величезне народне повстання стало єдиною ланкою в розвитку класової боротьби народних мас Російської держави в цілому і на Україні зокрема. Воно справило значний вплив на всі сторони життя тогочасного суспільства, виступивши важливим коригуючим фактором і в складних етносоціальних процесах.

Етносоціальні питання визвольного руху на Правобережжі та західноукраїнських землях. У дещо іншій суспільно-політичній ситуації розгортались події класової боротьби у XVIII ст. у правобережному і західноукраїнському регіонах. Відірвані від основного територіального ядра української народності, ці землі все ще залишалися в складі іноземних держав — Речі Посполитої, феодальної Угорщини, а згодом Габсбурзької монархії, Молдавського князівства — васала султанської Туреччини. Особливість політичного становища цього регіону українських земель значною мірою впливала на характер і спрямування різних форм соціального протесту народних мас. В умовах іноземного поневолення класова боротьба об'єктивно виконувала роль важливого фактора у визвольному русі, якому й належала об'єднавча функція¹²⁹.

На розвиток етнополітичних процесів у цьому регіоні значною мірою впливала складна релігійна ситуація. Православ'я виступало тут віросповіданням українського народу, як важливий і невід'ємний атрибут етносу. В цих умовах дискримінаційна церковно-релігійна політика урядових кіл Речі Посполитої сприймалася широкими масами трудящих як прояв не лише релігійного, а й національного гніту, як реальна спроба покатоличити і полонізувати український народ. Тому конфесійні питання майже на всіх етапах народно-визвольного руху займали досить-таки помітне місце, а гасла боротьби «за віру» часто виступали об'єднавчою засадою для різних соціальних груп і категорій українського етносу.

З початку XVIII ст. серед форм соціального протесту виділяється гайдамацький рух. На відміну від попередніх повстань, ядро яких локалізувалося у певному визначеному районі (переважно у Подніпров'ї), гай-

дамацький рух відзначався значно ширшою географією дій повстанських загонів. Численні гайдамацькі загани стали діяти практично на всіх українських землях — Правобережжі, Лівобережжі і Слобідській Україні, Запорожжі. Їх склад поповнювався, як правило, місцевими селянами, а також втікачами різних суспільних категорій населення з України, Росії, Білорусії, Молдавії, Польщі та інших земель. Під час багаторічних блукань по Україні, частих змін роботи та професійних занять, знайомств з представниками різних груп населення у втікачів поступово вироблявся стійкий стереотип на актуальні та животрепетні питання тогочасної дійсності. Можливість одержати бажану волю приводила їх на Запорожжя. Із Січі були, як правило, керівники гайдамацьких загонів та їх найактивніші учасники.

Загальноукраїнський характер гайдамацького руху XVIII ст. на сучасному етапі розвитку історіографії є вже цілком визнаним фактом¹³⁰. Разом з тим не слід недооцінювати і регіональних особливостей цього соціального явища. Зокрема, на Правобережжі, захопленому шляхетською Польщею, виступи гайдамаків мали визвольне спрямування і об'єктивно вносили свій вклад у вирішення питання про возз'єднання краю з Лівобережною Україною.

У своєму розвитку гайдамацький рух пройшов ряд етапів, кожний з яких мав свої особливості й специфіку¹³¹. Незмінною залишалася лише його антифеодальна спрямованість, тенденція до дальшого збільшення числа повстанців, поглиблення розуміння ними завдань і перспектив боротьби, зміцнення організаційних засад. Першим великим повстанням, яке відрізнялося від багатьох дрібних, локальних гайдамацьких виступів 20—30-х рр. XVIII ст., стало повстання 1734 р. під керівництвом сотника Верлана. В першу чергу його характеризує гостре соціальне спрямування. Дії гайдамацьких загонів супроводжувались ліквідацією представників панівного класу (цікаво, що ці акти здійснювалися щодо осіб, незалежно від їх етнічної приналежності), підпалами будинків магнатів і шляхти, експропріацією їх майна¹³², а також масовим знищенням селянами актового матеріалу (грамоти, купчі, люстрації), що підтверджував правовий статус феодала — власника на землю і підданих-кріпосних¹³³.

Об'єктивно повстання 1734 р. мало визвольний характер. Фактичний матеріал прямо і недвозначно говорить про те, що Верлан у ході цих подій прагнув вирішити питання про входження Правобережжя до складу Росії. Під час зізнань в Кам'янець-Подільському гродському суді (червень 1734 р.) один із повстанців Андрій Суляк свідчив, що керівник виступу мав повноваження, згідно з яким йому «вручалася влада по указу імператорської величності над волохами, козаками і сербами, щоб служити її імператорській величності до смерті»¹³⁴. Тоді ж військо склало присягу «воювати з чужоземцями, тобто з ляхами», і було оголошено про входження краю до Російської держави¹³⁵. За свідченням того ж А. Суляка, Верлан розіслав у правобережні воєводства універсали, в яких декларувалося, що «імператриці ціла Україна віддана», і містилися заклики до селян вступати у повстанські загани¹³⁶. На території, яку контролювали повстанці, було знищено панщину і частину інших феодальних повинностей (за винятком тих, що йшли на утримання війська)¹³⁷.

Боротьба дрібних гайдамацьких загонів мала, по суті, перманентний характер. Незважаючи на певні коливання інтенсивності дій гайдамаків протягом 30—40-х рр. XVIII ст., напади на представників панівного класу практично ніколи не припинялися. Значними успіхами повсталих стало оволодіння ними містами-фортецями. Паволоччю і Погребищами (жовтень 1736 р.)¹³⁸. Кульмінаційною точкою гайдамацького руху в першій

половині XVIII ст. було повстання 1750 р. (на Правобережжі тоді діяло понад 60 загонів)¹³⁹. Гайдамаки під керівництвом М. Теслі, О. Письменного, І. Подоляки, П. Мочули визволили Володарку, Умань, Вінницю, Летичів, Фастів, Радомишль та інші міста¹⁴⁰. Як і під час попередніх виступів, центральне місце в планах гайдамацьких ватажків займали соціальні питання — знищення представників шляхетського стану, конфіскація майна і земельних угідь, оголошення волі і т. п. Разом з тим є всі підстави стверджувати, що вимога «бити ляхів» в соціальній практиці повстанців передбачала також ліквідацію унії, національного гніту. Важливо, що в численних заявах, які направлялись у Варшаву, шляхта Правобережжя скаржилась не лише на знищення гайдамаками маєтків, відмову селян виконувати повинності і розподіл майна, а й на факти фізичних розправ над уніатськими та католицькими священиками, підпали костьолів і т. ін.

Українська народність, як і інші етносоціальні утворення епохи феодалізму, розвивалася не ізольовано, а в тісних взаємовпливах з навколишніми етносами. Особливо тісні контакти вона мала з народностями тих держав, до складу яких входили розчленовані кордонами українські землі — польською, угорською та молдавською. Відбувалось їх взаємозбагачення виробничим досвідом і культурними надбаннями, з покоління в покоління передавались традиції спільної боротьби проти іноземних завойовників та місцевих феодалів. Надзвичайно велике значення у цьому зв'язку належало періодам збройних повстань, які викликали піднесення всіх духовних сил народу, в багато разів примножували його творчий геній. Під час збройних повстань знищувались етнічні, релігійні та інші перепони, які штучно зводив панівний клас на шляху до соціального взаєморозуміння між пригнобленими станами різних народностей.

Чудові зразки спільних дій пригноблених мас Закарпаття і угорських повстанців дала визвольна війна угорського народу проти австрійських Габсбургів 1703—1711 рр. З самого початку повстання у важливий стратегічний район перетворилися Берегівський і Мукачівський комітати. Місцеве українське селянство стало тим резервом, з якого черпали свої сили ватажки Томаш Есе і Альберт Киш, а після оголошення Бережанської відозви (травень 1703 р.) — визнаний керівник визвольної війни Ференц Ракоці II. Існує також цілий ряд фактів, які свідчать, що в цих подіях на боці повстанців брали участь запорожці¹⁴¹.

Проте повстанський табір, очолюваний Ференцом Ракоці II, не міг бути міцним. Об'єднаний гаслами боротьби проти австрійських загарбників, він у соціальній сфері розпадався на полярні класово-станові групи. Слід, очевидно, враховувати, що власне й угорські феодали в очах українського селянства і міської бідноти виступали іноземними завойовниками, носіями національного та релігійного гніту. Тому вже з осені 1703 р. на Закарпатті розгортаються масові антикріпосницькі виступи селян. У Перечинському і Великоберезнянському округах створюються досить значні повстанські загони, очолювані вихідцями із кріпаків І. Варгою, М. Яворським, М. Васильчаком та ін. На Ужанщині загони Я. Вайди, І. Беци, Ю. Галая протягом 1703—1711 рр. здійснили 35 нападів на маєтки феодалів¹⁴². Об'єктивно боротьба трудящих Закарпаття спрямовувалася на ліквідацію іноземного гніту (австрійського чи угорського). Цього не могли не знати керівники куруців. Сам Ференц Ракоці II у розмові з російським дипломатом Б. Куракіним визнавав, що в Угорщині «есть немало тех наций не токмо релиджией и но и языком сходных» з росіянами. За його словами, вони до Російської держави проявляють велику «склонность»¹⁴³.

Проте представники панівного класу, нехтуючи національними інтересами угорського народу, боялися задовольнити соціальні вимоги пригноблених мас. Цим зумовлений поступовий розклад антигабсбурзького табору, а також відхід від Ференца Ракоці II селянства, зокрема українського.

Однотипним з гайдамацьким за своєю соціальною природою і спрямуванням був рух опришків на західноукраїнських землях. Їх об'єднувала не лише зовнішня схожість (тактика дій, структурна побудова, соціальний склад), а насамперед спільність завдань, що вирішувалися в ході виступів. Рух опришків, як і гайдамацький, мав універсальний характер і спрямовувався на вирішення ряду соціальних питань, об'єктивно йому належала велика роль як об'єднавчого фактора розчленованих політичними кордонами українських земель.

Рух опришків, охоплюючи весь західний район українських земель (Галичину, Північну Буковину, Закарпаття), часто змикався з діями гайдамацьких загонів на Правобережжі та Лівобережній Україні, Запорозькій Січі. Слід відзначити ще одну важливу деталь цього соціального явища — поліетнічний склад повстанських загонів. Крім українців, які становили основну масу повсталого люду, загони опришків поповнювалися вихідцями з Молдавії, Польщі, Угорщини.

Триваючи майже до середини XIX ст., цей рух, однак, досяг найширшого розмаху у 30—40-х рр. XVIII ст.¹⁴⁴ Повстанські загони на той час очолив легендарний Олекса Довбуш (1738—1745), а згодом його побратими Василь Баюрак (1744—1754) та Іван Бойчук (1755—1759). Опришки діяли повсюдно. Документи фіксують напади на представників панівного класу в ряді повітів Галичини, окремих жупах Закарпаття, у більшості буковинських волостей¹⁴⁵. Відомі факти походів ватаг опришків на Поділля і Волинь. У 1754 р. Іван Бойчук з побратимами вирушив на Запорозьку Січ, звідки здійснив з гайдамаками спільний похід на Правобережжя.

Народно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях не обмежувалася лише діями опришків. Вона охоплювала значно ширшу соціальну периферію і проявлялася як у формі втеч, відмові виконувати повинності тощо, так і в масових збройних повстаннях. Наприклад, в 1740 р. відбулося селянське повстання у Долинському старостві, згодом виступили кріпаки с. Тростянець (1741) і с. Обертина (1744 р.). В лютому 1749 р. повсталася громада с. Космач¹⁴⁶. У центрі класових інтересів повсталих селян-кріпаків залишилися питання про землю і волю.

Народно-визвольне повстання 1768 р. (Коліївщина). Якісно новий етап в розвитку антифеодального руху на Україні тісно пов'язаний з Коліївщиною — великим народно-визвольним повстанням, яке вибухнуло у 1768 р. на Правобережжі і справило помітний вплив на розвиток подій в інших українських землях. Коліївщину характеризували більш зріла організаційна структура порівняно з попередніми гайдамацькими виступами, існування єдиного керівного центру та певного плану дій. За масштабами території і числом учасників, накалом соціальних суперечностей і рівнем свідомості народних мас (соціальної та етнічної), різноманітністю форм соціальної практики Коліївщина належить до найбільш значних антифеодальних виступів епохи пізнього феодалізму.

Стрімкий розвиток подій (в кінці травня — на початку червня 1768 р. селянсько-козацькі загони визволили десятки міст і сіл Подніпров'я, а 10 червня оволоділи містом-фортецею Уманню) свідчив про великі потенціальні можливості Коліївщини і ґрунтовну організаційну роботу, проведenu напередодні виступу М. Залізняка. В ході повстання його

керівники прагнули врахувати інтереси різних соціальних верств Правобережжя та етнічних груп населення Речі Посполитої в цілому. Ще в 1767 р. в ряді воєводств краю поширювалися десятки примірників так званого «Горчинського маніфесту» — оригінального документу народної ідейної творчості того часу. Відбиваючи соціальні інтереси і настрої різних категорій феодально залежного селянства (підданих королівщин, церковних і приватновласницьких маєтків), він закликав усіх кріпаків, незалежно від їх етнічної приналежності, об'єднатися у боротьбі з панівним класом. «Ми розсилаємо наш акт без підпису польською і грецькою мовами, — говорилося в маніфесті, — й закликаємо до того ж громадян Польського королівства і Литовського великого князівства й провінцій, що їм належать: зносьтеся з нами, об'єднуйтеся й стійте за одне, а коли прийде час, сходьтеся на місця, які будуть призначені секретною радою, під наші знамена»¹⁴⁷. Характерно, що і в наступний час М. Залізняк і його отамани в практичній діяльності враховували особливості побуту і звичаїв представників різних етнічних груп населення Правобережжя (зокрема, поляків). Козак донського куреня Лаврін Кантаржей, який перебував у торгових справах на Правобережжі, розповідав у Коші Війська Запорозького (4 липня 1768 р.), що був свідком постійних і численних зустрічей керівника повстанців з місцевими жителями («многие тамошних польских подданных католического закона люде»), які просили «в него, Железняка, начальства, и он, Железняк, всякого с их по достоинству жалую и дает письменной от себя всем людям приказ...»¹⁴⁸. Відомо також, що в районі повстання продовжували займатися торгівлею турецькі купці (М. Залізняк завірив навіть каймакана м. Балта Акуб Агу, що вони знаходяться під надійною охороною)¹⁴⁹.

Під час Коліївщини зроста соціальна активність селян і рядових козаків, більш визначеними і цілеспрямованими стали ідеали і гасла повстанців. На відміну від попередніх гайдамацьких виступів, у ході повстання 1768 р. висувалося завдання ліквідації всього панівного класу («бити панів и очищати землю від них»). Не менш радикально передбачалося вирішити інші соціальні питання. У випадку перемоги повстання оголошувалося знищення панщини і, очевидно, феодального землеволодіння («жито і всякий хліб будете збирати на свою користь»)¹⁵⁰. У ході народного виступу рядки із повстанських документів реалізувались в практичних діях селянських мас. Багатий фактичний матеріал, який є нині у розпорядженні дослідників, свідчить, що чинність дій королівських органів влади була фактично паралізована в межах Богуславського, Корсунського, Канівського, Звенигородського, Черкаського, Чернігівського, Білоцерківського та інших староств в ряді ключів і навіть повітів¹⁵¹. У містах і селах, контрольованих повстанцями, виникали органи селянсько-козацького самоврядування, які вирішували питання про перерозподіл земельних угідь, регламентували виконання феодальних повинностей тощо¹⁵².

В Коліївщині 1768 р. визвольні ідеї набрали більш чітких і визначених форм. Незважаючи на значні нашарування релігійних лозунгів та царистські ілюзії, вони простежуються у багатьох повстанських документах, звучать зі сторінок зізнань М. Залізняка та протоколів допитів інших отаманів. Уже під час першого допиту в Каргопільському карабінерному полку (26 червня 1768 р.) М. Залізняк заявив, що основне завдання своєї боротьби він бачив в «искорененні показавшихся в Польше конфедератов» й знищенні феодалів та їх приспівників, «где сколько найдено будет»¹⁵³. Аналогічно вмотивовував свої дії С. Неживий (він стверджував, що став на шлях боротьби «для защищения от поляков (шляхти.— Ред.)

благочестия и недопущения к умерщвлению, не желающих принять унию...»¹⁵⁴. Аналогічні свідчення давав і П. Таран¹⁵⁵.

Серед народних мас широко циркулювали чутки про «золоту грамоту», якою Катерина II нібито санкціонувала визвольну боротьбу на Правобережжі. Підвести законну основу під виступ, на думку керівників повстання, мали неодноразові заяви, що вони діють з відома командування російських військ і дозволу спеціальних указів Коша Війська Запорозького¹⁵⁶. Укази були складені таким чином, що їх зміст відбивав найбільш потаємні думки і сподівання трудящих мас Правобережної України. Генерал-губернатор П. О. Рум'янцев у листі від 26 серпня 1768 р. президентові Колегії іноземних справ графу М. І. Паніну передав зміст одного із таких указів, де недвозначно говорилося, що «сии все пограничные места приемлются под Российскую державу и навсегда с под владения польского освобождаются»¹⁵⁷. Це не єдина згадка такого змісту. П. О. Рум'янцев в листі до російського посла у Варшаві М. В. Ренніна (24 серпня 1768 р.) повідомляв, що серед правобережного селянства поширюються чутки, нібито «они сих пограничных жителей навсегда с под польского владычества освобождаются»¹⁵⁸. Важливо підкреслити інший аспект цих документів. Їх автори проводять прямий генетичний зв'язок між подіями Коліївщини 1768 р. і визвольною війною 1648—1654 рр. Вже, наприклад, у «Торчинському маніфесті» (1767) міститься згадка про визвольну боротьбу українського народу під керівництвом Б. Хмельницького¹⁵⁹. Традиції визвольного руху проти польських магнатів і шляхти залишалися живильним середовищем для широких мас трудящих Правобережжя. Про це свідчить і той факт, що в «возмутительном сочинении», яке вийшло із Запорожжя і поширювалось на правобережному Подніпров'ї (початок 1769 р.), містився заклик підняти повстання «по примеру... Хмельницького»¹⁶⁰.

Значення повстання 1768 р., як і гайдамацького руху в цілому, в історії класової боротьби народних мас України переоцінити важко. Воно на багато десятиліть залишило глибокий слід у пам'яті народній. В період дальшого посилення феодально-кріпосницького гніту селяни мріяли про часи, коли вони зі зброєю в руках виступлять проти ненависної шляхти і козацької старшини, здобудуть землю і волю. На Правобережжі поширювалися пісні, думки і легенди про героїв Коліївщини. В 1789 р. появились чутки про сина І. Гонти, якого нібито Катерина II послала на допомогу українському народові¹⁶¹. Гайдамацький рух і Коліївщина 1768 р. відіграли важливу роль у вирішенні питання про возз'єднання Правобережної України з іншими українськими землями.

Місце етнічних традицій у класовій боротьбі на Лівобережжі й Слобожанщині. У лівобережному регіоні українських земель та на Слобожанщині в процесі класової боротьби (XVIII ст.) помітне місце належало традиціям, за допомогою яких «відбувалась передача стійких елементів досвіду від покоління до покоління, від однієї соціальної групи до іншої, від групи — до індивіда»¹⁶². Дослідники відзначають, що одним з найважливіших структурних компонентів традицій була пам'ять етносоціальної спільності про найважливіші події її історичного минулого¹⁶³.

На піднесення антифеодальної боротьби на Лівобережній Україні, звичайно ж, впливала пам'ять селян і козаків про визвольну війну 1648—1654 рр. й знищення польського панування. В умовах посилення кріпосницьких тенденцій та неухильного зростання земельних володінь козацької старшини особливо актуальним для безпосередніх виробників були соціальні результати цих подій. Невипадково пам'ять народу фіксувала в першу чергу ті факти і образи, які найбільш повно асоціювались з того-

часною дійсністю, підтверджували соціальну правоту дій селянсько-козацьких мас. У цьому зв'язку надзвичайно симптоматично звучали свідчення представників трудящих під час складання «Генеральних слідств про маєтності» (1729—1730). Вони, як правило, розпочиналися такими висловами старожилів (у даному випадку останні висловлювали, безперечно, думки своїх односельців): «По изгнанию ляхов гетманом Богданом Хмельницким в Малой России стало быть то будище войсковое свободное» (с. Лакома Буда, Стародубського полку); «а за гетмана Богдана Хмельницкого свободное было войсковое, а не было ни в чьем подданстве и послушании» (с. Білокопити, Ніжинського полку); «а за гетмана Богдана Хмельницкого, вольное войсковое было и в чьем подданстве не было» (с. Бачевское, Ніжинського полку)¹⁶⁴. Аналогічні вислови містяться також у свідченнях старожилів інших полків Лівобережної України.

Іншим важливим компонентом історичних традицій, використання яких сприяло активізації антифеодального руху на Лівобережжі й Слобожанщині, стала ідея про займанщину як один із засобів найсправедливішого вирішення земельного питання. На думку безпосередніх виробників, земля належала їм на цілком законних підставах. Не випадково, гадаємо, у численних купчих записах селян і рядових козаків, які містяться в Генеральному описі Лівобережної України (1765—1769), земельні угіддя, городи, сіножаті тощо кваліфікуються як «свои власние», «свои собственные» «свои жилие»¹⁶⁵. Зміст цих документів свідчить не лише про те, що безпосередні виробники пам'ятали про здобуте в ході визвольної війни 1648—1654 рр. право продавати, заставляти або дарувати свої землі, але й характеризує ставлення селян до правових аспектів проблеми.

Помітний вплив на настрої народу та на загальну ситуацію в суспільстві традиційно справляло козацтво — стан, близький за своїм походженням до селянства, але який користувався порівняно з останнім значними політичними правами та економічними привілеями. Визвольна війна помітно стимулювала зростання рядів козацтва, яке в соціально-становій структурі суспільства зайняло досить-таки значну питому вагу (за підрахунками І. П. Крип'якевича, в окремих районах Лівобережжя (1654) козаки становили 60—80 % від числа всіх жителів)¹⁶⁶. Ці реалії тогочасної дійсності і виступали соціально-психологічною основою прагнення різних суспільних категорій населення України до «покозачення». На ґрунті «шукання козацтва» відбувалися гострі сутички між окремими феодальними власниками і сільськими громадами. Триваючи інколи десятки років, вони готували відповідні умови та ґрунт для збройних виступів селян. Характерно, що саме «шукання козацтва» стало першим кроком на шляху до таких великих повстань другої половини XVIII ст., як виступи жителів сіл Кулаг і Суботовичів (Новоміська сотня, Стародубський полк), Фоевичі (Топальська сотня, Стародубський полк), Турбаїв (Полтавщина) та ін.¹⁶⁷

Тривалість та напруженість соціальних конфліктів залежали від ряду факторів. Насамперед вкажемо на обцинні традиції, які, незважаючи на певну деформацію, залишалися все ще досить стійкими. Як зазначав Ф. Енгельс, община давала «пригнобленому класові: селянам, навіть в умовах найжорстокіших кріпосницьких порядків середньовіччя, локальну згуртованість і засіб опору...»¹⁶⁸. Будучи «засобом опору» соціальній політиці козацької старшини, община виступала дійовим інструментом внесення у селянське середовище елементів організації, створення повстанських органів та установ, альтернативних інститутам державної влади. Внутрішня логіка розвитку повстань, які вибухали на Лівобережній та Слобідській Україні, підказувала селянам, що без організації міс-

цевого самоврядування, побудованого на колективних (общинних) засадах, і суворій регламентації всіх сторін життя сільських громад результативна боротьба з каральними командами немислима. У більшості повсталих сіл Лівобережжя народні органи влади виникли відразу ж після початку конфлікту з феодалом. Так, вже у вересні 1760 р. почало діяти «Правління» в Кулагах, протягом 1768—1770 рр. функціонували органи селянсько-козацького самоврядування в Кліщинцях, у 1789—1794 рр. — в Турбаях. Побудовані на виборних принципах, вони вирішували практично всі справи, пов'язані із організацією боротьби селян з феодалами, регламентували господарське життя в селах — розподіл майна та землі поміщиків, визначення власних цін на сільськогосподарську продукцію тощо, вели переговори із судово-адміністративними установами¹⁶⁹. Органи влади, побудовані на колективних принципах, виникали також в інших селах Лівобережжя і Слобожанщини, охоплених повстаннями.

Глибоко традиційною залишалася фольклорна спадщина¹⁷⁰. Будучи продуктом колективного творення, вона несла значне інформативне навантаження про минуле народу, який шукав у фольклорі відповіді на найбільш жагучі й животрепетні питання сучасності. В ареалі українських земель це яскраво видно на прикладі пісень гайдамацького й опришківського циклів, фольклорної спадщини про діяльність С. Палія, М. Залізняка, І. Гонти, О. Довбуша та інших героїв.

В умовах масової неписьменності народу, монополії освітніх знань в руках панівного класу значення фольклору, особливо таких його жанрів, як історична пісня, дума тощо, особливо зростає. Вони служили надійним засобом закріплення й передачі культурних та ідеологічних цінностей з одного покоління людей в інше, на їх основі зростали патріотичні почуття мас, зароджувалася і зміцнювалася самосвідомість нової якості — національна. Сповнені почуттів етнічної приналежності, наприклад, слова пісні «Гей, на біду, на горе»:

Ой є в мене родина —
Уся Україна...
Гей, ви мені не пани,
А я вам не хлопець —
Догадайтесь, вражі сини,
що я запорожець!¹⁷¹

Усі ватажки селянсько-козацьких мас у фольклорній інтерпретації борються за «Вкраїну», «рідний край», «за родину» тощо. Вони вже відчувають свою етнічну приналежність до українського народу (істориків не повинен насторожувати той факт, що інколи це проявлялося в релігійній формі, зокрема прикривалося гаслами боротьби народних мас за православну віру).

Отже, незважаючи на дещо завуальовані форми, етнічна проблематика в історичній пам'яті селянсько-козацьких мас Лівобережжя аж ніяк не ігнорувалася. Вона часто підпорядковувалася і переломлювалася через призму питань соціального характеру.

Етносоціальні аспекти селянської війни 1773—1775 рр. в Росії. Участь у ній народних мас України. Своєї кульмінації класові суперечності у Російській державі досягли під час четвертої селянської війни під керівництвом О. І. Пугачова. Протягом трирічної (1773—1775) безперервної напруженої боротьби з панівним класом і регулярними каральними командами царської армії на якісно вищій щабель піднялись рівень організованості повстанських загонів та ідеологічне забезпечення дій повстанців, стали більш визначеними і чіткими їх лозунги і вимоги. Вже на весну 1774 р. величезна територія, що простяглася від Волги й Ками на Заході до Сибіру на Сході, від Кунгура на півночі до

Гур'єва на півдні, була охоплена повстанням. У селянську війну були втягнуті представники різних соціальних категорій населення — селяни, козаки, робітні люди, солдати, бурлаки. В ході небачених доти зіткнень класових інтересів міцніли зв'язки і дружба між різними народностями Російської держави — росіянами, башкирами, казахами, чувашами, татарами, марійцями.

Четверта селянська війна стала справжньою школою класового виховання, через яку пройшли тисячі вихідців селянсько-козацьких мас України. Десятиліття, що минули після повстання під керівництвом К. О. Булавина, характеризувалися дальшим розвитком зв'язків між трудящими Росії та українських земель. Селяни, кріпаки центральних російських губерній і донські козаки взяли активну участь у гайдамацькому русі, вони поповнювали загони М. Залізняка та І. Гонти під час Коліївщини тощо. Особливо велика роль у цих подіях належала міграційним процесам. Скупі, але красномовні повідомлення урядових документів говорять, наприклад, про велику кількість слобід, заселених вихідцями з України на Яїку (Кіненська слобода), Волзі (Покровська слобода), Хопрі (Романовська слобода), а також інших місцевостях (Воронезька, Саратовська і Пензенська губернії)¹⁷².

Потік втікачів з українських земель помітно зріс після поразки повстання 1768 р. на Правобережжі¹⁷³. Поодинокі й групами вони перебиралися на Січ, а звідси на Дон, Яїк і Волгу, зупинялися в скитах старообрядців або прямували в центральні райони Росії. Досвід антифеодальної боротьби і певні військові навички, здобуті втікачами-повстанцями в ході Коліївщини, були згодом передані селянам і козакам, учасникам загонів О. І. Пугачова. Відомо, наприклад, що до найближчого оточення О. І. Пугачова входив ряд вихідців з України — полковники О. Суходольський, Д. Загуменний, І. Каменський, І. Старицький, В. Журба та ін.

До того ж, окремі періоди життя керівника селянської війни тісно пов'язані з Україною. О. І. Пугачов двічі бував у Києві (за його словами, він навіть мешкав у місті), став свідком Коліївщини 1768 р. на Правобережжі. Він знаходився також на Слобожанщині й Лівобережній Україні¹⁷⁴. Безперечно, О. І. Пугачов спілкувався з селянсько-козацькими масами українських земель, бачив їх важке нужденне становище, засвоював досвід боротьби трудящих проти панівного класу. Ще напередодні повстання в колі своїх однодумців він вказував на спільність інтересів козацтва і «чорного народа» Росії та України: «Вот де, детушки, я страдаю уже двенадцать лет, и был де я у черкасов на Дону, и по России во многих городах, то примечал, что везде народ разорен, и вы де также терпите много обид и налогов»¹⁷⁵. Тож на всіх етапах повстання О. І. Пугачов розглядав Україну (зокрема, Запорозьку Січ) як важливий резерв розвитку селянської війни, а селянсько-козацькі маси українських земель — як природних союзників. Невипадково після поразки, яку зазнала Головна повстанська армія поблизу Чорного Яру (24 серпня 1774 р.) на другому етапі війни, О. І. Пугачов виступив на козацькому колі з пропозицією «йти вниз по Волге и, собрав на ватагах хлеб, пробраться морем к запорожским казакам»¹⁷⁶.

Поряд із Січчю, яка в роки селянської війни стала надійним пристанищем для багатьох повстанців, різко загострилися соціальні суперечності на Лівобережній та Слобідській Україні. В районі Бахмута, Ізюма, Харкова, Тагамлика і Коломака активізували свої дії гайдамацькі загони. Ознаки невдоволення виявляли солдатські маси. Царські сановники скаржилися Катерині II (серпень 1774 р.) на «крайнюю ненадежность» слобідсько-українських пікінерських полків¹⁷⁷.

Під час селянської війни наповнилися новим змістом, чіткішими і визначенішими стали вимоги та лозунги селянсько-козацьких мас. У міру розвитку подій із сторінок документів О. І. Пугачова та його отаманів поступово зникають вимоги, які відбивали вузькостанові інтереси козацтва. Керівник селянської війни крок за кроком піднімався до розуміння необхідності дальшої радикалізації лозунгів, спрямування яких було б співзвучне соціальним настроям інших суспільних категорій населення Росії, в першу чергу — кріпосного селянства. Звертає на себе увагу і той факт, що ряд пугачовських маніфестів, перекладених татарською, арабською, персидською, турецькою мовами, адресувався окремим народностям Поволжя, Уралу, та ін.¹⁷⁶ Документи, датовані груднем 1773 — січнем 1774 р., містять уже прямі заклики знищувати дворян, конфісковувати земельні володіння феодалів і передавати їх до рук трудящих¹⁷⁹. У найбільш кристалізованому вигляді ідеологічні уявлення селянсько-козацьких мас — учасників повстання, сконцентровані у відомому указі О. І. Пугачова від 31 липня 1774 р., названому В. І. Семевським «жалуваною грамотою всьому селянському люду»¹⁸⁰. Указ, незважаючи на елементи утопії, своєрідно підсумував найважливіші соціально-економічні й політичні вимоги повсталих. У соціальній сфері — ліквідація кріпацтва і конститування селян у козацький стан, ліквідація податкового гніту та інших повинностей. В центрі уваги авторів указу знаходилося питання про землю, яку передбачалося передати тим, хто її обробляє. В документі містився також заклик до фізичного знищення панівного стану дворян¹⁸¹.

Укази та маніфести О. І. Пугачова і його сподвижників у тисячах примірників поширювалися по всій території Росії. Чимало з'явилося їх і на українських землях (Слобожанщина, Запорожжя, південні полки Лівобережної України)¹⁸². Вимоги цих повстанських документів, очевидно, були аналогічного характеру з тими, що містилися в інших указах керівника селянської війни. Співзвучні соціальним настроям народу, вони закликали його до боротьби, жалували вічною «вільністю», обіцяли переміни в усіх сферах суспільно-політичного життя¹⁸³.

Соціальний інтерес трудящих мас до подій селянської війни 1773—1775 рр. не зменшився і в наступний час. Цьому значною мірою сприяла діяльність «розгласителів», які продовжували з'являтися і вести агітаційну роботу протягом 70—90-х рр. XVIII ст. у південних районах України. Вони поширювали серед селян чутки, нібито О. І. Пугачов живий і невдовзі прибуде на Україну, щоб знищувати феодалів, забирати землю і майно поміщиків¹⁸⁴. Характерно, що саме в соціальному середовищі цих осіб виникли і поширилися чутки про те, що нібито у пугачовському війську знаходились М. Залізник і навіть С. Палій¹⁸⁵. Легендарність цих фактів очевидна. Але разом з тим вони красномовно свідчать, що в уявленнях народних мас боротьба О. І. Пугачова була невіддільною від визвольного руху українського народу під керівництвом С. Палія та М. Залізняка.

Особливості класової боротьби трудового населення міст та робітних людей. Вклад різних станів населення в антифеодальну боротьбу народних мас України був далеко нерівнозначним. Незважаючи на деяку активізацію виступів міських низів, досить скромними залишалися їх роль та місце в актах соціального протесту. На відміну від попереднього часу, коли міські жителі брали активну участь у визвольній боротьбі проти польсько-шляхетського панування та за створення своєї держави¹⁸⁶ в другій половині XVII—XVIII ст. мали місце лише поодинокі спорадичні виступи трудового населення міст. Як правило, його боротьба не виходила

за рамки таких форм, як подача скарг та прохань у гетьмансько-старшинські й царські органи влади. У цих документах превалюють звичайно вузькостанові вимоги — дозволити займатися винокурінням, обмежити непомірні земельні апетити козацької старшини і православних монастирів тощо. Окремі прохання мали специфічний характер і вказували на втручання старшинської адміністрації в справи місцевих магістратів, призначення всупереч волі міських громад війтами осіб — ставлеників козацької старшини та ін.

І все ж, незважаючи на деяку соціальну пасивність міського стану, його значення у розвитку антифеодальних рухів на Україні не слід недооцінювати. Трудове населення міст виступало, наприклад, активним учасником гайдамацького і опришківського руху, які тривали майже до кінця XVIII ст. Його представники брали участь у селянських війнах в Росії та інших великих повстаннях. Особливо помітна роль міських низів у роки боротьби проти іноземних поневолювачів. В умовах інтервенціоністських дій польсько-шляхетських (друга половина XVII ст.) і шведських (початок XVIII ст.) феодалів, коли класова боротьба зливалася з національно-визвольною, політична активність міського населення істотно зростала. Глибоку класову й етнічну самосвідомість виявили мешканці Недригайлова, Тернів, Зінькова, Веприка, Опішні, Коломака, багатьох інших міст і містечок Лівобережжя й Слобожанщини. Спільно з російськими ратними людьми вони зі зброєю в руках виступили проти війська шведського короля Карла XII, сприяли його розгрому і зриву основних стратегічних планів.

Епоха пізнього феодалізму викликала до життя цілий ряд соціальних явищ, які вже не відповідали класичному зразку організації середньовічної структури суспільства. Розвиток мануфактурного виробництва й виникнення інших промислових підприємств із значною як на той час технічною оснащеністю зумовлювали появу соціальних категорій населення, основний рід занять яких полягав у забезпеченні виробничого процесу на створюваних фабриках і заводах. У XVIII ст. на арену класової боротьби вперше виходить передпролетаріат — соціальний тип трудящого, який являв собою вже продукт «нового періоду історії», зв'язаного з формуванням і розвитком капіталістичного укладу. В досліджуваній час передпролетаріат України робив лише перші кроки. На цьому етапі він був все ще зв'язаний тисячами ниток економічного, побутового і правового характеру з селянством. Звідси в багатьох випадках однакові форми і методи боротьби, стереотипні з селянськими масами вимоги і лозунги.

Мирні методи боротьби (подача скарг і прохань, втечі тощо) показували всю ілюзорність сподівань робітних людей на вирішення їхніх соціально-економічних проблем з боку органів державної влади, які лише іноді йшли на окремі поступки та поліпшення умов праці. Трудящі маси крок за кроком піднімалися до розуміння необхідності боротьби іншими методами — гострішими і ефективнішими. Більш високу соціальну активність проявляв насамперед передпролетаріат великих підприємств, на яких працювали тисячі вільнонайманих майстрів і приписних селян, з певними традиціями боротьби проти власників. На таких фабриках і заводах уже почало складатися ядро робітників, професійні заняття яких були виключно пов'язані з промисловим виробництвом.

Одним з перших в історії боротьби робітних людей України був виступ солеварів Торських і Бахмутських соляних заводів у 1765 р.¹⁸⁷ Це був стихійний акт соціального протесту проти експлуатації та утисків з боку адміністрації підприємства. Однак його значимість переоцінити важко. Вперше з часу своєї появи робітні люди відмовилися виконувати

повинності й розпочали страйк (вважаємо, що така кваліфікація правомірна і відповідає змісту та спрямуванню цього виступу). Не менш важливим моментом, який характеризує цю подію, була спроба запровадити елементи організації. Особою, навколо якої згуртувалися страйкуючі, став Борис Андрєєв — потомствений солевар, людина, що добре знала специфіку роботи і настрої своїх товаришів.

Нові тенденції, які простежуються в розвитку класової боротьби робітних людей України у XVIII ст., особливо рельєфно виявилися під час масових заворушень на Глушківській суконній мануфактурі (1797—1798). На першому етапі заворушень (червень — грудень 1797 р.) боротьба передпролетаріату підприємства велася легальними методами (подача скарг), і його вимоги мали в основному економічний характер (виплата заробітної плати за попередні роки, зменшення адміністрацією грошових і натуральних поборів тощо)¹⁸⁸. З січня 1798 р. ситуація на мануфактурі різко ускладнилась. Боротьба робітних людей вступила у новий етап, який характеризувався більш зрілими організаційними формами та яскраво вираженою соціальною спрямованістю. Працівники підприємства висунули з свого середовища повіреного Петра Слюсарєва, який взяв на себе обов'язки управителя фабрики. Звертає на себе увагу той факт, що керівник страйку прагнув налагодити зв'язки із селянськими масами навколишніх районів¹⁸⁹. В результаті агітаційної роботи П. Слюсарєва заворушення в січні — лютому 1798 р. охопили Путивльський і Суджанський повіти, спостерігалася тенденція до їх поширення на інші губернії Лівобережної та Слобідської України.

Участь робітних людей у класовій боротьбі на Україні не обмежувалася лише виступами та заворушеннями на окремих підприємствах. Діапазон їх соціального протесту проти феодално-кріпосницької дійсності, експлуатації й безправ'я був значно ширшим і різноманітнішим. Вони брали участь у селянських війнах, вступали до гайдамацьких загонів та ін.¹⁹⁰ Робітні люди стали тим соціальним елементом, який надавав розрізненним, стихійним виступам селянських мас елементи організованості і свідомості.

Всі народні повстання доби феодалізму були придушені панівним класом. Основоположники марксизму-ленінізму визначили основні причини поразок і невдач середньовічного селянства — його територіальну і суспільну роз'єднаність, превалювання в народних рухах стихійності й локальності¹⁹¹. Соціальна природа селян як класу дрібних виробників перешкоджала їм до кінця зрозуміти завдання та перспективи боротьби з феодалами, зумовлювала наявність у свідомості безпосередніх виробників численних нашарувань релігійних та монархічних ілюзій. Разом з тим, незважаючи на феодалну реакцію, яка наступала після розгрому тих чи інших виступів, їх значення в суспільній еволюції було величезним. Класова боротьба у всіх її формах і проявах справляла помітний вплив на політику панівного класу, змушувала його маневрувати, йти на окремі поступки і навіть реформи. В ході класової боротьби селянства зростала його суспільна самосвідомість, кристалізувались його соціальні уявлення і погляди, формувалася система ідей вже на вищому рівні — ідеологічному. Великі збройні повстання давали помітний організаційний досвід, вміння об'єднуватися не лише в межах окремого села, а й в значно ширшому територіальному масштабі. Нарешті, об'єктивне значення класової боротьби полягало у тому, що вона, будучи однією з основ формацийного розвитку історії, розчищала шлях до більш високих форм суспільних відносин, виразником яких виступала нова етносоціальна спільність — буржуазна нація.

ВІДОБРАЖЕННЯ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ В ІДЕОЛОГІЇ ФЕОДАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ І КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

1. СОЦІАЛЬНА СУТЬ І РОЛЬ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕОЛОГІЇ В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ФЕОДАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА НА УКРАЇНІ

Вплив соціальних концепцій церкви та православної конфесії на соціальну й етнічну самосвідомість народних мас. У феодальному суспільстві значний вплив на суспільну свідомість, суспільно-політичне життя в усіх його проявах, культуру і політику справляла релігія. «Середні віки,— писав Ф. Енгельс,— приєднали до теології і перетворили в її підрозділи всі інші форми ідеології: філософію, політику, юриспруденцію. Внаслідок цього всякий суспільний і політичний рух змушений був прибирати теологічну форму. Почуття мас живилися виключно релігійною поживою»¹.

У період формування і консолідації української народності церковно-релігійні доктрини, поряд із суспільно-політичними й правовими концепціями, в яких відображалися корінні інтереси панівного класу, становили основу феодальної ідеології. Церковно-релігійна ідеологія являла собою теоретичний рівень релігійної свідомості. Разом з тим вона найтіснішим чином була пов'язана з релігійною психологією. Узагальнення церковних ідеологів не обмежувалися рамками вчення церкви, християнської моралі. Тією чи іншою мірою вони екстраполювалися на політичну й правову сфери суспільного буття.

Населення українських земель виступало об'єктом релігійної ідеології православної й католицької церков, а також зазнавало ідеологічних впливів з боку соцініанства, кальвінізму та інших релігійних течій. Проте найміцніші позиції на Україні мали православ'я і католицизм. Якщо католицька (а також уніатська) церква була тим важливим знаряддям духовного впливу на народні маси, за допомогою якого польсько-литовські феодали й папський Рим намагалися здійснити свої експансіоністські плани щодо східнослов'янських земель, то православна церква виступала в ролі конфесії поневоленого українського народу, що боровся за своє визволення.

Після загарбання в 40—70-х роках XIV ст. більшості південноруських земель Польським королівством та Великим князівством Литовським політичне становище православної церкви помітно ускладнилось, оскільки правлячі кола феодальних Польщі та Литви орієнтувалися у своїй політиці на католицизм, а не на православ'я. Православна релігія на українських землях поступово все більше опинялася на становищі гваної. На соціально-політичні погляди критично мислячих православних церковників справляло вплив швидке зростання етнічної самосвідомості українського народу. Особливо помітним це стало у XVI—першій половині XVII ст., тобто в період становлення елементів ренесансної духовної культури українського етносу й загострення боротьби народних мас проти національно-релігійних утисків та іноземного поневолення. Зокрема, в цей час у церковно-релігійній ідеології актуалізувалась ідея східнослов'ян-

ської спільності, яка живила визвольні й об'єднавчі тенденції в суспільно-політичному русі на Україні.

Разом з тим ортодоксальні концепції православної церкви, що, як відомо, продовжувала залишатись великим феодальним власником, відзначалися непослідовністю і суперечливим характером. Значне місце у них відводилось освяченню монархічної влади й обґрунтуванню політичних та економічних прерогатив церкви в рамках існуючої державної системи. Соціальна концепція церкви — один з найсуттєвіших компонентів її ідеології — найбільшою мірою відповідала інтересам українських, польських та інших феодальних власників, оскільки сприяла зміцненню їх влади над українськими селянами. Незважаючи на наявні розбіжності в догматиці та політичній орієнтації, православна й католицька церкви виступали надійною ідеологічною опорою панівного класу.

Церковно-релігійна ідеологія в тій її частині, яка стосувалася соціальних питань, відігравала роль своєрідного соціального регулятора, що послаблював здатність феодально експлуатованих трудящих мас до боротьби за свої класові інтереси й затуманював розуміння ними своїх справжніх потреб. На цю обставину звертали увагу класики марксизму-ленінізму².

Стрижньювою віссю соціальної концепції церкви на українських землях в XIV — першій половині XVII ст. була проповідь класового миру, освячення феодальної експлуатації та панування. У творах церковно-учительної літератури, які широко побутували на Україні в цей період і проповідувалися духовенством з церковних амвонів, активно культивувалися такі стереотипи соціальної поведінки, як класова терпимість, непротивлення злу насильством. Об'єктивно це призводило до певного затушування класових антагонізмів у феодальному суспільстві й витіснення настроїв соціального протесту з свідомості безпосередніх виробників: «Но на свое естество присно взирая, вся человеки равно любя, други убо враги, добрыя же и злыя... и от враг убо со благодарением наносимая ти злая претерпи»³. Із «Слова про те, як належить жити християнам», найраніші списки якого датуються XIII—XIV ст., випливає, що відносини експлуатації і гноблення розумілися як єдино можлива форма стосунків між феодалами та залежними селянами. Освячуючи усталену несправедливу систему суспільних відносин, церковники вимагали від уярмлених народних мас беззастережної покори. Вищою моральною нормою поведінки для експлуатованих проголошувалася сліпа покора панові, що була симбіозом християнського смирення й містичного страху. Згідно з такими соціальними установками прості люди повинні виявляти повний послух можновладцям: «аки раб господина своего бояся»⁴.

Духовно пригніченій, пригнобленій жорстокою експлуатацією людини навіювалися найпесимістичніші думки щодо будь-якої можливості зміни існуючих суспільних порядків. Натомість пропонувалося шукати втіху в релігії, що обіцяла винагороду за страждання у потойбічному світі: «О убозии и грешнии, како земными мучители томими... Аще бы было погибнути вам казнию их не угодивши им, то не бы ли лучше единому богу работати?»⁵.

Підневільне становище народних мас зображувалося церковними діячами за цілком природній, богом установлений і освячений порядок. «Человек бедный убогий,— писав автор твору «Ключ царства небесного» (1587),— который от працы рук своих и в поте лица мусит ясти хлеб свой и с тоеж працы и поту мусит досыть чинити и давати пану што ему розкажут. Звыкл был от предков своих отдавати, што належало богу, и што належало пану»⁶.

Церква, що завжди стояла на сторожі інтересів панівного класу, гостро засуджувала антифеодальні виступи народних мас, оголошуючи їх найтяжчим гріхом. Енергію соціального протесту церковні ідеологи намагалися відвести подалі від класової боротьби, переключити її у площину християнської моралі. Особлива увага при цьому зверталася на те, щоб прищепити трудящим масам любов до одновірців незалежно від їх класової приналежності: «От всего прихода гневного чюжд та будет; дух бо гневный в нашем сердце седяй, очи разумней темными мятежи ослепляет... Не подобает бо нам с гневом на единоверныя наступати, но точию на своя грехи и на злыя мысли, яже тщатся совратити ны со истиннаго пути»⁷.

Однією з провідних суспільно-політичних ідей православної церкви було обґрунтування богоданості державної влади. Свідченням цього є, зокрема, ухвали церковного собору у Новогрудку (1415), на якому великий князь литовський Вітовт схилив єпископів до поділу руської митрополії. На цьому соборі були присутні впливові ієрархи православної церкви України та Білорусії — єпископи полоцький, чернігівський, луцький, володимирський, перемишльський, смоленський, холмський і туровський. Всі вони, як випливає із соборної грамоти, ґрунтувалися на цілком визначених ідеологічних засадах, що зводились до возвеличення особи великого князя й обґрунтування богоданості його влади: «...яко правый истинный великий князь... сбра вси князи литовских и русских земель и иных стран, елико суть ему покорени богом»⁸.

Вище православне духовенство, яке зібралося на Новогрудський собор, намагалося підкреслити свій статус як найголовнішої ідеологічної опори великокнязівської влади. Ця ідея яскраво відбилася у спробах церковників зобразити себе носіями «божественної благодаті» («по благодати данной нам от святого духа») і вивести звідси правомірність своєї духовної влади: «...имамы власть, яко апостольстии ученицы... аще свяжем на земли, будеть связан на небесах... аще разрешим на земли, будет разрешен на небесах». Тому всякі дії великого князя, освячені церковними ієрархами, видавалися ними за незаперечну істину⁹.

Діячі православної церкви послідовно добивалися юридичного узаконення таких самих прав і привілеїв, що й католицьке духовенство. Так, представники вищого православного духовенства, серед яких були відомі в майбутньому організатори і діячі унії — Михайло Рогоза, Мелетій Хребтович, Кирило Терлецький, Леонтій Пелчицький, Гедеон Балабан, Діонісій докладали великих зусиль, аби король узаконив «вси наданя церковные старожитные в целости заховываючи, достоенства в лепшем порядке, ни в чом оных не нарушаючи вцале при зуполной mocy, владности, зацности, яко духовенству закону рымского, потвердити рачил з вышысанием личбы з доходов церковных каждому наступцы одному по другом з станов духовных з сего света сходячих»¹⁰.

Православна церква на українських землях у XIV — першій половині XVII ст. в ідеології, церковному праві, обрядах та інших сферах церковного життя зберігала багато рис, започаткованих ще в давньоруський період. Зокрема, живильним середовищем для соціальної концепції православних ідеологів на Україні виступали давньоруська церковна традиція й ідеологія. Так, уже давньоруські церковники гостро засуджували соціальний протест поневолених народних мас і закликали пануючий клас до жорстокої розправи з так званими розбійниками. «Живяше же Володимер в страсе божьи, — писав літописець, — и умножишася зело разбоеве, и реша епископи Володимеру: «се умножишася разбойници; почто не казниши их?» Он же рече им: «боюся греха». Они же реша ему: «ты

поставлен еси от бога на казнь злым, а добрым на милованье; достоинь ти казнити разбойника, но с испытаном». Володимер же отверг виры, нача казнити разбойники, и реша епископы и старци: «рать многа; оже вира, то на оружьи и на коних буди»¹¹. В конкретно-історичних умовах періоду Київської Русі заклик до застосування смертної кари проти «розбійників» об'єктивно був спрямований не лише на подолання патріархальних звичаїв, за якими уладнявалися карні злочини, а й мав на меті покласти край антифеодальній боротьбі.

Як відзначав академік Б. Д. Греков, християнство, що прийшло на Русь із Візантії, зрештою виявилось не візантійським і не римським, а руським. Процес обрусіння християнства у Давньоруській державі зумовлювався різними факторами, в тому числі впливом на християнське віровчення язичницьких елементів, які міцно вкорінилися в побут народних мас¹². Навіть у кінці XI — на початку XII ст. пережитки язичницької релігії були ще дуже міцними. З ними безуспішно вела боротьбу православна церква. Згідно з повідомленням літописця, у племен в'ятичів та кривичів «брати не бываху... но игрища межю селы, схожахуся на игрища, на плясанье и на вся бесовская игрища, и ту умыкажу жены себе... И аще кто умряше, творяху кладу велику, и взложакхуть и на кладу, мертвеца сожьжаху, и посемь собравше кости вложакху в судину малу, и поставляху на столпе на путех»¹³.

Очищення церкви від рецидивів язичництва хвилювало також православне духовенство українських земель у розглядуваній період. Широкі народні маси були далекі від розуміння догматичних тонкощів християнства. Релігійно-містичний бік світогляду народу реалізувався в обрядовому боці православної релігії. Останній набув певного етнічного забарвлення, оскільки в обрядах акумулювалися народні уявлення, повір'я, передсуди, знаходили відображення характер господарської діяльності народних мас та світоглядні засади безпосередніх виробників. Досить яскраво це ілюструє лист супрасльського архимандрита Сергія до київського митрополита Макарія (близько 1536 р.). В ньому зверталася увага на великі відступи від канонів православної церкви «тут в Литве и на Руси»¹⁴. Зокрема, йшлося про те, що «ни часов и навечерниц по тутошнему обычаю не токмо в окрестных, но и в сборных церквах в все годище водле повинности, яко типик повелевает, кром чetyредесятницы, чести не знают.. и мяса и хлебы у церквах посвещают, и внутрь святого олтаря неции и мясо, и сыры, и хлебы, и овощи всякое, и медовину, и оловину вносят, и животная скот во освященные храмы некогда пуцають. А то крепко в святых правилах отречено и запрещено... а по тутошнему обычаю о том не радят, а ни того знают, а ни хотят знати»¹⁵.

Обряди православної церкви, переломлюючись через світоглядні уявлення народних мас, обростали елементами язичництва і міцно входили в побут місцевого українського населення. Так, православні ієрархи безуспішно намагалися не допустити «того межи посполитыми людьми, жебы с посвящения... брашен»¹⁶ не волхвовали и чаров не плодили, яко о том слышится»¹⁷.

Народне трактування обрядового боку православ'я істотно деформувало канони православної церкви, пристосовувало віру відповідно до потреб практичної діяльності безпосередніх виробників. Це рельєфно проявилось в одній з грамот київського митрополита кінця XVI ст., у якій обґрунтовувалася необхідність строгого дотримання канонів візантійської церкви: «...и ж в епископиях митрополи нашей найдуются по местах и селах многи обычаи и беззакония, противные вере... носят до церкви хлебы и мяса посвящати, и, взявши в дома своя... уживают»¹⁸. До церкви

приносили також страви типово української кухні — пироги й вареники¹⁹. Отже, народний струмінь накладав помітний відбиток на православну обрядність, пристосовуючи її до повсякденних уявлень і світоглядних понять широких народних мас. Все це сприяло формуванню певних стійких стереотипів соціальної психології, властивих українській народності як продукту розвитку феодальних суспільно-економічних відносин.

Православна церква на Україні спиралася на давньоруське церковне право. Так, дія статуту князя Ярослава про церковні суди (склався у XI—XII ст.) мала реальну силу і в більш пізній час на українських землях. У грамоті великого князя литовського київському митрополитові Йосифу (1499) зазначалося: «мает митрополит Иосиф и по немъ будучи митрополиты и вси епископы, которые жъ под митрополею Киевскою, судити и радити и вси дела духовные справовати християнство грецького закону подле тых правъ выпису того свитка Ярославля на вечные часы»²⁰.

Давньоруські традиції в галузі церковного права особливо помітно виступали в кормчих книгах. Наприклад, волинський ізвод руської кормчої, який містив також устав князя Володимира, був широко розповсюджений на Україні і в Білорусії в XVI—XVII ст.²¹

У давньоруський період церква набула такої організаційно-ієрархічної структури, основні принципи якої збереглися згодом у Російській державі, а також на Україні і в Білорусії, які потрапили під владу Речі Посполитої. Так, церковна організація у Великому князівстві Литовському була тотожна київській. Для неї був характерний поділ на архієпископії та єпископії, аналогічний давньоруській церкві. В цілому ж повне підпорядкування православної церкви державній владі Великому князівства Литовського консервувало церковну структуру і не сприяло її розвитку, а також обмежувало участь ієрархів церкви в політичному житті²².

Церква за часів Київської Русі фокусувала свою ідеологію на давньоруську народність. Звідси, зокрема, прояви релігійної нетерпимості до «іноязичників»: «А с некрещеным, или иноязычникомъ, или от нашего языка некрещенъ боудеть, ни ясти, ни пити с нимъ, дождеже крестится. А ведаа кто ясть и пиеть, да боудеть митрополитоу въ вине»²³. Давньоруська церковна ієрархія обґрунтовувала ідею, згідно з якою етнічні землі Русі є князівською вотчиною. Під час захоплення угорськими феодалами Галичини (1188—1189) митрополит Никифор закликав князів до боротьби з «іноплеменниками» заради збереження їх класових інтересів: «Молвяшете бо и митрополить Святославу и Рюрикови: «се иноплеменницы отъяли отчину вашу, а лепо ви бы потрудитися»²⁴.

Отже, основним об'єктом церковно-релігійної ідеології на Русі були насамперед трудящі народні маси, а також феодальна верхівка. Ця традиція православної церкви збереглася і в період, коли на основі єдиної давньоруської народності сформувались і розвинулись російська, українська і білоруська народності. В кінці XIV — на початку XV ст. (в цей час відбувався процес формування складових ознак української народності) віросповідний фактор виступав одним з важливих атрибутів етнополітичної визначеності українського етносу. Одночасно він свідчив про тісні зв'язки його з російським та білоруським етносами. Симптоматичною у цьому відношенні була заява великого князя литовського Вітовта, який, переслідуючи певні політичні цілі й бажаючи заручитись підтримкою населення українських земель, проголошував: «...мы, хотячи, штобы ваша вера не меншала, не угибала, и церквам вашим строение было, учинили есмо так митрополита, збором, на киевскую митрополию, штобы русская честь вся стояла на своей земли»²⁵. Звідси видно, що українці, так само,

як росіяни і білоруси, глибоко усвідомлювали свою належність до православ'я.

Боротьба православної церкви проти католицизму й уніатства та її вплив на етнічну самосвідомість українського народу. Католицька церква почала зміцнювати свої позиції на Україні вже в XIV ст. Так, у 1345 р. на західноукраїнських землях був створений католицький місіонерський округ — Руський вікаріат, до якого входили Львів, Городок, Коломия, Снятин, Чернівці, Хотин та інші міста²⁶. Тут оселилися монахи ордену францисканців, що готували ґрунт для подальшої експансії католицизму на українські землі.

Після Кревської (1385) і Городельської (1413) польсько-литовських уній католицька релігія швидко поширюється серед литовських феодалів. Одночасно посилюється наступ католицизму на українські землі Великого князівства Литовського. У 1428 р. було відкрито католицьку єпископську кафедру в Луцьку. В першій половині XV ст. католицькі єпископії існували також у Києві та Володимирі²⁷. На початку XV ст. було скасовано Галицьку православну єпархію, а всі її володіння перейшли до створеного в 1414 р. католицького архієпископства у Львові²⁸. Економічна могутність католицької церкви на Україні зростала дедалі більше²⁹.

З посиленням експансії католицизму на українські землі загострювалася ідеологічна боротьба між православною і католицькою церквами. Взаємні звинувачення православних і католиків в неістинності тих чи інших релігійних догматів і церковного вчення виходили за рамки власне теології. В конкретно-історичних умовах України XIV — першої половини XVII ст. захист українським населенням своєї конфесії часто йшов у руслі національно-визвольної боротьби. При цьому позиція православної ієрархії в суспільно-політичному русі в ряді випадків була непослідовна, половинчата. Верхівка православної церкви нерідко орієнтувалася на визькокласові інтереси тих світських і духовних можновладів, які не мислили свого існування без панування польських і литовських феодалів. Що ж до католицизму, то він виступав ідеологічним прапором у руках польських феодалів, які намагалися позбавити український народ власної культури, назавжди обірвати духовні узи, що з'єднували три братні народи — російський, український і білоруський.

Шляхетські ідеологи католицизму розробили теорію, за якою Польща оголошувалася оплотом християнського світу. Ця теорія сприяла закріпленню релігійних елементів у політичній культурі шляхетства і відіграла помітну роль у розпалюванні релігійної ворожнечі у Речі Посполитій. Завдяки їй утверджувався ідеал «справжнього» польського шляхтича як християнського лицаря, що впливає, зокрема, з творів таких адептів католицизму, як Петро Скарга, Петро Грабовський, Йосип Верещинський. У XVII ст. теорія католицького месіанства Польщі була доповнена ідеєю сарматизму. Так, Мартин Пашковський доводив право поляків-сарматів на землі над Окою, Волгою і Доном, а Самуїл Твардовський закликав здобути Туреччину, Болгарію й Македонію³⁰.

Питання релігійної політики на захоплених феодальною Польщею українських землях здавна привертало увагу королівської влади. Прагнучи політично ізолювати загарбані території, польський король висунув перед константинопольським патріархом Філофесом вимогу про створення окремої Галицької митрополії (середина XIV ст.). У разі невиконання цієї вимоги король погрожував насильним покатоличенням українського населення: «Придет... нужда крестить руссов в веру латинов». У 1351 р.

в Константинополі відбувся церковний собор, який ухвалив створити Галицьку митрополію з чотирьох єпархій³¹.

Католицька церква була провідником політики Ватикану, який домагався поширення свого впливу на східнослов'янські землі. Спираючись на вчення про теократію (центральне місце в ньому займала теорія про єдиного пастиря у християнській церкві), католицькі ідеологи обґрунтували верховенство папи римського над усіма християнами і необхідність підпорядкування православних його духовній владі. Ще у 1439 р., скориставшись скрутним політичним становищем Візантії, папський Рим домогся укладення унії грецької православної та римської католицької церков. Однак ця унія виявилась мертвонародженою, оскільки не дістала підтримки серед православного населення, в тому числі й на Україні. Разом з тим ідея церковної унії знову набула великої політичної ваги в Речі Посполитій у другій половині XVI ст. Активізувалась діяльність представників католицького духовенства щодо забезпечення ідеологічного обґрунтування акту унії, що готувався. Так, у 1577 р. була надрукована (в 1590 р. перевидана) книга Петра Скарги «О единстве церкви божией», в якій він намагався дискредитувати православ'я, показати хибність позицій православної церкви з питань християнської релігії й переконати населення українських та інших східнослов'янських земель в доцільності й невідворотності переходу під владу папи римського³².

Єрархи православної церкви в особі єпископів луцького і острозького Кирила Терлецького та володимирського і берестейського Іпатія Потія, нехтуючи традиціями населення українських земель, у листопаді 1595 р. відбули до Рима, де й було укладено угоду про унію православної і католицької церков. Папа обіцяв «все церемоние и обряды» православної церкви залишити недоторканими³³.

У травні 1596 р. король Сигізмунд III надав підтверджувальну жалувану грамоту Кирилу Терлецькому на луцьку і острозьку єпископію, вперше фактично визнавши його статус як уніатського єрарха³⁴. Тоді ж він офіційно звів насадження унії в ранг державної політики: «...якож пануючи нам.. в коруне Полской и великом князьстве Литовском... до того есмо умысл наш склонили, якобы люде релии Греческое... до першое и старожитное едности с костелом вовъшехным католицким римским, под послушенство одного зверхного пастыря, приведены были». Цим же маніфестом наказано митрополиту Михайлу Рогозі скликати у Бресті церковний собор для прийняття унії³⁵.

Католицьке духовенство заповзято виступило на захист рішення Брестського собору 1596 р. про унію католицької і православної церкви. У новому творі Петра Скарги «Берестейський собор і його оборона» (1597) підводилося ідеологічне обґрунтування акту унії й верховенства папи римського у справах християнської релігії, а також історичної неминучості унії, яка, мовляв, є благом. «Не утекайте от згоди,— писав він,— бо есть не толко не християньское, але ани поганьское, ани разумное сердца. Нет так глупых на свете, ани так диких людей, которые бы не видели, иж добре их задержанье всего щастья (и благословеньства) их на згоде и едности умыслов зависло»³⁶. Автор пробував вихолостити один з основних аргументів противників унії — посилення на те, що православна релігія це віра предків. Він твердив, що, прийнявши уніатство, православні зміцняться у вірі, очистяться від єретичних збочень і при цьому збережуть свої традиції. «Мовите: «не хотим предков наших набоженьства отступовать, ани веры новое ставить»,— писав П. Скарга.— А хто вам кажетъ або радить? Азаж вас до новое веры и новое евангелии ведем? Азаж што в церквах ваших отменить радим? Не радим, и овшем

веру старых отцов ваших и наших змоцнить, и од ересей и блудов новых греков оборонить хочем!»³⁷

Католицькі ідеологи небезпідставно розраховували на розкол православного духовенства пропагандою заманливих для духовних феодалів перспектив прийняття унії, зокрема розширення привілеїв православним церковникам: «...наїде у них (світських можновладців.— *Ред.*) таку ласку и милость, якую католицы у добрых детей мають»³⁸.

Політика насадження унії на Україні, однак, не приносила бажаних результатів її організаторам. Переважна більшість населення українських, а також білоруських земель Речі Посполитої продовжувала сповідувати православ'я. Сучасник, папський нунцій Ян де Торрес, змушений був констатувати у своєму звіті перед Ватіканом (1622), що «навіть неможливо висловити, як руський народ ненавидить латинників. Ця його ненависть доходить до такої міри, що, побачивши литинського ксьондза, вони плюють на землю з жаху і з огидою. Ось чому не багато русинів приєднується до унії і чому виникають більші труднощі у наверненні їх, ніж лютеран і кальвіністів»³⁹. Оцінюючи суспільно-політичну ситуацію, яка склалася на Україні на початку 20-х р. XVII ст. у зв'язку з насильним запровадженням унії, Ян де Торрес підкреслював велику небезпеку для інтересів Ватікану з боку українського козацтва, яке твердо підтримувало православ'я. Завдячуючи їхній рішучій підтримці, єрусалимський патріарх Феофан зміг відновити на Україні православну ієрархію (1620). На думку папського нунція, така «зухвалість» і «безкарність» дій Феофана стала можливою лише «з огляду на козаків, які відзначаються нестримною запальністю в справах, що торкаються релігії»⁴⁰.

Верхівка уніатів активно проповідувала ідею унії серед широких мас населення українських земель. Так, у «Зверненні до єдності католицької народу руської, релігії грецької з костьолом римським» (1629)⁴¹ — творі уніата Іосифа Рутського — вмотивовувалася необхідність об'єднання православної й католицької церков. Уніатська ієрархія плекала амбіційні плани поширення унії на всі східнослов'янські землі. Наприклад, уже в 1598 р. у листі уніатського єпископа Іпатія Потія до князя Костянтина Острозького йшлося про те, «абы не одно тутешнее панство, але и московское, а што большего — и вси патриархове и грекове посполу до тоє єдности (унії.— *Ред.*) приступили»⁴². Серед аргументів, якими уніати оперували для виправдання свого відходу від православ'я, були посилення на ухвали Флорентійського церковного собору 1439 р.⁴³

Відразу ж після Брестського собору 1596 р. православна церква розпочала богословсько-догматичне й ідеологічне спростування уніатства. Так, у «Відповіді клірика Острозького Іпатію Потію» та «Історії про розбійницький Флорентійський собор» (1598) гостро засуджувалася й розвінчувалася сама ідея унії, як суперечила корінним інтересам населення українських і білоруських земель⁴⁴.

З метою обмеження соціальної бази уніатства на Україні православні богослови пропагували переконливу, як за середньовічними уявленнями, теорію про відсутність юридичних підстав для існування уніатської церкви: «Тоеж и о тых митрополитех и епископах розумети, которых в Берестю ексархове патриаршескии з своим собором зложили и выкляли. А же в церквах материалных, и на маетностях сядят, то от могоуства властителей мирских мают, а не ведлуг канонов святых соборов, ане за везванем от клиру духовного и люду правоверного, и не суть правдивыми епископами, але violenti invasczes, интрузове, и таковыми, яковыми под час Арианской, Евтихианской, иконоборческой ереси седили на престолех в Греции»⁴⁵.

Богословсько-догматичні викладки православного духовенства, спрямовані проти католицизму й уніатства, полягали у возвеличенні православної церкви, обґрунтуванні її споконвічних прав на єпархії східнослов'янських земель, неправомірності зазіхань на них папської курії. «Россия не была и не есть епархией папежа и костела Римского,— писав автор «Палинодии»,— але патриарха Константинопольского. А канонами соборов вселенских и поместных есть варовано, абы один в другого епархию не втручался и оной не поседал под утраченем достоенства и власной епархии»⁴⁶.

Підтвердження цьому ідеологи православ'я шукали в історичній наступності ідеології православної церкви на Україні з давньоруською традицією, спільних коренях сучасного їм православ'я з церковним вченням періоду Давньоруської держави. Чітко окреслених форм набула ідея переваги православ'я над католицизмом. А на доказ висувалося твердження, що з християнізацією Русі давньоруська народність стала носієм «істинної» християнської релігії. Теорія християнського місіонерства православної церкви виражалася за формулою «иж на месце отпадших латиников (пришли.— *Ред.*) народы росккии»⁴⁷.

Ідеї наступності давньоруських віросповідних традицій у практиці православної церкви на Україні, спільності православної віри для східнослов'янських народів, їх духовної близькості набували все більшого поширення серед широких верств населення українських земель. Особливо помітним це стало напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.⁴⁸

Ідеологічна боротьба православної церкви з католицькою та уніатською церквами помітно активізувалася після відновлення на Україні православної ієрархії. Нові ієрархи православної церкви, більшість яких були вихідцями з дрібної шляхти й мали тісні зв'язки із козаками та братствами, наприклад, митрополит Іов Борецький, рішуче виступали проти релігійних утисків місцевого населення. Про це свідчить, зокрема, поява в 20-х р. XVI ст. таких творів, як «Протестація», «Supplikatia», «Justifikacia inewiniości» Іова Борецького; «Verifikacia niewinności» Мелетія Смотрицького. Ширшою стала пропаганда ідеї єдності походження східнослов'янських народів, виразнішою — орієнтація православної церкви на Російську державу⁴⁹. В такому контексті ідеологічна боротьба православної церкви з католицизмом і уніатством перепліталася із напрямком визвольної боротьби українського народу.

Обґрунтування православним духовенством монополії церкви у сфері релігії в період зародження на українських землях реформаційних і гуманістичних ідей. У середині XVI — першій половині XVII ст. на українських землях набувають певного поширення ідеї реформації та гуманізму. Реформаційний рух своїм вістрям був спрямований проти католицької церкви (відповіддю на нього стала хвиля контрреформації, яка спрямовувалася Ватіканом). Православна церква також вела боротьбу проти реформаційних ідей. Ортодоксальні православні церковники дедалі більшу увагу приділяли обґрунтуванню монополії духовенства в питаннях, що стосувалися богослужіння, тлумачення «Святого письма», розвитку освіти.

Намагаючись зміцнити свої позиції і вплив на духовне життя суспільства, православне духовенство насаджувало думку, що єдино істинним є лише церковно-релігійне вчення. Найменші відступи від нього рішуче відкидалися. Ще на соборі православного духовенства у Вільно (1509) було прийнято догмат щодо пріоритету церковників у сфері тлумачення «Святого письма». Монополія духовенства в цьому питанні визнавалася повною і незаперечною: «Правил божественных мирским

людям не подобает в себе держати, занеже держаще их мирские люди, некоторых делех закон презирают, и пастирей своих преслушаются... Аще ли кто будет держати, таковыи будут в отлучении церковном, донеже их оставят». Собор прийняв також ухвалу, спрямовану на обмеження впливу світських феодалів на церковні справи, що відбилось у постулаті про обов'язкове висвячення священнослужителів на посаду вищими ієрархами: «А который священник по повелению князя, или боярина, оучнет в церкви священствовати, без нашего благословения, таковой по по правилу, да будет чужь своего сана»⁵⁰.

Православне духовенство обґрунтовувало й виключне право церкви на відправлення релігійного культу, що в першу чергу спрямовувалось проти представників братського руху міщан, які виявляли дедалі більший інтерес до конфесійних справ. Так, В. Суразький, автор книги «О единой истинной православной вере», гнівно засуджував усіх, хто, ігноруючи церкву, збиралися на богослужіння «в посполитых домех, яко проклятые еретицы»⁵¹.

Церковники вмотивовували особливий статус церкви як основного і єдиного ідеологічного інституту, який займається справами духовного «спасіння» віруючих. Вони возвеличували церкву як найвищу духовну інстанцію, що, нібито, підноситься над всіма верствами суспільства: «о правил святых апостол, святых седми соборов... обладающе перее: да не обладает его никтож от простых людей, точно церковь великая обладает; и тако, по закону от простых же людей ни княз, ни убог да не обладает никтож перее»⁵².

Обґрунтовуючи примат віри над світськими знаннями, церковно-релігійні теоретики підкреслювали тлінність земного життя, фальшивість усяких поглядів, що виходили за рамки вчення церкви, неспроможність людського розуму осягнути абсолютну істину. Таким твердженням певною мірою дисонували погляди, в яких обґрунтовувалась необхідність внутрішнього споглядання і самопізнання, оскільки вони нівелювали роль церкви в справі духовного «спасіння» віруючих. Наприклад, подібно до Кирила Транквіліона-Ставровецького, який у «Зерцалі богословії» (1618) торкнувся проблеми самопізнання, великого значення самоаналізу, спрямованого на пізнання суб'єктом своєї істинної сутності і сенсу буття, надавав Захарія Копистенський. Він писав: «Мнози многая сведят, самих же себе не знают; бо некоторые имеют ведомость около живиолов, яко философе, другии ведомость комплексии, яко лекарове, инии о телах небесных, яко астрологове, инии зась о справах месцких, яко юристове, але о самих себе ведомости не имеют, то есть пожиточнее самого себе познание барзей мело бы ся мети з уважена смерти, а ниже ли з везрениа частого на книги... до познания своей подлости през пам'ять смертную человек приходит»⁵³. Висловлений у такій формі З. Копистенським заклик до самопізнання так чи інакше віддзеркалював ренесансно-гуманістичний інтерес до світу окремої індивідуальності та її покликання.

Православні ієрархи в пошуках шляхів посилення впливу церкви на народні маси українських земель дедалі частіше апелювали до місцевих культурних, історичних та релігійних традицій. З метою обґрунтування переваги православ'я над іншими релігіями вони зверталися не лише до «благочестя» константинопольських патріархів, а й до місцевої церковної історії, релігійних переказів. Так, у першій половині XVII ст. набуло поширення сказання про католика, який зухвало кепкував із «святинь» Києво-Печерського монастиря. За сюжетом сказання, цей святотатець врешті-решт пройнявся благочестям місцевих святих і відтоді почав повсюдно прославляти «святих печарских угодников»⁵⁴.

У цей же період православне духовенство нерідко розписувало різні «чудеса», безпосередньо пов'язані з культом місцевих святих. Наприклад, завдяки старанням Петра Могили народилося сказання про чудесний порятунок від загибелі козаків, що поверталися з військового походу. Автор недвозначно давав віруючим зрозуміти, що під час бурі на морі козацькі човни були врятовані тільки завдяки заступництву київських святих — печерської Богородиці та архістратига Михаїла. П. Могила популяризував також чудодійну силу «святих» мощей Києво-Печерського монастиря, які нібито зціляли різні недуги, тощо⁵⁵.

Таким чином, соціальна концепція православної церкви, суть якої зводилася до проповіді класового миру, освячення феодального ладу і приборкання антифеодальних виступів пригноблених, об'єктивно сприяла зміцненню феодальних відносин.

Помітний вплив на ідеологію православної церкви мали давньоруські конфесійні традиції. В обрядовому аспекті православ'я, що зберігало елементи давньоруської традиції, відображалися звичаї, перекази, передсуди, характер господарської діяльності, властиві українському етносу.

Питання про віросповідання населення українських земель мало політичний характер. Спільність походження, близькість мови, культури, звичаїв, постійні контакти росіян, українців і білорусів у різних сферах господарського і суспільного життя доповнювалися таким важливим для феодальної епохи фактором, як усвідомлення народними масами конфесійної єдності. Боротьба проти ідеології католицизму й уніатства значною мірою відповідала тенденції визвольного руху на Україні.

У середині XVI — першій половині XVII ст. активізувалася розробка православними церковниками теорій, спрямованих на нейтралізацію впливу реформаційних і гуманістичних ідей, що поширювалися в цей час на українських землях.

2. РОЛЬ ЕТНОСОЦІАЛЬНОГО ФАКТОРА В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЙ ФЕОДАЛЬНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Особливості формування ідеологічних поглядів світських феодалів на українських землях. В період формування і консолідації української народності домінуючу роль у суспільно-політичному житті феодального суспільства на Україні відігравала ідеологія пануючого класу. Феодальна ідеологія не відзначалася стрункістю концепцій. Деякі з них піднімалися не набагато вище суспільно-психологічного відображення і в них діставали переосмислення локальні класові інтереси феодальних власників. В окремих теоретичних узагальненнях феодальні ідеологи намагалися розв'язати питання, які хвилювали всі класи-стани української народності, насамперед ті, які пов'язувалися з визвольною боротьбою. Феодальна ідеологія мала яскраво виражений класовий характер.

У феодальному суспільстві на Україні основним ідеологічним інститутом виступала православна церква. Для пануючого класу особливо близькими були її соціальні концепції. Проте ортодоксальні доктрини церковників були не єдиним фактором, що впливав на становлення ідеологічних поглядів феодальних власників. Уже в XVI ст. на українські землі проникають ідеї західноєвропейських реформаторів і гуманістів⁵⁶. Згодом набувають поширення реформаційні вчення раціоналістичного характеру, зокрема антитринітаризм та соцініанство (течія антитринітаризму). Наприклад, у 60-х роках XVI ст. на території Галичини проводилися

релігійні собори, на яких збиралися антитинітарії. Чимало на українських землях було соцініанських громад. На початку XVII ст. вони існували в Гощі, Ляхівцях, Киселині, Берестечку та інших містечках. Як правило, соцініанцям покровительствували заможні шляхтичі⁵⁷.

Раціоналістичний характер подібних реформаційних вчень проявився у тому, що, наприклад, соцініанці визнавали найвищим критерієм віровчення людський розум. Звідси виводилась думка, що людина не повинна вірити тому, чого вона не може досягнути своїм розумом. Соцініанці заперечували основні догмати ортодоксальної церкви. Зокрема, вони ставили під сумнів божественне походження Христа, відкидали зовнішню культову обрядність тощо⁵⁸. Ідеологи пануючого класу, особливо вихідці з дрібної шляхти, прямо чи опосередковано сприймали окремі гуманістичні, а також реформаційні погляди, які у «знятому» вигляді виступали у їх творах. Саме цьому крилу феодальних ідеологів належало авторство ряду творів української полемічної літератури кінця XVI — першої половини XVII ст., у яких серед іншого зроблена спроба обґрунтувати визвольну боротьбу українського народу.

Ідеологія феодалів виникла, звичайно, не за рахунок якихось зовнішніх впливів. Вона формувалась як теоретичне осмислення суспільного буття в цілому через призму інтересів панівних верств. Тому крім творів української полемічної літератури важливим джерелом, за допомогою якого можна реконструювати зміст ідеологічних поглядів феодалів українських земель, були постанови шляхетських сеймів та сеймиків, виступи їх учасників. Загальну уяву про таку форму політичного об'єднання феодальних власників, як сеймики, дає артикул 5 розділу III Литовського статуту 1566 р. Він, зокрема, встановлював, що повітові сеймики мали скликатися за чотири тижні перед відкриттям вального (загальнодержавного) сейму. Визначався також склад сеймиків та їх компетенція: «На которые соймики мають зъезджатися и бывати тые воеводов и каштелянове вриадники земские, потому ж князове панове шляхта того ж повету и воеводства, а намовляти о тых речах и потребах земских которые им на местцах наших ознаймены будутъ, на мней теж о своих и о всех потребах земских и долеглостях оного повету и воеводства; и зволившыся вси одностайным зданьем мають обирати послов своих, то есть от каждого суда земского... по две особы, послати им на сойм ознаймивши и вручивши то все им, о чом водле листов наших господарских, и теж во всех потребах, радити намовляти и становити мають»⁵⁹.

Зміст постанов шляхетських сеймиків, як правило, не виходив за рамки суспільно-психологічного відображення. Разом з тим у ході сеймикових дискусій окремі ціннісні установки, погляди, ідеї та суспільні ідеали набували характеру ідеологічних поглядів. Їх творцями ставали найбільш впливові можновладці, політично зрілі й освічені шляхтичі, здатні до масштабного узагальнення основних потреб та інтересів свого класу. К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали, що «поділ праці... проявляється... також і в середовищі пануючого класу у вигляді поділу духовної і матеріальної праці, так що всередині цього класу одна частина виступає як мислителі цього класу (це — його активні, здатні до узагальнень ідеологи, які роблять головним джерелом свого прожитку розроблення ілюзій цього класу про самого себе), в той час як інші ставляться до цих думок та ілюзій більш пасивно і з готовністю сприйняти їх, тому що в дійсності саме ці представники даного класу і є його активними членами і тому вони мають менше часу для того, щоб робити собі ілюзії і думки про самих себе»⁶⁰.

На українських землях, які перебували у складі Великого князівст-

ва Литовського, менталітет панівного класу формувався під визначальним впливом спільності економічних, суспільно-політичних, культурних і конфесійних умов. Система типологічних поглядів українського шляхетства, які утверджували феодальну форму ідеології, складалась як результат узагальнення найважливіших класових потреб феодальних власників. В ідеологічних концепціях у першу чергу відображались інтереси найбільш багатих і політично впливових родів. У Волинській землі (пізніше Волинському воєводству) помітну роль у суспільно-політичному житті відігравали представники стародавніх князівських родів Острозьких, Заславських, Дубровицьких, Чорторійських, Збараських, Вишневецьких, Четвертинських, Сокольських, Корецьких, Курцевичів, Буремських, Ружинських та ін., а також чимало вихідців із шляхти, зокрема Кірдевичі, Монтовтовичі, Хребтовичі, Боговитіновичі, Чапличі, Козинські, Джусичі, Єловичі ⁶¹.

За часів існування на Волині удільного князівства багато з них займали впливові посади, а також входили до великокнязівської ради. Після ліквідації удільного князівства (1452) представники згаданих феодальних родів обіймали найбільш важливі адміністративні «уряди» на Волині. Наприклад, луцькими, володимирськими й кременецькими старостами, а також маршалками Волинської землі були князі Острозькі, Сангушки, Чорторійські, Дубровицькі й шляхтичі Монтовтовичі, Кірдевичі, Боговитіновичі. Верхівка феодальної знаті входила до ради Волинської землі.

Серед феодальних землевласників Київської землі великий вплив мали князі Глинські і Капусти, шляхтичі Полозовичі, Кміти, Калениковичі, Тишкевичі, Дашкевичі, Горностаї та ін. Так само, як феодали Волинської землі, після скасування Київського удільного князівства (1471) місцева феодальна знать зберегла свою економічну міць та політичний вплив ⁶².

Об'єктом відображення ідеології є суспільне буття, а не виключно економічний базис суспільства або вся об'єктивна суспільна дійсність ⁶³. Звідси певна специфіка ідеології пануючого класу на захоплених феодальною Польщею українських землях, зумовлена, зокрема, політичними й етнічними факторами. Вже з другої половини XIV ст. на поневолені землі України розпочалась активна експансія католицизму. Вона йшла рука в руку з насадженням нового адміністративного устрою, рецепцією польського права й посиленням соціального та національно-релігійного гніту народних мас. Польські феодали отримували від короля широкі політичні й економічні пільги на шкоду тим українським феодалам, які ще не порвали з православ'ям ⁶⁴. Лише найбільш заможні галицькі бояри, які лояльно ставилися до загарбницької політики польських феодалів і наступу католицизму на українські землі, були зрівняні в правах з польською шляхтою ⁶⁵.

Неоднакові економічні й політичні права польських та українських феодалів, відмінність їх культури, конфесії, характерна для феодального суспільства корпоративність окремих класово-станових груп так чи інакше відображались і закріплювались в ідеологічній сфері. Хоча в Галичині було ліквідовано руське право та місцевий адміністративний устрій, українські феодали продовжували спиратися на правові, культурні та інші традиції періоду Давньоруської держави.

Десь із першої половини XV ст. на загарбаних феодальною Польщею українських землях скликалися шляхетські з'їзди (*collogia generalia*), що своїм корінням сягали традицій давньоруських вічових сходок. Місцем їх проведення були Львів, Галич, Перемишль і Санок ⁶⁶. На таких з'їздах нерідко приймалися постанови, ідеологічною підставою яких

було зміцнення політико-правового статусу феодалних власників, а також утвердження пріоритету місцевої шляхти при вирішенні деяких важливих питань політичного характеру. Наприклад, таке спрямування мала постанова шляхетського з'їзду у Перемишлі (1437), в якій, зокрема, йшлося про певне звуження компетенції земських судів, оскільки практика діяльності останніх перестала відповідати інтересам місцевих феодалів⁶⁷.

У першій половині XV ст. на Галичині почали функціонувати шляхетські сеймики (convencio)⁶⁸. Українські феодали намагалися використати їх для утвердження себе суб'єктом феодалного права, що мало на меті зрівняння у правах з польською шляхтою. (Перші згадки про шляхетські сейми у Польському королівстві відносяться до кінця XIV — початку XV ст.)⁶⁹ Так, на шляхетському сеймику у містечку Вишня (1433) було розроблено і схвалено правову норму, згідно з якою український шляхтич, звинувачений у злочині простим селянином (кметом), міг довести свою невинність лише особистою присягою⁷⁰. Встановлення повного юридичного імунітету шляхти по відношенню до селян відкрито переслідувало одну з найважливіших цілей феодалного класу — позбавлення безпосередніх виробників будь-якої, хоча б формальної, можливості захисту своїх інтересів, недопущення найменших проявів соціального протесту.

В цілому комплекс шляхетських привілеїв, що поширювалися на українських феодалів, з достатньою чіткістю викристалізувався вже на середину XV ст. Представники пануючого класу одержали, зокрема, право вільно розпоряджатися спадковою феодалною власністю, їх маєтки звільнялися від багатьох обтяжливих загальнодержавних податків і повинностей, для них проголошувалася недоторканність особи, запроваджувався становий суд⁷¹. У подальшому шляхетські права і привілеї постійно підтверджувалися і розширювалися різними законодавчими актами феодалної держави, в тому числі Литовськими статутами 1529, 1566 і 1588 рр.⁷² Згідно з сеймовою конституцією 1611 р. шляхті Київського, Волинського та Брацлавського воєводств був наданий ще один привілей, який ще більше зміцнював власницькі права феодалів: незалежно від наявності підтверджувальних документів за шляхтою визнавалися всі маєтки, які вона мала до Люблінської унії 1569 р.⁷³

В окреслених державним законодавством шляхетських «вольностях» відобразились найбільш суттєві соціально-економічні інтереси феодалів. Звідси одним із заповітних суспільних ідеалів пануючого класу була безумовна реалізація шляхетських прав та привілеїв у практиці повсякденного життя. Як правило, цей момент діставав відображення в постановках шляхетських сеймиків, а також у творах української полемічної літератури кінця XVI — першої половини XVII ст.

Обґрунтування українськими феодалами непорушності політичних і економічних привілеїв після Люблінської унії 1569 р. Політичною подією, яка відіграла роль своєрідного каталізатора ідеології пануючого класу на українських землях, стала Люблінська унія 1569 р. Вже безпосередньо на Люблінському сеймі 1569 р. яскравого політичного забарвлення набуло питання про збереження привілеїв місцевих феодалів українських земель, що інкорпоровалися шляхетською Польщею. На цьому сеймі українська шляхта і магнати виходили з принципу безумовного визнання всього комплексу класово-станових привілеїв, які були закріплені за ними державною владою Великого князівства Литовського.

Цілком визначеною була політична й ідеологічна навантаженість позиції, яку зайняли на Люблінському сеймі представники українських

феодалів: на переговори вони прийшли як повністю рівноправна сторона, суверенні права якої у сфері економіки, культури та релігії не можуть бути предметом обговорення учасниками сейму. «Просимо вашу величність тримати нас завжди в наших вольностях,— підкреслив у промові на сеймі князь Костянтин Вишневецький,— просимо не порушувати їх нам... Оголошуємо вашій величності, що ми... люди вільні, що ми не бажали, щоб нас принизили в нашому благородстві, тому що ми народ настільки благородний, що не поступимося ніякому в світі народові й усвідомлюємо, що за благородством ми рівні всякому іншому народові... просимо, аби нас не принижували й аби нікого не примушували до іншої віри»⁷⁴.

Помітної політичної загостреності набуло питання про мову діловодства в шляхетських станових судах на Україні. Згідно з рішенням Люблінського сейму 1569 р. офіційною мовою в судових установах на ікорпорованих українських землях встановлювалося «руське письмо». Однак цей нормативний акт часто-густо порушувався не лише рядовими польськими шляхтичами, а й ігнорувався вищими державними установами Речі Посполитої. Місцеві українські феодалі рішуче виступили проти спроб ведення ділових документів польською чи якою іншою мовою. Показовою щодо цього була заява кременецького старости Миколи Збаразького (1575) з приводу одного королівського декрету, написаного польською та латинською мовами. В ній недвозначно говорилося про повне юридичне і моральне право українських феодалів на привілеї, закріплені за ними актом Люблінської унії 1569 р.: «За приведенням землі Волинської ку Коруні Польській дан єсте привілей абы земля Волинская своим правом и статутом справовалася и листы его королевское милости до всех обывателей земли Волинское абы не иным языком ани писмом толко руским писани были, а тот лист титул его королевское милости по латине, а лист полским писмом писаний. Про то я, постерегаючи привіля и волности всех обывателей земли Волинское, обрушити тот лист»⁷⁵. Аналогічну позицію в питанні про мову ділових документів займала шляхта Брацлавського воєводства⁷⁶.

Політична активність українських феодалів з особливою силою проявлялася у періоді безкоролів'я, коли у Речі Посполитій різко йшла вгору хвиля шляхетського свавілля, а численні угруповання всередині пануючого класу намагалися скористатися слушною нагодою для розширення своїх класових привілеїв. Так, ідеологічна платформа шляхетського сеймика в Луцьку (серпень 1575 р.) зводилася до того, що місцеві українські феодалі утверджували себе в якості політичного угруповання, що могло ставити питання про обмеження судових і адміністративних прерогатив центральних органів державної влади Речі Посполитої⁷⁷. Відправним пунктом таких політичних викладок виступала теза про «справедливість» як головну підвалину процвітання пануючого класу. Автори постанови згаданого сеймика, вдаючись у теоретичних узагальненнях своїх класових потреб до категорії справедливості, підводили філософсько-богословське обґрунтування під конкретні політичні вимоги: «...ино забегаючи тому абы се то деяло, а справедливость светая тым рыхлей укывжоным доходила, так себе вси одностайне, одномысльне и згодливе, которым справедливость светую милуем, тот артикул поправляем и пришлый пан наш король... тот артикул в статут наш вписати розказавши подтвердити его нам будет повинен»⁷⁸.

Серед ідеологічних стереотипів, які виразно проявилися після Люблінської унії 1569 р., було сприйняття економічних прерогатив українських феодалів як моральної цінності, що випливає з ідеалу шляхетства.

Феодальні власники Київщини, Брацлавщини і Волині, які виступали колективним суб'єктом певних привілеїв економічного характеру, безперечно були зацікавлені в подальшому їх зміцненні та розширенні. За таких умов ідея превалювання спільних економічних інтересів набувала значення інтегруючого суспільно-політичного фактора. До того ж вона знаходила підготовлений ідейний ґрунт у суспільній свідомості панівного класу. Адже у розглядуваний період в менталітеті шляхти дедалі більше утверджувався ідеал «святої свободи», нерозривно пов'язаний з ідеєю пріоритету в суспільно-політичному житті панівних верств права, закону. Набували поширення погляди, у яких обстоювалася особиста гідність і цінність окремого індивіда, що утверджує свою добродішність в служінні загальному благу. Закономірно, що подібні риси корпоративної шляхетської етики наявні у постановках шляхетських сеймиків другої половини XVI ст. Так, у цих пам'ятках ідеології, правової свідомості і культури української шляхти, як правило, підкреслювалося виключне значення спільних класових інтересів, в тому числі й економічних, а також необхідність узгодження відповідних правових норм з традиційними засадами шляхетства. Звідси суворе дотримання усталених «пристойности и звичаю прав и волностей»⁷⁹ набувало значення морального імперативу.

Економічні процеси, що відбувались на Україні у другій половині XVI — першій половині XVII ст., зокрема зростання товарності ремесла і промислів, зародження в різних галузях міської економіки елементів простої кооперації й ріст купецького капіталу справляли помітний вплив на феодальну економіку в цілому. Подібні процеси проходили не завжди безболісно для панівного класу. Наприклад, не лише дрібні шляхтичі, але й великі магнати часто-густо ставали боржниками міських лихварів та купців і змушені були віддавати під заставу свої маєтки. Це стало однією з причин того, що серед шляхетства набувала популярності ідея використання в своїх інтересах економічної сили міщанства. Характерною у цьому відношенні була інструкція шляхти Київського воєводства на вальний Варшавський сейм (березень 1640 р.), у якій вмотивовувалась необхідність повного звільнення феодальних маєтків від чопового побору і перекладення його на плечі міщан⁸⁰.

На ґрунті конкретних економічних інтересів між українськими і польськими феодальними землевласниками нерідко проявлялися гострі суперечності. Особливо яскраво це проявлялося під час постійних конфліктів між феодальними власниками тих воєводств, де давно утвердилось польське право і де польська шляхта мала щонайміцніші позиції, і українськими феодалами, котрі користувалися литовським (руським) правом і переслідували свої регіональні інтереси. Одним із свідчень цього є лист короля Стефана Баторія до каштелянів і підкоморих Волинського, Руського, Подільського та Белзького воєводств (1581), в якому зазначалося, що «уросли розниці з стороны розности прав и юриздиции межи Волянem з одноe а межи Руским, Подолским и Белзским воеводствам и обывателми их з другое стороны»⁸¹.

В шляхетській Речі Посполитій постійно тривали збройні наїзди феодалів один на одного, від яких у першу чергу страждали прості селяни та міщани. Подібні сутички зачіпали інтереси не лише окремих феодальних власників, а цілих суспільно-політичних угруповань пануючого класу. Мова йде насамперед про конфлікти між феодалами з приводу феодальної земельної власності в кордонах Польського королівства й етнічних українських земель. Ці чвари ставали об'єктом осмислення феодальних ідеологів. Так, у зверненні стольника Великого князівства Ли-

товського Олександра Пронського до шляхти Волинського воєводства (1580) містився заклик до полюбовного вирішення спірних питань між українськими і польськими феодалами на вальному сеймі. При цьому підкреслювалося, що продовження чвар завдавало «кривды а долеглисти границам рачи обывателем того воєводства от оных воєводств... грабежи, шарпанины, заборы с кгрунтов». О. Пронський гостро засуджував політичні й ідеологічні мотиви, якими керувалася найбільш агресивна й свавільна польська шляхта, вдаючись до відкритого розбою: «...николы земля Волинская з Белзское не тишийшлася». Для частини польських феодалів, особливо для шляхтичів Лаців — Стримилицьких, це служило виправданням збройних нападів на Волинь (звичклым обычаем грабежи и заборы чинити)⁸².

Загалом українські феодали добре усвідомлювали класову спільність із польськими. Скажімо, з постанови сеймика волинської шляхти (лютий 1573) видно, що основою взаєморозуміння представників різних за етнічною ознакою груп феодалських власників виступали класові інтереси: «...а иж теж их милости панове рада, врядники земские, все рыцарство воєводства Белзского панове братия наше милые и ласкавые через писанне свое нас жедали, жебы мы ся с их милостию на одно месце зъехали и в потребах речи посполитое из их милостию згодне в милости братской зносили и порозумевали»⁸³. Заклик до «братерської любові» й «порозуміння» між українською і польською шляхтою був виявом класової самосвідомості феодалських власників. Він мав на меті згладження суперечностей, що існували всередині пануючого класу Речі Посполитої внаслідок його етнополітичної неоднорідності.

Ідея згуртування сил українських і польських феодалів для придушення антифеодальної боротьби народних мас. Великий вплив на характер ідеологічних поглядів пануючого класу справляли класово-антагоністичні відносини між феодалами й народними масами. Українську шляхту й магнатів, що становили окрему, досить велику групу експлуаторського класу Великого князівства Литовського, а пізніше Речі Посполитої, згуртовувала ідея щодо викорінення небезпечних проявів соціального протесту з боку безпосередніх виробників. Політична підоснова подібних поглядів проявилася у зв'язку зі спробами українських феодалів покласти край виступам пригноблених верств за допомогою своїх власних сил і військової могутності держави.

У феодальній ідеології гостро засуджувались класова боротьба трудящих мас в цілому, а також конкретні прояви непокори. На одному із сеймиків української шляхти, скликаному в 1573 р. у Луцьку, дістала повне схвалення думка про необхідність ефективного захисту інтересів місцевих феодалських власників від такої форми антифеодальної боротьби, як втечі залежних селян. Оскільки заходи, передбачені для подібних ситуацій загальнодержавним законодавством, на думку учасників сеймика, були недостатньо ефективними, то постало питання про розробку і узагодження нових юридичних норм. Тенденція до утвердження феодальних власників українських земель суб'єктом права у сфері, що стосувалася класово-антагоністичних відносин у феодальному суспільстві, збереглася в подальшому. Це постійно підтверджувалося практикою роботи шляхетських сеймиків. Так, на сеймику 1575 р. (Луцьк) знову було вказано на необхідність дотримання всіма шляхтичами юридичних норм, які були прийняті раніше і торкалися заходів щодо запобігання втечам залежних селян: «О збеги яко отчизные, так и прихожие згола вси водле постановленья найпершого, которые по оном постановлению проч повтекали в году семдесят третем учиненого, панове депутаты справедливость чинити мают

и о слуги которые... утекают тым же артикулом и так же сужены быти мають»⁸⁴.

Антифеодальна боротьба народних мас, особливо її збройні форми, становила дуже серйозну небезпеку для феодалів. Звідси у феодальній ідеології більш чітко формулювалася думка про необхідність мобілізації усіх сил панівного класу для приборкання антифеодальних виступів. В ухвалі шляхти Волинського воєводства про дії повстанців на чолі з К. Косинським (1592) зверталася увага на негативні для класу феодалів соціально-економічні наслідки боротьби безпосередніх виробників проти феодального гніту⁸⁵. Такою ж класово загостреною була оцінка брацлавською шляхтою повстання, очолюваного С. Наливайком. Антифеодальний виступ народних мас розцінювався як серйозний підрив економічних та політичних підвалин феодального ладу, а саме повстання кваліфікувалось як таке, що завдавало «кривду всей Речи Посполитой, которая деет от людей свовольных, на тамтом краю, у воєводстві Брацлавском»⁸⁶.

Оскільки власних сил для придушення селянсько-козацьких повстань у місцевих українських феодалів не вистачало, вони зверталися по допомогу до державної влади Речі Посполитої. Так, в інструкції київської шляхти своїм послам на вальний Варшавський сейм (березень 1640 р.) від уряду шляхетської Польщі вимагалася виділення достатніх коштів для укріплення Київського замку, ненадійність якого виявилася «под час близько прешлых воен козацких»⁸⁷.

Ще у 1618 р. шляхта Київського воєводства наполягала на вжитті урядом Речі Посполитої необхідних заходів проти «козацького розбійництва»⁸⁸. В інструкції волинської шляхти своїм послам на Варшавський сейм (грудень 1622 р.), стривоженої назріванням напруженості в краї, також висувувалась ідея щодо утримання козаків у «послушенстві» за допомогою центрального уряду⁸⁹. Налякані загрозою селянсько-козацького повстання на чолі з Павлюком, що вибухнуло у 1637 р., українські феодали закликали польсько-шляхетський уряд покласти кінець соціальному протесту народних мас. Зокрема, було запропоновано поставити польського шляхтича на чолі запорозького війська⁹⁰.

Боротьба проти збройних антифеодальних виступів набула у феодальній ідеології значення вищого морального принципу, перетворилася на одну з заповідей неписаного кодексу шляхетства. Особиста участь шляхти у розправах над повстанцями розцінювалася як найвища доблесть. Так, автори документів житомирського сеймика (березень 1640 р.) всіляко прославляли доблесть князя Єремії Вишневецького, яку він виявив під час придушення «своволенства козацького». Шляхта Київського воєводства зверталася до короля з проханням належним чином відзначити заслуги князя Вишневецького, який «крові своєї не милував», вогнем і мечем приборкуючи селянсько-козацькі повстання 30-х р. XVII ст.⁹¹

Ідея пріоритету спільних інтересів над особистими, згуртування сил шляхти під час придушення збройних виступів селянсько-козацьких мас особливо актуалізувалася для українських феодалів з початком визвольної війни, коли під ідеологічним лозунгом боротьби проти «свавільних ребеліантів», «неприборканих холопів» пануючий клас приступив до створення каральних військ⁹².

Вплив боротьби проти католицизму та унії на українських землях на політичні концепції феодальних ідеологів. Помітний вплив на ідеологію пануючого класу мав конфесійний фактор. В умовах перебування більшості українських земель під владою Великого князівства Литовського, Польського королівства, пізніше Речі Посполитої, належність до православної релігії об'єктивно виступала одним із компонентів культурної й

духовної спільності української народності. З політичної точки зору прихильність українських феодалів до православ'я зумовлювалась прагненням зберегти соціально-економічні й суспільно-політичні прерогативи, які конститували їх феодалний статус поряд з іншими етнічними групами феодалів. Той факт, що протягом XVI — першої половини XVII ст. більшість українських феодалських власників продовжували сповідувати православну релігію, пояснювався і силою традиції, суб'єктивно-психологічними факторами. Та головне — у їх основі лежали реальні класові інтереси феодалів.

Відомо, що у досліджуваний період православна конфесія поширювалась на всю українську народність, а не на якийсь один клас чи соціальну групу. Через те ідеї пануючого класу, в яких відстоювалась єдність православної церкви, зовнішньо набували форми уявної надкласовості й всестановості. Релігійна оболонка таких поглядів дозволяла феодалським ідеологам певною мірою використовувати такий потужний інтегруючий фактор у процесі формування і консолідації української народності, як релігійні почуття, релігійна й етнічна свідомість народних мас, а в більш широкому розумінні — духовна культура в цілому.

Коли у Речі Посполитій розпочалася безпосередня підготовка до укладення унії православної і католицької церков, ідеологи українських феодалів закликали всіх віруючих православного віросповідання незалежно від їх класового і соціального становища виступити на захист православної церкви. У зверненні князя Костянтина Острозького до православних «от наболшого и до наменшого стану, так духовным яко и свецким» Польського королівства і Великого князівства Литовського (червень 1595 р.) неприйняття церковної унії вмотивовувалося «істинністю» православ'я, його догматів. К. Острозький обстоював ідею надання православним такої ж свободи віросповідання, яку мали у Речі Посполитій магометани, іудеї й послідовники інших релігій. Крім того, у його зверненні містилася теза про неправомірність укладення унії виключно верхівкою духовенства, без участі світських осіб⁹³. У протестації ж єпископа Гедеона Балабана (до підготовки якої доклав руку К. Острозький) прямо заявлялося, що вирішення питання про унію неможливе без участі «инших станов свецких посполитых людей, в реліи нашой трваючих, предложонных старожитных домов, до того належачих»⁹⁴.

Феодали православного віросповідання Волинського, Київського, Брацлавського воєводств, а також частина православної шляхти Великого князівства Литовського ще до початку Брестського церковного собору 1596 р. на своїх повітових сеймиках засудили дії єпископів-ренегатів Іпатія Потія та Кирила Терлецького і вимагали від короля усунути їх з єпископських посад. Особливий наголос робився на тому, що церковна унія суперечила шляхетським вольностям і укладення її буде протиправним без участі «народу шляхетського, так само, як чоловіка посполитого»⁹⁵. Так само оцінена церковна унія і в протестації земського посла Київського воєводства князя Юрія Друцького-Горського (травень 1596 р.)⁹⁶.

Діяльність уніатських «владик-відступників» розцінювалась ідеологами пануючого класу не тільки як формальне порушення тих чи інших привілеїв, юридично закріплених за українськими феодалами. Найбільш далекоглядні з них вбачали у насадженні уніатства насильство над совістю православних віруючих. У листі князя К. Острозького до віленського воєводи Христофора Радзивілла (31 січня 1598 р.) зазначалося, що уніатські єпископи «не лише піддали небезпеці наші тимчасові блага і наші права та вольності, але навіть у кінцевому разі замірились на нашу

совість». Необхідність припинити національно-релігійні утиски К. Острозький ставив у пряму залежність з підключанням про політичну стабільність Речі Посполитої. Засуджуючи гоніння, яких зазнавали брестські православні міщани, він писав: «Мова йде тут не лише про брестських міщан, але й про стародавні князівські роди майже всього Великого князівства Литовського, а також і про простий народ, що притримується і підлягає грецькій релігії, яких багато у воеводстві Віленському, Троцькому, Новогрудському, в Білій Русі, а тут у наших краях, в Київській, Волинській, Подільській, Брацлавській, Галицькій, Саноцькій, Перемишльській, Львівській та інших землях,— хто їх і порухає? Дивлячись на те, що сталося без всякої причини з цими добрими людьми, ні в чому не винними, того ж, а не чого-небудь повинні чекати і всі інші, та й ми з ними. Внаслідок такої заповзятої діяльності цих безбожників буде те, що вони і його королівську милість позбавлять титулу, тому що, коли і ми станемо такими ж баннітами, його королівській милості, звичайно, вже буде негоже спілкування з нами»⁹⁷.

У жовтні 1606 р. на спільному сеймику шляхти Волинського та Київського воеводств була прийнята постанова, у якій відбито основну ідейну платформу українських феодалів у питаннях релігії після Брестської церковної унії 1596 р. Суть її зводилася до того, що, по-перше, об'єднання православної і католицької церков під зверхністю папи римського суперечило інтересам українських феодалів; по-друге, підкреслювався пріоритет світських феодалів у певних сферах церковного життя (вибори вищої церковної ієрархії, посідання церковних кафедр й маєтків та ін.)⁹⁸.

Зважаючи на політичну обстановку, яка склалася на початку XVII ст. у шляхетській Польщі, українські феодали вирішили піти на компроміс у питанні про уніатство. За верхівкою духовенства уніатської церкви визнавався духовний сан та відповідне право на шану. Разом з тим уніатська ієрархія мала втратити право юрисдикції й духовної влади над православними священиками. Висувалася також вимога про призначення королем єпископів виключно православного віросповідання, які б не підлягали владі папи римського⁹⁹. У 1607 р. в конституції Варшавського сейму було зафіксовано вимогу українських феодалів про призначення представників православної шляхти на єпископські кафедри та маєтки¹⁰⁰.

Однак юридичне визнання деяких прерогатив українських феодалів щодо православної релігії ще не означало впровадження їх на ділі. У державно-політичній системі Речі Посполитої, де панувало шляхетське свавілля, а влада короля була слабкою, задоволення основних політичних вимог українських феодалських власників, які до того ж становили всього лише провінційну, менш привілейовану групу пануючого класу Речі Посполитої, об'єктивно не мало жодних перспектив. Все це зумовлювало гостроту політичної боротьби між українськими та польськими феодалами за реалізацію відмінних по своїх суті соціально-економічних та політичних цілей. Для української шляхти проблема конфесійної належності набувала яскраво вираженого політичного відтінку, оскільки під прапором боротьби проти утисків православної церкви вони відстоювали цілком реальні класові інтереси. Не останню роль відігравала тут і орієнтація частини української шляхти на єдиновірну Російську державу. Саме тому конфесійні питання займали таке велике місце в роботі більшості шляхетських сеймиків аж до початку визвольної війни українського народу 1648—1652 рр.¹⁰¹.

Ідеологічні розбіжності між українськими і польськими феодалами згладжувалися завдяки єдиній соціально-економічній природі феодаль-

ної власності. Уже в перші роки визвольної війни значна частина українських феодалів, що мала найбільш тісні економічні й політичні зв'язки з державно-політичною системою шляхетської Польщі, дуже швидко відійшла від своєї кон'юнктурної позиції, пов'язаної з прихильністю до православ'я. Перед лицем могутньої хвилі антифеодальної боротьби брали гору спільні класові інтереси українських та польських феодалів. Звідси переорієнтація певної частини української шляхти на католицизм, що відразу ж позначилося на змісті постанов ряду шляхетських сеймиків, де гостро засуджувалися дії народних мас України, спрямовані проти ненависного їм католицизму, який асоціювався у народі з національно-релігійними утисками та феодальною експлуатацією¹⁰².

Таким чином, у хронологічних рамках XIV — першої половини XVII ст., тобто у період, коли відбувалося формування і консолідація української народності, етнічна належність феодалів не позначалася на соціальному змісті феодальної ідеології. Вона зумовлювала лише деяку видозміну поглядів, пов'язаних з реалізацією класових інтересів різних етнічних груп шляхти. Провідне місце у структурі феодальної ідеології займали погляди, суспільні ідеали, ідеї, сутнісні характеристики яких об'єднувались у більш або менш цілісну систему, стрижньовою віссю якої було обґрунтування права феодалів на землю й залежних селян, освячення феодального статусу представників пануючого класу, проголошення анафеми будь-яким проявам соціального протесту народних мас.

Етнічна належність відігравала роль своєрідного каталізатора, що сприяв політичній і соціально-економічній консолідації пануючого класу українських земель. Цей фактор виявляв помітний вплив на політичні погляди українських феодалів, певною мірою визначав їх відношення до конфесійних питань. Засудження католицизму й уніатства, ідея єдності православної церкви, звернення до культурних надбань української народності в конкретно-історичних умовах досліджуваного періоду об'єктивно справляли згуртовуючий вплив на всі суспільно-політичні сили, які брали участь у визвольній боротьбі українського народу.

3. ЕЛЕМЕНТИ РЕФОРМАЦІЇ Й ГУМАНІЗМУ, ІДЕЯ СПІЛЬНОСТІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

Поширення ідей реформації і гуманізму, поява елементів ідеологічного обґрунтування визвольної боротьби на Україні в полемічній літературі. Ренесансний гуманізм, який спирався на античну спадщину і був виявом особливого інтересу до людських, земних цінностей, у європейській ментальності епізодично представлений у XIV—XV ст.¹⁰³. На Україні елементи гуманістичного світогляду чітко окреслюються на середину XVI ст. Про це свідчать твори визначного українського й польського суспільно-політичного діяча і письменника першої половини XVI ст. Станіслава Оріховського. Зокрема, він з позицій ренесансного гуманізму обстоював як вищу добродієність любов до вітчизни, патріотизм, виходив з того, що природне право стоїть вище людських законів. Тривалий час Оріховський дотримувався думки, що світська влада не повинна підкорятись владі духовній, ставив під сумнів божественне походження влади й держави¹⁰⁴.

Під впливом ідей неоплатонізму на європейську поезію й образотворче мистецтво зрілого Відродження виникали широкі можливості для трак-

тування античного «мімесису» («наслідування»), у тому числі в розумінні змагання нового митця з давніми класиками на ґрунті розкриття ідеальної основи природи, завдяки чому земне життя зображувалося в його істинній сутності — як прояв любові, гармонії і краси¹⁰⁵. Подібні мотиви ренесансної поезії були відомі освіченому читачеві і на Україні. Наприклад, польський поет Себастьян Кльонович у своїй поемі «Роксоланія» (1584) оспівав красу української природи, змалював життя простих людей та їх найтісніший зв'язок з рідною землею. В його творі відбився один з ідеалів гуманістичної етики — цінність часу, земного життя, пусте марнування якого для діяльної людини неприпустиме:

З вежі годинник видзвонює всі скороплинні години,
Знати несхибно дає кожну хвилину життя...
Безповоротність годин, що прудко збігають на безвість,
Завжди нагадує нам: час — найкоштовніший скарб¹⁰⁶.

Ідеї ренесансного гуманізму, які перепліталися з елементами реформаційних поглядів, присутні в українській полемічній літературі другої половини XVI — першої половини XVII ст. Саме в цей період чимало представників шляхти й інших суспільних верств феодального суспільства сприймають окремі постулати реформаційних вчень раціоналістичного характеру, зокрема антитринітаризму* та соцініанства.

Розробка суспільно-політичних поглядів, що пов'язувалися з ідеями реформації, помітно активізувалася після Брестської церковної унії 1596 р. Розкол у середовищі православних ієрархів, частина яких відкрито стала на шлях зближення з католицькою церквою, не лише серйозно потряс усю споруду православної церкви, а й значною мірою сприяв поляризації суспільно-політичних сил на Україні на два табори: активних противників церковної унії та її апологетів. Загострення конфесійного питання призвело до певного послаблення позицій ортодоксальних православних церковників і водночас до зростання популярності реформаційних ідей насамперед у вихідців з дрібної шляхти, що мало соціально-економічний і суспільно-політичний ґрунт у внутрішніх умовах розвитку феодального суспільства на Україні.

Досить яскраво це проявилось в ідейній канві полемічного твору «Апокрисис» (1597—1599), автором якого був Христофор Філалет (псевдонім шляхтича Мартина Броневського). Елементи реформаційних поглядів у «Апокрисисі» пов'язувалися з проголошенням за віруючими права «до розсудку науки о вере», тобто фактично йшлося про визнання людського розуму основним критерієм віровчення. Заперечення Х. Філалетом монополії духовенства на тлумачення «Святого письма» й обстоювання ним примату людського розуму в сфері релігії свідчило також про певний вплив на світогляд полеміста ідей гуманізму. «Треба не завжди духовных преложеных слухати, — писав він, — але в тот-час, кгда правды божей учат, треба не на голые титулы смотрети, але на щирую и правоверную науку; треба не ледаёкой их веры, але правдивой толко наследовати. А иж то без розсудку быти не может, протож богобойный о вере розсудок и светским людем належит»¹⁰⁷. Автор, наполягаючи на позбавленні православного духовенства «неограниченой около веры власти», зайняв чітку позицію в ідеологічному протиборстві православної та уніатської церков. Гостро засуджуючи уніатських ієрархів як таких, що «по-

* Антитринітарії (унінарії) — прихильники течії в християнстві, що обстоює існування одного бога й не визнає церковний догмат про Трійцю. Громади антитринітаріїв виникли в період Реформації в Північній Італії, Швейцарії, Австрії, Англії та інших європейських країнах. Антитринітарії виступали також проти церковної ієрархії, чернецтва й вшанування ікон і святих тощо.

блудилися», він закликав простих мирян відступитися від «фальшивих пророків»: «...протож их, яко омыльных пастыров, яко хвалшивых пророков, яко слепых вожев... яко квасом неправдивой науки люди опушающих... волно есть людем светским неслухати и ненаследовати»¹⁰⁸.

«Апокрисис» став одним з перших творів полемічної літератури, в якому у загальних рисах вимальовувалася ідея законності й високої моральності боротьби проти національно-релігійних утисків («уважити волности наши, а межи всеми наболшую и напереднейшую — волност сумненья»). При цьому легальні форми боротьби подавалися як альтернатива збройному повстанню: «Же в квалт не до гквалту, але до писма ся утекаемо, же не шабле, але пера сягаемо»¹⁰⁹. Таке ж застереження правлячим колам шляхетської Польщі прозвучало в «Апокрисисі» щодо насильного насадження на Україні унії. «Молчати яко не мовити, яко тому не забегти маемо?! — ставив риторичне питання Х. Філалет і відповідав. — Хоть однак мовимо й забегаемо... не торгнули есмо ся моцью на митрополита и владыки, крови есмо их не пролили й не проливаемо, для отмены веры, а не толко гквалту им для того не чинимо... Нехай коли ся на то удали, будут папешниками; але не нам, толко себе! Над до того покрытьем зверхности своей нехай не приводят и не примушают!»¹¹⁰.

Реформаційні й гуманістичні погляди, тісно пов'язувані з етнополітичними питаннями, дістали відображення на сторінках інших творів української полемічної літератури. Наприклад, автор анонімого полемічного твору «Пересторога» (1605) виступав за обмеження духовної влади церковної ієрархії¹¹¹, наголошуючи, що конфесія української народності має спиратися на світські знання. Саме освіта, за переконанням автора «Перестороги», — основний інтегруючий суспільно-політичний чинник українського етносу, насамперед його пануючого класу. Просте розширення мережі церков і монастирів, збільшення кількості богословських книг не гарантують, вважав анонімний полеміст, зміцнення позицій православ'я та суспільно-політичної єдності корінного населення України. Для цього потрібні «школи посполиті» і «науки посполиті». Відходячи від християнського провіденціалізму, автор «Перестороги» писав про визначальний вплив освіти на суспільний розвиток: «за летами оная грубость поганская и прироженье влекущее на марность того света так поразило, же потомкове оных побожных благочестивых самодержцов, княжат, русских, света сего красотами уведены, а науками не выучены, упали в великое лакомство, около панования великую хтивость взяли и разделилися... И так то много зашкодило панству рускому вельми, же не могли школ и наук посполитых розширять и оных не фундовано, бо коли бы науку мели, тогда бы за неведомостью и глупством своим не пришли до таковое погибели»¹¹².

Відведення освіті доміантної ролі в суспільно-політичному житті на українських землях мало привести, за розрахунками письменника-полеміста, до зміцнення у православної вірі позицій насамперед українських феодалів. Відповідно це піднесло б роль православної церкви на Україні, оскільки автор «Перестороги» не уявляв її без ієрархії, що рекрутувалася з представників «зацних станов». Він закликає представників пануючого класу змінити своє ставлення до освіти, що стало б запорукою здобуття ними колишньої величі та могутності. У зв'язку з цим входження українських земель під владу польських, литовських та угорських феодалів полеміст фактично зображує завойовницьким актом, який міг статися лише внаслідок відсутності належної освіченості у місцевих феодалів. Називаючи такий перебіг подій справою рук диявола, автор

«Перестороги» пише: «Припатр же ся, человек христіанскій, той своей справе, отколь початок взяла, яко исперва діавол mezi Русю забегал, абы православіе не коренилося, яко княжат лакомством, тиранством подавил, яко наук розмножити не допушал... И так не допустивши наукам ширитися, останок, што позоставало отродков оных княжат, у веру римскую привел, а иных у безуміе»¹¹³.

Автор «Перестороги», вбачаючи в пануючому класі головну суспільну силу, здатну захистити православну конфесію, разом з тим не скидає з рахунку й братський рух. Культурно-освітня діяльність братств цілком узгоджувалася з точкою зору полеміста щодо суспільно-політичного значення освіти. Використавши у своєму творі такий літературний прийом, як опис неіснуючої промови, з якого нібито виступав на сеймі один з членів Львівського братства, письменник-полеміст знову підкреслює визначальний вплив освіти на суспільний розвиток: «Друкарни грецкого и словенского писма розмножилоса, чого негде в руском народе не бывало, яко ся окрестили, и не училися, только церкви будовали, которых им злые суседе зараз попустишили, и справу всю церковную розорвано и зневолено и даньми обтяжено, а великих панов науками и способами розмаитыми от церквей выведено, и все посполство до знищення приведено, и убозство намножилоса. Прото школы на всех местех закладаются и шпитале будуются и церкви муруются»¹¹⁴. Разом з тим автор «Перестороги» негативно ставиться до тих надбань світської культури, які поставила собі на службу католицька церква. Звідси різке засудження становища, коли «мудрость света того панует, где філософія поганская, Аристотелева наука слово божіе вывораचाєт и инако верити кажет»¹¹⁵.

Посилення боротьби проти національно-релігійного гніту, в якій брали участь різні суспільно-політичні сили феодального суспільства, спонукало українських письменників-полемістів до її всебічного ідейного обґрунтування. Теоретичне узагальнення етнополітичних потреб української народності в умовах панування на Україні шляхетської Польщі особливо характерним було для творчості одного з фундаторів Київського богоявленського братства архімандрита З. Копистенського. На його світогляд певною мірою вплинуло безпосереднє знайомство із суспільно-політичними поглядами міщанських братств, з їх гуманістичними ідеями. Він добре знав умови життя козацтва, що відобразилось у його відкритому співчутті боротьбі козаків на захист православ'я, проти «невірних». З. Копистенський в полемічному творі «Палінодія» (1621—1622) теоретично узагальнив процес суспільно-політичної боротьби на українських землях.

Концепція автора «Палінодії» зводилася до двох основних положень: по-перше, єдино «істинною» релігією проголошувалося православ'я; по-друге, проводилася ідея, що гідним такої релігії може бути лише великий і славний народ. Апелюючи до етнічної самосвідомості й релігійних почуттів представників української народності, З. Копистенський проводив на сторінках свого твору ідею єдності східнослов'янських народів. При цьому їх спільні історичні корені він виводив з біблейської традиції: «Той народ Яфетов широкий барзо был, и славен, для чого славенским был назван. Мужным теж и валечным был той народ и славным рицерского делностию еще за часу войны троаянской... И завше той народ яфето-роский славенский был неусмирений и волный и незголдований»¹¹⁶.

Викликом офіційній політиці польсько-шляхетської правлячої верхівки, спрямованій на конфронтацію з Російською державою, стало підкреслення З. Копистенським спільності походження української та російської народностей. Відображаючи наявні об'єднавчі тенденції у визвольному

русі на Україні в першій чверті XVII ст., автор «Палінодії» писав про «россов Великой России» та населення «Малой России» як про складові частини «яфето-роского поколенья». З великим пафосом і гордістю писав він про успішний розвиток обох народів: «Народ той яфето-росский и доселе квітнет и прославляет его бог»¹¹⁷.

З. Копистенський відійшов від стереотипу польської феодальної ідеології щодо козацтва, за яким українські козаки були лише джерелом «бунтів» та «свавілля» й на приборкання яких спрямовувалися статті багатьох шляхетських конституцій. У «Палінодії» козаки виступають символом військової доблесті українського народу, звитяга яких зумовлена належністю до лона православної церкви. «А другая часть яфето-роского поколенья, з Малой Росии выходячи,— відзначав З. Копистенський,— а на порогах живучи козаки — татары и места турецкии на мори чолном воюют, а на всех выправах военных... делне, мужне и преважне ся ставят, ач незычливыи вере нашей козаком того не признавают. Леч нехай ся встидают посторонных! Все бовем постороннии и сам той неприятель христианского имене, татарове и туркове, признавают россом мужество»¹¹⁸.

Одним з аргументів проти невизнання акту Брестської церковної унії 1596 р. він наводив усталену в феодальній ідеології тезу про неможливість вирішення важливих церковно-релігійних справ без участі й згоди на те світських феодалів. Разом з тим важливу роль у справах релігії він визнавав за представниками міщанського стану. Підкреслюючи протиправний характер укладення унії без врахування думки міщанства, він писав: «Вшеяко згола неважность унии, межи иными и незаконными поступками... без христолюбивых и великих ревнителей, а душею и телом и именми своими за веру преважных мещан, в Короне и Великом княжестве Литовском народу российский веры церкве восточней будучих ...ест почитана, практикована и творена унея тая, або рачей дискордия, шаленство и незгода»¹¹⁹.

У «Палінодії» ставилося питання про суспільну роль освіти. Як ієрарх православної церкви З. Копистенський насамперед вбачав в освіті ефективний засіб для зміцнення релігійних переконань віруючих. Крім того, книжні знання, вважав письменник,— це частина надбань давньоруської культури, традиції якої зберігали наступність у сучасному йому суспільстві. «Ярослав зась насеял книг святых слова в сердца верных людей,— писав автор «Палінодії»,— а мы жнемо приймаючи з книг науку. Великий бовем пожиток душе от книг святых бывает!»¹²⁰.

Культура «яфето-руського народу» завдячувала своїм розвитком не лише поширенню богословських трактатів. Цьому також служили, підкреслював З. Копистенський, вчення світських мислителів. Обґрунтовуючи думку, що духовна культура українського народу нітрохи не поступається за своїм багатством культурі інших народів, він зображував «росів» прямими спадкоємцями античної грецької культури. Такий висновок мав на меті дискредитувати твердження католицької пропаганди про переваги в освіченості католиків над «схизматиками», тобто православними. «А што римляне хвалят наукою тогосветною,— зазначав З. Копистенський,— «чужим перьем хвалятся», «в чужом плащу напинаются!» Грецькие то суть мудрости — Платонова и Аристотелева и иных философов грецких мудрость, отчасти им уделеная!» ...И мы россове, если для наук в край намецкии удаемся, не по латинский, але по грецкий розум удаемся, где як свое власное, заходним от греков на час короткий поверенное, отбираемо, з роетропностью еднак смитье отменуемо, а зерно беремо, уголе зоставуемо, а золото выймуемо»¹²¹. Такі ідеї об'єктивно служили вихованню у населення українських земель почуття національної

гідності, гордості за свою культуру. Вони спонукали кращих представників українського народу підніматися на захист своєї культури, боротися проти жорстоких національно-релігійних утисків, будили в них бажання позбавитися ярма польсько-шляхетського панування.

Критично мислячі діячі суспільно-політичного руху України вдавалися до практичних кроків, спрямованих на визволення України та об'єднання її з одновірною Росією. Так, київський митрополит Йов Борецький у першій чверті XVII ст. звертався до російського уряду з проханням позитивно вирішити це питання¹²². В написаній ним «Протестації» (1621) відстоювалася національна гідність українського народу, підкреслювалися давньоруські витоки його духовної культури та церковної традиції. У зв'язку з відновленням православної ієрархії на Україні Й. Борецький писав: «Не бунтівники ми, не заколотники. Взяли ми лиш те, що перед тим мали, що нам предки наші zostавили й заповіли, що перед тим заживали і що нам права божі та людські закони й звичаї, а також понад шестисотлітнє вживання дозволяють. Сповідуємо ту віру, котру і перед тим сповідували»¹²³.

В умовах жорстоких національно-релігійних утисків і насильницького насадження уніатства Й. Борецький закликав православне населення Речі Посполитої твердо дотримуватись віри предків. Ідеологічно й морально він підтримував гнаних: «Стійте твердо, не хитаючись, ані тривожачись! Радо веселими спішіть ногами до святого мученичества... тіштеся переслідуваннями, муками і смертю братії нашої, бо велику заплату нам за се уготовано на небесах»¹²⁴. Заклик Й. Борецького до самопожертви за віру не зводився лиш до християнського сподвижництва й смирення. Автор «Протестації» дуже високо цінував у людях активне, діяльне начало, спрямоване на добродійність, що й було однією з характерних рис гуманістичного світогляду. Звідси прославлення ним українських козаків, які «ділом самим доводять» свою прихильність до християнських цінностей та православної конфесії.

Для Й. Борецького козаки виступали не тільки спадкоємцями слави Давньої Русі, не тільки опорою православної церкви, а й захисниками християнського світу від турецько-татарської загрози: «Той — хтось писав — татар на землі, як блискавки й громи, поклав на християн, ними разить і карає. Отак і козаків, низових запорозьких та донських, поклав господь, як другі блискавки і громи живі на морі і на землі, щоб ними турків і татар невірних страшити й громити»¹²⁵.

Елементи реформації і гуманізму в суспільно-політичних поглядах членів міщанських братств. У другій половині XVI — першій половині XVII ст. досить впливовою суспільно-політичною силою на Україні стало міщанство. Соціально-економічні й суспільно-політичні умови життя міщан, переважаючий за доби феодалізму розвиток у містах духовної культури робили представників цього стану феодального суспільства сприйнятливими до різного роду реформаційних ідей раціоналістичного характеру й гуманістичних поглядів. Послідовники єретичних течій у християнстві часто шукали прихильників серед мешканців українських міст. Так, наприкінці XVI ст. у Луцьку прилюдно виголошували свої «казаня геретицкие» проповідники, що представляли аріанську та новохрещенську секти. Протегував їм київський каштелян Іван Чаплич-Шпановський¹²⁶.

У кінці XVI — першій половині XVII ст. в багатьох містах виникли всестанові громадські організації релігійного характеру — братства. До них входили представники міщанства, шляхти, а подекуди й духовенства. Класова неоднорідність і майнова нерівність членів братств, внаслідок чого керівні позиції в цих організаціях належали багатим братчикам, зумов-

лювали певну поміркованість суспільно-політичних поглядів, які виходили з братського середовища. Разом з тим досить значним був внесок братств у боротьбу проти експансії на українські землі католицизму й національно-релігійних утисків місцевого населення, важливою була їх культурно-освітня діяльність. Найбільш впливовим і організаційно міцним стало Львівське Успенське братство (виникло наприкінці XVI ст.), діяльність якого сприяла поширенню братських організацій в інших українських містах. Як правило, нові братства використовували статут Львівського братства або ж створювали за його зразком власні статuti. Фундаторами і найактивнішими членами Львівського братства були представники торгово-ремісничого населення міста. Прикметно, що у досліджуваний період у Львові, на відміну від таких міст, як столиця Великого князівства Литовського Вільно, а також таких великих міських центрів України, як Київ і Луцьк, соціальний склад братств не включав духовенство й шляхту¹²⁷. Звідси в суспільно-політичних поглядах членів Львівського братства найбільш яскраво простежуються тенденції, властиві братському руху міщанства, в тому числі елементи реформації й гуманістичного світогляду.

Дослідники історії братств виділяють кілька найбільш суттєвих моментів, що характеризували реформаційний і гуманістичний напрям світогляду та практичної діяльності братств: гостра критика зловживань духовництва, насамперед вищого; принцип виборності духовництва світськими громадами і підпорядкованості їм духовних осіб; ознайомлення широких кіл мирян з біблією та богословськими творами в перекладі зрозумілою для них мовою й використання біблії для обґрунтування своїх соціальних та політичних вимог; позбавлення духовництва ореолу святості; скликання мирян на збори; прагнення до «очищення» релігійного культу від деяких забобонних обрядів, зокрема від засвоєння церквою дохристиянських звичаїв¹²⁸.

Елементи реформаційних поглядів у членів Львівського братства полягали насамперед у тому, що братчики обстоювали ідею тлумачення мирянами «Святого письма», а також вимагали встановити контроль за діяльністю духовенства. Як впливає з послання (епістолиї) Львівського успенського братства до міщан Нового Костянтинова (1609), діячі братського руху різко засуджували «лжеучителів», «лжепастирів», «злых преложных» за перекручування постулатів «священних» християнських книг: «О, як еще далеко болше таят того, що мирским всем ведати о том и стеречис того и оттинати погоршене вшеякое праве служит и належит!»¹²⁹. У посланні прозвучав заклик активізувати боротьбу проти духівників, що «погоршили». «Архиерей и ерей и вшеякий стану духовного преложоный, тутеж и отец телесный,— повчали автори послання,— если бы та погоршити мело, вылуп его, и женит от себе... волка в скоре овечей по зубех драпежных знай, злодея и убийцу до кошарне не пущай и не дай вступу, замкни пред ним дворе, вархолника, посварцу, шкодцу (не пущай)¹³⁰. Послаблення своєї духовної влади вищі ієрархи православної церкви не могли допустити, що й стало причиною їх запеклої боротьби проти братств¹³¹.

У суспільно-політичних поглядах міщанських братств помітно проявлялись гуманістичні тенденції. Особливо рельєфно це виступило в розробці братчиками принципів організації навчального процесу в своїх школах. Теоретики братського руху, по суті, розглядали братські школи як ідеальну форму суспільного співжиття, вільну від тягара класово-станових перегородок. Такі школи, на думку їх організаторів, мали стати своєрідними острівцями соціальної справедливості, де гарантувалися б одна-

кові для всіх учнів права незалежно від їх класово-станової належності. В статуті Львівської братської школи 1586 р., який служив зразком для інших братських шкіл на Україні, прямо вказувалося, що становище учня в школі має визначатися рівнем його знань, здібностями, а не соціальним походженням. «Седати мают каждый на месци своем певном назначеном ведле науки, — наголошували автори статуту, — который болше умеет, сидети будет выше, бы и барзо нищ был который меньш умети будет на подлейшом месци сидети мает»¹³². Ідейною основою подібних поглядів послужила теорія природної рівності людей. В одному з розділів статуту Львівської братської школи підкреслювалося, зокрема: «Богатым над убогим в школе нечим вышшии не мают, только самою наукою, плотию же равно вси... главы единой уды, же един же уд, око руце и рука нозе рещи может не тебе ми еси»¹³³. Гуманістичною за своїм характером була також ідея контакту батьків і школи, яка суперечила поглядам ортодоксальних церковників¹³⁴.

У Львівській (а також інших братських школах на Україні) прищеплювали любов до батьківщини, почуття патріотизму та громадянського обов'язку. Такі мотиви яскраво виступають у вірші ректора Київської братської школи К. Саковича, присвяченому гетьманові П. Конашевичу-Сагайдачному:

Егды ж лепій ест стратити живой за ойчизну,
Нежли неприятелю достать ся в корзину.
Кто бовім за ойчизну не хочет вмирати,
Той потом з ойчизною мусить погибати¹³⁵.

Передові культурно-просвітницькі діячі України дедалі частіше зверталися до проблеми наступності культури української народності, її східнослов'янської спільності. Наприклад, один з активних членів острозького гуртка вчених і полемістів кінця XVI — початку XVII ст. Дем'ян Наливайко вважав, що лише за умови навчання і виховання населення українських земель у дусі відданості своїй культурі, вірі та звичаям стане можливою наступність духовних цінностей народу¹³⁶.

Братчиків також хвилювала наповнена гуманістичним змістом ідея наступності культури, передачі культурних надбань від покоління до покоління. За переконанням авторів окружного послання Львівського старопіпійного братства до всіх православних віруючих (1608), лише завдяки опануванню «наук християнських, кгрецких и словенских» формувалася людина-громадянин, що усвідомлювала органічний зв'язок зі своїм народом. Саме тому члени братства закликали представників українського етносу «школу наук християнских кгрецких и словенских, детем вашим всем посполите фундовати, иж бы, пиючи в чужих студницах воды наук иноязыческих, веры своей неотпадали, зачим праве и всенародное згинение барзо близко ходит»¹³⁷.

Великий вплив на діяльність братств, як і на суспільно-політичний рух на Україні в цілому, справляли визначні культурно-просвітні діячі кінця XVI — початку XVII ст. брати Стефан і Лаврентій Зизанії, Кирило-Транквілліон Ставровецький, Мелетій Смотрицький, Фома Ісвлевич, Леонтій Карпович, Ісая Трофимович — Козловський, котрі боролися за зміцнення зв'язків між українським, російським та білоруським народами. Їх педагогічна, видавнича, перекладацька й проповідницька діяльність послужила розвитку культури українського й білоруського народів¹³⁸. Як правило, навколо братств об'єднувалися письменники-полемісти, інші передові культурно-просвітні діячі. Часто вони привносили в братський рух нові ідеї. Так, деякі реформаційні погляди висловив Стефан Зизаній, який був одним з ректорів Львівської братської школи (1588—1592) й

активно боровся проти наступу католицизму та жорстоких національно-релігійних утисків українського населення. В його творах, зокрема «Катехізиси» (1595), з раціоналістичних позицій піддавався критиці основний догмат християнства про Трійцю, не визнавалося загробне життя¹³⁹. Стефан Зизаній обстоював погляди, які пов'язувалися з ідеєю громадянського гуманізму. В полемічному творі «Казанье святого Кирилла патриархи Иерусалимского о антихристе и з розширением науки против ересей розных», виданому у Вільно (1596), він обстоював ідеал громадянського служіння загальному благу, закликав до суспільно-корисного застосування кожним своїх здібностей. «Не только свечу мей, але старайся жебы и горела,— в піднесених тонах писав С. Зизаній.— Абы ся светло оказала справ твоих добрых пред человеки... оубери ж ся оздобне в одежу непокалянную для добрых. И штое от бога одержал шафуй тым бачне и пристойне. Если маетность если и слово науки звернено ти есть»¹⁴⁰.

Ідеї громадянського гуманізму, зокрема ідею спільного блага, яка служила критерієм моральної оцінки, висловлював також один з проповідників і ідейних натхненників Львівського братства Юрій Рогатинець, К. Т. Ставровецький, інші культурно-просвітницькі діячі України¹⁴¹.

Поява елементів гуманізму в поглядах найбільш освічених й масштабно мислячих членів братств, у тому числі проповідь ними ідеї громадянського гуманізму, стали одним із свідчень більш високого, порівняно з попереднім періодом, розвитку духовної культури українського народу й поглиблення етнічної самосвідомості населення України.

Реформаційні та суспільно-політичні погляди І. Вишенського.

В кінці XVI — на початку XVII ст. опозиція пануючій ідеології класу феодалів на рівні теоретичного узагальнення набула значення досить важливого фактора суспільно-політичного життя на Україні. Найбільш повно і виразно це проявилось в творчості Івана Вишенського. Його реформаційні та суспільно-політичні погляди в своїй основі були прямим антиподом класовій ідеології феодалів, оскільки суспільне буття І. Вишенський розглядав через призму інтересів знедолених народних мас, феодально експлуатованих безпосередніх виробників.

За скупими документальними свідченнями, які дійшли до нас, народився І. Вишенський десь у середині XVI ст. в містечку Судова Вишня (поблизу Перемишля). Початок його літературної діяльності припадає на кінець XVI ст., коли він оселився на Афоні — найбільшому в той час на Сході центрі православного чернецтва. Письменник-полеміст не залишався осторонь найбільш важливих подій суспільно-політичного життя на Україні. Він постійно надсилав свої пристрасні послання на батьківщину, активно листувався з членами Львівського братства. В кінці 1604 — на початку 1606 рр. він приїздить до Львова, де зустрічається з керівниками Львівського братства¹⁴². І. Вишенський не зміг погодитися з багатьма поміркованими поглядами братської верхівки, особливо щодо методів боротьби з існуючою у феодальному суспільстві соціальною несправедливістю. Невдовзі він знову повертається на Афон, де перебуває до кінця своїх днів (помер у 20-х р. XVII ст.).

До нашого часу дійшло сімнадцять творів І. Вишенського, більшість яких увійшла до «Книжки» — збірника творів, складеного самим автором. За життя І. Вишенського було надруковано лише одне його послання «От святое Афонское горы скитствующих», включене до «Острозької книжиці» (1598). Інші твори набули поширення на Україні в рукописах. Зі змістом багатьох з них були знайомі також «простые слухачи». Найбільш активно твори письменника переписувалися і читалися в 20—30-х р. XVII ст.¹⁴³ Саме тоді на Україні прокотилася хвиля селянсько-

козацьких повстань, соціальні й етнополітичні лозунги яких були співзвучні з багатьма соціально загостреними ідеями українського мислителя.

Реформаційні погляди І. Вишенського зводилися, насамперед, до заперечення церкви як феодального власника й повернення до «простої» церкви, характерної для часів раннього християнства. Сфокусувавши увагу до «гріховності» феодальної власності та експлуатації, письменник-полеміст висунув ідею про відмову духовних можновладців від багатства. Тільки завдяки цьому, вважав він, духівники могли розраховувати на пізнання таїнств віри¹⁴⁴. Хоча І. Вишенський лише закликав «заблудлих» церковників до каяття, однак уже сама по собі ідея гріховності багатства, нажитого потом і кров'ю залежного селянина, об'єктивно живила антифеодальні настрої народних мас. Звинувачуючи духовних феодалів у жорстокому визиску безпосередніх виробників як кричущому нехтуванню християнськими заповідями, письменник-полеміст підводив тим самим релігійно-містичне обґрунтування неприйняття феодальної експлуатації й протиприродності суспільного устрою, що її породжував і відтворював. «Не ваши милости ли сами обнажаєте,— гнівно звертався він до феодалів-церковників,— из оборы конѣ волю, овцѣ у бѣдных подданных волочите, дани пѣняжные, дани пота и труда, от них вытягаєте, от них живо лупите, обнажаєте, мучите, томите... а бѣдные подданные и ден и ноч на вас трудят и мучат; которых кров, силы и працы и подвига выссавши и нагих в оборѣ и коморѣ учинивши, вырванцов ваших... накормите, а тые бѣдные подданные и простое сермяжки доброе, чим бы наготу покрыти могли, не мают! Вы их пота мѣшки полн грошми золотыми... напыхаете, сумы докладаете»¹⁴⁵.

У соціальному плані І. Вишенський не розмежовував духовних і світських феодалів, які, на його думку, однаковою мірою були джерелом суспільної несправедливості. Звертаючись до феодалів церкви, полеміст відзначав переплетіння їх економічних і політичних інтересів з класовими інтересами світських представників пануючого класу¹⁴⁶.

Загалом реформаційні погляди І. Вишенського не зводилися лише до проголошення безпастирської церкви. З творчої спадщини письменника-полеміста випливає, що з'єднувальною ланкою в системі бог-людина він вважав як біле духовенство, так і ченців, котрі вестимуть «праведницький» спосіб життя. Особливо великого значення він надавав чернецтву, його месіанській ролі у справі духовного «спасіння» грішників: «Не надѣйтеся, не надѣйтеся спасения, если ся до тых клобуков з любовию не обратите. Я вас уверяю у тую тайну открываю вам: если б тые кунтуронски межн вами не были, юж бы есте давно погибли, юже бы есте те власти давно потратили... Але тые клобучники вас перед богом заступают, иж милость божия терпит безбожност вашу, очекиваючи вас, да ся возвратите на покаяние... А если бы тые межн вами не были или не будут,— разумѣючи, разумѣйте! — иж як слина счезнете и запустѣете!»¹⁴⁷.

Свосвідним фетишем для віруючих, крім чернецтва, завдяки якому вони могли наблизитись до пізнання абсолюта, письменник виводив біле духовенство. Однак не кожен духівник міг претендувати на таку роль і священником міг бути лише той, хто мав відповідні моральні якості. І. Вишенський обстоював право віруючих на обрання «істинних» пастирів, які мали бути вільними від вад, властивих церковникам-феодалам. Миряни ж, отримавши таким шляхом священницький сан, повністю зберігали значення фетиша для своєї пастви. З позицій провіденціоналізму І. Вишенський доводив, що обрання священників згідно з ранньохристиянськи-

ми традиціями визначатиметься волею бога. «Не попы бо нас спасут, или владыки, или митрополиты, — писав він, — але вѣры нашеє тайнство православное с хранением заповедей божиих — тоє нас спасти маєт. Прето вы пастыря собѣ такого избирайте; прежде назнаменайте нѣколико особ от жития и разума свѣдательствованных, яко сут благовѣйны и правовѣрны, таж узаконѣте собѣ день и пост сѣтворѣте бдѣние, сѣвокупившия в церкв, и молитесь богу, да вам даст и открыет пастыра»¹⁴⁸.

Принцип обрання духовних пастирів з простого народу І. Вишенський виводив з біблійської традиції, за якою нібито з «безплідних» ієрархів і священників було знято духовний сан і покладено його «на простых сѣтоткателей рыболовов... и кожемяк»¹⁴⁹. Перехід до церковної організації часів раннього християнства мислився ним у створенні таких умов, коли миряни не лише обиратимуть «істинних» пастирів, а й братимуть активну участь у боротьбі проти служителів культу «в блудѣ прелести валюячихся». При цьому єретичного забарвлення набувала теза українського мислителя про те, що церква може бути врятована від «лжепастирів» і «лжеучителів» руками самих віруючих¹⁵⁰.

Після очищення церкви від недостойних священнослужителів і феодалізованого духовенства вона, вважав І. Вишенський, мала стати єдиним джерелом божественної благодаті («нигде инде тот источник... не есть фундован, только во церкви»). Поза церквою, за переконанням письменника, не було і не могло бути духовного «спасіння»¹⁵¹. «Правдива» церква розумілась ним із спрощеною обрядністю, без «всяких прелестей и забобонов еретических и без пестроты», з богослужінням виключно церковно-слов'янською мовою: «И што нѣкоторые наши на словенский язык хулят и не любят, да знаеши запевно того майстра действием и рыганем духа его поднявши творят. Ато для того диавол на словенский язык борбу тую маєт, зане ж ест плодоносѣйший от всѣх языков и богу любимиший: понеж без поганских хитростей и руководств, се ж ест кграматик, рыторык, диалектик и прочих коварств тщеславных, диавола вѣмѣстных»¹⁵². Для І. Вишенського була близькою ідея східнослов'янської єдності. Саме тому український письменник звертав свій погляд до Російської держави, наводячи приклад «плодоносия спасительного языка словенскаго»¹⁵³.

Філософсько-богословське вирішення І. Вишенським питання про відношення людини до бога передбачало, що крім духовенства і церкви взагалі, яким він відводив роль посередників між богом і людьми, однією з умов духовного «спасіння» бралися віра і практичні «богоугодні» діла. При цьому він обстоював тезу про необхідність вільного вибору віри кожним членом суспільства: «Естество человеческое на самовластии стоит и нуждею и силою ко богу не притягается по оглашению всемирному евангельское проповеди, но на призволении (что хто восхоцет, любити и держатися изволит)»¹⁵⁴. Раціоналістично вирішивши питання про свободу віросповідання, І. Вишенський акцентував увагу на активному, свідомому ставленні мирян до віри, оскільки від цього, вважав він, залежало їх духовне «спасіння»: «волно ест и самовластие человеку кой хоцет спастися или погибнути, умрети или живь быти, сыном божиим или сыном диаволским быти — сие на призволении человеком лежит»¹⁵⁵.

Препаруючи богословську тезу про рівність усіх людей перед богом відповідно до інтересів знедолених народних мас, І. Вишенський писав про природну рівність людей незалежно від їхнього соціального становища в несправедливому суспільстві. «Питаю теди тебе, ругателя имени, — звертався він до феодалських власників, — чим ты лепший от хлопа. Албо ты не хлоп такой же, скажи ми! Албо ты не таяж материя, глина

и персть, ознайми ми! Албо ты не тоеж тело и кров!.. Зас пытаю тебе и не оставлю пытаючи, чим ты лепший над хлопа,— повеж ми и сведоцтво дай... А егда показати не можеми, яко ты каменный, костяный или навет и золотый, толко такой же гной, тело и кров, яко и всяк человек, чим же ся ты лепшим показати можеш над хлопа? Явно, яко ничим другим, толко хулою и величанием гордости пред человеки»¹⁵⁶. Адже, виходячи з природної рівності людей, король чи цар нічим не відрізняється від останнього бідняка: «Болши ест бог от короля и царя, сии толко властию сородство людское превсходят, а плотию и кровию, и смертию всем ровни суть»¹⁵⁷.

Спиряючись на ці висновки, І. Вишенський обгрунтовував утопічну, але сповнену соціальним оптимізмом ідею про можливість переходу до суспільства з ідеальними людськими взаєминами — варто світським і духовним можновладцям усвідомити всю згубність багатства й феодальної експлуатації і відмовитися від них заради власного «спасіння», і це буде крок до матеріалізації суспільних відносин на ґрунті євангельської рівності. Перші паростки цього суспільства він вбачав у способі життя тих представників простого народу, які подвижницьки виконували християнські заповіді. До цього І. Вишенський закликав і феодальних власників. «Хто ж ест хлоп и неволник?» — запитував письменник-полеміст. І відповідав: «Толко тот, который миру сему, яко мужик, яко хлоп, яко поимаец, як неволник, служит, который образ и кшталт вы, панове, носите для того, иж мира сего хлоп и неволници есте, и ему век свой в службе аж до смерти изгубляете и сами погыбаете!.. Который от бога ся породит, то ест шляхтич. А вы сопротивно перевернули все писма в той безбожной земли и, от крѣви и похоти, от смрада родичиесь, пошляхтели и попышнели есте и божних рабов поругаваете! Молю теды вас, того ся обычая останте и покаание за зле пожитое время учинете»¹⁵⁸.

Ідеї І. Вишенського щодо реформації церкви подекуди були співзвучні з напрямком визвольної боротьби українського народу. Так, він обгрутовував думку, що церковні посади, отримані з рук короля-католика, провідника політики папи римського, слід вважати недійсними. «Не примуйте и от короля данного без вашего избрания,— закликав він населення українських земель,— изжденете и проклинете: не в папежа бо вы крестилися и не в королеву власт, да вам дает волки и злодеи, разбойники и антихристовы таинники. Лепше бо вам без владык и без попов, от диявола поставленных, до церкви ходити и православие хранети, нежели с владыками и попами, не от бога званными, у церкви быти и с тое ся ругати, и православие попитати»¹⁵⁹.

Український мислитель закликав бойкотувати не тільки православних духівників, призначених волею польського короля. Він відкрито проголошував державно-політичний устрій Речі Посполитої, під ярмом якої страждав український народ, реальним втіленням царства антихриста. За глибоким переконанням І. Вишенського, не лише духовні, а й світські феодали і навіть сам польський король завдячували своєю владою не кому іншому, як дияволу. «И до вас, мирские власти и титулу земного моего царства прагнучим, тое ж мовлю,— вкладав слова в уста диявола письменник,— падши, поклоните ми ся, я вам сия прагненная вами подам. Если хочеш войским, подкоморим или судиею быти, пад, поклони ми ся, я тебе дам... Если хочеш гетманом и канцлером быти, пад, поклони ми ся, я тебе дам, буди досконалый угодник мой, я тебе дам. Если хочеш королем быти, обейцайся мне на оферу в геену вечную, я тебе и королевство дам. И другим всем меншием дикгнитарством и преложеньствам

тое ж мовлю, аще, пад, поклоните ми ся и чого попрагнете от земных и дочасных, я вам дам»¹⁶⁰.

У такому контексті погляди І. Вишенського багато в чому узгоджувалися з цілями антифеодальної визвольної боротьби народних мас України. Зокрема, це підтвердилося у ході селянсько-козацьких виступів 20—30-х років XVII ст., напередодні та під час визвольної війни 1648—1654 рр., коли в практичне русло перейшло питання про визволення українських земель з-під влади «блудниці» — Речі Посполитої й польського короля — «Навуходоносора»¹⁶¹, про об'єднання їх з Росією. Соціальна програма повсталих народних мас полягала також у знищенні феодальної експлуатації, переході земель і інших угідь до рук безпосередніх виробників, у ліквідації гнібителів незалежно від їх етнічної належності та встановленні рівності станів¹⁶².

Таким чином, у другій половині XVI — першій половині XVII ст. на суспільно-політичну думку на Україні помітний вплив справили ідеї реформації та гуманізму. В першу чергу їх сприймали ті феодальні ідеологи, які були вихідцями з дрібної шляхти. Певною мірою вони змогли розсунути рамки своєї класової обмеженості й осмислити найважливіші етнополітичні завдання, що постали перед українським народом напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. Елементи ідеологічного обґрунтування визвольної боротьби проявлялися в творчості феодальних ідеологів у концепціях, у яких йшлося про спільність східнослов'янських народів, прославлялися славне історичне минуле й культурні надбання народу, вмотивовувалась ідея високої моральності й справедливості боротьби всіх суспільно-політичних сил української народності проти національно-релігійних утисків, порушувалися питання про шляхи боротьби та об'єднання України з Росією.

В суспільно-політичних поглядах представників братського руху міщан також простежуються реформаційні й гуманістичні ідеї, що зумовлювалися насамперед соціально-економічною консолідацією міщанського стану й посиленням боротьби проти наступу католицизму та національно-релігійних утисків. Пропаганда братствами й культурно-просвітницькими діячами, які до них примикали, патріотизму, любові до батьківщини й почуття громадянського обов'язку перед нею, діяльність їх у справі поширення освіти сприяли поглибленню етнічної самосвідомості українського народу, живили настрої визвольної боротьби.

У кінці XVI — на початку XVII ст. радикальні суспільно-політичні погляди висловив український письменник-полеміст І. Вишенський. Проголошення ним існуючого суспільства з його соціальною несправедливістю неправдивим; розробка реформаційної програми, спрямованої проти феодалізованої церкви; обрання альтернативою експлуаторському суспільству ідеалу суспільного устрою, побудованого на принципах співжиття ранньохристиянської общини; обґрунтування природної рівності людей — все це відображало сподівання експлуатованих народних мас. Під час селянсько-козацьких повстань 20—30-х років XVII ст., а також у ході визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. соціальні й етнополітичні лозунги повстанців нерідко збігалися з основними ідеями українського письменника-полеміста.

Важливим ідеологічним інститутом феодального суспільства в період формування і консолідації української народності виступала церква. Її соціальна концепція служила інтересам пануючого класу, оскільки освячувала феодалізм, проповідувала класовий мир і покору мас експлуаторам. У цьому церковно-релігійна ідеологія повністю збігалася з ідей-

ною творчістю світських феодальних ідеологів, які теоретично узагальнювали потреби свого класу.

У феодальній ідеології помітне місце належало етнополітичним аспектам. Ідеологи, які виражали інтереси поміркованої частини українських феодалів, котрих влаштувало перебування українських земель під владою Речі Посполитої, вели полеміку з своїми опонентами з тим, щоб ще більше розширити і зміцнити свої класові привілеї. Водночас найбільш далекоглядні й критично мислячі вихідці з шляхти, українські письменники-полемісти, члени братств дотримувалися ідей східнослов'янської єдності, визвольної боротьби українського народу й об'єднання України з Росією. Деякі українські письменники-полемісти (І. Вишенський) піднімалися до засудження соціальної несправедливості, яка існувала у феодальному суспільстві.

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1648—1654 РР.). ДЕРЖАВНЕ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ

1. ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА 1648—1654 РР.— ВАЖЛИВА УМОВА КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

Соціальний, етнополітичний і загальнонародний характер визвольної війни на Україні. Визвольна війна українського народу проти панування шляхетської Речі Посполитої (1648—1654) — одна з найяскравіших сторінок в його багатотисячолітній історії. Усвідомивши потреби дальшого економічного й культурного прогресу, етнічного самозбереження, відчувши свої соціальні сили готовими до боротьби за визволення, народні маси України здійснили справжній подвиг, підняли збройну руку проти реакційних намірів іноземних поневолювачів, які намагалися перешкодити суспільному і культурному прогресу української народності, її державності колонізувати і покатоличити українців.

У визвольній війні рушійними силами виступили різні класи-стани українського феодального суспільства: селяни, козаки, міська біднота, а також старшина, дрібна шляхта, міська верхівка, нижче православне духовенство. Головною рушійною силою стало селянство. Цей загальнонародний рух відображав об'єктивні потреби соціально-економічного, етнополітичного та культурного поступу. Спільна боротьба різних класів-станів не усувала, а загострювала соціальні суперечності, відкривала напруженість міжстанових відносин. З одного боку, пригноблені стани виступали проти феодального гніту. З другого, панівний клас-стан намагався зберегти свої привілеї, владу, примножити багатства. Антифеодальна боротьба і гострі класові суперечності виступали однією з характерних рис визвольної війни українського народу.

При наявності соціально-станових суперечностей стосовно питання про національне визволення України інтереси селян, козаків, міщан, з одного боку, і козацької старшини, дрібної шляхти, міської верхівки і духовенства — з другого, істотно співпадали і саме в цьому крилася причина загального піднесення та успіхів визвольної війни. Хоча селянство постійно залишалося головною рушійною силою визвольної війни, політичним лідером в ній було козацтво на чолі з старшиною, етнічна свідомість якого досягала на той час вищого рівня. Козацтво вело за собою інші стани феодального суспільства України у визвольній боротьбі українського народу.

У визвольній війні вирішувалися два головних завдання: перше — визволення України з-під панування шляхетської Речі Посполитої і друге — створення власної держави. Ці справді епохальні завдання об'єднували сили українського народу. «Вся історія визвольних воєн, — підкреслював В. І. Ленін, — показує нам, що коли ці війни захоплювали широкі маси, то визволення наставало швидко»¹. Це методологічне положення розкриває глибоку підоснову перемог народних мас України у визвольній війні.

Повсталі селянсько-козацькі маси України висунули з свого середовища талановитих ватажків, полководців, поборників національної незалежності: Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса, Данила Нечая, Івана Богуна, Мартина Пушкаря, Силуяна Мужилівського та ін.

Історичні джерела свідчать, що поряд з українцями у визвольній війні 1648—1654 рр. брали участь представники не менше 23 народностей: росіяни, білоруси, литовці, поляки, молдавани, серби, болгари, угорці, албанці, німці, грузини, вірмени, татари тощо². Вихідці з цих народностей проживали на Україні або прийшли поодинокі чи групами й загонами на допомогу українському народу, який піднявся на визвольну боротьбу проти іноземного панування. Ця етнічна солідарність у далеку феодальну епоху свідчила, що дружба народів долала державні кордони, трималася на віковичних зв'язках і взаємодопомозі в скрутні часи їх історії, надавала снаги у визвольній боротьбі.

Визвольну війну українського народу очолив виходець із шляхти, чигиринський сотник Богдан Хмельницький (1595—1657), палкий прихильник визволення України з-під влади Польщі. Друзі й вороги свідчили про його незвичайний талант і здібності. Французький офіцер і дипломат П'єр Шевальє порівнював Богдана Хмельницького з вождем англійської буржуазної революції Олівером Кромвелем: «Не менш честолюбний, хоробрий та спритний, ніж Кромвель в Англії»³. Він вказував, що «Богдан Хмельницький був першою іскрою цього повстання та рушієм усієї війни»⁴. Коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Конєцпольський на смертному одрі дав оцінку Богдану Хмельницькому: «Ніколи не було між козаками людини з такими здібностями і розумом»⁵. Придворний історик кримського хана Мехмед Сенай писав про нього: «Безстрашний вождь дніпровського козацтва, лев, прикрашений добрим ім'ям, доблесний муж..., розумна людина і безстрашний герой»⁶. Хмельницького сучасники порівнювали з карфагенським полководцем Ганнібалом.

У грудні 1647 р., зібравши загін повсталих козаків, Богдан Хмельницький прибув на Запорозьку Січ, оволодів її укріпленнями — базою визвольної війни, використав запорозьких козаків як організовану збройну силу для створення великої повстанської армії на Україні. 30 січня 1648 р. на загальній раді повсталого козацтва в Січі Богдана Хмельницького обрано гетьманом України. Гетьман звернувся до українського народу з закликом до боротьби за визволення від іноземного панування⁷. Він уклав також військовий союз із Кримським ханством, яке зобов'язувалося не нападати на Україну й на допомогу козакам прислати свій загін⁸.

Могутня хвиля повстання на Україні, невпинно наростаючи, втягувала в боротьбу все нові й нові сили українського народу. Коронний гетьман Миколай Потоцький у листі від 21 березня 1648 р. писав до короля, що повстання почалося «у змові з усіма козацькими полками і з усією Україною»⁹. У першій битві під Жовтими Водами 19 квітня — 6 травня 1648 р. селянсько-козацька армія розгромила значний передовий загін польсько-шляхетського карального війська і рушила в наступ на його головні сили¹⁰. 16 травня 1648 р. в урочищі Горохова Діброва поблизу Корсуня 15-тисячне повстанське військо оточило й знищило польсько-шляхетську армію¹¹.

Перші перемоги сприяли переростанню загального повстання у визвольну війну на Україні, де не залишилося значних польсько-шляхетських військових сил. Брацлавський воєвода Адам Кисіль у листі до гнєзненського архієпископа від 31 травня 1648 р. писав: «Безумна чернь,

зваблена тим, що Хмельницький її жалув, караючи вогнем і мечем один лише шляхетський стан, вступає в його підданство. Київ він оголосив своєю столицею»¹². Таким чином, боротьба народних мас спрямовувалась проти панівного класу — феодалів польських і українських. Вона знаходила підтримку серед селян і міщан насамперед України, Білорусії, Польщі та Литви.

Сформувавши протягом літа 1648 р. з повстанських загонів 80-тисячну регулярну армію, Богдан Хмельницький продовжив визвольну війну. У битві під Пилявцями 8—13 вересня 1648 р. повстанська армія кцент розгромила 40-тисячне польсько-шляхетське військо, яке прибуло на Україну для придушення повстань¹³. У результаті перемог під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями Україна фактично була визволена від панування Речі Посполитої. Повстанська армія вирушила у визвольний похід на західноукраїнські землі, де народні маси також піднімалися на боротьбу. 26 вересня повстанці підійшли до стін старовинного Львова і оволоділи Високим замком. Після короткої облоги Львова і взятті викупу з шляхти та місцевих багатіїв повстанські полки рушили далі на захід, перейшли кордон Польщі і взяли в облогу досить сильну фортецю Замостя¹⁴. Шляхетський уряд запропонував Богдану Хмельницькому укласти перемир'я і розпочати переговори між воюючими сторонами. Гетьман, враховуючи осінню непогоду і епідемію чуми, вирішив відвести повстанську армію на Подніпров'я.

23 грудня 1648 р. відбувся урочистий в'їзд Богдана Хмельницького з військом у давнє руське місто Київ, населення якого радісно вітало визволителів¹⁵. Перебування козацьких полків у Києві мало велике значення для зміцнення внутрішнього і міжнародного становища визвольної України, піднесення патріотичних почуттів народних мас, встановлення безпосередніх зв'язків з Російською державою.

У Переяславі відбулися переговори козацької старшини на чолі з Богданом Хмельницьким з польською урядовою комісією, уповноваженою сеймом Речі Посполитої. Відхиливши представлені останньою «пункти спокутування» та інші неприйнятні умови, Богдан Хмельницький від імені Війська Запорозького висунув на той час досить помірковані умови припинення визвольної війни на Україні: ліквідувати унію й оголосити свободу православній церкві; київським воєводою поставити особу з «руського народу» й православної віри; київському митрополиту надати місце в сенаті, де повинні також мати місця київський воєвода і каштелян (комендант фортеці), в сенаті останні зобов'язувалися захищати «нашу віру і права руського народу». За укладеною угодою 24 лютого 1649 р. передбачалось припинення воєнних дій, заборона коронним військам вступати в межі Київського, Подільського і Брацлавського воєводств; повернення магнатів і шляхти у свої маєтки також відкладалося до певного часу¹⁶. Таким чином, визволена територія України залишилася під контролем селянсько-козацького війська і старшинської адміністрації.

Умови перемир'я не задовольняли Річ Посполиту, яка прагнула відновити неподільне панування на Україні. Польсько-шляхетське військо навесні 1649 р. вторглося на Волинь, сконцентрувалося в фортеці Збарж. Богдан Хмельницький, кинувши головні сили під фортецю, одночасно проти литовського війська в Білорусію відправив 30-тисячне військо на чолі з київським полковником Михайлом Кричевським. На Волинь прибули союзники козаків кримські татари під командуванням самого хана. 5—6 серпня відбулася вирішальна битва на р. Стрипі поблизу Зборова. Польсько-шляхетські війська опинилися на грані цілковитої

поразки. Однак зрада кримського хана, який змовився з королем, перешкодила перемозі. 8 серпня 1649 р. було укладено Зборівський договір, за умовами якого декларувалося підтвердження «привілеїв» козакам і старшині, визначався 40-тисячний реєстр війська, яке могло перебувати в межах Київщини, Брацлавщини і Чернігівщини, номінально зберігалась влада Речі Посполитої на Україні, а шляхта могла повертатися у свої маєтки¹⁷.

Зборівський договір мав певне етнополітичне значення: українська народність своїми силами відвоювала собі територію і ряд політичних прав, визнаних Річчю Посполитою. Відкривалися перспективи для повного визволення України від іноземного панування.

Однак сейм Речі Посполитої відмовився узаконити умови договору і повів курс на придушення визвольної війни. Народні маси також були невдоволені умовами договору й прагнули до повного визволення території України та об'єднання її з Росією. Російські послы повідомляли з Варшави навесні 1650 р. про становище на Україні: «На Украйне казаки, чернь и лейстровые, бунтуютца и на том договоре, что договорились под Збарожем с королем, быть не хотят. А хотят, собрався, итти на Польшу войною»¹⁸.

Спираючись на економічну допомогу і політичну підтримку з боку Російської держави, Богдан Хмельницький діяльно готувався до оборони України від нового нашествия польсько-шляхетського війська. Проти 150-тисячного війська Речі Посполитої Богдан Хмельницький повів 100-тисячну селянсько-козацьку армію, а його союзники кримські татари нараховували 50 тис. воїнів. На Волині поблизу Берестечка 18—20 червня 1651 р. відбулася битва, в якій козацькі полки виявили стійкість і відвагу, завдали значних втрат ворогові. Однак у розпалі битви кримський хан, зрадивши повстанську армію, з військом покинув поле битви і відступив, захопивши з собою в полон гетьмана, який намагався затримати союзників. Козацьке військо опинилося в оточенні й десять днів вело жорстокі бої. Завдяки таланту і енергії полковників Івана Богуна, Філона Джалалія, Матвія Гладкого та ін. козацькі полки вистояли й змогли вийти з оточення, відступили на Київщину, де Богдан Хмельницький, викупившись із полону, вже збирав сили для продовження боротьби¹⁹.

Польсько-шляхетське військо вступило в межі Київщини, а литовське захопило Київ та завдало місту значних руйнувань. Однак ворожі війська також зазнали у боях відчутних втрат і опинилися в напівоточенні. Козаки визволили Київ. Польсько-шляхетське командування музло розпочати переговори з гетьманом про укладення миру. Зрештою 8 вересня 1651 р. було укладено Білоцерківський договір, за умовами якого на Україні відновлювалась польсько-шляхетська влада, маєтки поверталися панам, територія, підвладна козакам і гетьманові, обмежувалась Київщиною, козацький реєстр скорочувався до 20 тис. чоловік, гетьман позбавлявся права зноситися з іноземними державами²⁰. Цей договір позбавляв український народ значної частини його завоювань, але не зломив його волі до перемоги. Народні маси повставали проти польсько-шляхетської влади, громили урядові війська на Україні. Богдан Хмельницький зберіг козацьку армію й готувався до нових боїв.

Навесні 1652 р. уряд Речі Посполитої спорядив 50-тисячне військо під командування коронного гетьмана Мартина Калиновського на Україну, щоб припинити союзні зносини її з Молдавією. Це військо розташувалося табором на березі р. Південний Буг поблизу гори Батіг. Козацькі полки і татарські зағони незабаром оточили табір.

22—23 травня 1652 р. відбулася Батозька битва, в якій Богдану

Хмельницькому вдалося повністю знищити вороже військо²¹. Сучасники порівнювали Батозьку перемогу з перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римською армією поблизу м. Кани у 216 р. до н. е.²² Результатом цієї битви було повне визволення України від польсько-шляхетського панування.

Однак уряд Речі Посполитої сподівався взяти реванш і готував нові сили для походу на Україну. На Поділля вторглося 80-тисячне польсько-шляхетське каральне військо. Козацькі полки під проводом Богдана Хмельницького та їх союзники татарські загони оточили це військо під Жванцем восени 1653 р. й протягом тривалого часу вели бої, знесилоючи ворога. У другій половині листопада гетьман повів свої полки у наступ на військо короля Яна Казимира. Але й цього разу кримський хан зрадою перешкодив розгрому війська Речі Посполитої. Між ханом і королем було укладено так звану Жванецьку угоду (6 грудня 1653 р.), яка передбачала відновлення умов Зборівського договору для України²³. Гетьман не прийняв ці умови.

Головною рушійною силою визвольної війни на Україні було селянство — найчисленніший експлуатований клас-стан феодального суспільства. Спільно з ним виступали козацтво і міське населення. У визвольній війні тісно поєднувалися антифеодальні виступи народних мас з визвольною боротьбою, що надавало цим подіям особливого розмаху і результативності. Польські магнати і шляхта, а також значна частина полонізованих українських феодалів виявилися знищеними або вигнаними за межі України, а їх земельні багатства перейшли до рук селян, козаків і міщан. Разом з тим українська козацька старшина і шляхта перетворювалася на нових феодалів, збагаченню яких сприяла гетьманська адміністрація шляхом земельних надань і посад в державному управлінні та війську.

У визвольній війні народні маси України виявили масовий героїзм, що ґрунтувався на патріотичних почуттях. Етнічна самосвідомість української народності проявилася в здійсненні ряду ідей, серед яких найголовнішою була ідея визволення України від іноземного панування. Важливою, але підпорядкованою залишалася ідея боротьби за православну віру й захисту православної церкви, але церква під час визвольної війни не стала союзницею тих сил, які боролися за здійснення завдань, висунутих Богданом Хмельницьким.

«Про історичні події, — писав В. І. Ленін, — треба судити з рухів мас і класів в цілому, а не з настроїв окремих осіб і групок»²⁴. Визвольна війна на Україні — подія, що визначалася саме творчою діяльністю народних мас, усіх класів-станів феодального суспільства. Підірвавши основи польсько-шляхетського панування на Україні, вона підготувала умови для військового і політичного союзу її з Росією.

Визвольна війна українського народу знайшла підтримку і солідарність російського і білоруського народів, що надавало їй особливого розмаху й сприяло здобуванню перемог над загарбниками.

Взаємодопомога українського і білоруського народів у визвольній війні 1648—1654 рр. Українська і білоруська народності розвинулися в складі феодальної держави Речі Посполитої, де зазнавали утисків і гноблення, переслідування мови й культури, вели спільну боротьбу за своє визволення і етнічне самовизначення. Визвольна війна на Україні сприймалася народними масами Білорусії як кровна справа, що мала привести до повалення влади феодалів Речі Посполитої.

З Запорозької Січі Богдан Хмельницький розсилав заклики до боротьби проти польсько-шляхетського панування не лише до населення

України, а й Білорусії, яка формально залишалася під владою Литви. За допомогою білорусів гетьман розраховував паралізувати литовське військо й не допустити його вторгнення на Україну з півночі. Білоруський народ масово піднімався на боротьбу за визволення від іноземного панування.

Спільні етносоціальні й політичні завдання єднали український і білоруський народи у визвольній війні 1648—1654 рр. Під знамена Богдана Хмельницького звідусіль прибували загони білоруських повстанців. Великолуцький воєвода Данило Великогагін 20 липня 1648 р. повідомляв через Посольський приказ: «...И к черкасом де, государь, приставают белорусцы и помогают...»²⁵ Кращі сини білоруського народу Михайло Кричевський, Станіслав Мрозовицький (Морозенко), Лук'ян Мозиря стали полковниками Війська Запорозького (перші два склали свої голови у боях з ворогами). До генеральної старшини належав і Ян Костирський, якого Богдан Хмельницький призначив наказним гетьманом для організації сил і керівництва повстаннями білоруського народу. Тисячі воїнів-білорусів стали рядовими козаками й брали участь у визвольній війні на Україні і в Білорусії, пліч-о-пліч з українцями виборювали свободу.

Перемоги під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями спричинилися до піднесення визвольного руху народних мас не лише на Україні, а й у Білорусії. Сучасник — німецький історик-хроніст Еразм Франциск у книзі «Новий польський Флорус» писав, що білоруси, дізнавшись про перемогу українських повстанців у Пилявецькій битві, «скинули кайдани з рук і потяглися до щабель»²⁶. Вирушаючи в похід на захід, Богдан Хмельницький відрядив на допомогу білоруським повстанцям кількатисячний загін козаків на чолі з полковником Матвієм Гладким. Спільно вони скували сили литовського війська й не допустили його вторгнення на Україну в 1648 р. У наступні роки з України в Білорусію відряджалося немало військових козацьких загонів, які об'єднували сили білоруських повстанців. Ці загони очолювали козацькі старшини Горкуша, Кривошапка, Микулицький, Хвесько, Михненко, Небаба, Піддубський, Голота, Пободайло, Кричевський, Костирський, Шумейко, Кравченко та ін. Серед білоруських повстанців висунулися відомі проводирі-полковники Іван Седляр у Мозирі та Прокіп Цівка в Турові, а також Григорій Бут, який особисто їздив до Богдана Хмельницького влітку 1648 р. для зв'язку і домовлення про спільні дії. Іван Седляр тоді ж отримав від гетьмана листа з пропозицією допомагати наказному гетьманові Яну Костирському набирати військо і обороняти Мозир. Білоруські повстанці діяли в районі Речиці, Гомеля, Лосва, Бобруйська, Мозиря, Турова, Пінська, Бреста, Черикова, Мінська, Бабура, Бихова та інших міст. Спостерігалось масове «покозачення» білоруського населення²⁷.

Уряд Речі Посполитої вживав заходів до придушення повстань у Білорусії. Головний литовський трибунал у м. Вільно вирішив послати туди військо під командуванням литовського магната, польного гетьмана Литовського князівства Януша Радзивілла, який відзначався особливою жорстокістю і нещадністю до народних повстань. Каральним загонам вдалося придушити повстання в Бресті, Пінську, Черикові, Смоленичах, Турові, Мозирі, Бобруйську, Речиці та інших містах і багатьох селах. У боях з ворогами загинуло немало українських козаків, які спільно з білорусами до останньої краплі крові захищали країну від карателів. В цих боях полягли ватажки Небаба, Піддубський, Михненко та ін. Карателі вчиняли над повстанцями криваві розправи²⁸.

Під час переговорів з польською урядовою комісією в Переяславі 20 лютого 1649 р. Богдан Хмельницький рішуче виступив на захист пов-

сталого народу Білорусії й гнівно заявив: «Разве ничего не значит, что льется кровь христианская, что войско литовское вырезало Мозырь и Туров, что Януш Радзивилл велел одного посадить на кол. Я послал туда несколько полковников, а Радзивиллу написал, что если он поступил так с одним христианином, то я то же сделаю с четырьмя польскими пленниками, которых у меня много, и отплачу за свое»²⁹. В умовах перемир'я Війська Запорозького з Річчю Посполитою від 24 лютого йшлося про захист прав «руського народу скрізь в Короні і Литві»³⁰. Російському послові Григорію Унковському гетьман у квітні 1649 р. говорив: «А изволением Божиим последнему в человецех мне повелел над Войском Запороским и над Белою Русью в войне сей начальником быти и над ляхи и над литвою победу имети»³¹. У визвольній війні гетьман не відділяв Україну від Білорусії, підкреслював спільність їх долі і майбутнього життя.

Під час військових подій 1649 р. Богдан Хмельницький надавав особливого значення тому, щоб відвернути можливий удар ворожих сил з території Білорусії. Навесні туди було відряджено десятитисячний козацький загін під проводом полковника Іллі Голоти, який завдав поразки литовському війську й примусив його відступити. По всій Білорусії запалали народні повстання. Білоруські повстанці посилювали загін Голоти, який вів бої з ворожими військами в оточенні. Військам Радзивілла вдалося завдати поразки повстанцям у районі Мозиря. Сам Голота загинув у бою³². Однак литовському війську не вдалося прорватися на Україну з півночі: Богдан Хмельницький відрядив 10-тисячний загін козаків під командуванням полковника Степана Пободайла, який зайняв район поблизу м. Лосєв. Йому на допомогу йшло 15-тисячне військо полковника Михайла Кричевського. У битві під Лосєвом героїчно загинув Кричевський, а його військо зазнало поразки. Значних втрат воно завдало й литовському війську, яке не змогло вторгнутися на Україну³³. Воно не надало допомогу коронному війську, яке опинилося в облозі у Збаражі і вело бої під Зборовом. Козацькі загони при допомозі білоруських повстанців зупинили нашість на Україну ворожих сил з півночі. І в наступний час діяли численні партизанські загони козаків і білоруських повстанців, завдаючи ударів військам Януша Радзивілла, які ховалися в укріплених таборах.

Нова хвиля визвольного руху білоруського народу піднялася в 1651 р. Монах Кутейнського монастиря (Орша) іконописець Григорій, який перебував у Москві 28 лютого — 4 березня 1651 р., у Посольському приказі заявив: «...Как де у поляков с черкасы будут бои и учнут поляки черкас осиливать, и они де, Смоленского, и Оршанского, и Минского, и Могилевского, и иных городов всяких чинов люди, подоймутца на поляков. И учинят у себя таких Хмельницких 10 человек, а войска со 100 000 человек и учнут Польшу и Литву воевать...»³⁴.

Влітку 1651 р. уряд Речі Посполитої кинув на Україну каральне військо для придушення визвольної війни. З півночі готувалося до вторгнення литовське 30-тисячне військо Януша Радзивілла. Богдан Хмельницький повів свої полки назустріч ворогам, але в битві під Берестечком на початку серпня 1651 р. козацькі полки через нову зраду кримського хана зазнали невдачі й були оточені польсько-шляхетським військом, мусили відступати. Проти литовського війська гетьман послав 15 тис. козаків на чолі з полковником Мартином Небабою, якого підтримали білоруські повстанські загони. Однак вони не змогли протистояти добре озброєному війську й зазнали поразки у битві під с. Ріпки на Чернігівщині. Небаба загинув. Литовське військо вступило в Київ і завдало йому значних руйнувань³⁵. У Білорусії визвольна боротьба народних мас, не-

зважаючи на каральні розправи шляхти, продовжувалась. Але сили повстанців були розрізнені; повстанці не мали єдиного центру. Їм допомагали українські козаки, яких надсилав загонами Богдан Хмельницький. Ця спільна боротьба мала неабияке значення і в наступні роки, підриваючи іноземне панування й наближаючи час їх національного визволення і утворення незалежних держав.

Допомога Росії українському народові у його визвольній війні проти панування Речі Посполитої. У тяжкій і виснажливій боротьбі проти польсько-шляхетських загарбників Україна не залишилася одинокою. Вона спиралася на всебічну й ефективну підтримку з боку народів Росії і Білорусії.

Пліч-о-пліч з українцями і білорусами у визвольній війні на Україні боролися росіяни, що надавало їм упевненості в перемозі над загарбниками. Вяземські вояводи 23 червня 1648 р. повідомляли в Москву царю через Посольський приказ, що «с теми черкасы... твои государеві русские люди казаки»³⁶. Богдан Хмельницький через своїх посланців на початку визвольної війни звернувся до козаків Дону з закликом іти на допомогу повсталому народові України³⁷. Загін донських козаків восени 1648 р. брав участь в облозі Львова разом з українським повстанським військом³⁸. Між Україною і Доном підтримувалися постійні зв'язки. Так, російський посол Григорій Унковський у статейному списку навесні 1649 р. писав, що Богдан Хмельницький посилав на Дон посольство на чолі з Михайлом Войтовим, щоб домовитися про допомогу Україні. «И донские казаки, — наголошував посол, — к Запороскому Войску на помочь быти хотели»³⁹. У повстанському війську на Україні було чимало російських селян і донських козаків⁴⁰. Навіть діти боярські — вихідці з панівного класу Росії — нерідко вступали до козацького війська і воювали на Україні⁴¹. Частина росіян потрапила до «Реєстру всього Війська Запорозького», складеного після Зборівського договору (1649): за підрахунками, там значилося 102 козаки на прізвище «Москаль» і 163 — «Донець»⁴². Очевидно, в козацькому війську і 40-тисячному реєстрі росіян було значно більше.

І в наступні роки Богдан Хмельницький надавав особливого значення допомозі з боку донських козаків. Навесні 1650 р. він відрядив на Дон посланців і в листі до старшини просив утримуватися від походів на Крим, щоб не відволікати союзників-кримців від воєнних дій проти польсько-шляхетських військ⁴³. Взимку 1651 р. на Дон прибув загін українських козаків на чолі з отаманом Тишком Донцем. А після невдачі в Берестецькій битві царський уряд дозволив українським козакам вільно йти на Дон⁴⁴. Збираючи сили для відсічі наступу на Україну значних сил Речі Посполитої, Богдан Хмельницький влітку 1653 р. відрядив на Дон своїх посланців з проханням, щоб донські й запорозькі козаки, які перебували там, йшли на допомогу козацьким полкам. З Дону на Україну тоді ж прибув козацький загін на чолі з донським отаманом Іваном Сергєєвим⁴⁵.

Допомога Російської держави Україні проявлялась також в інших формах. Зокрема, влітку 1651 р. під час навали польсько-шляхетських військ на Україну й битви під Берестечком царський уряд дозволив перехід через російську територію значного козацького загону (4 тис. чоловік) під командуванням чернігівського наказного полковника Івана Шохова в район Рославля на Смоленщину для воєнних дій проти литовського шляхетського війська⁴⁶. Цей загін загрожував литовському війську з тилу під час його перебування в Києві. Російська держава надсилала на Україну зброю і військове спорядження для козаків. Шведський

посол у Москві Родес наприкінці січня 1652 р. повідомляв своєму урядові, що у Москві для Богдана Хмельницького відливали гармати⁴⁷. А в 1653 р. з Росії на Україну відкрито надсилалися гармати і військове спорядження, а також порох, свинець і гроші⁴⁸.

Допомога з Росії військовими загонами донських козаків, участь російських селян у визвольній війні, посилка зброї і спорядження — все це сприяло перемогам повстанського війська на чолі з Богданом Хмельницьким над ворожими силами Речі Посполитої.

У 1648 р. на самому початку визвольної війни Україну спіткало тяжке стихійне лихо: майже скрізь була засуха й хліб не вродив, а що зійшло — знищила сарана, зменшились площі засіву зернових і городніх культур. Людям не вистачало хліба, а худобі фуражу і трави, навіть соломи. Припинився довіз солі на Україну з Карпат. Здавалося, становище безвихідне й визвольна війна приречена на поразку.

На допомогу українському народові прийшла Росія. Російські торгові люди з Білгорода, Курська, Хотмизька, Карпова, Вольного та багатьох інших міст везли на Україну хліб, сіль, мед та інші товари. В лютому 1649 р. царський уряд наказав бобринському воєводі: «Застав не ставить и с торгом ездить не заказывать кроме заповедных товаров». У березні 1649 р. вольновський воєвода повідомляв про приїзд торгових людей з України в Путивль, Сєвськ, Курськ, Рильськ, Белгород, Оскол та інші російські міста для купівлі хліба і солі. Царський уряд підтвердив вільну торгівлю росіян і українців⁴⁹. Знаючи про становище на Україні, уряд Росії намагався надати допомогу її населенню вільною продажею хліба і солі.

Російський посол Григорій Унковський 19 квітня 1649 р. заявив Богдану Хмельницькому: «И царское величество тебя, гетмана, и все Войско Запороское пожаловал хлеб и соль и всякие товары в своих государевых городех покупать вам, и в Запороскую землю пропускать и Войска Запороского всяких чинов людем приезжати велел. И только б великий государь вас, Запороского Войска, не пожаловал в нынешнее разоренье и в войну, и в хлебный недород хлеба и соли в своих государевых городех покупать и к вам в Запороскую землю пропускать не велел, и у вас бы в Запороском Войске многие померли з голоду и против поляков за хлебным недородом стоять было не в мочь». Скасовувався збір мита на українські товари в державну казну. Ці пільги підтвердив і російський посол Григорій Неронов 22 листопада 1649 р. на прийомі у гетьмана в Чигирині⁵⁰. Право на безмитну торгівлю українських торгових людей у Росії підтверджувалось і в інших царських указах того часу.

З свого боку, Богдан Хмельницький 19 квітня 1649 р. заявив російському послові Григорію Унковському, що віднині він дає наказ не брати з російських торгових людей мита й охороняти їх скрізь на Україні. Це гетьман підтвердив і в листі до російського уряду від 22 квітня 1649 р.⁵¹

Безмитна російсько-українська торгівля мала велике економічне й політичне значення, сприяла успіхам визвольної війни на Україні. Народні маси України неодноразово висловлювали вдячність Російській державі за вільну продажу хліба і солі, що врятувало їх від голоду⁵². Навіть сучасник, польський шляхтич Йоахім Єрлич у своїй хроніці писав, що уряд Росії дозволив людям своїм «сюди, за кордон, возити і продавати хліб і нашим їздити за кордон і купувати у них, у цьому був порятунок»⁵³.

Одним з важливих каналів зміцнення зв'язків України з Росією залишалися переселення українців у межі Російської держави. Більшість

із них поселялися компактними групами на Слобожанщині, яка згодом стала етнічною територією української народності. Тисячі учасників повстань знаходили притулок у Росії: їм виділялися землі для поселення і господарського освоєння, надавалась допомога грошима, зерном і навіть худобою, а місцева влада мала суворий наказ не утискувати українських переселенців⁵⁴. Гетьманська адміністрація не чинила перешкод переселенцям, вбачаючи в цьому економічну і політичну вигоду для українського народу. Богдан Хмельницький неодноразово дякував російському урядові за допомогу переселенцям.

Цікаво, що серед переселенців був і брат Богдана Хмельницького по матері Григорій Ставицький-Хмельницький (родом з Білорусії), який з дворічним сином прибув з Чигирин до Белгорода, там одружився, виконував державні повинності, отримав землю і грошову допомогу від царської казни⁵⁵. У 1652 р. відбулося переселення до м. Острогозька понад 1 тис. козаків на чолі з чернігівським наказним полковником Іваном Дзиковським з родинами і скарбом. На новому місці козаків наділено землею і грішми⁵⁶. Переселення сприяло зближенню української і російської народностей.

Важливе значення для успішного розвитку визвольної війни на Україні мала політична підтримка з боку Російської держави. З самого початку повстання під проводом Богдана Хмельницького і його союзу з Кримським ханством уряд Речі Посполитої намагався втягти російський уряд у свої політичні комбінації й спільно виступити проти козаків і Кримського ханства. Путивльський воєвода Микифор Плещєєв від царського імені повідомив Богдана Хмельницького у серпні 1648 р.: «Мы вам неприятелями быти не хотим... И вы б и вперед такова дела, что нам с поляки на вас стоятъ заодно, от нас не мыслили и опасенья никакова не имели»⁵⁷. Царський уряд проводив політику невтручання у справи на Україні і разом з тим вивчав становище в Польщі у зв'язку з повстанням українців.

У 1649—1651 рр. політична лінія Російської держави щодо України зазнала певних змін: вона визнала *de facto* гетьмансько-старшинське правління на чолі з Богданом Хмельницьким, встановила дипломатичні стосунки через спеціальних послів і, зрештою, на прохання гетьмана Богдана Хмельницького запропонувала своє посередництво у примиренні Речі Посполитої з Україною, вимагала припинення наступу шляхетських військ та кровопролиття⁵⁸. Спеціальні посольства, що відряджались російським урядом до Варшави, все частіше займалися переговорами про справи на Україні й виступали на захист українського народу, який піднявся проти своїх гнобителів. Така політична підтримка на міжнародній арені надавала снаги українському народові у боротьбі за визволення і фактично означала союзні відносини України з Росією.

Зрештою у 1652—1653 рр. уряд Російської держави став на шлях підтримки України: в ультимативній формі Речі Посполитій пропонувалося припинити війну проти українського народу, готувалися військові сили для захисту України і остаточного вирішення питання про її відносини з Росією, про що велися тривалі українсько-російські переговори та приймалися рішення Земського собору.

Царський уряд проводив свою політику в інтересах класу феодалів, але не міг не рахуватися з загальним прагненням усього російського народу до союзу з українським народом.

Дипломатичні переговори про державно-політичний і військовий союз України з Росією та їх етнополітичні наслідки. Визвольна війна стала тим фактором, який прискорив визрівання етнічної самосвідомості українсько-

го народу, глибоке розуміння ним необхідності не лише визволення від іноземного панування, а й розвитку всебічних зв'язків з сусідніми народностями. Прикордонні севські воеводи Замятня Леонт'єв та Іван Кобильський, які уважно слідкували за подіями визвольної війни на Україні, уже 7 червня 1648 р. повідомляли в Москву: «Да и во многих, государь, польских городех, в Кieve и в Чернигове и в-ыных городех от белорусцов та молва и желание есть, чтоб им всем быть под твоею царскою высокою рукою во крестьянской вере...»⁵⁹.

Гетьман Богдан Хмельницький з Черкас 8 червня 1648 р. надіслав листа до царя Олексія Михайловича, в якому писав: «Зичимо бихмо собі самодержца господаря такого в своей земли, яко ваша царская величност, православный хрестиянский цар...»⁶⁰. Запропонувавши обрання царя на престол Речі Посполитої, гетьман у тій ситуації висунув своєрідну форму здійснення цієї важливої ідеї. Севські воеводи в листі від 12 листопада 1648 р. наголошували, що народні маси України і Білорусії, а також Польщі і Литви прагнули до союзу з Росією⁶¹. Визвольний рух на Україні наростав і вимагав ефективніших форм державних взаємовідносин між урядами України і Росії для практичного здійснення народних прагнень до політичного союзу.

Перебування після переможного походу повстанського війська в Києві (кінець 1648 — початок 1649 р.) сприяло консолідації сил та піднесенню патріотичних почуттів серед різних верств української народності. Саме з Києва — центру давньої Русі Богдан Хмельницький відправив до Москви перше повноважне посольство на чолі з полковником Силуяном Мужилловським для переговорів про взаємовідносини України з Росією. Це питання знаходилося в центрі розмов гетьмана з єрусалимським патріархом Паїсієм, який прямував до Москви через Київ у справах православної церкви. 4 лютого 1649 р. в Золотій палаті Кремля відбувся прийом царським урядом посланців з України. С. А. Мужилловський оголосив грамоту Богдана Хмельницького з проханням «все Войско Запорожское принять под свою государскую высокую руку и своими государевыми ратными людьми помочь учинити...»⁶². Уряд Російської держави прихильно поставився до пропозиції гетьмана і прагнення українського народу до єдності з російським народом, дав фактично позитивну відповідь: якщо Україна своїми силами визволиться і побажає «в подданство» без порушення миру з Річчю Посполитою, цар накаже Військо Запорозьке прийняти під свою «высокую руку»⁶³. Царський уряд намагався здійснити цей акт без воєнного конфлікту з Річчю Посполитою. На Україну було відряджено царського посланця піддячого Василя Михайлова з грамотою Посольського приказу, де також висловлювалося позитивне ставлення до прохання Богдана Хмельницького про воз'єднання України з Росією⁶⁴. Відтоді між Україною і Росією не припинялися переговори урядів про державні відносини.

Друге посольство Російської держави на чолі з Григорієм Унковським перебувало на Україні з 13 березня по 22 травня 1649 р., відвідало багато міст і сіл. Про своє враження посол писав у Москву: «И Запороского Войска всяких чинов люди говорят, что они царского величества под высокою рукою были рады...»⁶⁵. Під час переговорів про союзництво України з Росією Богдан Хмельницький заявив Григорію Унковському, що за часів Київської Русі існувала єдність руського народу, але її порушили наші вороги; тепер настав час відновити порушену єдність⁶⁶. Посилання на історичні традиції було тоді вагомим аргументом для справи, що розв'язувалась в інтересах України і Росії.

Навесні 1649 р. уряд Речі Посполитої готував значні військові сили для походу на Україну. Ця загроза примушувала Богдана Хмельницького звернутися за допомогою до Російської держави. У травні 1649 р. до Москви прибуло повноважне українське посольство на чолі з полковником Федором Вешняком для переговорів про відносини України з Росією і надання останньою допомоги українському народові. Царський уряд давав згоду прийняти Україну за попередніми умовами, але тепер обіцяв притулок українському населенню, якщо на нього буде гоніння з боку війська Речі Посполитої. Це гарантувала царська грамота від 13 червня 1649 р. на ім'я Богдана Хмельницького⁶⁷.

Облога козаками фортеці Збараж і Зборівська битва не принесли їм повної перемоги над загарбниками: зрада кримського хана привела до укладення Зборівського договору між Україною і Річчю Посполитою, за умовами якого формально відновлювалась польсько-шляхетська влада. За подіями на Україні уважно стежив уряд Російської держави. На Україні протягом жовтня — грудня 1649 р. перебувало російське посольство на чолі з дворянином Григорієм Нероновим і піддячим Григорієм Богдановим, яке демонструвало прихильність Російської держави до могутнього визвольного руху українського народу. Посли зафіксували заяву гетьмана Богдана Хмельницького і прагнення всього українського народу до об'єднання України з Росією⁶⁸. Вони повідомили гетьмана, що уряд Російської держави не підтвердив умов Поляновського договору про вічний мир з Річчю Посполитою (1634) через порушення його останньою, що мало означати певні зміни в політиці щодо України.

Протягом 1650 р. активність українсько-російських переговорів посилювалася: російські посольства на чолі з дворянином Василем Унковським і піддячим Яковом Козловим, дворянином Петром Протасовим і піддячим Григорієм Богдановим повідомляли в Москву про прагнення українського народу і Б. Хмельницького до зміцнення зв'язків України з Росією. Гетьман переконував В. Унковського і Я. Козлова 15 жовтня у тому, що входження України зміцнило б позиції Російської держави: «А великово де государя ево царского величества счастье было приспело, что безо всякого дурна подаровал было ему, государю, бог такое великое государство, множество народу»⁶⁹.

Значний інтерес викликають переговори священника Арсенія Суханова, який восени 1650 р. супроводжував патріарха Паїсія в Єрусалим, з Богданом Хмельницьким. Жителі, з якими Суханов зустрічався на Україні, одноставно заявляли: «Дай, боже, чтоб мы соединились с Москвою и чтоб нас благочестивый государь присовокупил к своему православию, и чаши задравные везде пьют за государя и за соединачение, и сам гетман многожды то говорил и вси от мала до велика того ж жадают»⁷⁰. Гетьман використовував духовенство для впливу на політику царського уряду щодо України, підкреслював у переговорах релігійну спільність (православ'я) з давніх часів.

Над Україною знову нависла реальна загроза продовження тяжкої і виснажливої війни. Вальний сейм, що відкрився у Варшаві 5 грудня 1650 р., затвердив великі податки на утримання 50-тисячного найманого війська й вирішив скликати посполите рушення для придушення повстання на Україні⁷¹. Це примусило Богдана Хмельницького готувати сили для оборони. Одночасно гетьман відрядив до Москви посольство на чолі з полковником Михайлом Суличичем. Посланці повідомили царський уряд про становище на Україні, а також заявили, що Богдан Хмельницький «коли был и не гатманом, и он того искал, чтоб ему быть царского величества под высокою рукою». Тепер же він продовжував

просити, «чтоб ему быти со всем Войском Запорожским под его государевою высокою рукою в подданстве»⁷². На цей раз Посольський приказ поцікавився (29 січня 1651 р.) умовами, які гетьман висував для об'єднання України з Росією. Українське посольство не могло дати відповіді, не маючи певних вказівок гетьмана, але заявило, що Україні потрібна допомога для відсічі новому нашестю.

Посилення інтересу щодо умов об'єднання викликалось політичними причинами. У лютому 1651 р. Земський собор у Москві розглядав взаємовідносини Російської держави з Річчю Посполитою, що порушувала умови Поляновського договору, і прохання Богдана Хмельницького про об'єднання України з Росією. Земський собор висловив думку, що порушення договору не можуть бути терпимі надалі, а тому Російська держава не вважатиме себе зобов'язаною дотримуватися його умов. Відносно України в рішенні собору говорилося, що «...запороского гетмана с черкасы мочно принять со утверждением»⁷³. Це було перше позитивне рішення Росії про прийняття України.

Уряд Російської держави відрядив на Україну посольство на чолі з думним дяком Посольського приказу Ларіоном Лопухіним, яке там перебувало з січня по квітень 1651 р. й вело переговори з гетьманом. Одночасно на Україні перебував корінфський митрополит Іоасаф, прихильник об'єднання України з Росією. Не без впливу Богдана Хмельницького митрополит 16 травня того самого року повідомив царський уряд про бажання українського народу об'єднатися з російським народом. При цьому він висловився і про умови входження України до складу Російської держави на правах Війська Донського: «И как ему служат донские казаки, и мы також станем служить ему для единой веры христианской...»⁷⁴.

У зв'язку з наступом військ Речі Посполитої на Україну Богдан Хмельницький у червні 1651 р. відрядив до Москви нове посольство на чолі з полковниками Михайлом Суличичем і Федором Дмитрієвим, яке продовжило переговори про взаємовідносини України з Росією і спільні дії Речі Посполитої⁷⁵.

На козацькій раді під Білою Церквою 3 липня 1651 р. вирішено просити уряд Російської держави прискорити входження до неї України, щоб дати відсіч ворожому нашестю⁷⁶.

Занепокоєний подіями на Україні, уряд Російської держави негайно відрядив послом до гетьмана Богдана Хмельницького піддячого Григорія Богданова. У Корсуні 14 липня 1651 р. відбулися переговори, під час яких гетьман знову висловився за союз України з Росією: «И в том всею Малою Русью, духовного чину и свецкого всяких чинов люди, мещане и казаки, дадим на себе договорное письмо за руками с большим утверждением, как великому государю, его царскому величеству годно, и на том учиним присягу от мала до велика»⁷⁷. Ці переговори важливі тим, що в складній обстановці Україну названо «Малою Росією», тобто частиною колись єдиної Русі, а її населення мало увійти до складу Російської держави на загальних для її мешканців правах, за укладеним договором і присягою усіх, а потім затвердженням державними інституціями. Російський посол був свідком трагедії під Берестечком, вторгнення польських і литовських військ на Україну, загарбання Києва. Він висловив думку про негайне вирішення долі України, бо настав для цього слушний час: «И ныне, де их, православных христиан всю Малую Русь, великому государю его царскому величеству большое время под свою государскую руку принять...»⁷⁸. Про розгортання визвольного руху на Україні під час польсько-шляхетського наступу повідомляли в Москву царські порубіжні воєводи, при цьому єдність мови і

православної віри висувалися як важливі аргументи на користь політичного союзу народів.

Для продовження переговорів між представниками України і Росії Богдан Хмельницький у серпні 1651 р. відрядив до Москви повноважне посольство у складі полковників Семена Савича, Лук'яна Мозирі та Івана Золотаренка. Посольство інформувало про битву під Берестечком, передало прохання козацької ради прискорити об'єднання України з Росією. Царський уряд прихильно прийняв посольство і висловив своє позитивне ставлення до прагнення народу України до Союзу з Росією⁷⁹. Активізація російсько-українських взаємозв'язків зумовлювалась тяжким становищем, що склалося на Україні. Тепер царський уряд мав намір діяти в дусі рішення Земського собору, щоб підтримати Україну, де внаслідок Білоцерківського договору Річ Посполита намагалася відновити своє панування.

Український народ, поваливши в тяжкій і кривавій визвольній війні польсько-шляхетське панування та здобувши обмежену автономію за умовами Зборівського договору, не міг примиритися з можливістю втрати своїх завоювань і реставрації старих порядків. Богдан Хмельницький це розумів і готував сили для остаточного вигнання загарбників та укладення договору з Росією. На початку 1652 р. до Москви виїхало українське посольство: старшини Іван Іскра, Кузьма Наумов і Дорофій Іванов. Під час переговорів воно знову ставило питання про входження України до складу Росії.

Цього разу уряд дав згоду населенню України на випадок натиску ворожих сил поселитися в межах Російської держави: «И у царского величества в Московском государстве земли великие и пространные и изобильные — поселитца им есть где»⁸⁰. Навіть таке вирішення питання на той час мало б важливе значення: українське населення на Слобожанщині і Дону могло компактно розселитися на новій етнічній території. Проте це був один з можливих варіантів, продиктований несприятливими політичними обставинами.

Розгром повстанської армією польсько-шляхетських військових сил у Батозькій битві на Поділлі (травень 1652 р.) сприяв визволенню України й скасуванню тяжкого Білоцерківського договору. Тепер посилювалися взаємозв'язки України і Росії. На Україну влітку 1652 р. прибуло російське посольство на чолі з дворянином Василем Унковським і піддячим Андрієм Ардаб'євим, яке цікавилось становищем на Україні й політикою гетьманської адміністрації, настроями різних верств українського населення, визвольним рухом⁸¹. Наприкінці листопада 1652 р. старшинська рада в Чигирині вирішила продовжувати визвольну війну і домагатися союзу України з Росією, знову послати в Москву повноважне посольство⁸². Українське посольство на чолі з генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним у грудні того самого року під час переговорів у Москві отримало відповідь: входження в Росію відбудеться усієї території України з населенням⁸³. Вирішення цього питання неухильно наближалось.

Визвольний рух українського народу і дипломатичні переговори України з Росією у 1653 р. увійшли в завершальну стадію. 6 січня старшинська рада в Чигирині ухвалила просити царський уряд «их привяты под свою государеву крепкую державу»⁸⁴. У зв'язку з посиленням агресії Речі Посполитої Богдан Хмельницький приводив у бойову готовність військо, а у березні 1653 р. відрядив до Москви повноважне посольство на чолі з полковниками Кіндратом Бурляєм і Силуяном Мужилівським, надіслав листи царю і впливовим боярам з проханням при-

скорити укладення договору України з Росією і надати військову допомогу. Під час переговорів Російська держава демонструвала прихильність до українського народу, твердо обіцяла підтримку й захист від ворожого вторгнення⁸⁵.

У червні — липні 1653 р. на Україні перебувало російське посольство — дворянин Артамон Матвєєв і піддячий Іван Фомін з царськими грамотами і подарунками старшині. Під час переговорів 4 липня посольство повідомило гетьманові, що царський уряд відправив до Варшави велике посольство на чолі з боярином і князем Борисом Рєспніним-Оболенським, окольнічим Богданом Хитрово і дяком Алмазом Івановим з ультимативними вимогами до Речі Посполитої («говорить накрепко») припинити наступ на Україну — «то ваше междоусобие по вашему челобитью успокоити». Гетьман відповів про свою згоду на припинення війни за посередництвом Російської держави й готовність віддано служити та бажати їй добра⁸⁶. Уряд Російської держави використав усі дипломатичні заходи, щоб припинити агресію Речі Посполитої. У царській грамоті від 22 червня 1653 р. висловлювалася згода прийняти Україну до складу Російської держави і надати їй військову допомогу⁸⁷. Цю грамоту привіз на Україну стольник Федір Ладиженський. У серпні того самого року російський посол піддячий Іван Фомін повідомив гетьманові, що акт об'єднання буде здійснений після повернення в Москву посольства з Варшави і відразу ж будуть послані війська на допомогу Війську Запорозькому⁸⁸.

Одержавши офіційну згоду на прийняття України до складу Російської держави, Богдан Хмельницький на початку серпня 1653 р. від'їждив до Москви повноважне посольство на чолі з полковником Герасимом Яцкевичем для вирішення практичних справ, зв'язаних з цим актом, і отримання військової допомоги проти ворогів. Під час переговорів царський уряд твердо заявив, що найближчим часом усі ці питання будуть вирішені позитивно⁸⁹. Все це до часу залишалось в таємниці від уряду Речі Посполитої.

Влітку 1653 р. на Україну вторглося військо Речі Посполитої, яке згодом (восени) опинилося в оточенні під Жванцем. Богдан Хмельницький у вересні того самого року від'їждив до Москви посла — чигиринського отамана Лавріна Капусту з важливою місією — повідомити царський уряд про наступ ворогів і просити допомоги військовими силами⁹⁰. Лаврін Капуста прибув до Москви під час підготовки Земського собору, який вирішував справу об'єднання. Напередодні Земського собору царський уряд від'їждив на Україну своє повноважне посольство — стольника Родіона Стрешнева і дяка Мартем'яна Бредихіна з повідомленням гетьмана, що вирішено прийняти Військо Запорозьке до складу Російської держави й надати Україні військову допомогу. Посли одержали доручення домовитися з гетьманом про шляхи пересування російських військ для воєнних дій проти Польщі і Кримського ханства. В Чигирині російські послы отримали царську грамоту від 2 жовтня 1653 р., в якій їм доручалося інформувати гетьмана про рішення Земського собору Російської держави щодо прийняття України (від 1 жовтня 1653 р.)⁹¹. Цю саму інформацію отримав і український посол Лаврін Капуста.

Таким чином, український народ у визвольній війні відстояв право на своє етнічне існування, створив власну державу, отримав допомогу від російського і білоруського народів, здійснив свою мрію про звільнення рідної землі. Українська народність вступила в новий етап свого етнополітичного і духовного розвитку в складі Російської держави при безпосередньому спілкуванні з російською народністю.

2. ЗМІНИ В ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ І ФОРМУВАННЯ ФЕОДАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА УКРАЇНІ ЯК ФАКТОРИ ДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

Етносоціальні зміни у феодальному суспільстві на Україні в роки визвольної війни. Визвольна війна українського народу проти панування шляхетської Речі Посполитої обумовила глибокі зрушення в класово-становій та етнічній структурі феодального суспільства, покликана до життя нові явища в соціально-економічних відносинах. Але ці важливі зміни не відходили за межі старого феодального ладу, який на той час ще не вичерпав потенціальні економічні та соціальні можливості. Разом з тим феодальна суспільно-економічна формація на Україні вступала в новий етап розвитку, що характеризувався появою національних буржуазних зв'язків, формуванням елементів капіталістичного укладу, а ці фактори справляли вирішальний вплив і на дальший історичний поступ української народності.

В середні віки стани, за визначенням Ф. Енгельса, являли собою «надзвичайно хаотичну масу з дуже різноманітними потребами, які в усіх напрямках взаємно перехрещувались»⁹². Подібне становище склалося й на Україні. Під час визвольної війни 1648—1654 рр. усі її стани — експлуатовані маси селян, рядових козаків і міщан, а також панівні — шляхта, старшина, міський патриціат і духовенство прийшли в рух, ставлячи свої політичні завдання й соціальні вимоги. Багатогранність, невідповідність і своєрідність цих завдань і вимог надавали визвольній війні суперечливого характеру, обумовлювала внутрішню соціальну боротьбу, етнічні незгоди та політичні компроміси.

За визначенням В. І. Леніна, під час визвольних воєн склалися сприятливі умови й ситуації, коли «інтереси різних класів... сходяться на певних визначених, обмежених, загальних завданнях»⁹³. Далі В. І. Ленін підкреслював, що в ході соціальної боротьби виявлялось, зрештою, що один «клас або верства не хоче або не може йти так далеко, як другий, — що на ґрунті здійснення «спільних» (нібито спільних) завдань розгортаються запеклі сутички за спосіб їх здійснення»⁹⁴. Виробники матеріальних благ і експлуатовані маси селян, міщан і козаків прагнули не лише повалити польсько-шляхетське панування на Україні, а й добитися усунення всіх форм феодального гноблення та національних утисків. Вповні реалізувати радикальну програму визвольного руху на Україні було неможливо в силу об'єктивних історичних причин: умови для повної ліквідації феодального ладу й заміни його капіталістичним на той час ще не визріли в суспільстві. Проте в ході класової і визвольної боротьби народні маси України домоглися послаблення феодальної експлуатації, ліквідації національного гноблення та іноземного панування, створили власну державу. Ці досягнення були значним етносоціальним здобутком народних мас у визвольній війні.

При цьому слід зазначити, що найрадикальнішими прагненнями і вимогами відзначалося селянство — вирішальна сила визвольної війни. Воно пішло найдалі в боротьбі за здійснення соціальної програми визвольної війни, що вело до напруженості міжстанових відносин і послаблення єдиного фронту сил визвольного руху. Однак це не впливало на гостроту боротьби і єдність селян, козаків і міщан, коли йшлося про повалення панування шляхетської Речі Посполитої, знищення уніатства, що уособлювало національно-релігійні утиски. Отже, навіть соціальний

союз селян, козаків і міщан містив чимало суперечливих моментів, які, проте, не мали вирішального значення для успіху визвольної війни та її результатів.

Феодальний клас, що складався з станів — шляхти, старшини, міського патриціату і вищого духовенства, — у визвольній війні також прагнув повалити панування Речі Посполитої, усунути національні утиски і обмеження, але водночас він домагався збереження феодальної системи, яка давала йому економічні вигоди й відкривала шлях до неподільної політичної влади на Україні. Тому старшина, очоливши визвольну війну, в спілці з іншими привілейованими станами завоювала панівні позиції у феодальному суспільстві й намагалася їх зберегти і зміцнити. Це підтверджує відоме положення К. Маркса і Ф. Енгельса, що всі класи, які існували до появи на історичній арені пролетаріату, «завоювавши собі панування, прагнули зміцнити здобуте ними життєве становище, підпорядковуючи все суспільство умовам, які забезпечують їх спосіб привласнення»⁹⁵.

Слід зауважити, що визвольна війна українського народу не спрямовувалась проти інтересів польського і литовського народів, а мала соціальний і національно-визвольний характер, тобто боротьба йшла експлуатованих проти експлуататорів, народних мас проти польських, литовських і українських феодалів. Етнічна належність не відігравала вирішальної ролі: українські повстанці винищували й виганяли з маєтків поміщиків польської чи литовської національності, але не минали й українських феодалів, що стояли на боці польсько-шляхетського уряду. У повстанському війську Богдана Хмельницького знаходилися старшини, козаки, селяни і міщани польської національності, литовці, білоруси, росіяни та ін. Їх єднали спільні інтереси визвольної боротьби.

Під час визвольної війни українська народність консолідувалась і репрезентувала етносоціальну спільність українців (а також інших етнічних елементів, що жили постійно на Україні), які досягли певного рівня розвитку мови, економіки і культури, відвоювали значну частину території, сформували власну феодальну державність. Українці складали переважну більшість населення України, що справляло певний позитивний вплив на етнічні процеси.

Органічне сполучення в українській народності протилежних за класовим характером суспільних сил селян, козаків і міщан, з одного боку, і шляхти, старшин, міського патриціату та духовенства — з другого, означало відсутність єдиного потоку у визвольній війні проти панування шляхетської Речі Посполитої, спричинилося до дальшого поглиблення соціальних і політичних суперечностей, посилення антифеодальної опозиції й загострення класової боротьби в тогочасному суспільстві на Україні.

Очоливши визвольну війну, гетьман Богдан Хмельницький як представник феодального класу мусив піднятися вище егоїстичних інтересів старшини, рахуватися з справжнім становищем, проводити всебічно обдуману і почасти компромісну політику в соціальних питаннях, використовувати авторитет державної влади для задоволення відмінних, суперечливих або й протилежних вимог різних станів, забезпечення насамперед станових інтересів старшини, а також козацтва — панівних політичних сил феодального суспільства.

Історичний процес в різні часи та епохи дають чимало випадків, коли народності виникали до утворення їх власної етнічної державності, що не могла скластися через об'єктивні внутрішні і зовнішні причини. Тоді роль об'єднуючого фактора виконувало усвідомлення єдності народних

мас у визвольній боротьбі. «Велику роль у цьому процесі,— зазначає академік Ю. В. Бромлей,— відіграють збори воедино значних мас людей на громадські роботи або у воєнних цілях, створення внутрідержавних комунікацій усіх видів, передача інформації наказного характеру і особливо розвиток писемності, яка при наявності читця (глашатая тощо) виконує свої інформаційні функції навіть у випадку неписьменності більшості населення»⁹⁶. Українська народність виникла й розвинулась у складі іноземних держав, а її сили консолідувалися завдяки визвольному рухові.

Становище селянства і його соціальні здобутки. Найчисленнішим виробничим класом-станом феодального суспільства на Україні було селянство, яке до визвольної війни перебувало в кріпацькій залежності від магнатів і шляхти. Становище селянства напередодні визвольної війни яскраво описав сучасник — французький офіцер, дипломат і учений П'єр Шевальє: «Селяни України та сусідніх провінцій неначе раби, так само, як і в більшості інших частин Польщі... Отож не треба дивуватися, якщо селянські заворушення були такими частими і що в останніх війнах селяни відстоювали й обороняли свою свободу з такою завзятістю»⁹⁷. Як зазначалося, селяни були головною силою визвольного руху.

Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького корінним чином змінила становище українського селянства. Магнати і шляхта, які володіли на Україні не менше 1500 маєтків⁹⁸, мусили тікати або були знищені повстанцями. Селяни перестали коритися й монастирям та українським феодалам, які залишилися в маєтках, не виконували феодальних повинностей і оголошували себе козаками, тобто вільними людьми. «...Посполство..., — писав у записці царському урядові перший український посол в Москву Силуян Мужилівський 4 лютого 1649 р., — в козацтво все обернулося, как на суй стороне, так и на туй Днепра»⁹⁹. Більшість селян, що не вступила до козацького війська, вигнавши панів і орендарів з маєтків, явочним порядком займала й обробляла їх землю на правах займанщини, привласнювала робочу худобу, коней і реманент.

Маєтки вигнаних з України польських і українських феодалів опинилися у віданні нової державної влади — гетьмана і генеральної старшини Війська Запорозького. «Вільні» військові села, як їх стали називати в документах, підпорядковувалися військовому скарбові, платили визначені гетьманською владою податки на утримання війська і адміністративного апарату. Ці податки були незрівнянно меншими від тих, що стягали з залежних селян магнати і шляхта до визвольної війни.

У той час перепис міст і сіл на Україні не проводився, а тому визначити кількість «вільних» військових сіл у 1648—1654 рр. практично неможливо. Але з тогочасних документів можна зробити висновок, що вони превалювали над тією кількістю маєтків, що залишалася у власності української шляхти і монастирів і підтверджувалася гетьманськими універсалами як надання від нової влади. Поява «вільних» військових сіл стала наслідком підриву феодального землеволодіння на Україні під ударами антифеодальної боротьби селян, означала певні соціально-економічні зрушення в суспільстві.

Селяни стихійно приходили до усвідомлення природного права на землю, яку вони споконвічно обробляли. Займанщина перетворювалася у звичаєве право і прецедент на майбутнє. Арабський мандрівник і письменник Павло Алеппський (Сірія), якому довелося відвідати Україну в 1654 р. після визвольної війни, писав: «Козаки, заволодівши країною, ділять землю між собою, вирубують ліси, випалюють коріння і засівають землю збіжжям»¹⁰⁰. Козаками він називав усе українське населення,

що визволилося з неволі — селян, власне козаків і міщан. Таке свідчення досить показове для характеристики соціальних відносин на Україні.

Стихійне прагнення селян до волі також було характерним у роки визвольної війни на Україні явищем. Про корінні відмінності соціальних вимог і політичних прагнень залежних станів (насамперед селян) від панівних (старшини) писав у вересні 1649 р. шляхтич-урядовець з Поділля: «Сама козацька старшина бажала б уже миру і дотримуватися зборівських пунктів. Не прагне до нього тут набрід, який рад би ніколи не мати над собою панів і жити за власною волею»¹⁰¹. Отже, не лише земля як джерело життя й економічної діяльності була бажаною для селян, а й воля, що дала б їм можливість стати вільними виробниками в суспільстві.

Внаслідок повалення польсько-шляхетської влади на Україні законодавство Речі Посполитої, а також традиційні норми литовських статутів про кріпосне право втрачали силу, і селяни формально й фактично ставали вільними виробниками. Знищення магнатсько-шляхетського землеволодіння закономірно привело до різкого збільшення селянського подвірного землекористування шляхом згадуваної вище необмеженої займанщини — земельної власності, набутої за традиційним правом першого зайняття вільної землі для обробітку. Визволення від кріпацтва й земельний набуток відразу поліпшували економічне становище основної маси селянства.

Юридичне становище основної маси селянства України внаслідок визвольної війни зазнало корінних змін. Визволені з-під шляхетсько-магнатської юрисдикції села стали, як уже говорилося, «вільними» військовими, а селяни перетворювалися на державних підданих скарбові Війська Запорозького і їх феодальна залежність зберігалася у видозміненій формі. Крім податку на утримання війська і державного апарату, вони також відбували феодальні повинності, яких вимагали складні умови визвольної війни (підводи, стації — військовий постій, ремонт фортець, шляхів, мостів, зведення укріплень, переправ через річки тощо). Але податки й повинності не обтяжували селян, і це позначилося на їх свідомості: вони рішуче підтримали визвольну війну й масово в рядах війська боролися проти загарбників. Селяни вважали своїм громадянським і патріотичним обов'язком захищати Україну від нападів ворогів, створювати повстанські загони, групами або поодинокі вступати до козацького війська, яке після тяжких битв потребувало поповнення.

Слід також зазначити, що у «вільних» військових селах запроваджувалося громадське самоуправління: селянські громади обирали на сходах сільську адміністрацію — отаманів або війтів, підпорядкованих сотенному козацькому управлінню. Це теж було важливим завоюванням селян.

Щоб уникнути закріпачення на майбутнє, селяни під час переписів записувалися в козаки або міщани, які вважалися вільними станами. І гетьманська влада не могла цьому перешкодити.

Нова феодальна державність на Україні не могла відразу зміцнити основи феодального ладу, розхитаного масовими повстаннями народних мас. Універсали гетьмансько-старшинської адміністрації про «послушество» селян окремим монастирям і шляхтичам, які підтримували визвольну війну, мали спорадичний характер і лише визначали тенденцію до поступової заміни форм феодальної залежності селян — державної на власницьку.

Соціально-економічна політика гетьмансько-старшинської адміністрації на Україні сформувалась не відразу. Напруга селянських повстань

проти гнобителів не сприяла тому, щоб урядовими розпорядженнями примушувати їх до «послушенства» й «підданства» феодалам — як монастирським, так і світським. Тому й не дивно, що гетьманські універсали про феодальну залежність селян з'явилися лише в кінці першого року визвольної війни. Перебуваючи в Києві, Богдан Хмельницький 22 грудня 1648 р. видав універсал про «послушенство» селян Великих і Малих Дмитровичів та Вишеньків (Київщина) київському монастирю Флора і Лавра. Гетьман суворо наказував селянам, щоб вони були «послушними і вшелякую повинност ведлуг звичаю давного отдавали»¹⁰². Ці маєності раніше належали польському шляхтичеві, а тепер перейшли до монастирських володінь. Там же в Києві Богдан Хмельницький видав 28 грудня 1648 р. і другий універсал — про «послушенство» селян Підгірець (Київщина) Печерському жіночому монастирю: селяни зобов'язувалися бути «послушними», виконувати повинності й різноманітні роботи «по-старому»¹⁰³. Перший універсал про «послушание и подданство» селян Кишенців (Київщина) шляхтичеві Ілляшеві Пекулицькому з'явився лише через два роки після початку визвольної війни — 3 березня 1650 р.¹⁰⁴

Політика зміцнення феодальних відносин на Україні проводилася гетьманською адміністрацією послідовно і неухильно, але при цьому вона вимушена рахуватися з настроями повсталих селян, які не бажали повертатися в підданство до панів.

Козацтво як провідна сила і привілейований стан. Українське козацтво, що виникло за півтора століття до визвольної війни, склалося як суспільний стан й відіграло визначну роль у визвольному русі на Україні, формуванні народності. На півдні України (за порогами Дніпра) військові сили козаків об'єдналися, створили свою республіку і центр — фортецю Запорозьку Січ, що мала прогресивне значення в антифеодальній боротьбі, становленні національної державності, відсічі агресії з боку сусідніх держав¹⁰⁵.

Сучасник П'єр Шевальє дав досить цікаву характеристику козакам: «Мешканці України, які сьогодні всі називаються козаками і які з гордістю носять це ім'я, мають гарну постать, бадьорі, міцні, спритні до всякої роботи, щедрі і мало дбають про нагромадження майна, дуже волелюбні і нездатні терпіти ярма, невтомні, сміливі й хоробрі»¹⁰⁶. Ці етнічні риси відносяться й до селян та міщан, які разом з козаками склали основу української народності.

Напередодні визвольної війни чисельність козаків Запорозької Січі не перевищувала 10—12 тис. чоловік і в шести реєстрових полках — 6 тис. Під час визвольної війни чисельність озброєного козацтва різко зросла за рахунок прийому до полків селян і міщан, які повставали проти гнобителів й прагнули перейти в козацький стан. Київський воєвода магнат Адам Кисіль у листі до Богдана Хмельницького (травень 1649 р.) свідчив: «Усі ті, які недавно вибилися з підданства панів і увійшли в козацький титул, миру не бажають, вбачаючи в ньому повернення їх у підданство, а їх в десять разів більше, ніж Війська Запорозького»¹⁰⁷. В цьому магнат бачив реальну силу, що перешкоджала відновленню панування Речі Посполитої на Україні.

В роки визвольної війни втратив сенс і поділ козаків на запорозьких і реєстрових. Зберігалась лише майнова нерівність багатих і бідних. Спроби польсько-шляхетських урядовців вбити клин між реєстровим і запорозьким козацтвом виявилися марними. Так, козацький полковник І. Дунець і сотник М. Тиша (Звягельський полк на Волині) у січні 1649 р. в листі до князя С. Корецького пояснювали: «Питаєш, які ми

козаки — реєстрові чи ні. Цього ми ще й самі не знаємо, бо нас гетьман досі не реєстрував. Знаємо лише, що гетьман кожного з нас має за рівного собі і не відділяє нас від давніх реєстрових»¹⁰⁸.

Під час визвольної війни зміцнювався бойовий союз козацтва з селянством у боротьбі проти феодалів. Проте гетьмансько-старшинська адміністрація надавала привілеї козакам. Так, у серпні 1650 р. Богдан Хмельницький розіслав універсали в полки з вимогою, щоб козаки не плагили подимне, чинш та інші податки, а перекладав це на селян, щоб вони «не прикривалися козацтвом» і виконували повинності. Магнат А. Кисіль відмічав, що на Україні все ж не було «справжнього відмежування простого народу від козаків»¹⁰⁹. Незаможна частина селян, не маючи статків для військової служби, часто записувалась не в козаки, а в міщани. Російські послы Родіон Стрешньов і Мартем'ян Бредихін у грудні 1653 р. повідомляли в Москву, що чимало селян на Україні «за скудостью в козаках быть не похотіли и почели быть в міщанех»¹¹⁰.

З самого початку визвольної війни Богдан Хмельницький виступав з вимогами до уряду Речі Посполитої від імені козацького стану, який зазнав утисків від польсько-шляхетської влади, дбав про поліпшення становища козаків та збільшення їх реєстру. Певною віхою в соціальному визначенні козацького стану на Україні було складання його реєстру за умовами Зборівського договору (1649). Цей договір визначав козацький реєстр Війська Запорізького в 40 тис. чоловік, а розселення козаків дозволялось у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах. До реєстру було вписано 37 745 козаків¹¹¹. А на Україні тоді в козацькому війську налічувалося не менше 300 тис.¹¹² Договір вимагав козаків, які не вписані до реєстру, повернути в підданство панам. Ця політика викликала хвилю невдоволення.

Гетьмансько-старшинська адміністрація щодо перепису козаків і внесення їх до реєстру проводила вузькокласову політику, давала перевагу тим козакам, які за майновим станом були спроможні нести військову службу. Російський посол Григорій Неронов, який відвідав Переяслав, 12 листопада 1649 р. повідомляв у Москву, що Богдан Хмельницький наказав «в казаки писать тех, которые служат старо и со всякую службу их будет; а будет де казаков письменных 40 000, и от королевского величества тем казаком будет ежегод денежное жалованье»¹¹³.

Складання реєстру відбувалося в умовах гострої класової боротьби: козаки, які не потрапили до нього (так звані вишищики), рішуче протестували проти сваволі старшини, повставали й розправлялися з нею. Вишищиків підтримували селяни й міщани. «Запорозьких реєстрових козаків,— зазначалось в одному з тогочасних документів,— мало бути тільки 40 тисяч,— а їх, бідних людей, і козаками не називали, а мужиками»¹¹⁴. Вишищикам загрожувало повернення в панське ярмо. Білоцерківський договір 1651 р. ще більше загострив становище на Україні: реєстр зменшувався до 20 тис. чоловік. Сотні тисяч повстанців, які стали козаками, мали втратити свою волю, здобуту в боях з ворогами й гнобителями. Протест селян і козаків посилювався. Російські послы Афанасій Прончищев і Алмаз Іванов, які на початку 1652 р. перебували у Варшаві, повідомляли в Москву, що старшина за внесення до реєстру брала хабарі й зловживала: «Хто ково больши мог дать, тово и в рейстр писал, для того что нихто в холопстве быть попрежнему не хотел»¹¹⁵. Багато вишищиків тікало в межі Росії. Лише після розгрому польсько-шляхетської армії під Батогом (1652) було припинено складання реєстрів, що знімало загрозу поневолення вишищиків панами на Україні.

Загалом козацький стан на Україні протягом визвольної війни поповнився чисельно і зміцнів. Під час присяги в січні 1654 р. козацтво після шляхти було поставлене на перше місце в присяжних списках.

Економічні, соціальні й політичні здобутки козацтва внаслідок визвольної війни були досить значними. Козацтво визнавалося окремим станом, який користувався суспільними привілеями, фіксувалося поіменно в урядових реєстрах й підлягало виключній юрисдикції (зверхності) гетьмана, генеральної старшини, полковників і сотників. Козацький стан зріс кількісно за рахунок повсталих селян і міщан й складав близько половини населення України.

Козаки дістали право на вільне проживання в містах і селах України та утворення місцевого громадського самоврядування — вибори отаманів, зберегли традиційний козацький суд, формальне право обирати старшину на радах, особисту свободу й звільнення від обтяжливого «послушенства» феодалам. Все це виділяло козаків з середовища селян і міщан, які такими привілеями на користувалися.

Економічне становище козаків значно поліпшилося: вони дістали право на безперешкодне володіння землею, незалежне господарювання, заняття ремеслами, промислами і торгівлею. Порівняно з селянами і міщанами козаки сплачували менші податки й відбували обмежені повинності на користь урядової адміністрації. Крім того, за військову службу козаки отримували певну урядову плату («жалування»).

Привілеї козакам надавалися за виконання ними постійної служби у Війську Запорозькому. Військова служба вимагала значних матеріальних витрат на озброєння і спорядження, відриву чоловіків на тривалий час від господарських занять. Разом з тим у середовищі козацького стану тривав неухильний процес соціальної диференціації — збагачення одних і зубожіння інших. Значна частина збіднілих козаків не могла придбати коней і зброї, щоб відбувати військову службу, а тому нерідко переходила до стану селян або міщан.

Козацький стан відіграв визначну роль у визвольній війні, посів поряд із селянами і міщанами провідне місце в соціальній структурі української народності.

Зміни в статусі міст і міського населення. У феодальному суспільстві на Україні значне місце посідали міста і їх населення, яке формувалося в стан й відіграло помітну роль в економічному і політичному житті. За неповними даними, в 40-х роках XVII ст. в Київському, Брацлавському, Волинському і Подільському воєводствах нараховувалося 328 міст, у тому числі королівських 62. Приватновласницькі міста склали не менше 80 %¹¹⁶. Більшість міст зазнавала визиску з боку власників — магнатів і шляхтичів. Королівські міста експлуатувала держава — Річ Посполита. Обидві категорії міст перебували в тяжкому становищі; їх населення платило непомірні податки й відбувало численні втратні повинності.

Частина міст намагалася шляхом здобуття магдебурзького права захиститися від утисків і визиску з боку феодалів. На території України, яка у 1654 р. об'єдналася з Росією, нараховувалося не менше 19 міст, які здавна користувалися магдебурзьким правом: Київ, Вінниця, Житомир, Лубни, Полтава, Стародуб, Чернігів, Борзна, Пирятин, Остер, Переяслав, Ніжин, Новгород-Сіверський, Канів, Брацлав, Чигирин, Біла Церква, Корсунь, Бориспіль.

Населення міст складалося переважно з українців, але в багатьох містах проживали й інші етнічні групи — поляки, євреї, вірмени, греки, білоруси, росіяни, татари тощо. Зокрема, в м. Кам'янці-Подільському

існували вірменські цехи в ремісничому виробництві, а общини вірмен підпорядковувалися магістрату. Значна колонія греків проживала в Ніжині й там навіть мала власний магістрат. Трудящі інших етнічних груп займалися ремеслом, торгівлею, сільським господарством й зазнавали експлуатації з боку своїх багатіїв. Вони підтримували антифеодальну і визвольну боротьбу українського народу. Дружба народів народжувалася в сивій давнині. Українська народність збагачувалась тим, що українці спілкувалися з іншими народностями, обмінювалися виробничим досвідом і здобутками культури.

Соціальна диференціація спричинилася до утворення в міському стані трьох основних груп: міська аристократія (купці, лихварі, урядовці), бюргерство (середні та дрібні торговці, цехові майстри, заможні ремісники) і плебс (підмайстри, слуги, наймити, незаможні ремісники). Патриціат орієнтувався на польсько-шляхетську владу й усіма силами намагався зберегти своє привілейоване становище. Зокрема, серед патриціату Києва виділялися багаті роди Балик, Мелешків, Ходик, Мехедовичів, Черевчеїв, які не відрізнялися від заможної шляхти. В містах загострювалися класові суперечності, що приводили до широкої участі міщан в антифеодальній і визвольній боротьбі на Україні.

Про масові виступи міського населення проти польсько-шляхетського панування під час визвольної війни на Україні путивльський воевода Н. Плещев 30 травня 1648 р. повідомляв у Розрядний приказ в Москву: «...У них во всех литовских городех по сю сторону Днепра змятня великая. Копятца и идут многие мужики ис тех литовских городов к тем же самовольным казакам в сход...»¹¹⁷. Характерно, що з міст втекли польські пани, державці, урядники, єврейські багатії з жінками і дітьми в Польщу. Залишило міста і католицьке та уніатське духовенство.

Політику гетьмансько-старшинської адміністрації щодо міст можна прослідкувати на прикладі Києва, населення якого взяло участь у визвольній війні та підтримувало матеріально повстанське військо. Це місто зазнало спустошення литовськими військами й потребувало, як і інші міста, протекції та підтримки нової влади. Богдан Хмельницький 8 червня 1652 р. видав універсал про охорону Києва від обтяжливих переходів та постоїв козацьких військ. За будь-які кривди міщанам гетьман погрожував суворо карати й вимагав від київського полковника стежити за виконанням гетьманського наказу¹¹⁸. Ряд інших універсалів звільняв міщан Києва від частини колишнього воеводського податку (тепер він ішов у військовий скарб), забороняв місцевим селянам претендувати на землі й сіножаті; на Оболоні визначав володіння магістрату, надавав пільги заможним міщанам у торгівлі¹¹⁹.

Повсталі міщани виганяли з міст шляхту, польську адміністрацію і неугодних їм урядовців з самоуправління. У містах з магдебурзьким правом вони обирали нові склади магістратів, а в інших містах і містечках замість старостинського управління обирали ратуші. Створювалися магістратські й ратушні суди, які нерідко діяли спільно з полковими і сотенними судами. Населення міст забиравало вільні землі на правах займанщини і вважало їх своїм володінням, широко займалося ремеслами й промислами. Гетьмансько-старшинська адміністрація не чинила перешкод, бо вважала міста важливим джерелом прибутків. Міщани справно платили встановлені нею податки й відбували повинності, що мало неабияке значення в умовах визвольної війни.

Внаслідок визвольної війни в складі населення міст сталися істотні зміни соціального і етнічного характеру. Міське бюргерство замість

вигнаного патриціату стало при владі у магістратах і ратушах. Частина міщан (переважно бідноти) влилася до козацького війська й поповнила козацький стан. У той же час чимало селян записалося до міських общин і стали міщанами. У містах зростала міська верхівка з числа бюргерства, козацької старшини і колишньої шляхти української національності. Щодо етнічного складу населення міст, то там переважали українці. З міст втекла значна частина заможних мешканців за національністю поляків, євреїв тощо. Водночас там поселялися вихідці з Росії і Білорусії. Міщани підлягали владі війтів і бурмистрів, а також козацьких полковників, сотників і отаманів. Серед міського населення поглиблювалися майнова нерівність, соціальна диференціація, а також загострювалися класові суперечності.

В роки визвольної війни в українських містах широко розгортався визвольний рух. Міське населення вбачало у союзі з Росією запоруку визволення від гніту і безправ'я. Мешканець Путивля Олексій Мисков, посланий місцевими воєводами на Україну для збирання відомостей про її становище, відвідав Київ, Прилуки, Чигирин та інші міста. У березні 1653 р. він розповідав у Посольському приказі в Москві: «В Кіеве и в-ыных городех за государское многолетное здоровье бога молят и молебны поют з звонами, и ис пушек стреляют. А говорят то, чтоб царское величество изволил их принять под свою государскую высокую руку»¹²⁰. Після Переяславської ради населення багатьох міст присягало Російській державі.

Таким чином, соціально-економічні й політичні здобутки міського населення України були досить значними. Усі міста стали «вільними» військовими й підпорядковувалися гетьмансько-старшинській адміністрації. Міста з магдебурзьким правом зберегли свої привілеї, решта їх одержала від нової влади. Міщани могли вільно володіти землями, а також займатися ремеслами і промислами без будь-яких обмежень. Важливою справою була ліквідація феодальних юридик, які істотно підривали економічне становище великих міст. Міське населення залишилося у феодальній залежності від гетьмансько-старшинської адміністрації й платило визначені йому податки та виконувало повинності, що були менш обтяжливими, як за часів панування шляхетської Речі Посполитої.

Населення міст назавжди звільнялося від національно-релігійних утисків: втратила силу унія, а католицьке та уніатське духовенство втекло або було знищене повстанцями. Багатствами католиків та уніатів заволоділо православне духовенство, яке також визискувало міську бідноту.

В містах скасовано гродські, земські, підкоморські й старостинські (замкові) суди, а замість них створювалися магістратські або ратушні суди, підпорядковані полковим і сотенним козацьким управлінням.

Серед міського населення значне місце посіли козацька старшина, шляхта і православне духовенство, що належали до феодальних станів.

Консолідація панівного класу феодалів: шляхти, старшини, міського патриціату, вищого духовенства. Визвольна війна справила істотний вплив на клас феодалів. Відбулися зміни в його складі. Магнати і польська шляхта втекли від розправи повстанців або були знищені, такої ж долі зазнали міські аристократи, католицьке і уніатське духовенство. Дрібна і середня українська шляхта, яка взяла участь у визвольній війні, зайняла старшинські посади у війську. До складу старшини влилося немало вихідців з козацтва і навіть селянства. Більшість заможних міщан і православного духовенства підтримала визвольну війну і нову адміністрацію. Відбувалася консолідація панівного класу феодалів.

Українська шляхта зберегла за собою право володіти маєтками і селянами. За відомостями російського посла Г. Кунакова (1649) у війську Б. Хмельницького перебувало 6000 банітованих (позбавлених прав) українських, польських і литовських шляхтичів¹²¹. Шляхта була зв'язана тісними узами з старшиною. Чимало шляхтичів не мали маєтків. До присяжних списків після Переяславської ради внесено лише 188 шляхтичів, які були землевласниками¹²². Гетьман підтримував шляхту, яка зайняла помітне місце в феодальному суспільстві на Україні й висунула з свого середовища немало старшин (Остап Гоголь, Михайло Громика, Антін Жданович, Михайло Криса, Михайло Кричевський, Павло Тетеря, Самійло Богданович-Зарудний, Іван Виговський та ін.).

Під час переговорів генеральної старшини з російським послом В. В. Бутурліним у Переяславі (1654) гетьман просив царський уряд: «...Вольностей не нарушать, и хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маєтности у себя имел, и тому б всем быть попрежнему»¹²³. Становий поділ, таким чином, зберігався. Згодом шляхта отримала чимало гетьманських універсалів і царських грамот на земельні володіння й послушенство селян (Виговські, Боглевські, Ворони, Рубці, Немиричі, Борозни та ін.).

Визвольна війна на Україні відкрила перед козацькою старшиною перспективу збагачення й політичного панування. Старшина взяла у свої руки керівництво військом і адміністративно-політичне управління Україною. Згідно з реєстром Війська Запорозького, складеним за умовами Зборовського договору (1649), козацька старшина (гетьман, генеральні старшини, полковники, сотники, осавули, обозні, хорунжі, бунчужні, писарі та ін.) становила близько 400 осіб¹²⁴. Це була значна політична сила в суспільстві. За соціальним складом старшини походили переважно з заможного козацтва і шляхти, лише незначна частина вийшла з незаможних козаків, селян, міщан або духовенства. Ця частина піднялася на хвилі визвольних повстань народних мас, прагнула урівнятися з старшинами-шляхтичами у політичних правах і землеволодінні, що було визнане гетьмансько-старшинською адміністрацією недоторканим. За підрахунками дослідника, гетьман і полковники за роки визвольної війни видали універсали на земельні володіння близько 50 шляхтичам і 20 старшинам¹²⁵. Більшість старшин володіла значними багатствами земель і угідь на правах займанщини.

Гетьмансько-старшинська адміністрація, маючи у своєму розпорядженні величезні земельні багатства польських магнатів і шляхтичів, намагалася їх надавати старшинам як нагороду за службу у війську. Проте в широких масштабах вона не могла це здійснювати через опір селян, міщан і козаків, які небезпідставно вважали ріст старшинського землеволодіння загрозою повернення до старих порядків феодального гноблення. Цей опір іноді коштував життя старшинам і шляхтичам, які намагалися привести колишніх підданих до «послушенства».

За етнічним складом старшина сформувалася переважно з українців, але чимало старшинських посад займали поляки, литовці, білоруси, росіяни, грузини та ін. На Україні не існувало національної відособленості чи виключності, як це було в шляхетській Польщі, коли мова йшла про зайняття адміністративних чи військових посад.

Міська аристократія (патриціат) зазнала певних змін у своєму складі: значна частина вийтів, бурмистрів, лавників, купців та інших багатіїв, що підтримували польсько-шляхетське панування, втекла від карі повсталих міщан, а на їх місце прийшли вихідці з заможних міщан, які підтримували визвольну війну. Частина міщан служила в козацькому війську

(наприклад, полковники Іван і Василь Золотаренки, Мартин Небаба та ін.).

Обновлений міський патриціат прагнув зберегти права і привілеї, цеховий устрій, монополію на ремесла, промисли і торгівлю, розширити земельні володіння, звільнитися від обтяжливих податків і повинностей. В цьому він знайшов підтримку гетьмансько-старшинської адміністрації. Своїми універсалами гетьман затвердив війтами у Києві Богдана Сомковича і в Чернігові Івана Скиндера, надавши їм значні права¹²⁶. Богдан Хмельницький неодноразово видавав універсали про протекцію над «столичним містом» Києвом¹²⁷. Він підтримав міський патриціат Києва, Чернігова і Ніжина перед царським урядом у 1654 р. про підтвердження їм магдебурзького права й надання привілеїв.

Міста, що перетворилися у головні центри торгівлі на Україні, поряд з дрібними торговцями-міщанами населяло багате купецтво, яке в широких масштабах вело внутрішню і закордонну торгівлю. До аристократії належали київські купці Іван Тетерівський, Петро Котович, Василь Мезинський, Федір Іванович, Андрій Зосимович, Єфимій Григорович, Дмитро Федоров та ін.¹²⁸ Купецтво перебувало під особливою протекцією гетьмана і користувалося значними привілеями, збагачувалося й визискувало міську бідноту.

Проти старого устрою в містах виступала біднота разом з рядовими козаками-міщанами й селянами. Загострювалися соціальні суперечності. Козацька старшина підтримувала міський патриціат й намагалася взяти під свій контроль економічне і політичне життя міст, посилювала феодалне гноблення.

Визвольна війна завдала рішучого удару католицизму і уніатству, які феодалі Речі Посполитої використовували для духовного поневолення й колонізації українського народу, розриву його вікових зв'язків з сусіднім російським народом. Внаслідок цього зміцнилися позиції православної церкви як ідеологічної інституції, що освячувала феодальний лад на Україні.

Духовенство на Україні було досить численним станом з власною ієрархією: православною митрополією, єпископствами, єпархіями, приходами (парафіями), монастирями. Однак митрополит київський і галицький Сильвестр Косов і архімандрит Печерського монастиря Йосиф Тризна виявилися противниками об'єднання України з Росією. Але вони не змогли згуртувати навколо себе інші групи духовенства, які підтримували політику Б. Хмельницького. У містах і селах існувало не менше тисячі церков і священників, близько ста монастирів нараховували кілька тисяч монахів. Лише в Києві діяло тоді не менше 30 монастирів (Печерський, Видубицький, Братський, Михайлівський Златоверхий, Миколо-Пустинський, Кирилівський, Китаївський, Флорівський та ін.). В багатьох містах і селах діяли досить впливові монастирі (Густинський, Мгарський, Максаківський, Межигірський, Батуринський, Мотронинський, Трахтемирівський та ін.).

Гетьмансько-старшинська адміністрація вбачала у духовенстві своїх союзників, бо церква мала значний ідеологічний вплив на народні маси. Однак повстанці нерідко нападали на монастирські володіння і втручалися в церковні справи. На користь духовенства гетьман видав лише монастирям не менше 80 універсалів на земельні володіння і «послушество» селян¹²⁹.

Таким чином, шляхта, старшина, міський патриціат, духовенство консолідувалися в клас феодалів, складову частину української народності. Феодалам протистояли залежні стани — селянство, міське населення і

козацтво. У феодальному суспільстві на Україні продовжувала точитися гостра класова боротьба.

Формування феодальної державності як ознака політичної зрілості української народності. Формування народностей в епоху феодалізму супроводжувалось утворенням державних об'єднань. Ф. Енгельс вказував на прогресивний характер цього явища¹³⁰. Як класове явище, держава притаманна антагоністичному суспільству. «Вона, — писав В. І. Ленін, — з'являється там і тоді, де і коли з'являється поділ суспільства на класи, коли з'являються експлуататори і експлуатовані»¹³¹.

Як і інші народності Європи, українська народність прагнула до створення своєї державності, форми якої (наприклад, Запорозька Січ) з'являлися навіть в умовах панування литовських і польських феодалів. Напередодні визвольної війни певні ознаки державності мало створення полків реєстрового козацтва на Україні.

Визвольна війна прискорила визрівання етнічної самосвідомості української народності, яка створила свою державність для визволення від іноземного поневолення. Спираючись на загальну підтримку повсталого народу, Богдан Хмельницький заявив про необхідність визволення України: «Ми всю Україну у ляхів відберемо»¹³². Державність відіграла позитивну роль у політичних справах, стала важливим фактором і для етнічних процесів: консолідації української народності й посилення її зв'язків з сусідніми народностями. Звичайно, державність виконувала й функцію панування феодалів як класу над пригнобленими масами народу визволеної України.

Перемоги повсталого українського народу у визвольній війні прискорили формування на Україні державності та нової адміністративної системи. Уже в травні 1648 р. польські урядовці були занепокоєні, що Богдан Хмельницький «творить нове князівство» і «проголосив Київ своєю столицею»¹³³. Польські урядові комісари засвідчили, що під час переговорів у Переяславі (лютий 1649 р.) гетьман нібито заявив: «Я є єдиновладцем і самодержцем Руським»¹³⁴. Під час цих переговорів гетьман окреслив територію України, яку мав визволити від загарбників, і назвав її «князівством». Так інтерпретували слова гетьмана комісари. Але справа не в термінології: влада на Україні перебувала в руках гетьмана і старшини й опиралась на сили повсталого народу. До резиденції гетьмана в Чигирин прибували посольства з Росії, Речі Посполитої, Молдавії, Валахії, Трансильванії, Венеції, Кримського ханства, Туреччини, Швеції та інших країн. Керівник Англійської буржуазної революції Олівер Кромвель прихильно ставився до визвольної війни на Україні й звертався до Богдана Хмельницького з шанобливим листом.

Свій рішучий намір визволити Україну і Білорусію від панування Речі Посполитої Богдан Хмельницький заявив послові Російської держави Григорію Унковському на початку березня 1649 р. в Чигирині: «Они б мир с нами учинили на то, что им, ляхом и литве, до нас, Запороского Войска и до Белой Руси, дела нет. И уступили бы мне и Войску Запороскому всей Белой Руси по тем границам, как владели благочестивые великие князи, и мы в подданстве и в неволе быти у них не хотим»¹³⁵. Цю визволену територію передбачалось об'єднати з Росією, про що велися переговори гетьмана з царським урядом.

Після обрання на раді в Запорозькій Січі гетьманом Богдан Хмельницький з військом розпочав визвольний похід на Україну. На підвладній йому території розпочалось формування центрального і місцевого державного адміністративного апарату, де використовувалися давні традиції українського народу. Функції уряду виконувала генеральна

старшина (гетьман, обозний, суддя, осавули, писар, хорунжий, бунчужний і підскарбій). Хоча формально ці посади вважалися виборними, фактично їх посідали особи, визначені гетьманом. Генеральні старшини мали цивільну і військову владу на Україні. Центральною установою вважалася гетьманська канцелярія. Столицею України було місто Чигирин, де знаходилася резиденція гетьмана. Столичним містом він називав і Київ, куди неодноразово приїжджав для вирішення справ, зустрічі з вищим православним духовенством. Здавна існував герб Війська Запорозького: на ньому зображався козак з рушницею і шаблею при боці. Документи засвідчувалися підписом гетьмана і печаткою з написом: «Печать воиска его королевское милости запорозкого», а після об'єднання України з Росією напис змінився: «Печать царского величества Малои Роси вои [с] ка запо ро [зского]»¹³⁶.

Адміністративний устрій України формувалася за звичаями і традиціями; полки і сотні охоплювали майже всю визволену її територію. В реєстрі Війська Запорозького (1649) названо 16 полків: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький, Київський, Переяславський, Кропивенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський. В них нараховувалося 271 сотня¹³⁷. Площа їх становила близько 200 тис. км² з населенням не менше 1 млн чоловік. Полковникам і сотникам належала військова і цивільна влада на місцях. Полково-сотенний устрій витіснив невластивий етносоціальним умовам України поділ на воєводства і повіти. Запорозька Січ продовжувала здійснювати свою юрисдикцію на прилеглу до неї територію в прикордонні з Кримським ханством і підпорядковувалась безпосередньо гетьману. До адміністрації Запорозької Січі входили кошовий отаман, писар, суддя, осавули та інші старшини (Кіш), яким підпорядковувалися курені, очолювані курінними отаманами. Посади були виборними: козаки обирали їх на радах. Тому Запорозьку Січ називали козацькою республікою.

На республіканських традиціях Запорозької Січі формувалась і феодална державність на Україні в роки визвольної війни: на станово-представницьких радах обиралися гетьман і генеральні старшини, полковники, сотники і отамани. Найвищим органом влади на Україні вважалась рада всього Війська Запорозького, яка вирішувала політичні й військові питання. Між ними гетьман скликав раду старшин. Венеціанський посол Альберто Віміна назвав цю раду «сенатом»¹³⁸. Місцеві справи вирішувалися на полкових і сотенних радах. Звичайно, старшина намагалася проводити власну класову політику. Користуючись величезним авторитетом серед козацького війська, гетьман Богдан Хмельницький нерідко розв'язував державні справи самовладно, не прислухався до порад старшин, рідко скликав загальні ради козаків.

Щодо державного устрою на Україні, то Альберто Віміна дійшов висновку про його республіканський характер: «...Ця республіка подібна спартанській...»¹³⁹. В історичній літературі утвердилася думка про республіканський державний устрій на Україні, а не монархічний.

Феодална державність на Україні означала політичну зрілість української народності. На визволеній території вона здійснювала свій суверенітет, організовувала центральні й місцеві органи влади, налагоджувала господарство, займалась формуванням війська, тримала в покорі народні маси. Зовнішньополітичний аспект діяльності державності полягав у тому, щоб довести визвольну війну до переможного кінця, захистити Україну від іноземних загарбників.

Таким чином, визвольна війна привела до значних зрушень у класо-

во-становій і етнічній структурі феодального суспільства на Україні, формування державності, що підготувало умови для дальшого етнополітичного прогресу української народності.

3. ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНИ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Рішення Земського собору в Москві (1653) про прийняття України до складу Російської держави. В роки визвольної війни політичні, економічні та культурні зв'язки України з Росією досягли значного розвитку. Визвольний рух справляв певний вплив на політику уряду Російської держави і гетьманської адміністрації, примушував їх ставити на порядок денний практичне здійснення акту об'єднання України з Росією. Царський уряд не відразу зважився на рішучий крок: Російській державі протистояла сильна на той час держава Річ Посполита, і негайне об'єднання України з Росією могло привести до війни між ними. Тому в складній обстановці царський уряд мусив рахуватися з думками усіх станів суспільства як щодо об'єднання, так і можливих міжнародних ускладнень. В таких умовах рішення міг прийняти лише традиційний Земський собор представників усіх станів.

Вперше питання про взаємовідносини Російської держави з Річчю Посполитою у зв'язку з визвольною війною українського народу та його прагненням до об'єднання України з Росією ставилось на Земському соборі 28 лютого 1651 р. Політичне значення цього собору полягало в тому, що його учасники, обговоривши інформацію про порушення Річчю Посполитою умов Полянського договору 1634 р. і події визвольної війни на Україні, висловилися позитивно щодо допомоги українському народові й прийняття України до складу Російської держави¹⁴⁰. Однак остаточного рішення тоді не було прийнято: умови для цього ще не назріли. Вирішальним став 1653 р., коли визвольна війна українського народу підготувала відповідний ґрунт, а переговори представників України та Росії досягли значних успіхів. Та й Російська держава змогла підготувати сили для можливого збройного конфлікту з Річчю Посполитою, створити сприятливі міжнародні умови для успішної акції прийняття України до її складу.

Уряд Російської держави навесні 1653 р. відрядив до Варшави повноважне посольство, куди увійшли визначні діячі і дипломати Б. О. Рєпнін-Оболевський, Б. М. Хитрово і А. Іванов, з завданням запропонувати Речі Посполитій посередництво Російської держави для припинення війни на Україні й укладення миру на умовах Зборівського договору. З квітня по вересень 1653 р. посольство вело безуспішні переговори з польсько-шляхетським урядом у Львові і Варшаві. Представники Речі Посполитої вимагали повної покори українського народу, гетьмана Богдана Хмельницького називали найлютішим ворогом і зрадником, не побажали примирення на умовах Зборівського договору й заявляли про новий похід війська на придушення визвольної війни¹⁴¹. Посольство поверталось до Москви безрезультатно.

Земський собор, скликаний для вирішення питання про долю України, засідав у Москві 25 травня 1653 р. Він твердо висловився за прийняття України, але остаточне рішення відкладалось до повернення в Москву повноважного посольства, яке відряджалось до Варшави. Навіть не дочекавшись його з результатами переговорів, царський уряд 22 червня 1653 р. надіслав Богдану Хмельницькому грамоту з повідомленням

про його рішення прийняти Україну до складу Російської держави¹⁴². Наприкінці вересня посольство повернулось до Москви й повідомило про непримиренну позицію Речі Посполитої щодо України. Таким чином, усувалася перешкода для прийняття Земським собором остаточного рішення: за цей час усі стани виступили за прийняття України до складу Російської держави й надання їй допомоги.

Земський собор, на якому були присутні представники від царського уряду, вищого духовенства, бояр, дворян, купців, стрільців, ремісників, чорносошних селян, зібрався в Москві 1 жовтня 1653 р. в Грановитій палаті Кремля й розглянув питання про взаємовідносини з Річчю Посполитою та долю України, яка кілька років боролася проти її нападів й домагалася прийняття до складу Російської держави.

Порушення умов Поляновського договору 1634 р. польсько-шляхетським урядом дало підставу Земському собору прийняти рішення про оголошення війни проти Речі Посполитої.

Далі на Земському соборі розглядалося питання про долю України, яка повстала проти панування Речі Посполитої. Учасникам було зачитано складену в загальних рисах історію взаємин України і Росії від початку визвольної війни. Наголошувалося, що Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке багато разів присилали в Москву своїх послів з скаргами на утиски православного населення, примусове запровадження унії православної і католицької церков, насильство і визиск з боку магнатів і шляхти. Це примусило українців («черкас») повстати проти своїх гнобителів і запросити на допомогу орду кримського хана. Разом з тим представники України звернулися до Російської держави з проханням прийняти до її складу й надати військову допомогу проти Речі Посполитої. Спроби царського уряду виступити посередником у відносинах з нею України не мали успіху: польсько-шляхетський уряд виявився непримирним і продовжував війну проти українського населення¹⁴³.

На Земському соборі було також оголошено, що з України в Москву прибуло посольство, яке повідомило про новий великий наступ королівського війська й висловило прохання надіслати ратних людей у Київ та інші міста для їх оборони від ворогів. Козацьке військо готувалося до боротьби проти нашествия. Боярська дума радила царю прийняти в Російську державу Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке, населення якого не присягало новому польському королю.

Земський собор зваживши на те, що населення України звільнилося від присяги королю, і з метою не допустити захоплення її Туреччиною або Кримським ханством зрештою прийняв радикальне і обгрунтоване рішення: «И по тому приговорили: гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское з городами и з землями принять»¹⁴⁴. Учасники Собору одностайно висловились за таке рішення, що знаменувало докорінну зміну взаємин України і Росії. Документ засвідчував широке представництво Земського собору: «А стольники, и стряпчие, и дворяне московские, и дьяки, и жильцы, и дворяне ж и дети боярские из городов, и головы стрелецкие, и гости, и гостиные и суконные сотни, и черных сотен и дворцовых слобод тяглые люди, и стрельцы о государской чести и о приеме Богдана Хмельницкого и всего Войска Запорожского допрашиваны ж по чином, порознь...» Вони дали позитивну відповідь: «А гетмана Богдана Хмельницкого для православные христианские веры и святых божних церквей пожаловал бы великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Руси по их челобитью, велел их принять под свою государскую высокую руку»¹⁴⁵.

Для здійснення рішення Земського собору царський уряд відрядив на

Україну найбільше за всю історію Російської держави посольство на чолі з боярином і тверським намісником В. В. Бутурліним, окольничим і муромським намісником І. В. Алфер'євим і думним дяком Л. Д. Лопухіним — відомими державними діячами і дипломатами. До великого посольства увійшло понад 40 чоловік (10 стольників, сім дворян, три стряпчих, 11 піддячих, голова московських стрільців та ін.)¹⁴⁶. Такий склад великого посольства свідчив про його політичне значення для Російської держави. На жалування гетьману, старшині й духовенству, а також різні подарунки казна відпустила гроші і соболі.

Велике посольство виїхало з Москви на Україну 9 жовтня 1653 р. в супроводі 200 стрільців на чолі з членом посольства московським стрілецьким головою А. Матвєєвим. В той же день при аудієнції в царя Олексія Михайловича посольство отримало конкретне завдання: «А велел государь им гетмана Богдана Хмельницкова, и полковников, и писаря, и Запорожского Войска казаков принять под свою государеву высокую руку и привести к вере, так же и в Киеве и в иных городех, которыми городами Богдан Хмельницкой и все Войско Запорожское владеют, мещан и всяких жилецких людей потому ж велел государь привести к вере, что им быть под ево государевою высокою рукою навеки неотступно»¹⁴⁷.

Рішення Земського собору в Москві знайшло найширшу підтримку серед усіх станів Російської держави. В день його засідання населення міста зібралося біля стін Кремля й вітало здійснення мрій українського народу про єдність із російським народом.

Проголошення об'єднання України з Росією на Переяславській раді (1654). Населення України повсюди зустрічало велике посольство Російської держави. В містах Карабутові, Красному, Іваниці, Кропивні, Прилуках, Бикові, Басані, Баришевці, а також у багатьох селах мешканці (міщани, селяни, козаки) вітали російських людей, за давнім звичаєм вручали хліб і сіль, на честь гостей дзвонили в усі дзвони й влаштовували в церквах святкові відправи. Про ці зустрічі як вияв прихильності українського народу до посольства В. В. Бутурлін повідомляв у Москву¹⁴⁸. Місцем всенародної ради й проголошення об'єднання України з Росією за згодою царського уряду Богдан Хмельницький визначив старовинне місто Переяслав, розташований на лівому боці Дніпра. 31 грудня 1653 р. велике посольство прибуло до Переяслава, все населення якого вийшло назустріч і вітало послів, козаки влаштували салют з гармат, а в Успенському соборі на честь гостей з Росії відбувся урочистий молебен.

6 січня 1654 р. до Переяслава прибув Богдан Хмельницький з генеральною старшиною. На другий день він у супроводі генерального писаря і переяславського полковника зустрівся з В. В. Бутурліним. Боярин виклав гетьманові мету великого посольства: оголосити 8 січня 1654 р. в присутності всенародної ради царську грамоту з викладом рішення Земського собору про прийняття України до складу Російської держави і прийняти присягу від населення. Гетьман відповів, що козаки, міщани й селяни, старшина і шляхта раді служити Російській державі й готові скласти присягу по всій Україні. Він також підкреслив, що Київ і Україна з давньоруських часів споріднені з Росією, а тому повинні бути разом на вічні часи¹⁴⁹.

8 січня 1654 р. в Переяславі на великій площі перед Успенським собором зібралися козаки, селяни, міщани, старшина, шляхта (люди «всяких чинов») на раду. За свідченням російського посольства, там було людей «великое множество». Майже годину не вщухали барабани, які скликали народ «слышати совет о деле, хотящем совершиться». О 3-й годині дня на площі з'явилися гетьман Богдан Хмельницький з генераль-

ною старшиною і полковниками, прибуло велике посольство на чолі з В. В. Бутурліним. Ставши на середину кола, гетьман звернувся до учасників ради з промовою, яку варто тут привести повністю:

«Панове полковники, ясаулы, сотники и все Войско Запорожское, и вси православнии християне. Ведомо то вам всем, как нас бог свободил из рук врагов, гонящих церковь божию и озлобляющих все христианство нашего православия восточного. Что уже 6 лет живем без государя в нашей земле в беспрестанных бранех и кровопролития з гонители и враги нашими, хотящими искоренить церковь божию, дабы имя руское не помянулось в земле нашей. Что уже вельми нам всем докучило, и видим, что нельзя нам жити без царя. Для того ныне собрали есмя раду, явную всему народу, чтоб есте себе с нами обрали государя из четырех, которого вы хотите. Первый царь есть турский, который многижды через послов своих призывал нас под свою область; второй — хан крымский; третий — король польский, которой, будет сами похочем, и теперь нас еще в прежнюю ласку принять может; четвертый есть православный Великия Росия государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Русии самодержец восточной, которого мы уже 6 лет беспрестанными молении нашими себе просим, — тут которого хотите избирайте. Царь турский есть бусурман: всем нам ведомо, как братия наши, православнии християне греки, беду терпят и в каком суть от безбожных утеснений. Крымский хан тож бусурман, которого мы по нужди и в дружбу принявши, каковыя нетерпимыя беды приняли есмя. Какое пленение, какое нещадное пролитие крови христианские от польских от панов утеснения — никому вам сказывать не надобеть. Самы вы все ведаете, что лучше жида и пса, нежели християнина, брата нашего, почитали. А православный християнский великий государь, царь восточный, есть с нами единого благочестия греческого закона, единого исноведания, едино есми тело церкви православием Великия Росии, главу имуще Исуса христа. Той великий государь царь християнский, зжалившись над нестерпимым озлоблением православные церкви в нашей Малой Росии, шестылетных наших молений беспрестанных не презривши, теперь, милостивое свое царское сердце к нам склонивши, своих великих ближних людей к нам с царскою милостию своею прислати изволил, которого естли со усердием возлюбим, кроме его царския высокия руки, благодетишнейшаго пристанища не обрящем. А будет кто с нами не согласует теперь, куды хочет вольная дорога»¹⁵⁰.

Промова Богдана Хмельницького — взірець ораторського мистецтва того часу: в ній переконливо описано становище України, загроза її національним інтересам з боку агресивних сусідніх держав, доведено, що єдиний шлях для українського народу в єдності з російським народом. Навіть царистський дух промови не міг приховати соціальних і національних прагнень усього народу України.

Заклик Богдана Хмельницького справив велике враження на учасників Переяславської ради. Як свідчив очевидець В. В. Бутурлін, «к сим словам весь народ возопил: волим под царя восточного, православного, крепкою рукою в нашей благочестивой вере умирати, нежели ненавистнику поганину достати». Потім переяславський полковник по колу на всі боки запитував: «Вси ли тако соизволяете? Рекли весь народ: вси единодушно». Тоді гетьман сказав: «Буди тако». «А народ по нем вси единогласно возопил: боже, утверди, боже укрепи, чтоб есми вовеки вси едино были». Після цього генеральний писар заявив російським послам, гетьманові і генеральним старшинам: «...Казаки и мещане все под государеву высокую руку подклонились»¹⁵¹. Такою була зовнішня сторона цього важливого політичного акту.

Після Переяславської ради велике посольство у своїй резиденції приймало гетьмана Богдана Хмельницького, генеральну і полкову старшину. Боярин В. В. Бутурлін вручив гетьманові царську грамоту з викладом рішення Земського собору про прийняття України в Російську державу, виголосив промову, в якій згадав історію взаємовідносин України і Росії та рішення Земського собору взяти під захист український народ й прийняти Військо Запорозьке¹⁵². В той же день в Успенському соборі гетьман і старшина склали присягу на вірність Російській державі, що було записано в спеціальній книзі. Згідно з присягою старшини зобов'язувалися «служити и прямити, и добра хотети, и во всем быти государеве воле безо всякого сомнения...». Клятва давалася публічно: «...И в те поры в церкви всенародное множество мужского и женского полу и ото многие радости плакали, что сподобил господь бог быти им всем под государскою высокою рукою»¹⁵³. Після присяги гетьманові і старшині вручено царське жалування. Богдан Хмельницький отримав від царського уряду прапор, булаву, фєрезею (верхній одяг), шапку і соболі. З резиденції посольства Російської держави гетьман ішов пішки до свого двору під розгорнутим прапором, одягнений у фєрезею і шапку, з булавою в руках. За ним простувала старшина і «всякие многие люди»¹⁵⁴.

В листі від 8 січня 1654 р. Богдан Хмельницький повідомив царський уряд про рішення Переяславської ради, яка проголосила об'єднання України з Росією, висловив подяку за прийняття Війська Запорозького до складу Російської держави¹⁵⁵. Гетьман глибоко розумів політичне значення цієї історичної події.

Складання присяги населенням України. Важливою складовою частиною акту об'єднання України з Росією стало прийняття великим посольством присяги від українського населення й внесення людей до присяжних списків, виготовлених у Москві. Цьому формальному фактору надавалося тоді великого значення, бо порушення присяги вважалося тяжким гріхом як проти держави, так і церкви, яка освячувала церемонію присяги. Присягати ж від імені царя посла відмовилися.

У Переяславі відбувалися переговори генеральної старшини на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким і російського посольства, керованого боярином В. В. Бутурліним. За домовленістю обох сторін гетьман розпорядився скласти розпис полків і міст, куди відряджалися представники посольства для прийняття присяги від населення. Водночас Богдан Хмельницький повідомив представникам великого посольства про намір білоруського народу наслідувати приклад України й об'єднати Білорусію з Росією: «Сказывал де ему шурин ево, нежинский полковник Иван Золотаренко, слышал де он от литовских людей, которые литва и за королем живут, как де слышат, что он, гетман, учинился под государскою же высокою рукою, и в те де поры и Литва вся будет под государскою же высокою, того де и жадают»¹⁵⁶. На переговорах ставилося питання про становище білоруських земель. Посольство повідомило про згоду Російської держави прийняти Білорусію. Зрештою, під час переговорів Богдан Хмельницький поінформував посольство про наміри калмиків, ногайців та інших кочових народів приєднатися до Російської держави, що йому стало відомо з листування та обміну посольств із ними. Посольство Російської держави схвалило ці дії й пропонувало гетьманові продовжувати закликати ці народи «под государеву высокою рукою»¹⁵⁷.

На наступний день після Переяславської ради (9 січня) боярин В. В. Бутурлін і все російське посольство прибули в Успенський собор, де архімандрит Прохор та інші священники освятили присягу від сотників, осавулів, писарів, козаків і міщан Переяславського полку, а також

полковників, старшин і козаків інших полків, які брали участь у раді. До присяжних списків внесено 284 особи ¹⁵⁸.

Для прийняття присяги від українського населення всіх полків відряджалися представники російського посольства в супроводі старшин у Чигирин, Білу Церкву, Корсунь, Черкаси, Канів, Умань, Брацлав, Павлоч, Вінницю, Кропивну, Чернігів, Ніжин, Миргород, Прилуки, Полтаву, Київ. Церемонія присяги справила велике враження на населення України й викликала почуття вдячності російському народові за допомогу у визволенні від гніту шляхетської Речі Посполитої.

14 січня 1654 р. В. В. Бутурлін з кількома членами великого посольства виїхав з Переяслава до Києва для прийняття присяги. Його супроводжував наказний київський полковник. За десять верст від Києва на березі Дніпра дорогих гостей 16 січня зустрічав майже весь Київський полк: близько 1000 козаків із знаменами. А за півтори версти від міського валу і Золотих воріт їх вітало духовенство: митрополит Сильвестр Косов, чернігівський єпископ Зосим, архімандрит Печерського монастиря Йосиф Тризна, ігумени і намісники київських монастирів. Митрополит виголосив вітальну промову й запрошував у місто Київ — «древних великих князей русских наследие» ¹⁵⁹. Все населення міста підготувалося до зустрічі представників російського народу, який в тяжку годину подав допомогу народові України. В той же день у Софійському соборі відбувся урочистий молебень на честь російського посольства, а в Київському замку салютували пострілами з гармат.

У пам'ятний день 17 січня 1654 р. населення Києва присягало Російській державі. За свідченням «статейного списку» російського посольства, «боярин Василей Васильевич Бутурлин с товарищи город Киев со всеми людьми под государеву высокую руку приняли, и сотников, и ясаулов, и атаманов, и казаков, и мещан к вере привели, что им быти под государевою высокою рукою з городами и землями навеки неотступно» ¹⁶⁰. Лише вище православне духовенство (митрополит Сильвестр Косов і архімандрит Печерського монастиря Йосиф Тризна), які мали юридики з населенням (слуг, дворових людей), намагалися не приводити до присяги залежних людей під різними приводами. Однак посольство і місцева влада вплинули на духовенство, яке мусило підкоритися вимогам.

Невдовзі склали присягу жителі Ніжина і Чернігова, а також містечок і сіл Ніжинського і Чернігівського полків, куди прибув з посольством В. В. Бутурлін. Як і в Києві, посольству влаштували урочисті зустрічі й проводи. В. В. Бутурлін увесь час листувався з царем, гетьманом Богданом Хмельницьким, а також членами посольства, які приймали присягу в інших козацьких полках. Закінчивши всю цю справу, російське посольство 1 лютого 1654 р. виїхало з Ніжина. До Путивля його супроводжували ніжинський наказний полковник Тиміш і пасинок гетьмана Данило з загоном козаків. Зібравшись у Путивлі, посольство виїхало звідси на Москву 5 лютого 1654 р. після завершення великої і складної місії — проголошення державного союзу України і Росії ¹⁶¹.

Велике російське посольство, прийнявши присягу від населення міст Переяслава, Києва, Ніжина і Чернігова, а також міст і сіл усіх 17 полків Війська Запорозького, вписало у присяжні книги 127 338 осіб, які за соціальним становищем поділялися на групи: старшина — 1674, шляхта — 188, козаки — 62 949, міщани — 62 454 ¹⁶². Про селян як залежний від держави, монастирів і старшин, став в присяжних книгах не згадано, бо до них гетьманська адміністрація підходила з феодалських позицій. До книг вписувалися лише чоловіки — господарі дворів або маєтків, козаки, які служили у війську.

Серед відомостей про міста, містечка і села в присяжних списках на перший план ставились наявність церков і укріплень, географічне розташування, а потім уже чисельність людей, які присягали, за їх становим поділом. Не вписані до присяжних книг жителі України (селяни, міщани, козаки) вважали, що вони піддані Російській державі нарівні з іншими людьми, які прийняли присягу. Не присягало православне духовенство. Можливо, належність до православ'я й підпорядкування православної церкви константинопольському патріархові не вимагало додаткової присяги світській владі.

Про загальну атмосферу, що панувала серед народних мас України під час присяги літописець (Самовидець) писав: «И зараз в усіх полках розослали столников з приданням козаков, жеби так козаки, як войти со всім посполством присягу виконали на вічне подданство его царскому величеству, що по усей Україні увесь народ з охотою тоє учинил. А боярин и дворецкий Василій Василович Бутурлин повернул на Москву до его царского величества и немалая радость межи народом стала»¹⁶³.

Українському народові, який щойно пережив столітнє панування іноземних загарбників, у перспективі важко було збагнути тяжкі наслідки входження республіканської вільної України до складу Російської держави, під зверхність самодержавної царської влади. Але мабуть іншого виходу в тих політичних умовах для Української держави він знайти не зміг і в цьому полягала трагедія її історичної долі, що не привела до незалежності й суверенності українську народність.

Закріплення політичних змін на Україні у «Березневих статтях» (1654) і царських грамотах. Етносоціальні зрушення в феодальному суспільстві, що сталися в результаті визвольної війни 1648—1654 рр. і повалення польсько-шляхетського панування на Україні, були частково узаконені гетьманськими універсалами. Однак після входження України до складу Російської держави виникла потреба їх законодавчого оформлення. Українські феодалі прагнули зміцнити своє панування в суспільстві.

Відправляючи повноважне посольство до Москви, Богдан Хмельницький в листі від 17 лютого 1654 р. до царя Олексія Михайловича підкреслив значення ради у Переяславі, повідомив, що народні маси України з радістю присягали Російській державі й зрештою просив царський уряд визначити правове становище суспільних станів і роль державності, що діяла від початку до кінця визвольної війни: «И права, уставы, привилея, и всякия свободы, и державы добр духовных и мирских людей, во всяком чину и преимуществе сущих, елико хто имяше от веков от князей, и панов благочестивых, и от королей польских в государстве российском данных, о них же мы кровь свою проливаем, от дедов и прадедов тыя содержаже и погубити я не поущающе просим... утвердить и своими грамотами государскими укрепити навеки»¹⁶⁴.

Повноважне посольство України очолювали генеральний суддя Самійло Богданович-Зарудний і переяславський полковник Павло Тетеря, які представляли серед вищої старшини шляхетську групу. Посольство складалося з 61 особи. Разом з ним до Москви вирушили представники духовенства (7 осіб) і міщан (9 осіб) Переяслава. На всьому шляху українських послів вітало населення міст і сіл Росії. Теплий прийом вони знайшли і в самій Москві як найдорожчі гості столиці. 12 березня 1654 р. посольство України прибуло до Москви, а наступного дня воно було прийняте царем і розпочало переговори в Посольському приказі з представниками Російської держави О. М. Трубецьким, В. В. Бутурліним, П. П. Головіним, А. Івановим. На розгляд царя і боярської думи українське посольство представило вироблені в Чигирині старшиною прохання

і пропозиції з 23 пунктів, які дістали назву «Березневих статей», або «Статей Богдана Хмельницького». Ці статті були розглянуті царським урядом і в більшості затверджені. До «Березневих статей» тісно примикають і становлять єдиний комплекс документів царські жалувані грамоти від 27 березня 1654 р. Шість таких грамот, підготовлених у Посольському приказі, було вручено українському посольству для передачі гетьманові. Усі ці документи склали конституцію автономної України.

Перша і основна грамота підтверджувала права і привілеї Війська Запорозького, викладені в «Березневих статтях»: на Україні зберігався адміністративно-військовий устрій, поділ на полки і сотні, гетьмансько-старшинська адміністрація на чолі з гетьманом; залишалось в силі традиційне судочинство, в яке царським воєводам не дозволялося втручатися; реєстр козацького війська визначався в 60 тис. чоловік; стверджувалося право козацького війська обирати гетьмана, який повинен був присягати Російській державі; гетьману на булаву надавалося Чигиринське староство; не дозволялося відбирати в козаків, а після їх смерті у вдов і дітей маєтки та землі, що стали їх власністю; гетьманові надавалося право приймати іноземних послів та повідомляти в Москву про справи, з якими вони прибували на Україну, але при цьому без царського указу не дозволялося вести переговори з Туреччиною і Річчю Посполитою. В грамоті особливо підкреслювалося, що Військо Запорозьке прийняте до складу Російської держави навечно і під присягою, а тому повинне «прямити и всякого добра хотети», воювати спільно з ворогами, «и во всем быти в... послушаньи на веки»¹⁶⁵.

Феодална соціальна політика царського уряду на Україні яскраво виявилася в другій грамоті, що стосувалась прав і привілеїв шляхетського стану, в якому він вбачав свою класову опору: «Шляхте, которые пребывают в нашей царского величества отчине Малой России, велели быть под нашею царского величества высокою рукою, по прежним их правам и привилиям, каковы даны им права и привилии и волности от королей полских; а волностей их шляхетских ни в чем нарушивать не велим, и старших им себе на уряды судовые земские и градские выбирать меж себя, по своим правам, поволили»¹⁶⁶. Шляхетський стан виділявся як привілейований і панівний у суспільстві. Значна частина старшини походила з шляхти, а тому закріплювалося і її привілейоване становище.

Вбачаючи в гетьмані представника шляхетського панівного стану і провідника феодалної політики на Україні, царський уряд щедро нагородив його маєтками. Чотирма грамотами від 27 березня 1654 р. гетьманові надавалися у володіння Чигиринське староство (на булаву), місто Гадяч навечно, підтверджувалося право на володіння «вотчинами» — Суботовим і Новосільцями, а також Медведівкою, Борками і Кам'янкою на Правобережжі¹⁶⁷. Богдан Хмельницький став найбагатшим землевласником серед інших феодалів. Винагороджені були й вихідці з шляхти після Самійло Богданович-Зарудний і Павло Тетеря: грамотами від 27 березня 1654 р. перший отримав у володіння містечко Мглиїв — Старий, а другий — Смілу¹⁶⁸. Селяни при цьому зобов'язувалися виконувати феодалні повинності на землевласників. Названі грамоти поклали початок зростанню феодалного землеволодіння на Україні в другій половині XVII ст.

Українське посольство привезло в Чигирин царські грамоти, які згідно з «Березневими статтями» визначали по суті автономне правове становище України, фактично зберегли усі завоювання українського народу, здобуті ним у тяжкій і виснажливій визвольній війні. Про ставлення до цих історичних актів на Україні Богдан Хмельницький писав у Москву 28 липня 1654 р. в листі царю: «...Вся единодушно Малая Росія обрадова-

лася, что твое царское величество неисчетную милость свою государскую так ныне, яко и впредь сего, обещати изволишь»¹⁶⁹.

Царськими грамотами підтверджувалися старі або надавалися нові привілеї великим містам — Переяславу, Києву і Чернігову. Зокрема, по чолобитній міщан Києва від 26 травня 1654 р. місту підтверджувалось магдебурзьке право на самоврядування і суд; міщани дістали право на безмитну торгівлю в усіх містах України й звільнялися від гужової повинності; за Києвом зберігалось право на склад купецьких товарів, а митний збір з них мав поповнювати царську казну; всі мита від торгівлі місцевими товарами, перевозу через Дніпро, гостиного двору, вагове залишалися у віданні міської адміністрації; в місті й надалі мали відбуватися по два ярмарки на рік. Населення міста звільнялося від військової служби за межами Києва. За киянами зберігалось право вільно рубати ліс на будівництво і опалення жител, ловити рибу в Дніпрі, володіти землями, користуватися сіножатями і луками для випасу худоби. Підтверджувалися давні права київських ремісників об'єднуватися в цехи й обирати цехмістрів, торгувати своїми виробами. Майстрам, які не входили в цехи, не дозволялося займатися ремеслами. Міщани отримали право вночі користуватися вогнем для освітлення житла. Як і раніше, війт, бурмистри і лавники за свою службу отримували плату з міських прибутків. Києву надавався і особливий привілей — на 10 років місто звільнялося від податків у зв'язку зі руйнуваннями, вчиненими йому литовськими військами. Усі ці привілеї підтверджувалися спеціальними царськими грамотами від 16 липня 1654 р.¹⁷⁰

Незважаючи на класову суть політики царського уряду щодо міст і міського населення, підтримку насамперед багатіїв-купців і заможних ремісників, об'єктивно вона мала позитивне значення для дальшого економічного розвитку міст України. Однак частина міст опинилася у приватному або ранговому володінні козацької старшини, що перешкоджало їх розвитку. Та й міщани перебували у феодалній залежності від старшинської адміністрації або окремих феодалів-старшин, виконували встановлені повинності або сплачували податки. Місцева адміністрація втручалася в справи управління міст, порушувала магдебурзьке право, захоплювала міські землі. Проте міста й надалі залишалися центрами економіки і культури на Україні. Швидко розвивалися міське ремесло і промисли, товарне виробництво, торгівля і ринкові зв'язки. Все це позитивно впливало на дальший поступ економічної спільності й мови української народності, етнокультурної взаємодії української і російської народностей.

Соціальна політика гетьмансько-старшинської адміністрації і царського уряду на Україні проявлялась і відносно інтересів православного духовенства, яке освячувало феодалний лад і належало до панівного класу-стану. В Москву відправилось посольство від духовенства України. Його очолював колишній професор і ректор Київського колегіуму, відомий освітній діяч, гуманіст і історик, прихильник державного союзу України з Росією Інокентій Гізель — ігумен Миколо-Пустинського монастиря в Києві. Духовенство підтримав гетьман Богдан Хмельницький.

Царський уряд, розглянувши прохання українського духовенства, не став вирішувати досить складні й суперечливі духовні справи втручанням світської влади й залишив розв'язання цих питань на майбутнє. Але економічні інтереси духовенства задовольнялися без зволікання. Посольству українського духовенства під час аудієнції в царя 11 серпня 1654 р. було заявлено: «И мы великий государь, наше царское величество, митрополита Селивестра и Печерского монастыря архимандрита и игуменов и всех

монастырей старцов пожаловали, велели им на их маестности дати наши царского величества жалованные грамоты, что им теми маестностями, по нашей государской милости, владети и дани всякие на монастыри имати». Спеціальна грамота київським воеводам містила припис царського уряду не втручатися в справи духовенства й залишати їх на вирішення київського митрополита¹⁷¹. Духovenство як суспільний стан зберігало свої економічні й політичні позиції. Поступово відбувалося зближення київської митрополії і московської патріархії; духовенство України і Росії перебувало на спільних ідеологічних і класових позиціях, що мало в умовах боротьби проти католицизму і уніатства важливе значення.

Таким чином, етносоціальні зрушення, що відбулися на Україні внаслідок визвольної війни, повалення польсько-шляхетської влади, утворення державності та об'єднання України з Росією, знайшли узаконення спочатку в гетьманських універсалах, а потім і в законодавчих актах Російської держави.

На Україні збережено традиційний адміністративний і військовий устрій, місцеві органи державності стали складовою частиною адміністрації Російської держави, що означало визнання певної, хоча і обмеженої, автономії. Не порушувалися особливості громадсько-політичного життя, що ґрунтувалося на демократичних принципах (виборність гетьмана, старшин, судів, міського управління тощо). Разом з тим політика царського уряду мала класову спрямованість і забезпечувала інтереси насамперед українських феодалів: зберігалась феодална земельна власність шляхти, старшин і духовенства, їх права і привілеї гарантувалися в спеціальних грамотах; селянство, міська біднота і рядове козацтво залишалися у феодалній залежності від землевласників або державних установ. Загалом зроблено значний крок для зміцнення феодалних відносин, розхитаних і підірваних антифеодальними повстаннями народних мас України в ході визвольної війни.

Слід назвати ще одну позитивну сторону тих етносоціальних змін, що відбулися на Україні: в умовах об'єднання, хоча й з обмеженнями, але позитивно як на той час, розв'язувалося етнічне питання. Національне гноблення від польсько-шляхетської держави і католицького духовенства, що протягом багатьох століть тяжіло над народними масами, відійшло в минуле, а українська народність дістала ширші можливості для свого розвитку.

Об'єднання України з Росією на тлі епохи. Близькі за мовою, традиціями, звичаями, характером, культурою і місцем проживання, віросповіданням український і російський народи у тяжкі часи 300-річного відокремленого існування не віддалялися, а підтримували всебічні зв'язки. Їх прагнення завжди підтримувала православна церква як духовна сила. Масовий рух українського народу привів до переможної визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, ліквідації іноземного панування феодалів Речі Посполитої і утвердження власної державності. Складність процесу об'єднання полягала насамперед у тому, що воно зустрічало перешкоду з боку іноземних загарбників та частини панівних верств України. Але ідея союзу з народом Росії поступово завойовувала уми і серця переважної більшості суспільних станів України, згуртувала їх на ґрунті спільних національних інтересів. Звичайно, слід пам'ятати, що в Російській державі панувало царське самодержавство, яке дбало насамперед про розширення територіальних володінь і не зважало на національні особливості народів, стало на шлях централізаторської політики, а згодом і прямої дискримінації українців.

В історичних умовах середини XVII ст. рішення всенародної Переяс-

лавської ради відповідали інтересам України. Шестирічна кровопролитна війна призвела до величезних руйнувань економіки України, знищення сотень тисяч селян, козаків, ремісничого населення. Складною залишалася міжнародна обстановка. З заходу новоствореній державі продовжувала загрожувати шляхетська Польща, з півдня не припинявся натиск з боку султанської Туреччини і Кримського ханства. Об'єднання цих політичних сил неминуче привело б до ліквідації всіх політичних та соціальних завоювань, здобутих українським народом протягом 1648—1654 рр., до нового поневолення його Річчю Посполитою, загарбанню і поглиненню султанською Туреччиною та Кримським ханством. Фактично йшлося про майбутнє українців як окремої етносоціальної спільності.

В нових історичних умовах українська народність одержала помітний імпульс економічного, політичного й культурного поступу, розвинулася в наступні століття у вищу суспільну форму — буржуазну націю, що відповідала капіталістичній суспільно-економічній формації. Відбулося об'єднання територій, населених українцями суцільним масивом; склалася економічна спільність у межах етнічних українських земель, які увійшли складовою частиною у всеросійський ринок або ж, незважаючи на іноземне панування, тяжіли до нього; українська мова досягла вищого розвитку й закріпилася в літературі; національних ознак набула культура, побут і звичаї українського народу, який духовно збагачувався шляхом постійного спілкування з російським народом і всіма іншими народами, що входили до складу багатонаціональної Російської держави.

Наступний після Переяславської ради 1654 р. час пройшов під знаком невпинного наростання антифеодальної боротьби та визвольного руху народних мас Росії та України. Їх єдність гартувалась у горнилі класових битв в роки селянських війн, під час робітничих страйків і демонстрацій, в період революційних подій початку ХХ ст. Історичний досвід переконливо довів, що лише при умові спільних дій трудящих багатоетнічної Російської імперії можливе їх соціальне і національне визволення.

Об'єднуючись з монархічною Російською державою, українська козацька республіка — Військо Запорозьке — за умовами «Березневих статей» діставала певну реальну автономію. Разом з тим вона потрапляла «під високу царську руку» і над нею тепер тяжіла деспотична царська влада. З самого початку в цьому симбіозі монархії і республіки закладалися суперечності й нерівноправність сторін. Царський уряд у наступні століття доклав зусиль, щоб знехтувати конституційними основами «Березневих статей» й ліквідувати козацькі республіки — Військо Запорозьке на Лівобережній Україні і саму Запорозьку Січ. Власне Україна перетворювалась на одну з провінцій унітарної Російської держави, а український народ піддавався русифікації.

Лютнева і Жовтнева революції 1917 р. забезпечили народові України право на національне самовизначення і створення власної держави. Майже 350 років українська нація прямувала до державної незалежності й суверенітету. Її зусилля увінчалися історичною Декларацією про суверенітет України, проголошеною Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. Суспільна перебудова зрештою виводить Українську республіку на шлях національного прогресу.

Українська народність пройшла тривалий і складний шлях історичного розвитку. Як і інші східнослов'янські народності, вона виникла на основі єдиної етносоціальної спільності — давньоруської народності, від якої три східнослов'янські народи успадкували яскраву культуру, усвідомлення своєї етнічної спорідненості, почуття територіальної та економічної єдності, близькість мови, одне віросповідання тощо. Ідея єдності та цілісності Русі стала тим елементом їх суспільного буття, яку вони пронесли через лихоліття феодальних війн та іноземного поневолення і який зумовлював їх зростаюче взаємне тяжіння.

Протягом середини XIII — початку XVII ст. українська народність пройшла ряд етапів, в ході яких кристалізувалися її основні складові елементи. Формування української народності відбувалося в межах великого регіону, який охоплював землі колишніх Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Галицько-Волинського князівств, а також Буковини і Закарпаття. Проте вже протягом XV—XVII ст. український етнос поступово почав розселятися на південні території краю (виникнення Запорозької Січі), освоювати та колонізувати Слобожанщину. Основним ядром, де етносоціальні процеси відбувалися найінтенсивніше, стало Середнє Подніпров'я. Економічним, політичним та культурним центром українських земель протягом століть залишався Київ.

Розвиток етносоціальних процесів відбувався у складних умовах територіальної розчленованості українських земель. Більша частина їх знаходилася в складі іноземних держав — Великого князівства Литовського і шляхетської Польщі (з 1569 р. Речі Посполитої), феодальної Угорщини і Молдавського князівства — васала султанської Туреччини. Наявність політичних кордонів виступала тим фактором, який істотно консервував місцеву замкнутість, існуючі звичаї, особливості окремих регіонів України, там було встановлено режим жорстокої національно-релігійної дискримінації представників українського етносу, перервано єдину традицію державно-політичного розвитку. Проте історично-зумовлений процес поступу в різних сферах життя українського народу, незважаючи на гальмівний вплив політичного фактора, не припинявся.

Формування української народності протягом XIV—XVII ст. відбувалося на базі розвитку феодальних відносин, які визначили соціально-економічну та класово-станову структуру тогочасного суспільства. Основу економіки становило сільськогосподарське виробництво, у якому була зайнята основна маса населення. В процесі розвитку його різних галузей (насамперед землеробства і тваринництва) були досягнуті певні успіхи: зросли площі оброблюваних земель, урізноманітнівся асортимент зернових і технічних культур, дещо підвищилась їх урожайність. Одночасно,

незважаючи на деякі місцеві модифікації, на основному ареалі українських земель поширювались однотипні сільськогосподарські знаряддя праці, багато спільного спостерігалось в агротехнічних методах ведення господарства тощо.

На розвиток сільськогосподарського виробництва значний консервуючий вплив справляла існуюча система феодалних відносин. Проте об'єктивні процеси, які відбувалися в надрах панівного способу виробництва, створювали необхідні умови для відокремлення ремесла від сільського господарства, збільшення числа міст та торгово-промислового населення. Міцніли і розширялися економічні зв'язки між містом і селом, між окремими, часто відділеними один від одного сотнями кілометрів районами українських земель. Особливо велика роль у налагодженні тісних торгово-економічних відносин належала ярмаркам і торгам, які вкривали територію України. Поступово почала складатися система ярмаркової торгівлі, що свідчило про формування на основі місцевих ринків єдиного внутрішнього ринку. Розвиток товарно-грошових відносин справляв позитивний вплив на зміцнення економічних зв'язків між українськими землями.

Досліджуваний час — важливий етап у процесі формування мови української народності. Виникнувши на основі давньоруської мовної спільності, вона поступово почала набувати специфічних, характерних лише для неї рис. Особливо цей процес активізувався у XIV ст., коли почала формуватися єдина українсько-білоруська літературна мова. Він охопив практично всі українські землі, проникаючи на сторінки актового матеріалу, літописів, епістолярії. В XVI—XVII ст. своє суспільне значення зберігала також церковнослов'янська літературна мова, яка виконувала функції спілкування між церковно-політичними і культурними діячами східно- і південнослов'янських народів.

Протягом кількох століть свого існування український етнос сформував свою самобутню культуру (матеріальну і духовну), побут, звичаї. Вже у XIV—XVII ст., незважаючи на багато спільних рис, характерних для всіх східнослов'янських народів, кристалізуються відмітні особливості у плануванні поселень і конструкції жител українців, пошитті їх одягу, приготуванні та асортименті їжі тощо. Деякі зміни досить виразно спостерігались і в духовній культурі. Талантом українського народу були створені високохудожні історичні пісні й думи, певних успіхів досягнуто в архітектурі і живопису, в сфері музики і театру. Самобутністю українців відзначалася ціла система обрядовості українців, зв'язана з релігійними і громадянськими святами, весіллям, народженням дитини, виробничою діяльністю людей та ін.

Невід'ємним компонентом будь-якого етносу виступає етнічна самосвідомість. Протягом XVI—XVII ст. етнонім «Україна» міцно закріпився в усній народній творчості, став вживатися на сторінках актового матеріалу. Ця самоназва народу була добре відома в західноєвропейських країнах. У свідомості найширших мас поступово закріплювалося уявлення про спільність походження українського етносу, розвивалась ідея про його нерозривний генетичний зв'язок з іншими східнослов'янськими народами.

У найбільш визначеній і кристалізованій формі це звучить у численних думах і піснях, літературних, публіцистичних і полемічних творах кінця XVI — першої половини XVII ст. Етнічна самосвідомість на якісно новий щабель піднялася під час селянсько-козацьких повстань, в ході яких тісно поєднувались соціальні й етнічні елементи.

Помітною віхою в історичному розвитку українського народу була визвольна війна 1648—1654 рр., основним етнополітичним підсумком якої

стало звільнення України з під влади Польщі. В соціально-економічній сфері об'єктивно відкрилися більш широкі можливості для розвитку продуктивних сил України, відбувся ряд істотних змін у розподілі власницьких інтересів на землю, в класово-становій структурі тогочасного суспільства тощо. Одним з результатів подій визвольної війни 1648—1654 рр. було створення української феодальної державності, що проіснувала до 80-х років XVIII ст. і виступала важливим фактором суспільно-політичного життя одного з найбільших і розвинутих регіонів України (Лівобережжя і Слобожанщина).

Друга половина XVII і XVIII ст. характеризувалися дальшими якісними зрушеннями в етносоціальному розвитку українського народу. Зумовлені формуванням капіталістичного укладу, вони справляли помітний коригуючий вплив на всі сфери життя — економіку, соціальну структуру, культурні процеси. Новий період вітчизняної історії ознаменувався поступовим конституюванням вищої форми етнічної різновидності — нації. Найпершою і головною передумовою цього складного і суперечливого процесу виступала спільність економічного життя, тісні внутрішні торгово-економічні зв'язки, які об'єднували окремі регіони в одне ціле. На цій стадії об'єктивний процес еволюції суспільства вів до ліквідації економічних структур, політичних та соціальних інституцій феодального способу виробництва. Незважаючи на окремі регіональні модифікації, він охопив усі українські землі і виступав домінантною лінією їх розвитку.

Іншим важливим фактором, який справляв значний вплив на процес переростання української народності в націю, була територіальна єдність (як і мовна). Вказуючи на взаємозв'язок і взаємообумовленість цього процесу, В. І. Ленін писав, що «для повної перемоги товарного виробництва потрібне завоювання внутрішнього ринку буржуазією, потрібне державне об'єднання території з населенням, що говорить однією мовою, при усуненні всяких перешкод розвитку цієї мови і закріплення її в літературі»¹. У другій половині XVIII ст. відбулася дальша консолідація етнічної території українського народу. В результаті російсько-турецьких війн 1768—1774 і 1787—1791 рр. були визволені землі Північного Причорномор'я та Приазов'я, які почали інтенсивно заселятися і освоюватися представниками східнослов'янського та інших етносів. У 1793—1795 рр. до складу Росії увійшла Правобережна Україна — регіон з великими людськими і природними ресурсами, порівняно розвинутою економікою. В складі єдиного господарського організму це об'єктивно створювало сприятливі передумови для дальшого розвитку продуктивних сил краю, втягнення його до сфери всеросійського ринку, який формувався.

Проте у цей час територіальна консолідація українських земель не була завершена. Поза межами основного ядра етнічної території України залишалися Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття, які потрапили під владу австрійських Габсбургів. Двомільйонне українське населення краю в складі поліетнічної імперії, де домінуючу роль в політичному житті відігравав німецькомовний етнос, поряд із важким соціальним гнітом зазнавало мовної і культурної дискримінації, придушувалися щонайменші спроби до його суспільної емансипації.

Становлення капіталізму в різних галузях народного господарства українських земель відбулося нерівномірно. Традиційно найконсервативнішою сферою економіки залишалося сільське господарство, де продовжували панувати кріпосницькі відносини, спостерігалось зростання різних форм феодального землеволодіння, ренти тощо. Але і тут виникали

паростки нових явищ, які набирали сил і розмаху, маючи вже стійку тенденцію до зростання. Надзвичайно красномовним симптомом переходу цієї галузі економіки на рейки буржуазного розвитку стала товаризація сільськогосподарського виробництва. Насамперед це торкнулося поміщицьких господарств, які поступово почали втрачати натуральний характер. Класичний феодальний маєток зазнавав помітних змін функціонального характеру, все більше реагуючи на ринкову кон'юнктуру. На ґрунті товарно-грошових відносин помітно розширилися також зв'язки селянських господарств з ринком. Хліб, технічні культури, продукція тваринництва дедалі частіше потрапляли на ярмарки і базари. Про формування капіталістичного укладу свідчив і розвиток дрібних селянських промислів (виробництво сукна, полотна, шкіри, смушок, деревообробка і гончарство), продукція яких йшла на ринок.

Якісні зміни спостерігалися в промисловому розвитку українських земель. Насамперед зросла кількість підприємств мануфактурного типу та обсяги продукції, яка вироблялася на них. Характерно, що поряд із поміщицькими мануфактурами, основаними на праці залежних селян, виникають і набирають сили підприємства, які належали купцям, заможним селянам та ремісникам і розвивалися на вільнонайманій праці. Прогресуючий процес суспільного поділу праці сприяв також зростанню кількості міст, які перетворювалися на соціально-економічні, політичні та культурні центри.

Зрушення, які сталися в усіх сферах економіки (господарська спеціалізація районів, відокремлення міста від села, зростання товарного виробництва, поширення найманої праці тощо), виступали основою для дальшого розвитку внутрішнього ринку. Відбувався неухильний процес складання на ґрунті дрібних місцевих, а згодом обласних, єдиного внутрішнього ринку, формування ринкових зв'язків всеросійського значення. В свою чергу, це вело до ліквідації господарської відособленості окремих регіонів українських земель, сприяло налагодженню тісніших економічних зв'язків між ними. Слід враховувати, що ті чи інші регіони України, які входили до складу різних держав, своєрідно вросли в їх господарську структуру. Але це лише один аспект процесу. З іншого боку, незважаючи на політичну розчленованість території України, існуючі труднощі і перешкоди об'єктивного характеру, економічні зв'язки між Лівобережжям, Слобожанщиною, а з кінця XVIII ст. Південною Україною і Східною Галичиною, Північною Буковиною та Закарпаттям не були перервані. Становлення капіталізму дав новий істотний імпульс розвитку цих зв'язків.

Епоха розкладу феодалізму і розвитку капіталістичних відносин покликала до життя соціальні явища, які вже виходили за рамки традиційної середньовічної становості. На історичній арені з'явилися буржуазія і передпролетаріат — класи-антагоністи нової етнічної спільності — нації. Процес соціального й економічного конститування цих класів був довготривалим, складним і суперечливим. У першу чергу зазнало значних внутрішніх змін селянство. Протягом XVIII ст. у його середовищі виникла велика кількість суспільних груп і розрядів, в основі поділу яких знаходилися майнове розшарування, а згодом соціальна диференціація. На одному полюсі українського села зростало чимало малоземельних і безземельних селян, з яких рекрутувалися наймані працівники, на іншому — міцніли позиції заможного мужика, що володів значними капіталами і навіть експлуатував працю своїх односельців. Джерелами формування передпролетаріату були також зубожілі категорії козацького стану, ремісники і підмайстри, приписні селяни.

Виростала буржуазія, інтереси якої прийшли у зіткнення з інтересами панівного дворянського стану. Ставши на шлях капіталістичного підприємництва, поступово обуржуазнювалася частина козацької старшини і поміщиків. Відбулися істотні зміни в середовищі купецького стану, представники якого володіли значними капіталами і рядом великих промислових підприємств. Українська національна буржуазія формувалася з числа заможного козацтва, селян-підприємців, окремих категорій міських жителів.

У ході історичного розвитку йшов процес кристалізації таких важливих ознак української буржуазної нації, як мова, культура, а також поглиблення етнічної самосвідомості. Зокрема, вихід знаменитої «Енеїди» (1798) І. П. Котляревського ознаменував собою завершення складного процесу переходу від давньої української літературної мови до єдиної нової літературної мови. Спостерігалися зрушення у культурному житті народу. Про це свідчить розвиток літературної творчості і фольклору, пам'ятників архітектури, образотворчого мистецтва, музики і т. п. Збагатилися новими елементами побут і звичаї українців. Звільняючись від церковно-релігійної оболонки, численних канонів і заборон, духовне життя народу досягло помітних успіхів. Відбувалася секуляризація наукових знань. Протягом досліджуваного часу сталися істотні зміни в етнічній самосвідомості українського етносу. Посилився його інтерес до свого минулого, взаємин із сусідами тощо. Ідеєю визволення краю від польсько-шляхетського панування, організації відсічі турецько-татарській експансії пронизані численні народні пісні, думи, балади. Етнонім «Україна» поступово поширився на всі регіони, витісняючи з ужитку політоніми та локальні етноніми.

Протягом багатьох століть українська народність розвивалася не ізольовано, а в тісних взаємовпливах і взаємозв'язках з представниками інших етносів, а в першу чергу східнослов'янських. Це мало як безпосередні, так і більш віддалені наслідки, істотно впливаючи на зміцнення відносин між різними народами.

У формування української народності, а згодом буржуазної нації були втягнуті всі соціальні категорії та групи населення. Але особливо велика роль у розвитку цього процесу належала народним масам, які, за висловом В. І. Леніна, «становлять цвіт країни, її силу, її майбутнє»². Селяни, рядове козацтво, трудове населення міст виступали головною продуктивною силою, творцями всіх матеріальних благ та духовних цінностей. Створений ними економічний потенціал забезпечив еволюцію та перехід суспільства до нових буржуазних соціально-економічних форм. Фактором, що справляв помітний вплив на етносоціальну ситуацію, залишалася також класова боротьба трудящих, яка розчистила історичну арену для перемоги капіталістичних відносин.

ПРИМІТКИ

Вступ

- ¹ *Ленін В. І.* Чи вдержать більшовики державну владу? // Повне зібр. творів.— Т. 34.— С. 284—285.
- ² *Енгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 158.
- ³ *Там же.*— С. 100.
- ⁴ *Енгельс Ф.* Німеччина і панславизм // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 11.— С. 202.
- ⁵ *Ленін В. І.* Національне питання в нашій програмі // Повне зібр. творів.— Т. 7.— С. 231.
- ⁶ *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— М., 1982.— 263 с.
- ⁷ *Герцен О. І.* Минуле і думи.— К., 1957.— С. 302.
- ⁸ *Комплексная программа: Этническая история и современные национальные процессы* // История СССР.— 1988.— № 2.— С. 122—133.
- ⁹ *Там же.*— С. 124.

Розділ I

- ¹ *Історія Української РСР.*— К., 1967.— Т. 1.— С. 136—142; *Історія Української ССР.*— К., 1982.— Т. 2.— С. 322—337; К., 1983.— Т. 3.— С. 471—487.
- ² Детальніше про це див.: *Формирование древнерусской народности* // Советская историография Киевской Руси.— Л., 1978.— С. 36—39.
- ³ *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 578.
- ⁴ *Там же.*— С. 5.
- ⁵ *Історія Української РСР.* Короткий нарис.— С. 50.
- ⁶ *Тихомиров М. Н.* Значение Древней Руси в развитии русского, украинского и белорусского народов // Вопросы истории.— 1954.— № 6.— С. 19—26.
- ⁷ *Довженко В. И.* К вопросу о сложении древнерусской народности.— Доклады VI научной конференции Института археологии АН СССР.— М., 1953; *Його ж.* Древньоруська народність і спільність походження російського, українського і білоруського народів // Вісник Академії наук УРСР.— 1954.— № 5.— С. 33—45.
- ⁸ *Козаченко А. И.* Древнерусская народность — общая этническая база русского, украинского и белорусского народов // Советская этнография.— 1954.— № 2.— С. 3—20.
- ⁹ *Там же.*— С. 6—7.
- ¹⁰ *Козаченко А. И.* Древнерусская народность — общая этническая база русского, украинского и белорусского народов.— С. 19.
- ¹¹ *Черепнин Л. В.* Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. // Вопросы формирования русской народности и нации. Сборник статей.— М.— Л., 1958.— С. 55.
- ¹² *Там же.*— С. 8.
- ¹³ *Там же.*— С. 10.
- ¹⁴ *Там же.*
- ¹⁵ *Третьяков П. Н.* У истоков древнерусской народности.— Л., 1970.— С. 7, 70, 152—154.
- ¹⁶ *Гуслистый К. Г.* До питання про утворення української нації.— К., 1967.— С. 6.
- ¹⁷ *Там же.*— С. 6, 8, 9—10.
- ¹⁸ *Котляр М. Ф.* Київська Русь — колыска трьох братніх народів.— К., 1981.— С. 7.

- ¹⁹ Черепнин Л. В. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в.— С. 55.
- ²⁰ Котляр М. Ф. Київська Русь — колыска трьох братніх народів.— С. 28.
- ²¹ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 272.
- ²² Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории.— К., 1987.— С. 191.
- ²³ Черепнин Л. В. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в.— С. 72.
- ²⁴ Гуслистый К. Г. До питання про утворення української нації.— С. 9; Його ж. К вопросу об этногенезе и начальном этапе этнического развития украинской народности.— М., 1969.— С. 1.
- ²⁵ Зеленин Д. К. Принимали ли финны участие в формировании великорусской народности? // Труды Ленинградского об-ва исследователей культуры финно-угорских народностей.— 1929.— Вып. 1; Толстов С. П. К проблеме аккультации.— Этнография.— 1930.— № 1—2; Третьяков П. Н. Восточные славяне и балтский субстрат.— Советская этнография.— 1967.— № 4 та ін.
- ²⁶ Королюк В. Д. Основні етапи розвитку ранньофеодальної державності у східних і західних слов'ян // УІЖ.— 1969.— № 12.— С. 44.
- ²⁷ Там же.— С. 49.
- ²⁸ Лихачев Д. С. Национальное самосознание Древней Руси.— М.-Л., 1945.
- ²⁹ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение.— М.; Л., 1947; Його ж. Развитие русской литературы X—XVII веков.— Л., 1973.
- ³⁰ Зеленин Д. К. Об исторической общности культуры русского и украинского народов // Советская этнография.— 1940.— № 4.— С. 16—29.
- ³¹ Токарев С. А. О культурной общности восточнославянских народов.— Советская этнография.— 1954.— № 2.— С. 21—31.
- ³² Королюк В. Д. О славянском самосознании в Киевской Руси и у западных славян в XI—XII веках // Советское славяноведение. Материалы IV конференции историков-славистов.— Минск, 1969.— С. 530—533.
- ³³ Там же.— С. 532.
- ³⁴ Рогов А. И. О понятии «Русь» и «Русская земля» (по памятникам письменности XI — начала XII в.) // Формирование раннефеодальных славянских народностей.— М., 1981.— С. 151—156.
- ³⁵ Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 1.— Кн. 1.— С. 281—282; Дружба и братство русского и украинского народов.— К., 1982.— Т. 1.— С. 45—82.
- ³⁶ Об итогах дискуссии о периодизации истории СССР.— Вопросы истории.— 1951.— № 3.— С. 57.
- ³⁷ Черепнин Л. В. Вопросы методологии исторического исследования. Теоретические проблемы истории феодализма. Сборник статей.— М., 1981.— С. 104.
- ³⁸ Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа. (Период феодализма).— К., 1963.— С. 107.
- ³⁹ Там же.— С. 112.
- ⁴⁰ Там же.— С. 119.
- ⁴¹ Гуслистый К. Г. Етапи формування української буржуазної нації // Українська етнографія.— К., 1958.— С. 8; Його ж. Утворення української народності // Народна творчість та етнографія.— 1960.— Кн. 1.— С. 43, 49; Його ж. К вопросу об этногенезе и начальном этапе этнического развития украинской народности.— С. 8.
- ⁴² Гуслистый К. Г. Про початок перетворення української народності в націю // Народна творчість та етнографія.— 1959.— Кн. 1.— С. 53.
- ⁴³ Там же.— С. 49.
- ⁴⁴ Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа.— С. 130; Його ж. К вопросу об этногенезе и начальном этапе этнического развития украинской народности.— С. 10.
- ⁴⁵ Гуслистый К. Г. До питання про утворення української нації.— С. 35; Його ж. Історико-етнічний розвиток українського народу в другій половині XVII — першій половині XIX ст. // Народна творчість та етнографія.— 1961.— Кн. 3.— С. 55.
- ⁴⁶ Історія Української ССР.— К., 1982.— Т. 2.— С. 323, 324.
- ⁴⁷ Сергієнко Г. Я. Етапи формування і розвитку української народності // УІЖ.— 1985.— № 10.— С. 37—48.
- ⁴⁸ Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа.— С. 123; Історія Української ССР.— Т. 2.— С. 324, 336; Сергієнко Г. Я. Вказ. праця.— С. 42.
- ⁴⁹ Гуслистый К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV по 1569 р.).— К., 1939; Його ж. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI — 30-ті роки XVII ст.).— К., 1941; Баранович А. И. Украина накануне

освободительной войны середины XVII в. (Соц.-экон. предпосылки войны).— М., 1959; *Бойко І. Д.* Селянство України в другій половині XVI—першій половині XVII ст.— К., 1963; *Михайлина П. В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654).— К., 1975; *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст.— К., 1972.

⁵⁰ *Мишко Д. І.* Соціально-економічні умови формування української народності.— К., 1963.

⁵¹ *Белыева С. А.* Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. (По материалам археологических исследований).— К., 1982.

⁵² Там же.— С. 108, 109.

⁵³ *Котляр М. Ф.* Ідея давньоруської єдності в історичному розвитку російського, українського й білоруського народів // УІЖ.— 1980.— № 9.— С. 18—29.

⁵⁴ *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— М., 1982.

⁵⁵ Там же.— С. 148.

⁵⁶ Там же.— С. 202.

⁵⁷ *Апанович О. М.* Національно-визвольні війни в епоху феодалізму.— УІЖ.— 1965.— № 12.— С. 29—38.

⁵⁸ *Крип'якевич І. П.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI—на початку XVII ст. // УІЖ.— 1966.— № 2.— С. 82—84.

⁵⁹ *Бойко І. Д.* Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму // УІЖ.— 1966.— № 2.— С. 84—87.

⁶⁰ Там же.— С. 85.

⁶¹ *Крип'якевич І. П.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI—на початку XVII ст.— С. 82.

⁶² Там же.— С. 82, 83.

⁶³ *Мишко Д. І.* Звідки пішла назва «Україна»? // УІЖ.— 1966.— № 7.— С. 41—47.

⁶⁴ *Стрижак О.* Звідки походить назва «Україна» // Наука і культура. Щорічник. Україна.— К., 1986.— Вип. 20.— С. 415—416.

⁶⁵ *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 286.

⁶⁶ *Апанович О. М.* Національно-визвольні війни в епоху феодалізму.— С. 37.

⁶⁷ *Бойко І. Д.* До питання про державність українського народу в період феодалізму // УІЖ.— 1968.— № 8.— С. 30.

⁶⁸ *Сергієнко Г. Я.* Прогресивна роль Запорізької Січі в історії України // Вісник Академії наук Української РСР.— 1985.— № 8.— С. 49.

⁶⁹ *Крип'якевич І. П.* Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // УІЖ.— 1957.— № 1.— С. 100; *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.— С. 270.

⁷⁰ *Ткач А. П.* Складывание украинской государственности в период народно-освободительной войны 1648—1654 гг.— Київський держуніверситет ім. Т. Г. Шевченка. Наукові записки.— К., 1954.— Т. 13.— Вип. 5.— С. 32.

⁷¹ *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Указ. соч.— С. 227.

⁷² *Крип'якевич І. П.* Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького.— С. 103, 104.

⁷³ *Шевченко Ф. П.* Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // УІЖ.— 1982.— № 2.— С. 95—98.

⁷⁴ *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Указ. соч.— С. 230.

⁷⁵ *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— С. 236—246; *Його ж.* Грузини в Войске Запорожском // Из истории украинско-грузинских связей.— Тбилиси, 1968.— Т. 1; *Його ж.* Участь представників різних народностей у визвольній війні 1648—1654 рр. на Україні // УІЖ.— 1978.— № 11.

⁷⁶ *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество.— К., 1957.

⁷⁷ *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.— К., 1930; *Його ж.* Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство.— К., 1931.

⁷⁸ *Компан О. С.* До питання про заселеність України в XVII ст. // УІЖ.— 1960.— № 1.— С. 65—77.

⁷⁹ *Кісь Я. П.* До питання про передумови розвитку міст на території Руського і Белзького воєводств у XIV—XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія істор.— Львів, 1970.— Вип. 6.— С. 79—86.

⁸⁰ *Козловский А. А.* Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX—XIV вв. // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. (История и археология). Сб. научных трудов.— К., 1985.

⁸¹ *Крикун Н. Г.* Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время освободительной борьбы украинского на-

рода 1648—1654 гг. // Историческое значение воссоединения Украины с Россией. Материалы юбилейной научной сессии.— Днепрпетровск, 1979.— С. 169—172.

⁸² *Борисенко В. Я.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1980; *Гуржий А. И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.— К., 1986; *Гуржий И. О.* Развитие товарного производства и торговли на Украине (з конца XVIII до 1871 г.).— К., 1952; *Дерев'якин Т. И.* Мануфактура на Украине в конце XVIII — первой половине XIX ст. Текстильное производство.— К., 1960; *Компан О. С.* Міста України у другій половині XVII ст.— К., 1963; *Маркина В. А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие).— К., 1961; *Пономарьов О. М.* Развитие капиталистических отношений у промышленности Украины XVIII ст.— Львів, 1971; *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв.— Харьков, 1964; *Шульга И. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII — першій половині XIX ст.— Львів, 1965 та ін.

⁸³ *Голобуцький В. О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734—1775 рр.).— К., 1961; *Гуржий И. О.* Зародження робітничого класу на Україні (кінець XVIII — перша половина XIX ст.).— К., 1958; *Маркина В. А.* Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII ст.— К., 1971.

⁸⁴ *Грабовецький В. В.* Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст.— Львів, 1966; *Його ж.* Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.— К., 1966; *Гуржий И. О.* Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 г.).— К., 1958; *Колішчина 1768 р.* Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання.— К., 1970; *Михайлина П. В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654 рр.).— К., 1975; *Лола О. П.* Гайдамацький рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст.— К., 1965; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.— К., 1963; *Стецюк К. І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст.— К., 1960; *Смолій В. А.* Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби.— К., 1985.

⁸⁵ *Дружинина Е. И.* Северное Причерноморье в 1775—1800 гг.— М., 1959; *Кабузан П. М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX в. (1719—1858 гг.).— М., 1976; *Його ж.* Изменения в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX в.— М., 1971; *Його ж.* Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732—1763 рр. // УІЖ.— 1960.— № 6.

⁸⁶ *Крикун М. Г.* Висвітлення демографічного розвитку Правобережної України другої половини XVII—XVIII ст. в дослідженнях радянських істориків.— Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1983.— Вип. 19.— С. 23—30; *Махнова Г. П.* Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. // УІЖ.— 1965.— № 2; *Перковський А. Л.* Народонаселення України в XVIII в. Автореф. дисс. ... канд. іст. наук.— К., 1968; *Його ж.* Українське населення в 60—70-х роках XVIII ст. // УІЖ.— 1968.— № 1; *Слюсарський А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв.— Харьков, 1964; *Дяченко М. Т.* Етапи заселення Слобідської України // УІЖ.— 1970.— № 8.

⁸⁷ *Курс історії української літературної мови (дожовтневий період).*— К., 1958.

⁸⁸ *Булазовський Л. А.* Питання походження української мови.— К., 1956.

⁸⁹ *Москаленко А. А.* Основні етапи розвитку української мови.— К., 1964; *II ж.* Становлення українського національного мови // Вопросы образования восточнославянских национальных языков.— М., 1962.— С. 111—117.

⁹⁰ *Плющ П. П.* Історія української літературної мови.— К., 1971.

⁹¹ *Русанівський В. М.* Народнорозмовна мова як джерело розвитку східнослов'янських мов.— К., 1978.

⁹² *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян.— М.; Л., 1962; *Його ж.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков.— Л., 1972.

⁹³ *Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк).— К., 1975; *Наулко В. И., Миронов В. В.* Культура и быт украинского народа (Учебное пособие).— К., 1977.

⁹⁴ *Стельмах Г. Ю.* Історичний розвиток сільських поселень на Україні.— К., 1964; *Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С.* Народна землеробська техніка українців (Історико-етнографічна монографія).— К., 1971.

⁹⁵ *Здорова Н. І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні.— К., 1974; *Пашкова Г. Т.* Етнокультурні зв'язки українців та білорусів Полісся. На матеріалах весільної обрядовості.— К., 1978.

⁹⁶ *Кувеньова О. Ф.* Громадський побут українського селянства. Історико-етно-

графічний нарис.— К., 1966; Курочкін О. В. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність.— К., 1978.

⁹⁷ Матейко К. І. Український народний одяг.— К., 1977; Прилипка Я. Український народний одяг як джерело вивчення етнічної історії // Народна творчість та етнографія.— 1971.— № 5.

⁹⁸ Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Історико-етнографічний нарис.— К., 1966.

⁹⁹ Аргюх Л. Ф. Українська народна кулінарія.— К., 1977.

¹⁰⁰ Славко Б. І. Українська етнопедогогіка в її історичному розвитку.— К., 1974.

¹⁰¹ Бромлей Ю. В. Этнографическое изучение славянских народов в СССР // Советское славяноведение.— 1978.— № 6.— С. 19—23.

¹⁰² Копчак С. І. Населення українського Прикарпаття.— Львів, 1974.

¹⁰³ Гошко Ю. Г. Населення українських Карпат XV—XVIII ст. Заселення. Міграції. Побут.— К., 1976.

¹⁰⁴ Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження.— К., 1983.

¹⁰⁵ Там же.— С. 300—301.

¹⁰⁶ Грабовецький В. В. Гуцульщина XIII—XIX століть. Історичний нарис.— Львів, 1982.

¹⁰⁷ Торжество історичної справедливості.— Львів, 1968; Нариси з історії Північної Буковини.— К., 1980; Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття.— Ужгород, 1975; Украинские Карпаты.— К., 1989.

¹⁰⁸ Мицик Ю. А. Феодосій Сафонович — видатний представник історичної думки XVII ст. // УІЖ.— 1977.— № 12.— С. 113—115.

¹⁰⁹ Мицик Ю. А. Історія Київської Русі у висвітленні українського хроніста XVII ст. Феодосія Сафоновича // Київська Русь: Культура. Традиції.— К., 1982.— С. 103.

¹¹⁰ Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.).— К., 1959.— С. 59.

¹¹¹ Киевский Синопис или краткое собрание от различных летописцев о начале Славенороссийского народа...— К., 1836.— С. 8.

¹¹² Там же.— С. 46, 62, 79.

¹¹³ Татищев В. Н. История Российская.— М.; Л., 1962.— Т. 1.— С. 93, 225, 313, 344 та ін.

¹¹⁴ Симоновский П. Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных: немецкой Бюшинга, латинской Безольди, французской Шевалье и разных русских // Чтения в имп. обществе ист. и древностей российских при Московском университете.— М., 1847.— № 2.— С. 2—3.

¹¹⁵ Летописное повествование о Малой России и ее народе и о козаках вообще... Собрано и составлено через труды инженер-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана. 1785—1786 года.— М., 1847.— С. 1.

¹¹⁶ Там же.— С. 5.

¹¹⁷ Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским. В Чернигове, 1786 годах.— К., 1851.— С. 52, 135 и др.

¹¹⁸ Там же.— С. 41.

¹¹⁹ Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях.— СПб., 1798.— Ч. 1.— С. 2, 10, 11.

¹²⁰ Там же.— С. 2.

¹²¹ История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского.— М., 1846.

¹²² Марченко М. І. Українська історіографія...— С. 102—106.

¹²³ Историография истории СССР. С новейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции.— М., 1971.— С. 114.

¹²⁴ Бантыш-Каменский Д. История Малой России со времен присоединения к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края.— М., 1822.— С. X.

¹²⁵ Маркевич Н. История Малороссии.— М., 1842.— Т. 1.— С. 6 и сл.

¹²⁶ Белинский В. Г. Полн. собр. соч.— М., 1955.— Т. VII.— С. 45.

¹²⁷ Бодянский О. М. Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов // Ученые записки имп. Московского университета.— М., 1835.— Ч. 9.— С. 489.

¹²⁸ Максимович М. А. Собр. соч.— К., 1880.— Т. 1.— С. 189—190.

¹²⁹ Венелин Ю. О споре между южанами и северянами на счет их россизма.— СПб., 1832.— С. 6.

- ¹³⁰ Шушарин В. П. Современная буржуазная историография Древней Руси.— М., 1964.— С. 213—214.
- ¹³¹ Бєдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму.— К., 1968.— С. 41—43 та ін.
- ¹³² Костомарів М. Книги битія українського народу.— Львів — Київ, 1921.— С. 22.
- ¹³³ Бєдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму.— С. 35.
- ¹³⁴ Костомарів М. Книги битія...— С. 17, 18, 21.
- ¹³⁵ Костомаров Н. Две русские народности // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования.— Спб., 1863.— Т. 1.— С. 223.
- ¹³⁶ Костомаров Н. Две русские народности.— С. 226.
- ¹³⁷ Там же.— С. 273.
- ¹³⁸ Кулиш П. Черная Рада: Хроника 1663 г.— Спб., 1899.— С. 339, 341, 355, 356.
- ¹³⁹ Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям.— К., 1873.— С. 1, 95, 96.
- ¹⁴⁰ Линниченко И. Вече в Киевской области.— К., 1881.— С. 15.
- ¹⁴¹ Исторические песни малорусского народа. С объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова.— К., 1874.— Т. 1.— С. XI.
- ¹⁴² Антонович В. Коротка історія козаччини.— Коломия (без вказівки на рік видання).— С. 1.
- ¹⁴³ Там же.— С. 6.
- ¹⁴⁴ Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1913.— Т. 1.— С. 55.
- ¹⁴⁵ Грушевський М. Звичайна схема «Руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства.— Спб., 1904.— С. 2 (відбитка із кн.: «Статті по славяноведенню».— Спб., 1904).
- ¹⁴⁶ Там же.— С. 3, 6, 7.
- ¹⁴⁷ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 1.— С. 16.
- ¹⁴⁸ Грушевський М. Очерк истории украинского народа.— Спб., 1904.— С. 9.
- ¹⁴⁹ Там же.— С. 10.
- ¹⁵⁰ Там же.— С. 18, 20, 21.
- ¹⁵¹ Грушевський М. Иллюстрированная история Украины.— Спб., 1913.— С. 22.
- ¹⁵² Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 1.— С. 172 та ін.
- ¹⁵³ Грушевський М. Иллюстрированная история Украины.— С. 2.
- ¹⁵⁴ Там же.— С. 27.
- ¹⁵⁵ Там же.— С. 124.
- ¹⁵⁶ Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос.— Спб., 1907.— С. 142.
- ¹⁵⁷ Бєдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму.— С. 146 та ін.
- ¹⁵⁸ Франко І. Причинки до історії України-Руси.— Львів, 1912.— Ч. 1.— С. 21.
- ¹⁵⁹ Там же.— С. 56.
- ¹⁶⁰ Шазмагов А. А. Древнейшие судьбы русского племени.— Пг., 1919.— С. 12.
- ¹⁶¹ Там же.— С. 64.
- ¹⁶² Ефименко А. Я. История украинского народа.— Спб., 1906.— Вып. 1.— С. 1.
- ¹⁶³ Там же.— С. 77.
- ¹⁶⁴ Allen W. The Ukraine. A history.— 4th ed.— New York: Russel and Russel, 1963.— XVI, 404 p.
- ¹⁶⁵ Критику див.: Римаренко Ю. І. Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації.— К., 1974.— С. 174—179.
- ¹⁶⁶ Manning C. The story of the Ukraine.— New York: Philosophical library, 1947.— 326 p.
- ¹⁶⁷ Келембетова В. Ю. Сучасна буржуазна соціокультурна антропологія.— К., 1980.— С. 245.
- ¹⁶⁸ Маркс К. Конспект книги Льюїса Г. Моргана «Стародавнє суспільство» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. 2-е вид.— Т. 45.— С. 272.
- ¹⁶⁹ The Ukrainian quarterly.— 1974.— N 3.— P. 80.
- ¹⁷⁰ Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— С. 109.
- ¹⁷¹ Chubaty N. The meaning of "Russia" and "Ukraine". // Readings in russian history.— New York, 1970.— P. 19—20.
- ¹⁷² Рыбаков Б. А. Древние русы // Советская археология.— 1953.— Т. XVII.— С. 26.
- ¹⁷³ Див. про це: Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953.— 598 с.; Мавродин В. В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности.— М., 1971.— 192 с.
- ¹⁷⁴ Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 76.
- ¹⁷⁵ Мавродин В. В. Очерки истории СССР: Древнерусское государство.— М., 1956.— С. 76—77.

- 176 *Правда истории против фальсификаторов.*— Киев, 1982.— С. 39—40.
- 177 *Riasanovsky N. A history of Russia.*— 3d ed.— New York: Oxford UP, 1977.— P. 47.
- 178 *Americ. contribution to the Ninth International Congress of Slavists.* Kiev, sept. 1983.— Columbus (Oh.), 1983.— Vol. 2.— P. 57—58.
- 179 *The Russian Review.*— 1977.— N 3.— P. 249—273.
- 180 *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 235.
- 181 *Черепнин Л. В.* Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. // Вопросы формирования русской народности и нации.— М., 1958.— С. 54—77.
- 182 *Kononenko K.* Ukraine and Russia.— Milwaukee (Wisc.).— 1958.— P. 1.
- 183 *Chirovsky N.* Old Ukraine.— Madison (N. J.).— 1963.— P. 152, 153.
- 184 *Бромлей Ю. В.* Указ. соч.— С. 286.
- 185 *Gordon L.* The cossak rebellions.— Albany (N. Y.).— 1983.— P. 17—18.
- 186 *Ukraine: A concise enciclopedia.*— Toronto, 1963.— Vol. 1.— P. 603.
- 187 *Гуслистый К. Г.* К вопросу об этногенезе и начальном этапе этнического развития украинской народности.— М., 1964.— С. 4; *Історія Української РСР.* У 8-ми т., 10-ти кн.— К., 1979.— Т. 1.— Кн. 2.— С. 188.
- 188 *MacKensie D., Curran M.* A history of Russia and the Soviet Union.— Homewood (Ill.), 1977.— P. VII.
- 189 *Исаевич Я. Д.* Украинско-польские связи в истории книгопечатания (1574—1648) // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.— М., 1976.— С. 197; *Белецкий П. А.* Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв.— М.; Л.— 1981.— С. 33; *Овсійчук В. А.* Українське мистецтво другої половини XVI — першої половини XVII ст.: Гуманістичні та визвольні ідеї.— К., 1985.— 183 с.
- 190 *Pipes R.* Reflection on the nationality problems in the Soviet Union // *Ethnicity: Theory and experience.*— Cambridge (Mass.); London, 1974.— P. 458.
- 191 *Ethnic diversity and conflict in Eastern Europe.*— Santa Barbara (Cal.), 1980.— P. 395.
- 192 *Энгельс Ф.* Юридичний соціалізм // Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— 2-е вид.— Т. 4.— С. 57.

Розділ II

- 1 *Ленін В. І.* Під чужим прапором // Повне збір. творів.— Т. 26.— С. 134.
- 2 *Історія Української РСР.*— К., 1977.— Т. 1.— Кн. 2.— С. 334.
- 3 *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей.— М., 1962.— Т. 2.— С. 653.
- 4 *Там же.*— С. 663, 732, 889.
- 5 *Ленін В. І.* Про право націй на самовизначення // Повне збір. творів.— Т. 25.— С. 246.
- 6 *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков.— Л., 1972.— 655 с.; *Москаленко А. А.* Основні етапи розвитку української мови.— К., 1964.— 107 с.
- 7 *Энгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 91.
- 8 *Маркс — Энгельсу в Манчестер* // Маркс К., Энгельс Ф.— Твори.— Т. 29.— С. 10.
- 9 *Гуслистый К. Г.* До питання про утворення української нації.— К., 1967.— С. 13.
- 10 *Ленін В. І.* Україна // Повне збір. творів.— Т. 32.— С. 334.
- 11 *Історія Української РСР.* Короткий нарис.— К., 1981.— С. 50.
- 12 *Пашуто В. Т., Флоря В. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— М., 1982.— С. 76—77.
- 13 *Энгельс Ф.* Зовнішня політика російського царизму // Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 22.— С. 18.
- 14 *Энгельс Ф.* Яке діло робітничому класові до Польщі? // Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 16.— С. 156.
- 15 *Ленін В. І.* Становище Бунду в партії // Повне збір. творів.— Т. 8.— С. 69.
- 16 *Энгельс Ф.* Про розклад феодалізму і виникнення національних держав // Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 392.
- 17 *Энгельс Ф.* Яке діло робітничому класові до Польщі? // Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 16.— С. 159.
- 18 *Там же.*— С. 161.
- 19 *Мишко Д. І.* Соціально-економічні умови формування української народності. (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV — першій половині XVI ст.).— К., 1963.— С. 36.

- ²⁰ *Гуслистий К. Г.* До питання про утворення української нації.— С. 23.
- ²¹ *Боплан Гійом Левассер де.* Опис України, кількох провінцій королівства, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн // *Жовтень*.— 1981.— № 4.— С. 54—63.
- ²² *Енгельс Ф.* Про розклад феодалізму і виникнення національних держав // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори.— Т. 21.— С. 389.
- ²³ *Архив Маркса и Энгельса.*— Т. 8.— С. 154.
- ²⁴ *Бойко І. Д.* Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму // *УІЖ*.— 1966.— № 2.— С. 85.
- ²⁵ *Шевальє П'єр.* Історія війни козаків проти Польщі.— К., 1960.— С. 43.
- ²⁶ *Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657.*— К., 1961.— С. 35, 53, 65, 84, 107, 118, 179, 195, 209, 234, 252, 269, 335, 341, 382, 384, 386—387, 393, 395, 400, 404, 411, 413, 414, 420, 452, 457, 460, 465, 470, 582, 607, 611.
- ²⁷ *Софроненко К. А.* Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века.— М., 1960.— 180 с.
- ²⁸ *Голобуцкий В. А.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1962.— 360 с.
- ²⁹ *Ленін В. І.* Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? // *Повне збір. творів*.— Т. 1.— С. 143—144.
- ³⁰ *Челеби Евлия.* Книга путешествия: (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Перевод и комментарии. Выпуск I. Земли Молдавии и Украины.— М., 1961.— С. 79.
- ³¹ *Пономарьов О. М.* Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст.— Львів, 1971.— С. 178.
- ³² *Маркс К.* Капітал: Критика політичної економії.— Т. 1.— Кн. 1: Процес виробництва // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори.— Т. 23.— С. 675.
- ³³ *Історія Української РСР: Короткий нарис.*— С. 131.
- ³⁴ *Енгельс Ф.* Німеччина і панславизм // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори.— Т. 11.— С. 202.
- ³⁵ *Енгельс Ф.* Рухи 1847 року // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори.— Т. 4.— С. 450.
- ³⁶ *Гуржій І.* Зародження робітничого класу України.— К., 1958.— С. 13.
- ³⁷ *Історія Української РСР.*— К., 1978.— Т. 3.— С. 27, 31.
- ³⁸ *Ленін В. І.* Під чужим прапором // *Повне збір. творів*.— Т. 21.— С. 119.
- ³⁹ *Ленін В. І.* Від якої спадщини ми відмовляємось? // *Повне збір. творів*.— Т. 2.— С. 497.
- ⁴⁰ *Енгельс Ф.* Німеччина і панславизм // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори.— Т. 11.— С. 203.
- ⁴¹ *Зайончковский П. А.* Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847).— М., 1959.— Приложение.— С. 160.
- ⁴² *Чернышевский М. Г.* Национальная бестактность (Слово, рочник первый). Числа 1, 2.— Львов.— 1861 // *Братерство культур: Збірник матеріалів з історії російсько-українського культурного єднання*.— К., 1954.— С. 72.
- ⁴³ *Там же.*— С. 73.
- ⁴⁴ *Ленін В. І.* Як єпископ Никон захищає українців? // *Повне збір. творів*.— Т. 24.— С. 9.
- ⁴⁵ *Гоголь М. В.* О малороссийских песнях // *Братерство культур: Збірник матеріалів з історії російсько-українського культурного єднання*.— С. 34—35.

Розділ III

- ¹ *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 11.
- ² *Третьяков П. М.* У истоков древнерусской народности.— М.; Л., 1953.— Изд. 2-е.— С. 70.
- ³ *Енгельс Ф.* До історії стародавніх германців // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори.— Т. 21.— С. 425—473; *Його ж.* Про розклад феодалізму і виникнення національних держав // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори.— Т. 21.— С. 388—397.
- ⁴ *Мавродин В. В.* Происхождение русского народа.— Л., 1978.— С. 67.
- ⁵ *Пашуто В. Т.* Летописная традиция о племенных княжениях и варяжской вопрос // *Летописи и хроники.* 1973.— М., 1974.— С. 110.
- ⁶ *ПВЛ.*— Ч. 1.— С. 14.
- ⁷ *Спицин А. А.* Расселение древнерусских племен по археологическим данным // *Журнал Министерства народного просвещения.*— СПб., 1899.— Т. 7.
- ⁸ *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.
- ⁹ *Русанова И. П.* Курганы полян X—XII вв. // *Свод археологических источников.*— М., 1966.— Вып. Б—1—24.
- ¹⁰ *Чернецов А. В.* Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий // *КСИА.*— М., 1976.— С. 34.— Т. 146.

- ¹¹ *Кухаренко Ю. В.* Средневековые памятники Полесья // САИ.— М., 1961.— Вып. Е1—57.— Табл. 9, 17.
- ¹² *Вознесенская Г. А.* Кузнечное производство у восточных славян в III четверти I тыс. н. э. // Древняя Русь и славяне.— М., 1978.— С. 61—65.
- ¹³ *ПВЛ.— Ч. 1.— С. 13.*
- ¹⁴ *Насонов А. Н.* «Русская земля» и образование территории древнерусского государства.— М., 1951.— С. 41—42.
- ¹⁵ *Енгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 158.
- ¹⁶ *Тихомиров М. Н.* Происхождение названия «Русь» и «Русская земля» // Русское летописание.— М., 1979.— С. 29—45; *Мавродин В. В.* Происхождение русского народа.— Л., 1978.— С. 148—169.
- ¹⁷ *Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе.— Л., 1985.— С. 226.
- ¹⁸ *Пигулевская Н. В.* Сирийский источник VI в. о народах Кавказа // ВДИ.— 1939.— № 1.— С. 114—115; *Дьяконов А. П.* Известия Псевдо-Захарии о древних славянах // ВДИ.— 1939.— № 4.— С. 84—87.
- ¹⁹ *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 74—75.
- ²⁰ *Новосельцев А. П.* Восточные источники о Древнерусском государстве // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 373.
- ²¹ *Ловмянский Х.* Русь и норманны.— М., 1985.— С. 182.
- ²² *ПВЛ.— Ч. 1.— С. 20.*
- ²³ *Там же.— С. 26.*
- ²⁴ *Там же.*
- ²⁵ *Летопись по Ипатскому списку.—* Спб., 1871.— С. 258.
- ²⁶ *Там же.— С. 262.*
- ²⁷ *Там же.*
- ²⁸ *ПСРЛ.* Лаврентьевская летопись.— М., 1962.— Т. 1.— Спб., 371.
- ²⁹ *Мавродин В. В.* Происхождение русского народа.— С. 138.
- ³⁰ *Там же.*
- ³¹ *Енгельс Ф.* Про розклад феодалізму і виникнення національних держав // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 392.
- ³² *Розов Н. Н.* Синодальный список сочинений Иларiona — Русского писателя XI в. // Slavica. Casopis pro slavenskou filologii.— 1963.— Ros. 32, ses. 2.— S. 161.
- ³³ *Державин Н. С.* Происхождение русского народа.— М., 1944.— С. 97.
- ³⁴ *Мавродин В. В.* Основные этапы этнического развития русского народа // Вопросы истории.— 1950.— № 4.— С. 63.
- ³⁵ *Гуслистый К. Г.* Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа.— К., 1963.— С. 106—107.
- ³⁶ *Греков Б. Д.* Киевская Русь.— М., 1953.— С. 10.
- ³⁷ *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови.— К., 1956.— С. 188—193.
- ³⁸ *Аванесов Р. И.* Вопросы образования русского языка и его говоров // ВМУ.— 1947.— № 9.— С. 112—113, 126—132.
- ³⁹ *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков.— Л., 1972.— С. 3, 632—637.
- ⁴⁰ *Там же.— С. 87.*
- ⁴¹ *Рыбаков Б. А.* Древние Русы. К вопросу об образовании ядра древнерусской народности // Тезисы докладов и выступлений сотрудников ИИМК АН СССР.— М., 1951.— С. 21.
- ⁴² *Довженко В. И.* К вопросу о сложении древнерусской народности // Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР.— К., 1953.— С. 52—57.
- ⁴³ *Козаченко А. И.* Древнерусская народность — общая этническая база русского, украинского и белорусского народов // СЭ.— 1954.— № 2.— С. 13.
- ⁴⁴ *Лихачев Д. С.* Национальное самосознание Древней Руси.— М., 1949.
- ⁴⁵ *Мавродин В. В.* Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности.— М., 1971.— С. 160, 170.
- ⁴⁶ *Пашуто В. Т.* Место Древней Руси в истории Европы // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе.— М., 1972.— С. 189—190.
- ⁴⁷ *Филин Ф. П.* Очерк истории русского языка до XIV ст. // Ученые записки ЛГПИ им. Герцена.— 1940.— Т. 27.— С. 89.
- ⁴⁸ *Мавродин В. В.* Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности.— С. 162.
- ⁴⁹ *Рыбаков Б. А.* Древние Русы.— С. 32.
- ⁵⁰ *Ключевский В. О.* Курс русской истории.— М., 1956.— С. 204—205.
- ⁵¹ *Лихачев Д. С.* Национальное самосознание Древней Руси.— С. 46.

⁵² Асеев Ю. С. Архитектура Київської Русі.— К., 1969.— С. 114—118.

⁵³ Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XIV вв.— М., 1965.— Т. 1; Плугин В. А. Культура Владимиро-Суздальской Руси // Вопросы истории.— 1973.— № 4.— С. 107.

⁵⁴ Раппапорт П. А. О взаимосвязи русских архитектурных школ в XII в. // Труды Института живописи, скульптуры и архитектуры им. И. Е. Репина.— Л., 1970.— С. 14.

⁵⁵ Колесницкий Н. Ф. Этническое и государственное развитие Германии в VI—XIV вв. // Средние века.— М., 1963.— Вып. 23.— С. 197.

⁵⁶ История Польши.— М., 1954.— Т. 1.— С. 55.

Розділ IV

¹ Поляркин В. А. О содержании понятия «географическая среда» и о влиянии географической среды на общество // Природа и общество.— М., 1967.— С. 76.

² Ленін В. І. Філософські зошити // Повне зібр. творів.— Т. 29.— С. 434—435.

³ Природа Украинской ССР. Почвы.— К., 1986.— С. 11—12, 30, 37—39; Дулов А. В. Географическая среда и история России (конец XV—середина XIX века).— М., 1983.— С. 7—8.

⁴ Дулов А. В. Указ. соч.— С. 6; Природа Украинской ССР. Климат.— К., 1984.— С. 52—53, 139—140.

⁵ Каталог річок України.— К., 1957.— С. 6—7.

⁶ Бучинский И. Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем.— К., 1978; Швець Г. І. Многовековая изменчивость стока Днепра.— Л., 1978.— С. 27—28; Швець Г. І. Водність Дніпра.— К., 1960.— С. 74, 131.

⁷ Слово о полку Игореве.— Л., 1985.— С. 10—11.

⁸ Природа Українських Карпат.— Львів, 1968.— С. 102; Берг Л. С. Климат и жизнь.— 2-е перераб. и дополн. изд.— М., 1947.— С. 28—31, 44—46, 85—86.

⁹ Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование.— К., 1985.— С. 26—28, 30, 122, 180, 199.

¹⁰ Природа Украинской ССР. Растительный мир.— К., 1985.— С. 8, 19, 44—46.

¹¹ Карта Тартарии Иодокуса Гондиуса. 1606 г. // Багров Л. С. Карты Азиатской России. Исторические заметки.— Пг., 1914.— С. 9.

¹² Корнеева А. И. Общество и окружающая среда.— М., 1985.— С. 30.

¹³ Измаильский А. А. Как высохла наша степь.— М., Л., 1937.— С. 65; Захаров П. С. Пыльные бури.— Л., 1965.— С. 15, 86—87.

¹⁴ Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження.— К., 1983.— С. 29.

¹⁵ Природа Украинской ССР. Животный мир.— К., 1985.— С. 160, 198, 210, 222—234, 235—236; Пронштейн А. П. К истории возникновения казачьих поселений и образования сословия казаков на Дону // Новое о прошлом нашей страны. Памяти академика М. Н. Тихомирова.— М., 1967.— С. 165; Герберштейн С. Записки о Московитских делах.— Спб., 1908.— С. 104—109.

¹⁶ Бучинский И. Е. Указ. соч.— С. 84—85, 93; Дулов А. В. Указ. соч.— С. 15, 18.

¹⁷ Энгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 20.— С. 507.

¹⁸ Чистов К. В. Народные традиции и фольклор. Очерки теории.— Л., 1986.— 16.

¹⁹ Маркс К. Вимушена еміграція.— Кошут і Мадзіні.— Питання про емігрантів.— Вибірчі підкупи в Англії.— Пав Кобден // Маркс К., Энгельс Ф.— Твори.— Т. 8.— С. 541—542.

²⁰ Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси.— М., 1968.— С. 175.

²¹ Маркс К. Хронологические выписки // Архив Маркса и Энгельса.— Т. 5.— С. 224.

²² Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.— К., 1980.— С. 215.

²³ Бартольд В. В. Соч.— М., 1968.— Т. 5.— С. 497.

²⁴ Егоров В. А. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв.— М., 1981.— С. 28—32.

²⁵ Там же.— С. 36.

²⁶ Маевский В. В. Очерки истории Левобережной Украины.— Л., 1940.— С. 301—302.

²⁷ Егоров В. А. Указ. соч.— С. 36, 38.

²⁸ Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрика.— М., 1957.— С. 89.

²⁹ Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період.— К., 1970.— С. 39; Толочко П. П. Указ. соч.— С. 217; Тимошук В. О. Давньоруська Буковина (X—перша половина XIV ст.).— К., 1982.— С. 197—198.

³⁰ *Копчак С. І.* Населення українського Прикарпаття у докапіталістичний період // Демографічні дослідження.— Вип. 2.— К., 1971.— С. 215.

³¹ *Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов.*— К., 1980.— С. 44—45; *Формирование молдавской буржуазной нации.*— Кишинев, 1978.— С. 38.

³² *Егоров В. А.* Указ. соч.— С. 31.

³³ *Енгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави. У зв'язку з дослідженнями Льюїса П. Моргана // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 164.

³⁴ *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 284.

³⁵ *Історія Львова.*— К., 1984.— С. 32.

³⁶ *Ісаевич Я. Д.* Територія і населення «Червенських градів» (X—XIII ст.) // Український історико-географічний збірник.— Вип. 1.— К., 1971.— С. 80—81.

³⁷ *Лелекач М. М.* Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X—XI ст. // Наукові записки Ужгородського держ. ун-ту.— Т. 2.— Історико-філологічна серія.— Ужгород, 1949.— С. 35—39.

³⁸ *Нариси з історії Північної Буковини.*— К., 1980.— С. 45—47; *Історія міст і сіл Української РСР.* Чернівецька область.— К., 1970.— С. 12.

³⁹ *Гуслистый К. Г.* Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма).— К., 1963.— С. 110—111.

⁴⁰ *Формирование молдавской буржуазной нации.*— С. 43.

⁴¹ *Енгельс Ф.* Зовнішня політика російського царизму // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 22.— С. 18.

⁴² *Борак Г. В.* Адміністративно-територіальний поділ України першої половини XVI ст. у висвітленні істориків — викладачів Київського університету XIX — початку XX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.— Вип. 7.— К., 1981.— С. 83; *Молчановский Н.* Очерки известий о Подольской земле до 1434 года.— К., 1885.— С. 196—201.

⁴³ *Молчанов А. А.* Новое об экономических и политических связях средневекового Причерноморья // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1981 год.— М., 1983.— С. 221.

⁴⁴ *Формирование молдавской буржуазной нации.*— С. 43—44; *Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов.*— С. 54—55.

⁴⁵ *Кучкин В. А.* Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X—XIV вв.— М., 1984.— С. 316—317.

⁴⁶ *Сахаров А. М.* Образование и развитие Российского государства в XIV—XVII вв.— М., 1969.— С. 211, 213.

⁴⁷ *Енгельс Ф.* Про розклад феодалізму і виникнення національних держав // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 397.

⁴⁸ *Тихомиров М. Н.* Россия в XVI столетии.— М., 1962.— С. 17—19.

⁴⁹ *История СССР с древнейших времен до наших дней.*— М., 1986.— Т. 2.— С. 411; *Історія Української РСР.* У 8-ми т., 10-ти кн.— К., 1974.— Т. 1.— Кн. 2.— С. 67; *История Украинской ССР.* В 10-ти т.— К., 1982.— Т. 2.— С. 145—146.

⁵⁰ *Сахаров А. М.* Россия и ее культура в XVI веке // Очерки русской культуры XVI века.— М., 1977.— Ч. 1.— С. 13.

⁵¹ *Черепнин Л. В., Пашуто В. Т.* Образование Русского централизованного государства в сравнительно-историческом аспекте (XVI—XVII вв.) // Черепнин Л. В. Вопросы методологии.— С. 161.

⁵² *Дневник Люблинского сейма 1569 г.* Соединение Великого княжества Литовского с королевством Польским.— Спб., 1869. Приложение.— № 83.— С. 718—730.

⁵³ *Ленін В. І.* Зошити з імперіалізму // Повне зібр. творів.— Т. 28.— С. 578.

⁵⁴ *Сміленко А. Т.* Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (X—XIII ст.).— К., 1975.— С. 189.

⁵⁵ *Мавродин В. В.* Русское мореходство на южных морях (Черном, Азовском и Каспийском с древнейших времен до XVI века включительно).— Симферополь, 1955.— С. 113—114.

⁵⁶ *Данилова Л. В.* Исторические условия развития русской народности в период образования и укрепления централизованного государства в России // Вопросы формирования русской народности и нации.— С. 136.

⁵⁷ *Дружба и братство русского и украинского народов.* В 2-х т.— К., 1982.— Т. 1.— С. 113; *Сахаров А. М.* Россия и ее культура в XVI веке.— С. 14.

⁵⁸ *Гуслистый К. Г.* Вопросы истории Украины.— С. 23.

⁵⁹ *Мавродин В. В.* Русское мореходство на южных морях.— С. 132; *Голобуцький В. О.* Проблеми козацтва в українській та іноземній історіографії XVI — першої половини XVIII ст. // УІЖ.— 1960.— № 1.— С. 110.

⁶⁰ *Тихомиров М. Н.* Россия в XVI столетии.— 424.

⁶¹ *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України.— Харків, 1918.— С. 23.

⁶² *Тихомиров М. Н.* Россия в XVI столетии.— С. 411.

- ⁶³ *Юркевич В.* Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького.— К., 1932.— С. 52; *Воронежский край с древнейших времен до конца XVII века.* Документы и материалы по истории края.— Воронеж, 1976.— С. 57—58; *Загоровский В. П.* Белгородская черта.— Воронеж, 1969.— С. 46—47.
- ⁶⁴ *Лисянский А. С.* Конец Дикого поля.— Донецк, 1973.— С. 50—53.
- ⁶⁵ *Гуслистый К., Апанович О.* Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу.— К., 1954.— С. 33.
- ⁶⁶ *Пинчук Ю. А.* Роль народных масс в освободительной войне 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией (Советская историография).— К., 1986.— С. 75.
- ⁶⁷ *Каргалов В. В.* На степной окраине. Оборона «крымской Украины» Русского государства в первой половине XVI столетия.— М., 1974.— С. 143—147.
- ⁶⁸ *Альбовский Е.* История Харьковского слободского козацкого полка (1651—1765 гг.). С приложением карты слободских полков.— Харьков, 1895.— С. 168—169.
- ⁶⁹ *Энгельс Ф.* Імперський військовий закон // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 18.— С. 465.
- ⁷⁰ *Бакулин В. С.* Засечные черты // Советская историческая энциклопедия.— М., 1964.— Т. 5.— Стб. 628—630.
- ⁷¹ *Русская историческая библиотека.*— Спб., 1909.— Т. 13.— Вып. 2.— С. 36.
- ⁷² *Тихомиров М. Н.* Россия в XVI столетии.— С. 428.
- ⁷³ *Воссоединение Украины с Россией.* Документы и материалы. В 3-х т. М., 1954.— Т. 1.— С. 70.
- ⁷⁴ *Тихомиров М. Н.* Из истории борьбы русского народа за выход к морю // Тихомиров М. Н. Российское государство XV—XVII веков.— М., 1973.— С. 37; *Тихомиров М. Н.* Россия в XVI столетии.— С. 428.
- ⁷⁵ *Маркс К.* Капітал.— Т. 1. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 598—599.
- ⁷⁶ *Ленін В. І.* Економічний зміст народництва і критика його в книзі П. Струве (Відбиття марксизму в буржуазній літературі) // Повне зібр. творів.— Т. 1.— С. 443.
- ⁷⁷ *Перковський А. Л.* Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII — першій половині XIX ст. // Демографічні дослідження.— К., 1979.— Вып. 4.— С. 38.
- ⁷⁸ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией.*— Спб., 1851.— Т. 1 (1390—1506).— С. 2.
- ⁷⁹ *Лелекач М.* Козаки в політичних комбінаціях мадярських панів в XVII віці // Підкарпатська Русь.— Ужгород, 1931.— Річник 7, число 9—10.— С. 196—197.
- ⁸⁰ *Копчак С. І.* Населення Українського Прикарпаття (Історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період.— Львів, 1974.— С. 42—44.
- ⁸¹ *Голобуцький В. О.* Економічна історія Української РСР.— С. 74; *Стриженець М. М.* Чисельність населення Київського і Чернігівського воєводства в першій половині XVII ст. // Демографічні дослідження.— К., 1982.— Вып. 6.— С. 93.
- ⁸² *Кіку І. О.* Актіві книги як джерело до вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.— К., 1985.— Вып. 11.— С. 38; *Крикун М. Г.* Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник.— К., 1971.— Вып. 1.— С. 132—133; *Його ж.* Динаміка чисельності поселень Подільського воєводства в XVI—XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.— К., 1985.— Вып. 11.— С. 59—60; *Копчак С. І.* Населення українського Прикарпаття у докапіталістичний період // Демографічні дослідження.— К., 1971.— Вып. 2.— С. 223; *Його ж.* Населення Українського Прикарпаття.— С. 43; *Нариси з історії Північної Буковини.*— С. 48.
- ⁸³ *Ленін В. І.* Статистика і соціологія // Повне зібр. творів.— Т. 30.— С. 335.
- ⁸⁴ *Шевченко Ф. П.* Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст. Доповіді радянської делегації. V Міжнародний з'їзд славістів (Софія, вересень, 1963).— К., 1963.— С. 8.
- ⁸⁵ *Архив ЮЗР.*— Ч. VII.— Т. 1.— С. 87—149; Т. 2.— С. 23—137.
- ⁸⁶ *Реєстра...* 1649 г.— Кн. 3.— С. 321—327, 329—331; Кн. 2.— С. 200—219, 240—253.
- ⁸⁷ *Ковальський Н. П.* Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI — первая половина XVII в.).— Днепропетровск, 1985.— С. 14—15.
- ⁸⁸ *Реєстра...* 1649 г.— Кн. 2.— С. 200—214, 240—253.
- ⁸⁹ *Кулиш П.* Матеріали для історії воссоединения Руси.— М., 1877.— Т. 1.— С. 295.
- ⁹⁰ *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.*— К., 1965.— Вып. 2.— С. 77, 94—97, 113—120.
- ⁹¹ *Филимонова Т. Д., Шин М. Ф.* К вопросу об этнокультурном развитии немцев Закарпаття // Карпатский сборник.— М., 1972.— С. 116; *Лелекач М. М.* Процес закріпачення закарпатського селянства в XIV—XV ст. // Наукові записки Ужгородського ун-ту.— Т. 29.— Ужгород, 1957.— С. 19.
- ⁹² *Нариси з історії Північної Буковини.*— С. 48—49, 63; *Формирование молдавской буржуазной нации.*— С. 41.

⁹³ *Васильев К. Г., Сегал А. Е.* История эпидемий в России. (Материалы и очерки).— М., 1960.— С. 26—32, 37—38, 46.

⁹⁴ *Урланис Б. Ц.* Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских сил в войнах XVII—XX вв. (Историко-статистическое исследование).— М., 1960.— С. 46—47.

⁹⁵ *Полное собрание русских летописей* (далее — ПСРЛ).— Т. IV.— Спб., 1848.— С. 154; ПСРЛ.— Т. VI.— Спб., 1853.— С. 35, 278; ПСРЛ.— Т. VIII.— Спб., 1858.— С. 207; ПСРЛ.— Т. XXVI.— М., 1959.— С. 306; *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка.— Т. 1.— М., 1958.— Стб., 1184—1185; *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т.— М., 1955.— Т. IV.— С. 484; *Словник української мови*.— В 11 т.— К., 1979.— Т. 10.— С. 422.

⁹⁶ *Летопись по Ипатскому списку.* Издание Археографической комиссии.— Спб., 1871.— С. 439.

⁹⁷ ПСРЛ.— Т. 2.— С. 663, 732.

⁹⁸ *Мишко Д. І.* Звідки пішла назва «Україна» // УІЖ.— 1966.— № 7.— С. 45; *Шевченко Ф. П.* Формирование украинской народности // История Украинской ССР. В 10-ти т.— К., 1982.— Т. 2.— С. 328; *Його ж.* Україна // Українська Радянська Енциклопедія.— В 12-ти т.— К., 1984.— Т. 11, кн. 1.— С. 454.

⁹⁹ *Этнаграфія беларусаў: гістарыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя*.— Мінск, 1985.— С. 53.

¹⁰⁰ *Соловьев А.* Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории.— 1947.— № 7.— С. 33; *Гуслистый К. Г.* К вопросу об этногенезе и начальном этапе этнического развития украинской народности.— VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август, 1964).— М., 1967.— С. 7; *Юхо И. А.* Про назву «Беларусь» // «Польмя».— 1968.— № 1.— С. 175—182.

¹⁰¹ *Соловьев А.* Указ. соч.— С. 33; *Мишко Д. І.* Вказ. праця.— С. 45—46; *Гуслистый К. Г.* К вопросу об этногенезе и начальном этапе этнического развития украинской народности.— С. 7.

¹⁰² *Черепнин Л. В.* Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. // Вопросы формирования русской народности и нации. Сборник статей.— М.; Л., 1958.— С. 85—86.

¹⁰³ *Гуслистый К. Г.* К вопросу об этногенезе и начальном этапе этнического развития украинской народности.— С. 7—8; *Його ж.* До питання про утворення української нації.— К., 1967.— С. 17.

¹⁰⁴ *Нудьга Г.* Наша пісня, наша дума... // Наука і культура. Щорічник.— Вып. 19.— К., 1985.— С. 285.

¹⁰⁵ *Voluntina legum.*— Peterburg, 1859.— Т. 2.— Р. 206.

¹⁰⁶ *Мемуары,* относящиеся к истории Южной Руси.— Вып. 2.— К., 1906.— С. 294; *Ляскоронский В. Г.* Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России.— К., 1901.

¹⁰⁷ *Гуслистый К. Г.* К вопросу об этногенезе и начальном этапе этнического развития украинской народности.— С. 7.

¹⁰⁸ *Стрижак О.* Звідки походить назва «Україна» // Наука і культура. Щорічник. Україна.— Вып. 20.— К., 1986.— С. 320.

¹⁰⁹ *Шевалье П.* Історія війни козаків проти Польщі.— К., 1960.— С. 73.

¹¹⁰ *Чистов К. В.* Народные традиции и фольклор. Очерки теории.— Л., 1986.— С. 15.

¹¹¹ *Гуслистый К. Г.* До питання про утворення української нації.— С. 18.

¹¹² *Бойківщина* (Історико-етнографічне дослідження).— К., 1983.— С. 28; *Словник* староукраїнської мови XIV—XV ст.— В 2-х т.— К., 1977.— Т. 1.— С. 109.

¹¹³ *Рейнфусс Р.* Народная архитектура лемков // Карпатский сборник.— М., 1972.— С. 46—47.

¹¹⁴ *Грабовецький В. В.* Гуцульщина XIII—XIX століть. Історичний нарис.— Львів, 1982.— С. 9, 36—40; *Гуцульщина.* Історико-етнографічне дослідження.— К., 1987.— С. 25—26, 47, 56. Етнографія восточных славян.— М., 1987.— С. 107.

¹¹⁵ *Стрижак О.* Звідки походить назва «Україна».— С. 319—320.

¹¹⁶ *Сборник* Русского исторического общества.— М., 1912.— Т. 137.— С. 252.

¹¹⁷ *Багновская Н. М.* Этническая история Северной земли (основные этапы этнического развития населения).— Автореф. дисс. канд. ист. наук.— М., 1979.— С. 17—20.

¹¹⁸ ПСРЛ.— Т. XXVI.— М., 1959.— С. 308.

¹¹⁹ *Гуслистый К. Г., Горленко В. Ф.* О периодизации истории украинской этнографии // Советская этнография.— 1961.— № 1.— С. 133.

¹²⁰ *Стрижак О.* Звідки походить назва «Україна».— С. 322; *Його ж.* Рядок з літопису. Звідки походить назва Україна // Україна.— 1987.— № 16.— С. 20.

¹²¹ *Дулов А. В.* Указ. соч.— С. 15.

¹²² *Літопис* Самовидця.— К., 1971.— С. 133.

- 123 Бучинский И. Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем.— С. 84, 93.
- 124 Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.— Киев, 1965.— С. 142.
- 125 Літопис Самовидця.— С. 142.
- 126 Там же.— С. 151.
- 127 Воссоединение Украины с Россией.— Сб. статей.— М., 1954.— С. 295—296.
- 128 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— К., 1954.— С. 405; Памятники, изданные Киевскою комиссією для разбора древних актов: В 3-х т.— Киев, 1898.— Т. 3.— С. 260, 263, 266.
- 129 Документы Богдана Хмельницкого.— К., 1961.— С. 501—502.
- 130 Акты ЮЗР.— Т. 5.— С. 193, 196—197, 205.
- 131 Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года).— Саратов, 1960.— С. 95—97.
- 132 Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории: В 2-х ч.— М., 1858.— Ч. 1.— С. 251.
- 133 ПСЗ.— Т. 2.— С. 304—310.
- 134 ЦДАДА.— Ф. 124, оп. 3, спр. 458.— Арк. 6.
- 135 Там же.— Арк. 9.
- 136 ПСЗ.— Т. 2.— С. 774.
- 137 Борисенко В. И. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986.— С. 139; Дядиченко В. А. Участь українських козацьких полків в азовсько-дніпровських походах 1695—1696 рр. // Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР.— К., 1952.— Т. 4.— С. 167.
- 138 Летопись С. Величко: В 4-х т.— Киев, 1851.— Т. 2.— С. 355—356.
- 139 ЦДАДА.— Ф. 229, оп. 1, стовп. 114, ч. 2.— Арк. 80—81; Акты ЮЗР.— Т. 12.— С. 243, 283, 714.
- 140 ЦДАДА.— Ф. 210.— Белгородський стіл.— Спр. 1530, стовп. 18, 21, 22.
- 141 Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— Киев, 1881.— Т. 1.— С. 259.
- 142 Ткаченко Н. М. Очерки по истории крестьян Левобережной Украины в XVIII в. // Автореф. дис. ... д-ра истор. наук.— Киев, 1963.— С. 25.
- 143 Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— Отд. 4.— С. 118.
- 144 Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв.— Харьков, 1964.— С. 108, 113.
- 145 Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 326.
- 146 Акты ЮЗР.— Т. 8.— С. 16.
- 147 Борисенко В. И. Вказ. праця.— С. 45.
- 148 Владимирский-Буданов М. Передвижение южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киевская старина.— 1888.— Кн. 7.— С. 79—91.
- 149 ЦДАДА.— Ф. 229, оп. 1, стовп. 59.— Арк. 22.
- 150 Коман О. С. Міста України в другій половині XVII ст.— К., 1963.— С. 52, 59—60, 63—65.
- 151 Нариси з історії Північної Буковини.— К., 1980.— С. 62.
- 152 Там же.— С. 62.
- 153 Копчак С. І. Населення українського Прикарпаття.— К., 1974.— С. 44.
- * Тепер ця територія входить до складу двох соціалістичних країн — СРСР (західні райони Львівської області) та РП (частина Жещувського й Люблінського воєводств).
- 154 Пирко В. А. Поместное хозяйство в Перемышльской земле в первой половине XVIII в. // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Днепропетровск.— 1970.— С. 9—10.
- ** Тепер ця територія входить до складу РП.
- 155 Мельничук Я. С. Аграрные отношения в Саноцкой земле во второй половине XVII века // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Львов, 1959.— С. 6—12.
- 156 Кушнер (Кнышев) П. И. Этнические территории и этнические границы.— М., 1951.— С. 21, 25.
- 157 Гуслистий К. Г. До питання про утворення української нації.— С. 23.
- 158 Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам.— К., 1908.— С. 16; Багалея Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // Киевская старина.— 1883.— № 12.— С. 571, 591.
- 159 Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область.— К., 1967.— С. 143, 144, 196, 259, 260, 262 та ін.
- 160 Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область.— К., 1972.— С. 157, 194, 296, 334, 377, 395 та ін.
- 161 Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область.— С. 260, 368, 593—594, 770—771.

- 162 Там же.— С. 388.
- 163 ЦДІА УРСР.— Ф. 54, оп. 3, спр. 2700.— Арк. 1—107; Ф. 193, оп. 1, спр. 1876.— Арк. 1—16.
- 164 ЦДІА УРСР.— Ф. 51, оп. 1, спр. 732.— Арк. 1.
- 165 ЦДАДА СРСР.— Ф. 13, спр. 34.— Арк. 39 зв.; Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине: Историко-этнографический очерк.— К., 1975.— С. 61.
- 166 Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1874.— Кн. 6.— С. 482; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено.— К., 1851.— С. 23.
- 167 Наулко В. И. Указ. соч.— С. 40.
- 168 Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX в. (По материалам ревизий).— М., 1971.— С. 22.
- 169 ЦДІА УРСР.— Ф. 51, оп. 3, спр. 3926.— Арк. 1.
- 170 Там же.— Ф. 54, оп. 3, спр. 1034.— Арк. 1—20.
- 171 Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв.— С. 113.
- 172 Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— Харьков, 1858.— Кн. 5.— С. 293, 297, 301.
- 173 Дяченко М. Т. Етапи заселення Слобідської України в XVII — першій половині XVIII ст. // УІЖ.— 1970.— № 8.— С. 50.
- 174 Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область.— К., 1967.— С. 11.
- 175 Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— Харьков, 1857.— Кн. 4.— С. 241.
- 176 Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область.— С. 276, 392.
- 177 Срезневский И. И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины.— Харьков, 1883.— С. 229; Шишмарев В. Ф. Романские поселения на юге России.— Л., 1975.— С. 19.
- 178 Щербина Ф. Крестьянское хозяйство по Острожскому уезду.— Воронеж, 1887.— С. 21—22.
- 179 Шафонский А. Указ. соч.— С. 39.
- 180 Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період.— К., 1970.— С. 138.
- 181 Топографическое описание Харьковского наместничества.— Харьков, 1888.— С. 7.
- 182 Махнова Г. П. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. // УІЖ.— 1965.— № 2.— С. 113, 114.
- 183 Там же.— С. 114, 115.
- 184 Історія Української РСР.— Т. 2.— С. 509.
- 185 Полное собрание законов Российской империи.— 1-е собрание.— Спб., 1830.— Т. XIII.— № 9919, 9921, 10013, 10037, 10105; Шамрай С. До історії залюднення Степової України.— Вып. 1.— Крилівщина — Лизаветщина.— К., 1929.— С. 239, 253.
- 186 ПСЗ.— Т. XVI.— № 12099.
- 187 Кабузан В. М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60—80-х роках XVIII ст. // Український історико-географічний збірник.— К., 1971.— Вып. 1.— С. 144—147.
- 188 Махнова Г. П. Вказ. праця, с. 116.
- 189 ПСЗ.— Т. XIX.— № 14164.
- 190 Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма.— Симферополь, 1951.— Ч. 1.— С. 98.
- 191 Підрахунки зроблені автором на основі: Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область.— К., 1974.— С. 94—764.
- 192 Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине.— С. 28.
- 193 Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область.— К., 1969.— С. 506.
- 194 Тимофійенко В. І. З історії заснування міст на півдні України // УІЖ.— 1982.— № 5.— С. 102—105.
- 195 Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область.— С. 591.
- 196 История города-героя Севастополя.— 1783—1917.— К., 1960.— С. 30; Неделин А. И. Основание Севастополя // История СССР.— 1958.— № 5.— С. 170; Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область.— С. 143.
- 197 Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область.— С. 95.
- 198 Одесса: Очерк истории города-героя.— Одесса, 1957.— С. 18, 19.
- 199 Письма и бумаги имп. Петра Великого.— М., 1962.— Т. XI.— Вып. 1.— С. 325.
- 200 Там же.— М., 1964.— Т. XI.— Вып. 2.— С. 150—151, 243.
- 201 Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. / Історичні джерела та їх використання.— К., 1969.— Вып. 4.— С. 204.

- ²⁰² Крикун М. Г. Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. // Український історико-географічний збірник.— К., 1972.— Вип. 2.— С. 88—89.
- ²⁰³ Перковский А. Л. Народонаселение Украины в XVIII в.— Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1968.— С. 5.
- ²⁰⁴ Перковский А. Л. Народонаселения Украины в XVIII столітті.— Рукопис... Дис. канд. іст. наук.— К., 1968.— С. 77.
- ²⁰⁵ Архив ЮЗР.— К., 1868.— Ч. III.— Т. 2.— С. 430—431.
- ²⁰⁶ Там же.— С. 571.
- ²⁰⁷ Там же.— Ч. II.— Т. 3.— С. 179, 534.
- ²⁰⁸ Крикун Н. Г. Народонаселение Подольского воеводства в XVII—XVIII вв.— Автореф. ... дис. канд. ист. наук.— Львов, 1965.— С. 18.
- ²⁰⁹ Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.— С. 32.
- ²¹⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область.— К., 1973.— С. 158, 211, 214, 216, 267, 270 та ін.
- ²¹¹ Шишмарев В. Ф. Романские поселения на юге России.— С. 28.
- ²¹² Енгельс Ф. Яке діло робітничому класові до Польщі // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 16.— С. 160.
- ²¹³ Краткое начертание истории государства польского от Пяста до Станіслава Августа Понятовского, последнего его короля.— Спб., 1847.— С. 70; Смолий В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією.— К., 1978.— С. 144.
- ²¹⁴ Гриценко І. А., Шевченко Ф. П. Прагнення населення Буковини до возз'єднання з Україною в складі Російської держави (кінець XVIII — початок XX ст.). // УІЖ.— 1983.— № 10.— С. 86.
- ²¹⁵ Енгельс Ф. Німеччина і панславизм // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 11.— С. 202.
- ²¹⁶ Шульга І. Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.— Ужгород, 1962.— С. 173; Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній українській радянській державі.— Львів, 1968.— С. 148.
- ²¹⁷ Кожоляк Г. К. Антифеодальна боротьба селянства Північної Буковини в кінці XVIII — на початку XIX ст. // УІЖ.— 1978.— № 9.— С. 95.
- ²¹⁸ Купченко Г. Некоторые историко-географические сведения о Буковине.— К., 1875.— С. 7.
- ²¹⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область.— К., 1971.— С. 439.
- ²²⁰ Там же.— С. 438.
- ²²¹ Сіреджук П. С. Заселення Галицької землі в XIV—XVIII ст. // УІЖ.— 1984.— № 6.— С. 88—89.
- ²²² Грабовецький В. В. Гуцульщина XIII—IX століть.— С. 112.
- ²²³ Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII — 60-е годы XVIII ст.).— К., 1971.— С. 151.
- ²²⁴ Історичні пісні.— К., 1961.— 370.
- ²²⁵ Ленін В. І. Матеріали до статті «Кріпосники за роботою» // Повне збір. творів.— Т. 5.— С. 383.

Розділ V

- ¹ Полное собрание русских летописей.— Спб., 1863.— Т. XV.— С. 386.
- ² Анпилогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI — начала XVII века.— М., 1967.— С. 130—149.
- ³ Чернецов А. В., Куза А. В., Кирьянова Н. А. Земледелие и промыслы // Древняя Русь. Город, замок, село.— Археология СССР.— М., 1985.— С. 221.
- ⁴ Довженко В. Й. Землеробство древньої Русі до середини XIII ст.— К., 1961.— С. 64.
- ⁵ Анпилогов Г. Н. Указ. соч.— С. 161.
- ⁶ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період.— К., 1963.— С. 248.
- ⁷ Довженко В. Й. Вказ. праця.— С. 76—77.
- ⁸ ЦДІА УРСР.— Ф. 26, оп. 1, спр. 1.— Арк. 28.
- ⁹ Третьяков П. Н. Сельское хозяйство и промыслы // История культуры Древней Руси.— М., Л., 1948.— Т. 1.— С. 52—53.
- ¹⁰ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— К., 1890.— Вып. 1 (XVI в.).— С. 48.

- ¹¹ *Первый Литовский статут 1529 г.*— Разд. IX.— Арт. 20.
- ¹² *Українські народні прислів'я та приказки.*— С. 246.
- ¹³ *Якубский В. А.* Податные реестры XVI в. и реконструкция зернового баланса фольварочной Польши // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1966 г. (Далі — ЕАИВЕ).— С. 66.
- ¹⁴ *Инкин В. Ф.* Дворище и сельская община в селах волошского права Галицкого подгорья XVI—XVIII вв. по материалам Самбурской экономии // ЕАИВЕ 1966 г.— С. 114; *Горская Н. А.* Земледелие и скотоводство // Очерки русской культуры XVI века.— М., 1977.— С. 45.
- ¹⁵ *Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А.* Эволюция феодализма в России. Социально-экономические проблемы.— М., 1980.— С. 26.
- ¹⁶ *Нариси з історії Північної Буковини.*— К., 1980.— С. 49; *Пуданов В. М.* История Войска Донского и старобытность начал казачества.— Новочеркасск, 1890.— Вып. 1.— С. 162; *ЦДІА УРСР.*— Ф. 26, оп. 1, спр. 1.— Арк. 11—12; *ЦНБ АН УРСР.* Відділ рукописів.— № 11.— 22301; *Горская Н. А.* Указ. соч.— С. 93.
- ¹⁷ *Українські грамоти XV ст.*— К., 1965.— С. 30—31.
- ¹⁸ *Юркевич В.* Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького.— К., 1932.— С. 53, 60—61.
- ¹⁹ *ЦДІА УРСР.*— Ф. 37, оп. 1, спр. 1.— Арк. 337—338; *Баранович А. И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны).— М., 1959.— С. 7.
- ²⁰ *Архив ЮЗР.*— Ч. 1.— Т. VI.— С. 9.
- ²¹ *Мемуары,* относящиеся к истории Южной Руси.— Вып. 1.— С. 48.
- ²² *Маркс К., Энгельс Ф.* Німецька ідеологія // Твори.— Т. 3.— С. 22.
- ²³ *Преображенский А. А.* К проблеме исторического прогресса в России (от средневековья до конца XVIII в.) // Социально-экономическое развитие России.— Сб. статей.— М., Л., 1958.— С. 56.
- ²⁴ *Zrodla dziejowe.*— Warszawa, 1906.— Т. XVIII.— Ст. 11.— S. 66; *Акты,* издаваемые комиссией, учрежденной для разбора древних актов в Вильно.— Вильно, 1886.— Т. XIII.— С. 18—21; *Баранович Ол.* Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воеводство.— К., 1931.— С. 25.
- ²⁵ *Voluntina legum.*— Petersburg, 1859.— Т. 2.— Р. 318.
- ²⁶ *Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчач М.* История государства и права Польши.— М., 1980.— С. 182.
- ²⁷ *Архив ЮЗР.*— Ч. VII.— Т. 1.— С. 411—412.
- ²⁸ *История городов и сел Украинской ССР.* Сумская область.— К., 1980.— С. 15; *Загоровский В. П.* Изюмская черта.— Воронеж, 1980.— С. 29.
- ²⁹ *Лелекач М. М.* Процес закріплення закарпатського селянства в XIV—XV ст. // Наукові записки Ужгородського державного університету.— Ужгород, 1957.— Т. 29.— С. 4—10; *Історія міст і сіл Української РСР.* Закарпатська область.— К., 1969.— С. 13.
- ³⁰ *Архив К. Маркса и Ф. Энгельса.*— Т. 7.— С. 209—210.
- ³¹ *Ачади И.* История венгерского крепостного крестьянства.— М., 1956.— С. 119—120.
- ³² *Нариси з історії Північної Буковини.*— С. 46—47.
- ³³ *Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов.*— К., 1980.— С. 50.
- ³⁴ *Грамоты XIV ст.*— К., 1974.— С. 109; *Молдова ын епока феодализулуй.*— Кишинэу; 1978.— Вол. 2. В XV—XVI.— С. 248, 263; *Шевченко Ф. П.* Документи з історії Північної Буковини XIV—XV ст. в сучасному румунському археографічному виданні // УІЖ.— 1958.— № 2.— С. 128.
- ³⁵ *Грамоты XIV ст.*— С. 13—14; Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв.— М., 1976.— С. 180.
- ³⁶ *ЦНБ АН УРСР.* Відділ рукописів.— Ф. 1, ш. № 15449.— Арк. 1, 3; *Архив ЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. IV.— С. 169—170.
- ³⁷ *Иванишев Н.* Сведения о наличии унии, извлеченные из актов Киевского Центрального архива.— М., 1858.— С. 8—9.
- ³⁸ *Akta grodzkie i ziemskie.*— Lwow, 1870.— Т. 2.— S. 35—36, 81—82; *Акты ЮЗР.*— Т. 1.— С. 126—127; *Голобуцький В. О.* Росія і визвольна війна українського народу 1648—1654 рр.— К., 1954.— С. 23; *Історія міст і сіл Української РСР.* Чернігівська область.— К., 1972.— С. 472.
- ³⁹ *Історія міст і сіл Української РСР.* Чернівецька область.— К., 1969.— С. 13; *Молдова ын епока феодализулуй.*— Вып. 2.— С. 358—359, 374—375.
- ⁴⁰ *Архив ЮЗР.*— Ч. VIII.— Т. V.— С. 242; *Баранович А. И.* Указ. соч.— С. 56; *Історія Львова.*— К., 1984.— С. 42.
- ⁴¹ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький.— К., 1954.— С. 46, 64; *Каманин И. М.* Материалы по истории казацкого землевладения // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца.— К., 1894.— Кн. 8.— Отд. III.— С. 13—17.

- ⁴² Маркс К. Капітал.—Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—Т. 23.—С. 678.
- ⁴³ Там же.—С. 677.
- ⁴⁴ Юргинис Ю. М. Крестьянское землевладение в Литве до середины XVI в. // ЕАИВЕ 1963 г.—С. 152—153, 156—157.
- ⁴⁵ Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV—першій половині XVI ст.).—К., 1963.—С. 74, 86.
- ⁴⁶ Спиридонов М. Ф. Застава-закуп земли государственными крестьянами Белоруссии в XVI в. // ЕАИВЕ 1971 г.—Вильнюс, 1974.—С. 58.
- ⁴⁷ Русская историческая библиотека.—Юрьев, 1914.—Т. XXX.—(арт. 29).—С. 570.
- ⁴⁸ Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-Русском государстве.—М., 1958.—С. 543.
- ⁴⁹ Инкин В. Ф. Крестьянское право «дедичности» и «ближести» на землю в коронных имениях Галичины XVI—XVIII вв. // ЕАИВЕ 1969 г.—К., 1979.—С. 39, 47—48; Grabski B. Historia wsi w Polsce.—Warszawa, 1929.—S. 128; Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI—першій половині XVII ст.—К., УРСР, 1963.—С. 280, 316; Тихомиров М. Н. Конспект лекций по истории Русского государства XVII в. // Тихомиров М. Н. Классовая борьба в России XVII в.—М., 1969.—С. 418.
- ⁵⁰ Алексеев Ю. Г. Аграрная и социальная история Северо-Восточной Руси XV—XVI вв.—М.—Л., 1966.—С. 184—185.
- ⁵¹ Ачади И. Указ. соч.—С. 175.
- ⁵² Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР.—С. 44.
- ⁵³ Архив ЮЗР.—Ч. VII.—Т. 2.—С. 5; Грамоты XIV ст.—С. 72; Українські грамоти XV ст.—С. 35.
- ⁵⁴ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів.—Ф. 1, ш. 15549.—Арк. 2; Акты, относящиеся к истории Западной России.—Спб., 1846.—Т. 1.—С. 37—38.
- ⁵⁵ Мишко Д. І. Вказ. праця.—С. 188—195; Грушевський М. Історія України-Руси.—Київ—Львів.—Т. VI.—С. 135.
- ⁵⁶ Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі.—Львів, 1968.—С. 83.
- ⁵⁷ Гроссман Ю. М. Барское хозяйство и крестьяне Белзского староства во второй половине XVI—первой половине XVII в. // ЕАИВЕ 1960 г.—К., 1962.—С. 138—139; Яого ж. Фольварки государственных имений Русского и Белзского воеводств во второй половине XVI в. // ЕАИВЕ 1961 г.—Рига, 1963.—С. 136—146; Бойко І. Д. Вказ. праця.—С. 141; Голобуцький В. А. Освободительная война украинского народа под руководством Богдана Хмельницкого.—М., 1954.—С. 14.
- ⁵⁸ Ачади И. Указ. соч.—С. 164, 201; История Венгрии. В 3-х т.—М., 1965.—Т. 1.—С. 378.
- ⁵⁹ Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма.—Кишинев, 1964.—С. 144; Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов.—С. 68—69.
- ⁶⁰ Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив ЮЗР.—Ч. VII.—Т. 1.—С. 84—85; Грушевський М. Історія України-Руси.—Львів, 1905.—Т. V.—С. 121, 123; Т. VI.—С. 145.
- ⁶¹ Греков В. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века.—М., 1952.—Кн. 1.—Изд. 2-е.—С. 380.
- ⁶² Юргинис Ю. М. Изменение в аграрном строе Литвы в эпоху феодализма // Вопросы истории.—1976, № 6.—С. 41.
- ⁶³ Данилова Л. В. Исторические условия развития русской народности в период образования и укрепления централизованного государства в России // Вопросы формирования русской народности и нации.—Сб. статей.—М., Л., 1958.—С. 123.
- ⁶⁴ Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв.—Львов, 1957.—С. 31; Архив ЮЗР.—Ч. VI.—Т. 1.—С. 97—98, 201—202; ЦДІА УРСР.—Ф. 1, оп. 1, спр. 4.—Арк. 72.
- ⁶⁵ Архив ЮЗР.—Ч. VII.—Т. II.—С. 128—162; Бойко І. Д. Вказ. праця.—С. 186.
- ⁶⁶ Стецкевич С. М., Якубский В. А. Экономические аспекты формирования наций // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурный аспект.—М., 1981.—С. 17—18.
- ⁶⁷ Баранович А. И. Указ. соч.—С. 93.
- ⁶⁸ Zródła dziejowe.—Т. V.—S. 132.
- ⁶⁹ ЦДАДА СРСР.—Ф. 210, стп. 1.—Арк. 87—102; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна.—Харків, 1954.—С. 37.
- ⁷⁰ Анпилогов Г. Н. Указ. соч.—С. 121.
- ⁷¹ Романовский В. А. Основные проблемы истории феодализма на Левобережной Украине в XVII—XVIII вв.—ЕАИВЕ 1961 г.—С. 185—186.

- ⁷² *Корецкий В. И.* Положение в русской деревне и закрепостительное законодательство в начале XVII века // Социально-политическое и правовое положение крестьянства в дореволюционной России.— Воронеж, 1983.— С. 53, 63.
- ⁷³ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии.— К., 1886.— Т. 1.— С. 4.
- ⁷⁴ *Шевалье П'єр.* Історія війни козаків проти Польщі.— К., 1960.— С. 17.
- ⁷⁵ *Маркс К.* Начерки відповіді на лист В. І. Засулич.— Третій начерк // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 19.— С. 404.
- ⁷⁶ *Греков Б. Д.* Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века.— Кн. 1.— С. 212, 220, 260—264, 269.
- ⁷⁷ *Маркс К.* Економічні рукописи 1857—1861 років // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 46.— Ч. 1.— С. 426.
- ⁷⁸ *Бромлей Ю. В.* Современные проблемы этнографии (Очерки теории и истории).— М., 1981.— С. 204.
- ⁷⁹ *Ленин В. І.* Розвиток капіталізму в Росії // Повне зібр. творів.— Т. 3.— С. 198.
- ⁸⁰ *Енгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 135—136.
- ⁸¹ *Ленинский сборник.*— XXX.— М., 1932.— С. 31.
- ⁸² *Юргинис Ю. М.* Сельская община литовцев (Международный конгресс антропологических и этнографических наук).— Москва, август, 1964).— М., 1964.— С. 4—5.
- ⁸³ *Греков Б. Д.* Польская Правда. Опыт изучения общественного и политического строя Польши XIII в. по Польской Правде («Книге Права») // Греков Б. Д. Избранные труды.— М., 1967.— Т. 1.— С. 313.
- ⁸⁴ *ЦДАДА СРСР.*— Ф. 389, І. А. Опр. 22.— Арк. 7—8.
- ⁸⁵ *Архив ЮЗР.*— Ч. VII.— Т. 1.— С. 120, 223—228.
- ⁸⁶ *Лучицкий И. В.* Займанщины и формы заимочного владения в Малороссии // Юридический вестник, 1890.— Т. IV.— С. 387—389.
- ⁸⁷ *Памятники,* изданные Киевскою Комиссиею для разбора древних актов.— К., 1898.— Т. III.— С. 141—144.
- ⁸⁸ *Мишко Д. І.* Вказ. праця.— С. 106—113.
- ⁸⁹ *Енгельс Ф.* Анти-Дюринг // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 20.— С. 141.
- ⁹⁰ *Маркс К.* Начерк відповіді на лист В. І. Засулич.— Третій начерк // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 19.— С. 403—404.
- ⁹¹ *Історія* народного господарства Української РСР.— Т. 1.— С. 52—53.
- ⁹² *Zrodla dziejowe.*— Т. XIX.— s. 79—148.
- ⁹³ *Архив ЮЗР.*— Ч. VII.— Т. 1.— С. 311—312.
- ⁹⁴ *Енгельс Ф.* Про розклад феодалізму і виникнення національних держав // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 388.
- ⁹⁵ *Карлов В. В.* О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья (К постановке вопроса). // Русский город (Историко-методологический сборник).— М., 1976.— С. 33.
- ⁹⁶ *Беляева С. А.* Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV в. (По материалам археологических исследований).— К., 1982.— С. 31.
- ⁹⁷ *Тихомиров М. Н.* «Список русских городов дальних и ближних». // Исторические записки.— М., 1952.— Т. 40.— С. 216—218; *Ного ж.* Древнерусские города. Изд. 2-е доп. и перераб.— М., 1956.— С. 33—43; *Історія* народного господарства Української РСР. У 3-х т. 4-х кн.— К., 1983.— Т. 1.— С. 78.
- ⁹⁸ *Історія* Львова в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів.— К., 1986.— С. 10.
- ⁹⁹ *Толочко П. П.* Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. (История и археология). Сборник научных трудов.— К., 1985.— С. 13.
- ¹⁰⁰ *Ногнова Е.* Stosunki ekonomiczno-spoloczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590—1648.— Opole, 1963.— S. 195.
- ¹⁰¹ *Маркс К., Енгельс Ф.* Німецька ідеологія // Твори.— Т. 3.— С. 49.
- ¹⁰² *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький.— К., 1954.— С. 34.
- ¹⁰³ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький.— С. 34; *Баранович А. И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны).— М., 1959.— С. 85; *Михайлина П. В.* Визвольна боротьба трудового населения міст України (1569—1654).— К., 1975.— С. 17; *Історія* народного господарства Української РСР.— Т. 1.— С. 137—138.
- ¹⁰⁴ *Історія* міст і сіл Української РСР.— У 26-ти т. та ін.
- ¹⁰⁵ *ЦДАДА СРСР.*— Ф. 389, оп. 1, спр. 38.— Арк. 228—229, 589—590; *Архив ЮЗР.*— Ч. V.— Т. 1.— С. 78—84; *Гуслистий К. Г.* Нариси з історії України. Вип. 3.— С. 18—19.
- ¹⁰⁶ *Багалея Д. И.* Материалы для истории и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI—XVIII сто-

- летни.— Харьков, 1886.— С. 7—11; *Загоровский В. П.* Изюмская черта.— Воронеж, 1980.— С. 53—54; *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв.— Харьков, 1964.— С. 104; *История городов и сел Украинской ССР.* Харьковская область.— К., 1976.— С. 352—353.
- ¹⁰⁷ *Багалей Д. И.* Указ. соч.— С. 15—16; *Загоровский В. П.* Белгородская черта.— Воронеж, 1969.— С. 47; *Його ж.* Изюмская черта.— С. 48.
- ¹⁰⁸ *Беляев И.* О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича.— М., 1846.— С. 12.
- ¹⁰⁹ *Шевалье П'єр.* Історія війни козаків проти Польщі.— К., 1960.— С. 44.
- ¹¹⁰ *Городовикова Л. Н.* Иностранцы писатели XVI века о русском городе // *Русский город (Исследования и материалы).*— М., 1986.— Вып. 8.— С. 71.
- ¹¹¹ *Голобуцький В. О.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період.— К., 1970.— С. 87; *Михайлина П. В.* Вказ. праця.— С. 17; *Історія народного господарства Української РСР.*— Т. 1.— С. 138—139.
- ¹¹² *Енгельс Ф.* Про розклад феодалізму і виникнення національних держав // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори.— Т. 21.— С. 389.
- ¹¹³ *Копыцкий З. Ю.* Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в.— Минск, 1966.— С. 34.
- ¹¹⁴ *Стрішенець М. М.* Чисельність населення Київського і Чернігівського воєводств в першій половині XVII ст. // *Демографічні дослідження.*— К., 1982.— Вип. 6.— С. 94.
- ¹¹⁵ *Історія Києва.* У 3-х т., 4-х кн.— К., 1986.— Т. 1.— С. 256—257.
- ¹¹⁶ *Очерки истории СССР.* Период феодализма. Конец XV в.— начало XVII в.— М., 1954.— С. 712; *Історія Києва.*— Т. 1.— С. 257.
- ¹¹⁷ *Реестры* всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня. Изданные по подлиннику О. М. Бодянским // *Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете.*— Кн. 2, 3.— М., 1874.— Кн. 2.— С. 198—219; 216—236, 239—252.
- ¹¹⁸ *Реестра...* 1649 г.— Кн. 3.— С. 321—327.
- ¹¹⁹ *Архив ЮЗР.*— Ч. VII.— Т. 1.— С. 290, 312—314.
- ¹²⁰ *Федоров-Давыдов Г. А.* Монгольское завоевание и Золотая Орда // *Археология СССР.* Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.— С. 230—231.
- ¹²¹ *Колчин Б. А.* Черная металлургия и металлообработка в древней Руси (домонгольский период) // *Материалы и исследования по археологии СССР.*— М., 1953.— № 32.— С. 204.
- ¹²² *Історія народного господарства Української РСР.*— Т. 1.— С. 102—103.
- ¹²³ *Історія городов и сел Украинской ССР.* Закарпатская область.— К., 1982.— С. 18; *Нариси з історії Північної Буковини.*— К., 1980.— С. 41.
- ¹²⁴ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— М., 1960.— Кн. 3.— Т. 5.— С. 320; *Історія Києва.*— Т. 1.— С. 192.
- ¹²⁵ *Беляева С. А.* Указ. соч.— С. 98.
- ¹²⁶ *Кучера М. П.* Керамика // *Археология Украинской ССР.* В 3-х т.— К., 1986.— Т. 3.— С. 447, 452.
- ¹²⁷ *Історія народного господарства Української РСР.*— Т. 1.— С. 143.
- ¹²⁸ *Колчин Б. А.* Черная металлургия и металлообработка в древней Руси (домонгольский период).— С. 250—254.
- ¹²⁹ *Історія Львова.*— С. 37—38; *Історія Києва.* В 3-х т., 4-х кн.— К., 1982.— Т. 1.— С. 262.
- ¹³⁰ *Михайлина П. В.* Вказ. праця.— С. 19; *Історія народного господарства Української РСР.*— Т. 1.— С. 105, 143.
- ¹³¹ *Реестра...* 1649 г.— Кн. 3.— С. 321—327; Кн. 2.— С. 215—234, 241—246.
- ¹³² *Нариси з історії Північної Буковини.*— С. 51, 64.
- ¹³³ *Крикун М. Т., Кравченко В. М.* Торгові зв'язки Волині з Гданськом у середині XVI ст. // *Проблема слов'янознавства, Міжвідомчий наук. збірник.*— Вип. 36.— Львів, 1987.— С. 85—86.
- ¹³⁴ *Маркс К., Енгельс Ф.* Німецька ідеологія // *Твори.*— Т. 3.— С. 22.
- ¹³⁵ *Коломиец И. Г.* Очерки по истории Закарпатья (Ч. 1) // *Сборник работ по вопросам истории.*— Томск, 1953.— С. 47.
- ¹³⁶ *Історія народного господарства Української РСР.*— Т. 1.— С. 105—106; *Історія Львова в документах і матеріалах.*— С. 23; *Історія Львова.*— С. 39.
- ¹³⁷ *Михайлина П. В.* Вказ. праця.— С. 20.
- ¹³⁸ *Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст.* Збірник документів.— Львів, 1961.— С. 85.
- ¹³⁹ *Історія народного господарства Української РСР.*— Т. 1.— С. 143.
- ¹⁴⁰ *Гуслистий К. Г.* Нариси з історії України.— Вип. 2.— С. 48.
- ¹⁴¹ *Голобуцький В. О.* Економічна історія Української РСР.— С. 91.

- ¹⁴² Баранович А. И. Указ. соч.— С. 118—120; Гранчак І., Пальок В. Місто над Ужем.— Ужгород, 1973.— С. 35—36.
- ¹⁴³ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах.— М., 1954.— Т. 1.— С. 125—126.
- ¹⁴⁴ Голобуцкий В. А. О начале «нисходящей» стадии феодальной формации // Вопросы истории.— 1959.— № 9.
- ¹⁴⁵ Маркс К. Капитал.— Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 309.
- ¹⁴⁶ Там же.— С. 334—335.
- ¹⁴⁷ Бойко І. Д. Вказ. праця.— С. 81—82; Голобуцкий В. О. Економічна історія Української РСР.— С. 95—97; Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI—початок XX ст.).— К., 1974.— С. 23—25.
- ¹⁴⁸ Голобуцкий В. О. Економічна історія Української РСР.— С. 81, 93—94.
- ¹⁴⁹ Карлов В. В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья.— С. 53.
- ¹⁵⁰ Ленин В. И. Развитие капитализма в России // Полне збір. творів.— Т. 3.— С. 358—359.
- ¹⁵¹ Там же.— С. 313.
- ¹⁵² Гонак В. Д. Железообрабатывающее ремесло // Археология Украинской ССР.— Т. 3.— С. 419.
- ¹⁵³ Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины в XVII—XVIII вв.— М.: Изд-во АН СССР, 1960.— С. 22—26; Мишко Д. І. Вказ праця.— С. 235.
- ¹⁵⁴ Архив ЮЗР.— Ч. 1.— Т. 1.— С. 91.
- ¹⁵⁵ Історія робітничого класу Української РСР.— К., 1967.— Т. 1.— С. 25.
- ¹⁵⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.— Спб., 1852.— Т. 2.— С. 197.
- ¹⁵⁷ Реестра... 1649 г.— Кн. 2.— С. 206—209, 211; Кн. 3.— С. 230, 236.
- ¹⁵⁸ Миклашевский И. Н. К истории хозяйственного быта Московского государства.— М., 1894.— Ч. 1.— С. 129.
- ¹⁵⁹ Zrodla dziejowe.— Т. VI.— S. 70—132.
- ¹⁶⁰ Бойко І. Д. Вказ. праця.— С. 74.
- ¹⁶¹ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 363.
- ¹⁶² Крикун М. Т., Кравченко В. М. Вказ. праця.— С. 78—79.
- ¹⁶³ Ефименко А. Я. История украинского народа.— Спб., 1906.— В. 1.— С. 167.
- ¹⁶⁴ Багалеї Д. И. Указ. соч.— С. 19—21.
- ¹⁶⁵ Сванидзе А. А. Крестьянские ремесла и промыслы // История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. В 3-х т.— М., 1986.— Т. 2.— С. 531.
- ¹⁶⁶ Акты Московского государства.— Спб., 1890.— Т. 1.— С. 257.
- ¹⁶⁷ Слюсарский А. Г. Указ. соч.— С. 270.
- ¹⁶⁸ Бойко І. Д. Вказ. праця.— С. 80—81; История Украинской ССР.— Т. 2.— С. 303.
- ¹⁶⁹ Слюсарский А. Г. Указ. соч.— С. 313; История Украинской ССР.— Т. 2.— С. 303.
- ¹⁷⁰ Слюсарский А. Г. Указ. соч.— С. 313—314.
- ¹⁷¹ Молдова ын епока феудализмулуй.— Кишинэу: Штинца, 1980.— В. П.— С. 262—264; Горский А. Д. Указ. соч.— С. 138.
- ¹⁷² Сванидзе А. А. Указ. соч.— С. 537.
- ¹⁷³ Плано Карпини Иоани де. История Моголов. Рубрук Вильгельм де. Путешествие в восточные страны.— Спб., 1911.— С. 68—69.
- ¹⁷⁴ Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.— К., 1977.— Т. 1.— С. 257.
- ¹⁷⁵ ЦДІА УРСР.— Ф. 37, оп. 1, спр. 1.— Арк. 337.
- ¹⁷⁶ Ленин В. И. Проект і пояснення Програми соціал-демократичної партії // Полне збір. творів.— Т. 2.— С. 85.
- ¹⁷⁷ Крип'якевич І. П. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.— К., 1953.— С. 10, 18; Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны).— М., 1959.— С. 23.
- ¹⁷⁸ Atlas historyczny Polski.— Warszawa, 1977.— S. 24—25.
- ¹⁷⁹ Рыбаков Б. А. Русские карты Московии XV—начала XVI века.— М., 1974.— С. 80.
- ¹⁸⁰ Дробижев В. З., Ковальченко И. Д., Муравьев А. В. Историческая география СССР.— М., 1973.— С. 161—164; Рыбаков Б. А. Русские карты Московии.— С. 80—81.
- ¹⁸¹ Багалеї Д. И. Материалы для истории и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI—XVIII столетии.— Харьков, 1886.— С. 1—4; Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.— С. 400—402, 437—438; Рыбаков Б. А. Русские карты Московии.— С. 63—64.
- ¹⁸² Рыбаков Б. А. Географические знания // Очерки русской культуры XVI века.— Ч. 2.— М., 1977.— С. 219.

- ¹⁸³ Шевченко Ф. П. Вказ. праця.— С. 402—403; Марасинова Л. М. Торговля и средства передвижения // Очерки русской культуры XVI века.— Ч. 1. Материальная культура.— М., 1976.— С. 277—278.
- ¹⁸⁴ Книга Большому Чертежу.— М.; Л., 1950.— С. 50.
- ¹⁸⁵ Atlas zur Geschichte.— Gota Leipzig: VEB, 1976.— В. 1.— С. 57.
- ¹⁸⁶ Гуслистий К. Нариси з історії України.— Вип. 2.— С. 50—51.
- ¹⁸⁷ Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період.— К., 1970.— С. 60.
- ¹⁸⁸ Молдавия в эпоху феодализма.— Т. 1. Славяно-молдавские грамоты (XV в.— первая четверть XVII в.).— Кишинев, 1961.— С. 17—18; Молдова в эпоху феодализма.— В. П.— Выкуриле XV—XVI.— Кишинев; 1978.— С. 17—18, 163—166, 184—186; Формирование молдавской буржуазной нации.— Кишинев, 1978.— С. 44.
- ¹⁸⁹ Історія народного господарства Української РСР. У 3-х т. 4-х кн.— К., 1983.— Т. 1.— С. 109.
- ¹⁹⁰ История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область.— К., 1982.— С. 527.
- ¹⁹¹ Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии. (Очерки теории и истории).— М., 1981.— С. 234—235.
- ¹⁹² Пашуго В. Т. Образование Литовского государства.— М., 1959.— С. 275; Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов.— К., 1978.— С. 39.
- ¹⁹³ Мозов Н. А. Молдавия эпохи феодализма.— Кишинев, 1964.— С. 237—240; Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов.— К., 1980.— С. 55—56; Подградская Е. М. Экономические связи Молдавского княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII веке.— Кишинев, 1980.— С. 33—37.
- ¹⁹⁴ РЕІУ.— Т. 3.— С. 187—188; РЕІУ.— Т. 4.— С. 498.
- ¹⁹⁵ Маркс К. Теорії додаткової вартості (IV том «Капіталу»). Додаток. Доход і його джерела. Вульгарна політична економія // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 26, ч. 3.— С. 464.
- ¹⁹⁶ Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму. Сімонді і наші вітчизняні сімондісти // Повне збір. творів.— Т. 2.— С. 206.
- ¹⁹⁷ Гуслистий К. Нариси з історії України.— Вип. 2.— С. 48—49; Історія народного господарства Української РСР.— Т. 1.— С. 107—110.
- ¹⁹⁸ Верзилов А. Очерки торговли Южной Руси с 1480—1569.— Чернигов, 1898.— С. 36—38.
- ¹⁹⁹ Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР.— С. 98; Історія Львова.— К., 1984.— С. 40—43.
- ²⁰⁰ Історія Києва. В 3-х т., 4-х кн.— К., 1986.— Т. 1.— С. 201—203, 251—253.
- ²⁰¹ ЦДАДА СРСР.— Ф. 389, оп. 1, спр. 38.— Арк. 228—229, 491—492, 443—444, 589—590; спр. 35, арк. 171—172; Спр. 37.— Арк. 473—474.
- ²⁰² Швидько А. К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI—XVIII вв. Учебное пособие.— Днепропетровск, 1979.— С. 46.
- ²⁰³ ЦДАДА СРСР.— Ф. 389, оп. 1, спр. 37.— Арк. 475.
- ²⁰⁴ Верзилов А. Указ. соч.— С. 44—45.
- ²⁰⁵ Ленін В. І. З приводу так званого питання про ринки // Повне збір. творів.— Т. 1.— С. 113.
- ²⁰⁶ ЦДІА УРСР.— Ф. 44, оп. 1, спр. 1.— Арк. 17—423.
- ²⁰⁷ Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 42.
- ²⁰⁸ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ. № 1 — 3905.— Арк. 6; Проценко Л. А. Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін // Історичні джерела та їх використання.— К., 1964.— С. 57.
- ²⁰⁹ Історія українського мистецтва.— Т. 2.— С. 109.
- ²¹⁰ Черепнин Л. В. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. // Вопросы формирования русской народности и нации. Сборник статей.— М.; Л., 1958.— С. 68; Горжество історичної справедливості.— С. 90.
- ²¹¹ Верзилов А. Указ. соч.— С. 10.
- ²¹² Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.).— К., 1964.— С. 16—19.
- ²¹³ Голобуцький В. А. Запорожское казачество.— К., 1957.— С. 54—58; Сергієнко Г. Я. Прогресивна роль Запорізької Січі в історії України // Вісник АН УРСР.— 1985.— № 8.— С. 44.
- ²¹⁴ Пашуго В. Т. Указ. соч.— С. 275, 268.
- ²¹⁵ Пичета В. И. Польша на путях к колонизации Украины и Белоруссии. Люблинская уния и ее последствия // Исторические записки.— М., 1940.— Т. 7.— С. 60—62.
- ²¹⁶ ЦДІА УРСР.— Ф. 26, оп. 1, спр. 1.— Арк. 27; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— К., 1953.

- ²¹⁷ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 20.
- ²¹⁸ ЦДАДА СРСР.— Ф. 389, оп. 1, спр. 37.— Арк. 482; *Архив ЮЗР*.— Ч. VIII, Т. 3.— С. 103; *Життя князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни*.— Спб., 1849.— Т. 1.— С. 162; *Герберштейн С.* Записки о Московии.— Спб., 1866.— С. 161; *Шляхом до щастя*. Нариси історії Закарпаття.— Ужгород, 1973.— С. 16.
- ²¹⁹ *Молдова ын епока феудализмулуй*.— Вып. 11.— С. 122—123; Подградская Е. М. Указ. соч.— С. 35—47.
- ²²⁰ *Мохов Н. А.* Молдавский торговый путь в XIV—XV вв. // *Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII—XIV вв.*— М., 1974.— С. 303—304.
- ²²¹ *Молдавия в эпоху феодализма*.— Т. 1.— С. 28—30.
- ²²² Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 319—320; *Баранович А. И.* Указ. соч.— С. 23.
- ²²³ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— М., 1960.— Кн. 4.— Т. 7.— С. 66.
- ²²⁴ *Щапов Я. Н.* Новый документ по истории молдавско-украинских связей XVII в.— «Катастих» воеводы Семёна Могилы // *Археографический ежегодник за 1971 год*.— М., 1972.— С. 156.
- ²²⁵ *Україна і Близький та Середній Схід*.— К., 1968.— С. 29—31.
- ²²⁶ *Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)*. Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1954.— С. 7.
- ²²⁷ *Библиотека иностранных писателей о России*.— Спб., 1836.— Т. 1.— С. 21.
- ²²⁸ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— М., 1960.— Кн. 3, т. 5.— С. 175; *Марасинова Л. М.* Указ. соч.— С. 260.
- ²²⁹ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— Кн. 3, т. 5.— С. 175; *Сыроечковский В. Е.* Гости-сурожане.— М., 1935.— С. 22—65; *Лукьянов П. М.* История химических промыслов и химической промышленности в России до конца XIX века.— М., 1955.— С. 100—101; *Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А.* Эволюция феодализма в России.— Социально-экономические проблемы.— М., 1980.— С. 79.
- ²³⁰ *Мишко Д. І.* Українсько-російські зв'язки.— С. 81—84.
- ²³¹ *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*.— К., 1890.— Вып. 1. (XVI в.).— С. 51.
- ²³² *Архив ЮЗР*.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 82—86; Ч. VII.— Т. 2.— С. 164, 276; *Верзилов А.* Указ. соч.— С. 26—27; *Мишко Д. І.* Українсько-російські зв'язки.— С. 85—86, 96.
- ²³³ *Архив ЮЗР*.— Ч. VIII.— Т. 5.— С. 162—163.
- ²³⁴ *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах*.— М., 1954.— Т. 1.— С. 17—18.
- ²³⁵ *Шевченко Ф. П.* Вказ. праця.— С. 51—52; *Дружба и братство русского и украинского народов*. В 2-х т.— К., 1982.— Т. 1.— С. 109—111; *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI—первая половина XVII в.).— Днепропетровск, 1985.— С. 21—24.
- ²³⁶ *Ковальский Н. П.* Указ. соч.— С. 19.
- ²³⁷ *Спасский И. Г.* Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк.— Изд. 4-е, доп.— Л., 1970.— С. 108—111; *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму.— К., 1970.— С. 100.
- ²³⁸ *Шевченко Ф. П.* Вказ. праця.— С. 47, 400—403.
- ²³⁹ *Сборник Муханова*.— Спб., 1856.— С. 383; *Голобуцький В. О.* Економічна історія Української РСР.— С. 99; *Воссоединение Украины с Россией*.— Т. 1.— С. 450—455.
- ²⁴⁰ *Шевченко Ф. П.* Вказ. праця.— С. 430.
- ²⁴¹ *Воссоединение Украины с Россией*.— Т. 1.— С. 254—255.
- ²⁴² *Слюсарский А. Г.* Указ. соч.— С. 85—86.
- ²⁴³ *Воссоединение Украины с Россией*.— Т. 1.— С. 449—450.
- ²⁴⁴ *Дружба и братство русского и украинского народов*.— Т. 1.— С. 111.

Розділ VI

- ¹ *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 223—224.
- ² *ДБЛ СРСР*. Відділ рукописів.— Ф. 205, спр. 952.— Арк. 39; *ЦНБ АН УРСР*. Відділ рукописів.— Ф. 1, спр. 50 976.— Арк. 6; *Путешествие академика Гильденштадта по Слободско-Украинской губернии*.— Харьков, 1892.— С. 18.
- ³ *ЦДАДА*.— Ф. 214. Стовпці Сибірського приказу, оп. 4-м, стовп. 1637.— Арк. 2, 5, 225.
- ⁴ *ЦДАДА*.— Ф. 229, оп. 1, стовп. 218.— Арк. 275; оп. 2, кн. 12.— Арк. 1013.
- ⁵ *Там же*.— Ф. 229, оп. 2, кн. 12.— Арк. 630—632.

- ⁶ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986.— С. 58.
- ⁷ Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII—XVIII вв.— Харьков, 1964.— С. 205, таблиця.
- ⁸ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. творів.— Т. 3.— С. 177.
- ⁹ Зіновійєв К. Вірші. Приповісті посполиті.— К., 1971.— С. 281.
- ¹⁰ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века.— Чернигов, 1912.— Вып. 1.— С. 20, 34, 50, 67, 138 та ін.; *Стороженки*. Фамильный архив.— Киев, 1908.— Т. 6.— С. 14, 43, 63, 64; *Материалы для истории колонизации и быта...*— Т. 1.— С. 84—93, 177—178.
- ¹¹ Чтения в ИОНЛ.— Кн. 2, отд. 3.— С. 64, 87; Сулимовский архив.— С. 40, 52.
- ¹² *Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских...*— С. 75, 170.
- ¹³ ДБЛ СРСР. Відділ рукописів.— Ф. 205, спр. 404.— Арк. 2—37.
- ¹⁴ *Бойківщина*.— К., 1983.— С. 105.
- ¹⁵ *Нариси з історії Північної Буковини*.— К., 1980.— С. 62.
- ¹⁶ *Там же*.— С. 63.
- ¹⁷ *Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку* // Український архів.— 1929.— Т. 1.— С. 2—474; *Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка*.— Чернигов, 1908, с. 2—670; *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.— Прага, 1924.— Т. 1.— Вып. 2.— С. 60—63.
- ¹⁸ Підраховано за: *Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка*.— С. 2—670.
- ¹⁹ *Историко-статистическое описание Харьковской епархии*.— Отд. 2.— С. 40.
- ²⁰ Слюсарский А. Г. Указ. соч.— С. 163, 164.
- ²¹ ЦДАДА.— Ф. 210. Помісний стіл. Стовп. 150.— Арк. 263—275.
- ²² *Эварницкий Д. И.* Иван Дмитриевич Сирко...— Спб., 1894.— С. 93.
- ²³ *Маркина В. А.* Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII ст.— К., 1971.— С. 21.
- ²⁴ *Архив ЮЗР*.— Ч. 2.— Т. 3.— С. 4—5, 25, 33—35, 69—71, 83—94.
- ²⁵ *Сергієнко Г. Я.* Вказ. праця.— С. 23, 24.
- ²⁶ *Пирко В. А.* Поместное хозяйство в Перемышльской земле в первой половине XVIII в. Автореф. диссерт. ... канд. истор. наук.— Днепрпетровск, 1970.— С. 8—10.
- ²⁷ *Советов П. В.* Исследования по истории феодализма в Молдавии.— Кишинев, 1972.— С. 377.
- ²⁸ *Мордвинов В.* Православная церковь на Буковине.— Спб., 1874, с. 4.
- ²⁹ *Маркс К.* Німецька ідеологія // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 3.— С. 47.
- ³⁰ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів.— Ф. 2, спр. 27 653, без нум.
- ³¹ *Там же*.— Спр. 27 694, без нум.
- ³² *Лозвицька* ратушна книга другої половини XVII ст.— К., 1986.— С. 189—190.
- ³³ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів.— Ф. 2, спр. 27 650, без нум.
- ³⁴ *Там же*.— Спр. 18 334, без нум.
- ³⁵ *Там же*.— Спр. 27 694, без нум.
- ³⁶ ЦДАДА.— Ф. 214. Книги Сибірського приказу.— Кн. 405.— Арк. 162, 163.
- ³⁷ *Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских...*— С. 145—147.
- ³⁸ *Скальковский А.* Опыт статистического описания...— Ч. 2.— С. 457.
- ³⁹ *Вінниця*.— Вінниця, 1964.— С. 60.
- ⁴⁰ *Архив ЮЗР*.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 511.
- ⁴¹ *Сецинский Е.* Материалы для истории цехов в Подолии.— С. 51.
- ⁴² *Цеховая книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів м. Кам'янець-Подільського від 1601—1803 рр.*— Кам'янець-Подільський, 1933.— С. 20, 21—23.
- ⁴³ *Білецький С. Г.* Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст. // *З історії західноукраїнських земель*.— Львів, 1957.— Вып. 2.— С. 28.
- ⁴⁴ *Архив ЮЗР*.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 538—563.
- ⁴⁵ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів.— Ф. 1, спр. 55 587.— Арк. 11—12, 13—14.
- ⁴⁶ ЦДАДА.— Ф. 210, Белгородський стіл, стовп. 350.— Арк. 233.
- ⁴⁷ *Материалы для истории колонизации и быта...*— Т. 1.— С. 84—93, 116.
- ⁴⁸ *Историко-статистическое описание Харьковской епархии*.— Отд. 3.— С. 106.
- ⁴⁹ *Історія селянства УРСР*.— К., 1967.— С. 187.
- ⁵⁰ *Архив ЮЗР*.— Ч. 6.— Т. 2.— С. 3, 13—14.
- ⁵¹ *Козий А. М.* Аграрные отношения в Холмской земле во второй половине XVI—XVII вв. // Автореф. диссерт. ... канд. истор. наук.— Львов.— 1981.— С. 9.
- ⁵² *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*, 1963.— Вильнюс, 1964.— С. 268—282.
- ⁵³ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. творів.— Т. 3.— С. 162, приміт.
- ⁵⁴ *Маркс К.* Капітал. Критика політичної економії.— Т. 3 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 25, ч. 1.— С. 339.

- ⁸⁵ Бромлей Ю. В. Указ. соч.— С. 224.
- ⁸⁶ Веселаго В. В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого (1648—1654) // Автореф. дисс. ... канд. эконом. наук.— Киев, 1955.— С. 11—13.
- ⁸⁷ Акты Московского государства.— Т. 2.— С. 93—100; Материалы для истории Харькова в XVII веке.— С. 27.
- ⁸⁸ Ленин В. И. Развитие капитализма в России // Полное собр. творив.— Т. 3.— С. 341.
- ⁸⁹ Там же.— С. 361.
- ⁹⁰ Воссоединение Украины с Россией. Сб. ст.
- ⁹¹ Багалей Д. И. Очерки из русской истории.— Харьков, 1913.— Т. 2.— С. 50—74.
- ⁹² Ленин В. И. Развитие капитализма в России // Полное собр. творив.— Т. 3.— С. 342.
- ⁹³ Материалы для истории колонизации и быта...— Т. 2.— С. 146.
- ⁹⁴ Архив ЮЗР.— Ч. 5.— Т. 1.— С. 193.
- ⁹⁵ Компан О. С. Вказ. праця.— С. 319.
- ⁹⁶ Инкин В. Ф. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII ст.— Львів, 1959.— С. 55—61.
- ⁹⁷ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 2.— С. 149—158.
- ⁹⁸ Акты ЮЗР.— Т. 9.— С. 615.
- ⁹⁹ ЦДАДА.— Ф. 229, оп. 1, стовп. 223, ч. 2.— Арк. 161.
- ¹⁰⁰ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.— С. 418.
- ¹⁰¹ Акты Московского государства.— Т. 2.— С. 322.
- ¹⁰² ЦДАДА.— Ф. 229, оп. 2, кн. 12.— Арк. 402.
- ¹⁰³ Борисенко В. И. Вказ. праця.— С. 141.
- ¹⁰⁴ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— К., 1954.— С. 319.
- ¹⁰⁵ Грабовецкий Б. В. Мелкое товарное производство и становление мануфактуры на Прикарпатье в XVI—XVIII вв. // Автореф. дисс. ... канд. истор. наук.— Киев, 1984.— С. 22.
- ¹⁰⁶ ЦДАДА.— Ф. 124. Страницы Сибирского приказа, оп. 4-м, стовп. 1637.— Арк. 141.
- ¹⁰⁷ Акты ЮЗР.— Т. 11.— С. 137.
- ¹⁰⁸ Компан О. С. Вказ. праця.— С. 25.
- ¹⁰⁹ Исторические связи народов СССР и Румынии. XV — начало XVIII в.— М., 1968.— Т. 1.— С. 264—265.
- ¹¹⁰ ЦДАДА.— Ф. 229, оп. 1, стовп. 223, ч. 2.— Арк. 158—190.
- ¹¹¹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Чернигов, 1914.— Вып. 2.— С. 63, 137, 232.
- ¹¹² Пименов В. В. Удмурты.— Л., 1977.— С. 72.
- ¹¹³ ЦДАДА.— Ф. 229, оп. 1, стовп. 114, ч. 2.— Арк. 98.
- ¹¹⁴ Шевченко Ф. П. Вказ. праця.— С. 408.
- ¹¹⁵ ЦДАДА.— Ф. 229, оп. 1, стовп. 97.— Арк. 9—32.
- ¹¹⁶ Там же, стовп. 56.— Арк. 1—33.
- ¹¹⁷ Там же.— Ф. 214. Книги Сибирского приказа, кн. 405.— Арк. 46—285.
- ¹¹⁸ ЦДІА УРСР.— Ф. 51, оп. 2, спр. 2.— Арк. 1.
- ¹¹⁹ Борисенко В. И. Вказ. праця.— С. 145.
- ¹²⁰ Украинско-армянские связи в XVII веке.— Киев, 1969.— С. 110.
- ¹²¹ Подградская Е. М. Экономические связи Молдавского княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII в.— Кишинев, 1980.— С. 57—58, 61.
- ¹²² ДБЛ СРСР. Відділ рукописів.— Ф. 205, спр. 952.— Арк. 178.
- ¹²³ Проблемы социально-экономической истории феодальной России.— М., 1984.— С. 161.
- ¹²⁴ Подградская Е. М. Указ. соч...— С. 68, 71—72.
- ¹²⁵ Слюсарский А. Г. Указ. соч.— С. 258.
- ¹²⁶ ЦДАДА.— Ф. 229, оп. 2, кн. 12.— Арк. 712—716.
- ¹²⁷ Модзалевский В. Гути на Чернігівщині.— К., 1926.— С. 17, 24.
- ¹²⁸ ЦДАДА.— Ф. 229, оп. 223.— Арк. 31, 232.
- ¹²⁹ Алефиренко П. К. Украинские маестности графов М. Г. Головкина и Б. Х. Миниха в 30-х годах XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г.— К., 1962.— С. 227; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание...— С. 405.
- ¹³⁰ ЦДІА УРСР у Києві.— Ф. 55, оп. 2, спр. 523.— Арк. 8—13.
- ¹³¹ Баранович А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в.— М., 1955.— С. 39.
- ¹³² Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.: Соц.-эконом. развитие.— Киев, 1961.— С. 78.
- ¹³³ Баранович А. И. Указ. соч.— С. 40—41.
- ¹³⁴ Маркина В. А. Указ. соч.— С. 87.
- ¹³⁵ Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв.— С. 212.

- ¹⁰⁶ Шульга І. Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.— С. 33.
- ¹⁰⁷ Грабовецький В. В. Гуцульщина XIII—XIX століть. Історичний нарис.— Львів, 1982.— С. 115.
- ¹⁰⁸ Шафонский А. Указ. соч.— С. 339, 409—411, 501—508 та ін.
- ¹⁰⁹ Описание Слободско-Украинской губернии 1802 г. // Харьковский сборник.— Харьков, 1889.— С. 9.
- ¹¹⁰ Історія народного господарства Української РСР.— Т. 1.— С. 170.
- ¹¹¹ Підрахунки зроблені автором на підставі документу: Число крестьянских дворов, находившихся во владении казацкой старшины в первой половине XVIII в. // Киевская старина.— 1891.— № 8.— С. 285—296.
- ¹¹² Підрахунки зроблені автором на підставі «Генерального слідства про маєстності 1729—1730 рр.» по дев'яти лівобережних полках (крім Стародубського за відсутністю даних).
- ¹¹³ ЦДАДА СРСР.— Ф. 13, спр. 96.— Арк. 3—5.
- ¹¹⁴ Барвинский В. А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв.— Харьков, 1909.— С. 114.
- ¹¹⁵ ЦДАДА СРСР.— Ф. 13, спр. 34.— Арк. 42.
- ¹¹⁶ Історія Української РСР: у 8-ми т., 10-ти кн.— Т. 2.— С. 370.
- ¹¹⁷ Там же.— Т. 2.— С. 517.
- ¹¹⁸ Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII—60-е годы XVIII в.).— К., 1971.— С. 27.
- ¹¹⁹ Герасименко М. П. Класи і соціальні групи в Галичині в кінці XVIII ст. // З історії західноукраїнських земель.— К., 1957.— Вып. 2.— С. 80—81.
- ¹²⁰ ЦНБ АН УРСР Відділ рукописів.— Ф. 1, № 57940.— Арк. 1.
- ¹²¹ Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській державі.— Львів, 1968.— С. 143.
- ¹²² ЦДІА УРСР у Києві.— Ф. 1632, оп. 1, спр. 134.— Арк. 35.
- ¹²³ ЦНБ АН УРСР Відділ рукописів.— Ф. 2, № 6855.— Арк. 1—2.
- ¹²⁴ ЦДІА УРСР у Києві.— Ф. 53, оп. 2, спр. 337.— Арк. 3—3 зв.; *Селянський рух на Україні (середина XVIII—перша чверть XIX ст.)*. Збірник документів і матеріалів.— К., 1978.— С. 35.
- ¹²⁵ Грабовецький В. В. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII—першій половині XVIII ст.— К., 1962.— С. 36, 43; Маркина В. О. Про грошову і відробіткову ренти на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. // УІЖ.— 1959.— № 2.— С. 36—37.
- ¹²⁶ Шафонский А. Указ. соч.— С. 40.
- ¹²⁷ ПСЗ.— Т. XXIV.— № 17628.
- ¹²⁸ Там же.— Т. XVII.— № 12311; 12556; Т. XVIII, 12966.
- ¹²⁹ Маркс К. Капітал.— Т. 1 // Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 207, 313.
- ¹³⁰ Мешко І. М. Мануфактура на Закарпатті та її особливості (друга половина XVIII і перша половина XIX ст.) // Наукові записки Ужгородського державного університету.— Ужгород, 1960.— Т. 43. Питання генезису капіталізму на Україні: На матеріалах Закарпатської області XVIII—XIX ст.— С. 27.
- ¹³¹ Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст.— Львів, 1971.— С. 67.
- ¹³² Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления.— К., 1882.— Вып. 2.— С. 18.
- ¹³³ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні.— К., 1959, ч. 1. Ремесло і мануфактура.— С. 106; *Топографическое описание Харьковского наместничества*.— Харьков, 1883.— С. 88.
- ¹³⁴ Шульга І. Г. З історії розвитку домашньої промисловості і ремесла на Закарпатській Україні в другій половині XVIII ст. // Наукові записки Ужгородського державного університету.— Ужгород, 1960.— Т. 43; *Питання генезису капіталізму на Україні: На матеріалах Закарпатської області XVIII—XIX ст.*— С. 109.
- ¹³⁵ Опис Новгород-Сіверського намісництва.— С. 223.
- ¹³⁶ Дракохруст Е. И. Промысловые села владения Кочубеев в Новгород-Северском наместничестве во второй половине XVIII в. // К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII—XVIII вв.). Сборник статей.— М., 1958.— С. 342—375; Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року).— К., 1962.— С. 44—45.
- ¹³⁷ Історія Української РСР.— Т. 2.— С. 377.
- ¹³⁸ Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII—XIX ст.).— Львів, 1968.— С. 156.
- ¹³⁹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание.— С. 501—502; *Труды XII археологического съезда*.— М., 1905.— Т. 2.— С. 262.

- ¹⁴⁰ Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины в XVII—XVIII вв.— М., 1960.— С. 102.
- ¹⁴¹ Модзалевський В. Л. Гути на Чернігівщині.— К., 1926.— С. 89.
- ¹⁴² ЦДІА УРСР.— Ф. 1805, оп. 1, спр. 33.— Арк. 196—197; Зародження робітничого класу на Україні.— С. 160.
- ¹⁴³ Маркіна В. О. До питання застосування найманої праці в господарстві польських магнатів на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. // Вісник Київського університету.— 1958.— № 1.— С. 106.
- ¹⁴⁴ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. тв.— Т. 3.— С. 550.
- ¹⁴⁵ ЦДІА УРСР.— Ф. 51, оп. 3, спр. 3376.— Арк. 3—4; Шамрай С. Місто Бориспіль у XVIII ст.— К., 1928.— С. 62, 70.
- ¹⁴⁶ Дракохруст Е. И. Промысловые села владения Кочубеев в Новгород-Северском наместничестве.— С. 355.
- ¹⁴⁷ Пономарев А. М. К вопросу о степени распространения наемного труда в промышленности Левобережной и Слободской Украины во второй половине XVIII в. // Черновицкий государственный университет. Материалы XIX научной сессии: Секция исторических наук.— Черновцы, 1963.— С. 36.
- ¹⁴⁸ Маркіна В. О. До питання застосування найманої праці в господарстві польських магнатів на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст.— С. 106.
- ¹⁴⁹ Там же.— С. 108.
- ¹⁵⁰ Маркс К. Ретроспективний погляд на кримську кампанію // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 10.— С. 559.
- ¹⁵¹ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії: Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості // Повне збір. творів.— Т. 3.— С. 56.
- ¹⁵² Там же.— С. 58.
- ¹⁵³ ЦДІА УРСР.— Ф. 193, оп. 2, спр. 303.— Арк. 5.
- ¹⁵⁴ Шульга И. Г. Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. // Вопросы генезиса капитализма в России: Сб. статей.— Л., 1960.— С. 161.
- ¹⁵⁵ Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв.— С. 353, 354.
- ¹⁵⁶ Шульга И. Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.— Ужгород, 1962.— С. 159.
- ¹⁵⁷ Шульга И. Г. К вопросу о развитии всероссийского рынка во второй половине XVIII века: По материалам Левобережной Украины // Вопр. истории.— 1958.— № 10.— С. 42.
- ¹⁵⁸ Шафонский А. Указ. соч.— С. 573.
- ¹⁵⁹ ЦДІА УРСР.— Ф. 193, оп. 2, спр. 303.— Арк. 20.
- ¹⁶⁰ Шафонский А. Указ. соч.— С. 475.
- ¹⁶¹ Гуржій І. О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII — першої половини XIX ст. // УІЖ.— 1959.— № 5.— С. 47—48.
- ¹⁶² ЦДІА УРСР.— Ф. 59, оп. 1, спр. 1684.— Арк. 1—69; Ф. 204, оп. 5, спр. 7112.— Арк. 1—23.
- ¹⁶³ Теличенко И. В. Сословные нужды и желание малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // Оттиск из журнала «Киевская старина».— К., 1981.— С. 148.
- ¹⁶⁴ ЦДІА УРСР.— Ф. 59, оп. 1, спр. 1248.— Арк. 2—3.
- ¹⁶⁵ Там же.— Спр. 4645.— Арк. 8 зв.
- ¹⁶⁶ Там же.— Арк. 9 зв.— 10.
- ¹⁶⁷ Там же.— Ф. 59, оп. 1, спр. 4654.— Арк. 11.
- ¹⁶⁸ Там же.— Спр. 3717.— Арк. 1—2; Ф. 51, оп. 1, спр. 2066.— Арк. 1—11.
- ¹⁶⁹ Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній українській радянській державі.— Львів, 1968.— С. 149.
- ¹⁷⁰ ЦДІА УРСР.— Ф. 269, оп. 1, спр. 1773.— Арк. 1. В ПСЗ (т. XIV, № 10400, с. 354—355) цей указ, всупереч оригіналу, датовано 28 квітня 1755 р.).
- ¹⁷¹ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів.— Ф. 1, № 54662.— Арк. 1—14 (підрахунки зроблені автором).
- ¹⁷² Слюсарский А. Г. Указ. соч.— С. 353.
- ¹⁷³ Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.).— К., 1962.— С. 55.
- ¹⁷⁴ Журавский Д. П. Статистическое описание Киевской губернии.— Спб., 1852. Ч. 1.— С. 323—326; Ч. 3.— С. 529—531; Закревский Н. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1.— С. 115—390.
- ¹⁷⁵ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг.— С. 85.
- ¹⁷⁶ ЦДІА УРСР.— Ф. 193, оп. 2, спр. 303.— Арк. 20—20 зв.
- ¹⁷⁷ Там же.— Арк. 22.
- ¹⁷⁸ Там же.— Ф. 59, оп. 1, спр. 21.— Арк. 2 зв.

- 179 *Торжество* історичної справедливості...— С. 149.
- 180 *Маркина В. А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.— С. 100.
- 181 *Медведев М.* Соляной промысел в Крыму.— Спб., 1867.— С. 59—61; *Слабеев И. С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: Чумацький промысел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.— К., 1964.— С. 65.
- 182 *Топографическое* описание Харьковского наместничества.— С. 56.
- 183 *Шафонский А.* Указ. соч.— С. 218.
- 184 ЦДІА УРСР.— Ф. 193, оп. 1, спр. 447.— Арк. 4.
- 185 *Шафонский А.* Указ. соч.— С. 240.
- 186 *Топографическое* описание Харьковского наместничества.— С. 54.
- 187 *Шульга И. Г.* Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.— С. 170.
- 188 *Шульга И. Г.* До питання про економічні зв'язки між західноукраїнськими землями та Лівобережною Україною і Росією в другій половині XVIII ст. // *Наук. зап. Ужгород. держ. ун-ту.*— Ужгород, 1956.— Т. 20.— С. 47.
- 189 *Історія* народного господарства Української РСР.— Т. 1.— С. 202.
- 190 ЦДІА УРСР.— Ф. 54, оп. 3, спр. 231.— Арк. 1.
- 191 *Там же.*— Ф. 193, оп. 2, спр. 303.— Арк. 10.
- 192 *Там же.*— Ф. 51, оп. 1, спр. 821.— Арк. 1—3.
- 193 *Ленин В. І.* Розвиток капіталізму в Росії // *Повне зібр. творів.*— Т. 3.— С. 316.
- 194 *Дневные* записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича.— М., 1859.— Ч. 1.— С. 340.
- 195 *Ткаченко М. М.* До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // *УІЖ.*— 1964.— № 1.— С. 81.
- 196 *Шульга И. Г.* Развитие торговли на Левобережной Украине.— С. 163.
- 197 *Частная* переписка Г. А. Полетыки.— К., 1895.— С. 58—59.
- 198 *Литвиненко М. А.* Джерела історії України XVIII ст.— Харків, 1970.— С. 26—27.
- 199 *ПСЗ.*— Т. XIV.— С. 181—183.
- 200 ЦДІА УРСР.— Ф. 54, оп. 3, спр. 3406.— Арк. 1.
- 201 *Там же.*— Спр. 1597.— Арк. 1.
- 202 *ПСЗ.*— Т. XX.— С. 152.
- 203 *Там же.*— Т. XXI.— С. 624.
- 204 *Шафонський А.* Указ. соч.— С. 477—479.
- 205 *Опис* Новгород-Сіверського намісництва.— С. 3—4.
- 206 ЦДІА УРСР.— Ф. 59, оп. 1, спр. 4847.— Арк. 1—6.
- 207 *Андриевский А.* Несколько данных о всероссийском купечестве в Киеве в прошлом столетии и об отношении к ним местного магистрата // *ЧИОНЛ.*— К., 1892.— Кн. 6, отд. 2.— С. 178—179.
- 208 *Там же.*— С. 172.
- 209 *Материалы* по истории Воронежской и соседних губерний.— Харьков.— Вып. 12.— С. 1136—1137.
- 210 *ПСЗ.*— Т. IV.— № 1771; *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— Кн. 3.— С. 44.
- 211 *ПСЗ.*— Т. XI.— № 8823.
- 212 *Топографическое* описание Харьковского наместничества.— С. 56; *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв.— С. 349.
- 213 ЦДІА УРСР.— Ф. 269, оп. 1, спр. 1773.— Арк. 1; спр. 1883.— Арк. 9—10.
- 214 *Слабеев И. С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні.— С. 44.
- 215 *Смолий В. А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією.— С. 97; *Дружба* и братство русского и украинского народов.— Т. 1.— С. 152.
- 216 *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму.— С. 154—155.
- 217 *Дружинина Е. И.* Северное Причерноморье в 1775—1800 гг.— С. 247.
- 218 *Дружинина Е. И.* Южная Украина в 1800—1825 гг.— С. 321.
- 219 *Нариси* з історії Північної Буковини.— С. 113.
- 220 *Шульга И. Г.* К вопросу о развитии всероссийского рынка...— С. 44.
- 221 *Топографическое* описание Харьковского наместничества.— С. 54.
- 222 *ПСЗ.*— Т. V.— С. 117, 124, 684 та ін.
- 223 *Там же.*— Т. VI.— № 3464.
- 224 *Там же.*— Т. VI.— С. 311.
- 225 *Там же.*— Т. XI.— С. 494.
- 226 *Там же.*— Т. XX.— С. 82—85.

²²⁷ Слюсарский А. Г. Указ. соч.— С. 245.

²²⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва.— С. 4.

²²⁹ Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XV^{III} в. Преобразования Петра I.— М., 1954.— С. 80; Швидько А. К. Укрепление связей народных масс Левобережной Украины и России во второй половине XVII — середине XVIII века.— Днепрпетровск, 1982.— С. 63.

²³⁰ ЦДАДА СРСР.— Ф. 248. Сенат і його установи.— Оп. 29. Малоросійська експедиція Сенату.— Спр. 1878.— Арк. 943—943 зв.

Розділ VII

¹ Косериу Э. Синхрония, диахрония, история. Новое в лингвистике. Вып. 3.— М., 1963.— С. 342.

² Там же.— С. 343.

³ Пор.: Мартине А. Основы общей лингвистики. Новое в лингвистике. Вып. 3.— М., 1963.— С. 528—538; Кубрякова Е. С. Язык как исторически развивающееся явление // Общее языкознание.— М., 1970.— С. 221—226; Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. Сер. 2. // Вибрані твори в 5-ти т. Загальне мовознавство.— К., 1975.— Т. 1.— С. 272—320.

⁴ Пор.: Пауль Г. Принципы истории языка.— М., 1960.— С. 60—71.

⁵ Там же.— С. 62.

⁶ Там же.— С. 60.

⁷ Там же.— С. 60—61, 62.

⁸ Там же.— С. 66.

⁹ Потехня А. А. К истории звуков русского языка.— Воронеж, 1876.— С. 2.

¹⁰ Гумбольдт фон В. Избранные труды по языкознанию.— М., 1984.— С. 195.

¹¹ Потехня А. А. Вказ. праця.— С. 2.

¹² Вандриес Ж. Язык. / Лингвистическое введение в историю.— М., 1937.— С. 271. Пор. ще: Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков.— М.; Л., 1938.— С. 50; Мюллер М. М. Лекции по науке о языке.— Спб., 1865.— С. 43—44.

¹³ Кубрякова Е. С. Вказ. праця.— С. 298—302.

¹⁴ Там же.— С. 302.

¹⁵ Мартынов В. В. Язык в пространстве и времени // К проблеме глоттогенеза славян.— М., 1983.— С. 10.

¹⁶ Супрун А. Е. Лекции по лингвистике.— Минск, 1980.— С. 40.

¹⁷ Сводеш М. Лингвостатическое датирование доисторических этнических контактов. Новое в лингвистике.— Вып. 1.— М., 1960.— С. 23—87.

¹⁸ Хойер Г. Лексикостатистика // Новое в лингвистике.— Вып. 1.— М., 1960.— С. 88—107; Звегинцев В. Лингвистическое датирование методом глоттохронологии лексикостатистики // Там же.— С. 9—22.

¹⁹ Пауль Г. Вказ. праця.— С. 64.

²⁰ Супрун А. Е. Вказ. праця.— С. 43—44.

²¹ Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. / Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры.— Тбилиси, 1984.— Т. 1.— С. 398—399, 415.

²² Журавлев В. К. Славянские языки // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Современное состояние и проблемы.— М., 1981.— С. 64.

²³ Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вч. Вс. Указ. соч.— С. 894.

²⁴ Пор. Мейе А. Общеславянский язык.— М., 1951.— С. 7; Журавлев В. К. Вказ. праця.— С. 64.

²⁵ Журавлев В. К. Вказ. праця.— С. 64.

²⁶ Там же.— С. 82; Мельничук А. С. Основные направления типологических исследований // Историческая типология славянских языков.— К., 1986.— С. 20—21.

²⁷ Филлин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. / Историко-диалектологический очерк.— М.; Л., 1972.— С. 26—29. Далі посилання на цю працю подаються в тексті (умовно Ф.).

²⁸ Филлин Ф. П. Образование языка восточных славян.— М.; Л., 1962.— С. 223—290.

²⁹ Москаленко А. А. Питання походження української мови в мовознавчій та історичній літературі.— Одеса, 1958.— 53 с.; Москаленко А. А. Основні етапи розвитку української мови.— К., 1964.— С. 3—78.

³⁰ Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка.— М., 1959.— 135 с.

³¹ Лавровский П. А. О языке северных русских летописей.— Спб., 1852.

³² Погодин М. П. Записка о древнем языке русском.— Изв. Отдел. русск. яз. и словесности АН.— 1856.— Т. V.— С. 77—87.

³³ Максимович М. А. Собрание сочинений.— Языкознание. История.— К., 1880.— Т. 3.— С. 273—311.

- ³⁴ *Потебня А.* О звуковых особенностях русских наречий // Филологические записки.— Воронеж, 1965. Год четвертый; Вып. 2; *Потебня А.* К истории звуков русского языка.— Воронеж, 1876.— 251 с.
- ³⁵ *Колосов М.* Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка.— Варшава, 1878.
- ³⁶ *Житецкий П.* Очерк звуковой истории малорусского наречия.— К., 1876.
- ³⁷ *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка, изд. 3-е.— М., 1903.— 303 с. Далі посилання на цю книгу подаються в тексті (умовно — С.). *Соболевський А. И.* Очерки из истории русского языка.— К., 1884.— Ч. 1.— 156+90 с.
- ³⁸ *Шахматов А. А.* К вопросу об образовании русских наречий.— Варшава, 1894.— 12 с. Оттиск из «Русского филологического вестника»; *Шахматов А. А.* Очерки древнейшего периода истории русского языка (Энциклопедия славянской филологии под ред. И. В. Ягича, вып. 11, ч. 1).— Пг., 1915.— 368 с.; *Шахматов А. А.* Введение в курс истории русского языка. Исторический процесс образования русских племен и наречий.— Петроград, 1916.— Ч. 1.— 148 с. *Шахматов О.* Короткий нарис історії української мови // *Шахматов Ол., Кримський А.* Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток письменської староукраїнщини XI—XVIII вв.— К., 1922 (2-е вид.— К., 1924; вперше праця О. О. Шахматова надрукована 1916 в 2-му томі кн.: Український народ в его прошлом и настоящем).— С. 5—86.
- ³⁹ *Свенцицкий И.* Нариси з історії української мови.— Львів, 1920.— 100 с.; *Свенцицкий И.* Мова пам'яток письменства XIII в. із різних говіркових територій Русі // Вопросы славянского языкознания.— Львів, 1953.— Кн. 3.— С. 190—210.
- ⁴⁰ *Lehr-Splawiński T.* Stosunki pokrewieństwa języków ruskich. // *Studia i szkice wybrane.*— Warszawa, PWN, 1957 (уперше статтю опубліковано 1921 р.).— С. 257—294.
- ⁴¹ *Trubetszkoy N.* Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit // *Zeitschrift für slavische Philologie.* Bd. 0. H. 3—4.— Leipzig, 1924.— S. 00.
- ⁴² *Селищев А.* Критические замечания о реконструкции древнейшей судьбы русских диалектов // *Slavia*, 1928.— С. 33—43.
- ⁴³ *Крымский А. Е.* Филология и погодинская гипотеза // *Кримський А. Ю.* Твори в 5-ти т.— Мовознавство. Фольклористика.— К., 1973.— Т. 3; *Кримський А.* Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. // *Шахматов Ол., Кримський А.* Нариси з історії української мови..., К., 1922.— С. 87—128. *Кримський А.* (Історія української мови). Близько 1940 р. Машинопис зберігається в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, фонд 1, шифр 22 430.
- ⁴⁴ *Ляпунов Б. М.* Древнейшие взаимные связи языков русского и украинского и некоторые выводы о времени их возникновения как отдельных лингвистических групп // *Русская историческая лексикология.*— М., 1968...— С. 163—202.
- ⁴⁵ *Аванесов Ф. И.* Лингвистическая география и история русского языка // *Вопросы языкознания.*— 1952.— № 6.— С. 25—47; *Аванесов Р. И.* Проблемы образования языка русской (великорусской) народности // *Вопросы языкознания.*— 1955.— № 5.— С. 20—42; *Аванесов Р. И.* Вопросы истории русского языка в эпоху формирования и дальнейшего развития русской (великорусской) народности // *Вопросы формирования русской народности в нации.*— М.; Л., 1958.— С. 155—191.
- ⁴⁶ *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови.— К., 1956.— 219 с. Далі посилання на цю працю подаються в тексті (умовно.— Б.).
- ⁴⁷ *Москаленко А. А.* Основні етапи розвитку української мови.— К., 1964.— 107 с.
- ⁴⁸ *Горшкова К. В.* Историческая диалектология русского языка.— М., 1972.— 160 с.
- ⁴⁹ *Хабургаев Г. А.* Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глотогенеза.— М.— 232 с. *Хабургаев Г. А.* Становление русского языка (пособие по исторической грамматике).— М., 1980.— 191 с.
- ⁵⁰ *Історія української мови.* Фонетика.— К., 1979.— С. 23—39.
- ⁵¹ *Пивторак Г. П.* Формування і діалектна диференціація давньоруської мови.— К., 1988.— 278 с.
- ⁵² *Карпенко Ю. О.* Зауваження до пояснення виразу «на Иткиль» // *Українська мова в школі.*— 1959.— № 5.— С. 93.
- ⁵³ *Історія української мови.* Фонетика.— С. 262.
- ⁵⁴ *Там же.*— С. 223.
- ⁵⁵ *Історія української мови.* Морфологія.— К., 1978.— С. 34.
- ⁵⁶ *Грищенко А. П.* Прикметник в українській мові.— К., 1978.— С. 93.
- ⁵⁷ *Там же.*— С. 94.
- ⁵⁸ *Там же.*— С. 95—97.
- ⁵⁹ *Нарысы па гісторыі беларускай мовы.*— Мінск, 1957.— С. 175.
- ⁶⁰ *Черных П. Я.* Историческая грамматика русского языка / Краткий очерк.— М., 1952.— С. 185.

- ⁶¹ *Иванов И. И.* Историческая грамматика русского языка.— М., 1964.— С. 348—349.
- ⁶² *Горшкова К. В., Хабургаев Г. А.* Историческая грамматика русского языка.— М., 1981.— С. 236.
- ⁶³ *Грищенко А. П.* Вказ. праця.— С. 102—103.
- ⁶⁴ *Борковський В. И., Кузнецов П. С.* Историческая грамматика русского языка.— М., 1965.— С. 157.
- ⁶⁵ *Самійленко С. П.* Нариси з історії української мови.— К., 1970.— Ч. 2.— С. 90—91.
- ⁶⁶ *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской. Вып. 1.— К., 1966.— С. 87, табл. XXXVIII.
- ⁶⁷ *Дем'яничук В.* Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV ст.— К., 1928.— С. 34.
- ⁶⁸ *Обнорский С. П.* Очерки по морфологии русского глагола.— М., 1953.— С. 132.
- ⁶⁹ *Бевзенко С. П.* Українська діалектологія.— К., 1980.— С. 222.
- ⁷⁰ *Булыка А. М., Журайські А. І., Крамко І. І.* Гісторычная марфалогія беларускай мовы.— М., 1979.— 248.
- ⁷¹ *Дем'яничук В.* Вказ. праця.— С. 33.
- ⁷² *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике.— М., 1958.— Т. 1—2.— С. 405.
- ⁷³ *Яршенко В.* Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV ст. // Збірник Комісії для дослідження історії української мови.— К., 1931.— Т. 1.— С. 320.
- ⁷⁴ *Тимченко В.* Номінатив і датив в українській мові.— К., 1926.— С. 24.
- ⁷⁵ *Атлас української мови.*— К., 1984.— Т. 1.— Карта № 276.
- ⁷⁶ *Высоцкий С. А.* Указ. соч.— С. 37.
- ⁷⁷ *Обнорский С. П.* Очерки по истории русского литературного языка старшего периода.— М.: Л., 1946.— С. 54.
- ⁷⁸ *Тимченко В. К.* Одна діалектна особливість морфеми ся // Мовознавство.— К., 1958.— Т. 6.— С. 74—75.
- ⁷⁹ *Хроника литовская и экемойтская* // Полн. собр. русских летописей.— М., 1975.— Т. 32.— С. 76.
- ⁸⁰ *Історія української мови.* Синтаксис.— К., 1983.— С. 171, 173.
- ⁸¹ *Німчук В. В.* Початки літературних мов Київської Русі // Мовознавство.— 1982.— № 2.— С. 26. Див. ще: *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис / Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості.— К., 1961.— 284 с.
- ⁸² *Атлас беларускай мовы.*— Минск. 1963.— Карты № 34, 35. Лінгвістычная географія і групоўка беларускіх гаворак — Минск, 1968.— С. 201—202.
- ⁸³ *Насонов А. П.* «Русская земля» и образование территории древнерусского государства.— М., 1951.— Карта № 2.
- ⁸⁴ *Лысенко П. Ф.* Киев и Туровская земля // Киев и западные земли Руси в IX—XIII вв.— Минск, 1982.— С. 97—107.
- ⁸⁵ *Lamprecht A., Šlosar D., Bauer J.* Historická mluvnice češtiny.— Praha, 1986.— S. 421.
- ⁸⁶ *Полное собрание русских летописей.* Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку.— М., 1962.— Т. 1.— С. 12.
- ⁸⁷ *Там же.*— С. 11, 28—29.
- ⁸⁸ *Ковтун Л. С.* Русская лексикография эпохи средневековья.— М.: Л., 1963.— С. 398, 399.
- ⁸⁹ *Пор. ще: Развитие этнического самосознания славенских народов в эпоху раннего средневековья.*— М., 1982.— С. 96—117.
- ⁹⁰ *Дэже Л.* Очерки по истории закарпатских говоров.— Budapest, 1967.— С. 48.
- ⁹¹ *Історія української мови.* Фонетика.— С. 274—275.
- ⁹² *Bélay V.* Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepüléséről a XVIII sz. elejéig.— Budapest, 1943.— O. 157.
- ⁹³ *Історія української мови.* Фонетика.— С. 278.
- ⁹⁴ *Там же.*— С. 288.
- ⁹⁵ *Там же.*— С. 294—295.
- ⁹⁶ *Там же.*— С. 298—299.
- ⁹⁷ *Історичний словник українського языка* (За ред. В. Тимченка).— К., 1930.— Т. 1.— С. 509, 582.
- ⁹⁸ *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Указ. соч.— С. 161; *Янковські Ф.* Гістарычная граматыка беларускай мовы.— М., 1983.— С. 114.
- ⁹⁹ *Історія української мови.* Фонетика.— С. 314.
- ¹⁰⁰ *Історичний словник українського языка.*— С. 707—710, 88.
- ¹⁰¹ *Высоцкий С. А.* Указ. соч.— С. 87, табл. XXXVIII.
- ¹⁰² *Черных П. Я.* Указ. соч.— С. 162.
- ¹⁰³ *Булыка А. М.* та ін. Указ. соч.— С. 39.

- 104 Шимановский В. Очерки по истории русских наречий.— Черты южнорусского наречия в XIV—XVII вв.— Варшава, 1893.— С. 62.
- 105 Булыка та ін. Указ. соч.— С. 39.
- 106 Потебня А. А. Из записок по русской грамматике.— Т. 4.— Вып. 1.— М., 1985.— С. 110.
- 107 Нарысы та гісторыі беларускай мовы.— С. 180.
- 108 Грищенко А. П. Вказ. праця.— С. 107.
- 109 Дэже Л. Очерки по истории закарпатских говоров.— С. 146.
- 110 Борковский В. И., Кузнецов П. С. Указ. соч.— С. 248.
- 111 Ogonowski E. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache.— Львів, 1880.— С. 103.
- 112 Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови.— Ужгород, 1960.— С. 222.
- 113 Історія української мови. Морфологія.— С. 226—227; Булыка А. М. та ін. Вказ. праця.— С. 181—184.
- 114 Черных П. Я. Указ. соч.— С. 203—204.
- 115 Керницький І. М. Система словозміни в українській мові.— К., 1967.— 163—164.
- 116 Историческая грамматика русского языка. Морфология. Глагол.— М., 1982.— С. 128—131.
- 117 Історія української мови. Морфологія.— С. 493—497.
- 118 Бевзенко С. П. Вказ. праця.— С. 324.
- 119 Булыка А. М., Журайські А. І., Крамко І. І. Вказ. праця.— С. 254—257.
- 120 Черных П. Я. Указ. соч.— С. 232.
- 121 Историческая грамматика русского языка.— С. 50—52.
- 122 Історія української мови. Морфологія.— С. 426; Булыка А. М., Журайські А. І., Крамко І. І. Вказ. праця.— С. 278—279.
- 123 Историческая грамматика русского языка. Морфология. Глагол.— С. 141—142.
- 124 Бевзенко С. П. Вказ. праця.— С. 333.
- 125 Керницький І. М. Вказ. праця.— С. 247.
- 126 Нарысы на гісторыі беларускай мовы.— С. 238.
- 127 Керницький І. М. Вказ. праця.— С. 248.
- 128 Историческая грамматика русского языка. Морфология. Глагол.— С. 145—153.
- 129 Там же.— С. 144—145.
- 130 Булыка А. М., Журайські А. І., Крамко І. І. Вказ. праця.— С. 274—275.
- 131 Нарысы на гісторыі беларускай мовы.— С. 275.
- 132 Бевзенко С. П. Вказ. праця.— С. 336.
- 133 Булыка А. М., Журайські А. І., Крамко І. І. Вказ. праця.— С. 272.
- 134 Историческая грамматика русского языка. Морфология. Глагол.— С. 146.
- 135 Керницький І. М. Вказ. праця.— С. 250; Бевзенко С. П. Вказ. праця.— С. 3337.
- 136 Пор.: Історія української мови. Морфологія.— С. 340.
- 137 Керницький І. М. Вказ. праця.— С. 196.
- 138 Ужевич І. Грамматика словенская.— К., 1970.— С. 37.
- 139 Історія української мови. Морфологія.— С. 341.
- 140 Півторак Г. П. Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах.— К., 1974.— С. 16.
- 141 Зализняк А. А. Новгородские берестяные грамоты с лингвистической точки зрения // Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1977—1983 гг.).— М., 1986.— С. 144.
- 142 Черных П. Я. Язык Уложения 1649 года.— М., 1953.— С. 350.
- 143 Півторак Г. П. Морфологія інфінітива.— С. 24—28.
- 144 Там же.— С. 23—24.
- 145 Там же.— С. 78, 85.
- 146 Там же.— С. 98.
- 147 Крымский А. Украинская грамматика.— М., 1908.— Т. 1.— Вып. 2.— С. 482—483.
- 148 Історія української мови. Фонетика.— С. 301.
- 149 Крымский А. Вказ. праця.— С. 481.
- 150 Див. ще: Історія української мови. Морфологія.— С. 360—412.
- 151 Там же.— С. 432—444.
- 152 Там же.— С. 446—448.
- 153 Безпалько О. П. Нариси з історичного синтаксису української мови.— К., 1960.— С. 145—146.
- 154 Ткаченко О. Б. Українські прізвища з суф. -енко та споріднені утворення (питання походження) // Слов'янське мовознавство.— К., 1958.— Т. 2.— С. 38—53.
- 155 Історія української мови. Морфологія.— С. 496, 498.
- 156 Про збагачення словникового складу староукраїнської мови див.: Історія

- української мови. Лексика і фразеологія. К., 1983.— С. 164—522; *Русанівський В. М.* Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов.— К., 1985.— С. 47—198.
- ¹⁵⁷ *Словник староукраїнської мови.*— К., 1978.— Т. 2.— С. 579.
- ¹⁵⁸ Детальніше див.: *Німчук В. В.* Початки літературних мов Київської Русі // *Мовознавство.*— 1983.— № 2.— С. 21—32; *Русанівський В. М., Німчук В. В.* Співвідношення функцій давньоруської і старослов'янської мов у Київській Русі (XI—XIII ст.) // *Слов'янське мовознавство (IX Міжнародний з'їзд славистів. Доповіді).*— К., 1983.— С. 185—210.
- ¹⁵⁹ *Русанівський В. М.* Вказ. праця.— С. 47—198.
- ¹⁶⁰ *Хрестоматія на гісторыі беларускай мовы.*— Мінск, 1961.— С. 145.
- ¹⁶¹ *Там же.*— С. 214.
- ¹⁶² *Volumina legit.*— Petersburg, 1859.— Т. 2.— Р. 86.
- ¹⁶³ *Ibid.*— S. 83.
- ¹⁶⁴ *Акты, относящиеся к истории Западной России.*— Спб., 1800.— Т. 3.— С. 187.
- ¹⁶⁵ *Русская историческая библиотека.*— Спб., 1882.— Т. 7.— Кн. 2.— С. 485—487.
- ¹⁶⁶ Детальніше див.: *Німчук В. В.* Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російського та білоруського.— К., 1980.— 304 с.; *Німчук В. В.* Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст.— К., 1985.— 223 с.
- ¹⁶⁷ *Українська поезія: Кінець XVI — початок XVII ст. / Упорядники В. П. Колосова, В. І. Кречотень.*— К., 1978.
- ¹⁶⁸ *Німчук В. В.* Староукраїнська лексикографія...— С. 100—197.
- ¹⁶⁹ *Там же.*— С. 1, 97—211.
- ¹⁷⁰ *Жигецький П. И.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке.— К., 1889.— С. 36.
- ¹⁷¹ *Жигецький П. И.* «Энеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века // К., 1900.— С. 3—8.
- ¹⁷² *Петров Н. И.* Один из предшественников Ивана Петровича Котляревского в украинской литературе XVIII века Афанасий Кириллович Лобысевич.— Спб., 1904.
- ¹⁷³ *Франко І. Я.* Русько-український театр (Історичні обриси) // *Зібрання творів: У 50-ти томах.*— К., 1981.— Т. 29.— С. 305—306.
- ¹⁷⁴ *Вишенский И.* Сочинения. (Подгот. текста, статьи и коммент. И. П. Еремича.) — М.: Л., 1955.— С. 23.
- ¹⁷⁵ *Obrońcy języka polskiego / Oprac. W. Taszycki.*— Wrocław, 1953.— S. XVII—XVIII, LVI—LVIII.
- ¹⁷⁶ *Українська поезія XVI століття.*— К., 1987.— 287 с.
- ¹⁷⁷ *Німчук В. В.* «Лексиконъ латинский» та «Лексикон словено-латинский» і їх місце в історії старої української лексикографії // «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словенолатинський» Є. Славинецького та А. Коренького-Сатановського / Підготував до видання В. В. Німчук.— К., 1973.— С. 12—16); *Німчук В. В.* Староукраїнська лексикографія.— С. 244—246, 251—253.
- ¹⁷⁸ *Маслюк В. П.* Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні.— К., 1983.— 234 с.
- ¹⁷⁹ *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва / Каталог стародруків, виданих на Україні.— Кн. 2.— Ч. 1 (1701—1764); Кн. 1.— Ч. 2 (1765—1800).— Львів, 1984.
- ¹⁸⁰ *Аполонова лютия (Київські поети XVII—XVIII ст.).*— К., 1982.— 318 с.
- ¹⁸¹ *Volumina legit.*— Petersburg, 1860.— Т. V.— S. 12.
- ¹⁸² *Volumina legit.*— Petersburg, 1860.— Т. VI.— S. 17.

Розділ VIII

- ¹ *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 57—58.
- ² *Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н.* Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области // *Советская этнография.*— 1955.— № 4.— С. 4.
- ³ *Там же.*— С. 10.
- ⁴ *Федоров Г. Б., Салманович М. Я.* Этнографическая и культурная история населения юго-запада СССР от начала железного века до XIX ст. // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук.— М., 1964.— С. 1.
- ⁵ *История Украинской ССР.* В 10-ти т.— К., 1981.— Т. I.— С. 282.
- ⁶ *Маркс К.* Вступ (З економічних рукописів 1857—1858 років) // *Маркс К., Енгельс Ф.*— Твори.— Т. 12.— С. 689.
- ⁷ *Маркс К.* Капітал.— Т. 1. Кн. 1. // *Маркс К., Енгельс Ф.*— Твори.— Т. 23.— С. 177.
- ⁸ *Перші зображення рала датується останньою чвертю IV тисячоліття до н. е.* Див.: *Краснов Ю. А.* Древнейшие упряжные пахотные орудия.— М., 1975.— С. 34.
- ⁹ *Довженко В. Й.* Землеробство Древньої Русі.— К., 1961.— С. 30; *Горленко В. Ф.* Спільнослов'янські елементи в традиційній матеріальній культурі українців //

IX Міжнародний з'їзд славистів. Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів.— К.— 1983.— С. 297.

¹⁰ *Березовець Д. Т.* Плуг з Токарівського торфовища // *Археологія*.— 1952.— Т. 7.— С. 174—175; *Возникновение и развитие земледелия*.— М., 1967.

¹¹ *ПСРЛ*.— Т. 1.— М., 1962.— С. 65.

¹² *Довженко В. Й.* Вказ. праця.— С. 56.

¹³ *ПСРЛ*.— Т. 1.— С. 82.

¹⁴ *Радзивилловская или Кенигсбергская летопись*. Т. 1. Фотомеханическое воспроизведение рукописи.— Спб., 1902.— С. 7.

¹⁵ *Молчанова Л. А.* Материальная культура белорусов.— М., 1968.— С. 43; *Очерки русской культуры XIII—XV вв.*— М., 1971.— Ч. II.— С. 60.

¹⁶ *Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С.* Народна землеробська техніка українців.— К., 1971.— С. 44.— Мал. 1, 2.

¹⁷ *Беляева С. А.* Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв.— К., 1982.— С. 53.

¹⁸ *Архив ЮЗР*.— К., 1878.— Ч. 6.— Т. 1.— С. 10.

¹⁹ *Там же*.— С. 123.

²⁰ *Там же*.— С. 179, 306.

²¹ *Бойко І. Д.* Селянство України в другій половині XVI—першій половині XVII ст.— К., 1963.— С. 56.

* Серп трипільської культури (IV—III тис. до н. е.) представляв собою пластину з кремнію довжиною до 10 см, вкладену в дугоподібну оправу. Див.: *Попова Т. А.* Древние земледельцы Среднего Поднепровья в IV—III тыс. до н. э. // *Ранние земледельцы*.— Л., 1980.— С. 52.

²² *Довженко В. Й.* Вказ. праця.— С. 147.

²³ *Беляева С. А.* Указ. соч.— С. 54.

²⁴ *Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С.* Вказ. праця.— С. 96.

²⁵ *Терпиловский Р. В.* Ранние славяне Подесенья III—V вв.— К., 1984.— С. 15; *Винокур І. С.* Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя.— Київ—Одеса, 1985.— С. 53.

²⁶ *Архив ЮЗР*.— Ч. 6.— Т. 1.— С. 93.

²⁷ *Таранушенко С. А.* Вітряки // *Народна творчість та етнографія*.— 1958.— № 1.— С. 80—99.

²⁸ *Беляева С. А.* Указ. соч.— С. 56.

²⁹ *Михайлина П. В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654 рр.).— К., 1975.— С. 19.

³⁰ *Жолтовський П. М.* Художнє лиття на Україні.— К., 1973.

³¹ *Беляева С. А.* Указ. соч.— С. 67.

³² *Вишенский И.* Сочинения.— М.— Л., 1955.— С. 31.

³³ *К. Маркс.* Теория прибавочной стоимости. Т. 1.— М., 1954.— С. 397.

³⁴ *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України.— Харків, 1918.— С. 8.

³⁵ *Приходько Н. П.* Средства передвижения // *Народы Европейской части СССР*.— I.— М., 1964.— С. 634.

³⁶ *Мемуары*, относящиеся к истории Южной Руси.— Вып. 2.— М., 1848.— С. 343—344.

³⁷ *Боплан Г. Л.* Описание Украины // *Мемуары*, относящиеся к истории Южной Руси.— Вып. 1.— М., 1848.

³⁸ *Аристов Н.* Промышленность Древней Руси.— Спб., 1866.— С. 187.

³⁹ *Старинные тракты или дороги в Южной России* // *Киевская старина*.— Т. II.— 1882.— С. 544.

⁴⁰ *Шевченко Т. Г.* Повне зібр. творів в 10-ти т.— К., 1951.— Т. 1.— С. 148.

⁴¹ *Рудченко И. Я.* Чумацкие народные песни.— К., 1874.

⁴² *Приходько М. П.* Сухопутний транспорт на Україні // *Народна творчість та етнографія*.— 1975.— № 5.— С. 64.

⁴³ *Вийрес А. О.* Принципы типологии европейских крестьянских телег. На основе материала Советской Прибалтики // *Типология основных элементов традиционной культуры*.— М., 1984.— С. 95.

⁴⁴ *История культуры Древней Руси*.— Т. 1.— С. 309.

⁴⁵ *Архив ЮЗР*.— Ч. 8.— Т. 3.— С. 446, 451.

⁴⁶ *Букатевич Н. І.* Чумацтво на Україні.— Одеса, 1928.— С. 8.

⁴⁷ *Матеріали для вивчення виробничих об'єднань*.— Вип. 2. Чумаки.— К., 1931.— С. 7.

⁴⁸ *Богданов В. В.* Сухопутные средства передвижения в Волго-Окской области как наследие старины // *Культура и быт населения Центрально-промышленной области*.— М., 1929.— С. 67.

⁴⁹ *Архив ЮЗР*.— Ч. 8.— Т. 3.— С. 586.

- ⁵⁰ *Кустарные промыслы Подольской губернии.*— К., 1916.— С. 562; *Горленко В. Ф.* Д. П. Деляфлиз как этнограф // Советская этнография.— 1965.— № 1.— С. 114.
- ⁵¹ *Волков Ф.* Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. 2.— Спб., 1916.— С. 498.
- ⁵² *Беляева С. А.* Указ. соч.— С. 42.
- ⁵³ *Архив ЮЗР.*— Ч. 6.— Т. 1.— С. 7.
- ⁵⁴ *Там же.*— С. 207.
- ⁵⁵ *Стельмах Г. Ю.* Историчний розвиток сільських поселень на Україні.— К., 1964.— С. 48.
- ⁵⁶ *Архив ЮЗР.*— Ч. 7.— Т. 3.— С. 7.
- ⁵⁷ *Історія українського мистецтва.*— К., 1967.— Т. 2.— С. 60.
- ⁵⁸ *Токарев С. А.* О культурной общности восточнославянских народов // Советская этнография.— 1954.— № 2.— С. 21—31; *Бломквист Е. Э.* Общие черты в крестьянском жилище русских и украинцев // Там же.— 1954.— № 4.— С. 25—47; *Чижикова Л. Н.* Изучение сельского жилища восточных славян // Там же.— 1976.— № 4.— С. 27—41.
- ⁵⁹ *Архив ЮЗР.*— Ч. 8.— Т. 3.— С. 149.
- ⁶⁰ *Там же.*— Ч. 7.— Т. 1.— С. 238.
- ⁶¹ *Там же.*— Ч. 6.— Т. 1.— С. 206.
- ⁶² *Там же.*— Ч. 8.— Т. 3.— С. 375.
- ⁶³ *Приходько Н. П.* Некоторые вопросы истории жилища на Украине // Древнее жилище народов Восточной Европы.— М., 1975.— С. 252.
- ⁶⁴ *Космина Т. В.* Традиції та інновації в архітектурі народного житла Києва та Київщини // Етнографія Києва і Київщини; Традиції й сучасність.— К., 1986.— С. 164.
- ⁶⁵ *Приходько Н. П.* Указ. соч.— С. 247—250.
- ⁶⁶ *Гошко Ю. Г.* Населення українських Карпат XV—XVIII ст.: Заселення, міграції, побут.— К., 1976.— С. 143.
- ⁶⁷ *Приходько Н. П.* // Древнее жилище народов Восточной Европы.— С. 254; *Архив ЮЗР.*— Ч. 7.— Т. 1.— С. 238—239.
- ⁶⁸ *Архив ЮЗР.*— К., 1886.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 77.
- ⁶⁹ *Вишенский Иван.* Сочинения.— С. 73.
- ⁷⁰ *Архив ЮЗР.*— Ч. 6.— Т. 1.— С. 92.
- ⁷¹ *Там же.*— С. 43.
- ⁷² *Там же.*— Ч. 7.— Т. 1.— С. 154.
- ⁷³ *Там же.*— С. 114.
- ⁷⁴ *Там же.*— С. 77.
- ⁷⁵ *Там же.*— Ч. 6.— Т. 1.— С. 92, 204.
- ⁷⁶ *Там же.*— С. 478.
- ⁷⁷ *Там же.*— Ч. 7.— Т. 1.— С. 77.
- ⁷⁸ *Там же.*— Ч. 6.— Т. 1.— С. 204.
- ⁷⁹ *Гошко Ю. Г.* Вказ. праця.— С. 142.
- ⁸⁰ *Архив ЮЗР.*— Ч. 6.— Т. 1.— С. 204.
- ⁸¹ *Слово о полку Ігоревім.*— К., 1952.— С. 10—11, 91.
- ⁸² *Матейко К. І.* Український народний одяг.— К., 1977.— С. 49.
- ⁸³ *Архив ЮЗР.*— Ч. 6.— Т. 1.— С. 177; *Колосова В. П.* Климентій Зіновійв. Життя і творчість.— К., 1964.— С. 82.
- ⁸⁴ *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— С. 82—83.
- ⁸⁵ *Матейко К. І.* Вказ. праця.— С. 74—75.
- ⁸⁶ *Прилипка Я. П.* Український народний одяг як джерело вивчення етнічної історії // Народна творчість та етнографія.— 1971.— № 5.— С. 16.
- ⁸⁷ *Матейко К. І.* Вказ. праця.— С. 77.
- ⁸⁸ *Архив ЮЗР.*— Ч. 6.— Т. 1.— С. 177.
- ⁸⁹ *Там же.*
- ⁹⁰ *Там же.*— Ч. 8.— Т. 3.— С. 451, 493, 585.
- ⁹¹ *Кожоляк Я. И.* Народная одежда населения Северной Буковины // Автореферат дисс. ... канд. ист. наук.— Минск, 1988.— С. 14.
- ⁹² *Гошко Ю. Г.* Вказ. праця.— С. 154.
- ⁹³ *Карпинец И.* Кептари украинского населения Карпат // Карпатский сборник.— М., 1976.— С. 75.
- ⁹⁴ *ПСРЛ.*— Т. 1.— С. 195.
- ⁹⁵ *Кожоляк Я. И.* Указ. соч.— С. 14.
- ⁹⁶ *Архив ЮЗР.*— Ч. 8.— Т. 3.— С. 442, 493.
- ⁹⁷ *Там же.*— Ч. 6.— Т. 1.— С. 177.
- ⁹⁸ *Там же.*— Ч. 8.— Т. 3.— С. 585.
- ⁹⁹ *ПСРЛ.*— Спб., 1843.— Т. 2.— С. 257.
- ¹⁰⁰ *Жолтовський П. М.* Український живопис XVII—XVIII ст.— С. 109.

- 101 *Востоочнославянский этнографический сборник.*— С. 658.
- 102 *Там же.*— С. 598.
- 103 *Алеппский Павел.* Указ. соч.— С. 32.
- 104 *Артюх Л. Ф.* Їжа та харчування в Київській Русі // *Етнографія Києва й Київщини.*— К., 1986.— С. 65—83.
- 105 *История культуры Древней Руси.*— Т. 1.— С. 235.
- 106 *Українські інтермедії XVII—XVIII ст.*— К., 1960.— С. 33.
- 107 *Артюх Л. Ф.* Українська народна кулінарія.— К., 1977.— С. 34.
- 108 *ПСРЛ.*— Т. 1.— С. 128.
- 109 *Артюх Л. Ф.* Вказ. праця.— С. 36.
- 110 *Нидерле Л.* Славянские древности.— М., 1956.— С. 200.
- 111 *Алеппский Павел.* Указ. соч.— С. 123.
- 112 *История культуры Древней Руси.*— Т. 1.— С. 264.
- 113 *Українські інтермедії XVII—XVIII ст.*— С. 33; *Иван Вишенский.* Сочинения.— С. 73.
- 114 *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.*— С. 344; *Шевалье П'єр.* Історія війни козаків проти Польщі.— К., 1960.— С. 41.
- 115 *Архив ЮЗР.*— Ч. 6.— Т. 1.— С. 93, 204.
- 116 *Українські інтермедії.*— С. 33.
- 117 *Шевалье П'єр.* Вказ. праця.— С. 51.
- 118 *Артюх Л. Ф.* Вказ. праця.— С. 76—77.
- 119 *Голобуцький В. О.* Економічна історія Української РСР.— К., 1970.— С. 98.
- 120 *Україна перед визвольною війною (1648—1654 рр.).*— С. 53—54.
- 121 *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.*— С. 353.
- 122 *Там же.*— С. 301.
- 123 *Там же.*— С. 385—386.
- 124 *Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С.* Вказ. праця.— С. 45, 46.
- 125 *Топографическое описание Харьковского наместничества.*— М., 1788.— С. 72—73; *Гюльденштедт А.* Описание некоторых в Малой России употребляемых плугов // *Технологический журнал.*— 1804.— Т. 1, ч. 2.— Фигура 1, табл. 1.
- 126 *Чубинский П. П.* Малоруссы Юго-Западного края // *Труды экспедиции в Юго-Западный край.*— Т. 7, ч. 3.— Спб., 1877.— С. 401.
- 127 *Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С.* Вказ. праця.— С. 37; *Топографическое описание Харьковского наместничества.*— С. 72—73; *Гюльденштедт А.* Описание некоторых в Малой России употребляемых плугов // *Технологический журнал.*— 1804.— Т. 1, ч. 2.
- 128 *Топографическое описание Харьковского наместничества.*— С. 72—73.
- 129 *Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С.* Вказ. праця.— С. 66.
- 130 *Мандибура М. Д., Павлюк С. П.* Землеробство // *Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження.*— К., 1983.— С. 94.
- 131 *Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С.* Вказ. праця.— С. 68.
- 132 *Шафонский А.* Вказ. праця.— С. 614.
- 133 *Демченко М.* Земледельческие орудия молдаван XVIII — начала XIX вв.— Кишинев, 1967.— С. 110.
- 134 *Каманин И.* Новые статистико-географические данные об Одесском уезде. Критика // *Киевская старина.*— 1888.— № 10.— С. 8; *Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С.* Вказ. праця.— С. 99; *Мандибура М. Д., Павлюк С. П.* Вказ. праця.— С. 101.
- 135 *Архив ЮЗР.*— Ч. 7.— Т. 1.— С. 521; *Георги И.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов.— Спб., ч. 4, 1799.— С. 342.
- 136 *Зуев В.* Путешественные записки от Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг.— Спб., 1787.
- 137 *Андреевский А.* Судьба киевских водяных мельниц // *Киевская старина.*— 1891.— Т. 34.— С. 131—133.
- 138 *Шафонский А.* Указ. соч.— С. 327.
- 139 *Маркович Я.* Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях.— С. 59.
- 140 *Молчановский Н.* Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656 г.) // *Киевская старина.*— 1900, январь.— С. 69.
- 141 *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще.— Ч. 4, кн. 6.— М., 1847.— С. 79.
- 142 *Маркович Я.* Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях.— С. 59.
- 143 *Петренко М. З.* Українське золотарство XVI—XVIII ст.— К., 1970.— С. 35—36.
- 144 *Георги И.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов.— С. 342.
- 145 *Чубинский П. П.* Вказ. праця.— С. 409, 410.
- 146 *Будзан А. Ф.* Вироби з дерева // *Бойківщина.*— С. 132.

- ¹⁴⁷ Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії.— С. 88; Колосова В. П. Климентій Зиновієв.— К., 1964.— С. 133.
- ¹⁴⁸ Історія селянства Української РСР у двох томах.— Т. 1.— К., 1967.— С. 226.
- ¹⁴⁹ Дерев'янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст.— К., 1960.— С. 87.
- ¹⁵⁰ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст.— К., 1963.— С. 236.
- ¹⁵¹ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 525.
- ¹⁵² Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст.— К., 1960.— С. 52.
- ¹⁵³ Федоренко П. К. Рудні Лівобережної України XVII—XVIII ст.— М., 1960.
- ¹⁵⁴ Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст.— 1861 р. Збірник документів і матеріалів.— К., 1982.— С. 42—43.
- ¹⁵⁵ Русов А. А. Русские тракты в конце XVII — начале XVIII в. и некоторые данные о Днепре.— К., 1876.— С. 49; Рубан В. Краткое географическое, политическое и историческое известие о Малой России, с приобщением украинских трактов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая...— Спб., 1773.
- ¹⁵⁶ Рубан В. Учреждение о конной почте в Малой России... // Землеописание Малой России, ошхьявляющее города, местечки, реки, число монастырей и церквей, сколько где выборных козаков, подпомощников и посполитых, по ревизии 1764 года находилось..., известие о почтах и трактах...— Спб., 1777.— С. 79.
- ¹⁵⁷ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича.— М., 1859.— С. 70, 161, 369, 391.
- ¹⁵⁸ Котляревський І. П. Повне збір. творів. У 2-х т.— К., 1952.— Т. 1.— С. 109—110.
- ¹⁵⁹ Гонтар Т. О. Засоби пересування // Бойківщина.— С. 156.
- ¹⁶⁰ Эварницкий Д. И. История запорожских козаков.— Спб.,— 1892.— Т. 1.— С. 484.
- ¹⁶¹ Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні.— К., 1964.— С. 36.
- ¹⁶² Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича.— Ч. 1—2.— С. 70; Шафонский А. Указ. соч.— С. 26.
- ¹⁶³ ЦДІА УРСР.— Ф. 59, оп. 1, спр. 5746.— Арк. 3.
- ¹⁶⁴ Волков Ф. К. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем.— Т. 2.— С. 498.
- ¹⁶⁵ Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии.— К., 1988.— С. 172.
- ¹⁶⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (Далі — Акты ЮЗР).— Т. 6 (1665—1668).— Спб., 1869.— С. 57.
- ¹⁶⁷ Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі.— К., 1966.— С. 40—41; Эварницкий Д. И. Указ. соч.— С. 455.
- ¹⁶⁸ Сборник материалов для исторической топографии Киева.— К., 1874.— С. 45; Киевская старина.— 1897.— Кн. 7.— С. 27.
- ¹⁶⁹ Стельмах Г. Ю. Вказ. праця.
- ¹⁷⁰ Афанасьев-Чужбинский А. А. Указ. соч.— С. 33; Шафонский А. Указ. соч.— С. 413.
- ¹⁷¹ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 75.
- ¹⁷² Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 1—2.— 2.— Чернигов, 1866—67; Попова Л. А., Ревнивцева К. Г. Генеральный опис Лівобережної України 1765—1769 рр. Показчик населених пунктів.— К., 1959.
- ¹⁷³ Рубан В. Землеописание Малой России...— С. 49.
- ¹⁷⁴ Шафонский А. Указ. соч.— С. 413, 506.
- ¹⁷⁵ Топографическое описание Харьковского наместничества.— М., 1788.— С. 61—63.
- ¹⁷⁶ Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях.— С. 67.
- ¹⁷⁷ Георги И. Описание всех обитающих в российском государстве.— С. 340—341; Про М. Антоновського як автора розділу «О россиянах», у тому числі й українцях, книги Й. Георгі. див.: Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії.— К., 1964.— С. 124—125.
- ¹⁷⁸ Культурно-бытовые процессы на Юге Украины.— М., 1979.— С. 32.
- ¹⁷⁹ Ригельман А. Указ. соч.— С. 81; Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша запорожского.— Ч. 1.— Одесса, 1847.— С. 77.
- ¹⁸⁰ Ригельман А. Указ. соч.— С. 81; Эварницкий Д. И. Указ. соч.— С. 298.
- ¹⁸¹ Эварницкий Д. И. Указ. соч.— С. 301.
- ¹⁸² Будзан А. Ф. Поселення, садиби, житло // Бойківщина.— С. 162.
- ¹⁸³ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 536.

- 184 *Бытовая малорусская обстановка в документах XVII—XVIII ст.* // Киевская старина.— 1887.— № 10.— С. 338—339; *Сумцов М. Ф.* Слобожане.— Харків, 1918.— С. 116.
- 185 *Лазаревский А. Л.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии.— К., 1898.— С. 117—123; *А. Л.* Гетманские дома в Глухове // Киевская старина.— 1898.— Т. IX, январь.— С. 161—164.
- 186 *Лазаревский А. Л.* Указ. соч.— С. 122.
- 187 *Топографическое описание* Харьковского наместничества.— С. 58.
- 188 *Історія українського мистецтва в шести томах.*— Т. 3. Мистецтво другої половини XVII—XVIII століття.— К., 1968.— С. 42.
- 189 *А. Л.* Гетманские дома в Глухове // Киевская старина.— 1898.— Т. XI, январь.— С. 161—164.
- 190 *Лазаревська Катерина.* Заможний двір на Стародубщині у першій половині XVIII в.— Україна.— К., 1929.— № 9.— С. 22—37.
- 191 *Архив ЮЗР.*— Ч. 8.— Т. 3.— К., 1909.— С. 2.
- 192 *Топографическое описание* Харьковского наместничества.— С. 58.
- 193 *Лазаревська К.* Вказ. праця.— С. 22—37.
- 194 *Афанасьев-Чужбинский А. А.* Указ. соч.— С. 15; *Шафонский А.* Указ. соч.— С. 32, 33.
- 195 *Матейко К. І.* Український народний одяг // Бойківщина.— С. 142—143.
- 196 *Афанасьев-Чужбинский А. А.* Указ. соч.— С. 15.
- 197 *Шафонский А.* Указ. соч.— С. 32; *Матейко К. І.* Вказ. праця.— С. 145.
- 198 *Георги И.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов...— Спб., 1799.— Ч. 4.— С. 343.
- 199 *Дневные записки* малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича.— С. 355.
- 200 *Чубинский П. П.* Указ. соч.— С. 425, 426.
- 201 *Матейко К. І.* Вказ. праця.— С. 145.
- 202 *Шафонский А.* Указ. соч.— С. 33; *Ригельман А.* Указ. соч.— С. 87; *Чубинский П. П.* Указ. соч.— С. 424.
- 203 *Ригельман А.* Указ. соч.— С. 87; *Шафонский А.* Указ. соч.— С. 34.
- 204 *ЦДІА УРСР.*— Ф. 51, оп. 3, спр. 8948.— Арк. 5—6; *Топографическое описание* Харьковского наместничества.— С. 57.
- 205 *Шафонский А.* Указ. соч.— С. 32; *Георги И.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов.— Ч. 4.— Спб., 1799.— С. 343.
- 206 *Эварницкий Д. И.* Указ. соч.— С. 253—254.
- 207 *Там же.*— С. 258.
- 208 *Скальковский А.* Указ. соч.— С. 328.
- 209 *Дневные записки* малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича.— Ч. 1.— М., 1859.— С. 12.
- 210 *Шафонский А.* Указ. соч.— С. 32.
- 211 *Ригельман А.* Указ. соч.— С. 86—87; *Шафонский А.* Указ. соч.— С. 34.
- 212 *Раина Могилянка, княгиня Вишневецкая* // Киевская старина.— Т. 19.— К., 1887.— С. 1, 9.
- 213 *Перше видання «Енеїди» І. Котляревського,* передруковане в столітню річницю його.— Львів, 1898.— С. 9.
- 214 *Дневные записки* малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича.— Ч. 1—2.— С. 210, 267, 422.
- 215 *Перше видання «Енеїди» І. Котляревського.*— С. 9, 13.
- 216 *Дневные записки* малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича.— Т. 1—2.— С. 267.
- 217 *Эварницкий Д. И.* Указ. соч.— С. 291; *Скальковский А.* Указ. соч.— С. 339; *Летопись Григория Грабянки.*— К., 1854.— С. 19; *Ригельман А.* Указ. соч.— С. 81.
- 218 *Георги И.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов...— С. 343, 369.
- 219 *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса.— С. 107.
- 220 *Там же.*— С. 121.
- 221 *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 453.
- 222 *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка.— Спб., 1903.— Т. 3.— С. 141.
- 223 *Гаврилюк Н. К.* Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев).— К., 1981.— С. 86.
- 224 *Гаврилюк Н. К.* Сліди давньоруських традицій в родильній обрядовості українців кінця XIX — початку XX ст. // Етнографія Києва і Київщини: традиції і сучасність.— К., 1986.— С. 227.
- 225 *Там же.*

- 226 *Гаврилюк Н. К.* Картографирование явлений духовной культуры.— С. 112.
- 227 *Там же.*— С. 133.
- 228 *Гаврилюк Н. К.* Сліди давньоруських традицій в родинній обрядовості українців кінця XIX — початку XX ст.— С. 214.
- 229 *Архив ЮЗР.*— К., 1893.— Ч. 1.— Т. 9.— С. 38.
- 230 *Енгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 73.
- 231 *ПСРЛ.*— М., 1961.— Т. 1.— С. 13—14.
- 232 *Здоровега Н. І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні.— К., 1974.— С. 36.
- 233 *Там же.*— С. 37.
- 234 *Енгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 77.
- 235 *ПСРЛ.*— Т. 1.— С. 13.
- 236 *Здоровега Н. І.* Вказ. праця.— С. 48.
- 237 *ПСРЛ.*— Т. 2.— С. 300.
- 238 *Сумцов П. Ф.* Религиозно-мифологическое значение малорусской свадьбы.— К., 1885.— С. 22.
- 239 *Статут Великого княжества Литовского 1529 г.*— Минск, 1960.— С. 54.
- 240 *Там же.*— С. 65.
- 241 *Архив ЮЗР.*— К., 1909.— Ч. 8.— Т. 3.— С. 254.
- 242 *Там же.*— С. 8.
- 243 *Там же.*— С. 431.
- 244 *Там же.*— С. 534.
- 245 *Сумцов Н. Ф.* О малороссийских обрядах, преимущественно свадебных.— Харьков, 1881.— С. 125.
- 246 *Алеппский Павел.* Указ. соч.— С. 24.
- 247 *Боплан Г.* Описание Украины.— С. 352.
- 248 *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край: Материалы и исследования, собранные П. А. Чубинским.*— Спб., 1874.— Т. 4.— С. 104.
- 249 *Весільні пісні: У 2-х кн.*— К., 1982.— Кн. 1.— С. 195.
- 250 *Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и в Слободской украинской губернии сочиненное Г. Калиновским.*— Спб., 1777 // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России.— М., 1854.— С. 33.
- 251 *Там же.*
- 252 *Боплан Г.* Описание Украины.— С. 352.
- 253 *Весільні пісні.*— Кн. I.— С. 11.
- 254 *Описание свадебных украинских простонародных обрядов...*— С. 81.
- 255 *Весільні пісні.*— Кн. 1.— С. 453.
- 256 *Боплан Г.* Описание Украины.— С. 352.
- 257 *Алеппский Павел.* Указ. соч.— С. 80.
- 258 *Сумцов Н.* Религиозно-мифологическое значение малорусской свадьбы.— С. 11.
- 259 *Шубравська М. М.* Весільна пісенність на Україні та її обрядова функція // Весілля.— Кн. 1.— С. 31.
- 260 *Боплан Г.* Описание Украины.— С. 349.
- 261 *Архив ЮЗР.*— Ч. 8.— Т. 3.— С. 55.
- 262 *Описание свадебных украинских простонародных обрядов...*— С. 83.
- 263 *Шубравська М. М.* Вказ. праця.— С. 22.
- 264 *Акты, относящиеся к истории Западной России.*— Спб.— Т. 2.— С. 63.
- 265 *Архив ЮЗР.*— К., 1867.— Ч. 4.— Т. 1.— С. 151.
- 266 *Там же.*— Ч. 7.— Т. 2.— С. 261.
- 267 *Парандовський Я.* Міфологія.— К., 1977.— С. 97.
- 268 *ПСРЛ.*— Т. 1.— С. 130.
- 269 *Там же.*— С. 202.
- 270 *Алеппский Павел.* Указ. соч.— С. 173.
- 271 *Крыловский А.* Львовское ставропигинальное братство: Опыт церковно-исторического исследования. Приложения.— К., 1904.— С. 54.
- 272 *Тігов Хв.* Матеріали для історії княжної справи на Україні: Всезбірка передмов до українських стародруків (XVII—XVIII ст.).— К., 1924.— С. 120.
- 273 *Покровская Л. В.* Земледельческая обрядность // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Исторические корни и развитие обычаев.— М., 1983.— С. 77.
- 274 *Курочкін О. В.* Новорічні свята українців: Традиції і сучасність.— К., 1978.— С. 27.
- 275 *Там же.*— С. 70.

- 276 *Колядки та щедрівки.*— К., 1965.— С. 43.
- 277 *Грамоти XIV ст.*— К., 1974.— С. 42.
- 278 *Курочкин О. В.* Вказ. праця.— С. 19.
- 279 *Соколова В. К.* Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. XIX — начало XX вв.— М., 1979.— С. 11.
- 280 *Дей О. І.* Звичаєво-обрядова поезія трудового року // *Ігри та пісні: Весняно-літня поезія трудового року.*— К., 1963.— С. 16.
- 281 *ПСРЛ.*— Т. 2.— С. 118.
- 282 *Там же.*— С. 257.
- 283 *Рыбаков Б. А.* Указ. соч.— С. 294.
- 284 *Соколова В. К.* Указ. соч.— С. 234.
- 285 *ПСРЛ.*— Т. 2.— С. 257.
- 286 *Соколова В. К.* Указ. соч.— С. 261.
- 287 *Ігри та пісні.*— С. 44.
- 288 *Буслаев Ф. П.* Русские пословицы и поговорки // *Архив историко-юридических сведений.*— С. 44.
- 289 *Келембетова В. Ю.* Побут і релігійні пережитки.— К., 1975.— С. 97.
- 290 *Ткач А. П.* Історія кодифікації дореволюційного права України.— К., 1968.— С. 25.
- 291 *Русская историческая библиотека.*— Т. 4 // *Памятники полемической литературы.*— Кн. 1.— Спб., 1878.— С. 960.
- 292 *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права.*— К., 1928.— Вип. 4.— С. 56.
- 293 *Грамоти XIV ст.*— К., 1974.— С. 34.
- 294 *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права.*— С. 65.
- 295 *Там же.*— С. 105.
- 296 *Путевые записки Эриха Ляссоты.*— Спб., 1873.— С. 32.
- 297 *Ткач А. П.* Вказ. праця.— С. 29.
- 298 *Методические рекомендации по подготовке к спецсеминару по источниковедению истории Украины XVI—XVII веков // Цеховые уставы городов Украины.*— Днепропетровск, 1986.— С. 17.
- 299 *Балушок В. Г.* Побут та звичаї ремісничих цехів старого Києва // *Свята та обряди трудящих Києва.*— К., 1982.— С. 116.
- 300 *Энгельс Ф.* Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори.— Т. 21.— С. 281.
- 301 *История Украинской ССР.*— Т. 2.— С. 211.
- 302 *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис.— К., 1961.— С. 50.
- 303 *Логвин Г. Н.* З глибини // *Давня книжкова мініатюра XI—XIII ст.*— К., 1974.— С. 126.
- 304 *Исаевич Я. Д.* Культура Галицко-Волинской Руси // *Вопросы истории.*— 1973.— № 1.— С. 97.
- 305 *Там же.*— С. 98.
- 306 *Логвин Г. Н.* Вказ. праця.— С. 132.
- 307 *Хрестоматія давньої української літератури.*— К., 1949.— С. 50.
- 308 *Соболевский А. И.* Переводная литература Московской Руси XIV—XVII веков.— Спб., 1903.— С. 397.
- 309 *Казакова Н. А., Лурье Л. С.* Антифеодальные движения на Руси XIV — начало XV в.— М.— Л., 1955.— С. 144.
- 310 *История Украинской ССР.*— Т. 2.— С. 221.
- 311 *Энгельс Ф.* Діалектика природи // *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори.— Т. 20.— С. 474.
- 312 *Матвійшин Я. О.* Мартин з Журавиці.— К., 1969.— С. 9.
- 313 *Исаевич Я. Д.* Юрій Дрогобич.— К., 1968.— С. 116.
- 314 *Маркс — Энгельсу.* 28 січня 1863 р. // *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори.— Т. 30.— С. 250.
- 315 *Исаевич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні.— Львів, 1983.— С. 47.
- 316 *Мыцко И. З.* Острожский культурно-просветительный центр и его борьба против идеологической экспансии католицизма и уни на Украине (1576—1636).— Львов, 1983.— С. 15.
- 317 *Возняк М.* Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові.— Львів, 1954.— С. 26.
- 318 *Харламович К. В.* Западнорусские православные школы конца XVI и начала XVII вв. Отношение их к инославным.— Казань, 1889.— С. 269.
- 319 *Исаевич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст.— К., 1969.— С. 138.

- 320 *Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст.: Тексти і дослідження.*— К., 1988.— С. 39.
- 321 *Там же.*
- 322 *Философская мысль в Киеве: Историко-философский очерк.*— К., 1982.— С. 109.
- 323 *Алеппский Павел.* Указ. соч.— С. 2.
- 324 *Баранкова Г. С.* Об астрономических и географических знаниях // *Естественно-научные представления Древней Руси.*— М., 1978.— С. 52—54.
- 325 *Матвійшин Я. О.* Невідомий математичний рукопис XVII ст. з Києво-Могилянського колегіума.— К., 1981.— С. 5.
- 326 *Там же.*— С. 3.
- 327 *Там же.*— С. 6.
- 328 *Развиток прогрессивной философской думки російського, українського та білоруського народів у XVII—XVIII ст.*— К., 197 с.— С. 90.
- 329 *Энгельс Ф.* Діалектика природи // Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 20.— С. 327.
- 330 *Янковський О. К.* Короткий нарис розвитку механіки у Віленській академії // *Нариси з історії природознавства і техніки.*— К., 1985.— Вип. 31.— С. 14.
- 331 *Исаевич Я. Д.* Преимущества первопечатника.— М., 1981.— С. 157.
- 332 *Исаевич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні.— С. 105.
- 333 *Степовик Д. В.* Українська графіка XVI—XVIII ст.: Еволюція образної системи.— К., 1982.— С. 65.
- 334 *Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство.*— Львів, 1899.— С. 6.
- 335 *Нудьга Григорій.* Слово і пісня.— К., 1985.— С. 136.
- 336 *Житецкий П.* Мысли о народных малороссийских думах.— К., 1893.— С. 121.
- 337 *Думы: Историко-героический цикл.*— К., 1982.— С. 35.
- 338 *Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова.*— К., 1874.— С. 157.
- 339 *Кирдан Б. П.* Украинские народные думы.— М., 1962.— С. 32.
- 340 *Там же.*
- 341 *Рильський М. Т., Сухобрус Г. С., Юзвенко В. А., Захаржевська В. О.* Українські думи і героїчний епос слов'янських народів // V Міжнародний з'їзд славистів.— К., 1963.— С. 22, 24.
- 342 *Марченко М. І.* Українська історіографія (з найдавніших часів до середини XIX ст.)— К., 1969.— С. 35.
- 343 *Вишенский И.* Сочинения.— С. 78.
- 344 *Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст.*— К., 1978.— С. 14.
- 345 *Сулима М. М.* Теорія віршування на Україні в XVI—XVII ст. (Спроба опису і реконструкції) // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст.— К., 1981.— С. 115.
- 346 *Наливайко Д. С.* Київські поетики XVII — початку XVIII ст. в контексті європейського літературного процесу.— Там же.— С. 182.
- 347 *Історія українського мистецтва.*— К., 1967.— Т. 2.— С. 6.
- 348 *Там же.*— С. 79.
- 349 *Там же.*— С. 80.
- 350 *Пломенецька О. А.* Середньовічна житлова забудова Кам'янця-Подільського // *УІЖ.*— 1987.— № 3.— С. 134.
- 351 *Історія українського мистецтва.*— Т. 2.— С. 48.
- 352 *Жолтовський П. М.* Український живопис XVII—XVIII ст.— К., 1978.— С. 14.
- 353 *Білецький П.* Український портретний живопис XVII—XVIII ст.— К., 1969.— С. 6.
- 354 *Жолтовський П. М.* Вказ. праця.— С. 123.
- 355 *Там же.*— С. 234.
- 356 *Міляева Л.* Стінопис Потелича.— К., 1969.— С. 42.
- 357 *Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва.*— Львів, 1969.— С. 15.
- 358 *Архив ЮЗР.*— Ч. 1.— Т. 6.— С. 306; Ч. 6.— Т. 1.— С. 430.
- 359 *Архив ЮЗР.*— Ч. 8.— Т. 3.— С. 375.
- 360 *Беляева С. А.* Указ. соч.— С. 67.
- 361 *Герасимова-Персидська Н.* Хоровий концерт на Україні в XVII—XVIII ст.— К., 1978.— С. 8.
- 362 *Там же.*— С. 9.
- 363 *Боплан Г.* Описание Украины.— С. 317.
- 364 *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков.— М., 1962.— С. 188.

- 365 Маркс К. Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 462.
- 366 Пономарьов А. П. Розвиток сім'ї трудящих Києва // Етнографія Києва і Київщини: Традиції й сучасність.— К., 1986.— С. 204.
- 367 Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание.— К., 1851.— С. 27.
- 368 Там же.
- 369 Сумцов М. Ф. Слобожане: Исторично-етнографічна розвідка.— Х., 1918.— С. 99—100.
- 370 Шафонский А. Указ. соч.— С. 30.
- 371 Сумцов М. Ф. Вказ. праця.— С. 109.
- 372 Шафонский. Указ. соч.— С. 28.
- 373 Там же.— С. 29.
- 374 Там же.
- 375 Сумцов М. Ф. Вказ. праця.— С. 106—107.
- 376 Там же.
- 377 Чернышевский Н. Г. Песни разных народов, перевод Н. Брега.— Полн. собр. соч.— Т. 2.— М., 1949.— С. 295.
- 378 Украинские народные думы.— М., 1972.— С. 262—294.
- 379 Білоцерківський мир і нове повстання проти польської шляхти. Сборник українських песен, издаваемых Михаилом Максимовичем.— Ч. 1.— К., 1849.— С. 76.
- 380 Хмельницький і Барабаш // Народные южнорусские песни.— Изд. А. Метлинского.— К., 1854.— С. 386, 389.
- 381 Українські народні пісні.— К., 1967.
- 382 Там же.— С. 103.
- 383 Историчні пісні.— К., 1961.— С. 245—263.
- 384 Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.— Львів, 1910.— С. 71.
- 385 Українські думи та історичні пісні.— К., 1944.— С. 82.
- 386 Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби.— К., 1985.— С. 213.
- 387 Українські народні думи та історичні пісні.— К., 1955.— С. 144.
- 388 Смолій В. А. Вказ. праця.— С. 216.
- 389 Українські народні пісні.— С. 240.
- 390 З гір Карпатських: Українські народні пісні-балади.— Ужгород, 1981.— С. 67—69.
- 391 Историчні пісні.— С. 502.
- 392 Українські думи та історичні пісні.— С. 142—143.
- 393 Там же.— С. 40.
- 394 Шептунов И. М. Фольклор и развитие национального самосознания // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: Исторический и историко-культурный аспекты.— М., 1981.— С. 253.
- 395 Шафонский А. Указ. соч.— С. 284.
- 396 Павловский И. Фр. Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения // Киевская старина.— 1904.— № 1.— С. 11.
- 397 Лазаревский А. М. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. // Основа.— 1862.— № 5.— С. 82.
- 398 Эварницкий Д. И. История запорожских козаков.— Т. 1.— Спб., 1892.— С. 326.
- 399 Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша запорожского.— Одесса, 1846.— С. 145; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще.— С. 11.
- 400 Мышецкий С. История о казаках запорожских.— Одесса, 1852.— С. 46.
- 401 Флеров И. О православных церковных братствах.— Спб., 1857.— С. 111.
- 402 Там же.
- 403 Павловский И. Фр. Указ. соч. // Киевская старина.— 1904.— № 1.— С. 12.
- 404 Ісаявич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII століття.— С. 137, 148.
- 405 Шафонский А. Указ. соч.— С. 282.
- 406 Там же.— С. 281.
- 407 Там же.— С. 282.
- 408 Топографическое описание Харьковского наместничества.— С. 59.
- 409 Там же.— С. 63.
- 410 Памятники изданные Временной комиссией для разбора древних актов.— Т. 2.— К., 1846.— С. 328.
- 411 Титов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI—на початку XIX ст.— К., 1924.— С. 284, 290.

- 412 Шевченко Ф. П. Закарпатці — студенти Київської Академії XVIII ст. // УІЖ.— 1965.— № 6.
- 413 Ернст Ф. Українське мистецтво XVII—XVIII століть.— К., 1919.— С. 16.
- 414 Шафонский А. Указ. соч.— С. 271.
- 415 Книга і друкарство на Україні.— К., 1965.— С. 104.
- 416 Ісаввич Я. Д. Вказ. праця.— С. 182.
- 417 Книга і друкарство на Україні.— С. 108—109.
- 418 Синопис, или краткое собрание различных летописцев.— К., 1974.— С. 3.
- 419 Табачников И. А. Григорий Сковорода.— М., 1972.— С. 74.
- 420 Сковорода Г. Твори.— Т. 2.— К., 1961.
- 421 История отечественной математики.— Т. 1.— К., 1966.— С. 168—169.
- 422 Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: «Хмельницкой», «Краткого описания Малороссии», «Собрания исторического».— К., 1878.— С. 36.
- 423 Хрестоматія давньої української літератури.— С. 294.
- 424 Там же.— С. 299.
- 425 Історія української літератури.— Т. 1.— К., 1967.— С. 425.
- 426 Баранович Лазар. Знаків п'ять, ран Христових п'ять // Нарис історії філософії на Україні.— К., 1966.— С. 60.
- 427 Сумцов Н. Ф. К истории южнорусской литературы XVII века.— Вып. 1. Иоаникий Галытовский.— К., 1894.— С. 73.
- 428 Пушкарев Л. Н. Юрий Крижанич: Очерк жизни и творчества.— М., 1984.— С. 191.
- 429 Історія української літератури.— Т. 1.— С. 363—364.
- 430 Хрестоматія української літератури.— С. 405.
- 431 Там же.— С. 447.
- 432 Алеппский Павел. Указ. соч.— С. 41, 76.
- 433 Історія українського мистецтва.— Т. 3.— С. 189.
- 434 Там же.— С. 207, 210, 211.
- 435 Там же.— С. 212.
- 436 Жолтовський П. М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI—XVIII ст.— К., 1958.— С. 107.
- 437 Історія українського мистецтва.— Т. 3.— С. 232.
- 438 Жолтовський П. М. Вказ. праця.— С. 42—46.
- 439 Історія українського мистецтва.— Т. 3.— С. 283.
- 440 Там же.— С. 120—122.

Розділ IX

- 1 Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку.— Л., 1926.— С. 247.
- 2 Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953.— С. 126.
- 3 Свердлов М. В. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.— Л., 1983.— С. 200—202.
- 4 Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год.— К., 1868.— С. 1—2; Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— М., 1982.— С. 90.
- 5 Енгельс Ф. Марка // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 19.— С. 327.
- 6 Черепнин Л. В. Вопросы методологии исторического исследования.— М., 1981.— С. 77.
- 7 Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — АЗР).— Спб., 1848.— Т. 2.— С. 34.
- 8 Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— Одесса, 1912.— С. 452.
- 9 Грамоты великих князей литовских.— С. 6—9.
- 10 Там же.— С. 21—23, 32—34.
- 11 Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529.— Poznań, 1841.— Т. 1.— С. 1, 2.
- 12 АЗР.— Спб., 1846.— Т. 1.— С. 76.
- 13 Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов.— Вильно, 1897.— Т. 24.— С. 8—11.
- 14 Там же.— С. 14, 21, 22, 29, 30.
- 15 АЗР.— Т. 1.— С. 82, 83.
- 16 Временник Московского общества истории и древностей российских (далі — Временник МОИДР).— 1854.— Кн. 18.— С. 21.
- 17 АЗР.— Спб., 1848.— Т. 3.— С. 119—120.
- 18 Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності.— К., 1963.— С. 53—62.
- 19 Временник МОИДР.— Кн. 18.— С. 13.

- ²⁰ Любавский М. Литовско-русский сейм.— М., 1900.— С. 348, 349.
- ²¹ АЗР.— Т. 3.— С. 72.
- ²² *Енгельс Ф.* Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 7.— С. 334—335.
- ²³ *Щапов Я. Н.* Церковь в системе государственной власти Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1969.— С. 279—325.
- ²⁴ Там же.— С. 331—332.
- ²⁵ АЗР.— Т. 1.— С. 21, 37, 46, 111, 164; *Українські грамоти XV ст.*— К., 1965.— С. 25, 26.
- ²⁶ *Архив Юго-Западной России* (далі — *Архив ЮЗР*).— К., 1883.— Ч. 1.— Т. 6.— С. 14—15.
- ²⁷ АЗР.— Т. 1.— С. 104.
- ²⁸ *Архив ЮЗР*.— Ч. 1.— Т. 6.— С. 3.
- ²⁹ *Архив ЮЗР*.— К., 1890.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 6, 7.
- ³⁰ *Мишко Д. І.* Вказ. праця.— С. 127.
- ³¹ *Леонтович Ф.* Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV—XVI ст. // Университетские известия.— 1863.— № 10.— С. 10.
- ³² *Мишко Д. І.* Вказ. праця.— С. 153—159.
- ³³ АЗР.— Т. 1.— С. 32.
- ³⁴ Там же.— С. 163.
- ³⁵ *Ленін В. І.* Про державу // Повне збр. творів.— Т. 39.— С. 70.
- ³⁶ *Временник МОИДР*.— Кн. 18.— С. 90.
- ³⁷ Там же.— С. 10.
- ³⁸ *Енгельс Ф.* До історії пруського селянства // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 237.
- ³⁹ *Временник МОИДР*.— 1855.— Кн. 23.— С. 109.
- ⁴⁰ Там же.— С. 146.
- ⁴¹ Там же.— 1854.— Кн. 19.— С. 346.
- ⁴² Там же.— С. 49.
- ⁴³ Там же.— С. 340.
- ⁴⁴ АЗР.— Т. 3.— С. 76.
- ⁴⁵ *Гійом Левассер де Боплан.* Опис України // Жовтень, 1981.— № 4.— С. 57.
- ⁴⁶ *История Молдавской ССР*.— Кишинев, 1965.— Т. 1.— С. 100.
- ⁴⁷ *Лелекач М. М.* Процес закріпачення закарпатського селянства в XIV—XV ст. // Наук. зап. Ужгор. держ. ун-ту.— Ужгород.— Т. 29.— С. 8.
- ⁴⁸ *Енгельс Ф.* Про розклад феодалізму і виникнення національних держав // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 389.
- ⁴⁹ АЗР.— Т. 1.— С. 144, 145.
- ⁵⁰ *Архив ЮЗР*.— К., 1869.— Ч. 5.— Т. 1.— С. 66.
- ⁵¹ Там же.— С. 33, 83.
- ⁵² *История Украины в документах і матеріалах*.— К., 1941.— Т. 3.— С. 36.
- ⁵³ *Voluntina legit.*— Petersburg, 1859.— Т. 3.— С. 241.
- ⁵⁴ *Михайлина П. В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654 рр.).— К., 1975.— С. 44.
- ⁵⁵ ЦДІА УРСР.— Ф. 11, оп. 1, спр. 8.— Арк. 96, 126, 134; спр. 10.— Арк. 162, 191, 195; спр. 11.— Арк. 252.
- ⁵⁶ *Михайлина П. В.* Вказ. праця.— С. 33—34.
- ⁵⁷ Там же.— С. 37.
- ⁵⁸ *Клепсткий П. Г.* Указ. соч.— С. 450.
- ⁵⁹ *Кісь Я. П.* Участь міст західноукраїнських земель у визвольній війні українського народу (1648—1654 рр.) // Питання історії СРСР.— Львів, 1959.— С. 97.
- ⁶⁰ *История Украины в документах і матеріалах*.— Т. 3.— С. 41, 42.
- ⁶¹ *Гійом Левассер де Боплан.* Вказ. праця.— С. 56.
- ⁶² *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі.— К., 1960.— С. 46.
- ⁶³ ЦНБ АН УРСР ВР.— Ф. 8, спр. 158 м (200).— Арк. 62.
- ⁶⁴ *Voluntina legit.*— Petersburg, 1859.— Т. 1.— С. 122.
- ⁶⁵ *Бангыш-Каменский Д. Н.* История Малой России: В 3-х ч.— М., 1822.— Ч. 1.— С. 105.
- ⁶⁶ *Модзолевский В. Л.* Малороссийский родословник.— К., 1910.— Т. 2.— С. 144.
- ⁶⁷ Там же.— К., 1917.— Т. 4.— С. 803, 804.
- ⁶⁸ *Бангыш-Каменский Д. Н.* Указ. соч.— С. 117.
- ⁶⁹ *Модзолевский В. Л.* Указ. соч.— К., 1911.— Т. 1.— С. 296, 297.
- ⁷⁰ Там же.— Т. 4.— С. 179—181.
- ⁷¹ Там же.— Т. 2.— С. 609, 610.
- ⁷² *Лазаревский А. М.* Описание старой Малороссии.— К., 1893.— Т. 2.— С. 60, 61.
- ⁷³ *Модзолевский В. Л.* Указ. соч.— Т. 4.— С. 476.
- ⁷⁴ Там же.— Т. 1.— С. 151.

- 75 Там же.— Т. 4.— С. 661.
- 76 Там же.— С. 678.
- 77 Там же.— Т. 2.— С. 21.
- 78 Там же.— Т. 1.— С. 60, 404, 472.
- 79 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — АЮЗР).— Спб., 1878.— Т. 10.— С. 447.
- 80 Лазаревский А. М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии.— К., 1890.— Вып. 5.— С. 94—95.
- 81 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— К., 1954.— С. 277.
- 82 Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв.— Харьков, 1964.— С. 148—151.
- 83 Там же.— С. 369.
- 84 Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч.— С. 310.
- 85 Там же.— С. 220.
- 86 Там же.— С. 219.
- 87 Борисенко В. И. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986.— С. 193.
- 88 АЮЗР.— Т. 10.— С. 447.
- 89 Там же.— С. 293.
- 90 Модзольевский В. Л. Указ. соч.— Т. 1.— С. 63, 122, 125; Т. 2.— С. 49; Т. 4.— С. 190—196, 368—388.
- 91 Крип'якевич І. П. Вказ. праця.— С. 273.
- 92 Слюсарский А. Г. Указ. соч.— С. 369.
- 93 Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг.— М., 1959.— С. 78.
- 94 Права, по которым судится малороссийский народ.— К., 1879.— С. 47.
- 95 Наказы малороссийским депутатам 1767 г. и акты о выборных депутатах в Комиссию сочинения Уложения.— К., 1884.— С. 114.
- 96 Там же.— С. 4—5.
- 97 Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ).— Т. 21.— № 15265.
- 98 Енгельс Ф. Зовнішня політика російського царизму // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 22.— С. 18.
- 99 Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства.— К., 1959.— С. 95.
- 100 Там же.
- 101 Там же.— С. 128.
- 102 Там же.— С. 134.
- 103 Архив ЮЗР.— К., 1868.— Ч. 3.— Т. 2.— С. 94.
- 104 Смолий В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією.— К., 1978.— С. 161.
- 105 Нариси з історії Північної Буковини.— К., 1980.— С. 65.
- 106 История Молдавской ССР.— Т. 1.— С. 190.
- 107 Шульга І. Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII — першій половині XIX ст.— Львів, 1965.— С. 41.
- 108 Крип'якевич І. П. Вказ. праця.— С. 257—263.
- 109 Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч.— С. 11.
- 110 Шевченко Ф. П. Київ у перший рік після возз'єднання України з Росією // УІЖ.— 1980.— № 2.— С. 63.
- 111 Там же.
- 112 Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч.— Ч. 1.— С. 147.
- 113 Права, по которым судится малороссийский народ.— С. 834—835.
- 114 Там же.
- 115 Архив ЮЗР.— Ч. 6.— Т. 1.— С. 573, 574.
- 116 АЮЗР.— Т. 10.— С. 450.
- 117 Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв.— Харьков.— 1909.— С. 157.
- 118 Генеральне слідство про маітності Лубенського полку // Український архів.— К., 1931.— Т. 4.— С. 72.
- 119 Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783).— Чернигов, 1866.— С. 17.
- 120 Там же.— С. 18.
- 121 Слюсарский А. Г. Указ. соч.— С. 388.
- 122 Переписні книги 1666 року.— К., 1933.— С. 127—141.
- 123 Слюсарский А. Г. Указ. соч.— С. 378.
- 124 Історія селянства Української РСР: В 2-х т.— К., 1967.— Т. 1.— С. 173.
- 125 Киевская старина.— 1883.— Т. 6.— С. 726.
- 126 Барвинский В. Указ. соч.— С. 240.

- 127 *Історія селянства Української РСР.*— Т. 1.— С. 215.
- 128 *ПСЗРИ.*— Т. 21.— № 15724.
- 129 *Маркс К.* Про звільнення селян в Росії // *Маркс К., Енгельс Ф. Твори.*— Т. 12.— С. 651.
- 130 *Історія селянства Української РСР.*— Т. 1.— С. 244.
- 131 *Ленін В. І.* Економічний зміст народництва та критика його в книзі п. Струве // *Повне збір. творів.*— Т. 1.— С. 481.
- 132 *Гуржій І. О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.— К., 1954.— С. 28.
- 133 *Там же.*
- 134 *Дружинина Е. П.* Южная Украина 1800—1825.— М., 1970.— С. 70.
- 135 *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии.— М., 1976.— С. 134.
- 136 *Історія селянства Української РСР.*— Т. 1.— С. 195.
- 137 *Маркина В. А.* Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII — 60-е годы XVIII ст.). К., 1971.— С. 65.
- 138 *Герасименко М. П.* Вказ. праця.— С. 135.
- 139 *Akta grodzkie i ziemskie.*— Lwów, 1936.— Т. 24.— S. 283.
- 140 *Герасименко М. П.* Вказ. праця.— С. 137, 138.
- 141 *Серчик В.* Становище селян на Правобережній Україні (друга половина XVIII ст.) // *УІЖ.*— 1964.— № 4.— С. 69.
- 142 *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії // *Повне збір. творів.*— Т. 3.— С. 159—160.
- 143 *Герасименко М. П.* Вказ. праця.— С. 238.
- 144 *Слюсарский А. Г.* Указ. соч.— С. 371.
- 145 *Борисенко В. Й.* Вказ. праця.— С. 210.
- 146 *Там же.*
- 147 *Филарет.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1873.— Кн. 3.— С. 20.
- 148 *Киевская старина.*— 1902.— № 2.— С. 87.
- 149 *Гуржій А. Й.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.— К., 1986.— С. 91.
- 150 *Путро О. І.* «Шукання козацтва» як форма антифеодальної боротьби // *УІЖ.*— 1969.— № 11.— С. 96.
- 151 *Голобуцький В. О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775.— К., 1961.— С. 328—329.
- 152 *Там же.*— С. 108.
- 153 *Путро О. І.* Вказ. праця.— С. 101.
- 154 *Енгельс Ф.* Карлу Каутському. Лист від 21 травня 1895 р. // *Маркс К., Енгельс Ф. Твори.*— Т. 39.— С. 381.
- 155 *Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка (1729—1730 гг.).*— Чернигов, 1901.— С. 93.
- 156 *Слюсарский А. Г.* Указ. соч.— С. 400.
- 157 *Кись Я. П.* Население и социальная структура Львова в период феодализма // *Города феодальной России.*— М., 1966.— С. 370.
- 158 *Брянцева Т. П.* Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. // *Вісник Київського університету, 1981. Істор. науки.*— Вип. 23.— С. 86.
- 159 *Брянцева Т. П.* Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. // *Вісник Київського університету, 1974.— Серія істор.*— № 16.— С. 99.
- 160 *Історія Києва:* В 3-х т., 4-х кн.— К., 1986.— Т. 2.— С. 57—59.
- 161 *ПСЗРИ.*— Т. 22.— № 16187.— П. 77.
- 162 *Там же.*— П. 80—90.
- 163 *Волков М. Я.* Формирование городской буржуазии в России XVII—XVIII вв. // *Города феодальной России.*— С. 192.
- 164 *Історія Києва.*— Т. 2.— С. 66.
- 165 *Ястребов Ф.* Україна в першій половині XIX ст.— К., 1939.— С. 59.
- 166 *Ленін В. І.* З минулого робітничої преси в Росії // *Повне збір. творів.*— Т. 25.— С. 90.
- 167 *Гуржій І. О.* Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.).— К., 1958.— С. 82.
- 168 *Там же.*— С. 87.

Розділ X

- ¹ *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.— К., 1987.— С. 60.
- ² *Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли.— Т. 1.— Литовский период.— Одесса, 1912.— С. 75.

- ³ ПСРЛ.— Т. 2.— Спб., 1843.— Прибавление к Ипатьевской летописи.— С. 352.
- ⁴ Акты ЗР.— Спб., 1846.— Т. 2.— С. 49.
- ⁵ ПСРЛ.— Спб., 1843.— Т. 2.— С. 358.
- ⁶ ЦГИА Литовской ССР.— Ф. 1135, оп. 17, спр. 103.— Арк. 36, 37.
- ⁷ Клепатский П. Г. Вказ. праця.— С. 78—83.
- ⁸ Акты ЮЗР.— Т. 1.— С. 111, 174, 195; Т. 2.— С. 1, 44; Акты Литовской метрики.— Т. 1.— Вып. 1.— Варшава.— 1896.— С. 25, 32, 84.
- ⁹ ЦГИА Литовской ССР. Литовська метрика (мікрофільм із ЦГАДА ССРСР, ф. 389).— Кн. 5.— Арк. 249.
- ¹⁰ Клепатский П. Г. Вказ. праця.— Т. 1.— С. 94—95.
- ¹¹ ПСРЛ.— Спб., 1853.— Т. 6.— С. 233.
- ¹² История Киева.— Т. 1.— К., 1982.— С. 240.
- ¹³ Клепатский П. Г. Вказ. праця.— Т. 1.— С. 170—432.
- ¹⁴ Архив ЮЗР.— К., 1907.— Ч. 8.— Т. 5.— С. 64.
- ¹⁵ История Литовской ССР (С древнейших времен до наших дней).— Вильнюс, 1978.— С. 95.
- ¹⁶ Лаппо И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик.— Юрьев, 1911.— С. 58.
- ¹⁷ Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г.— Харьков, 1902.— С. 104—109.
- ¹⁸ Лаппо И. И. Вказ. праця.— С. 75—76.
- ¹⁹ Волянь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Изд. П. Н. Батюшковым.— Спб., 1888.— С. 2.
- ²⁰ Андрияшев А. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия.— К., 1887.— С. 211—212.
- ²¹ Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.— М., 1910.— С. 156.
- ²² Акты Литовской метрики. Собр. Ф. Н. Леонтовичем.— Варшава, 1896.— Вып. 1.— С. 27, 28, 46, 75.
- ²³ Там же.— С. 8, 43, 77.
- ²⁴ Максимейко Н. А. Вказ. праця.— Приложения.— С. 23.
- ²⁵ Архив ЮЗР.— Ч. 8.— Т. 5.— С. 166—167.
- ²⁶ Лаппо И. И. Указ. соч.— С. 58.
- ²⁷ Там же.— С. 342.
- ²⁸ Архив ЮЗР.— Ч. 8.— Т. 5.— С. 31.
- ²⁹ Подолия. Историческое описание.— Спб., 1891.— С. 34—43.
- ³⁰ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута.— М., 1892.— С. 60.
- ³¹ История Украинской ССР.— К., 1982.— Т. 2.— С. 38.
- ³² Акты ЮЗР.— Т. 1.— С. 49—50, 61—62, 77.
- ³³ Брянец П. Д. История Литовского государства с древнейших времен.— Вильно, 1889.— С. 144.
- ³⁴ Акты ЗР.— Т. 1.— С. 153—154, 163.
- ³⁵ Там же.— С. 163, 192.
- ³⁶ Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии.— М., 1962.— С. 408.
- ³⁷ Акты ЗР.— Т. 1.— С. 124—128, 207—208.
- ³⁸ Сборник РИО.— Спб., 1882.— Т. 35.— С. 399; Акты ЗР.— Т. 2.— С. 53—56.
- ³⁹ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 286.
- ⁴⁰ Сборник РИО.— Т. 35.— С. 106, 470.
- ⁴¹ Цит. за кн.: Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г.— С. 23.
- ⁴² Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства.— М., 1900.— С. 358.
- ⁴³ Акты Литовско-Русского государства.— Вып. 1. XIV—XVI вв.— М., 1899.— С. 152—153.
- ⁴⁴ Любавский М. Литовско-русский сейм.— Приложение: Акты, относящиеся к истории литовско-русских сеймов.— С. 68.
- ⁴⁵ Клепатский П. Г. Вказ. праця.— Т. 1.— С. 123—124.
- ⁴⁶ История Литовской ССР (С древнейших времен до наших дней).— Вильнюс, 1978.— С. 94.
- ⁴⁷ Архив ЮЗР.— Ч. 4.— Т. 1.— С. 6; Ч. 8.— Т. 5.— С. 59—60.
- ⁴⁸ Клепатский П. Г. Указ. соч.— Т. 1.— С. 128.
- ⁴⁹ Архив ЮЗР.— Ч. 8.— Т. 5.— С. 37.
- ⁵⁰ Там же.— С. 254—256.
- ⁵¹ Там же.— С. 13, 33, 48, 212—213.
- ⁵² Там же.— С. 13, 262—264.
- ⁵³ Акты ЗР.— Т. 1.— С. 35—37.

- ⁵⁴ Шапов Я. Н. Книжеские уставы и церковь в Древней Руси.— М., 1972.— С. 226—233.
- ⁵⁵ Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— М., 1982.— С. 27.
- ⁵⁶ Баранович Ол. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.— К., 1930.— С. 30—33.
- ⁵⁷ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 7.— С. 343.
- ⁵⁸ Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Вказ. праця.— С. 126.
- ⁵⁹ Там же.— С. 29.
- ⁶⁰ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— С. 291.
- ⁶¹ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства.— М., 1959.— С. 319—320.
- ⁶² Kronika Marcina Bielskiego.— Sanok, 1856.— Т. 3.— S. 1358.
- ⁶³ Бойко Д. І. До питання про державність українського народу в період феодалізму // УІЖ.— 1968.— № 8.— С. 30.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ Акты ЮЗР.— Спб., 1869.— Т. 6.— С. 204.
- ⁶⁶ Маркс К. Хронологические выписки // Архив Маркса и Энгельса.— К., 1945.— Т. 8.— С. 154.
- ⁶⁷ Эварницкий Д. История запорожских казаков.— Спб., 1892.— Т. 1.— С. 199—200.
- ⁶⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— К., 1896.— Вып. 2.— С. 91.
- ⁶⁹ Апостолова А. Запорожье, страна и народ.— Харьков, 1903.— С. 85.
- ⁷⁰ Записки Манштейна о России.— Спб., 1875.— С. 14.
- ⁷¹ Апостолова А. Вказ. праця.— С. 86—87.
- ⁷² Архив ЮЗР.— К., 1863.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 5.
- ⁷³ Акты ЮЗР.— Спб., 1865.— Т. 2.— С. 175.
- ⁷⁴ Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки.— К., 1904.— С. 53—56.
- ⁷⁵ Źródła dziejowe.— Спб., 1894.— Т. 20.— С. 154—164.
- ⁷⁶ Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1908.— Т. 8.— С. 166.
- ⁷⁷ Там же.— С. 174, 176.
- ⁷⁸ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах.— К., 1954.— Т. 1.— С. 16.
- ⁷⁹ Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 250.
- ⁸⁰ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 208.
- ⁸¹ Pisma Stanisława Żolkiewskiego kanclera koronnego i hetmana.— Lwów, 1861.— S. 328—338.
- ⁸² Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 282—283; Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 284—292.
- ⁸³ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— Вып. 2.— С. 284—292.
- ⁸⁴ Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 294—296, 300—302.
- ⁸⁵ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— Вып. 2.— С. 143, 147.
- ⁸⁶ Там же.— С. 159.
- ⁸⁷ Там же.— С. 286—288.
- ⁸⁸ ПСЗ.— Спб., 1830.— Т. 4.— С. 452—453.
- ⁸⁹ ЦДІА УРСР.— Ф. 220, оп. 1, спр. 260.— Арк. 1.
- ⁹⁰ Голобуцкий В. А. Запорожское казачество.— К., 1957.— С. 338—340.
- ⁹¹ Там же.— С. 340.
- ⁹² Георги И. Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов.— Спб., 1799.— Ч. 3.— С. 356.
- ⁹³ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков.— Владимир, 1903.— Т. 2.— С. 1365.
- ⁹⁴ Материалы по истории Запорожья (1743—1767 гг.).— Сост. А. Андриевским // Записки Одесского общества истории и древностей.— Т. 14.— С. 323—330.
- ⁹⁵ ПСЗ.— Т. 13.— С. 363.
- ⁹⁶ ЦДІА УРСР.— Ф. 1407.— Коллекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів, оп. 1.— Спр. 52.
- ⁹⁷ Эварницкий Д. Материалы для истории запорожских казаков.— Спб., 1895.— Т. 2.— С. 1790, 1817, 1826, 1829—1830.
- ⁹⁸ Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений. (1743—1767 гг.).— Сост. А. Андриевским // Записки Одесского общества истории и древностей.— Т. 16.— С. 221.
- ⁹⁹ Там же.— Т. 15.— С. 407.
- ¹⁰⁰ Материалы для истории южнорусского края XVIII в. Извлечены А. Андриевским.— Одесса, 1886.— С. 196—200.
- ¹⁰¹ ПСЗ.— Т. 16.— С. 962.
- ¹⁰² Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной

власти во времена Новой Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1913.— Т. 31.— С. 69.

¹⁰³ *Материалы по истории Запорожья XVIII ст.*— Сост. П. Иванов // Записки Одесского общества истории и древностей.— Т. 31.— С. 69.

¹⁰⁴ *ЦДІА УРСР.*— Ф. 51. Генеральна військова канцелярія, оп. 3, спр. 17 895.— Арк. 3—4, 9; Ф. 269.— Канцелярія гетьмана Розумовського.— Оп. 1, спр. 3377.— Арк. 2, 7, 8.

¹⁰⁵ *ПСЗ.*— Т. 20.— С. 191—192.

¹⁰⁶ *Там же.*— С. 190.

¹⁰⁷ *Ткач А. П.* Складывание украинской государственности в период народно-освободительной войны 1648—1654 гг. // Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка. Наукові записки.— К., 1954.— Т. 13.— Вип. 5.— С. 17—34; *Бойко І. Д.* До питання про державність українського народу в період феодалізму // УІЖ.— 1968.— № 8.— С. 27—36; *Крип'якевич І. П.* Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // УІЖ.— 1957.— № 1.— С. 94—105.

¹⁰⁸ *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.— К., 1959.— С. 169—173.

¹⁰⁹ *Там же.*— С. 173, 178—182, 186—192.

¹¹⁰ *Акты ЮЗР.*— Т. 3.— С. 504.

¹¹¹ *Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи.*— Сост. Фортунат Пискунов. Изд. 2-е.— К., 1882.— С. 50.

¹¹² *Романовський В.* Нариси з архівознавства.— Х., 1927.— С. 67.

¹¹³ *ПСЗ.*— Т. 6.— С. 455.

¹¹⁴ *Пащук А. Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782).— Львів, 1967.— С. 31.

¹¹⁵ *Права, по которым судится малороссийский народ.* Изд. проф. Кистяковским.— М., 1879.— С. 95.

¹¹⁶ *ЦДІА УРСР.*— Ф. 763.— Канцелярія малоросійського генерал-губернатора Румянцева-Задунайського.— Оп. 1, спр. 366.— Арк. 4—9.

¹¹⁷ *Там же.*— Арк. 10—17.

¹¹⁸ *Собрание государственных грамот и договоров.*— М., 1828.— Ч. IV.— С. 558.

¹¹⁹ *ЦДІА УРСР.*— Ф. 1407. Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів.— Оп. 1.— Спр. 12.

¹²⁰ *Там же.*— Ф. 53. Перша Малоросійська колегія, оп. 2, спр. 599.

¹²¹ *ПСЗ.*— Т. 9.— С. 397.

¹²² *Дядиченко В. А.* Вказ. праця.— С. 260.

¹²³ *ЦДІА УРСР.*— Ф. 53, оп. 2, спр. 563.— Арк. 18, 24, 30, 36, 40, 49, 56, 60.

¹²⁴ *Там же.*— Спр. 114.

¹²⁵ *Лазаревський А.* Описание старой Малороссии.— К., 1888.— Т. 1.— С. 389—394.

¹²⁶ *Там же.*— К., 1893.— Т. 2.— С. 182, 500.

¹²⁷ *ПСЗ.*— Т. 1.— С. 622—624, 647; *Дядиченко В. А.* Вказ. праця.— С. 281.

¹²⁸ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено.— К., 1851.— С. 86—87.

¹²⁹ *Права, по которым судится малороссийский народ.*— К., 1879.— С. 755.

¹³⁰ *ПСЗ.*— Т. 1.— Приложение.— С. 5.

¹³¹ *Там же.*— Т. 1.— С. 496.

¹³² *Там же.*— С. 620.

¹³³ *Белокуров С. А.* О Посольском приказе.— М., 1906.— С. 84—85.

¹³⁴ *Соброненко К. А.* Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века.— М., 1960.— С. 41.

¹³⁵ *Дядиченко В. А.* Вказ. праця.— С. 121.

¹³⁶ *ПСЗ.*— Т. 5.— С. 705.

¹³⁷ *Там же.*— С. 705—706.

¹³⁸ *ЦДІА УРСР.*— Ф. 59. Київська губернська канцелярія, оп. 1, спр. 977.— Арк. 20.

¹³⁹ *Там же.*— Спр. 1208.— Арк. 5.

¹⁴⁰ *Там же.*— Спр. 2145.— Арк. 6.

¹⁴¹ *ПСЗ.*— Т. 6.— С. 681—684.

¹⁴² *ЦДІА УРСР.*— Ф. 53, оп. 2, спр. 558.— Арк. 3—4.

¹⁴³ *Там же.*— Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.— Оп. 3, спр. 1173-а.— Арк. 18, 19, 21, 27.

¹⁴⁴ *ЦДІА УРСР.*— Ф. 1407, оп. 1, спр. 11; Ф. 59, оп. 1, спр. 287.— Арк. 1—4.

¹⁴⁵ *Там же.*— Ф. 223.— Серія Б, оп. 1, спр. 324; *ПСЗ.*— Т. 9.— С. 353.

¹⁴⁶ *ПСЗ.*— Т. 12.— С. 694.

¹⁴⁷ *ЦДІА УРСР.*— Ф. 269.— Канцелярія гетьмана К. Г. Розумовського, 4245 од. зб.

- 148 *ПСЗ.*— Т. 16.— С. 237—246.
 149 *Там же.*— С. 961.
 150 *Там же.*
 151 *ЦДІА УРСР.*— Ф. 59, оп. 1, спр. 6030.— Арк. 31.
 152 *Там же.*— Спр. 6431.— Арк. 6—6 зв.
 153 *Там же.*— Ф. 763. Канцелярія малоросійського генерал-губернатора,
 2081 од. зб.
 154 *ПСЗ.*— Т. 24.— С. 229—230.
 155 *Маркевич Г. И.* Выборное начало в духовенстве в древнерусской, преимущественно юго-западной церкви. До реформы Петра I.— Полтава, 1905.— С. 80—82.
 156 *ЦДІА УРСР.* Приказные избы: Белгородская (ф. 1719), Вольновская (ф. 1783), Изюмская (ф. 1785), Карповская (ф. 1786), Нижегородская (ф. 1788), Острогжская (ф. 1789), Сумская (ф. 1718), Чугуевская (ф. 1791), Змиевская (ф. 2111).
 157 *Юркевич В.* Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького.— К., 1932.— С. 187—188.
 158 *Слюсарский А. Г.* Слобідська Україна. Історичний нарис XVII—XVIII ст.— Харьков, 1954.— С. 57—58; *Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьего полка (1651—1765 гг.). С приложением карты слободских полков.— Харьков, 1895.— С. 34—40; *Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI—XVIII ст., собр. в разных архивах и ред. Д. И. Багалеем.*— Харьков, 1886.— Т. 1.— С. 132—144.
 159 *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України.— К., 1918.— С. 86—103.
 160 *Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьего полка (1651—1765 гг.) с приложением карты слободских полков.— Харьков, 1895.— С. 91—92, 160.
 161 *ПСЗ.*— Т. 4.— С. 436—438.
 162 *Там же.*— Т. 5.— С. 705.
 163 *Головинский Т.* Слободские казачьи полки.— Спб., 1865.— С. 151.
 164 *ПСЗ.*— Т. 7.— С. 26.
 165 *Головинский П.* Вказ. праця.— С. 172.
 166 *ПСЗ.*— Т. 16.— С. 174; *ЦДІА УРСР.*— Ф. 1782. Комиссия о слободских полках (67 од. зб.).
 167 *ПСЗ.*— Т. 17.— С. 194—195.
 168 *ЦДІА УРСР.*— Ф. 1710.— Слобідсько-українська губернська канцелярія.—
 2641 од. зб.
 169 *ПСЗ.*— Т. 17.— С. 195.
 170 *Там же.*— Т. 13.— С. 552—558.
 171 *Там же.*— С. 581—589, 626—627, 729—791.
 172 *Там же.*— С. 840—844.
 173 *Там же.*— С. 585.
 174 *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века. (1719—1858 гг.).— М., 1976.— С. 94.
 175 *ПСЗ.*— Т. 16.— С. 657—668.
 176 *Там же.*— С. 664.
 177 *Там же.*— С. 795—798.
 178 *Там же.*— С. 894—895; *Дружинина Е. И.* Северное Причерноморье в 1775—1800 гг.— М., 1959.— С. 53—54.
 179 *ПСЗ.*— Т. 16.— С. 812.
 180 *Там же.*— Т. 17.— С. 102.
 181 *Там же.*— Т. 20.— С. 55—56.
 182 *Там же.*— Т. 21.— С. 1082—1083.
 183 *Тимофеев В. И.* Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века.— К., 1984.— С. 27—28.
 184 *ПСЗ.*— Т. 23.— С. 889.
 185 *Там же.*— Т. 23.— С. 642.
 186 *Яворницький Д. І.* До історії степової України.— Дніпропетровськ, 1920.— С. 244.
 187 *ПСЗ.*— Т. 44, ч. 2.— С. 268.
 188 *Там же.*— Т. 24.— С. 229.
 189 *Там же.*— С. 852.
 190 *ЦДІА УРСР.*— Ф. 183, оп. 2, спр. 636.— Арк. 88, 90.
 191 *ПСЗ.*— Т. 23.— С. 691.
 192 *Там же.*— С. 860.
 193 *ПСЗ.*— Т. 24.— С. 230.
 194 *Щербина П. Ф.* Адміністративно-територіальний поділ Правобережної України у XIX ст. // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Львів, 1970.— С. 83.

- 195 *ПСЗ.*— Т. 24.— С. 737.
- 196 *Там же.*— С. 753.
- 197 *Там же.*— Т. 23.— С. 420.
- 198 *Волянь.* Исторические судьбы. Изд. П. Н. Батюшковым.— Спб., 1888.— С. 244—245; *ПСЗ.*— Т. 23.— С. 419.
- 199 Цит. за кн.: *Смолий В. А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією.— К., 1978.— С. 168.
- 200 *ПСЗ.*— Т. 23.— С. 761.
- 201 *Котляр М. Ф.* Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст.— К., 1968.— С. 95.
- 202 *Архив ЮЗР.*— К., 1890.— Ч. 7, т. 2.— С. 59.
- 203 *Линниченко И. А.* Юридические формы шляхетского землевладения и судьба древнерусского боярства в Юго-Западной Руси XVI—XV вв. // *Юридический вестник.*— 1892.— Т. 11, кн. 3/4.— С. 285.
- 204 *Архив ЮЗР.*— Ч. 7.— Т. 2.— С. 128—135, 165—166.
- 205 *Енгельс Ф.* Боротьба в Угорщині // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори.— Т. 6.— С. 174.
- 206 *Zubrycki D.* Kronika miasta Lwówa.— Lwów, 1844.— S. 44.
- 207 *История УССР.*— К., 1982.— Т. 2.— С. 61.
- 208 *Voluntina legum.*— Т. 2.— С. 182—185.
- 209 *Там же.*— С. 296.
- 210 *Енгельс Ф.* Яке діло робітничому класові до Польщі? // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори.— Т. 16.— С. 161.
- 211 *Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954), схвалені ЦК КПРС.*— К., 1954.— С. 38, 39.
- 212 *Михайлина П. В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654).— К., 1975.— С. 49.
- 213 *Архив ЮЗР.*— Ч. 3.— Т. 2.— С. 94.
- 214 *Voluntina legum.*— Т. 5.— С. 350.
- 215 *Архив ЮЗР.*— Ч. 3.— Т. 2.— С. 1—13, 20—30, 124—132.
- 216 *Грабянка Г.* Действия презельной и от начала поляков кравшей небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с поляки...— Киев, 1853.— С. 241; *Архив ЮЗР.*— Ч. 3, т. 2.— С. 329, 368.
- 217 *Архив ЮЗР.*— Ч. 3, т. 2.— С. 76, 77, 79—80, 81.
- 218 *Voluntina legum.*— Т. 6.— С. 34.
- 219 *Архив ЮЗР.*— Ч. 3, т. 2.— С. 104—105.
- 220 *Там же.*— С. 756—757.
- 221 *Там же.*— Ч. 8, т. 2.— С. 240.
- 222 *Филевич И. П.* Из истории Карпатской Руси. Очерки галицко-русской жизни с 1772 г.— Варшава, 1907.— С. 5.
- 223 *Нариси з історії Північної Буковини.*— К., 1980.— С. 34.
- 224 *Там же.*— С. 46.
- 225 *Уляницький В. А.* Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV—XVI вв.— М., 1877.— С. 150—154. (Покуття — історико-географічна область, що займала східну частину сучасної Івано-Франківської області).
- 226 *Сидор Б. Й.* До питання про зміни в політичній географії Буковини (кінець XVIII — початок XIX ст.) // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін.— К., 1968.— С. 270.
- 227 *Нариси з історії Північної Буковини.*— С. 85.
- 228 *Сидор Б. Й.* До питання про зміни в політичній географії Буковини...— С. 273.
- 229 *Прикарпатская Русь под владением Австрии* (Изд. О. А. Маркова).— Львов, 1895.— С. 77—78.
- 230 *Лелекач М.* Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X—XI ст. // *Наукові записки Ужгородського державного університету.*— 1949.— Т. 2.— С. 28—39.
- * Трансільванське князівство здобуло відносну самостійність після розпаду Угорського королівства (1541), однак на початку 60-х років змушене було визнати сюзеренітет турецького султана.
- 231 *Шульга І. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII — першій половині XIX ст.— Львів, 1965.— С. 14.
- 232 *Мельник В. М.* Посилення класової боротьби на Закарпатті в другій половині XVII і на початку XVIII ст. // *Наукові записки Ужгородського державного університету.*— Т. 29. Історія Закарпаття.— Ужгород.— 1957.— С. 43.
- 233 *Маркс К.* Банкротство Австрії // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори.— Т. 10.— С. 99.
- 234 *Прикарпатская Русь под владением Австрии* (Изд. О. А. Маркова).— Львов, 1895.— С. 104.

²³⁵ *Кревецький І.* Галичина в 2-й половині XVIII ст. // Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. ХСІ.— Кн. 5.— С. 61.

²³⁶ Там же.— С. 63—64.

²³⁷ *Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском советском социалистическом государстве.*— Львов, 1955.— С. 61.

* Ці суди не варто змішувати з старопольськими земськими судами.

²³⁸ Прикарпатская Русь под владением Австрии.— С. 103—104.

Розділ XI

¹ *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.— К., 1987.— С. 129.

² ПСРЛ.— Т. 11.— С. 193.

³ ПСРЛ.— Спб., 1853.— Т. 6.— С. 233; *Греков И. Б.* Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв.— М., 1963.— С. 190—191.

⁴ *Шараневич П.* История Галицко-Володимирской Руси.— С. 164—175, 216—226; *Иванов П. А.* Исторические судьбы Волинской земли до конца XIV в.— С. 249—254.

⁵ *Сіцінський Є.* Нариси з історії Поділля.— Вінниця, 1921.— Ч. 1.— С. 10—11.

⁶ *Молчановський Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года.— К., 1885.— С. 153.

⁷ Там же.— С. 350.

⁸ *Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли.— Т. 1.— С. 45—46.

⁹ *Лелекач М.* Процес закріпачення закарпатського селянства.— Наукові записки Ужгородського державного університету.— 1957.— Т. 29.— С. 35.

¹⁰ *Грабовецький В. В.* Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи. 1490—1492 рр.— Львів, 1970.— С. 100.

¹¹ *Голобуцький В. А.* Запорожское казачество.— К., 1957.— С. 45.

¹² *Маркс К.* Стенька Разин // Молодая гвардия.— 1926.— № 1.— С. 107.

¹³ *Мемуары*, относящиеся к истории Южной Руси.— К., 1896.— Вып. 2.— С. 295.

¹⁴ *Акты ЗР.*— Т. 1.— С. 170.

¹⁵ Цит. за: *Голобуцький В. А.* Запорожское казачество.— С. 47.

¹⁶ *Архив ЮЗР.*— Ч. 3.— Т. 1.— С. 2—4.

¹⁷ *Маркс К.* Стенька Разин // Молодая гвардия.— 1926.— № 1.— С. 107.

¹⁸ *Назаров В. Д.* О некоторых особенностях крестьянской войны начала XVII в. в России // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе.— М., 1972.— С. 122.

¹⁹ *Архив ЮЗР.*— Ч. 3.— Т. 1.— С. 31—32.

²⁰ *Жерела до історії України-Руси.*— Т. 8.— Док. № 43, 48.

²¹ *Архив ЮЗР.*— Ч. 3.— Т. 1.— С. 39.

²² *Доманицький В.* Козачина на переломі XVI—XVII вв. (1591—1603).— ЗНТШ.— Львів, 1904.— Т. 61.— С. 56; *Николайчик Ф.* Первые козацкие движения в Речи Посполитой (1591—1596) // Киевская старина.— 1884.— № 3.— С. 539.

²³ *Архив ЮЗР.*— Ч. 3.— Т. 1.— С. 39.

²⁴ *Рознер И. Г.* Северин Наливайко — руководитель крестьянско-казацкого восстания 1594—1596 гг. на Украине.— М., 1961.

²⁵ *Флоря Б. М.* З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду // УІЖ.— 1978.— № 8.— С. 127.

²⁶ *Історія України в документах і матеріалах.*— Т. 3.— С. 27.

²⁷ *Памятники дипломатических отношений древней России с державами иностранных.*— Спб., 1852.— Т. 2.— С. 294.

²⁸ *Восстание И. Болотникова.* Документы и материалы.— М., 1959.— С. 83, 143—144.

²⁹ *Смирнов И. И.* Восстание Болотникова. 1606—1607.— М., 1951.— С. 380—381.

³⁰ *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст.— К., 1966.

³¹ *Жукович П. Н.* Сеймовая борьба православного дворянства с церковной унией.— Спб., 1906.— Вып. 3.

³² *Жерела до історії України-Руси.*— Т. 8.— С. 285—286.

³³ *Воссоединение Украины с Россией.* Документы и материалы.— В 3-х т.— М., 1954.— Т. 1.— С. 62.

³⁴ ЦНБ АН УРСР.— Відділ рукописів, П, 13 402.— Арк. 327; *Воссоединение Украины с Россией.* Документы и материалы.— Т. 1.— С. 180—181, 184.

³⁵ *Гуслистый К. Г.* Крестьянско-казацкие восстания на Украине в 30-х годах XVIII века // Воссоединение Украины с Россией. 1654—1954. Сборник статей.— М., 1954.— С. 64.

³⁶ ЦНБ АН УРСР.— Відділ рукописів, П, 13 402.— Арк. 350; *Воссоединение Украины с Россией.*— Т. 1.— С. 183, 184.

- ³⁷ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець.— К., 1971.— С. 108; Жукович А. Н. Религиозный элемент в казацком восстании 1630 года под предводительством Тараса // Христианское чтение.— М., 1912.— Т. 236.— С. 799.
- ³⁸ *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.* Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского.— Киев, 1864.— Т. 4.— С. 142.
- ³⁹ Степанков В. С. Антифеодалная борьба крестьянства и казацких низов в годы освободительной войны (1648—1654). Автореферат дис. ... канд. ист. наук.— Днепрпетровск, 1980.
- ⁴⁰ *Архив ЮЗР.*— Ч. 3.— Т. 4.— С. 514; *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы.*— М., 1953.— Т. 2.— С. 28; *Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.*— К., 1963.— С. 230.
- ⁴¹ Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 7.— С. 340—341.
- ⁴² Сокол С. Ф. Политическая и правовая мысль в Белоруссии XVI — первой половины XVII в.— Минск, 1984.— С. 158.
- ⁴³ Степанков В. С. Антифеодалная борьба крестьянства и казацких низов в годы освободительной войны.— С. 13.
- ⁴⁴ *Гісторыя Беларусі у документах і матэрыялах.*— Минск, 1936.— С. 487.
- ⁴⁵ Степанков В. С. Социальная политика гетманской администрации в годы освободительной войны украинского народа (1648—1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой гопыльбы // *История СССР.*— 1979.— № 3.— С. 71—84.
- ⁴⁶ *Воссоединение Украины с Россией.*— Т. 2.— С. 160.
- ⁴⁷ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.— С. 246.
- ⁴⁸ *Документи Богдана Хмельницького.*— С. 629.
- ⁴⁹ Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст.— К., 1960.— С. 154, 160, 161.
- ⁵⁰ ЦДАДА СРСР.— Ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стб. 602.— Арк. 195.
- ⁵¹ Величко С. Летопись событий в юго-западной России в XVII веке, 1720.— К., 1848.— Т. 1.— С. 328.
- ⁵² *Акты ЮЗР.*— Спб., 1872.— Т. 7.— С. 242.
- ⁵³ *Акты ЮЗР.*— Спб., 1863.— Т. 4.— С. 60.
- ⁵⁴ Там же.
- ⁵⁵ *Киевская старина.*— 1906.— № 3-4.— С. 66—67.
- ⁵⁶ Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х — 70-х роках XVII ст.— С. 162.
- ⁵⁷ *Акты ЮЗР.* Прибавления.— Спб., 1870.— Т. 2.— С. 765.
- ⁵⁸ *Літопис Самовидця.*— К., 1971.— С. 91.
- ⁵⁹ *Акты ЮЗР.*— Т. 7.— С. 307.
- ⁶⁰ ЦДАДА СРСР.— Ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стб. 440.— Арк. 189, 199.
- ⁶¹ Там же.— Арк. 342.
- ⁶² Там же.
- ⁶³ ЦНБ АН УРСР.— Відділ рукописів, П, 15 410.— Арк. 34.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ Там же.— Арк. 35.
- ⁶⁶ *Акты ЮЗР.*— Спб., 1869.— Т. 6.— С. 102.
- ⁶⁷ ЦДАДА СРСР.— Ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стб. 588; — Арк. 673, 691—692.
- ⁶⁸ *Літопис Самовидця.*— К., 1971.— С. 102.
- ⁶⁹ *Акты ЮЗР.*— Спб., 1877.— Т. 9.— С. 75—81.
- ⁷⁰ ЦДАДА СРСР.— Ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стб. 656.— Арк. 888.
- ⁷¹ *Акты ЮЗР.*— Т. 7.— С. 12.
- ⁷² ЦДАДА СРСР.— Ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стб. 656.— Арк. 154, 155; *Акты ЮЗР.*— Т. 7.— С. 13, 16, 18, 22.
- ⁷³ ЦДА УРСР.— Ф. 152, оп. 1, спр. 4; ЦНБ АН УРСР.— Відділ рукописів, П, 20 543.
- ⁷⁴ *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданных комиссией для разбора древних актов.*— К., 1888.— С. 34.
- ⁷⁵ Величко С. Летопись событий...— К., 1855.— Т. 3.— С. 53.
- ⁷⁶ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.— К., 1959.— С. 96.
- ⁷⁷ Ленін В. І. Соціалізм і війна // Повне зібр. творів.— Т. 26.— С. 293.
- ⁷⁸ Павленко Н. И. К вопросу о роли донского казачества в крестьянских войнах.— В кн.: Социально-экономическое развитие России.— М., 1986.— С. 66.
- ⁷⁹ *Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов.*— М., 1957.— Т. 2.— Ч. 1.— С. 552, 553.

- ⁸⁰ Там же.— С. 91.
- ⁸¹ Пронштейн А. П. Земля Донская в XVIII веке.— Ростов-на-Дону, 1961.— С. 110.
- ⁸² Крестьянская война под предводительством Степана Разина.— М., 1954.— Т. 1.— С. 100.
- ⁸³ Там же.— Т. 2.— Ч. 2.— С. 101.
- ⁸⁴ Там же.— Т. 2.— Ч. 1.— С. 201.
- ⁸⁵ ЦДАДА СРСР.— Ф. Малоросійський приказ.— Кн. 9.— Л. 457.
- ⁸⁶ Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст.— С. 326, 328, 334.
- ⁸⁷ ЦДАДА СРСР.— Ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стб. 687.— Л. 672—673.
- ⁸⁸ Крестьянская война под предводительством Степана Разина.— Ч. 2.— Т. 2.— С. 20, 36.
- ⁸⁹ Там же.— С. 75.
- ⁹⁰ Волк-Карачевский В. В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века.— Киев, 1899.— С. 109, 120, 121.
- ⁹¹ ЦДАДА СРСР.— Ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стб. 499.— Арк. 21; стб. 539.— Арк. 99; стб. 656.— Арк. 174.
- ⁹² Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов.— Киев, 1859.— Т. 4.— Отд. 3.— С. 455.
- ⁹³ ЦДАДА СРСР.— Ф. Малоросійські справи, 1659, стб. 19.
- ⁹⁴ Там же.— Ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стб. 559, арк. 305.
- ⁹⁵ Памятники.— Т. 4.— Отд. 3.— С. 422.
- ⁹⁶ ЦДАДА СРСР.— Ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стб. 539, арк. 98; Памятники.— Т. 4.— Отд. 3.— С. 410, 450; Акты ЮЗР.— Т. 5.— С. 168, 264.
- ⁹⁷ Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов.— К., 1980.— С. 107, 108.
- ⁹⁸ Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.— К., 1963.
- ⁹⁹ Летопись Григория Грабянки.— Киев, 1854.— С. 239.
- ¹⁰⁰ Антонович В. Б. Последние времена казачества на правой стороне Днепра.— Киев, 1868.— С. 86.
- ¹⁰¹ ЦДІА УРСР.— Ф. 15, оп. 1, спр. 3.— Арк. 414; Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 2.— С. 45.
- ¹⁰² ЦДІА УРСР.— Ф. 15, оп. 1, спр. 3.— Арк. 510.
- ¹⁰³ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 2.— С. 284.
- ¹⁰⁴ Історія України в документах і матеріалах.— К., 1941.— Т. 3.— С. 92.
- ¹⁰⁵ Сергієнко Г. Я. Вказ. праця.— С. 68.
- ¹⁰⁶ Zaluski A. S. Epistolarum historiko-familiarum.— Т. 3.— S. 126.
- ¹⁰⁷ Там же.— С. 243.
- ¹⁰⁸ ЦДІА УРСР.— Ф. 38, оп. 1, спр. 37.— Арк. 396; Феодальные отношения в Молдавии в период XIV—XVIII вв.— Кишинев, 1950.— С. 145.
- ¹⁰⁹ Грабовецький В. В. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII—першій половині XVIII ст.— К., 1962.— С. 129.
- ¹¹⁰ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 2.— С. 132—133, 279.
- ¹¹¹ Письма и бумаги императора Петра Великого.— М., 1951.— Т. 8.— Вып. 2.— С. 846; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России.— М., 1847.— Ч. 3.— С. 52.
- ¹¹² Письма и бумаги императора Петра Великого.— Т. 8.— Вып. 2.— С. 987.
- ¹¹³ Тищенко Д. И. Экономическое и социально-политическое положение Левобережной Украины в первой половине XVIII в. // Ученые записки Московского государственного пединститута им. В. И. Ленина. Кафедра истории СССР.— М., 1949.— Т. 10.— Вып. 2.— С. 127.
- ¹¹⁴ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию.— М., 1958.— С. 223.
- ¹¹⁵ Допрос Григория Герцика об участии его в измене Мазепы // Киевская старина.— 1883.— № 3.— С. 598—599.
- ¹¹⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для заселения, землевладения и управления. Полк Нежинской.— Киев, 1893.— Т. 2. С. 470; Его же. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца.— Киев, 1896.— Кн. 2.— Отд. 2.— С. 127—128.
- ¹¹⁷ Источники Малороссийской истории.— М., 1858.— Ч. 1/2.— С. 164—165.
- ¹¹⁸ Там же.— С. 165.
- ¹¹⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого.— М.-Л., 1946.— Т. 7.— Вып. 2.— С. 876.
- ¹²⁰ Труды историко-археологического института Академии наук СССР.— 1935.—

- Т. 12. Крестьянские национальные движения накануне образования Российской империи. Булавинское восстание (1707—1708 гг.).— М., 1935; *Булавинское восстание (1707—1708 гг.)*.— С. 114.
- ¹²¹ *Письма и бумаги императора Петра Великого*.— Пг., 1918.— Т. 7.— Вып. 1.— С. 562—563.
- ¹²² *Булавинское восстание (1707—1708 гг.)*.— С. 368.
- ¹²³ *Письма и бумаги императора Петра Великого*.— Т. 7.— Вып. 1.— С. 563.
- ¹²⁴ *Булавинское восстание (1707—1708 гг.)*.— С. 381.
- ¹²⁵ *Там же*.— С. 382—383.
- ¹²⁶ *Письма и бумаги императора Петра Великого*.— Т. 7.— Вып. 2.— С. 705.
- ¹²⁷ *Подьяпольская Е. П.* Восстание Булавина. 1707—1709.— М., 1962.— С. 107.
- ¹²⁸ *Булавинское восстание (1707—1708 гг.)*.— С. 368, 458—459.
- ¹²⁹ *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса.— С. 286.
- ¹³⁰ *Передмова // Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.*— К., 1970.— С. 11.
- ¹³¹ *Лола О. П.* Гайдамацький рух на Україні в 20—60-х рр. XVIII ст.— К., 1965.— С. 121.
- ¹³² *ЦДІА УРСР*.— Ф. 6, оп. 1, спр. 1.— Арк. 100; *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.*— С. 55, 65.
- ¹³³ *Архив ЮЗР*.— Ч. 3.— Т. 3.— С. 54, 55, 105.
- ¹³⁴ *Там же*.— С. 68.
- ¹³⁵ *Там же*.— С. 69.
- ¹³⁶ *Там же*.— С. 71.
- ¹³⁷ *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.*— С. 53.
- ¹³⁸ *Архив ЮЗР*.— Ч. 3.— Т. 3.— С. 277—288, 301—303.
- ¹³⁹ *Кулаковский В. М.* Освободительная борьба народных масс Правобережной Украины против социального и национального гнета в первой половине XVIII века. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Киев, 1967.— С. 18.
- ¹⁴⁰ *Мордовцев Д.* Гайдамаччина. Историческая монография.— Спб., 1807.— С. 108.
- ¹⁴¹ *Штернберг Я. І.* З історії спільної боротьби угорських і українських селян під час визвольної війни 1703—1711 рр. // Ужгородський держуніверситет. Наукові записки. Питання історії Угорщини.— 1959.— Т. 38.— С. 109.
- ¹⁴² *История Украинской ССР*.— К., 1983.— Т. 3.— С. 330.
- ¹⁴³ *Архив князя Ф. А. Куракина*.— Саратов, 1884.— Кн. 5.— С. 18.
- ¹⁴⁴ *Грабовецький В. В.* Гайдамацькі рухи і опришківство // *Коліївщина 1768*. Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання.— К., 1970.— С. 87.
- ¹⁴⁵ *Нариси з історії Північної Буковини*.— К., 1980.— С. 70—71; *Грабовецький В. В.* Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.— К., 1982.— С. 199.
- ¹⁴⁶ *Грабовецький В. В.* Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.— С. 150—152.
- ¹⁴⁷ *Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей*.— М., 1956.— Т. 1.— С. 88.
- ¹⁴⁸ *Скальковский А.* Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733—1768.— С. 196.
- ¹⁴⁹ *ЦДІА УРСР*.— Ф. 59, спр. 5520.— Арк. 13, 24.
- ¹⁵⁰ *Дмитрев А.* Гайдамаччина.— М., 1939.— С. 48.
- ¹⁵¹ *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.*— С. 359, 481.
- ¹⁵² *Архив МИД СССР*.— Ф. Сношения России с Польшей.— Оп. 79/6, д. 931, Л. 38, 40; *Переписка графа А. А. Румянцева о восстании в Украине 1768 г. // Киевская старина*.— 1882.— № 9.— С. 542.
- ¹⁵³ *ЦДІА УРСР*.— Ф. 59, спр. 5520.— Арк. 5.
- ¹⁵⁴ *Там же*.— Спр. 5525.— Арк. 7.
- ¹⁵⁵ *ЦНБ АН УРСР*.— Відділ рукописів, П, 5845, 5847, 5876.
- ¹⁵⁶ *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.*— С. 367, 370.
- ¹⁵⁷ *Переписка гр. А. А. Румянцева о восстании в Украине 1768 г. // Киевская старина*.— 1882.— № 10.— С. 105.
- ¹⁵⁸ *Там же*.— С. 102.
- ¹⁵⁹ *Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей*.— Т. 1.— С. 84.
- ¹⁶⁰ *Переписка графа Н. И. Панина с графом П. А. Румянцевым // Русский архив*.— 1882.— № 1.— С. 57.
- ¹⁶¹ *Архив ЮЗР*.— Ч. 3.— Т. 5.— Киев, 1902.— С. 517—523.
- ¹⁶² *Уледов А. К.* Актуальные проблемы социальной психологии.— М., 1981.— С. 81.
- ¹⁶³ *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса.— С. 132.

¹⁶⁴ *Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів.*— К., 1929.— Т. 1.— С. 462, 474; *Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка, 1729—1730.*— Чернигов, 1901.— С. 25, 29.

¹⁶⁵ *ЦДІА УРСР.*— Ф. 57, оп. 1, спр. 217.— Арк. 27, 37, 135; *Лазаревский А. М.* *Обозрение Румянцевской описи Малороссии (Полки Киевский и Нежинский).*— Чернигов, 1867.— С. 211, 248, 251.

¹⁶⁶ *Крип'якевич І. П.* *Богдан Хмельницький.*— К., 1954.— С. 257.

¹⁶⁷ *Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст.* Збірник документів і матеріалів.— К., 1978.

¹⁶⁸ *Енгельс Ф.* *Походження сім'ї, приватної власності і держави.* У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана // Маркс К., Енгельс Ф. *Твори.*— Т. 21.— С. 149.

¹⁶⁹ *Смолій В. А.* *Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII—XVIII ст.*— К., 1985.— С. 105—108, 127—130.

¹⁷⁰ *Шептунов І. М.* *Хайдуцкое движение в фольклоре южных славян и болгарской литературе.*— М., 1982.— С. 73.

¹⁷¹ *Історичні пісні.*— К., 1961.— С. 157.

¹⁷² *ЦДВІА СРСР.*— Ф. 8, оп. 4/93, спр. 1536.— Арк. 212; *ЦДАДА СРСР.*— Ф. 6, оп. 1, спр. 467, ч. 5.— Арк. 3—7.

¹⁷³ *Мордовцев Д. Л.* *Гайдамаччина.*— С. 273.

¹⁷⁴ *Рознер І. Г.* *Омельян Пугачов і Україна // УІЖ.*— 1973.— № 9.— С. 65—66.

¹⁷⁵ *Крестьянская война в России в 1773—1775 годах. Восстание Пугачева.*— Л., 1966.— Т. 2.— С. 416—423.

¹⁷⁶ *Пугачевщина.*— М.-Л., 1929.— Т. 2.— С. 154—155.

¹⁷⁷ *Сборник РИО.*— Спб., 1871.— Т. 6.— С. 95.

¹⁷⁸ *Пугачевщина.*— М.; Л., 1926.— Т. 1.— С. 26—27, 32.

¹⁷⁹ *Там же.*— С. 35—36; *Документы ставки Е. И. Пугачева, повстанческих властей и учреждений.*— М., 1975.— С. 271, 272.

¹⁸⁰ *Семевский В. И.* *Крестьяне в царствование Екатерины II.*— Спб., 1881.— Т. 1.— С. 380.

¹⁸¹ *Пугачевщина.*— Т. 1.— С. 40—41.

¹⁸² *ЦДІА УРСР.*— Ф. 1710, оп. 2, спр. 207.— Арк. 133, спр. 1204.— Арк. 54.

¹⁸³ *ЦДАДА СРСР.*— Ф. 6, спр. 512.— Арк. 380; *Скальковский А.* *История Новой Сечи.*— Одесса, 1885.— Ч. 1.— С. 168—169.

¹⁸⁴ *Крестьянская война в России в 1773—1775 годах. Восстание Пугачева.*— Л., 1970.— Т. 3.— С. 317—320.

¹⁸⁵ *Голобуцкий В. А.* *Гайдамацкое движение на Запорожье во время «Колывицины» и крестьянского восстания под предводительством Е. И. Пугачева // Исторические записки.*— М., 1956.— Т. 55.— С. 340.

¹⁸⁶ *Михайлина П. В.* *Визвольна боротьба трудового населения міст України (1569—1652 рр.).*— К., 1975.

¹⁸⁷ *Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст.— 1861.* Зб. документів і матеріалів.— К., 1982.— С. 331.

¹⁸⁸ *К истории волнений на Глушковской суконной фабрике (1797—1798 гг.) // Красный архив.*— 1928.— Т. 6.— С. 202—203.

¹⁸⁹ *Там же.*— С. 210—211.

¹⁹⁰ *Смолій В. А.* *Вказ. праця.*— С. 146—147.

¹⁹¹ *Маркс К.* *Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.*— Т. 8.— С. 196; *Ленін В. І.* *До сільської бідноти // Повне збір. творів.*— Т. 7.— С. 188; *Його ж.* *Про конституційні ілюзії // Повне збір. творів.*— Т. 34.— С. 40.

Розділ XII

¹ *Енгельс Ф.* *Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.*— Т. 21.— С. 299.

² *Ленін В. І.* *Про ставлення робітничої партії до релігії // Ленін В. І. Повн. збір. творів.*— Т. 17.— С. 389—390.

³ *Памятники древнерусской церковно-учительной литературы.*— Спб., 1896.— Вып. 2.— Ч. 1.— С. 96.

⁴ *Там же.*— С. 83—84.

⁵ *Там же.*— С. 100.

⁶ *ЦНБ АН УРСР.*— Відділ книгознавства.— Кир. 748.— С. 74.

⁷ *Памятники древнерусской церковно-учительной литературы.*— С. 98.

⁸ *Акты ЗР.*— Т. 1.— С. 34.

⁹ *Там же.*

¹⁰ *ЦДІА БРСР у Мінську.*— Ф. 1741, оп. 1, спр. 4.— Арк. 485 зв.

- ¹¹ *Летопись по Лаврентьевскому списку.*— Спб., 1897.— С. 124.
- ¹² Греков Б. Д. Крещение Руси // Религия и церковь в истории России.— М., 1975.— С. 37.
- ¹³ *Летопись по Лаврентьевскому списку.*— С. 13.
- ¹⁴ *Архив ЮЗР.*— Ч. 1.— Т. 7.— С. 9—14.
- ¹⁵ *Там же.*— С. 13.
- ¹⁶ Брашно — страва, їжа, блюдо.
- ¹⁷ *Акты ЗР.*— Т. 4.— С. 40.
- ¹⁸ *Там же.*— С. 30.
- ¹⁹ *Там же.*
- ²⁰ *Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв.*— М., 1976.— С. 91—92.
- ²¹ Хорошкевич А. Л. Исторические судьбы белорусских и украинских земель в XIV — начале XVI в. // Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— М., 1982.— С. 115.
- ²² Шапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI—XIV вв.— М., 1972.— С. 226—233.
- ²³ *Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв.*— С. 98.
- ²⁴ *ПСРЛ.*— Спб., 1908.— Т. 2.— С. 663.
- ²⁵ *Акты ЗР.*— Т. 1.— С. 37.
- ²⁶ *Борьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X — початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів.*— К., 1988.— С. 36.
- ²⁷ *Історія Української РСР: У 8-ми т., 10 кн.*— К., 1971.— Т. 1.— Кн. 2.— С. 81—82.
- ²⁸ *Акты ЗР.*— Т. 2.— С. 198.
- ²⁹ *Akta grodzkie i ziemskie.*— Lwów, 1872.— Т. 3.— S. 145—146; Т. 2.— Lwów, 1870.— S. 35—36, 73—74, 81—82, 92—93, 42.
- ³⁰ *Olszewski H. Ideologia Rzeczypospolitej — przedmurza chrześcijaństwa // Czasopismo prawnо — historyczne.*— Poznań, 1983.— Т. 35, z. 2.— S. 2, 8, 9, 11.
- ³¹ *Макарий.* История русской церкви.— М., 1901.— Т. 1.— С. 56, 57.
- ³² *Русская историческая библиотека (далі — РИБ).*— Спб., 1878.— Т. 4.— Кн. 2.— С. 223—526.
- ³³ *Архив ЮЗР.*— Ч. 1.— Т. 1.— С. 482—485.
- ³⁴ *Там же.*— С. 499—500.
- ³⁵ *Там же.*— С. 502.
- ³⁶ *РИБ.*— Т. 19.— Кн. 3.— С. 306.
- ³⁷ *Там же.*— С. 312.
- ³⁸ *Там же.*— С. 316.
- ³⁹ *Борьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X — початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів.*— С. 237.
- ⁴⁰ *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690.*— Berlin — Poznań, 1864.— Т. 2.— S. 153.
- ⁴¹ *ЦНБ АН УРСР.* Відділ книгознавства.— Кир. 1743.— Комп. 13.— С. 1—24.
- ⁴² *РИБ.*— Т. 19.— Кн. 3.— С. 1015.
- ⁴³ *Архив ЮЗР.*— Ч. 1.— Т. 6.— С. 392—393.
- ⁴⁴ *РИБ.*— Т. 19.— Кн. 3.— С. 377—476.
- ⁴⁵ *Там же.*— Т. 4.— Кн. 1.— С. 1007.
- ⁴⁶ *Там же.*— С. 1084.
- ⁴⁷ *Там же.*— С. 1107.
- ⁴⁸ *Флоря Б. Н. Древнерусские традиции и борьба восточнославянских народов за воссоединение // Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. А. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.*— М., 1982.— С. 225.
- ⁴⁹ *Там же.*— С. 196, 200—203, 211—212.
- ⁵⁰ *ЦНБ АН УРСР.*— Відділ книгознавства.— Кир. 1743.— Комп. 10.— С. 17, 18.
- ⁵¹ *Там же.*— Відділ книгознавства.— Кир. 649.— Розд. 6.— С. 46.
- ⁵² *Архив ЮЗР.*— Ч. 1.— Т. 8.— С. 13.
- ⁵³ *Там же.*— С. 382.
- ⁵⁴ *Там же.*— Ч. 1.— Т. 7.— С. 73—75.
- ⁵⁵ *Там же.*— С. 69, 70.
- ⁵⁶ *Клибанов А. И. Народная социальная утопия в России. Период феодализма.*— М., 1977.— С. 56.
- ⁵⁷ *Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси // Киевская старина.*— 1882.— Т. 2.— С. 57, 205—206.
- ⁵⁸ *Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст.*— К., 1984.— С. 58—59.
- ⁵⁹ *Статут Великого князства Литовського 1566 года // Временник императорского московского общества истории и древностей российских.*— М., 1855.— Кн. 23.— С. 45.

- ⁶⁰ Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія // Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 3.— С. 43.
- ⁶¹ Любавский М. Литовско-русский сейм.— М., 1900.— С. 153; Хорошкевич А. Л. Исторические судьбы белорусских и украинских земель в XIV — начале XVI вв. // Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— М., 1981.— С. 90, 91.
- ⁶² Любавский М.— Указ. соч.— С. 153, 154, 156.
- ⁶³ Чесноков Д. И. Исторический материализм.— М., 1965.— С. 322; Иванов В. Идеология: характер и закономерности развития.— М., 1977.— С. 20—22; Яковлев М. В. Идеология. Противоположность марксистско-ленинской и буржуазных концепций.— М., 1979.— С. 10—11.
- ⁶⁴ Acta grodzkie i ziemskie.— Lwów, 1886.— Т. 1.— С. 6, 7.
- ⁶⁵ История Украинской ССР: В 10-ти т.— К., 1982.— Т. 2.— С. 61.
- ⁶⁶ Acta grodzkie i ziemskie.— Lwów, 1886.— Т. 11.— С. 95.
- ⁶⁷ Ibid.— Т. 13.— С. 594.
- ⁶⁸ Ibid.— С. 27.
- ⁶⁹ Bardach J. Sejm dawnej Rzeczypospolitej jako najwyższy organ reprezentacyjny // Czasopismo prawno — historyczne.— Poznań, 1983.— Т. 35, з. 1.— С. 136, 138.
- ⁷⁰ Acta grodzkie i ziemskie.— Т. 14.— С. 370.
- ⁷¹ Акты ЗР.— Т. 1.— С. 73—77.
- ⁷² Первый или старый Литовский статут // Временник императорского московского общества истории и древностей российских.— М., 1854.— Кн. 18.— С. 20; Статут Великого княжества Литовского 1586 года, с. 43; Статут Великого княжества Литовского 1588 года // Временник императорского московского общества истории и древностей российских.— М., 1854.— Кн. 19.— С. 46—47.
- ⁷³ Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Т. 3.— С. 19.
- ⁷⁴ Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с королевством Польским.— Спб., 1869.— С. 381—382.
- ⁷⁵ ЦДІА УРСР.— Ф. 25, оп. 1, спр. 459.— Арк. 114 зв.— 115.
- ⁷⁶ Історія України в документах і матеріалах.— Т. 3.— С. 21—22.
- ⁷⁷ ЦДІА УРСР.— Ф. 25, оп. 1, спр. 15.— Арк. 378 зв.— 379.
- ⁷⁸ Там же.— Ф. 25, оп. 1, спр. 15.— Арк. 379.
- ⁷⁹ Там же.— Ф. 25, оп. 1, спр. 17.— Арк. 770—770 зв.
- ⁸⁰ Там же.— Ф. 11, оп. 1, спр. 9.— Арк. 137—137 зв.
- ⁸¹ Там же.— Ф. 25, оп. 1, спр. 23.— Арк. 123—124.
- ⁸² Там же.— Ф. 25, оп. 1, спр. 21.— Арк. 506—507 зв.
- ⁸³ Там же.— Ф. 25, оп. 1, спр. 14.— Арк. 8.
- ⁸⁴ Там же.— Ф. 25, оп. 1, спр. 15.— Арк. 114 зв.
- ⁸⁵ Історія України в документах і матеріалах.— Т. 3.— С. 26.
- ⁸⁶ Там же.— С. 27—28.
- ⁸⁷ ЦДІА УРСР.— Ф. 11, оп. 1, спр. 9.— Арк. 138.
- ⁸⁸ Архив ЮЗР.— Ч. 1.— Т. 1.— С. 118.
- ⁸⁹ Там же.— Ч. 2.— Т. 1.— С. 136.
- ⁹⁰ Там же.— Ч. 2.— Т. 1.— С. 230—231.
- ⁹¹ ЦДІА УРСР.— Ф. 11, оп. 1, спр. 9.— Арк. 138—138 зв.
- ⁹² Архив ЮЗР.— Ч. 2.— Т. 1.— С. 350, 362—366.
- ⁹³ Акты ЗР.— Т. 4.— С. 99—104.
- ⁹⁴ Архив ЮЗР.— Ч. 4.— Т. 1.— С. 453—456.
- ⁹⁵ Там же.— Ч. 4.— Т. 1.— С. 533.
- ⁹⁶ Там же.— Ч. 1.— Т. 1.— С. 534—536.
- ⁹⁷ Жукович П. Н. Борьба против унии на современных ей литовско-польских сеймах (1595—1600 гг.).— Спб., 1897.— С. 98—99.
- ⁹⁸ Архив ЮЗР.— Ч. 2.— Т. 1.— С. 68—70.
- ⁹⁹ Там же.— Ч. 2.— Т. 1.— С. 72—73.
- ¹⁰⁰ Volumina legum.— Т. 2.— С. 1608.
- ¹⁰¹ ЦДІА УРСР.— Ф. 11, оп. 1, спр. 9.— Арк. 134 зв.; Ф. 43, оп. 1, спр. 1.— Арк. 240, 241 зв.; Архив ЮЗР.— Ч. 2.— Т. 1.— С. 72, 73, 105, 119, 120, 134, 153, 154.
- ¹⁰² Архив ЮЗР.— Ч. 2.— Т. 1.— С. 419, 429, 397, 398.
- ¹⁰³ Барг М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма.— М., 1987.— С. 210.
- ¹⁰⁴ Литвинов В. Д. Проблема государства в трудах. Ст. Ориховского // Отечественная общественная мысль эпохи средневековья (историко-философские очерки).— К., 1988.— С. 238, 241, 243.
- ¹⁰⁵ Андреев М. Л., Хлодовский Р. И. Итальянская литература зрелого и позднего Возрождения.— М., 1988.— С. 25, 26.
- ¹⁰⁶ Кьяонович С. Ф. Роксоланія.— К., 1987.— С. 68—69.
- ¹⁰⁷ РИБ.— Т. 7, кн. 2.— С. 1254.
- ¹⁰⁸ Там же.— С. 1248, 1256.

- 109 Там же.— С. 1296.
- 110 Там же.— С. 1290.
- 111 Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові.— Львів, 1954.— С. 42.
- 112 Там же.— С. 25, 26.
- 113 Там же.— С. 26, 50.
- 114 Там же.— С. 43.
- 115 Там же.— С. 56.
- 116 РИБ.— Спб., 1878.— Т. 4.— С. 1103.
- 117 Там же.— С. 1110.
- 118 Там же.
- 119 Там же.— С. 129.
- 120 Там же.— С. 985.
- 121 Там же.— С. 900—901.
- 122 Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.— Т. 1.— С. 47.
- 123 Борецький Й. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст.— К., 1988.— С. 325.
- 124 Там же.— С. 327.
- 125 Там же.— С. 324.
- 126 ЦДІА УРСР.— Ф. 25, оп. 1, спр. 48.— Арк. 581 зв.
- 127 Ісаквич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст.— К., 1966.— С. 38, 50, 58, 60.
- 128 Там же.— С. 85, 86.
- 129 Архив ЮЗР.— Ч. 1.— Т. 11.— С. 200.
- 130 Там же.— С. 315.
- 131 Monumenta confraternitatis stauropigianaе Leopoliensі.— Leopoli, 1898.— Т. 1.— Р. 11.— S. 11.
- 132 Медынский Е. Н. Братские школы Украины Белоруссии в XVI—XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией.— М., 1954.— С. 128.
- 133 Там же.— С. 131.
- 134 ЦНБ АН УРСР. Відділ книгознавства.— Кир. 148.— С. 34, 34 зв.
- 135 Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст.— К., 1978.— С. 325.
- 136 Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI — первая половина XVII в.).— К., 1987.— С. 18.
- 137 Архив ЮЗР.— Ч. 1.— Т. 12.— С. 527.
- 138 Дзюба Е. Н. Указ. соч.— С. 87.
- 139 Там же.— С. 88.
- 140 ЦНБ АН УРСР.— Відділ книгознавства.— Кир. 748.— С. 83.
- 141 Паславський І. В. Вказ. праця.— С. 107, 108.
- 142 Еремін І. П. Иван Вишенский и его общественно-литературная деятельность // Иван Вишенский: Сочинения.— М.; Л., 1955.— С. 22, 228, 230, 360.
- 143 Еремін І. П. Коментарии // Иван Вишенский. Сочинения.— С. 231; Білецький О. Збір. творів у 5-ти т.— К., 1965.— Т. 1.— С. 272, 276.
- 144 Вишенский И. Книжка // Иван Вишенский. Сочинения.— С. 50—52.
- 145 Там же.— С. 54.
- 146 Там же.
- 147 Вишенский И. Книжка // Там же.— С. 33.
- 148 Там же.— С. 24.
- 149 Там же.— С. 72.
- 150 Там же.— С. 66; Его же. Зачапка мудраго латынника с глупым русином // Там же.— С. 174.
- 151 Вишенский И. Краткословный ответ Петру Скарге // Там же.— С. 139, 140.
- 152 Вишенский И. Книжка // Там же.— С. 22, 23.
- 153 Вишенский И. Зачапка мудраго латынника с глупым русином // Там же.— С. 192.
- 154 Там же.— С. 173.
- 155 Вишенский И. Книжка // Там же.— С. 94.
- 156 Там же.— С. 69.
- 157 Вишенский И. Позорище мысленное // Там же.— С. 217.
- 158 Вишенский И. Книжка // Там же.— С. 43.
- 159 Там же.— С. 24.
- 160 Там же.— С. 12—13.
- 161 Вишенский И. Книжка // Там же.— С. 80; Его же. Зачапка мудраго латынника з глупым русином // Там же.— С. 170.

162 *Степанков В. С.* Социальная политика гетманской администрации в годы освободительной войны украинского народа (1648—1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой голытьбы // *История СССР.*— 1979.— № 3.— С. 73—74.

Розділ XIII

- ¹ *Ленін В. І.* Сьомий екстрений з'їзд РКП(б) 6—8 березня 1918 р. I. Політичний звіт Центрального Комітету // *Повне зібрання творів.*— Т. 39.— С. 22.
- ² *Шевченко Ф. П.* Участь представників різних національностей у визвольній війні 1648—1654 рр. на Україні // *УІЖ.*— 1978.— № 11.— С. 10—22.
- ³ *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі.— К., 1960.— С. 31.
- ⁴ *Там же.*— С. 69.
- ⁵ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький.— К., 1954.— С. 75.
- ⁶ *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетровск, 1985.— С. 67.
- ⁷ *Документи Богдана Хмельницького.* 1648—1657.— К., 1961.— С. 625—626.
- ⁸ *Акты Московского государства.*— Спб., 1894.— Т. 2.— С. 201.
- ⁹ *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т.*— М., 1954.— Т. 2.— С. 17.
- ¹⁰ *Там же.*— С. 22—23.
- ¹¹ *Там же.*— С. 23—24.
- ¹² *Там же.*— С. 28.
- ¹³ *Історія України в документах і матеріалах.*— К., 1941.— Т. 3.— С. 143—144.
- ¹⁴ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький.— С. 153—156.
- ¹⁵ *Воссоединение Украины с Россией.*— Т. 2.— С. 118.
- ¹⁶ *Документи Богдана Хмельницького.*— С. 105—106.
- ¹⁷ *Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.*— К., 1965.— С. 270—308.
- ¹⁸ *Воссоединение Украины с Россией.*— Т. 2.— С. 340.
- ¹⁹ *Історія України в документах і матеріалах.*— Т. 3.— С. 213—216, 219.
- ²⁰ *Там же.*— С. 225—227; *Документи Богдана Хмельницького.*— С. 227—228.
- ²¹ *Історія України в документах і матеріалах.*— Т. 3.— С. 236—237; *Документи Богдана Хмельницького.*— С. 261.
- ²² *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— С. 11.
- ²³ *Архив ЮЗР.*— К., 1914.— Ч. 3.— Т. 4.— С. 768—779; *Акты ЮЗР.*— Спб., 1878.— Т. 10.— С. 65, 69, 110—116, 172; *Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.*— С. 732—735.
- ²⁴ *Ленін В. І.* Ще один похід на демократію // *Повне зібр. творів.*— Т. 22.— С. 82.
- ²⁵ *Воссоединение Украины с Россией.*— Т. 2.— С. 61.
- ²⁶ *Мыцык Ю. А.* Указ, соч.— С. 70.
- ²⁷ *Абецедарский Л. С.* Борьба белорусского народа за воссоединение Белоруссии с Россией в середине XVII века // *Воссоединение Украины с Россией. 1654—1954. Сб. статей.*— М., 1954.— С. 182—184; *Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.*— С. 105—106, 163—164.
- ²⁸ *Абецедарский Л. С.* Указ, соч.— С. 190—202.
- ²⁹ *Воссоединение Украины с Россией.*— Т. 2.— С. 116.
- ³⁰ *Документи Богдана Хмельницького.*— С. 107.
- ³¹ *Воссоединение Украины с Россией.*— Т. 2.— С. 154.
- ³² *Абецедарский Л. С.* Вказ, праця.— С. 203—205.
- ³³ *Там же.*— С. 206—210.
- ³⁴ *Воссоединение Украины с Россией.*— Т. 3.— С. 13.
- ³⁵ *Абецедарский Л. С.* Вказ, праця.— С. 213—214; *Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов.*— К., 1978.— С. 63—64.
- ³⁶ *Воссоединение Украины с Россией.*— Т. 2.— С. 51.
- ³⁷ *Донские дела.*— Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею.— Спб., 1913.— Т. 29.— Кн. 4.— С. 17.
- ³⁸ *Жерела до історії України-Руси.*— Львів, 1913.— Т. 6.— С. 56.
- ³⁹ *Воссоединение Украины с Россией.*— Т. 2.— С. 160.
- ⁴⁰ *Акты ЮЗР.*— Спб., 1861.— Т. 8.— С. 220, 224, 226—227.
- ⁴¹ *Воссоединение Украины с Россией.*— Т. 2.— С. 282—283.
- ⁴² *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.— С. 94.
- ⁴³ *Воссоединение Украины с Россией.*— Т. 2.— С. 364—365, 370—372.
- ⁴⁴ *Там же.*— Т. 3.— С. 18, 94.
- ⁴⁵ *Там же.*— С. 321, 350.

- ⁴⁶ Там же.— С. 68—76, 99—100.
- ⁴⁷ Курц Б. Г. Состояние России в 1650—1655 гг. по донесениям Родеса.— М., 1914.— С. 93.
- ⁴⁸ Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россією. 1653—1654 гг. // Акты ЮЗР.— Спб., 1878.— Т. 10.— С. 76; *Воссоединение Украины с Россіей*.— Т. 3.— С. 276.
- ⁴⁹ *Воссоединение Украины с Россіей*.— Т. 2.— С. 131, 137.
- ⁵⁰ Там же.— С. 153, 270—271.
- ⁵¹ Там же.— С. 153, 171.
- ⁵² Там же.— С. 355, 430, 466, 470—471.
- ⁵³ Jerlicz J. Latopisic albo kronika.— Wilno, 1853.— Т. 1.— S. 113.
- ⁵⁴ *Воссоединение Украины с Россіей*.— Т. 2.— С. 224.
- ⁵⁵ Там же.— С. 295, 296.
- ⁵⁶ *Воссоединение Украины с Россіей*.— Т. 3.— С. 368—369.
- ⁵⁷ Там же.— Т. 2.— С. 74.
- ⁵⁸ Акты ЮЗР. Дополнения.— Т. 3.— С. 25—26.
- ⁵⁹ *Воссоединение Украины с Россіей*.— Т. 2.— С. 31.
- ⁶⁰ Документы Богдана Хмельницького.— С. 49.
- ⁶¹ *Воссоединение Украины с Россіей*.— Т. 2.— С. 80—81.
- ⁶² Там же.— С. 99—100.
- ⁶³ Там же.— С. 100.
- ⁶⁴ Там же.— С. 138.
- ⁶⁵ Там же.— С. 160.
- ⁶⁶ Там же.— С. 152.
- ⁶⁷ Там же.— С. 208—209.
- ⁶⁸ Там же.— С. 241—243, 274, 278.
- ⁶⁹ Там же.— С. 429.
- ⁷⁰ Там же.— С. 185.
- ⁷¹ Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1962.— С. 171—172.
- ⁷² *Воссоединение Украины с Россіей*.— Т. 2.— С. 490—492.
- ⁷³ Там же.— Т. 3.— С. 12.
- ⁷⁴ Там же.— С. 62.
- ⁷⁵ Там же.— С. 89—90.
- ⁷⁶ Там же.— С. 96.
- ⁷⁷ Там же.— С. 122.
- ⁷⁸ Там же.— С. 118.
- ⁷⁹ Там же.— С. 125—127, 132—136, 147, 151—152.
- ⁸⁰ Там же.— С. 209.
- ⁸¹ Там же.— С. 220—223, 227.
- ⁸² Документы Богдана Хмельницького.— С. 277—278.
- ⁸³ *Воссоединение Украины с Россіей*.— Т. 3.— С. 245—246.
- ⁸⁴ Освободительная война 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россіей.— С. 244.
- ⁸⁵ Документы Богдана Хмельницького.— С. 286—289; *Воссоединение Украины с Россіей*.— Т. 3.— С. 263, 267, 279—287.
- ⁸⁶ *Воссоединение Украины с Россіей*.— Т. 3.— С. 287—313.
- ⁸⁷ Там же.— С. 323.
- ⁸⁸ Там же.— С. 354—362.
- ⁸⁹ Документы Богдана Хмельницького.— С. 297—300; *Воссоединение Украины с Россіей*.— Т. 3.— С. 373—374.
- ⁹⁰ Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 15; *Воссоединение Украины с Россіей*.— Т. 3.— С. 416.
- ⁹¹ *Воссоединение Украины с Россіей*.— Т. 3.— С. 375—381, 385, 415—416.
- ⁹² Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 7.— С. 340—341.
- ⁹³ Ленін В. І. До питання про загальнонаціональну революцію // Повне збір. творів.— Т. 15.— С. 264.
- ⁹⁴ Там же.— С. 265.
- ⁹⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 4.— С. 419—420.
- ⁹⁶ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 286—287.
- ⁹⁷ Шевалье П'єр. Історія війни козаків проти Польщі // Переклад з французького видання 1663 р.— К., 1960.— С. 45—46.
- ⁹⁸ Крип'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького // ЗНТШ.— Львів, 1920.— Т. 130.— С. 79.
- ⁹⁹ *Воссоединение Украины с Россіей*.— Т. 2.— С. 129.

- ¹⁰⁰ *Путешествие* антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским.— М., 1896.— Ч. 1.— С. 15.
- ¹⁰¹ *Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.*— С. 310.
- ¹⁰² *Документи* Богдана Хмельницького.— С. 88.
- ¹⁰³ *Там же.*— С. 89.
- ¹⁰⁴ *Там же.*— С. 155.
- ¹⁰⁵ *Гуслистий К., Апанович О.* Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу.— К., 1954.— 85 с.
- ¹⁰⁶ *Шевальє П'єр.* Вказ. праця.— С. 46.
- ¹⁰⁷ *Grabowski A.* Ojezyste spomniki.— Kraków, 1845.— Т. 2.— S. 31.
- ¹⁰⁸ *Z dziejów Ukrainy.*— Kijów, 1912.— S. 248.
- ¹⁰⁹ *Воссоединение* Украины с Россией.— Т. 2.— С. 389.
- ¹¹⁰ *Акты ЮЗР.*— Т. 10.— С. 81.
- ¹¹¹ *Реестра* всего Войска Запорожского после зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1648 года, октября 16 дня и изданные по подлиннику О. М. Бодянским.— М., 1875.— С. XXII.
- ¹¹² *Сборник* статей и материалов по истории Юго-Западной России.— К., 1916.— Вып. 2.— С. 128.
- ¹¹³ *Воссоединение* Украины с Россией.— Т. 2.— С. 264.
- ¹¹⁴ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький.— С. 243.
- ¹¹⁵ *Воссоединение* Украины с Россией.— Т. 3.— С. 179.
- ¹¹⁶ *Михайлина П. В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654).— К., 1975.— С. 17.
- ¹¹⁷ *Воссоединение* Украины с Россией.— Т. 2.— С. 24.
- ¹¹⁸ *Документи* Богдана Хмельницького.— С. 262.
- ¹¹⁹ *Там же.*— С. 265, 291, 317.
- ¹²⁰ *Воссоединение* Украины с Россией.— Т. 3.— С. 260.
- ¹²¹ *Там же.*— Т. 2.— С. 312.
- ¹²² *Там же.*— Т. 3.— С. 535.
- ¹²³ *Там же.*— С. 464.
- ¹²⁴ *Реестра* всего Войска Запорожского...— С. VII—XXII.
- ¹²⁵ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький.— С. 283.
- ¹²⁶ *Документи* Богдана Хмельницького.— С. 147.
- ¹²⁷ *Там же.*— С. 265, 291, 317.
- ¹²⁸ *Воссоединение* Украины с Россией.— Т. 2.— С. 172, 371, 468—471, 476—477, 175—176; Т. 3.— С. 14, 160.
- ¹²⁹ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький.— С. 283.
- ¹³⁰ *Енгельс Ф.* Про розклад феодалізму і виникнення національних держав // Марке К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 382.
- ¹³¹ *Ленін В. І.* Про державу // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 63—64.
- ¹³² *Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.*— С. 30.
- ¹³³ *Памятники*, изданные Киевскою Комиссиею для разбора древних актов.— К., 1898.— Т. 1.— С. 209.
- ¹³⁴ *Воссоединение* Украины с Россией.— Т. 2.— С. 108, 109.
- ¹³⁵ *Там же.*— С. 154.
- ¹³⁶ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький.— С. 346.
- ¹³⁷ *Реестра* всего Войска Запорожского...— С. VII—XXII.
- ¹³⁸ *Молчановский Н.* Донесение венецианца Альберто Вимини о козаках и Б. Хмельницком (1656) // Киевская старина.— 1900.— № 1.— С. 70.
- ¹³⁹ *Там же.*
- ¹⁴⁰ *Воссоединение* Украины с Россией.— Т. 3.— С. 7, 12.
- ¹⁴¹ *Там же.*— С. 339—349.
- ¹⁴² *Там же.*— С. 322—323, 350—363.
- ¹⁴³ *Там же.*— С. 411.
- ¹⁴⁴ *Там же.*— С. 414.
- ¹⁴⁵ *Там же.*
- ¹⁴⁶ *Там же.*— С. 417, 422, 424.
- ¹⁴⁷ *Там же.*— С. 422.
- ¹⁴⁸ *Там же.*— С. 443—454, 506—509.
- ¹⁴⁹ *Там же.*— С. 459—460.
- ¹⁵⁰ *Там же.*— С. 460—461.
- ¹⁵¹ *Там же.*— С. 461.
- ¹⁵² *Там же.*— С. 462—464.
- ¹⁵³ *Там же.*— С. 466.

- 154 Там же.— С. 469.
155 Там же.— С. 516.
156 Там же.— С. 470—471, 474.
157 Там же.— С. 476—477.
158 Там же.— С. 469, 535.
159 Там же.— С. 478.
160 Там же.— С. 480—482.
161 Там же.— С. 486—490.
162 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР).— Спб., 1878.— Т. 10.— С. 294.
163 Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 67.
164 Воссоединение Украины с Россией.— Т. 3.— С. 549.
165 Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 492—493.
166 Там же.— С. 495.
167 Там же.— С. 496—502.
168 Там же.— С. 501—502.
169 Там же.— С. 721—722.
170 Там же.— С. 615—626, 647—654.
171 Там же.— С. 755, 763—764.

Висновки

- ¹ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повне зібр. творів.— Т. 25.— С. 246.
² Ленін В. І. Парти́йна організація і парти́йна література // Повне зібр. творів.— Т. 12.— С. 97.

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ	12
1. Радянська історіографія	12
2. Дореволюційна вітчизняна історіографія	21
3. Сучасні немарксистські концепції формування української народності	32
Розділ II. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ	40
1. Зародження, формування і консолідація української народності	40
2. Дальший розвиток української народності й поступове її переростання в буржуазну націю	48
Розділ III. ДАВНЬОРУСЬКА НАРОДНІСТЬ — СПІЛЬНА ЕТНІЧНА ОСНОВА РОСІЙСЬКОГО, УКРАЇНСЬКОГО І БІЛОРУСЬКОГО НАРОДІВ	57
1. Східні слов'яни напередодні утворення Давньоруської держави	57
2. Русь. Формування ранньодержавної організації і походження назви	60
3. Утворення єдиної давньоруської народності (IX—XIII ст.)	63
Розділ IV. ГЕОГРАФІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ТА ЕТНІЧНА ТЕРИТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ. НАСЕЛЕННЯ	72
1. Основні етапи формування етнічної території української народності в період зрілого феодалізму	72
2. Територія й населення України в другій половині XVII ст.	88
3. Формування національної території у XVIII ст. Зміни в народонаселенні	98
Розділ V. СТАНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ В ПЕРІОД РОЗВИНУТОГО ФЕОДАЛІЗМУ	110
1. Еволюція аграрних відносин — один з важливих факторів розвитку етносоціальних процесів	110
2. Роль міст, ремесел і промислів у формуванні економічної спільності народності	122
3. Місце економічних зв'язків у формуванні народності	132
Розділ VI. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПЕРЕРОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ В БУРЖУАЗНУ НАЦІЮ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII—XVIII ст.)	142
1. Вплив визвольної війни 1648—1654 рр. і об'єднання України з Росією на господарське життя народності	142
2. Зародження буржуазних відносин у надрах феодального способу виробництва	154

3. Розвиток елементів капіталізму в сільському господарстві, аграрних відносинах і промисловості та їх вплив на економічну спільність народності	165
4. Зміцнення економічних зв'язків — важлива умова переростання народності в буржуазну націю	176
Розділ VII. ПОХОДЖЕННЯ Й РОЗВИТОК МОВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ	190
1. Південні давньоруські говори — попередники української мови	190
2. Розвиток структури мови української народності в XIV—XVIII ст.	210
3. Літературна мова української народності	223
Розділ VIII. ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ	235
1. Становлення і розвиток матеріальної культури української народності (XIV — середина XVII ст.)	235
2. Матеріальна культура українського народу в період формування капіталістичного укладу (друга половина XVII—XVIII ст.)	252
3. Звичай та обряди	263
4. Становлення і розвиток художньої культури української народності	276
5. Нові явища в духовному житті українського народу (друга половина XVII—XVIII ст.)	290
Розділ IX. ЕТНІЧНІ АСПЕКТИ ЕВОЛЮЦІЇ КЛАСОВО-СТАНОВОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ	303
1. Еволюція класово-станової структури суспільства періоду розвинутого феодалізму	303
2. Зміни в класово-становій структурі феодального суспільства в другій половині XVII—XVIII ст.	314
Розділ X. ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ ТА ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (XIV—XVIII ст.)	334
1. Політико-адміністративний устрій українських земель під владою Великого князівства Литовського	334
2. Особливості військово-адміністративного устрою Запорозької Січі та реєстрового козацтва	343
3. Адміністративний устрій та органи державного управління на Україні в складі Російської держави	353
4. Політико-адміністративний устрій на українських землях під владою шляхетської Польщі, феодальної Угорщини, монархічної Австрії та султанської Туреччини	368
Розділ XI. РОЛЬ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ І ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ	379
1. Боротьба народних мас України проти соціальної експлуатації та іноземного гніту — важливий фактор формування народності (XIV — середина XVII ст.)	379
2. Класова боротьба та її вплив на етнічні явища на Україні в другій половині XVII ст.	390
3. Класова боротьба в умовах формування в надрах української народності елементів буржуазної нації	401
Розділ XII. ВІДОБРАЖЕННЯ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ В ІДЕОЛОГІЇ ФЕОДАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ І КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ	415
1. Соціальна суть і роль церковно-релігійної ідеології в громадсько-політичному житті феодального суспільства на Україні	415
2. Роль етносоціального фактора в процесі формування концепції феодальної ідеології	425

3. Елементи реформації й гуманізму, ідея спільності східнослов'янських народів у суспільно-політичній думці	435
---	-----

Розділ XIII. ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1648—1654 рр.). ДЕРЖАВНЕ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ 449

1. Визвольна війна 1648—1654 рр.— важлива умова консолідації української народності	449
2. Зміни в етносоціальних відносинах і формування феодальної державності на Україні як фактори дальшого розвитку української народності	464
3. Вхідження України до складу Російської держави	477

Висновки	488
--------------------	-----

Примітки	493
--------------------	-----

Научное издание

Академия наук Украинской ССР
Институт истории

БОРИСЕНКО Владимир Иосифович
ГОРЛЕНКО Владимир Федорович
ГУРЖИЙ Александр Иванович
ДЗЮБА Елена Николаевна
ИВАНОВА Татьяна Евгеньевна
КОТЛЯР Николай Федорович
МАЙБОРОДА Александр Никитич
НИМЧУК Василий Васильевич
ПАНАШЕНКО Вера Васильевна
ПЕРЕДРИЕНКО Виталий Аркадиевич
САС Петр Михайлович
СЕРГИЕНКО Григорий Яковлевич
СМОЛИЙ Валерий Андреевич
ТОЛОЧКО Петр Петрович
ШЕКЕРА Иван Михайлович
ЩЕРБАК Виталий Алексеевич

УКРАИНСКАЯ НАРОДНОСТЬ:
ОЧЕРКИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
И ЭТНОПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ

Редакционная коллегия: *Ю. Ю. Кондуфор* и др.

Киев, издательство «Наукова думка»

На украинском языке

Оформлення художника *В. С. Жиборовського*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Технічний редактор *І. А. Рагнер*
Коректори *І. В. Кривошеїна, К. С. Мірзамузамедова*

ІБ № 10539.

Здано до набору 21.03.90. Підп. до друку 16.11.90. Формат 70×100/16.
Папір друк. № 1. Звич. нова гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 35,00.
Ум. друк. арк. 45,5. Ум. фарбо-відб. 45,5. Обл.-вид. арк. 51,78. Тираж
2900 пр. Зам. 0—1090. Ціна 7 крб. 90 к.

Видавництво «Наукова думка», 252601
Київ 4, вул. Репіна, 3.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфнінга», 252057 Київ 57, вул. Довженка, 3.

- У45 **Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії** (В. Й. Борисенко, В. А. Смолій, Г. Я. Сергієнко та ін.). Редакційна колегія: Ю. Ю. Кондуфор та ін. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1990.— 560 с.
ISBN 5-12-001242-6 (в опр.): 7 крб. 90 к. 2900 пр.

Украинская народность: очерки социально-экономической и этнополитической истории (В. А. Смолий, В. И. Борисенко, Г. Я. Сергиенко и др.).

У книзі всебічно досліджується багатовіковий процес формування й консолідації української народності. Розглядаються питання становлення економічної, територіальної, культурної спільності та розвитку етнічної самосвідомості і мовної єдності південно-західної гілки східних слов'ян.

Для науковців, викладачів і студентів вузів, всіх, хто цікавиться історичним минулим українського народу.

У 0505000000-460
М221(04)-90 87-90

ББК 63.3(2Ук)

474-34

BC 28297
iHB 474-34